



॥ श्रीः ॥

लक्ष्मीवेङ्कटेश्वराय नमः ।

भगवद्गुणदर्पणारूपभाष्य-निर्वचन-निरुक्तिव्याख्या-

त्रयोपेतम्,

श्रीविष्णोर्नामसहस्रम्.



“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” मुद्रणालये

प्रकाशितम्.

भूः पादौ यस्य नाभिर्वियदसुरनिलश्चन्द्रसूयो च नेत्रे  
कर्णावाशादिशरो द्यौर्मुखमपि दहनो यस्य वास्तेयमविधः ॥  
अन्तःस्थं यस्य विश्वं सुरनरग्वगगोभोगिगन्धर्वदैत्यै-  
श्चित्रं रंरम्यते तं त्रिभुवनचपुषं विष्णुमीशं नमामि ॥ १ ॥



शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं  
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ॥  
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं  
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥ २ ॥

लक्ष्मीवेङ्कटेश्वराय नमः ।

भगवद्गुणदर्पणाख्यभाष्य-निर्वचन-निरुक्तिव्याख्या-

त्रयोपेतम्,

No. 11.  
2.

# श्रीविष्णोर्नामसहस्रम्.

श्रीमद्देवमार्गप्रतिष्ठापनाचार्योभयवेदान्ताचार्यश्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वा-  
हकाचार्यसार्वभौमश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रामानुजमुनिप्रति-  
ष्ठापिततदीयादिव्याजालब्धानन्यसाधारणश्रीमदनन्तपूरुपाविरुदभा-  
जनसकलसदुत्तमाङ्गसंधार्यश्रीभगवद्रामानुजमुनिदिव्यचरणार-  
विन्दद्वन्द्वस्थानाभिषिक्तश्रीवेङ्कटाद्रिश्रीमदनन्तपूरुपाचार्योदे-  
व्यसिंहासनासीन-श्रीरङ्गाचार्यस्वामि-तदनुज-  
श्रीवेङ्कटाचार्यस्वामि-भ्यां श्रीकृष्णदा-  
सात्मज-गङ्गाविष्णु-प्रार्थनया तस्मै

प्रदत्तम् ।

तच्च तेन  
स्वकीये

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” मुद्रणागारे

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

तत्रेदं पूर्वार्द्धम्.

शकाब्दाः १८१५ संवत् १९५०

कल्याण-(मुंबई)

अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणाधिकाराः प्रकाशकेन सप्तपष्ठशतकाष्टदशशती (१८६७)  
मितदृणान्दप्रकटितपञ्चविंशति (२५) तमराजनिषमामुषारेण स्वायच्छीकृताः सन्ति ।



## प्रकटना.

वेजयते खलु श्रीविष्णुसहस्रनाम्नामध्यायः श्रीमन्महाभारतसारभूतः अशे-  
वेदार्थवेदिसनकसनत्कुमारनारदप्रमुखमुनिजनैर्नानास्थलेषु गीतानि नामानि  
अथ एकैकस्मादेकैकं मधुकरक्रमेण समाहृत्य भगवता वेदाचार्येण व्यसेन  
स्तोत्ररूपेण संवदितश्च अस्मिँल्लोके प्राच्योदीच्यदाक्षिणात्यपाश्चात्यैर्ग्रहण-  
धारणश्रवणजपसंकीर्तनलेखनव्याख्यानतन्निष्ठपूजनप्रभृतिभिर्विपश्चिताच-  
व्याधिग्रहदुस्त्वन्मुनिर्मित्ताद्यशिवोपशमनाय महापातकादिप्रायश्चित्ताय ऐ-  
हिकामुष्मिकान्पुद्गलसिद्धये संसारग्रन्थिविस्तंसनाय वैष्णवपरमपदावाप्तये  
तादात्मिकभगवद्गुणसुधास्वादाय च निरतिशयश्रद्धाभक्तिविश्वासपूर्वकं प-  
रिगृह्यते । प्रभवति च स एष सार्थानुसंधानं जप्पमान एव झटिति  
पूर्वोक्तसमस्तपुरुषार्थसार्थसाधनाय सन्ति च तदर्थविशदीकरणप्रवृत्तानि  
बहूनि तद्भाष्यव्याख्यानानि प्राचीनान्यर्वाचीनानि च । तेषु च कानिचन  
विपरीतार्थानि कानिचन संक्षिप्तानीति चालोच्य श्रीभगवद्रामानुजाचार्यव-  
र्यदिव्याज्ञया सकलतन्त्रपारावारपारीणैः श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धश्रीपराश-  
रसहापरनामधेयश्रीरङ्गनाथाचार्यवर्यैः सारासारविवेकज्ञानां विमत्सराणां प्र-  
माणपरतन्त्राणां गरीयसां हृदयंगमया नामाक्षरानुगुणया च सरण्या विरचितं  
भगवद्गुणदर्पणाख्यं भाष्यरत्नं समस्तव्याख्यानमस्तकोपारि वरीवर्ति । तथा  
कुशिककुलतिलकश्रीवरदाचार्यवर्यैस्तद्भाष्यानुसारेण विरचितं श्रीविष्णुस-  
हस्रनामनिर्वचनाख्यं व्याख्यानं धातुप्रकृतिप्रत्ययविचारधुरीणं समस्तवैया-  
करणबुद्धिविहरणस्थलं स्वमात्राध्यायिनामपि समस्तशब्दानिष्पत्तिसामर्थ्य-  
निष्पादनचणक्तया परमोपकारकं तद्भाष्यरत्नमञ्जूपायते । तथा बालानामपि  
तद्भाष्योदितार्थसुग्रहत्वाय पूर्वाचार्यैर्विरचितं निरुक्तिनामव्याख्यानं पूर्वोक्त-  
भाष्याद्यध्ययनाभावेपि प्रतिशब्दमुस्पष्टार्थप्रकाशककारिकारूपं निःसमा-  
न्यधिकं तद्भाष्यरत्नप्रादुर्भूतप्रभाजालापते । अत एतद्व्याख्यानत्रयं श्रीविष्णु-  
महश्मनामार्थानुसंधानपरायणानामपत्यादरण्यं मन्यामहे । तदिदं व्याख्यान-

त्रयं 'मदरासा' परनामधेय 'चन्नपुरी' विराजमानैः श्रीमद्भिः पार्थसारथ्याचार्य-  
स्वामिभिश्चैलिङ्गाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्राकाशि । तदिदमस्मान्निसंपाद्य बहुधनव्य-  
येन बालबोधाक्षरैर्लेखयित्वा श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्योभयवेदान्ताचार्य-  
श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यसार्वभौमश्रीमत्परमहंसपरिव्राजका-  
चार्यश्रीमद्रामानुजमुनिप्रतिष्ठापिततदीयदिव्याज्ञालब्धानन्यसाधारणश्रीमद-  
नन्तपूरुषाविरुदभाजनसकलसदुत्तमाङ्गसन्धार्यश्रीभगवद्रामानुजमुनिदिव्य-  
चरणारविन्दद्वन्द्वस्थानाभिषिक्तश्रीवेङ्कटाद्रिश्रीमदनन्तपूरुषाचार्यदिव्यसिं-  
हासनासीनश्रीरङ्गचार्यस्वामिनां श्रीमदित्यादिविशेषणविशिष्टानां तदनुजा-  
नां श्रीवेङ्कटाचार्यस्वामिनां च पूर्णसाहाय्येन पुनः परिशोधितञ्च । अस्म-  
न्मुद्रणालयमुद्रितातिशुद्धवैद्याकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थधातु-प्रत्यय-प्रभृति-  
स्थलप्रदर्शकपुटाङ्कविन्यासेन, पृथक्तया विषयवैशद्याय मुद्रणालयोपयु-  
ज्यमान-विरामावतरण-प्रमाण-प्रभृतिचिह्नदानेन च सर्वाङ्गेषु समलंकृत्य  
अस्मदीय " लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " नाम्नि मुद्रणालये सुस्पष्टसीतकाक्षरैः ध-  
नचिक्कणपत्रेषु मुद्रयित्वा प्रकाशयितुमुपक्रान्तमासीत् अद्य सोऽयं ग्रन्थो मुद्र-  
यित्वा परिपूरितः । अस्य भागद्वयं कल्पितमस्ति-महत्त्वात् । पूर्वभागे च ४५४  
पत्राणि सन्ति । उत्तरभागेऽपि ३८३ पत्राणि निबद्धानि सन्ति । अस्य ग्र-  
न्थस्य पूर्वभागो यदा संनद्ध आसीत् तदैव यैर्यैर्विद्वज्जनैः श्रुतोऽयं ग्रन्थः तै-  
स्तैः पूर्वभागः संगृहीतोऽस्ति उत्तरभागमपि संगृहीतुं तान् प्रार्थयामः । अपू-  
र्वोऽयं ग्रन्थः कचिदपि बालबोधलिप्यां नोपलब्धः सर्वपण्डितजनसम्मा-  
न्यः अलङ्घ्यश्च कुत्रापि न मुद्रितः न लिखितश्च । अतः प्रार्थयामः सर्वान-  
पि विद्वद्वरान् । सर्वेऽप्येतस्य अपूर्वस्य अलङ्घ्यस्य अमूल्यस्य ग्रन्थस्य संग्रहेण  
सम्पादयन्तु स्वस्य जन्मनः साफल्यम् । अहं मन्ये यैर्विद्वद्भिरयं ग्रन्थो न  
दृष्टः, मन्दभाग्येया अपूर्णविद्याश्चैव त इति । अतः जन्मसाफल्यकामै-  
रेकवारमपि वा द्रष्टव्य एवाशयं महानयं ग्रन्थः । अस्य सभाष्यस्य  
सनिर्वचनस्य-सतिरुक्तिव्याख्यानस्य-अकारादिकमप्रदर्शिका-विष्णुसहस्र-

नामाङ्कयोजना—नामपूरणकोष्टकसमन्वितस्य अपूर्वस्य अलङ्कारस्य अ-  
मूल्यस्यापि ग्रन्थस्य सर्वविद्वज्जनसंग्रहेच्छापरिपूर्त्यर्थं मूल्यं केवलं पञ्च  
( ५ ) रूप्याणि निर्णीतमस्ति । अतः येषाम् अस्य ग्रन्थस्य जिघृक्षा  
उत्पद्येत ते सपद्येव सूचनां कुर्वन्तु । पुनरेतादृशमहालाभसमयो नागमि-  
ष्यति ततस्त्वर्यतां त्वर्यतामिति विज्ञापयामः सर्वान्विद्वज्जनान् ।

श्रीकृष्णदासात्मजो गङ्गाविष्णुः,  
“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर”मुद्रणयन्त्रम्.

कल्याण-(मुंबई)

## अभिप्रायः

श्रीमद्गुणगणगरिष्ठवैश्ववंशावतंसश्रीकृष्णदासतनयश्रीगङ्गावेष्णु-  
श्रेष्ठिवर्येण मुम्बयीसमीपवर्तिकल्याणग्रामीणनिज “ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” मुद्रणालये मुद्रितं भगवद्गुणदर्पणाख्यभाष्य-निर्वचन-निरुक्ति-  
व्याख्यानोपेतं श्रीमद्विष्णुसहस्रनामाभिधेयं सत्पुस्तकं परमादरपुरस्का-  
रेण मत्सविधे प्रेषितम् । तदेतन्मयाऽऽदित आरम्य पर्यालोचितं प्रत्यक्षरं  
वाचितं च । एतस्य सर्वाङ्गसुन्दरस्य महाग्रन्थस्य वाचनेन तदुक्तार्थविचारेण  
च यावानात्मन आनन्दो जायते स हि वाङ्मनसयोरपि न माति अतोऽप-  
रिच्छेद्यत्वाच्च प्रशंसायाः कथंकारमप्याकारयामि साकारसरस्वतीम् ।

प्रथमतस्तावत्- शुद्धसुव्यक्तोक्तिव्यक्तिविशिष्टं सकलसच्चिद्वलांछितं  
वांछितार्थप्रदं सद्भिग्रहं ग्रन्थं निरीक्ष्यैवेक्षणयोः पुरःस्थितोऽधोक्षजः किं  
नु साक्षाच्छब्दमयीं मूर्तिमाकलयति वेति बुद्ध्या प्रतिक्षणमध्यवसीयते ।  
सकलग्रन्थपर्यालोचनायां च वस्तुस्थित्या विचारयामः-अस्मिन्पुस्तके  
ग्रन्थयोजना चातीव सुन्दरतया सुव्यवस्थितास्ति । तद्यथा-प्रथमतस्तावत्-  
श्रीविष्णोर्नामानि तत्रैव तन्नामसङ्ख्या, तदधश्चतुर्थ्यन्तनाम्नो नमोन्तकरणेन  
नामावली, तदधः भगवद्गुणदर्पणाख्यं भाष्यं सविस्तरं निखिलप्रमाणप्र-  
मेयादिविशिष्टतया निःसदेहार्थावबोधकं, तदधः निर्वचनव्याख्यानं श्री-  
मत्पाणिनीयव्याकरणानुसारेण प्रत्येकैकशब्दसिद्धिप्रवणम्-तत्र तत्र लक्ष्मी-  
वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयमुद्रितसिद्धान्तकौमुदीस्थस्थलज्ञानाय तत्रत्यपृष्ठाङ्क-  
विन्यासेन सुबोधकतया सकलव्याकरणाध्येतृजनानां परमसाहाय्यकरम् ।  
येन च कृतव्याकरणशास्त्राध्ययनानां नव्यशिक्षितजनानां निरुपमः श-  
ब्दसाधनदृढाभ्यासोपयोगोऽनायाससाध्यो बोधूयात् । तदधो निरुक्ति-  
व्याख्यानं प्रत्येकशब्दानां श्रीमदाचार्यरामानुजस्वामिमतानुकूलार्थप्रतिपा-  
दककारिकारूपम् । प्रतिपृष्ठं श्लोकाङ्क-नामाङ्कविन्यासेनानायासतस्तत्त-  
न्नामस्थितिस्थलबोधकप्रतिशब्दसाधनपरभाष्याद्युक्तव्याख्यानग्रन्थेषु पृथ-  
क्पृथक्चिह्नविन्यासेन मुद्रणोपयुक्तसुव्यक्ताक्षर- शृक्ष्णमणी- पुष्टचिह्नप-

त्रादि साहित्योपयोगेन चातीव समलङ्कृतोऽयं महान्ग्रन्थः प्रशंसनीयतायाः  
 परं काष्ठामातिष्ठतीति यथार्थवस्तुस्थितिः । परमार्थविचारे क्रियमाणे हि—

श्रीमन्निखिलब्रह्माण्डपिण्डपिचण्डस्याशेषाभिधानाभिधेयपदार्थसार्थस-  
 मर्थितानन्तनितान्तकान्तशान्तजनान्तरिन्द्रियसन्तोषोपपुरःसरातिदुस्तरप्र-  
 स्तरायमाणसंसारदुर्गकान्तारपारकरणनिपुणगुणमणिमणाभरणस्थानन्तैश्व-  
 र्यसम्पन्नस्य सर्वतो निरुपमस्वभजनैकतानतावितानायमानमहामानभाजनै-  
 र्महाजनेरनुदिनमनुजेगीयमानमहामहिममङ्गलसंगीतकस्य भगवतो नारायण-  
 स्य जोगमोक्षसंसाधको महामङ्गलोऽनन्तनाममहिमा ।

“ हेरेनामैव नामैव नामैव भुवि मङ्गलम् ।

कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ १ ॥ ”

इत्यादिपरःशतप्रमाणवचनैः संसारमहाघोरतरसागरपरतीरप्रापणैकप्र-  
 वह्णायमानानि किल भगवतो नामानि । तानि केवलं वाक्स्वरूपाण्यतो-  
 ऽनन्तान्येव । ‘ अनन्तोऽनन्तनामासि ’ इत्याद्युक्तेः । शब्दानामाकाशगु-  
 णत्वात्तस्य चानंतत्वात् । तत्रापि च प्राधान्येन श्रीमद्गुणकर्मानुरूपाणि  
 महर्षिभिः परिगीतानि जनिमारभ्य यावदन्तं नितान्तमाचरितपवित्रचारि-  
 त्रेण विचित्रवीर्येण विचित्रवीर्याग्नेन श्रीमद्भगवदेकान्तनिष्ठागारि-  
 ष्ठेन श्रीमाचार्येण कण्ठतः समुद्गतानि श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामानि निखि-  
 लनिःश्रेयससंसाधकानि सन्तीत्यनवद्यमेव हृद्यजनानां प्रचरति परमार्थ-  
 तत्त्वविचारे निदर्शनमिति निश्चीयते ।

अयं श्रीगङ्गाविष्णुश्रेष्ठिन आचन्द्रताम्रं परिस्फुरदशःपट्टह एव  
 एतद्ग्रन्थवाचकजनसद्भदनसदनसरस्वत्या स्वयं जोद्युष्यमाणस्रैलोक्त्र्यम-  
 भिनिनादयति ।

एतादृशग्रन्थप्रकाशनेन ममंततो घ्याश्रुवानेन श्रेष्ठिनो निर्मलेन यशश्चन्द्रम-  
 मा विरुमद्भदपुरुमलोद्गमनन्नान्धन्यवादाञ्छ्रीगङ्गाविष्णुश्रेष्ठिने समाश्रिते ।  
 आश्रामे च भगवतः सर्वेऽपि उक्तेःश्रेष्ठिन एतादृशं प्राचीनसद्ग्रन्थानां परिष्क-  
 र्य मुद्रयित्वा प्रकाशनेन सकलजगदुपकारकत्वं भूयो भूयो बोधवीर्येति ।

येषु दृश्यं शते { रावग्रामवामी पद्मशुभ्रतनृजन्यगोविन्दशर्मा-शास्त्री.  
 १८१५ सं० ११५० } मुम्बई ।

श्रीः ।

# श्रीविष्णुसहस्रनामावली अकारादिक्रमेण प्रदर्शिता ।



पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
७७०	११५	अकूरः अ० पु०	७८२	९३२	अनन्तरूपः अ ॥
७७	१७	अक्षरः ॥ ॥	७८३	९३३	अनन्तश्रीः ई ॥
४३६	४८०	अक्षरम् ॥ न	७४८	८८९	अनन्तहुत- भुग्भोक्ता } ऋ पु
६८४	८०७	अक्षोभ्यः ॥ पु	४७२	५२१	अनन्तात्मा न ॥
८३०	९९९	अग्रजः ॥ ॥	३७७	४०१	अनयः अ ॥
७५२	८९२	अग्रणीः ई ॥	४०३	४३२	अनर्थः ॥ ॥
२५४	२२०	अग्राह्यः अ ॥	३०५	२९४	अनलः ॥ ॥
१२१	५६	अचलः ॥ ॥	६१९	७१६	अनादिः इ ॥
६४५	७५१	अचिन्त्यः ॥ ॥	७८८	९४१	अनादिनिधनः अ ॥
७०८	८३६	अच्युतः ॥ ॥	१०५	४२	अनामयः ॥ ॥
१६५	१०१	अजः ॥ ॥	६०३	६९४	अनिमिषः ॥ ॥
३२३	३२०	अजितः ॥ ॥	२५१	२१६	अनिरुद्धः ॥ ॥
५०१	५५७	अणुः उ ॥	२३२	१८७	अनिर्देश्यवपु स ॥
१६०	९६	अतीन्द्रः अ ॥	५६३	६४४	अनिर्विण्णः अ ॥
२४५	२०६	अतीन्द्रियः ॥ ॥	२२६	१७९	अनिलः ॥ ॥
४७५	५२४	अतुलः ॥ ॥	५७५	६६२	अनिवर्ती न ॥
४९८	५५३	अदृष्टः ॥ ॥	४०५	४३६	अनीशः अ ॥
७१०	८३९	अदृश्यः ॥ पु	७५३	८९३	अनुकूल ॥ ॥
२५१	१५९	अद्भुतः ॥ ॥	२६४	२३६	अनुत्तमः ॥ ॥
२१९	१७१	अधिष्ठानम् ॥ न	६९०	८१८	अनेकमूर्ति इ ॥
३४६	३५७	अधृतः ॥ पु	५३३	६०३	अन्तकः अ ॥
६२१	७१९	अधोक्षजः ॥ ॥	५५४	६३२	अन्नम् ॥ न
३१३	३०५	अनघः ॥ ॥	३३७	३४४	अन्नादः ॥ पु
७५६	८९६	अनन्तः ॥ ॥	१४७	८१	अपराजितः ॥ ॥
३२६	३२६	अनन्तजित् त् ॥	६२७	७२६	
७१६	८४६		४७४	५२३	
३९१	४१६		८१५	९८३	
२०४	१४८		८१६	९८४	
७०८	८३५		६२२	७२१	
५७८	६६५		७३२	८६६	
३१६	३०८				

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
३२५	३२५	अपान्निधिः इ "	१६३	१३१	अव्यङ्गः " "
५६३	६२५	अप्रतिरथः अ "	६९	१३	अव्ययः " "
३२७	३२७	अप्रमत्तः " "	३३४	३३८	अशोकः " "
११०	४६	अप्रमेयः " "	५५६	६३७	अश्वत्थः " "
२७३	२४९	अप्रमेयात्मा न "	७०१	८२८	असंख्येयः " "
७३७	८७५	अभिप्रायः अ पु	२७२	२४८	असत् त न
११३	४९	अमरप्रभुः ल "	४३७	४८१	असत्क्षरम् अ "
६४६	७५३	अमानी न "	"	४८२	अहः न "
४७०	५१९	अमितविक्रमः अ "	१५६	९१	अहःसंवर्तकः अ पु
५६४	६४७	अमिताशनः " "	२६२	२३४	आत्मयोनिः इ पु
३५७	३७४	अमूर्तिः इ "	८१७	९८५	आत्मवान् त "
७०७	८३४	अमूर्तिमान् त "	१५२	८५	आदित्यः अ "
६२६	७२५	अमृतः अ "	९९	३९	आदिदेवः " "
१८०	१२०	अमृतपः " "	५०८	५६८	आधारनिलयः " "
४५९	५०६	अमृतवपुः स "	३३३	३३६	आनन्दः " "
६९४	८२०	अमृतांशुद्रवः अ "	४४८	४९१	आनन्दी[वा]न "
२९७	२७४	अमृताशः " "	७९४	९५०	आवर्तनः अ "
६९३	८१९	अमृत्युः ल "	४७९	५२९	आश्रमः " "
२४१	२००	अमेयान्मा न "	५०६	५६५	इज्यः अ "
१६६	१०३	अमोघः अ "	२६०	२३०	इन्द्रकर्मा न "
२२८	१८१	अम्भोनिधिः इ "	७२३	८५६	इष्टोऽविशिष्टः अ "
१७२	१११	अयोनिजः अ "	४१२	४४७	ईशानः अ "
२०९	१५६	अराविन्दासः " "	६७४	७९२	ईश्वरः " "
४७१	५२०	अरीद्रः " "	३१६	३०९	उग्रः " "
५१७	५८०	अर्कः " "	१३०	६५	उत्तरः " "
३४१	३४९	अर्यिनः " "	९६	३६	उत्तरणः " "
७६३	१०६	अरिष्मान् त "	१४२	७५	उदाग्धीः इ "
६७९	८०१	अरिष्मन् अ "	३९६	४२२	उदीर्णः अ "
५५८	६२०	अर्यः अ "	४५०	४९६	
"	६३९	अहः " "	७७७	९०३	
४०२	४३१	अविज्ञाना अ "	२५३	२१९	
७३०	८००	अव्ययः अ "	५६२	६३०	
४६८	४८६				
६२०	७२७				

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
३५८	३७५	उद्भवः ॥ ॥	३०५	२९५	कामहा न ॥
६७६	७२६	उपेन्द्रः ॥ ॥	५७४	६५२	कामी न ॥
२०७	१५३	ऊर्जितः ॥ ॥	३६१	३८१	करणम् अ न
२११	१५८	ऊर्जितशासनः ॥ ॥	३९३	४१९	कालः ॥ पु
७६६	९१०	ऊर्ध्वगः ॥ पु	५६५	६४८	कालनेमिनिहा न ॥
७९७	९५४	ऋतुः उ ॥	६३२	७३५	किम् म पु
३९२	४१७	ऋद्धः अ ॥	७६४	९०७	कुण्डली न ॥
२९२	२७९	एकः ॥ ॥	६९०	८१५	कुन्दः अ ॥
३४४	३५३	एकपात् द ॥	६८८	८१४	कुन्दरः ॥ ॥
६२९	७३०	एकात्मा न ॥	५२८	८१३	कुमुदः ॥ ॥
६६३	७७८	ओजस्तेजो- अ ॥	६८८	५९६	कुम्भः ॥ ॥
८०५	९६५	द्युतिधरः ॥ ॥	५५९	६४१	कुव्लेशयः ॥ ॥
२९१	२७६	ओषधम् ॥ न	६२९	६९७	कृतकर्मा न ॥
३००	२८८	कः ॥ पु	६७५	७२४	कृतज्ञः अ ॥
६३२	७३४	कथितः ॥ ॥	१५०	८३	कृतलक्षणः ॥ ॥
७२१	८६२	कनकाङ्गदी न ॥	४८४	५३६	कृताकृतः ॥ ॥
४९२	६४५	कपिरव्ययः अ ॥	४४१	४८६	कृतागमः ॥ ॥
७५९	९००	कपिलः ॥ ॥	१९६	१३८	कृतान्तकृत् त ॥
७५८	८९९	कपिलाचार्यः ॥ पु	५७५	६६१	कृतिः इ स्त्री
४८३	५३५	कपीन्द्रः ॥ ॥	६७५	७९६	कृशः अ पु
४५६	५०३	करणम् ॥ न	४८९	५४१	कृष्णः ॥ ॥
३६१	३८०	कर्ता ऋ पु	१५१	८४	केशवः ॥ ॥
३२१	३१७	कविः इ ॥	७१२	८४१	केशिहा न ॥
३६२	३८२	कान्तः अ ॥	१२३	५८	ऋतुः उ ॥
१९४	१३४	कामः ॥ पु	४९९	५५४	ऋमः अ ॥
३०७	२९७	कामकृत् त ॥	८५	२३	क्रोधकृत् त ॥
५७४	६६०	कामदेवः अ ॥	५७०	६५४	क्रोधहा न ॥
३०८	२९८	कामपालः ॥ ॥	५७१	६५५	क्षमः अ ॥
३०६	२९६	कामप्रदः ॥ ॥	४१४	४४३	क्षमिणावरः ॥ ॥
५७३	६५७		१४७	८०	
५७३	६५८		३२०	३१५	
३०८	२९९		३१९	३१४	
			४१०	४४३	
			७७३	९१९	



पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
४३७	४८२	क्षरम् ॥ न	४९६	५५०	चक्रगदाधरः अ पु
४१०	४८४	क्षामः ॥ पु	७६५	९०८	चकी न ॥
७२६	८५८	क्षितीशः ॥ ॥	८२५	९९५	चतुरश्रः अ ॥
८२२	९९१	क्षेत्रज्ञः ॥ ॥	७८५	९३६	चतुरात्मा न ॥
७३	१६	क्षेमकृत् त पु	१९७	१३९	चतुर्गतिः इ ॥
५३६	६०६	क्षोभणः अ ॥	६६१	७७५	चतुर्दण्डः अ ॥
३५८	३७६	खण्डपरशुः उ ॥	६६१	७७७	चतुर्बाहुः उ ॥
५१२	५७३	गविसत्तमः अ ॥	१९८	१४१	चतुर्भावः अ ॥
५११	५७१	गदाग्रजः अ ॥	६६०	७७२	चतुर्भुजः ॥ ॥
६५८	७७०	गदाधरः ॥ ॥	६६२	७७६	चतुर्भूतिः इ ॥
८२८	९९७	गमस्तिनेमिः इ ॥	१९९	१४२	चतुर्वेदवित् द ॥
४४२	४८७	गभीरः अ ॥	६५९	७७१	चतुर्व्यूहः अ ॥
४९४	५४७	गभीरात्मा न ॥	६६२	७७७	चन्दनाङ्गदी न ॥
७८६	९३७	गरुडध्वजः अ ॥	१९७	१४०	चन्द्रांशुः उ ॥
३४६	३५६	गहनः ॥ ॥	६६०	७७३	चलः अ ॥
३६३	३८४	गुणभूत् त ॥	६६१	७७६	चाणूरान्ध- निपूदनः } अ ॥
४९५	५४८	गुप्तः अ ॥	२०५	२८२	छिन्नसंशयः ॥ ॥
७१३	८४३	गुरुः उ ॥	६४६	७५२	जगतः-तेतुः उ ॥
४९५	५४९	गुरुर्गुरुतमः अ ॥	७०२	८२९	जगदादिजः अ ॥
३६४	३८५	गुरुः ॥ ॥	५५१	६२९	जनजन्मादिः इ ॥
४९३	५४६	गुह्यः ॥ ॥	३०१	२८०	जननः अ पु
४५१	५०७	गोपतिः इ ॥	२०३	१४७	जनादिनः ॥ ॥
५६०	५०९	गोता क ॥	७०२	९४७	जनेश्वरः ॥ ॥
४६२	४०८	गोविदांपनिः इ ॥	७०२	९४६	जन्ममृत्यु- जरातिगः } ॥ ॥
५३१	६००	गोविन्दः अ ॥	१९०	१२८	जयः ॥ ॥
२४०	१९०	गोरितः ॥ ॥	३३७	३४३	जयन्तः ॥ ॥
२३३	१८०	ग्रामाग्नीः इ ॥	८०५	९६६	जहुः उ ॥
४९१	५४३	ग्रामाग्नीः अ ॥	४६३	५११	जितशिवः अ ॥
५३०	५९८	ग्रामाग्नीः अ ॥	६८२	८०४	
२५५	२२१	ग्रामाग्नीः अ ॥	२६०	२४५	
६४४	७५०	ग्रामाग्नीः अ ॥	४२४	४६३	

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
७८४	९३४	जितमन्युः उ "	५१८	५८१	त्रिसामा न "
४७८	५२७	जितामित्रः अ "	११६	५२	त्वष्टा ऋ "
४६८	५१५	जीवः " "	३९७	४२४	दक्षः अ "
७८१	९३०	जीवनः " "	७७२	९१७	दक्षिणः " "
२०५	१५०	जेता ऋ पु	७७२	९१८	दण्डः " "
४५२	४९९	ज्ञानगम्यः अ "	७३०	८६३	दमः " पु
४१८	४५५	ज्ञानमुत्तमम् " न	७३१	८६५	दमनः अ "
१३४	६८	ज्येष्ठः अ पु	२३५	१९२	दमयिता ऋ "
७४२	८८१	ज्योतिः स न	७३१	८६४	दर्पदः अ "
५१०	५६९	ज्योतिरादित्यः अ पु	६२०	७१८	दर्पहा न "
५४८	६२५	ज्योतिर्गणेश्वरः " "	६२०	७१७	दामोदरः अ "
६३४	७३७	तत् त न	३५४	३६९	दारुणः " "
८०३	९६३	तत्त्वम् अ "	५१३	५७४	दाशार्हः " "
८०४	९६४	तत्त्ववित् द पु	४६४	५१३	दिविस्पृक् श "
६७३	७९१	तन्तुवर्धनः अ "	५१५	५७६	दिशः अ "
३३५	३३९	तारः " "	७८७	९४०	दीप्तमूर्तिः इ "
८०८	९६८	तारणः " "	६२५	७२४	दुरतिक्रमः अ "
३३४	३३८	तीर्थकरः " "	६६६	७८२	दुराधर्षः अ "
६०५	६९६	तुष्टः " "	१४८	८२	दुरारिहा न "
३६८	३९३	तेजोवृषः " "	६६९	७८७	दुरावासः अ "
६५३	७६३	त्रिककुद् द "	६६८	७८६	दुर्गः " "
१२५	६२	त्रिककुद्धा- {	"	७८५	दुर्गमः " "
१२५	"	मा पा०त्रि- { न पु	६६७	७८४	दुर्जयः " "
		ककुद्धामा	६६५	७८१	दुर्धरः " "
४८७	५३९	त्रिदशाध्यक्षः अ पु	२८३	२६७	दुर्मर्षणः " "
४८६	५३८	त्रिपदः " "	६२१	७२०	दुर्लभः " "
६४८	७५७	त्रिलोकधृ(क)प " "	२४६	२०७	दुःस्वप्ननाशनः अ "
		" त त " "	६६६	७८३	दृढः " "
५६८	६५२	त्रिलोकात्मा न "	७७७	९२४	देवः " "
५६९	६५३	त्रिलोकेशः अ "	७७८	९२६	
४८२	५३३	त्रिविक्रमः " "	५००	५५५	
			३५९	३७७	

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
८२०	९८९	देवकीनन्दनः ॥ ॥	८८०	५३०	नन्दनः अ ॥
८८९	९९४	देवभृत् त ॥	५८७	६२४	नन्दिः इ ॥
८८९	९९३	देवेशः अ ॥	५०६	५६५	नन्दी न ॥
६५४	७६४	द्युतिवरः ॥ ॥	३७५	४००	नयः अ ॥
५१४	५७५	द्रविणप्रदः ॥ ॥	२७२	२४७	नरः ॥ ॥
५७८	६६६	धनञ्जयः ॥ ॥	३१९	३१३	नहुषः ॥ ॥
७२९	८६१	धनुर्धरः ॥ ॥	८२	२१	नारसिंहवपुः स ॥
७३०	८६२	धनुर्वेदः अ पु	२७०	२४६	नारायणः अ पु
८३३	८७५	धनेश्वरः ॥ ॥	६५६	७६७	नियहः ॥ ॥
६५१	७६०	धन्यः ॥ ॥	९२	३०	निधिरव्ययः ॥ ॥
१४४	७७	धन्वी न ॥	२५०	२१५	निमिषः ॥ ॥
२६४	२३७	धरणीधरः अ ॥	७३३	८६८	नियन्ता ऋ ॥
६५३	७६२	धराधरः ॥ ॥	२१३	१६३	नियमः अ ॥
३७९	४०४	धर्मः ॥ ॥	७३४	८६९	
४३४	४३७	धर्मकृत् त ॥	७१४	८४४	निर्गुणः ॥ ॥
४३४	४७६	धर्मगुप्त ष ॥	५२०	५८४	निर्वाणं ॥ न
४०७	४३०	धर्मयूपः अ ॥	२६०	२३१	निवृत्तात्मा न पु
३८०	४०५	धर्मविदुत्तम ॥ ॥	४१६	४५३	
१९५	१३७	धर्माप्यक्षः ॥ ॥	५३४	६०४	
४३५	४७८	धर्मा न ॥	६६५	७८०	
१०७	४३	घाता ऋ ॥	५२४	५९०	निष्ठा आ स्त्री
७९५	९५१	घानुरुत्तमः अ ॥	२५६	२२४	नेता ऋ पु
१०९	७५	घाम न न	३७४	३९९	नेयः अ ॥
१०५	६३	धुयः अ पु	६३०	७३१	नैकः ॥ ॥
२४९	२१२	धृतात्मा न ॥	४२०	४७०	नैकवर्मकृत् स ॥
३२९	३३१	धृतिः अ पु	७५१	८९१	नैकदः अ ॥
२१३	१६२	धृतिः अ ॥	३११	३०३	नैकमायः ॥ ॥
१२०	५५	धृतिः अ ॥	२८७	२७२	नैकरूपः ॥ ॥
३६६	३९०	नक्षत्रनेमिः इ पु	६५७	७६०	नैकगृहः ॥ ॥
२०८	२४१	नक्षत्री न ॥	४२८	४६१	नैकात्मा न ॥
२०९	२४२	नन्दः अ ॥	६९९	८२७	न्यग्रोधोदु- म्बरः } अ ॥
२८१	५३१	नन्दी न ॥	२५५	२२३	न्यायः ॥ ॥

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
८०१	९५८	पणः अ ॥	८५	२४	पुरुषोत्तमः ॥ ॥
६३५	७३८	पदमनुत्तमम् ॥ न	४६२	५०९	पुरुषोत्तमः ॥ ॥
३४२	३५०	पद्मगर्भः ॥ पु	१०१	४०	पुष्कराक्षः ॥ ॥
११२	४८		५०३	५६१	पुष्टः ॥ ॥
२३९	१९८	पद्मनाभः ॥ ॥	३६९	३९४	पुष्पहासः ॥ ॥
३४०	३४८		७९६	९५२	पूतात्मा न ॥
३४०	३४७	पद्मनिभेक्षणः ॥ ॥	६१	१०	पूरयिता ऋ ॥
३३९	३४६	पद्मी न ॥	६०१	६९१	पूर्णः अ पु
३६८	३९२	परमस्पष्टः अ पु	५९९	६९०	पृथुः उ ॥
६२	११	परमात्मा न ॥	३८७	४११	पेशलः अ ॥
३६०	३७९	परमेश्वरः अ ॥	७७१	९१६	प्रकाशनः ॥ ॥
३९४	४२०	परमेष्ठी न ॥	२९०	२७५	प्रकाशात्मा न ॥
३६७	३९१	परार्थिः इ ॥	२९२	२७७	प्रग्रहः अ ॥
५२५	५९२	परायणः अ ॥	६५५	७६६	प्रजागरः ॥ ॥
३९५	४२१	परिग्रहः ॥ ॥	७९६	९५३	प्रजापतिः इ ॥
६९१	८१६	पर्जन्यः ॥ ॥	१३६	७०	प्रजाभवः अ ॥
७८२	९३१	पर्यवस्थितः ॥ ॥	२४०	१९९	प्रणमः ॥ ॥
३०३	२९२	पवनः ॥ ॥	१५५	९०	प्रणवः ॥ ॥
१२८	६३	पवित्रम् ॥ न	३८५	४१०	प्रतर्दनः ॥ ॥
८२३	९९२	पापनाशनः ॥ पु	८००	९५७	प्रतापनः ॥ ॥
३०४	२९३	पावनः ॥ ॥	१२४	६०	प्रतिष्ठितः ॥ ॥
६९२	८१७		२९२	२७८	प्रत्ययः ॥ ॥
१२३	११२	पुण्डरीकाक्षः ॥ ॥	३२७	३२८	प्रथितः ॥ ॥
६०१	६९२	पुण्यः ॥ ॥	१५८	९४	प्रद्युम्नः ॥ ॥
७७८	९२५	पुण्यकीर्तिः इ ॥	३२३	३२१	प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ॥
६०२	६९३	पुण्यश्रवणः अ ॥	५६४	६४६	प्रपितामहः ॥ ॥
७७६	९२२	कीर्तिनः अ ॥	८०	२०	प्रभवः ॥ ॥
२०९	१५२	पुनर्वसुः उ ॥	८०८	९७०	प्रभुः उ ॥
३३३	३३७	पुरन्दरः अ ॥	९४	३४	प्रभूतः अ ॥
४५३	५००	पुरातनः ॥ ॥	३०९	३००	प्रमाणम् ॥ न
४६१	५०८	पुरमित्र त ॥	१२४	६१	
७१	१४	पुष्पः अ ॥	२०१	२२९	
३८३	२००		८०१	९५९	

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
४७९	५२८	प्रमोदनः " पु	६३८	७४२	भक्तवत्सलः अ "
२६६	२३९	प्रसन्नात्मा न "	५०४	५६३	भगवान् त "
२०८	१५५	प्रांशुः ङ "	५०५	५६४	भगहा न "
७१८	८४९	प्राग्वंशः अ "	७०९	८३७	भयकृत् त "
१३३	६७		७०९	८३८	भयनाशनः अ "
३२४	३२२	प्राणः " "	७८४	९३५	भयापहः " "
३८४	४०८		९४	३३	भर्ता ऋ "
८०३	९६२	प्राणजीवनः " "	१८८	१२६	भानुः ङ "
१३२	६६		२९८	२८५	
३२४	३२३	प्राणदः " "	७२०	८५१	भारभृत् त "
३८५	४०९		५६	७	भावः अ "
७९९	९५६		९४	३२	भावनः " "
८०३	९६१	प्राणधृक् प पु	२९६	२८३	भास्करद्युतिः इ "
		त त "	५२१	५८६	भिषक् ज "
८०२	९६०	प्राणनिलयः अ "	३४७	३५८	
७३९	८७८	प्रियकृत् त "	७९३	९४८	भीमः अ "
७३८	८७६	प्रियाहः अ "	७९४	९४९	भीमपराक्रमः " "
७४०	८७९	प्रीतिवर्धनः " "	२३७	१९५	भुजगोत्तमः " "
१७७	११७	बभ्रुः ङ "	४०७	४३८	भूः ऊ स्त्री
१७६	११६	बहुशिराः स "	१३९	७२	भुगर्भः अ पु
२०१	४३०	बीजमव्ययम् अ न	५४	५	भूतकृत् त "
७११	८४०	वृहत् त "	५१	४	भूतभव्यभ-
३३२	३३५	वृहद्भानुः ङ पु			वत्प्रभुः ङ "
२८८	२७३	वृहद्वपः अ "	३०३	२९१	भूतभव्यभ-
५८२	६६९	मल्ल न न			वन्नायः अ "
५८१	६६८	मल्लहृद्भानुः " पु	५९	९	भूतभावनः " "
५८६	६७४	मल्लभः अ "	५६	६	भूतभृत् त "
५८०	६६७	मल्लन्यः " "	४४७	४९०	भूतमहेश्वरः अ पु
५८३	६७१	मल्लवित् द "	५८	८	भूतात्मा न "
५८३	६७०	मल्लविवर्धनः अ "	९१	२९	भूतादिः इ "
५८५	६७४	माली न "	६१७	७१३	भूतानासः अ "
५८१	६७०	मालाजः अ "	५५६	६३६	भूतिः इ स्त्री
५८६	६७५	मालानाश्रितः " "	७१७	५०४	भूतिदाशिनः अ पु
			७८९	९४२	भूभृत् ऊ स्त्री

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
८०६	९६७	भूर्भुवःस्व- स्तः } उ पु	७१४	८४५	महान् त "
५५५	६३४	भूशयः अ "	६८७	८१२	महानिधिः इ "
५५५	६३५	भूषणः " "	२२२	१७४	महाबलः अ "
५२०	५८५	भेषजम् " न	२२२	१७५	महाबुद्धिः इ "
२०१	१४५	भोक्ता ऋ पु	६८७	८११	महाभूतः अ "
४५६	५०२	भोजनम् अ न	३५६	३७२	महाभोगः अ "
२००	१४४	भ्राजिष्णुः उ पु	४०४	४३४	महामखः " पु
२००	१४३		४०८	४४०	महामनाः स "
			५०४	५६२	महामायः अ "
			२२०	१७२	महामूर्तिः इ "
१२८	६४	मङ्गलं परम् अ न	६२५	७२३	महायज्ञः अ "
२१८	१७०	मधुः उ पु	५९३	६८२	महायज्वा न "
१४१	७४	मधुसूदनः अ "	५९२	६८१	महार्हः अ "
११६	५१	मनुः उ "	४७६	५२६	महावराहः " "
६०४	६९५	मनोजवः अ "	४९०	५४२	महावीर्यः " "
४२३	४६२	मनोहरः " "	२२४	१७६	महाशक्तिः इ "
२९४	२८१	मन्त्रः अ "	२२५	१७७	महाशनः अ "
२३५	१९१	मरीचिः इ स्त्री	३१३	३०४	महाशङ्कः " "
३४३	३६२	महर्षिः " पु	४८८	५४०	महास्वनः " "
४८२	५३४	महर्षिः " "	१०३	४१	महाहविः स "
५८२	६७७	महाकर्मा न "	५९४	६८३	महाहृदः अ "
६७४	७९३	महाकोशः अ "	६८६	८०९	महीधरः " "
४०४	४३३	महाक्रतुः उ "	३२२	३१९	महीभर्ता ऋ "
५९२	६८०	महाक्रमः अ "	३५६	३७१	महेज्यः अ "
५८८	६७६	महाक्षः " "	२३१	१८४	महेन्द्रः " "
३४५	३५५	महागर्तः " "	४१३	४४८	महेष्वासः " "
६८६	८१०	महातपाः स "	२८५	२६९	महोत्साहः " "
१८६	१२३	महातेजाः " "	२३०	१८३	महोदधिशयः " "
५९०	६७८	महादेवः अ "	२२१	१७३	महोरगः " "
४४८	४९२	महाद्युतिः इ "	४७३	५२२	
२२५	१७८	महादिष्टृक् ष "	५९१	६७९	
२२९	१८२	" त त "	१३९	७३	
			२१८	१६९	माधवः " "
४०४	४३५	महाधनः अ "	६३७	७४१	

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
६४७	७५४	मानदः ॥ ॥	७२२	८५४	योगीशः अ ॥
६४७	७५५	मान्यः ॥ ॥	७७९	९२८	रक्षणः ॥ ॥
३५३	३६७	मार्गः ॥ ॥	५९८	६८९	रणप्रियः ॥ ॥
३७२	३९९	मार्गः ॥ ॥	४३२	४७४	रत्नगर्भः ॥ ॥
४६९	५१८	मुकुन्दः ॥ ॥	६७७	७९९	रत्ननाभः ॥ ॥
६३	१२	मुक्तानां प- पमा गतिः ॥ इ स्त्री	८२८	९९८	रथाङ्गपाणिः इ ॥
४८५	५३७	मेदिनीपतिः इ पु	७४५	८८४	रविः ॥ ॥
६५०	७५९	मेघजः अ ॥	७४८	८८८	रविलोचनः अ पु
१४५	७८	मेघावी न ॥	३७०	३९६	रामः ॥ ॥
४१२	४४३	यज्ञः अ ॥	७९१	९४५	रुचिराङ्गदः ॥ ॥
८०९	९७१	यज्ञः अ ॥	१७५	११५	रुद्रः ॥ ॥
८१२	९७७	यज्ञकृत् त ॥	३५३	३६६	रोहितः ॥ ॥
८१४	९८२	यज्ञगुह्यम् अ न	७९०	९४३	लक्ष्मीः इ स्त्री
८१०	९७२	यज्ञपतिः इ पु	३५१	३६३	लक्ष्मीवान् न पु
८१३	९७९	यज्ञभृक् ज ॥	५४५	६२०	लोकत्रयाश्रयः अ ॥
८१२	९७६	यज्ञभृत् त ॥	६३७	७४०	लोकनाथः ॥ ॥
८११	९७५	यज्ञवाहनः अ ॥	६३६	७३९	लोकबन्धुः उ ॥
८१३	९८०	यज्ञसाधनः ॥ ॥	६७१	७८९	लोकसारङ्गः अ ॥
८११	९७४	यज्ञाङ्गः ॥ ॥	६४८	७५६	लोकस्वामी न ॥
८१४	९८१	यज्ञान्तकृत् स ॥	७५५	८९५	लोकाधिपानम् अ न
८१२	९७८	यज्ञी न पु	१९५	१३५	लोकाध्यक्षः ॥ पु
८१०	९७३	यज्ञा न ॥	१२३	५९	लोहिताक्षः ॥ ॥
६३३	७३६	यत् द पु	६३१	७३३	वः ॥ ॥
६१५	७१०	यदुश्रेष्ठः अ ॥	७१९	८५०	वंशवर्धनः ॥ ॥
२५४	१६४	यमः ॥ ॥	४३०	४७१	वत्सरः ॥ ॥
७३४	८७०	युगादिकृत् त ॥	४३०	४७२	वत्सलः ॥ ॥
३१०	३०१	युगावर्तः अ ॥	४३१	४७३	वत्सी न ॥
३११	३०२	योगः ॥ ॥	५०६	५६६	वनमाली ॥ ॥
७८	१८	योगविदानेता ऋ ॥	३२९	३३२	वरदः अ पु
७९	१९	योगी न ॥	६४०	७४५	वराङ्गः ॥ ॥
७२१	८५३	योगी न ॥	१८१	१२२	वरारोहः ॥ ॥
			५०२	५५८	वरुणः ॥ ॥

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
२८०	२६२	वर्धनः " "	५४८	६२६	विजितात्मा न "
२८१	२६३	वर्धमानः " "	४२६	४६५	विदारणः अ "
४९	३	वषट्कारः " "	७८६	९३८	विदिशः " "
१६८	१०५	वसुः उ "	७७४	९२०	विद्वत्तमः " "
२८७	२७१		१०८	४४	विधाता ऋ "
६०९	७०१		४४०	४८५	
२८६	२७०	वसुदः अ "	५४९	६२७	विधेयात्मा न "
६०७	६९८	वसुप्रदः अ पु	४६२	५१०	विनयः अ "
	६९९		४६८	५१६	विनायिता ऋ "
१६९	१०६	वसुमनाः स "	३७३	३९८	विरजोमार्गः अ पु
६०९	७०२		३७२	"	विरतः " "
६०६	६९७	वसुरेताः " "	३७१	३९७	विरामः " "
२६३	२३५	वह्निः इ "	७४५	८८६	विरोचनः " "
२८४	२६८	वाग्मी न "	२८१	२६४	विविक्तः " "
२५२	२१८	वाचस्पतिः इ "	२७३	२५०	विशिष्टः " "
५१७	५७९		५६१	६४२	विशुद्धात्मा न "
६८०	८०२	वाजसनिः " "	५६२	६४३	विशोधनः अ "
२०८	१५४	वामनः अ "	३९८	४२५	विश्रामः " "
३९०	४१५	वायुः उ "	२४७	२०९	विश्रुतात्मा " "
३३०	३३२	वायुवाहनः अ "	११४	६०	विश्वकर्मा " "
७२९	८६०		३९८	४२६	विश्वदाक्षिणः अ "
५०२	५५९	वारुणः " "	३२१	३१८	विश्वबाहुः उ "
३२५	३२४	वासवानुजः " "	२६७	२४१	विश्वभुग्विभुः " "
३३०	३३३		४२	१	विश्वम् अ न
६०८	७००	वामुदेवः " "	६२४	७२२	विश्वमूर्तिः इ पु
६१७	७१४		१७८	११८	विश्वयोनिः इ स्त्री
३६२	३८३	विकर्ता ऋ "	२०५	१५१	
१४६	७९	विक्रमः अ "	१५४	८९	विश्वरेताः स पु
१४३	७६	विक्रमी न पु	२६६	२४०	विश्वमृक् ज "
७६६	९०९		"	"	" इ " "
३५२	३६५	मिथरः अ "	२५७	२२७	विश्वान्मा न "
२०५	१४९	विजयः " "	६४२	७४८	विषमः अ "



पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
४६	२		२१५	१६६	वैद्यः ॥ ॥
२७९	२५९	विष्णुः उ ॥	३१४	३०६	व्यक्तरूपः ॥ ॥
५७६	६६३		६५६	७६८	व्यग्रः ॥ ॥
१८९	१२७	विष्वक्सेनः अ ॥	३६४	३८६	व्यवसायः ॥ ॥
३९९	४२७	विस्तारः ॥ ॥	३६५	३८७	व्यवस्थानः ॥ ॥
७४०	८८०	विहावसगतिः इ स्त्री	७८७	९३९	व्यादिशः ॥ ॥
७७५	९२१	वीतभयः अ पु	४२८	४६८	व्यापी न ॥
३७८	४०२	वीरः ॥ ॥	३९०	४१४	व्याप्तः अ ॥
५३७	६६४		१५८	९३	व्यालः ॥ ॥
४२५	४६४	वीरबाहुः उ ॥	५१६	५७८	व्यासः ॥ ॥
२१६	१६८				
६४२	७४७	वीरहा न पु	३७८	४०३	शक्तिमतां श्रेष्ठः ॥ पु
७७९	९२७		८२४	९२३	शङ्खभृत् त ॥
५०३	५६०	वृक्षः अ ॥	६२८	७२८	शतमूर्तिः इ ॥
३४५	३५४	वृद्धात्मा न ॥	"	७२९	शताननः अ ॥
३१९	३१४	वृषः अ ॥	५४७	६२३	शतानन्दः ॥ ॥
१७४	११३	वृषकर्मा न ॥	३३८	३४५	शतावर्तः ॥ ॥
२७९	२६०	वृषपर्वा ॥ ॥	३८८	४१३	शत्रुघ्नः ॥ ॥
५३२	६०२	वृषप्रियः अ ॥	६९७	८२६	शत्रुजिच्छ- ॥ ॥
२७८	२५८	वृषभः ॥ ॥			शुतापनः ॥ ॥
५३२	६०१	वृषभाक्षः ॥ ॥	७६८	९१२	शब्दसहः ॥ ॥
१६५	१०२	वृषाकपिः इ ॥	७६७	९११	शब्दातिगः ॥ ॥
१७४	११४	वृषाकृतिः ॥ ॥	५२२	५८८	शमः ॥ ॥
२७७	२५७	वृषाही न ॥	९८	३८	शम्भुः उ ॥
२८०	२६१	वृषेन्द्रः अ ॥	१५३	८७	शरणम् अ न
३५७	३७३	वेगवान् त ॥	३४६	३५८	शरभः ॥ पु
१९१	१२९	वेदः अ ॥	३४२	३५१	शरीरभृत् त पु
१९२	१३०	वेदपितृ द ॥	४५५	५०१	शरीरभूतभृत् ॥ ॥
१९४	१३३	वेदज्ञः अ ॥	१५४	८८	शर्म न न
१९३	१३२	वेद्यः ॥ ॥	८८	२६	शर्वः अ पु
२१४	१६५	वेद्याः स ॥	७६९	९१४	शर्वरीकरः ॥ ॥
४९६	५५१	वेङ्कटः अ ॥	२९९	२८६	शशबिन्दुः उ ॥
३८१	४०६	वेमानः ॥ ॥	८२६	९९६	शार्ङ्गधन्वा न ॥
८१८	९८७		५२३	५८९	शान्तः अ ॥



पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि-कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि-कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
५२४	५९१	शान्तिः इ स्त्री	५४२	६१७	श्रीधरः ॥ ॥
५२६	५९४	शान्तिदः अ पु	५४१	६१५	श्रीनिधिः इ ॥
१२२	६७	शाश्वतः अ ॥	२३१	१८५	श्रीनिवासः अ ॥
१८१	१२१	शाश्वतस्थाणुः उ ॥	५४१	६१४	श्रीपतिः इ पु
५५४	६३३	शाश्वतस्थिरः अ ॥	५३८	६१०	श्रीमतावरः अ ॥
२४६	२०८	शास्ता ऋ ॥	५३९	६११	श्रीमान् त पु
३१८	३१२	शिखण्डी न ॥	८४	२२	श्रीवत्सवक्षाः स पु
२८९	२७४	शिपिविष्टः अ ॥	२२८	१८०	श्रीवासः अ ॥
८८	२७	शिवः ॥ ॥	२५५	२२२	श्रीविभावनः अ पु
५३६	६०७	शिशिरः अ पु	५३७	६०८	श्रीशः ॥ ॥
७६८	९१३	शिष्टकृत् त ॥	५३८	६०९	श्रुतिसागरः ॥ ॥
२७४	२५१	शिष्टेष्टः अ ॥	५४२	६१६	श्रेयः श्रीमान् त ॥
३१७	३११	शुचिः इ पु	५४०	६१३	श्रेष्ठः अ पु
२१०	१५७	शुचिः श्रवाः स ॥	२८२	२६५	संकर्षणः अ पु
२७४	२५२	शुभाङ्गः अ ॥	५४३	६१९	संक्षेपः ऋ ॥
१७९	११९	शुभेक्षणः ॥ ॥	१३५	६९	संग्रहः अ ॥
५२६	६९३	शून्यः ॥ ॥	५००	५५६	संधाता ऋ ॥
६७१	७८८	शूरः ॥ ॥	५३५	६०५	संधिमान् त ॥
३६९	३९५	शूरजनेश्वरः ॥ ॥	२१२	१६०	संन्यासकृत् ॥ ॥
६४३	७४९	शूरसेनः ॥ ॥	२४४	२०३	संप्रमर्दनः अ ॥
३३५	३४०	गृही न ॥	२४४	२०४	संभवः ॥ ॥
५६७	६५०	शोकनाशनः अ ॥	५२१	५८७	संमितः ॥ ॥
५६८	६५१	शौरिः इ पु	२६१	२३३	संवत्सरः ॥ ॥
६१४	७०९	श्रमणः अ ॥	९३	३१	संवृतः ॥ ॥
६८१	८०३	श्रीकरः ॥ ॥	१७०	१०९	संस्थानः ॥ ॥
५५७	६३८	श्रीगर्भः ॥ ॥	१५७	९२	संः ॥ ॥
३३६	३४२	श्रीदः ॥ ॥	३९६	४२३	संत ॥ न
५६६	६४९		२६१	२३२	
७२४	८५७		३६५	३८८	
५४३	६१८		६३०	७३२	
३५९	३७८		४३५	४७९	
५४०	६१२				

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
२३२	१८६	सतां गतिः इ स्त्री	७०६	८३३	सतवाहनः " "
४१५	४५१	सत्कर्ता ऋ पु	७०६	८३२	सत्तैषाः स "
२६७	२४२	सत्कीर्तिः इ "	१७१	११०	समः अ "
५५०	६२८	सत्कृतः अ "	३४९	३६०	समयज्ञः " "
२६८	२४३	सत्कृतिः इ "	१७०	१०८	समात्मा न "
६११	७०५	सत्ता आ स्त्री	६६४	७७९	समावर्तः अ "
६१२	७०६	सत्रम् अ न	३५२	३६४	समितिजयः अ "
४१५	४५०	सत्त्ववान् त पु	२५६	२२५	समीरणः अ पु
७३५	८७१	सत्त्वस्थः अ "	४११	४४५	समीहनः अ पु
४४४	४८८	सत्पथाचारः अ पु	२१२	१६१	सर्गः " "
७९८	९५५	सत्परायणम् " न	८७	१५	सर्वः " "
६१३	७०८	सत्यः अ पु	७२३	८५५	सर्वकामदः " "
१६९	१०७	सत्यधर्मप-राक्रमः अ पु	१८७	१२४	सर्वगः " "
२५०	२१३	सत्यधर्मप-रायणः " "	४१७	४५४	सर्वज्ञः " "
७३६	८७३	सत्यधर्मा " "	६९४	८२१	सर्वतश्चक्षुः स न
३०२	२९०	सत्यपराक्रमः अ "	५५३	६३१	सर्वतोमुखः अ पु
७३७	८७४	सत्यमेधाः स "	६९५	८२२	सर्वदर्शनः अ पु
४८१	५३२	सत्यसन्धः अ "	१५९	९५	सर्वदर्शी न "
२५०	२१४	सदक्षरम् न न	४१६	४५२	सर्वदृक् श " .
६५२	७६१	सदामर्षी न पु	२४२	२०१	सर्वमहर-णायुधः अ "
४६३	५१२	सदापोगी " "	५१६	५७७	सर्वयोगवि-निःसृतः " "
४३६	४७९	सद्गतिः इ स्त्री	८३२	१०००	सर्वलक्षण-लक्षण्यः " "
७५४	८९४	सद्भूतिः इ स्त्री	१६७	१०४	सर्ववागीश्व-रे-धरः " "
२०५	१६७	सनात् अव्ययम् त पु	३५०	३६२	सर्वविज्जयी न "
६११	७०४	सनातनतमः अ "	६८५	८०८	सर्ववित् द "
६१२	७०७	सन्तः अ "	६८२	८०५	सर्वशस्त्रभृ-तांनरः अ पु
७५६	८९७	सन्निगसः " "	१८८	१२५	सर्वसहः " "
७५७	८९८	सतनिहः " "	६५४	७६५	
७८०	९२९		७३६	८६७	
६१५	७११				
७०४	८३१				

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
१६३	१००	सर्वादिः इ ॥	६७२	७९०	मुतन्तुः ट पु
६१८	७१५	सर्वासुनिष्ठयः अ ॥	२३२	१९७	मुतपाः स ॥
१६१	९७	सर्वेश्वरः ॥ ॥	३९३	४१८	मुदर्शनः अ ॥
६३१	७३३	सर्वः ॥ ॥	५११	५७२	मुधन्वा न ॥
७४७	८८७	सविता ऋ ॥	६७७	७९८	मुन्दः अ ॥
८०८	९६२		६७६	७९७	मुन्दरः अ पु
३५५	३७०	सहः अ ॥	२३६	१९४	सुपर्णः ॥ ॥
३१५	३०७	सहस्रजित् त पु	७२८	८५९	
२५७	२२९	सहस्रपात् द ॥	२६५	२३८	सुमसादः ॥ ॥
२५७	२२६	सहस्रमूर्द्धा न ॥	२८३	२६६	सुभुजः अ ॥
४३९	४८४	सहस्रांशुः ट ॥	४१६	४५७	सुमुखः ॥ ॥
२५७	२२८	सहस्राक्षः अ ॥	६४९	७५८	सुमेधाः स ॥
७०३	८३०	सहस्राक्षिः स ॥	६१६	७१२	सुयामुनः अ ॥
२०२	१४६	सहिष्णुः ट ॥	१९६	१३६	सुराध्यक्षः ॥ ॥
५१०	५७०		२३३	१८८	सुरानन्दः ॥ ॥
७२	१५	सामी न ॥	२४८	२१०	सुरारिहा न ॥
४६९	५१७		७४३	८८२	सुरुचिः इ ॥
७३६	८७२	सात्त्विकः अ ॥	१५२	८६	सुरेशः अ ॥
४६६	५१४	सात्त्वतांपतिः इ ॥	३००	२८७	सुरेश्वरः ॥ ॥
२६८	२४४	साधुः ट ॥	६९५	८२३	सुलभः ॥ ॥
५१९	५८३	साम न न	६७८	८००	सुलोचनः ॥ ॥
५१९	५८२	सामगः अ पु	६८३	८०६	सुवर्णविन्दुः ट ॥
८१९	९८८	सामगायनः ॥ ॥	६३९	७४३	सुवर्णवर्णः अ ॥
४४५	४८९	सिंहः ॥ ॥	७९०	९४४	सुवीरः ॥ ॥
१६२	९८	सिद्धः अ ॥	४१८	४५६	सुव्रतः ॥ ॥
६९६	८२५		६९६	८२४	
२७५	२५४	सिद्धसंस्कल्पः ॥ ॥	४९१	५४४	सुपेनः ॥ ॥
२७५	२५३	सिद्धार्थः ॥ ॥	४२२	४६१	सुख द ॥
१६२	९९	सिद्धिः इ स्त्री	४२०	४५८	सन्धः अ ॥
२७६	२५५	सिद्धिदः अ पु	७४६	८८६	सूर्यः ॥ ॥
२७६	२५६	सिद्धिसायनः ॥ ॥	४६०	५०७	सोमः ॥ ॥
४२१	४६०	मुग्धः ॥ ॥	४५८	५०५	सोमपः ॥ ॥
७५०	८९०		३२८	३२९	स्कन्दः ॥ ॥
४२१	४५१	मुषोपः ॥ ॥	३२८	३३०	स्कन्दपराः ॥ ॥

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
२३२	१८६	सतां गतिः इ स्त्री	७०६	८३३	सप्तवाहनः " "
४१५	४५१	सत्कर्ता ऋ पु	७०६	८३२	सप्तैधाः स "
२६७	२४२	सत्कीर्तिः इ "	१७१	११०	सप्तमः अ "
५५०	६२८	सत्कृतः अ "	३४९	३६०	सप्तमयज्ञः " "
२६८	२४३	सत्कृतिः इ "	१७०	१०८	सप्तात्मा न "
६११	७०५	सत्ता आ स्त्री	६६४	७७९	सप्तावर्तः अ "
६१२	७०६	सत्त्रम् अ न	३५२	३६४	सप्तमितिजयः अ "
४१५	४५०	सत्त्ववान् त पु	२५६	२२५	सप्तीरणः अ पु
७३५	८७१	सत्त्वस्थः अ "	४११	४४५	सप्तीहनः अ पु
४४४	४८८	सत्पथाचारः अ पु	२१२	१६१	सर्गः " "
७९८	९५५	सत्परायणम् " न	८७	१५	सर्वः " "
६१३	७०८	सत्यः अ पु	७२३	८५५	सर्वकामदः " "
१६९	१०७	सत्यधर्मप- { अ पु	१८७	१२४	सर्वगः " "
२५०	२१३	राक्रमः " "	४१७	४५४	सर्वज्ञः " "
७३६	८७३	सत्यधर्मप- { अ पु	६९४	८२१	सर्वतश्चक्षुः स न
३०२	२९०	रायणः " "	५५३	६३१	सर्वतोमुखः अ पु
७३७	८७४	सत्यधर्मा " "	६९५	८२२	सर्वदर्शनः अ पु
४८१	५३२	सत्यपराक्रमः अ "	१५९	९५	सर्वदर्शी न "
२५०	२१४	सत्यमेधाः स "	४१६	४५२	सर्वदृक् श " .
६५२	७६१	सत्यसन्धः अ "	२४०	२०१	सर्वप्रहर- { अ "
४६३	५१२	सदसरम् न न	५१६	५७७	पायुधः " "
४३६	४७९	सदामर्षी न पु	८३२	१०००	सर्वयोगवि- { " "
७५४	८९४	सदायोगी " "	१६७	१०४	निःसृतः " "
२०५	१६७	सद्गतिः इ स्त्री	३५०	३६२	सर्वलक्षण- { " "
६११	७०४	सद्गतिः इ स्त्री	६८५	८०८	लक्षण्यः " "
६१२	७०७	सनात् अव्ययम्	६८२	८०५	सर्ववागीश- { " "
७५६	८९७	त पु	१८८	१२५	रेश्वरः " "
७५७	८९८	सनातनतमः अ "	६५४	७६५	सर्वविज्जयी न "
७८०	९२९	सन्तः अ "	७३३	८६७	सर्ववित् द "
६१५	७११	सन्निवासः " "			सर्वेश्वरभू- { अ पु
७०४	८३१	सन्निधिः " "			तारः " "
					सर्वसहः " "

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
१६३	१००	सर्वादिः इ ॥	६७२	७९०	सुतन्तुः उ पु
६१८	७१५	सर्वासुनिलयः अ ॥	२३९	१९७	सुतपाः स ॥
१६१	९७	सर्वेश्वरः ॥ ॥	३९३	४१८	सुदर्शनः अ ॥
६३१	७३३	सर्वः ॥ ॥	५११	५७२	सुधन्वा न ॥
७४७	८८७	सविता ऋ ॥	६७७	७९८	सुन्दः अ ॥
८०८	९६९	सहः अ ॥	६७६	७९७	सुन्दरः अ पु
३५५	३७०	सहस्रजित् त पु	२३६	१९४	सुपर्णः ॥ ॥
३१५	३०७	सहस्रपात् द ॥	७२८	८५९	सुप्रसादः ॥ ॥
२५७	२२९	सहस्रमूर्द्धा न ॥	२६५	२३८	सुभजः अ ॥
२५७	२२६	सहस्रान्शुः उ ॥	२८३	२६६	सुमुखः ॥ ॥
४३९	४८४	सहस्राक्षः अ ॥	४१६	४५७	सुमेधाः स ॥
२५७	२२८	सहस्राचिः स ॥	६४९	७५८	सुयामुनः अ ॥
७०३	८३०	सहिष्णुः उ ॥	६१६	७१२	सुराध्यक्षः ॥ ॥
२०२	१४६	साक्षी न ॥	१९६	१३६	सुरानन्दः ॥ ॥
५१०	५७०	सात्त्विकः अ ॥	२३३	१८८	सुरारिहा न ॥
७२	१५	सात्त्वतापतिः इ ॥	२४८	२१०	सुरुचिः इ ॥
४६९	५१७	साधुः उ ॥	७४३	८८२	सुरेशः अ ॥
७३६	८७२	साम न न	१५२	८६	सुरेश्वरः ॥ ॥
४६६	५१४	सामगः अ पु	३००	२८७	सुलभः ॥ ॥
२६८	२४४	सामगायनः ॥ ॥	६९५	८२३	सुलोचनः ॥ ॥
५१९	५८३	सिंहः ॥ ॥	६७८	८००	सुवर्णविन्दुः उ ॥
५१९	५८२	सिद्धः अ ॥	६८३	८०६	सुवर्णवर्णः अ ॥
८१९	९८८	सिद्धसंकल्पः ॥ ॥	६३९	७४३	सुवारिः ॥ ॥
४४५	४८९	सिद्धार्थः ॥ ॥	७९०	९४४	सुव्रतः ॥ ॥
१६२	९८	सिद्धिः इ स्त्री	४१८	४५६	सुपेणः ॥ ॥
६९६	८२५	सिद्धिदः अ पु	६९६	८२४	सुद्धः द ॥
२७५	२५४	सिद्धिसाधनः ॥ ॥	४९१	५४४	सूक्ष्मः अ ॥
२७५	२५३	सुखदः ॥ ॥	४२२	४६१	सूर्यः ॥ ॥
१६२	९९	सुयोपः ॥ ॥	४२०	४५८	सोमः ॥ ॥
२७६	२५५		७४६	८८६	सोमपः ॥ ॥
२७६	२५६		४६०	५०७	स्कन्दः ॥ ॥
४२१	४६०		४५८	५०५	स्कन्दधरः ॥ ॥
७५०	८९०		३२८	३२९	
४२१	४५९		३२८	३३०	

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि- कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
५९६	६८५	स्तवप्रियः " "	७६२	९०२	स्वस्तिकृत् त पु
५९५	६८४	स्तव्यः " "	७६१	९०१	स्वस्तिदः अ पु
५९७	६८७	स्तुतः " "	७६३	९०५	स्वस्तिकृत् " "
५९८	६८८	स्तोता ऋ "	७६२	९०४	स्वस्तिकृत् ज "
५९७	६८६	स्तोत्रम् अ न	८९७	५५२	स्वाङ्गः अ "
११९	५४	स्वविरः अ पु	८२६	४६६	स्वापनः " "
११८	५३	स्वविष्टः " "	८७७	५२६	स्वाभाव्यः " "
४०६	४३७	स्याणुः उ "	७१७	८४८	स्वास्यः " "
८८	२८	स्यानदः अ "			
३६५	३८९	स्यावरस्याणुः उ "	२३६	१९३	हंसः " "
४००	४२८	स्थिरः अ "	३४९	३६१	हरिः इ "
२४५	२०५	स्थूलः " "	५७२	६५६	हलायुधः अ "
७१२	८४२	स्पष्टाक्षरः " "	५०७	५६७	हविः स न
३९३	२८०	सखी न "	३४९	३६१	हविर्हरिः इ पु
२५१	२१७	सद्यः ऋ "	६१०	७०३	हिरण्यगर्भः अ "
५२७	५९५	स्वस्तः अ "	३४९	३६१	हिरण्यनाभः " "
८२२	९९०	स्वङ्गः " "	१३८	७१	हुतभुग्भिः उ "
५४६	६२१	स्वघृतः " "	३८८	४१२	हृषीकेशः अ "
५४६	६२२	स्वयंजातः " "	२३८	१९६	हेतुः उ "
७१६	८४७	स्वयम्भूः ऋ "	७४४	८८३	हेमाङ्गः अ "
८१८	९८६	स्ववशः अ "	१११	४७	
९७	३७	स्वस्ति अव्ययम् इ न	३५४	३६८	
४२७	४६७		६४०	७४४	
७६२	९०३				

१ "एवं पदच्छेदे सत्यानक्रम- एतदन्तिमपञ्चे दर्शितः"

श्रीविष्णुसहस्रनामाकारादिः

समाप्ता ।

हरिः ॐ

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ

## श्रीविष्णुसहस्रनाम.

- ॥ १ ॥ विश्वं विष्णुर् वषट्कारो ३ भूत-भव्य-भवत्प्रभुः । ४  
भूतकृद् भूतभृद् भावो ७ भूतात्मा भूतभावनः ॥ ९  
॥ २ ॥ पूतात्मा परमात्मा च ११ मुक्तानां परमागतिः । १२  
अव्ययः पुरुषः साक्षी १५ क्षेत्रज्ञो ऽक्षर एव च ॥ १७  
॥ ३ ॥ योगो योगविदां नेता १९ प्रधानपुरुषेश्वरः । २०  
नारसिंहवपुः श्रीमान् २२ केशवः पुरुषोत्तमः ॥ २४  
॥ ४ ॥ सर्वः शर्वः शिवः स्यात्पुनरु २८ भूतादिरनिर्धिरव्ययः । ३०  
संभवो भावनो भर्ता देव प्रभवः प्रभुर ईश्वरः ॥ ३६

अर्चनोपयुक्तानां प्रणवपूर्वाणां नमःशब्दोत्तराणाम् अकारादिवर्णान्तानां विश्वा-  
दिनाम्नां चतुर्थ्यन्तरूपदिक्प्रदर्शिकाः—

अ—( ६५१ ) विश्वाय. १ । ३ । ७ । ९ । १३ । १४ । १६ । १७ । १८ ।  
२० । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । ३१० । ३१ । ३२ । ३४ । ३६ ॥

आ—( २ )—[ ५९० । ७०६ ]

इ—( ६७ )—मुक्तानां परमायै गतये. १२ । २९ ॥

ई—( ५ )—[ २१९ । २२० । २२१ । ९३३ । ९४३ ]

उ—( ५१ )—विष्णवे. २ । ४ । २८ । ३५ ॥

ऊ—( ३ )—[ ३७ । ४३८ । ९४२ ]

ऋ—( ३२ )—योगविदां नेत्रे. १९ । ३३ ॥

ज—( ४ )—[ २४० । ५८६ । ९०४ । ९७९ ]

ट—( ४८ )—भूतकृते. ५ । ६ । २२ ॥

ड—( ९ )—[ १२५ । १३० । १३३ । २२९ । ४६१ । ६७१ । ७७७ ।  
७७८ । ९६४ ]

न—( ९८ )—भूतात्मने. ८ । १० । ११ । १५ ॥

प—( १ )—[ ४७६ ]

म—( १ )—[ ७३५ ]

श—( ३ )—[ २०१ । ५७६ । ५७७ ]

स—( २५ )—नारसिंहवपुषे. २१ ॥

१०००

१—३० अनेकपदयुक्तिषु नामसु विशेषः—अत्रयाय विषये । २ एतत्सुदानुक्ताका-  
रादिवर्णान्तानि एतत्सुटे कुण्डलितानि च नामानि पुटान्तरेषु द्रष्टव्यानि ।



- ॥ ५ ॥ स्वयंभूः शम्भुर् जादित्यः ३९ पुष्कराक्षो महास्वनः । ४१  
 अनादिनिधनो धाता ४३ विधाता धातुरुत्तमः ॥ ४५  
 ॥ ६ ॥ अप्रमेयो हृषीकेशः ४७ पद्मनाभो स्मरप्रभुः । ४९  
 विश्वकर्मा मनुस् त्वष्टा ५२ स्वविष्टः स्यविरो ध्रुवः ॥ ५५  
 ॥ ७ ॥ अग्राहः शाश्वतः कृष्णो ५८ लोहिताक्षः प्रतर्दनः । ६०  
 प्रभूतस् त्रिककुक्षाम ६२ पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ ६४  
 ॥ ८ ॥ ईशानः प्राणदः प्राणो ६७ ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः । ७०  
 हिरण्यगर्भो भूगर्भो ७२ माधवो मधुसूदनः ॥ ७४  
 ॥ ९ ॥ ईश्वरो विक्रमी धन्वी ७७ मेधावी विक्रमः क्रमः । ८०  
 अनुत्तमो दुराघर्षः ८२ कृतज्ञः कृतिर् आत्मवान् ॥ ८५  
 ॥ १० ॥ सुरेशः शरणं कर्म ८८ विश्वरेताः प्रजाभवः । ९०  
 अहः संवत्सरो व्यालः ९३ ग्रन्थयः सर्वदर्शनः ॥ ९५  
 ॥ ११ ॥ अजः सर्वेश्वरः सिद्धः ९८ सिद्धिः सर्वादिर् अच्युतः । १०१  
 वृषाकपिर् अमेयात्मा १०३ सर्वयोगविनिःसृतः ॥ १०४  
 ॥ १२ ॥ वसुर् वसुमनाः सत्यः १०७ समात्ना संमितः समः । ११०  
 अमोघः पुण्डरीकाक्षो ११२ वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ ११४  
 ॥ १३ ॥ रुद्रो बहुशिरा वसुर् ११७ विश्वयोनिः शुचिश्रवाः । ११९  
 अमृतः शाश्वतस्याणुर् १२१ वरारोहो महातपाः ॥ १२३  
 ॥ १४ ॥ सर्वगः सर्वविद् भानुर् १२६ विष्वक्सेनो जनार्दनः । १२८  
 वदो वेदविद् अव्यक्नो १३१ वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥ १३४

अ-३९-४२ । ४५-४८ । ५३-६१ । ६३ । ६४-६९ । ७१-७५ । ७९-  
 ८३ । ८६ । ८७ । ९० । ९२-९८ । १०१ । १०४ । १०७ । १०९-  
 ११२ । ११५ । १२० । १२२ । १२४ । १२७-१२९ । १३१ । १३२ ॥  
 इ-७० । ८४ । ९९ । १०० । १०२ । ११४ । ११८ । १३४ ॥  
 स-३८ । ४९ । ५१ । १०५ । ११७ । १२१ । १२६ ॥  
 ऊ-स्वयंभुवे. ३७ ॥  
 ऋ-४३ । ४४ । ५२ ॥  
 ल-८५ ॥

- ॥ १५ ॥ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो १३६ धर्माध्यक्षः कृताकृतः । १३८  
चतुरात्मा चतुर्व्यूहः १४० चतुर्दंष्ट्रश्च चतुर्भुजः ॥ १४२
- ॥ १६ ॥ भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता १४५ सहिष्णुर्जगदादिजः । १४७  
अनघो विजयो जेता १५० विन्ध्योनिः पुनर्वसुः ॥ १५२
- ॥ १७ ॥ उपेन्द्रो वामनः प्रांशुर् १५५ अमोघः शुचिर्ऋजितः । १५८  
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो १६१ धृतात्मा नियमो यमः ॥ १६४
- ॥ १८ ॥ वेद्यो वैद्यः सदायोगी १६७ वीरहा माघवो मधुः । १७०  
अतीन्द्रियो महामायो १७२ महोत्साहो महाबलः ॥ १७४
- ॥ १९ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्यो १७६ महाशक्तिर्महाद्युतिः । १७८  
अनिर्देश्यवपुः श्रीमान् १८० अमेयात्मा महाद्रिधृत् ॥ १८२
- ॥ २० ॥ महेश्वसो महीमर्ता १८४ श्रीनिवासः सतांगतिः । १८६  
अनिरुद्धः सुरानन्दो १८८ गोविन्दो गोविदांपतिः ॥ १९०
- ॥ २१ ॥ मरीचिर्दमनो हंसः १९३ सुपर्णो भुजगोत्तमः । १९५  
हिरण्यनाभः सुतपाः १९७ पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ १९९
- ॥ २२ ॥ अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः २०२ सन्धाता सन्धिमान् स्थिरः । २०५  
अजो दुर्मर्षणः शास्ता २०८ विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ २१०
- ॥ २३ ॥ गुरुर्गुरुत्तमो धाम २१२ सत्यः सत्यपराक्रमः । २१४  
निमिषो जनिमिषः सखी २१७ वाचस्पतिर्ऋदारधीः ॥ २१९

अ-१३५-१३८ । १४०-१४२ । १४४ । १४७-१४९ । १५३ ।  
१५४ । १५६ । १५८-१६१ । १६३-१६६ । १६९ । १७१-  
१७४ । १७६ । १८३ । १८५ । १८७-१८९ । १९२-१९६ ।  
१९८ । २०२ । २०६-२०७ । २११ । २१३-२१६ ॥

इ-१५१ । १५७ । १७५ । १७७ । १७८ । १८६ । १९० । १९१ ।  
१९९ । २१८ ॥

ई-ऋदारधिये. २१९ ॥

उ-१४३ । १४६ । १६२ । १५५ । १७० । २०० ॥

ऊ-१४५ । १५० । १८४ । २०३ । २०८ ॥

ए-१८० । १८२ । २०४ ॥

ए-१३९ । १६२ । १६७ । १६८ । १८१ । २०९ । २१० । २१२ । २१७ ॥

श-सर्वदृशे. २०१ ॥

स-१७९ । १९७ ॥

- ॥ २४ ॥ अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् २२२ न्यायो नेता जमीरणः । २२५  
 सहस्रमूर्धा विश्वात्मा २२७ सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २२९  
 ॥ २५ ॥ आवर्तनो निवृत्तात्मा २३१ संवृतः संप्रमर्दनः । २३३  
 अहःसंवर्तको वह्निर २३५ अनिलो धरणीधरः ॥ २३७  
 ॥ २६ ॥ सुप्रसादः प्रसन्नात्मा २३९ विश्वसृष्ट विश्वभृग्विभुः । २४१  
 सत्कर्ता सत्कृतः साधुर् २४४ जह्वर् नारायणो नरः ॥ २४७  
 ॥ २७ ॥ असंख्येयो प्रमेयात्मा २४९ विशिष्टः शिष्टकृत् शुचिः । २५२  
 सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः २५४ सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ २५६  
 ॥ २८ ॥ वृषाही वृषभो विष्णुर् २५९ वृषपर्वा वृषोदरः । २६१  
 वर्धनो वर्धमानश्च २६३ विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ २६५  
 ॥ २९ ॥ सुभुजो दुर्धरो वागी २६८ महेन्द्रो वसुदो वसुः । २७१  
 नैकरूपो बृहद्रूपः २७३ शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ २७५  
 ॥ ३० ॥ ओजस्तेजोद्युतिधरः २७६ प्रकाशत्मा प्रतापनः । २७८  
 ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्च २८१ चन्द्रांशुर् भारकरद्युतिः ॥ २८३  
 ॥ ३१ ॥ अमृतांशुर्द्रवो भातुः २८५ शशिबिन्दुः सुरेश्वरः । २८७  
 औषधं जगतःसेतुः २८९ सत्यधर्मपराक्रमः ॥ २९०  
 ॥ ३२ ॥ भूतभयभवघ्नायः २९१ पवनः पावनो जनलः । २९४  
 कामहा कामकृत् कान्तः २९७ कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ३००

अ-२२३ । २२५ । २२८ । २३० । २३२ । २३४ । २३६ । २३८ ।  
 २४३ । २४६-२४८ । २५० । २५३-२५६ । २५८ । २६१-  
 २६७ । २६९ । २७० । २७२-२७६ । २७८-२८१ । २८४ ।  
 २८७ । २८८ । २९०-२९४ । २९७-२९९ ॥

इ-२४५ । २५२ । २८३ ॥

ई-२२० । २२१ ॥

उ-२४१ । २४४ । २४५ । २५९ । २७१ । २८२ । २८५ । २८६ ।  
 २८९ । ३०० ॥

ऊ-२२४ । २४२ ॥

ए-विश्वसृजे २४० ॥

ए-२२२ । २५१ । २९६ ॥

ह-२२९ ॥

न-२२६ । २२७ । २३१ । २३९ । २४९ । २५७ । २६० । २६८ ।  
 २७७ । २९५ ॥

- ॥ ३३ ॥ युगादिकृद् युगावर्तो ३०२ नैकमायो महाशनः । ३०४  
 अदृश्यो व्यक्तरूपश्च ३०६ सहस्रजित अनन्तजित ॥ ३०८
- ॥ ३४ ॥ इष्टो ऽविशिष्टः विष्टेष्टः ३११ शिखण्डी नहुषो वृषः । ३१४  
 क्रोधहा क्रोधकृत् कर्ता ३१७ विश्वबाहुर महीधरः ॥ ३१९
- ॥ ३५ ॥ अच्युतः प्रथितः प्राणः ३२२ प्राणदो वासवानुजः । ३२४  
 अपान्निधिर अधिष्ठानम् ३२६ अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ३२८
- ॥ ३६ ॥ स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो ३३१ वरदो वायुवाहनः । ३३३  
 वासुदेवो बृहद्भानुः ३३५ आदिदेवः पुरंदरः ॥ ३३७
- ॥ ३७ ॥ अशोकस् तारणस् तारः ३४० शूरः शौरिर जनेश्वरः । ३४३  
 अनुकूलः शतावर्तः ३४५ पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ३४७
- ॥ ३८ ॥ पद्मनाभो ऽरविन्दाक्षः ३४९ पद्मगर्भः शरीरभृत् । ३५१  
 महद्भिर ऋद्धो वृद्धात्मा ३५४ महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ३५६
- ॥ ३९ ॥ अतुलः शरभो भीमः ३५९ समयज्ञो हंविर्हरिः । ३६१  
 सर्वलक्षणलक्षण्यो ३६२ लक्ष्मीवान् समितिजयः ॥ ३६४
- ॥ ४० ॥ विक्षरो रोहितो मार्गो ३६७ हेतुर् दामोदरः सहः । ३७०  
 महीधरो महाभागो ३७२ वेगवान् अमिताशनः ॥ ३७४
- ॥ ४१ ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः ३७७ श्रीगर्भः परमेश्वरः । ३७९  
 करणं कारणं कर्ता ३८२ विकर्ता गहनो गुहः ॥ ३८५
- ॥ ४२ ॥ व्यवसायो व्यवस्थानः ३८७ संस्थानः स्थानदो ध्रुवः । ३९०  
 परद्धिः परमस्पष्टः ३९२ तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ३९५

अ-३०२-३०६ । ३०९-३११ । ३१३ । ३१४ । ३१९-३२४ ।  
 ३२६-३३४ । ३३६-३४१ । ३४३-३४५ । ३४७-३५० । ३५३ ।  
 ३५५-३६० । ३६२ । ३६४-३६७ । ३६९-३७२ । ३७४-३८१ ।  
 ३८४-३९० । ३९२-३९५ ॥

इ-३२५ । ३४२ । ३५२ । ३६१ । ३९१ ॥

उ-३१८ । ३३५ । ३६८ ॥

ऋ-३१७ । ३८२ । ३८३ ॥

व-३०१ । ३०७ । ३०८ । ३१६ । ३५१ । ३६३ । ३७३ ॥

न-३१२ । ३१५ । ३४६ । ३५४ ॥

- ॥ ४३ ॥ रामो विरामो विरजो । मार्गो ३९८ नेयो नयो जनयः । ४०१  
 वीरः शक्तिमतांश्रयो ४०३ धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ४०५  
 ॥ ४४ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः ४०८ प्राणदः प्रणमः पृथुः । ४११  
 हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो ४१३ व्याप्तो बायुर् अधोक्षजः ॥ ४१६  
 ॥ ४५ ॥ ऋतुः सुदर्शनः कालः ४१९ परमेष्ठी परिग्रहः । ४२१  
 उग्रः संवत्सरो दक्षो ४२४ विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ४२६  
 ॥ ४६ ॥ विस्तारः स्यावरस्थानुः ४२८ प्रमाणं बीजमन्ययम् । ४३०  
 अयो जनयो महाकोशो ४३३ महाभोगो महाधनः ॥ ४३५  
 ॥ ४७ ॥ अनिर्विण्णः स्याविष्टो भूर् ४३८ धर्मयूपो महामखः । ४४०  
 नक्षत्रनेमी नक्षत्री ४४२ क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ४४५  
 ॥ ४८ ॥ यज्ञ इज्यो महैज्यश्च ४४८ ऋतुः सन्नं सतांगतिः । ४५१  
 सर्वदर्शी निवृत्तात्मा ४५३ सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४५५  
 ॥ ४९ ॥ सुवतः सुमुखः सुदमः ४५८ सुयोषः सुखदः सुहृत् । ४६१  
 मनोहरो जितक्रोधो ४६३ वीरबाहुर विदारणः ॥ ४६५  
 ॥ ५० ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी ४६८ नैकात्मा नैककर्मकृत् । ४७०  
 वत्सरो वत्सलो वत्सी ४७३ रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ४७५  
 ॥ ५१ ॥ धर्मगुप् धर्मकृत् धर्मी ४७८ सैद् अक्षरम् असैत् क्षरम् । ४८२  
 अविज्ञाता सहस्रांशुर् ४८४ विधाता कृतलक्षणः ॥ ४८६  
 ॥ ५२ ॥ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः ४८८ सिंहो भूतमहेश्वरः । ४९०  
 आदिदेवो महादेवो ४९२ देवेशो देवभृत् गुरुः ॥ ४९५

ज-३९६-३९८-४१० । ४१२-४१४ । ४१६ । ४१८ । ४१९ । ४२१  
 -४२७ । ४२९-४३७ । ४३९ । ४४० । ४४३-४४८ । ४५० ।  
 ४५४-४६० । ४६२ । ४६३ । ४६५-४६७ । ४७१ । ४७२ ।  
 ४७४ । ४७५ । ४८० । ४८२ । ४८३ । ४८८-४९३ ॥

इ-४५१ । ४८७ ॥

उ-४११ । ४१५ । ४१७ । ४२८ । ४४९ । ४६४ । ४८४ । ४९५ ॥

ऊ-४३८ ॥

ऋ-४८३ । ४८६ ॥

ए-४७० । ४७७ । ४७९ । ४८१ । ४९४ ॥

ई-४६१ ॥

न-४२० । ४२१ । ४२२ । ४५२ । ४५३ । ४६८ । ४६९ । ४७३ । ४७८ ॥

प-धर्मगुप्ते ४०६ ॥

१-३९८ वक्रान्पिनेन पदच्छेदेन लब्धेषु नामसु विशेषः-विजो मार्गीय ।

२-४७९ ( मर् ) अक्षरम्-अक्षरमने । ३-४८१ ( अमर् ) क्षरम्-अमने क्षराय ।

- ॥ ५३ ॥ उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ४९८ ज्ञानगम्यः पुरातनः । ५००  
 शरीरभूतभृद् भोक्ता ५०२ कपीन्द्रो भूरिदाक्षिणः ॥ ५०४  
 ॥ ५४ ॥ सोमपो ऽमृतपः सोमः ५०७ पुरुजित् पुरुसत्तमः । ५०९  
 विनयो जयः सत्यसन्धो ५१२ दाशार्हः सात्वतापतिः ॥ ५१४  
 ॥ ५५ ॥ जीवो विनयिता साक्षी ५१७ मुकुन्दो ऽमितविक्रमः । ५१९  
 अम्भोनिधिर अनन्तात्मा ५२१ महोदाधिशयो ऽन्तकः ॥ ५२३  
 ॥ ५६ ॥ अजो महार्हः स्वाभाव्यो ५२६ जितामित्रः प्रमोदनः । ५२८  
 आनन्दो नन्दनो नन्दः ५३१ सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ५३३  
 ॥ ५७ ॥ महर्षिः कपिलाचार्यः ५३५ कृतज्ञो मेदिनीपतिः । ५३७  
 त्रिपदस् त्रिदशाध्यक्षः ५३९ महाशङ्खः कृतान्तकृत् ॥ ५४१  
 ॥ ५८ ॥ महावराहो गोविन्दः ५४३ सुपेणः कनकाङ्गदी । ५४५  
 गुह्यो गभीरो गहनो ५४८ गुप्तश् चक्रगदाधरः ॥ ५५०  
 ॥ ५९ ॥ वेधाः स्वाङ्गो ऽजितः कृष्णो ५५४ दृढः संकर्षणो ऽच्युतः । ५५७  
 वरुणो वारुणो वृक्षः ५६० पुष्पराक्षो महामनाः ॥ ५६२  
 ॥ ६० ॥ भगवान् भगहा नन्दी ५६५ वनमाली हलायुधः । ५६७  
 आदित्यो ज्योतिरादित्यः ५६९ सहिष्णुर् गतिसत्तमः ॥ ५७१  
 ॥ ६१ ॥ सुधन्वा सण्डपरशुर ५७३ दारुणो द्रविणप्रदः । ५७५  
 दिविस्पृक् सर्वदृक् व्याप्तो ५७८ वाचस्पतिर् अयोनिजः ॥ ५८०

अ-४९६ । ४९९ । ५०० । ५०३-५०७ । ५०९-५१३ । ५१५ ।  
 ५१८ । ५१९ । ५२२-५३१ । ५३३ । ५३५ । ५३६ । ५३८-  
 ५४० । ५४२-५४४ । ५४६-५५० । ५५२-५६१ । ५६७-५६९ ।  
 ५७१ । ५७४ । ५७५ । ५७८ । ५८० ॥

इ-४९७ । ५१४ । ५२० । ५३४ । ५३७ । ५७९ ॥

उ-५७० । ५७३ ॥

ऋ-४९८ । ५०२ । ५१६ ॥

ए-५०१ । ५०८ । ५४१ । ५६३ ॥

ब-५१७ । ५२१ । ५३२ । ५४५ । ५६४-५६६ । ५७२ ॥

श-५७६ । ५७७ ॥

स-५५१ । ५६२ ॥

- ॥ ६२ ॥ त्रिसामा सामगः साम ५८३ निर्वाणं भेषजं भिषक् । ५८६  
 सैन्यासकृत् शमः शान्तो ५८९ निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥ ५९२  
 ॥ ६३ ॥ शुभाङ्गः शान्तिदः सद्यः ५९५ कुमुदः कुवलयशयः । ५९७  
 गोहितो गोपतिर्गोप्ता ६०० वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ६०२  
 ॥ ६४ ॥ अनिवर्ती निवृत्तात्मा ६०४ सद्भक्तेता क्षेमकृत् शिबः । ६०७  
 श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः ६०९ श्रीपतिः श्रीमतावरः ॥ ६११  
 ॥ ६५ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः ६१४ श्रीनिधिः श्रीविभावनः । ६१६  
 श्रीधरः श्रीकरः ६१८ श्रेयः श्रीमान् लोकत्रयाश्रयः ॥ ६२०  
 ॥ ६६ ॥ स्वस्तः स्वङ्गः शतानन्दो ६२३ नन्दिर् ज्योतिर्गणेश्वरः । ६२५  
 विजितात्मा विधेयात्मा ६२७ सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ६२९  
 ॥ ६७ ॥ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुर् ६३१ अनीशः शाश्वतस्थिरः । ६३३  
 भूशयो भूषणो भूतिर् ६३६ अशोकः शोकनाशनः ॥ ६३८  
 ॥ ६८ ॥ अर्चिष्मान् अर्चितः कुम्भो ६४१ विशुद्धात्मा विशोधनः । ६४३  
 अनिरुद्धोऽप्रतिरथः ६४५ प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ६४७  
 ॥ ६९ ॥ कालमेमिनिहा शौरिः ६४९ शूरः शूरजनेश्वरः । ६५१  
 त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः ६५३ केशवः केशिहा हरिः ॥ ६५६

अ-५८२ । ५८४ । ५८५ । ५८८ । ५८९ । ५९२-५९४ । ५९६-  
 ५९८ । ६०१ । ६०२ । ६०७ । ६०९ । ६११-६१४ । ६१६-  
 ६१८ । ६२०-६२३ । ६२५ । ६२९ । ६३० । ६३२-६३५ । ६३७ ।  
 ६३८ । ६४० । ६४१ । ६४३-६४७ । ६५० । ६५१ । ६५३ ।  
 ६५४ ॥

आ-निष्ठाये. ५९० ॥

इ-५९१ । ५९९ । ६१० । ६१५ । ६२४ । ६२८ । ६३६ । ६४९ ।  
 ६५६ ॥

ऋ-५९५ । ६०० । ६०५ ॥

ज-५८६ ॥

त-५८७ । ६०६ । ६१९ । ६३९ ॥

न-५८१ । ५८३ । ६०३ । ६०४ । ६२६ । ६२७ । ६४२ । ६४८ ।  
 ६५२ । ६५५ ॥

स-६०८ । ६३१ ॥

- ॥ ७० ॥ कामदेवः कामपालः ६५८ कामी कान्तः कृतागमः । ६६१  
 अनिर्देश्यवपुर् विष्णुर् ६६३ वीरो जनन्तो धनञ्जयः ॥ ६६६  
 ॥ ७१ ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृत् ब्रह्मा ६६८ ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः । ६७०  
 ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ६७३ ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ६७६  
 ॥ ७२ ॥ महाकर्मो महाकर्मा ६७७ महातेजा महोरगः । ६७९  
 महाकतुर् महायज्वा ६८१ महायज्ञो महाहविः ॥ ६८३  
 ॥ ७३ ॥ स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं ६८६ स्तुतः स्तोता रणप्रियः । ६८९  
 पूर्णः पूरयिता पुण्यः ६९२ पुण्यकीर्तिर् अनामयः ॥ ६९४  
 ॥ ७४ ॥ मनोजवस् तीर्थकरो ६९६ वसुरेता वसुप्रदः । ६९८  
 वसुप्रदो वासुदेवो ७०० वसुर् वसुमना हविः ॥ ७०३  
 ॥ ७५ ॥ सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता ७०६ सद्गतिः सत्परायणः । ७०८  
 शूरसेनो यदुश्रेष्ठः ७१० सन्निवासः सुयामुनः ॥ ७१२  
 ॥ ७६ ॥ भूतावासो वासुदेवः ७१४ सर्वासुनिलयो जनलः । ७१६  
 दर्पहा दर्पदो ऽहम्तो ७१९ दुर्द्धरो ऽया ऽपराजितः ॥ ७२१  
 ॥ ७७ ॥ विश्वमूर्तिर् महामूर्तिर् ७२३ दीप्तमूर्तिर् अमूर्तिमान् । ७२५  
 अनेकमूर्तिर् अव्यक्तः ७२७ शतमूर्तिः शताननः ॥ ७२९  
 ॥ ७८ ॥ एकोनैकः सवः कः किं ७३५ यत् तत् पदमनुत्तमम् । ७३८  
 लोकबन्धुर् लोकनाथो ७४० माधवी भक्तवत्सलः ॥ ७४२

अ-६५७ । ६५८ । ६६० । ६६१ । ६६४-६६७ । ६७० । ६७२ ।  
 ६७४-६७६ । ६७९ । ६८२ । ६८४-६८७ । ६८९ । ६९० ।  
 ६९२ । ६९४-६९६ । ६९८-७०० । ७०८-७१६ । ७१८-  
 ७२१ । ७२७ । ७२९-७३२-७३४ । ७३८ । ७४०-७४२ ॥

आ-७०६ ॥

इ-६९३ । ७०४ । ७०५ । ७०७ । ७२२-७२४ । ७२६ । ७२८ ॥

उ-६६३ । ६८० । ७०१ । ७३९ ॥

ऋ-६८८ । ६९१ ॥

तू-७२५ । ७३६ । ७३७ ॥

दू-६७१ ॥

नू-६५९ । ६६८ । ६६९ । ६७३ । ६७७ । ६८१ । ७१७ ॥

मू-किमे. ७३५ ॥

सू-६६२ । ६७८ । ६८३ । ६९७ । ७०२ । ७०३ ॥<sup>१</sup>

१-७३२ अनेकपदघटितनामसु विशेषः-सवाय ।



॥ ७९ ॥ सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो	७४४	वराङ्गश्च चन्दनाङ्गदी ।	७४६
वीरहा विषमः शून्यो	७४९	घृताशीर्अचलश्चलः ॥	७५२
॥ ८० ॥ अमानी मानदो मान्यो	७५५	लोकस्वामी त्रिलोकधृत् ।	७५७
सुमेधा मेघजो घन्यः	७६०	सत्यमेधा धराधरः ॥	७६२
॥ ८१ ॥ तेजोवृषो द्युतिधनः	७६४	सर्वशस्त्रभृतांवरः ।	७६५
प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो	७६८	नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥	७७०
॥ ८२ ॥ चतुर्मूर्तिश्च चतुर्बाहुर्	७७२	चतुर्व्यूहश्च चतुर्गतिः ।	७७४
चतुरात्मा चतुर्भावश्च	७७६	चतुर्वेदविद् एकपात् ॥	७७८
॥ ८३ ॥ समावसो निघृत्तात्मा	७८०	दुर्जयो दुरतिक्रमः ।	७८२
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो	७८५	दुरावासो दुरारिहा ॥	७८७
॥ ८४ ॥ शुभाङ्गो लोकसारङ्ग	७८९	सुतन्तुश्च तन्तुवर्धनः ।	७९१
इन्द्रकर्मा महाकर्मा	७९३	कृतकर्मा कृतागमः ॥	७९५
॥ ८५ ॥ उद्भयः सुन्दरः सुन्दो	७९८	रत्ननाभः सुलोचनः ।	८००
अर्को घाजसनिः शृङ्गी	८०३	जयन्तः सर्वविज्जयी ॥	८०५
॥ ८६ ॥ सुवर्णचिह्नश्च अक्षोभ्यः	८०७	सर्ववागीश्वरेश्वरः ।	८०८
महाहृदो महागर्तो	८१०	महाभूतो महानिधिः ॥	८१२
॥ ८७ ॥ कुमुदः कुन्दरः बुन्दः	८१५	पर्जन्य पावनोऽनिलः ।	८१८
अमृताक्षी स्मृतयष्टुः	८२०	सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥	८२२

अ-७४३-७४५ । ७४८ । ७४९ । ७५१ । ७६२ । ७६४ । ७६५ ।  
 ७५९ । ७६० । ७६२-७७० । ७७३ । ७७६ । ७७९ । ७८१-७८६ ।  
 ७८८ । ७८९ । ७९१ । ७९६-८०१ । ८०४ । ८०७-८११ ।  
 ८१३-८१९ । ८२१ । ८२२ ॥

इ-७७१ । ७७४ । ८०२ । ८१२ ॥

स-७७२ । ७९० । ८०६ ॥

न-७५७ ॥

ह-७७७ । ७७८ ॥

न-७४६ । ७४७ । ७५३ । ७६६ । ७७५ । ७८० । ७८७ । ७९२-  
 ७९४ । ८०३ । ८०५ ॥

स-७५० । ७५८ । ७६१ । ८०० ॥

- ॥ ८८ ॥ सुलभः सुप्रतः सिद्धः ८२५ शत्रुजिच्छत्रुतापनः । ८२६  
 न्यग्रोधोदुम्बरो ऽश्वत्थश् ८२८ चाणूरान्ध्रनिपूदनः ॥ ८२९  
 ॥ ८९ ॥ सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः ८३१ सप्तैधाः सप्तवाहनः । ८३३  
 अमूर्तिर् अनघो ऽचिन्त्यो ८३६ भयकृद् भयनाशनः ॥ ८३८  
 ॥ ९० ॥ अणुर् बृहत् कृशः स्थूलो ८४२ गुणभृन् निर्गुणो महान् । ८४५  
 अधृतः स्वधृतः स्वास्यः ८४८ वाग्वंशो वंशवर्धनः ॥ ८५०  
 ॥ ९१ ॥ भारभृत् कथितो योगी ८५३ योगीशः सर्वकामदः । ८५५  
 आश्रमः श्रमणः क्षामः ८५८ सुपर्णो वायुवाहनः ॥ ८६०  
 ॥ ९२ ॥ धनुर्धरो धनुर्वेदो ८६२ दण्डो दमयिता दमः । ८६५  
 अपराजितः सर्वसहो ८६७ तियन्ता नियमो यमः ॥ ८७०  
 ॥ ९३ ॥ सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः ८७३ सत्यधर्मपरायणः । ८७४  
 अभिप्रायः प्रियाहो ऽर्हः ८७७ प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ॥ ८७९  
 ॥ ९४ ॥ विहायसगतिर् ज्योतिः ८८१ सुरुचिर् हुतभुग्विभुः । ८८३  
 रविर् विरोचनः सूर्यः ८८६ सविता रविलोचनः ॥ ८८८  
 ॥ ९५ ॥ अनन्तहुतभुभोक्ता ८८९ सुखदो नैकदो ऽग्रजः । ८९२  
 अनिर्विण्णः सदामर्षी ८९४ लोकाधिष्ठानम् अहुतः ॥ ८९६  
 ॥ ९६ ॥ सनात् सनातनतमः ८९८ कपिलः कपिरव्ययः । ९००  
 स्वस्तिदः स्वस्तिकृत् स्वस्ति ९०३ स्वस्तिभुग् स्वस्तिदक्षिणः ॥ ९०५  
 ॥ ९७ ॥ अरौद्रः कुण्डली चक्री ९०८ विक्रमी ऊर्जितशासनः । ९१०  
 शब्दातिगः शब्दसहः ९१२ शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ९१४

अ-८२३ - ८२९ । ८३१ । ८३३ । ८३५ । ८३६ । ८३८ । ८४१ ।  
 ८४२ । ८४४ । ८४६-८५० । ८५२ । ८५४-८६३ । ८६५-८६७ । ८६९ ।  
 ८७० । ८७२-८७७ । ८७९ । ८८५ । ८८६ । ८८८ । ८९०-८९३ ।  
 ८९५ । ८९६ । ८९८-९०१ । ९०५ । ९०६ । ९१०-९१४ ॥

इ-८३४ । ८८० । ८८२ । ८८४ ॥

उ-८३९ । ८८३ ॥

ऋ-८६४ । ८६८ । ८८७ । ८८९ ॥

ज-९०४ ॥

त-८३७ । ८४० । ८४३ । ८४५ । ८५१ । ८७१ । ८७८ । ८९७ । ९०२ ॥

न-८५३ । ८९४ । ९०३ । ९०७-९०९ ॥

स-८३० । ८३२ । ८८१ ॥

- ॥ ९८ ॥ अहूरः पेशलो दक्षो ९१७ दक्षिणः क्षमिणावरः । ९१९  
 विद्वत्तमो वीतमयः ९२१ पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ ९२२  
 ॥ ९९ ॥ उत्तारणो दुष्कृतिहा ९२४ पुण्यो दुःस्वप्नाशनः । ९२६  
 वीरहा रक्षणः सन्तो ९२९ जीवनं पर्यवस्थितः ॥ ९३१  
 ॥ १०० ॥ अनन्तरूपो अनन्तश्रीर् ९३३ जितमन्युर् भयापहः । ९३५  
 चतुरश्रो गभीरात्मा ९३७ विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ ९४०  
 ॥ १०१ ॥ अनादिर भूर्भुवो लक्ष्मीः ९४३ सुवीरो रुचिराङ्गदः । ९४५  
 जननो जनजन्मादिर ९४७ भीमो भीमपरान्नमः ॥ ९४९  
 ॥ १०२ ॥ आधारनिलयो धाता ९५१ पुष्पहासः प्रजागरः । ९५३  
 ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः ९५५ प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ९५८  
 ॥ १०३ ॥ प्रमाणं प्राणनिलयः ९६० प्राणधृत् प्राणजीवनः । ९६२  
 तत्त्वं तत्त्वविद् एकात्मा ९६५ जन्ममृत्युजरातिग ॥ ९६६  
 ॥ १०४ ॥ भूर्भुवःस्वस्तरुस् तारः ९६८ सविता प्रपितामहः । ९७०  
 यज्ञो यज्ञपतिर् यज्वा ९७३ यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ९७५  
 ॥ १०५ ॥ यज्ञभृद् यज्ञकृद् यज्ञी ९७८ यज्ञभुग् यज्ञसाधनः । ९८०  
 यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यम् ९८२ अन्नम् अन्नाद् एव च ॥ ९८४  
 ॥ १०६ ॥ आत्मयोनिः स्वयंजातो ९८६ वैखानः सामगायनः । ९८८  
 देवकीनन्दनः स्रष्टा ९९० क्षितीशः पापनाशनः ॥ ९९२  
 ॥ १०७ ॥ शङ्खभृन् नन्दकी चक्री ९९५ शार्ङ्गधन्वा गदाधरः । ९९७  
 रयाङ्गपाणिर् अक्षोभ्यः ९९९ सर्वप्रहरणायुधः ॥ १०००  
 , इति श्रीविष्णुसहस्रनाम समाप्तम्

अ-९१५-९२३ । ९२५ । ९२६ । ९२८-९३२ । ९३५ । ९३६ ।  
 ९३८-९४० । ९४४-९४६ । ९४८-९५० । ९५२-९६० । ९६२ ।  
 ९६३ । ९६६ । ९६८ । ९७० । ९७१ । ९७४ । ९७५ । ९८० । ९८२-  
 ९८४ । ९८६-९८९ । ९९१ । ९९२ । ९९७ । ९९९ । १००० ॥

इ-९४१ । ९४७ । ९७० । ९८५ । ९९८ ॥

ई-९३३ । ९४३ ॥

उ-९३४ । ९६७ ॥

ऊ-९४२ ॥

ऋ-९५१ । ९६९ । ९९१ ॥

ज्-९७९ ॥

ट्-९६१ । ९७६ । ९७७ । ९८१ । ९९३ ॥

ड्-९६४ ॥

न-९२४ । ९०७ । ९३७ । ९६५ । ९७३ । ९७८ । ९९४-९९६ ॥

श्रीः ।

लक्ष्मीवेङ्कटेशाय नमः ।

भगवद्गुणदर्पणाख्यभाष्य-

निर्वचन-निरुक्तीति-व्याख्यात्रयोपेतस्य-

श्रीविष्णुनामसहस्रस्य-  
प्रथमशतकम् ।

तच्च

श्रीकृष्णदासात्मजगङ्गाविष्णुना

स्वकीये

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” मुद्रणागारे

संमुद्रय प्रकाशितम् ।

कल्याण-(मुंबई)

शकाब्दाः १८१५ सवत् १९५०

यद् पुस्तक सन १८६७ का एन्ट २६ के बमूजन रजिस्टरी  
वरके सर्व प्रमाएका इफ यन्त्राधिकारीने  
अपने म्वाधीन रक्ताहै.

नामद्वयत्वेन विकल्पितानामपीषां त्रिकुटु-धाम, हविर्-हरिः, 'विरजो  
अवशिष्टे प्राशीत्युत्तरनवशत्या ( ९८८ ) नामभिः सह सहस्रसंख्या

प्रस्तारणा एव वि- ति-शतकसंख्याः	सहस्रनाम्नाम् आनुपूर्व्याम् एकैकप्रस्तारासाधारण-					
	१	२	३	४	५	६
	६२	३६१	३९८	३९९	४७९	४८०
१	त्रिकुटु-धाम	हविर्हरिः	विरतः	मार्गः	सत्	असत्
२	"	हविः	"हरिः	विरजोमार्गः	"	"
३	"	"	"	विरतः	मार्गः	सदक्षरम्
४	"	"	"	"	"	सत्
५	"	"	"	"	"	"
६	"	"	"	"	"	"
७	त्रिकुटु	धाम	हविर्हरिः	विरजोमार्गः	सत्	असत्
८	"	"	"	विरतः	मार्गः	सदक्षरम्
९	"	"	"	"	"	सत्
१०	"	"	"	"	"	"
११	"	"	"	"	"	"
१२	"	"	"	"	"	"
१३	"	"	हविः	हरिः	विरजोमार्गः	सदक्षरम्
१४	"	"	"	"	"	सत्
१५	"	"	"	"	"	"
१६	"	"	"	"	"	"
१७	"	"	"	"	विरतः	मार्गः
१८	"	"	"	"	"	"
१९	"	"	"	"	"	"
२०	"	"	"	"	"	"
२१	"	"	"	"	"	"

मार्गः, सदक्षरम्, असक्षरम्, सवः, चतुर्वेदविदेकपात्, इति सप्तानां नाम्नाम्,  
निर्वृत्त्यर्थं द्वादशत्वप्रकारद्योतकप्रस्ताराः इत्यमेकविंशतिर्भवन्ति.

नामसंख्यापूर्वकनामानि, एकैकप्रस्तारान्तर्गतानि द्वादश.

७	८	९	१०	११	१२
४८१	४८२	७३२	७३३	७७७	७७८
क्षरम्	अक्षरम्	सः	व	चतुर्वेदवित्	एकपात्
"	"	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	"	"	"	"
असक्षरम्	अक्षरम्	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	४८३ अक्षरम्	सवः	"	"
"	"	"	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
क्षरम्	अक्षरम्	७३२ सः	वः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
असत्	क्षरम्	"	"	"	"
असक्षरम्	अक्षरम्	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	४८३ अक्षरम्	सवः	"	"
"	"	"	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
"	"	७३२ सः	वः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
असक्षरम्	अक्षरम्	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	४८३ अक्षरम्	सवः	चतुर्वेदवित्	एकपात्
असत्	क्षरम्	"	सः	वः	चतुर्वेदविदेकपात्
सदक्षरम्	असक्षरम्	७३२ सः	वः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
"	असत्	४८३ क्षरम्	सवः	"	"
"	"	क्षरम्	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
सत्	असक्षरम्	अक्षरम्	सवः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
"	"	"	सः	वः	चतुर्वेदविदेकपात्
"	असत्	क्षरम्	अक्षरम्	सवः	चतुर्वेदविदेकपात्

श्री ।

तर्कसंग्रहव्याख्यायाः

लघुबोधिनी

समाख्यायाः

प्रसिद्धिपत्रिका ।

भो भो न्यायशास्त्राऽधिजिगांसवो विदाडुर्वन्त्वन्नभवन्तः जगत्प्रसिद्ध-  
श्रीवृन्दावननिवासिश्रीरङ्गचार्यस्वामिप्रणीता लघुबोधिनीसमाख्या तर्क-  
संग्रहसमेता । तर्कसंग्रहव्याख्या साम्प्रतं “ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” मुद्र-  
णागारे संमुख्य प्रकाशिता सा च न्यायशास्त्रपरिभाषाजिज्ञासूनामतीवोप-  
कारिणी तस्यां च, इतर व्याख्यापेक्षया अधिका उपयुक्ताश्च सर्वेऽपि  
विषयाः अल्पशो दर्शिताः, तथा च मन्येऽहमेतदध्ययनेन गादाधरीजाग-  
देशीत्याद्याकरग्रन्थाध्ययने व्यवसायशालिनोऽवश्यं समुत्सहेरन्, येषां म-  
हाशयानां जिघृक्षाचेत् तैः सूचना कार्येति मे विज्ञप्तिः ।

गोविन्दराजीय भूषणाख्यया तनिष्ठोक्याख्यया रामानुजी-  
याख्यया च व्याख्यया समेतस्य श्रीवाल्मीकिरामायणस्य  
प्रसिद्धिपत्रिका ।

भो भो विद्यापारावापारीणा इदं विदाडुर्वन्त्वन्नभवन्तः—तनिष्ठो-  
क्याख्ययानृषणाख्यया रामानुजीयाख्यया च व्याख्यया समेतं श्रीवा-  
ल्मीकिरामायणम् अत्युत्तमतैलङ्गदेशीयद्राविडदेशीयपुस्तकमालोच्य व-  
ण्डितैः सशोधितम्, तच्च सम्प्रति मुव्यक्तैः स्थूलसूक्ष्माभरैर्लक्ष्मीवेङ्कटेश्व-  
रमुद्रणयन्त्रेमृषेत, तस्य च नागेशप्रभृतिविनिर्मिताः सन्ति यद्यपि बह्व्यो  
व्याख्याः, तथापि सहृदयहृदयाह्लादकनानाविधाऽपूर्वार्थान्वेषणे प्रयतमा-  
नैरार्यकुलोचित धर्ममर्यादाविचारशीलैर्महाशयैर्निविशेषत्वेन सविशेषत्वेन  
च ब्रह्मरूपप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां समीचीनतर्कमद्वयविषयभेदव्य-

वस्थापनेन तात्पर्यार्थनिर्णायकतया श्रीवाल्मीक्यभिप्रायानुगा रामानुजी-  
यव्याख्या तनिष्ठोकीव्याख्यासमेता भूषणाख्यव्याख्याऽवश्यं निरीक्षणी-  
येति, मन्येऽहं निरीक्षणेनाभिज्ञानामवश्यं जिघृक्षा भवेदिति ।

श्रीः ।

निरुक्ति निर्वचन दो व्याख्याओंसें युक्त भगवद्गुणदर्पणाख्य  
विष्णुसहस्रनामभाष्यकी और विष्णुसहस्रनामदीपिकाकी तथा  
विष्णुसहस्रनामचन्द्रिकाकी—

## जाहिरखवर.

अनुष्टुप्छोकोत्मक निरुक्तिव्याख्यासमेत और प्रकृतिप्रत्ययको दि-  
खानेवाले पाणिनिसूत्रोंमें गर्भित ऐसी निर्वचननामक द्वितीयव्याख्यासे  
युक्त भगवद्गुणदर्पणनामक विष्णुसहस्रनामभाष्य और उक्त भाष्य-  
के अनुसार विष्णुसहस्रनामका व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषासे दीपि-  
कानामक ग्रंथ तथा शाङ्करभाष्यके अनुकूल विष्णुसहस्रनामका  
व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषामें चन्द्रिकानामक ग्रंथ सो यह तीनों  
पुस्तकें अत्यंतसुंदर छोटे बड़े अक्षरोंमें छपतेहैं तिन पुस्तकोंको जिन  
महाशयोंको लेनेकी और देखनेकी इच्छा होउन्होंनें शीघ्र सूचना करना  
तब उक्तपुस्तकोंको भेजनेमें उद्यत होंवेंगे ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास  
लक्ष्मीवेंकटेश्वर छापाखाना

कल्याण—( मुंबई )



॥ श्रीः ॥

श्रीमल्लक्ष्मीवेङ्कटेशाय नमः ।

श्रीपराशरभट्टार्यविरचितम् ।

भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम्



श्रीपराशरभट्टार्यः श्रीरङ्गेशपुरोहितः ।

५

श्रीवत्साङ्कसुतःश्रीमाञ्छ्रेयसे मेऽस्तु भूयसे ॥

वेन्दे गोविन्दतातौ मुनिमथ मनवै लक्ष्मणार्य महान्तं  
ध्यायेयं यामुनार्य मम हृदि तनवै राममेवाभियायाम् ।  
पद्माक्षं प्रेक्षिषीय प्रथममपि मुनिं नाथमीडे शठारिम्  
स्तौमि प्रेक्षेय लक्ष्मीं शरणमशरणः श्रीधरं संश्रयेयम् ॥ १०

ॐ नमो गजवक्त्रादयैः पारिपदैः प्रशासते ॥ श्रीरङ्गराजसेनान्ये  
सूत्रवत्या समेयुषे ॥ १ ॥ नमो नारायणायेदं कृष्णद्वैपायनात्मने ॥  
यदामुष्यायणा वेदा महाभारतपञ्चमाः ॥ २ ॥ जातो लक्ष्मणमिश्रसं-  
श्रयथनाच्छ्रीवत्सचिह्नादपेर्भूयो भट्टपराशरेति फणितःश्रीरङ्गभर्त्रा  
स्वयम् ॥ श्रीश्रीरङ्गपतिप्रसादं तृपया श्रीरङ्गनाथाह्वयःश्रीरङ्गेश्वरका-१५  
रितोविवृणुते नाम्नां महत्तं हरेः ॥ ३ ॥ संसारोयमपण्डितो भगवति प्रागेव  
भूयः कलौ पूर्णमन्यतमे जने श्रुतिशिरो गुह्यं ब्रुवे साहसात् ॥ तत्र  
स्तोत्रमिदं प्रकाशयति यस्तुत्यश्च यस्तावुभौ व्यासः कारुणिको  
हरिश्च तदिदं मौख्यं सहेतां मम ॥ ४ ॥ अर्ये हरौ तदभिधायिनि  
नामवर्गे तद्व्यञ्जके मयि च बन्धविशेषमेत्य ॥ सेवध्वमेतदमृतं २०  
प्रणिपत्य याचे मध्यस्थमत्सरिजना डह मा च भूवन् ॥ ५ ॥

पाठान्तरं-१-अयम् श्लोकः-१-४ न । लक्ष्मणाह्वयम् । २ -गणित-२-  
गावित-३ । ३-श्रीमद्वंग-३ । ४-भगवान्मी-१ । -२ ।

(२) भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

❀ श्रीरामायणवत् महाभारतस्य प्रामाण्यसमर्थनम् ❀

- इह खलु निखिलोऽपि चेतयमानः प्रमाणतः प्रमेयं परिच्छिन्दन्, तच्चेत्यमेयमनुकूलम् तदुपाददीत, यथा स्रक्चन्दनकनकादिकम्, तच्चे-  
 ५ द्विपरीतम्; अपोहेत, यथा क्षुरकण्टकादिकम्, तच्चेदनुभयरूपम्, उपेक्षे-  
 त, यथा काष्ठलोष्टादिकम्, तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगोचरयोरर्थका-  
 मयोः, अत्यल्पत्वानर्थकरत्वं बीभत्स्यत्वमङ्गुलत्वदुःखमिश्रत्वदुःसाध-  
 त्वाद्यनन्तदोषानुपद्भेन त्याज्यत्वात्, शास्त्रप्रमेययोर्धर्मपरतत्त्वयोः  
 तद्वैपरीत्यादनन्तमङ्गलसंगतत्वाच्च, शास्त्रतदर्थयोरुपादेयत्वं प्रकृष्यते;  
 १० यथाहुरैतिहासिकाः पौराणिकाश्चैककण्ठाः । “सत्यं सत्यं पुनः  
 सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रात्परं नास्ति नैवैव केशवात्परम्”॥  
 इति ; तत्र चतुर्दशविद्यास्थानप्रधानभूतस्य वेदस्य “ इतिहासपुराणा-  
 भ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति”॥  
 [ भारते आदिपर्व० अध्यायः १ श्लोकः २७३ ] इति प्रकारेण-  
 १५ तिहासपुराणाभ्यामर्थं निर्णेतव्ये पुराणेभ्य इतिहासोत्कर्षं च विवक्षिते  
 श्रीमैत्रामायणवन्महाभारतं शरणम्.

❀ श्रीसहस्रनामाध्यायोत्कर्षसमर्थनम् ❀

- तत्र—महाभारतसारत्वात् ऋषिभिः परिगणतः । वेदाचार्यसमाहारात्  
 भीष्मोत्कृष्टमतत्वात् ॥ परिग्रहातिशयतो गीतादौ कार्यतश्च नः ।  
 २० सहस्रनामप्रामाण्य उपादेयतमो मतः ॥  
 महाभारतोत्कर्षसमर्थनपूर्वकं महाभारतसारत्वकथनम्  
 महाभारतं हि परिग्रहविशेषावसिताविष्टवचनसौष्टवाद्यात्मकात् इति-  
 हासत्वकृतात्मावल्यात् । पुराणेषु तावत् वायुप्रोक्तशैवयोः “ मति-  
 मन्थानमाविध्य येनासौ श्रुतिसागरात् । जगद्धिताय जनितो महाभार-  
 २५ तचन्द्रमाः” ॥

भविष्यत्पुराणे “ विभेति गहनाच्छास्त्रान्नरस्तीव्रादिवौष-  
धात् । भारतःशास्त्रसारोयमतःकाव्यात्मनाकृतः” ॥ मात्स्ये “ य-  
स्यद्वैपायनः पुत्रःस्वयं विष्णुरजायत । प्रकाशो जनितो येन महाभारत-  
चन्द्रमाः” ॥ वैष्णवे “ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । ५  
कोह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥ [ विष्णुपुराणे अंशः  
३ अध्यायः ४ श्लोकः ५ ] मार्कण्डेये “ व्यासवाक्यज-  
लौघेन कुधर्मतरुहारिणा । वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकृता ” ॥  
इत्यादिभिः, स्वस्मिंश्च “ यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो-  
न्विजः । न चाख्यानमिदं विद्वान्नैवसस्याद्विचक्षणः ” ॥ १०  
[ भारते आदिपर्व० अध्यायः २ श्लोकः ३७६ ] इत्यादि-  
भिश्च परस्सहस्रैर्वचनैः प्रशस्यमानत्वात्, साङ्गश्रुतिस्मृतीतिहासपुरा-  
णसंवादात्, “यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति नतत्कचित्” ॥ [ भारते  
आदिपर्व० अध्यायः ६२ श्लोकः ५३ ] इति लौकिकवैदिकसक-  
लार्थनिर्णयाधिकृतत्वेन कचिदप्यपक्षपातित्वाच्च, पुराणेभ्यो बलवत्तरं १५  
बहवोबुद्धिशालिनोऽध्यवससुःतत्रापिस्वहृदयभूते आनुशासनिकेपर्वणि  
दानधर्मेषुसमस्तशास्त्रार्थैः, निष्कृष्यनिगम्यमाने, सारसंग्रहरूपेणखल्वयंसह-  
स्रनाम्नामध्यायोऽवतारितः, तस्मात्प्रामाण्यकारणप्रकर्षेण तत्त्वार्थतात्प-  
र्यलिङ्गैश्चाप्रामाण्यप्रशंसादन्यपरत्वशङ्कयोः सुदूरनिरस्तत्वेन परमप्र-  
कृतार्थप्रतिपादकत्वाच्चाऽभ्युदयनिःश्रेयसार्थिनामयमेवोपादेयतमः. १ २०

❀ सहस्रनामाध्यायस्य ऋषिभिः परिगीतता ❀

तथा— ( ऋषिभिः परिगानतः, ) ( ऋषिभिः परिगीतानि )  
इत्येतद्विवरणावसरएवैष हेतुरुपपादयिष्यते. २

❀ अनेकऋषिगीतभगवन्नाम्नामाप्तव्यासेनैतत्  
स्तोत्ररूपसमाहारः ❀

२५

किञ्च ( वेदाचार्यसमाहारात् ) भगवान् हि वेदाचार्यः—

पा०—१—श्रीविष्णुपुराणे—२. वैष्णवे च—३ । २—पदोद्धि । ३—विद्वा—१—४ ।  
तथा—१—४ न ।

( ४ ) भगवदुपदर्पणारव्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

- कृष्णद्वैपायनः परमाप्ततमः, भगवन्नारायणावतारत्वेन निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिकल्याणगुणकृतयानिरस्तसमस्तविप्रलम्भादिदोषसंभावनत्वात्कल्लिबलमन्दाधिकारिमुप्यानुग्रहाय व्यस्तसमस्तवेदत्वात् वेदार्थयोस्तत्त्वा-  
 ५ नुष्ठानयोरज्ञानसंशयविपर्ययपरिजिहीर्षया प्रणीतपञ्चमवेदत्वात्, स्ववचनेन क्षत्रियं विश्वामित्रं ब्राह्मणीकृतवतो भगवतो वसिष्ठस्य नमृत्वात् वसिष्ठपुलस्त्यवरप्रदानलब्धदेवतापास्मार्थ्यज्ञानपुराणसंहिताकर्तृत्वादि विषयवरातिशयवत्तया लैङ्गनादिष्वपि पुराणेषु प्रसिद्धस्य भगवतः पराशरस्य चापत्यत्वात्, अनन्यसाधारणतपःसमाधिविशेषैश्चाशेषपरमर्पि-  
 १० परिपत्नूजितत्वाच्च; एवंविधेन अनेन ऋषिभिः परिगीतानामेव भगवन्नाम्नाम्भन्त्रायितस्तोत्ररूपेण समाहृतत्वाच्चायमुपादेयतमः. ३

❀ सहस्रनामाध्यायस्य भीष्मकृताधिकतमस्वमतत्व-

ख्यापनम् ❀

- अपि च ( भीष्मोत्कृष्टमतत्वतः ) भीष्मोपि हि प्रत्ययिततमः, तथाहि  
 १५ राजधर्मेषु धर्मराजाय भगवता व्यासेन “ श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मान्निखिलेन नराधिप । प्रेहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुष्वितामहम् ॥ ६ ॥  
 स ते सर्वरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् । छेत्वा भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वतत्त्वविद् ॥ ७ ॥ साक्षाद्दर्शं यो देवान् सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ ८ ॥ इत्यादौ, यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्तभासदः । यस्य  
 २० नाविदितं किञ्चित् ज्ञानं ज्ञेयेषु विद्यते ॥ १५ ॥ स ते वक्ष्यति धर्मज्ञो धर्मान्सूक्ष्मार्थतत्त्वविद् ” [ भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ३७. ]  
 इत्यादौ च, स्वयं च भगवता “ शरतल्गगतो भीष्मः शाम्यन्नैव हुताशनः । मान्ध्यानि पुरुषव्याघस्ततो मे तद्रतं मनः ॥ ११ ॥ दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् । साङ्गाश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि  
 २५ मनसागतः ॥ १७ ॥

सहि भूतं भविष्यच्च भवच्च भारतर्षभावेत्ति धर्मभृतांश्रेष्ठस्ततो मे त-  
 द्रतं मनः ॥ १९ ॥ तस्तिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । ज्ञानान्यत्पी  
 भविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ २३ ॥ [भारते शान्तिपर्व०  
 अध्यायः ४६] इत्यादौ च “यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानु ५  
 पृच्छते । वेदप्रवाद इव ते स्थास्यन्ति वसुधातले” ॥ २९ ॥ [भारते  
 शान्तिपर्व० अध्यायः ५४] इत्यादौ “यद्धिभूतं भविष्यच्च भवच्च  
 भारतर्षभ । सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ १८ ॥ अहं  
 च त्वाभिजानामि स्वयं पुरुषसत्तम ॥ २६ ॥ तपसाहि भवाञ्छक्तः क्षुष्टु  
 लोकांश्चराचरान्” ॥ २९ ॥ [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ५०] १०  
 इत्यादौ “न ते ग्लानिर्न ते मूर्च्छा” ॥ १६ ॥ इत्युपक्रम्य “सत्त्व-  
 स्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं  
 धनैर्मुक्तइवोदुराद्” ॥ १८ ॥ [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः  
 ५२] इत्यादौ च भगवता नारदेन च “कृत्स्नानाहि विविधान्  
 धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ९ ॥ तच्छीघ्रमनुयुज्जीध्वं संशयान् १५  
 मनसि स्थितान्” ॥ १० ॥ [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ५४]  
 इत्यादौ च प्रपञ्च एनं बहुमहर्षिवृद्धसेवादीर्धनब्रह्मचर्यतपःसमाधिलब्धस-  
 र्वसाक्षात्कारादिप्रभावविशेषवत्तया प्रशस्य, परतत्त्वधर्मप्रवर्तकतया  
 वरान् वितीर्य नियुक्तत्वात् मातापितृशुश्रूषणतत्प्रसादवरलाभसौभा-  
 ग्यात्, स्वयं च “दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजः । २०  
 तव प्रसादाद्गोविन्द सद्यो व्यपगतानि मे ॥ १७ ॥ यच्च भूतं भविष्य-  
 च्च भवच्च परमच्युत । तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम् ॥ १८ ॥  
 वेदोक्तश्चैव ये धर्माः वेदान्तनियताश्च ये । तान् सर्वान् संप्रश्यामि  
 वरदानात्तवाच्युत ॥ १९ ॥ इत्यादौ युवेव चास्मि संवृत्तस्त्वद-  
 नुधान्वंहितः । वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन” ॥ २३ ॥ २५  
 [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ५४] इत्यादौ च प्रतिसंहितयथो-  
 कस्वपर-

( ६ ) भगवद्गुणदर्पणारूपश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

मार्थकत्वाच्च एवंविधस्य भीष्मस्य ( एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ) इत्यादिना अधिकतमस्वमतत्वेन व्यापितत्वाच्च अयमध्यायः उपादेयतमः.

४

५ ❀ सहस्रनामाध्यायस्य शास्त्रादिभिः वालमूकादिभिश्च परिगृहीतता ❀

( परिग्रहातिशयतः ) परिग्रहो हि सार्वभौमो भगवन्नामसहस्रस्य, शास्त्रेषु तावत् सभापर्वणि “दिवो नामसहस्रवान्” [ भारते सभापर्व० अध्यायः ३८ श्लोकः ११ ] इति भगवानपि नामसहस्रसम्बन्धेन भूष्यते श्री-  
१० विष्णुधर्मे च श्रीगजेन्द्रमोक्षणे “सहस्रशुभनामानमादिदेवमजं विभुम्” [ विष्णुधर्मे अध्यायः ६९ ] इति अत्रचोपोद्घातफलश्रुत्योर्गुणप्रपञ्चो द्रक्ष्यते आयुर्वेदादिषु च दृष्टादृष्टशास्त्रेषु यथा चरकसंहितायां “विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति” इति अद्यतने च नानाविप्रकीर्णमूले मेहस्य प्रायश्चित्ते “जप्यं  
१५ पुरुषसूक्तकम्” इत्यारभ्य “तथैव भगवन्नामसहस्रं भारतोदितम्” यक्ष्मणः “तथैव भगवन्नामसहस्रं परिकीर्त्तयेत्” ज्वरविशेषस्य होमस्तु पूर्ववज्जप्यं “विष्णोर्नामसहस्रकम्” ग्रहादेः “आसत्पतं मरुत्सूक्तं विष्णोर्नामसहस्रकम्” अन्यत्र चैवंविधमन्त्रेष्वप्यम् प्राकृताः कवयोपीदं सर्वजीवरक्षत्वेन वर्णयन्ति यथाह भट्टबाणः सृतिकागृहवर्णने “अविच्छिन्नपठ्यमान-  
२० नारायणनामसहस्रम्” [ पूर्वकादम्बर्या ] इति लोके च ग्रहणधारणश्रवणजपसंकीर्तनलेखनव्याख्यानतन्निष्ठपूजनप्रभृतिभिर्विपपिशाचव्याधिग्रहदुःस्वप्नदुर्निमिनाद्यशिवोपशमना—

पाठान्तरं—१-पारमार्थिक-३ । परमास्तिक-२ । २-क्षणच-१-४ । ३-दृश्यते २-३ । ४-नेपुच-३ । ५-इत्यारभ्य-१-४-न । २ । ६-शांतिकर्मादौ आर्षं मतं-१ ।

## श्रीवैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा घर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।

युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

यं महापातकादिप्रायश्चित्ताय ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयसिद्धये, संसारग्र- ५  
न्थिविघ्नसनाय वण्णवपरमपदावाप्तये तादात्विक भगवद्गुणसुधास्वाद-  
सुखाय च, आबालमूकमूर्खबन्धीनास्तिकैकशेषजं निरतिशयश्रद्धाभक्तिवि-  
श्वासपूर्वकं परिगृह्यते, नचैवंविधः परिग्रहो वेदानामपि तेषां मूर्खादिभिः  
अपरिग्रहात्, कुलचरणगोत्रादिव्यवस्थया प्रतिशास्त्रं परिग्रहविभागाच्च  
एवं परिग्रहातिशयादन्यस्योपादेयतमत्वम्. ५ १०

❀ सहस्रनामाध्यायस्य गीतानारायणीययानसन्ध्या-  
द्येकार्थता ❀

(गीताद्यैकाग्र्यतश्च) भारतसिद्धान्तभूतभगवद्गीतानारायणीययानसन्ध्यग्र-  
पूजोत्तमानुशासनप्रभृतिप्रदेशान्तरतात्पर्यनिष्कर्षरूपत्वेन तदेकार्थत्वाच्च. ६  
एवमेभिः षड्भिर्हेतुभिः प्रेक्षापूर्वकारिणां परमोपादेयतया निर्णीतम्, व्या- १५  
सदेवश्रवोदेवस्थाननारदवात्स्यैश्वर्यसुमन्तुप्रभृतिभिः सकलविद्यादेशिकैर्ब्र-  
ह्मश्रुतिर्देवब्रह्मर्षिभिः, स्वयं च भगवता सर्वेश्वरेण गीतोपनिषदाचार्येण  
पूर्वेषामपि गुरुणा पुण्डरीकविलोचनेन श्रोतृकोटिनिविष्टेन भीष्माच्छ्रु-  
त्वानुमोदितम् श्रीमन्नामसहस्राध्यायं भगवद्गुणतत्त्वप्रतिपत्तये व्याकुर्महे.  
तत्र प्रागेव पौनःपुन्येन तत्र तत्र परतत्त्वपरेषु प्रदेशेष्वशेषार्थनि- २०  
र्णयश्रवणात्तुष्टमन्यतया स्वयमपृच्छते जनमेजयाय परमसौहार्दादन्यद्गु-  
ह्यतमं ग्राहयन् स्वयमेव ( वैशम्पायन उवाच ) ( श्रुत्वेत्यादि )

( ८ ) भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

( धर्मान् ) श्रुतिस्मृत्यादिचोदनालक्षणाभ्युदयनिःश्रेयसफलान् राजमोक्ष  
दानधर्मरूपेण बहून्. ( अशेषेण ) कात्स्न्येन, ये च यावन्तस्तावतश्चेत्यर्थः.

( पावनानि च ) तपस्तीर्थसेवादीनि शुद्धिकराणि च.

५ ( सर्वशः ) सर्वप्रकारं फलतोद्गन्तस्वरूपतोऽधिकारतश्च ( श्रुत्वा. )

( युधिष्ठिरः ) साक्षान्धर्ममूनुः.

( शान्तनवं ) शान्तनोर्गङ्गायां जातत्वेनाभिजाततमम्.

( पुनरेवाभ्यभाषत ) पुनश्च पप्रच्छ पुनः पृच्छाचभीष्मेणात्मनीनतया  
स्वीकृतमतम् ज्ञातुं ( को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ) इत्य-

१० नन्तरोक्तेः तच्च सदाचारप्रावण्यात्, सन्तो ह्याचार्यनिष्ठामन्विष्य तद्गु-  
चिपरिगृहीतमेवं तत्त्वं हितं च रोचयन्ते न तु प्रामाणिकत्वमात्रेण. १

तत्रेदमादावेवोदैरिराम प्रेक्षावाद्भिः प्रमाणेन परिच्छिद्यानुकूलं प्रमेयमुपा-  
देयमिति तच्च द्वैधं वर्तते उपायोपेयात्मना उपेयं च प्रियप्रियतरप्रियतमरू-  
पेण त्रैधं उपायश्च हितहिततरहिततमरूपेण, तत्रोपेयस्य जन्मर्द्धिपरि-

१५ णामानित्यत्वादयः चेतनधर्माः क्लेशकर्मविपाकार्शयाश्च दोषाः  
गुणाश्च दोषासंभेदरुचिरत्वस्थावरत्वभूयस्त्वविशिष्टास्संविदानंदैश्व-  
र्यविभूतिविशेषादयः उपायस्य तु व्ययायासभूयस्त्वव्यभिचारित्व  
फल्गुफलत्वादयो दोषाः गुणाश्च नियतनिरपायलघुतरबहुफलकत्वादयः  
एवंविधदोषहानगुणवत्त्वतारतम्येन उपायोपेययोः—



युधिष्ठिर उवाच ।

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।

तरतमभावः उभयत्रापि संभवति उत्कृष्टतमे उत्कृष्टोत्कृष्टतरयोर्नि-  
कृष्टवद्दर्जनीयत्वमेव तत्र अनिष्टेभ्यः इष्टेभ्योऽपि निकृष्टेभ्यः निष्कृष्य उत्कृ- ५  
ष्टतममुपादातुम् उपायोपेयौ सह तारतम्येन प्रष्टव्यौ तौ च विवक्षावशेन षो  
ढा विभज्य पृच्छन् ( युधिष्ठिर उवाच ) ( किमेकम् ) इति श्लोकद्वयेन ।

❀ परतत्त्वरूपोपेयप्रश्नः ❀

१-तत्रोपायस्योपेयार्थत्वात्, प्रधानभूतमुपेयं पृच्छन् तस्य च त-  
त्त्वशास्त्रेषु परतत्त्वं परमप्राप्यात्मना द्वेधोपदेशदर्शनात्, प्रथमं परतत्त्वरूपं १०  
पृच्छति ( किमेकम् ) इति ।

( लोके ) इति प्रतिप्रश्नमनुषज्यते ( भवतः परमो मतः ) इति च सिंहा-  
वलोकनन्यायेन यथाहं च विभक्तिर्विपरिणमनीया लोक्यते अनेनेति  
( लोकः ) श्रुतिस्मृत्यादिशरीरं शास्त्रम्, ( एकम् ) प्रधानं समाधिकरहितं  
( परमं यो महत्तेजः ) ( तस्य लोकप्रधानस्य ) इति प्रतिवचनानुगुण्यात् । १५

नचायं स्वरूपमात्रपरः एकत्वसंख्यापरो वा ( एक ) शब्दः ( दैवतम् )  
इति प्रातिपादिकैकवचनान्तर्यामि सिद्धत्वात् तयोर्व्यावर्त्याभावाच्च, न हि  
किञ्चिद्दैवतमस्वरूपमनेकं वास्ति, येन कस्यचिदेवैकत्वं विशेषः तदनुगु-  
णप्रतिवचनाभावाच्च ।

( दैवतम् ) द्योतनादिपरमैश्वर्यासाधारणगुणचिह्नितं तत्त्वशास्त्रेषु २०  
प्रातिपाद्यं भवतः किं परमं मतमित्यर्थः अयं च शास्त्रेषु समयेषु च  
सर्वाधिकं तत्त्वमायुपेयपा-

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥

मपि मायादौपाधिकविवर्तपरिणामविशेषनिर्वाह्यज्ञानशैक्यत्वाद्यैश्वर्यत्व-  
स्वाभाविकसर्वैश्वर्यत्वादौ सामान्यतो विशेषतश्च हरिहरहिरण्यगर्भादि-  
५ तत्त्वपरावरभावेन विप्रतिपत्तिदर्शनेन सन्देहात् प्रश्नः.

### ✽ परमोपेयप्रश्नः ✽

२—फलशास्त्रेषु मोक्षे तावत् स्वरूपाऽविद्याविशेषवैशेषिकगुणोच्छेदपर-  
मात्मसाधर्म्यतद्गुणसंक्रान्तितच्छायापत्यानन्दादिस्वरूपाविर्भावमात्रत-  
त्कैङ्कर्याविर्भावादिलक्षणविप्रतिपत्तिदर्शनात् सन्दिहानः परममुपेयं पृ-  
१० च्छति ( किं वाप्येकं परायणम् ) इति.

( दैवतं ) ( परायणम् ) इत्यादि किमन्यदन्यदुपदिश्यते उत तत्तदवस्था-  
मात्रभेदेनैकमेवेति विवेक्तुं ( वाऽपि ) इति निपातद्वयम् ( एकम् ) इति पूर्ववत्.  
( परं ) निर्दोषनिरतिशयमङ्गलस्वभावतयोत्कृष्टतमम्.  
( अयनं ) प्राप्यम् ऐहिकामुष्मिकेषु पुरुषाभिलषणोपेयेषु कः परमपु-  
१५ रूपार्थो भवतोऽभिमत इति एवम् उपेयं द्विधा पृष्टम्.

### ✽ लघूपायसाध्यसिद्धोपायप्रश्नः ✽

३—अयोपायः तैत्तच्छास्त्रेषु कर्मज्ञानभक्तियोगानां विकल्पसमुच्चया-  
ङ्गाङ्गिभावादिविवादात् संशयानेन प्रष्टव्यः स च सिद्धस्ताध्यस्तालम्ब-  
नरूपश्च सिद्धस्त्वराराध्यमानतया फलप्रदा देवता तां च लब्धवल्लघूपायसा-  
२० ध्यतया द्वेधा विभज्य पृच्छति ( स्तुवन्तः कम् ) इत्यर्थेन.  
( कं स्तुवन्तः ) गुणसंकीर्तनमात्रेणाराधयन्तः.

पाठान्तरं—१ मायापद्याधिक—२—३ । २—शक्तिबलैश्वर्य—२—३ । ३—सच  
तत्त २ । ४ —स्तुध्यायमानतया २—३ ।

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।

किं जपन् मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

❀ अलघूपायसाध्यसिद्धोपायप्रश्नः ❀

४— ( कमर्चन्तः ) उपासनरूपया भक्त्या परमं पूजनं कुर्वन्तः. ९

( मानवाः ) मनुष्यत्वमात्रपरिकराः.

( शुभ्रं ) द्विविधम् अशुभदयनिःश्रेयसरूपम्.

( प्राप्नुयुः )

❀ परमसाध्योपायप्रश्नः ❀

५—अथ साध्यः बाह्यमनःकायनिष्पाद्यजपध्यानार्चनप्रभृतिर्देवता- १०

वर्जनात्मको धर्मः तत्र परमं पृच्छति ( को धर्मः ) इति. उक्तलक्षणानां  
( सर्वधर्माणां ) मध्ये ( परमः ) निस्तुल्याधिकः,

( को ) ( भवतः ) अभिमतः सुनिश्चित्यापन्नवत् स्वीकृतः.

❀ वाचिकजपालम्बनप्रश्नः ❀

६—अथ सालम्बनेषु स्तोत्रमन्त्रशुक्ताश्रयगन्धपुष्पाद्युपकरणेषु १५

वाचिकजपालम्बनं पृच्छति ( किं जपन् ) इति.

नियमविशेषवन्मन्त्राद्यावर्तनं जपः “ जप्येनैव तु संसिद्ध्येत् ब्रा-  
ह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ” [ म-  
नुस्मृतिः अध्यायः २ श्लोकः ८७ ] “ द्रव्ययज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो  
दशभिर्गुणैः ” [ मनुस्मृतिः अध्यायः २ श्लोकः ८५ ] “ यज्ञानां २०-  
जपयज्ञोऽस्मि ” [ गीता अध्यायः १० श्लोकः २५ ] इति जपभै-  
रुथान्मानसकायिकविषयौ न पृच्छयेते ( जन्तुः ) जननधर्मा.

( जन्मसंसारबन्धनात् ) ( जन्म ) इति जरामरणगर्भनिरययातना  
दिः संसारस्य कार्यवर्गः प्रदर्श्यते.

( संसार ) इति च अविद्याकर्मवासनारुचिप्रकृतिबन्धरूपः

भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

५ कारणवर्गः ताभ्यां ( बन्धनं ) परमपदप्राप्तिप्रतिबन्धः तस्मात् ( मुच्यते ) इदं च सर्वफलोपलक्षणं जपादेः सकलफलसाधनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र ( अशेषेण ) ( सर्वशः ) इत्युपक्रमेण ( लोके मानवाः शुभम् ) इत्यादिविशेषणैश्च कालाधिकार्यङ्गफलप्रकारविशेषा अपि प्रकृष्टाः प्रष्टव्यतया सूचिताः ३

१० इमाम् पदप्रश्नीम् प्रति ब्रुवाणो ( भीष्म उवाच ) अत्र प्रायेण व्युत्क्रमेण प्रतिवचनं क्रमिकोपनिबन्धनं च प्रतिवचनं वक्ष्यते.

❀ साध्येषु जपालम्बनप्रतिवचनम् ❀

६—तत्रोपायद्वारकत्वादुपेयस्य प्रथमं तं प्रतिविवक्षन् आनन्तर्यात् तत्रैवादरातिशयाच्च जपालम्बनं प्रतिवक्ति.

१५ ( जगत्प्रभुम् ) इति जगतो जङ्गमाजङ्गमस्य ( प्रभुं ) स्वामिनं यथा मनुष्येभ्यो देवाः ऐश्वर्यपरिचयाभ्यामाधिकाः एवमेतेषामपीति ( देवदेवम् ) ( अनन्तं ) सर्वतोऽनवच्छेद्यवैभवम् ( पुरुषोत्तमं ) परमोदारम् ( नामसहस्रेण ) जपालम्बनीकृतेन.

२० ( स्तुवन् ) स्तुवन्निति “लक्षणहेत्वोः०” [ अष्टा०—३—२—१२६ ] इति हेतौ शतप्रत्ययः ( सर्वदुःखातिगो भवेत् ) इत्यनेन सम्बन्धः स्तवनं सर्वदुःसनिवर्तकमित्यर्थः क एवं स्यात् ( पुरुषः ) चेतनः कथंभूतः ( सततोत्थितः ) निरन्तरमुद्युज्जानः भगवत्स्तुतिचिन्ताद्विच्छेदस्य परमप्रियहितत्वात् तद्विच्छेदस्य वैशसत्वाच्च श्रूयते हि २५ “यदा ह्येवंप एतस्मिन्नदृश्येनात्स्ये—

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमन्ययम् ॥

ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

निरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोभयङ्गतो भव-  
ति । यदा होवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति ” । ५  
[ तैत्तरीय उपनिषत् १-७ ] इत्यादि उपबृंह्यते च “यन्मुहूर्तं क्षणं  
वापिवासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च वि-  
क्रिया” ॥ “वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमु-  
खजनसंवासवैशसम् ” ॥ “ एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते ।  
दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ” ॥ इति च एवं साध्येषु जपस्याल-  
म्बनमुक्तम् ४

१०

❀ जपालम्बनविषयस्यैवाचर्यतमत्वावधारणम् ❀

अर्चनस्तवनयोरेव परमधर्मत्वेन विवक्षितत्वात् धर्मविषयं पञ्चमं प्र-  
श्नमुल्लङ्घ्य प्रथममर्चनीयस्तोतव्यविषयौ चतुर्थतृतीयौ प्रतिबदन्नर्च्यतमं  
तावत् सार्चनाप्रकारामाह ( तमेव ) इति ( यजमान ) इत्यन्तेन.

वक्तृजपालम्बनविषय एवाचर्यतमोपीत्यवधारयति ( तमेव च ) इति य- १५  
थाहुः “तमिमं सर्वसम्पन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् । अर्चयमर्चितुमिच्छामः  
सर्वे संमन्तुमर्हथ ” [ भारते सभाषर्व० अध्यायः ३८ श्लोकः  
२१ ] “ तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ” । “ ब्रह्माणं शिति-  
कण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं  
फलम् ” ॥ [ भारते मोक्षपर्व० अध्यायः ३४२ श्लोकः ३६ ] इत्यादि २०  
“ अन्तवत्तु फलं तेषां ” [ गीता-अध्यायः ७ श्लोकः २३ ] इति च.

( पुरुषं ) पुण्डरीकाक्षम् ( अव्ययं ) सदानुभवेऽप्यनुरूपाक्षयोत्तरो-  
त्तरगुणसंस्तवम्,

( १४ ) भगवद्गुणदर्पणारण्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

( अर्चयन् ) तत्परिचरणरूपं भक्तियोगम् उपाददानः अधिकारी ( नि-  
र्यं ) “ मच्चित्ता मद्गतप्राणाः ” [गीता—अध्यायः १० श्लोकः ९]  
इति प्रक्रियया अन्यथा क्षणमपि स्थातुमशक्नुवन्.

९ कथमर्चयन् ( भक्त्या ) स्वामिनि दासस्यानुरागमयी स्थितिर्भक्तिः  
तथा इत्थंभूतः.

पुनश्च कथं ( ध्यायन् ) मानसमविच्छिन्नामृतधाराकारं निःशेषसं-  
सारतापत्रयनिर्वापणं भगवद्गुणचिन्तनं कुर्वन्.

पुनश्च कथं ( स्तुवन् ) वाचिकं च तादृशं तदनुभवजन्यहर्षप्रकर्ष-  
१० पुलकितशरीरं बाष्पगद्गदकण्ठं तद्गुणसङ्कीर्तनं समीहमानः.

पुनश्च कथं ( नमस्यन् ) अत्यन्त प्रह्वीभवन् भक्तिपराधीनतया बा-  
ह्यान्तरसकलकरणैर्निर्ममत्वावनम्रैरात्मीयैः शरीरेण वचसा च सह सर्वं  
मदीयं त्वदीयं त्वमेव गृहाणेति भगवत्पादपद्मपोरात्मानमहंमानमलीमसं  
समर्पयन्नित्यर्थः.

१५ पुनश्च कथं ( यजमानः ) देवपूजनमाचरन् स्वविषयीकारमहोपका-  
रानुरूपप्रत्युपकारादर्शनभुवा संभ्रमेणाकृत्रिमभक्त्युपहतप्रयतमनोहरा-  
र्घ्यपुष्पमग्न्युपर्कप्रभृत्यौषचारिकसांस्पर्शिकान्यवहारिकरूपभोगानुरूपभो-  
गानुपूर्व्यां देवसमाराधनमसाधारणमत्यन्तमादरेण कुर्वाण इत्यर्थः एवं  
वृत्तः ( सर्वदुःखातिगो भवेत् ) इति.

२० अयमेव भक्तियोगो मुक्तिमहापथस्यप्यन्तेषु चिन्त्यमानः प्रत्यभिज्ञाय-  
ते तथाहि वर्णाश्रमधर्मरारादुपकारकैः—

शमदमादिभिरात्मगुणैस्सन्निपत्योपकारकैश्चाङ्गजातैरभिनिष्पाद्यं  
वेदनध्यानध्रुवानुस्मृतिविवेकजादिपदपर्यायगोचरान्तरप्रतीतिसन्तति-  
भिश्चित्तवृत्तिभिरव्यवहिताऽनवरतप्रवाहासरुदावृत्तसादरप्रत्ययसंस्कार-  
प्रचयघटितपटुतरप्रत्यक्षशिरस्कं तत्तत्सदानन्दपुरुषोपकोसलादिसंज्ञकप- ५  
रविद्याव्यवस्थितगुणोपसंहारमर्यादिं ब्रह्मोपासनं भगवान् वादरायणः ।  
“तमेवं विद्वान्” [ तै० पु० २० ] “ब्रह्मविदामोति परं” [ तै०  
आ०-२-१-१ ] “यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” [ बृ० उ०-  
६-४-२२ ] “शान्तो दान्तः” [ बृ० उ० ६-४-२३ ] इत्या-  
दित्रय्यन्तवचनानि, “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” [ ब्र० सू० १०  
३-४-२६ ] “शमदमाद्युपेतः स्यात्” [ ब्र० सू० ३-४-२७ ]  
“आवृत्तिसरुदुपदेशात्” [ ब्र० सू० ४-१-१ ] इत्येवं-  
प्रकारब्रह्मसूत्रन्यायैर्मथित्वा मोक्षसाधनं निरणैषीत्.

वाक्यकारश्च “वेदनमुपासनम् स्यात्तद्विषये श्रवणात्” इति  
इदमेवोपासनं विपक्त्रिमं भाक्तिरित्युच्यते नान्यत् कुतः संयो- १५  
गलूपचोदनाख्याविशेषात् ज्ञाप्यते ह्युपासनस्येव भक्तेरपि मोक्षलक्ष-  
णेन फलेन संयोगः यथा “न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति  
कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्रमो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति”  
[ तै० ना० १-१० ] इति हृदिति भाक्तिः श्रुत्यन्तरेण स्मृतिभिश्च  
“न संदशे तिष्ठतीत्युपक्रम्य, भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञान- २०  
स्वरूपं परिपश्यतीह” [ भारते मोक्षपर्व० ] इति हृच्छब्दस्थाने  
भक्तिपदप्रयोगात् यथा च “पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन-  
न्यया” [ गीता-अध्यायः ८ श्लोकः २२ ] “भक्त्या त्वनन्यया  
शक्यः” [ गीता-अध्यायः ११ श्लोकः ५४ ]

( १६ ) भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

“भक्त्या मामभिजानाति” [ गीता—अध्याय : १८ श्लोकः ५५ ]

“भक्त्याऽविच्छिन्नया मुक्तिः” [ इत्याङ्गिरसस्मृतौ ] वैष्णवे धर्मे “परमात्मनि गोविन्दे भक्तिरव्यभिचारिणी । प्रयच्छति नृणां

५ मुक्तिं मा ते भूदत्र संशयः” ॥ “ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ” इति श्रीमति रामायणे । श्रीवामने “येषां विष्णुः प्रियो नित्यं ये विष्णोः सततं प्रियाः । न ते पुनः संभवन्ति तद्भक्तास्तत्पराय-  
१० णाः ” इति रूपं चोभयत्र पुण्डरीकाक्षं ब्रह्मेव चोदना चोपास्व भजस्वेति उपास्ति भजती हि सेवाविशेषविषयौ अत एव नै-  
घण्टुकाः “सेवाभक्तिरूपास्ति” इति । लैङ्ग्यमार्कण्डेययोः “भज इत्येष धातुर्वै सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी” [ लैङ्गे २ भागे अध्यायः ९ श्लोकः १९ ] इति

१५ उपास्यस्य भगवतो निरवद्यमहागुणत्वान्निस्सीमप्रीतिरूपं निर्व्याजस्वा-  
भ्यात् दास्यैरुरुचिर्गर्भं चेदमेवोपासनं विविच्यत इति भक्तित्वव्यपदे-  
शः एवंविधं प्रियत्वमाश्रित्य हि “प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थम्” [ गीता—  
अध्यायः ७ श्लोकः १७ ] “भजतां प्रीतिपूर्वकम्” [ गीता अ-  
ध्यायः १० श्लोकः १० ] तुष्यन्ति च रमन्ति च ” [ गीता—अ-  
२० ध्यायः १० श्लोकः ९ ] “नाथ योनिसहस्रेषु ” [ विष्णुपुराणे  
अंशः १ अध्यायः २० श्लोकः १८ ] “याप्रीतिरविवेकानां ”  
[ विष्णुपुराणे अंशः १ अध्यायः २० श्लोकः १९ ] इति श्लो-  
कद्वयं “तत्तस्म्युत्पादादसंस्थितः ” “तन्नामस्मरणोद्धतपुलकादिति  
पुद्गव ” इति श्रीविष्णुतत्त्वे “सेवाभक्तिस्तपस्याता ज्ञानवासनया—

पाठान्तरं—?—लैङ्गे मार्कण्डेये च—३ । २—यां या योनिं भजाम्यहं—या प्रीति  
३ । ३—इत्यादि श्लोक—२ ।



कृता । उत्पन्नायां ततस्तस्यां स्नेहभावः स्वयं भवेत् ॥ [ वि-  
ष्णुतत्त्वे ] इति “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तो परमात्मनि । सर्वेषणा-  
विनिर्मुक्तस्तत्तैक्ष्णं भोक्तुमर्हति ” ॥ [ बार्हस्पत्यस्मृतौ ] इति “ स  
नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ” [ तै० ना० ६-१०-१९ ] ५  
इत्याद्युपासनविधिषु वचनानि प्रवृत्तानि.

दास्यैकरुचिर्गर्भज्ञापकानि च “मामनुस्मरन्” [ गीता-अध्यायः  
८ श्लोकः १३ ] “पार्थानुचिन्तयन्” [ गीता-अध्यायः ८  
श्लोकः ८ ] “कृष्णानुस्मरणं परम्” इत्यादीनि अनुरित्ययं निहीनार्योहि  
ज्ञाप्यते तज्ज्ञैः निहीनत्वं चास्य स्वाभाविकं दास्यं तदनुसन्धानगर्भ- १०  
मुपासनमनुस्मरणम्, भक्तैश्चकीर्तनादिशरीरत्वं “सततं कीर्तयन्तः ”  
[ गीता-अध्यायः ९ श्लोकः १४ ] “मन्मना भव ” [ गीता-  
अध्यायः ९ श्लोकः ३४ ] इत्यादौ व्यक्तम्.

अस्या एव सकलशास्त्रार्थसारत्वेन परमगुह्यतमत्वञ्च “इदन्तु ते  
गुह्यतमम्” [ गीता-अध्यायः ९ श्लोकः १ ] “यज्ज्ञात्वा नेहभू- १५  
योऽन्यत् ” [ गीता-अध्यायः ७ श्लोकः २ ] “सर्वगुह्यतमं भूयः ”  
[ गीता-अध्यायः १८ श्लोकः ६४ ] इत्यादौ दर्शितम् अलं प्रसज्य. ५

❀ उपायशून्यानां ध्यानादिलघूपायप्रदर्शनम् ❀

हन्त! इयं भक्तिः “ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ”  
[ गीता-अध्यायः ७ श्लोकः १९ ] “जन्मान्तरसहस्रेषु ” [ वि- २०  
ष्णुधर्मे-६९ अध्यायः ] इत्यादिप्रकारेण बहुतरजन्मार्जितसुकृतपरि-  
पक्कपायाणाम् [ पातञ्जलसूत्रम्-१-१४ ] दीर्घकालनैर-  
न्तर्यसेविनादृढभूमिर्भवतीति.

शास्त्रीवसर्वोपायदरिद्राणां प्राणिनां का गतिरिति भयमपनेतुं  
लघूपायं दर्शयन् (स्तुवन्तः कम्) इति तृतीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति २५  
(तमेव) इत्यादि (सर्वभूततवोद्भवम्) इत्यन्तेन.

( १८ ) भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगोभवेत् ॥६॥

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।

५ लोकनार्थं महद्भूतम्—

अस्यैव सर्वतोमुखं स्तुतियोग्यत्वमभिप्रयंस्तदपेक्षयाऽऽपेक्षिकक्षुद्रदेवता-  
न्तरादिव्यावर्तकैः अनादिनिधनत्वादिभिर्दशभिर्विंशिनष्टि.

(अनादिनिधनं) तस्मादकालोपाधिकमुपकारिणम् (विष्णुम्) अदेशोपा-  
धिकम् ( सर्वलोकमहेश्वरम् ) स्तोतृमनोरथपूरणपर्याप्तमहाविभूतिकम्,

१० ( लोकाध्यक्षम् ) तदुचितनिरुपाधिकानुसन्धानम्,

( ब्रह्मण्यं ) ब्रह्मणेऽनन्तशास्त्राय वेदाय प्रतिपाद्यतया हितम् अतएवो-  
द्घाटितस्तुतिविषयम्.

( सर्वधर्मज्ञम् ) अतएव स्वस्तुतिपरमधर्मज्ञम्.

( लोकानां कीर्तिवर्धनं ) सर्वलोकाश्रयिणांस्तोतृप्रभृतीनामात्मन इव  
१५ “ यं स्तुवन् स्तव्यतामेति ” [विष्णुधर्मे अध्यायः ७५ ] इतिप्रका-  
रेणाशेषलोकवेदप्रशस्यकीर्तिकारिणम्.

( लोकनार्थं ) लोकानां स्वामिनम्, अतः स्तुत्यादिसर्वपरिचरणार्हम्,  
( महद्भूतम् ) ऐश्वरेण परममहत्त्वेन स्वरूपानुबन्धिना युक्तम्, अतोऽङ्केशेन  
स्तोत्रमात्रेण स्वाराध्यम्; महान्तो हि स्वानुग्रहसंवादसूचनमात्रेण हृष्टाः

२० न बहु वाञ्छन्ति, यथोद्योगे “अन्यत्पूर्णादिपाङ्कुम्भादन्यत्पादावनेजनात्  
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः” ॥ [भारते उद्योगपर्व०  
अध्यायः ८९ ] इति.

पा०—१—सर्वस्तुति । २ ऐश्वर्येण । ३ अतोङ्केशस्तोत्र । ४ स्वाराधनम्

सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

( सर्वभूतभवोद्भवम् ) असद्व्यावृत्तानां सत्ताहेतुम्; अतोऽवर्जनीय-  
त्वात्तेषामवश्यमनुग्रहीतारम्. ५

एवंभूतम् ( स्तुवन् ) परिपूर्णभक्तियोगासंभवेऽपि यथातथा वापि  
गुणसङ्कीर्तनं कुर्वन्.

( सर्वदुःखातिगो भवेत् ) तापत्रयदवदहनमतीत्य निरतिशयान-  
न्दशीतलहदं भगवन्तं गच्छेत्

अस्य च युक्तं लघुतरस्तुतिमात्रविषयत्वम् ( ध्यायन्स्तुवन् नमस्यन् ) १०  
इत्यनन्तरोक्तध्यानादिसहचरगुरुतरस्तवनवैलक्षण्यप्रतीतिः, अन्यथा  
पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ( स्तुवन्तः कम्र ) इति. स्वतन्त्रप्रश्नान्तरप्रयुक्तत्वात्  
अनेकशौचान्तरसङ्गतत्वाच्चावगम्यते. ७

✽ स्मरणकीर्तनप्रणामादिभ्यः परिचरणोत्कर्षः ✽

( को धर्म ) इति पञ्चमं प्रश्नं परिहरति ( एष मे ) इति. १५  
( एषः ) अनन्तरोक्तो भगवदर्चनस्तवनादिरूपो यथाधिकारं गुरुल-  
घुभावेन व्यवस्थितः.

( सर्वधर्माणां ) मध्ये ( अधिकतमो मतः ).

धर्मा ह्येहिकाः पशुपुत्रार्थार्थाः, आमुष्मिकाः स्वर्गादर्थार्थाः, असङ्गै-  
र्भगवदारागभवोमानुष्ठितेषापूर्तपरिकर्मिततत्त्वज्ञानसमाधिशरीरोमोक्षार्थः २०  
सानुरागभगवत्स्मरणकीर्तनप्रणामादिस्तदसाधारणपरिचरणात्मा चेति  
चतुर्विंशः, तत्र ( अधिकतमः ) इति तमपा त्रित्यश्वतुर्यमुत्कर्षयति.

पा०-१-अस्यचोक्तलघु । अस्यचोत्तमलघु । २ शास्त्रार्थसङ्ग ।  
३ धम्मो । ४ अर्थः ।

**यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैः-**

तदुपपादयति (यद्भक्त्या) इति, यस्मात् भक्त्यादिगुणवान् तस्मादधिकतम इति. भक्त्येत्यनुष्ठानसमयेऽपि प्रीतिगर्भत्वेन सुखोपादानत्वपरम्  
 ५ गीतंहि “सुसुखं कर्तुम्” [गीता-अध्यायः ९ श्लोकः २] इति. युक्तंचैतत् प्रियतमपतिस्मरणं प्रियंकरमिति, अनेनास्वामिषु देवतान्तरेषु कपायपानवद्विरसत्वेपि हितबुद्ध्या अनुष्ठीयमानेभ्यो व्यावृत्तिः क्रियते.

(पुण्डरीकाक्षम्) इति विषयानिर्हप्येण विरुतभयङ्करतत्त्वान्तरभज-  
 १० नेभ्यो व्यावृत्तिः.

(स्तवैः) इति वाङ्मात्रसाध्यत्वेन विश्वजिच्चान्द्रायणादिभ्यो व्ययाया-  
 सबहुलेभ्यो व्यावृत्तिः, तथाहि भगवान् व्यासः “आर्ता विषण्णाः शिथिलाश्च गीता धोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः। संकीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति” ॥ इति, श्रीविष्णुपुराणे  
 १५ “अवशेनापि यन्नाम्नि” [वैष्णवेपुराणे] इत्यादि, वैष्णवे धर्मे “अज्ञानतो ज्ञानतो वा वासुदेवस्य कीर्तनात्। तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा” [विष्णुधर्मे] “शमायालंजलं बद्धेस्तमसो भात्करोदयः। शान्तिःकलेरवौचस्य नामसङ्कीर्तनं हरेः” [विष्णुधर्मे अध्यायः ६६ श्लोकः ७०] “यन्नामसंकीर्तनतो विमुच्यते”  
 २० [विष्णुधर्मे अध्यायः ४३] “यन्नामसंकीर्तनतो महाभयात् विमोक्षमामोति” [विष्णुधर्मे अध्यायः ४३ श्लोकः २५] सरुदुश्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्। वद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति” [विष्णुधर्मे-अध्यायः ७०] “यस्य नान्नि स्मृते मर्त्यः समुत्क्रान्तेरनन्तरम्। प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम्”  
 २५ [विष्णुधर्मे] “अच्युतानन्त गोविन्द नामोच्चारणज्ञोपजात्। नश्यन्ति सरुला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम्” [विष्णुधर्मे अध्यायः २९] इत्यादि.

### अर्चेत्रः—

अन्यत्र च, "सङ्कीर्तयेज्जगन्नाथं वेदं वापि समीरयेत्" इति च; वैष्णवेसूक्ते "आस्यजानन्तो नामचिद्विवक्तन, ध्रुवासो अस्य कीरयो जनासः" [ विष्णुसूक्ते ] "अस्य कीरयः" कीर्तयितारः, "ध्रुवासः" अपुनरावर्त्तिनो भवन्ति "अर्चेत्" इति अस्य धर्मस्य पुरुषविशेषसमाराधनरूपतामनतिपरोक्षां हि सूचयति गीतं च प्रत्यक्षावगमम् " [ गीता—अध्यायः ९.श्लोकः २ )

### ❀ अर्चनादेः सर्ववर्णाधिकारता ❀

इति नह्यस्य तपस्तोयादिवत् पुरुषप्रीणनत्वं शास्त्रा- १०  
स्तिष्पैकसाध्यम् (नर) इति प्रायेण सर्वचेतनानां यथासंभवमधिकारं सूचयति एकवचनं च महार्यागादिवहुसहकारिनैरपेक्षपरम् निन्दगुण-  
वृत्तजन्मनामपि भक्त्यभिरुचिमात्रमहागुणेनाकुतोभयं भजनीयो हि भगवान् ।

अथ क्षिप्रमेव भागीरथीप्रवाहेनेव निर्णिक्तकल्मषरुचिः परमधा- १५  
मिको भवतीति गीर्तते गुणविषये तावत् "समोहंसर्वभूतेषु" [ गीता-  
अध्यायः ९ श्लोकः २९ ] वृत्तविषयेषु च "अपि चेत्सुदुराचारः"  
[ गीता—अध्यायः ९ श्लोकः ३० ] जन्मविषयेषु "मां हि पार्थ  
व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः" [ गीता—अध्यायः ९ श्लोकः  
३२ ] इत्यादि. २०

नचैतावतादुराचारादेर्धर्मत्वम् "नाविरतोदुश्चरितान्नाशान्तो नास-  
माहितः" [ कठोप० २-२४ ] "अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजि-  
तैर्नृणाम्" इत्येवंप्रकारवचनेभ्यः तस्य भगवदनिष्टत्वेनार्धमत्वावगमात्  
अतएवानन्तरमाह "क्षिप्रं भवति धर्मात्मा" [ गीता—अध्यायः ९  
श्लोकः ३१ ] इतिसर्वाश्रमिणामनाश्रमिणश्च विदुरादेः "शमदमाद्युपे- २५

पाठान्तरम् १—ऋत्विगादि । २ जन्मादीनामपि । ३ निःशेषनिर्णिक्त ।  
४ गीयतेहि । ५ दुश्चरितादेः । ६ इत्याद्येवम् ।

( २२ ) भगवद्गुणदर्पणारव्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

- तस्मात् ” [ ब्रह्मसूत्रम् ३-४-२७ ] “ अन्तराचापि तु तद्दृष्टेः ”  
 [ ब्रह्मसू० ३-४-३६ ] इत्यादीनि ब्रह्मसूत्राण्यधिकारान्निरणैषत.  
 युक्तश्चैषः सर्वावस्थेनापि पुरुषेण मातुरिव पुत्रेण परमवत्सलस्य सर्व-  
 ५ चन्धोर्निसर्गसुहृदश्च भगवतो नामग्रहणादावप्रतिषेधः दृष्टश्च गजेन्द्रगृध्र-  
 राजवायसरावणावरजकौसलनागरजानपदवह्निबीमालाकारप्रमुखेषु.  
 अपशूद्राधिकरणे त्वत्रैवाणिकानामनग्निविद्यत्वादग्निविद्याङ्गेषु गुह्यपस-  
 दनाद्यौपनिषदसंस्काराभावेन वेदान्तवेदपरविद्योपाजने च अनुपाय-  
 त्वादनधिकारो राज्ञान्तितः तदीया भगवत्समाश्रयणाधिकारव्यव-  
 १० स्था त्रैवाणिकानां समुद्रिक्तसत्त्वतया मुमुक्षूणामविप्रतिपत्तिः श्रवण-  
 मननाद्यौपनिषदब्रह्मविद्यामहापथेन प्रसिद्धोधिकारः तेष्वेव रजस्तमः-  
 संभेदसितासितसत्त्वतया फलकामतया विप्रलब्धानां तादृशो यथा-  
 योगमुपासनेषु स्त्रीशूद्रतिरश्चाच्च प्राचीनतत्त्वपरंपराप्रचितसंस्कारपटिम्ना  
 सुतप्रबुद्धन्यायेन प्रत्युत्पन्नज्ञानानां विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां प्रारब्ध-  
 १५ कर्मानुशयलेशानृण्यानुज्ञातजुगुप्सितजातिसंसर्गाणामपि तत्तज्जात्यप्र-  
 तिषिद्धसामान्यधर्माङ्गकेषुपासनेषु दुर्वारोधिकारः अनुत्पाद्यविद्यत्वाद्.  
 न्यदर्शि च भगवता शौनकेन “ धर्मव्याधादयोप्यन्ये पृथान्यासाज्जुगु-  
 प्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्तास्मंसिद्धिं श्रमणी यथा ” [ विष्णुधर्मे  
 अध्यायः १०० ] इति.  
 २० अनुत्पन्नज्ञानानामपि क्रमभाविन्या मुरस्यतत्त्वरूपक्रमभूतस्मरणसङ्की-  
 र्त्तनश्रवणादिरप्रतिषिद्धः धर्मस्मर्त्तारोपि हि अहिंसासत्यशौचपरोपकार-  
 मानापितृशुश्रूषणश्रेष्ठेदवतानुकूल्यादिकंसामान्यधर्ममाचण्डालमनुम-  
 न्यन्ते.

सदा ॥ ८ ॥

स्वयं सङ्कीर्तननिपेधेपि कीर्तयितृपुरुषानुवर्तनानुमोदनमर्पणाविरो-  
धमात्रेण सुदूरेपि सम्बन्धसम्भवः, स्मर्यते हि, “धर्मश्श्रुतो वा दृष्टो वा  
कथितो वा कृतोपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा” ५

[ तालपुटे भारते आश्वमेधिकपर्व० अध्यायः ९४  
श्लोकः २९ ] इति “प्रयोजयितानुमन्ता कर्ता” । इति च  
विशेषतो भगवद्धर्मस्य स्पर्शवेधित्वम् “उद्धोषितः पूजितो वा दृष्टो वा  
नमितोपि वा । प्रसह्य हरते पापं को न सेवेद्धरिं ततः” “कीर्तितः  
संस्मृतो ध्यातः पूजितः संस्कृतस्तथा । ऐहिकामुष्मिकीं रक्षां करोति १०  
भगवान् हरिः” “शृण्वन्ति ये वै पठतस्तथान्येपस्थन्ति ये मामी-  
रयन्ति” [ विष्णुधर्मे अध्यायः ९४ ] इत्यादि. अपि च इतिहा-  
सपुराणादिषु श्रपाकादेरपि भगवद्भजनानुमतिः, वैष्णवे धर्म “नम  
इत्येव यो ब्रूयात् मन्त्रकः श्रद्धयान्वितः । तस्याक्षयो भवेन्नोकः  
श्रपाकस्यापि नारद” [ विष्णुधर्मे अध्यायः ७० ] इत्यादि १५  
वचनानि तद्बहुमन्तव्यत्वनिःश्रेयसप्राप्त्यादिवृत्तान्ताश्च सालम्बनाः एवं  
न किञ्चिदपि शास्त्रं कुप्येत् व्यवस्थितविषयत्वात्.

❀ ध्यानार्चनादेः कालदेशाधिकारिनियमानपेक्षत्वम् ❀

( सदा ) इति कालविशेषानपेक्षत्वं देशशौचादिविशेषानपेक्षाया अपि  
प्रदर्शनमेतत् तेन अयनर्तुमासपक्षनक्षत्रमुहूर्तविशेषसव्यपेक्षेभ्यः प्रकर्षः. २०

अत्र च, “चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।  
नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः” ॥ [ विष्णुधर्मे ] “प्रातर्द-  
वेति कृष्णेति गोविन्देति च जल्पताम् । मध्याह्ने चापराह्णे च योव-  
सादः स उच्यताम्” [ विष्णुधर्मे अध्यायः ८९ श्लोकः ७७ ] २५  
इत्येतानि ऋषिवचनानि द्रष्टव्यानि नहि भगवतः प्रयताप्रयताधिका-  
रिसंस्मर्गादुपघातः तच्छौचादिसहकारिविरहात् तदनुग्रहासामर्थ्य-  
वा प्रत्युनस्वसम्बन्धायोग्यमपि—

पुनानः स्वोचितं विधाय स्वीकरोति परमपावनत्वात् अतोहीदमुदी-  
र्यते “ नाशौचं कीर्तने ” [ विष्णुधर्मे ] इत्यादि.

सदसदधिकारितारतम्यशास्त्राणि तु “ उच्चावचानामधिकारिणां परस्पर-

५ सङ्करेण धर्मसंभ्रवो मा प्रसाङ्क्षीत् ” इति,

स्वरूपतोत्पीयानपि सङ्कीर्तनादिः फलतो महीयान् यदाह “ स्वल्पम-  
प्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ” [ गीता-अध्यायः २ श्लोकः

४० ] इति न चास्य धर्मान्तरवदभिक्रमनाशः “ नेहाभिक्रमनाशो  
स्ति ” [ गीता-अध्यायः २ श्लोकः ४० ] इति वचनात् “ न

१० मेजक्तः प्रणश्यति ” [ गीता-अध्यायः ९ श्लोकः ३१ ] “ यंप्रणम्य  
न सीदति ” [ विष्णुधर्मे अध्यायः ९७ ] “ न वासुदेवं

प्रणिपत्य सीदति ” [ विष्णुधर्मे अध्यायः ७० ] “ जनार्दनं  
प्रणिपतितो न सीदति ” न चायथाविध्यनुष्ठानात् प्रबलप्रतिपक्षाद्वा

प्रत्यवायः “ प्रत्यवायो न विद्यते ” [ गीता-अध्यायः २ श्लोकः

१५ ४० इति. ]

नचैतेषामर्थवादत्वं शक्यशङ्कम् अनतिवादित्वात्.

इह भगवत्तत्त्वज्ञानभक्तिप्रतिबन्धकपापनिर्हरणसत्त्वसमृद्ध्यादिक्रमेण त-  
त्वात्पुपक्रमउच्यते “ बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ” । [ वि-

ष्णुधर्मे अध्यायः ७० ] “ यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं  
२० स्वर्गोपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मीपि लोको

त्यक्तः । मुक्तिं चेतसि यः स्थितोमलधिपां पुसां ददात्यव्ययः  
किञ्चिन्नं यदन्नं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ” ॥ इत्यादौ च

नचैषः [ मीमांसा १-२-१५-विषयवाक्यम् ] पूर्णाहुतिन्यायस्या-  
विषयः तस्यातिवादविषयत्वात् संकीर्तनादिप्रकरणेषु प्रायेण वाक्य-

२५ शेषत्वप्रार्थनादर्थवादलिङ्गदर्शनाच्च.

किञ्च प्रबलप्रमाणविरोधानावे अर्थवादप्रदानामपि स्वतः प्रामाण्यतः  
प्रार्थनारित्यागश्च माहमम् अन्याप्यत्वात्.



## ❀ गुरुतरतपःसमाधिसाध्यतत्त्वज्ञानस्य लघुतरवा- ङ्मात्रसाध्यता ❀

ननु गुरुदीर्घदुष्करतपस्तपसाधिविशेषरूपमहाधर्मासाध्यतत्त्वज्ञानोपक-  
मस्य वाङ्मात्रसाध्यत्ववादोऽप्यतिवादः, गुरुशास्त्रवैध्यर्थप्रसङ्गेन प्र- ५  
माणविरुद्धं च.

तदिदमविदितभगवत्प्रभावस्य च्छान्दसस्य पैशाचं लघीयोपि भग-  
वत्सङ्कीर्तनं दुर्वहामपि धुरन्धारयत्येव. न गुरुशास्त्रानर्थक्यं तस्य  
समर्थाधिकारत्वात्, अस्य तु सत्यसति वा सामर्थ्ये भगवत्साधा-  
रणरुचिसमुचितभाग्यवदधिकारत्वाच्च गरीयसोपि भगवत्प्रसाद एव १०  
फलहेतुः, लघीयसि किं दण्डवारितः ? यथा च गरीयसि प्रयोगवैपुल्या-  
देवः प्रसीदति, तथा लघीयस्यपि भावशुद्धिविशेषात् प्रसीदेत्.

यथोक्तं, “ सम्प्रगव्यवसितो हि सः ” [ गीता अध्यायः ९  
श्लोकः ३० ] “ पञ्च पुष्पं फलं तोयम् ” [ गी० अ० ९ श्लोकः २६ ]  
“ यो न वित्तैर्न वित्तैर्न वासोभिर्न भूषणैः । तोष्यते हृदयेनैव कस्तमीश १५  
न पूजयेत् ” ॥ [ विष्णुधर्मे अ० ८९ श्लोकः ७० ] [ व्यासस्मृतौ ]  
“ दद्यात्तुरूपसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं  
तेन सर्वञ्चराचरम् ” वैष्णवे धर्मे “ पृथिवीं रत्नसम्पूर्णां यः कृष्णाय  
प्रयच्छति । तस्याप्यन्यमनस्कस्य सुलभो न जनार्दनः ” ॥ [ विष्णुधर्मे  
अध्यायः ७४ ] इत्यादि. २०

भावभेद एव हि धर्माधर्मनिदानम् ? न क्रियाविशेषः, यथा [ श्रीविष्णु-  
तत्त्वे ] “ भावशुद्धिर्मेनुष्याणां प्रमाणं सर्ववस्तुषु । अन्यथा लिङ्ग्यते का-  
न्ता स्नेहेन दुहितान्यथा ” ॥ तथा “ तपो न कल्कोद्ययनं न कल्कः स्वा-  
भाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसह्य चित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भा-  
वोद्दिनानि कल्कः ॥ ” [ भारते आ० अध्यायः १ श्लोकः २७९ ] २५

अन्यत्र “गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या देवालये पक्षिसङ्घाश्च नित्यम् । भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते तीर्थानि पुण्यायतनाश्च मुख्याः” ॥ इति.

५. उपपन्नञ्चैतत्, सर्वज्ञस्यावामसमस्तकामस्यानपेक्षस्य भगवतो भावशुद्ध्याराध्यत्वं न द्रविणकर्णार्पणादिना, “याथातथ्येन पण्डितः”

इति न्यायात् देशकालसंहकार्यादिवैकल्येपि स्वल्पादपि समग्रादिव देवः प्रसीदेत्; तदुक्तम् “ध्यायन्कृते यजन् यज्ञैश्चेतायां द्वापरैर्धयन् । यदा मोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्” ॥ [वि० पु० अ० ६ अ०

१० २ श्लो० १७] इति; तथा “विनिन्दां प्रथमे पादे करिष्यन्ति हरेर्नराः । युगान्ते च हरेर्नाम नैव कश्चिद्ग्रहीष्यति ॥ धन्यास्ते पुरुषव्याघ्र भवाम्भोधावभायिनः । यत्नेनापि कलौ विष्णोर्ग्रहीष्यन्त्यक्षयात्मनः” ॥ [विष्णुधर्मे अ० १०८]

युज्यते चैतत्, सुशीलो हि नृपतिः पितराविव कृच्छ्रेषु किञ्चिन्न्या-

१५ यवृक्षमपि बहूपकारिणामिवानुगृह्णाति अत एव देवविषयप्रायश्चित्तादिषु देशकालोपपत्त्यादिवशेनातिनिम्नोन्नतानामपि प्रयोगाणां तुल्यकक्ष्यत्वेन विधिः, शिष्टैस्तथानुष्ठानं च अत एव यथा सर्वस्वसाध्यप्रयोगविस्तारस्य स्थाने स्वानुपपत्तिरुपपन्नमेव आपदि श्राद्धप्रत्याम्मानम् यथा वा “तत्तत्कर्मदोष्कर्ये तत्तन्मन्त्रजपः” इत्यादि.

२० तदेवं प्रियतमविषयतया सुस्तक्रियत्वात्, व्ययायासरहिततया मुकरत्वात् अननिर्रोक्षात्मनाथप्रीणनभावेनार्कष्यत्वात्, अतिलाघवेप्यनिगुरुदुर्बलमवयवोन्मूलनमहाफलत्वात्, अप्रत्यवायवत्त्वात् मुक्तिशायिकारितया विश्वजनीनत्वात्—

## परमं यो महत्तेजः-

देशकालदशाविशेषादिविक्षेपवर्जनेन निर्व्याजत्वात्, विषयप्रभावेन निष्प्रत्यूहत्वाच्चेत्येवंप्रकारेभ्यो हेतुभ्यो भगवदसाधारणसङ्कीर्तनादि-  
धर्मः अधिकतमः शीष्ममतः. अन्येषामपि परमर्षाणाम् “ सर्वेषामपि ५  
धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ” “ रक्षते भगवान् विष्णुर्भ-  
क्तानात्मशरीरवत् ” “ गोविन्दमक्त्यभ्यधिकं श्रेयश्चान्यत्र विद्यते ”  
इत्यादिरुदाहार्यः. ८

## ✽ भगवतः आदित्याद्यवभासकतेजोरूपता ✽

अथोपेयप्रश्नं प्रतिवदन् श्रीमन्नामसहस्रश्रवणाय धर्मराजो नियु- १०  
ज्यते (परमं यः) इतिचतुर्भिः तत्र प्रथमेन सार्धेन ( किं वाप्येकं पराय-  
णम् ) इति द्वितीयं प्रत्याह ( तेज ) आदिभिः नपुंसकलिङ्गैः ( यः )  
इति समभिव्याहारेण लिङ्गवैरूप्यत्र शङ्क्यम् लिङ्गसंख्याभ्यां पूर्वविशे-  
पितस्य पदस्य पदान्तरसमभिव्याहारात् तल्लिङ्गसंख्याविशेषेणाविशेष्य-  
त्वाच्च विशेष्यस्य, “ वेदाः प्रमाणम् ” [ विष्णुधर्मे अध्यायः ७५ ] १५  
“ तत्त्वन्नारायणः परः ” [ तै० ना० ६-११ ] इतिवत्.

सर्वथा स्पृहणीयतमत्वेन परमपुरुषार्थख्यापकानि परमतेजस्त्वादीनि  
पञ्चविशेषणानि (तेजः) स्वभावत एव भास्वरम्, अन्यावभासकञ्च “परं  
ज्योतिरुपसंपद्य ” [ च्छा० ३०८-१२ ] “ तस्यादित्यो भामुपयुज्य  
भाति ” इति भास्वरत्वस्य निःसीमत्वं (महत्) इति ( परमम् ) इति च २०  
समातिशाप्यसम्भवः एवमुत्तरत्रापि यथाविशेष्यम्.

परमं यो महत्तपः ।

परमं यो महद्ब्रह्म—

इष्टे सर्वस्येति ( तपः ) यथा, “यो देवेभ्य आतपति ” [ आर० ३-  
५ प्र० १२-अ० ] तपोश्वराणां परमं महेश्वरम् ” [ श्वे० उ०  
६ ] “ एष सर्वेश्वरः ” [ बृ० उ० ६-४-२२ ] इत्यादि.  
अनवच्छिन्नकल्याणस्वरूपगुणत्वेन बृहत्त्वात्, सर्वशक्तित्वेन  
सर्ववृंहणत्वाच्च ( ब्रह्म ). . .

९

❀ भगवत्सम्बन्धस्य चेतनाचेतनदोषनिवारकता ❀

१० ( पवित्राणां ) मध्ये ( परमं ) ( महत् ) ( पवित्रम् ) पवित्रं शुद्धिविशेष-  
हेतुः शुद्धिश्च दोषविशेषनिर्मोकः दोषश्च रजस्तमः प्रायपरिणामभेदा-  
स्पदत्वमचेतनस्य, चेतनस्य तु तत्परिरम्भसंभवः अविद्या भगवदपराध-  
रागद्वेषादिः तं भगवानेव समूलकापं कपति तस्यैव सर्वथा तद्विरो-  
धित्वभावात्वात्.

१५ कोशान्ति च शास्त्राणि “ एत ह वा वन तपति ” [ तै० आन० ९ ]  
“ तदयथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते ” [ च्छा० उ० ४-  
१४-३ ] “ यद्यथेपीकनूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत ” [ च्छा० उ० ५-  
२४-३ ] “ तत्सुकृतदुष्कृते धृनुते ” “ तदा विद्वान् पुण्यपापे वि-  
धूय ” [ मुण्डकोप० ३-१-३ ] “ क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः  
२० परमा मना ” [ याज्ञ० स्मृ० प्रा० श्लो० ३४ ] “ ध्यायेन्नारायणं  
देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तिर्हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै  
श्रुतिः ” “ यो मामजमनादिं च ” [ गी० अध्यायः १० श्लोकः ३ ]  
“ पावनः सर्वलोकानां त्वमेव रघुनन्दन ” [ रामायणे ] “ प्रायश्चि-  
तान्यशेषाणि ” [ विष्णुपुराणे-अंशः २ अध्यायः ६ श्लोकः ३९ ]

इत्यादि प्रायश्चित्तप्रकरणम् कात्स्न्येन “ यथाग्निरुद्धतशिखः  
कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुः योगिनां सर्वकि-  
ल्विषम् ” ॥ इति [ वि० पु० अं० ६ अ० ७ श्लोकः ७४ ]

❀ भगवत्सम्बन्धेनैव तीर्थादीनां पवित्रता ❀ ५

अन्यस्यापि तीर्थादेः पवित्रत्वं तत्संश्लेषाय तन्दर्शयति ( परमं )  
( महत् ) इति विशेषणाभ्यां न खलु स्वभावमलिनानां चेतनानां तदुपह-  
तानां देवादीनां स्वसदृशवस्त्वन्तरशोधकत्वं युक्तिमत् अत एव पराशर-  
शौनकादितिः शुभाश्रयप्रकरणादिषु तत्संशीलनं निषिध्यते “ अशुद्धा-  
स्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ” । [ वि० पु० अं० ६ अ० ७ १०  
श्लो० ७७ ] “ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः  
कर्मजनिताः संसारवशवर्तिनः ” । [ वि० घ० अ० ७५ ] इत्यादिषु तत्र  
देवतानां पावनत्वं तदुपासनार्चनपादोदकसेवादिना प्रसिद्धम्; तीर्थायत-  
नादेः तत्सामीप्यात्, यथा गङ्गायाः वप्सवे “ विष्णुवामपदाङ्गुष्ठविनि-  
स्तृतस्य जलस्यैतन्माहात्म्यम् ” [ वि० पु० अं० ४ अ० ४ १५  
श्लो० ३० ] इति, “ विष्णोरायतनं ह्यापः स ह्यपां पतिरुच्यते ” इति ज-  
लमात्रस्य च कालस्य च तद्वतारतदैवत्यतच्छयनोत्थानवत्त्वाद्वादर्शी-  
जयन्तीश्रवणादिवत् तत्सम्बन्धात् आत्मगुणानां श्रमादीनां तज्ज्ञानानु-  
गुण्यात् क्रियाणां च यत्रदाननयः श्राद्धप्रभृतीनां तदाराधनत्वात् ब्राह्म-  
णादिजानेः तत्परवेदाव्ययनायै नास्मादधिकारात् यथा “ विष्णुं क्रान्तं २०  
वासुदेवं विजानन्न विप्रो विप्रत्वमानुयात नत्त्वदर्शी ” इति.

श्रुतिस्मृत्यादेः तत्परत्वात् नच्छाननत्वाच्च “ नागयणपरा वेदाः ”  
[ भाग० स्कन्ध० २ अ० ५ श्लो० १५ ] “ श्रुतिस्मृती  
र्मपवात्रा ” इति आरण्यके तीर्थयात्रायाम् “ शुण्या द्वाखनीत्युपक्रम्य,  
आग्ने हरिरचिन्त्यात्मा—

( ३० ) भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।

दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥

५ यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

तत्रैव मधुसूदनः । तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥ इति

[ आरण्यके अध्यायः ८८ श्लोकः २४ ] तत्सम्बन्धहेतुकं देशस्य

पावनत्वमभिधाय “ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।

पुण्यानामपि पुण्योसौ ” [ आरण्यके अध्यायः ८८ श्लोकः २६ ]

१० इत्येवमेव स्पष्टं निगम्यते.

❀ भगवतः स्वगादिप्रत्यगात्मभ्यामभिलषणीयता ❀

सुरभिक्षगङ्गरागसुरसुन्दरीसुधारसादिभ्यो निरस्तसमस्तसंसारनिर्मलनि-

र्मर्यादस्वरससंविदानन्दसान्द्रात् प्रत्यगात्मनश्चात्यन्तमभिलषणीयत्वा-

त् ( मङ्गलानां च मङ्गलम् ) अतः ( परमं यः परायणम् ) प्राप्यं

१५ प्रपञ्चयिष्यते चैतत्.

( यः ) एवं सः ( परमं ) ( परायणम् ) इति विधाय प्रतिवक्तव्ये ( यः

परायणम् ) इति सिद्धवदनुवादः शास्त्रप्रसिद्धचितिशयप्रदर्शनार्थः.

❀ ब्रह्मादीनामपि परब्रह्मनिमित्तकत्वोपपादनम् ❀

अथ ( किमर्कं देवतम् ) इति प्रथमं प्रश्नं प्रति ब्रूते ( देवतम् ) इति सा-

२० र्धेन स एव ( देवतानां ) विधिशिवशतमखादीनां महादैवतं तत्त्वम्, कुतः

तपामेव ( भूतानां ) सद्भावभाजां ( पिता ) यतस्तस्यार्वाचीनपितृभ्यो

विशेषः ( अव्ययः ) इति नहि तेन सनातनेन पितृमन्तः कदाचिदनाथाः १०

पितृत्वमुपपादयति ( यतः सर्वाणि ) इति ( यतः ) निमित्तकारणात्

( सर्वाणि ) द्रुहिणद्रुमावधीनि ( भूतानि भवन्ति ) जायन्ते यद्यपि

२५ ब्रह्मसर्गादुपरि अवान्तरसर्गे च ब्रह्मादिमुखेन सृजति, अथापि प्रथमसृष्टौ

न तथेति सूचयति ( आदियुगागमे ) इति.

यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥

❖ परब्रह्मणः उपादानसहकारिकारणत्वोपपादनम् ❖

उपादानकारणमपि तमेवाह अन्तिमे ( युगक्षये ) ( पुनः ) ( य-  
स्मिन्नेव ) तानि ( प्रलयं यान्ति ) प्रलीयन्ते, लयः खलूपादाने ५  
एव कार्यस्य, यथोर्णनाभितन्त्वादेर्लालादौ. स्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुत्वं सह-  
कारिकारणत्वं च चकारेण द्योत्यते, एवंलक्षणकं हि परतत्त्वं श्रूयते,  
“ यतो वा इमानि ” [ तै०भृ० १ ] इत्यादौ सूच्यते च “ जन्माद्य-  
स्य यतः ” [ ब्र०सू० १-१-१ ] इति अस्य चैव त्रिविधकार-  
णत्वञ्च “ ब्रह्मघनं ब्रह्मसदृश आसीत् ” [ २ अष्ट० ८ प्र० १०  
७ अ० ] इत्युदाहृत्य “ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् ”  
[ ब्र०सू० १-४-२३ ] इत्यधिकरणे निरणायि.

एतेन “ उपादानं तु भगवान् निमित्तं तु महेश्वरः ” इति कारण-  
भेदेनानभिमतमहेश्वरवादो न वैदिकः.

नच जगदुपादानत्वात् भगवति विकारादिदोषप्रसक्तिः, स्वशरीरत- १५  
या परिगृहीतप्रकृत्यादेकदेशद्वारकत्वं परिणामादेरूर्णनाभिदृष्टान्तावष्ट-  
भेनोपपादयन्ती तत्रभवती श्रुतिरेव पर्यहर्षीत्.

अत्रापि विधातव्ये ( यो देवतम् ) इत्यनुवादः शास्त्रप्रामिद्धिप्रदर्श-  
नपरः तथाहि उपनिषदादिषु परतत्त्वस्य लक्षणतत्त्वस्थित्युभाक्तनप्रातिप्र-  
तिपादनैरपर्यवर्षवसायिषु सदमद्ब्रह्माक्षरादिषदैः निरुपपन्नैः परमाद्युपपन्नैः २०  
नाथैश्च मामान्यवाचिभिः निर्दिश्यमानस्य विधिहरिगिवादिविशेषपर्यव-  
मिनाकाङ्क्षायां “ नारायणः परं ब्रह्म, तत्त्वं नागयणः परः ” [ तै०  
ना० ११ ] “ तद्विष्णोः परमं पदम् ” [ कठोप०-२-१ ] “ यस्मा-  
त्तं नागमस्ति किञ्चित् ” [ श्वे० उ० ३ ]

तस्य—

“ पुरुषान्न परं किञ्चित् ” [ कठोप० ३-११ ] “ मत्तः परतरं  
नान्यत् किञ्चित् ” [ गी० अ० ७ श्लोकः ७ ] “ उत्तमः पुरु-  
५ पस्त्वन्यः ” [ गी० अ० १५ श्लोकः १७ ] इत्यादिभिः कण्ठोक्ति-  
भिः सृष्टिवाक्यगतिसामान्यात्, तत्त्वपरपुरुषसूक्तोत्तरनारायणप्रभृति-  
प्रबलप्रदेशान्तरतात्पर्यात्, सुवालमैत्रायणीयमहोपनिषच्छान्दोग्यतै-  
त्तिरीयैतरेयकठवल्लीप्रभृतिबहूपनिषदुद्धेपेण सात्त्विकेतिहासपुराणप्रा-  
चुर्येण देवतापारमाथ्यज्ञेपराशरपाराशर्यप्राचेतसादिपरमक्रापिमतेरस्यैव  
१० वेदसिद्धान्तत्वे स्वपरमागमसंप्रतिपत्त्या रूपायुधवाहनचारित्रविशेषादि-  
सामर्थ्यतश्च खलु भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यं, तदितरनिकर्षश्च, बुद्धिमतां  
स्वध्यवसानम्. दहरवैश्वानराद्यविकरणैः समन्वयाध्याय एव चैवम-  
ध्यवससुरस्मदाचार्या इति नातिविस्तृणीमहे.

तथाच सश्विक्षिपुर्यामुनाचार्याः, “ त्वां शीलरूपचरितैः ” [ स्तोत्र  
१५ रत्ने-१५ ] इत्यादिना तातशादाश्च “ तत्त्वार्थतत्परपरशतवेदवा-  
क्यैः सामर्थ्यतः स्मृतिभिरप्यथ तादृशीभिः । त्वामेव तत्त्वपरसात्त्व-  
कसत्पुराणैर्द्वैतब्रह्मोभिरपि निश्चिनुमः परेशम् ” [ वै०स्त० १५ ]  
“ रूपाग्निः परमया परमेण धाम्ना चित्रैश्च कैश्चिदुचितैर्भवतश्चरित्रैः ।  
चिद्भरनिद्वयपदैरपरैश्च कैश्चिन्निश्चिन्वते त्वयि विपश्चिन ईशितृत्वम् ” ॥  
२० [ वै०स्त० २६ ] इति.

एवं सुनिर्णीतयोः सर्वपरयोः तत्त्वहितयोः सर्वयोग्यं हितविशेषमवधार-  
यन् श्रोताः निमग्न्यपेन ( तस्य ) इति. ( तस्य ) यथोक्तमहामहिम्नः.



लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।

विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२ ॥

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि-

( लोकप्रधानस्य ) अशेषशेषिणः ( जगन्नाथस्य ) सर्वनियन्तुः ( वि- ५  
ष्णोः ) सम्बन्धिषु सत्स्वापि बहुषु तदावर्जनोपायान्तरेषु, ( नामसहस्र )  
मेव सर्व ( पापभयापहम् ) सर्वप्रकारं पापं तद्धेतुकं भयञ्च समूलघातं  
हन्यादित्याशंसनाहं यत्तत् ( मे ) मत्तः मदर्थं वा ( शृणु ) स्वयमेव  
शृण्वतः पुनः श्रवणनिमन्त्रणम् ( भूपते ) इति सम्बोधनं च वक्तुः श्रो-  
तृलाभमस्मिन् विषये श्लाघ्यं सूचयतः । १२ १०

अथ वक्तुं प्रतिजानीते ( यानि ) इति इह चतुष्टयी हि शब्दानां प्रवृ-  
त्तिः द्रव्यजातिगुणक्रियाविषयभेदेन तत्र द्रव्योपाधित्वेन साधारण्येन  
च द्रव्यजातिनिमित्तत्वात् प्रकृष्टगुणकर्मनिमित्तत्वमेव भगवन्नाम्नां त्रै-  
वीति ( गौणानि ) इति गुणेभ्यः कर्मभ्यश्च निमित्तभूतेभ्यः आगतानि  
योगिकानीत्यर्थः । १५

गुणशब्दः कर्मणोपि प्रदर्शकः "प्रवृद्धज्ञात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुण-  
कर्मणाम्" [ भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ३४२ श्लोकः ३ ]  
भगवान् "गौणानि मम नामानि कीर्तितानि च कानिचित्" [ भा-  
रते शान्तिपर्व० अध्यायः ३४२ श्लोकः १० ] "नामकर्मार्थवि-  
ज्ञानं" [ भारते उद्योगपर्व० अध्यायः ५९ श्लोकः १ ] "निरु- २०  
क्तं कर्मज्ञानं च शृणुष्व प्रयतो नव" [ भारते शान्तिपर्व० अध्यायः  
३४२ श्लोकः १० ] इत्यादिवचनात् ।

नचैषां यदृच्छाशब्दत्वम् विवक्षितावयवार्यत्वादसाङ्केतिकत्वाच्च ।  
( विख्यातानि ) उन्द्वाभाषयोः प्रवृत्त्यादीनां प्रयोगभूयस्त्वात् तद-  
साधारण्येन प्रनिश्चानि रुढानीत्यर्थः । २५

पा० १ आह यत्तत् । २ तत्रादप्यो । ३ नामाणा । ४ आद्रव्य । ५ प्रवीमि ।  
६ ममज्ञान्ता । ७ कर्मजम् । ८ तत्साधा ।

महात्मनः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥

- योगादिनाऽर्थान्तरवृत्तिसंभवेऽपि एकत्र नियतत्वं हि नामत्वम् (ऋषिभिः)  
 अशेषेऽर्थदार्ढ्याग्निभिः सनकमनत्कुमारनारदप्रभृतिभिः (परिगीतानि)  
 ५. एवंरूपाणि एवन्निमित्तानि एतद्वाचकानीति परितः परितोदुग्धयेतुव-  
 द्भिनिविशमानैः श्रुत्या प्रयुक्तानि यानि नामानि, तेभ्यः एकैकस्मा-  
 दैकैकं मधुकरक्रमेण समाहृत्य भगवता व्यासेन स्तोत्ररूपेण कीर्ति-  
 तानि संप्रदायसारसंघेणास्मत्पर्यन्तं संप्राप्तानि तुभ्यम् (वक्ष्यामि) कि-  
 मर्थम् (भूतये) भूतिः भवनं सत्ता अनादिसंसारदृष्टिविनष्टात्मनः पुन-  
 १० रुर्जीवनायत्यर्थः.

- श्रुयंतं ह्येवमात्मनः सदसद्भावौ “अमन्नेव न भवति अमद्ब्रह्मेति वेद-  
 चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमनं ततो विदुः” [तै० आ०—  
 ६] इति अश्रिमितमाहात्म्यनया अपरिमिताभिन्नत्वात् भगवतो य-  
 द्यपि कृत्स्ननामग्रहणामंभवः “श्रुतमेतस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।  
 १५ यावत्तत्राभिजानंऽहमप्रमेयो हि केशवः” ॥ इति प्रकाशेण ब्रुवृत्पतान्तु वि-  
 ष्णुनाममहंश्रणात्मलाभो भवतीति ध्वनयति (महात्मनः) इति एवमेषां  
 गुणनिर्मितत्वादितदधिकारिभिः भगवद्गुणतत्करा न व्यग्रहार्याः.

### ❀ सगुणनिगुणवाक्यविचारः ❀

- “अस्तित्वं सगुणब्रह्मविद्या अर्वाचीनफलाधिकारिणाम् निगुणं विद्या  
 २० तु मुमुक्षुणामेव हि” इति चेत् धिस्तां अधिरम् यः अस्या एव  
 (मुच्यंतं जन्तुर्जन्मममागन्धन्वनात्) (यानि ब्रह्ममनाननम्) इत्युपा-  
 यत्यं वृष्यमाणं न शृणोषि.

किंच "सगुणनिर्गुणे द्वे ब्रह्मणी प्रसज्येयाताम्" इत्यद्वैतं विपद्येत  
(परमोमतः) इति (अधिकतमो मतः) इति सर्वशास्त्रार्थाधिकतरसारसमुद्धा-  
रैकप्रयोजनताधिकृतस्यार्वाचीनविषयत्वोक्तौ कान्यत्रानर्वाचीनसि-  
द्धिरनयोर्विदयोः सगुणा निर्गुणार्थेति मा च वाचाल वीचथाः । न . ५  
विरुद्धार्थयोर्यस्मादुपायेपेयता द्वयोः ॥

अपिच निर्गुणस्य किं मूलं, गुणप्रतीतिः सा विद्येति चेत् जनिमृ-  
तिमोहादिभवदोषविषमूर्च्छितस्य मुमूर्षोः परमभोजनं ब्रह्मैव अविद्या-  
भ्रमादयोऽदोषास्पदमनाघातगुणकणिकं चेति मनोहरमिदं वेदरहस्यं.  
ब्रह्मदोषो मृषा चेते नैर्गुण्यं च मृषा मतम् । नैर्दीप्यसगुणत्वे ते सत्ये १.  
स्यातां न चेच्छसि ॥

को वा ब्रह्माविद्यामिमामुपहन्त्यात्, अद्वैतविद्यानिष्ठइति चेत्,  
इदं ततोपि मनोहरम् "यत्नं ब्रह्म बन्धमीति संसारी तदुत्तारयति" इति.

अपिच सगुणवाक्यं कस्य हेतोर्निरर्थकं ? निर्गुणवाक्यमवाध्यत्वा-  
दिति चेत्, विपरीतं कस्मान्न स्यात् ? सममेव त्पुन्योः प्रामाण्यं विरोधश्च ? १०

अन्यच्च गुणाश्चेन्निपेक्ष्य्याः किं तपस्विन्या गुणश्रुत्या प्रतिपेक्ष्य  
गुणप्रसजिका नेति चेत् माचभूत् प्रतिपेक्ष्यम् नह्यप्रसक्तं प्रसज्य तदेव  
प्रतिपेक्ष्यनु शास्त्रमिति काचिल्लाटपट्टे लिपिः "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दृ-  
गदस्पर्शनं वरम्" [भारते आर० अध्यायः २ श्लोकः ४८]  
न च "पूर्वावर्त्यं पृथ्व्यावर्त्यं प्रकृतिवत्" [पू० मी० सू०-६-५-२.  
१९] इतिमार्वात्रिको न्यायः नहि प्राक्कनमिहार्त्मानि ज्ञानं नास्तीति  
पश्चान्नानुशब्दो हि नस्मि पवमानाप-

( ३६ ) भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

च्छेदे प्राकृतधर्मप्राप्तौ च पूर्वदौर्बल्यं पूर्वमनुपमृद्यपरस्योत्पत्त्यसंभवात्  
इह तु संभवो वक्ष्यते.

यदि परत्वात् निर्गुणवचनं गुणांशं निहृते ब्रह्मस्वरूपांशमपि [ पा-  
५ तञ्जलसूत्रम्-१-१-४४ ] शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यं वार्थतां पर-  
त्वात् तद्ब्रह्मममूलत्वात् न वैदिकं वस्तु बाधत इति चेन्न वेदो-  
पिहि ते ब्रह्मममूल एवेति को विशेषो नयोः ?

किंच प्रत्युत गुणशास्त्रमेव परं दृष्टं देहात्मदुर्गुणनिषेधपरनिर्गुणवचन-  
पूर्वं भगवति हेयगुणान् प्रतिषिध्य कल्याणगुणविधिपरत्वस्य “अप-  
१० हतपाप्मा विजरः” [ च्छा० उ० ८-१-५ ] इत्यादाबुपलम्भात्.  
अपिच तद्यमित्याविषयव्यवस्थया सगुणनिर्गुणश्रुत्योः परित्राणमिति  
विप्रलम्भः, भङ्ग एव हि मित्याविषयत्वे प्रमाणस्य, यथा अलीक-  
कलयैतिग्रहस्य सगुणनिषेधोपि मित्याविषय एव त्वन्मत इति तस्य  
वा कथं तत्त्वविषयत्वमित्यलमसंभाष्यसंभाषणेन.

अत्रेयं तत्त्वविदां व्यवस्था ज्ञानशक्त्यादिश्रुतिः कल्याणगुणविषया  
१५ निर्गुणश्रुतिः रागद्वेषादिविषयेति “सत्यकामः सत्यसंकल्पः” [ च्छा०  
उ० ८-१-५ ] इत्यादेः मङ्गलविषयत्वदर्शनात् निर्गुणमिति सा-  
मान्यनिषेधस्य तदन्यविषयत्वेन कार्तार्थ्यसंभवाच्च एवमेव पदाहवनी-  
यब्राह्मणपरिव्राजकब्राह्मणकौण्डिन्यगोबलीवर्दप्रभृतिन्यायो निरङ्कुशः  
तथा गलेपैतिकया दोषविषयो निषेधः गुणविषयो विधिश्च एकस्मिन्  
२० वाक्ये “अपहृतपाप्मा” इत्यादिः “सत्यकामः सत्यसंकल्पः”  
[ च्छा० उ० ८-१-५ ] इत्यन्तः “यन्नद्वेष्यमित्यारभ्य” नित्यं  
विभुं सर्वगतं सुमृक्ष्यं तदव्ययं यद्वतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” [ सु-  
० षडकोप०-१-१-६ ] इत्यन्तश्च.

नचैवंविधे न्यायपेक्षया विषयव्यवस्था स्तम्भोस्ति कुम्भो  
नास्तीतिवत्, दृश्यत्वादिनिषेधं च तद्विरुद्धमङ्गलगुणपरसूत्रकारो विवरे  
“अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः” १ [ ब्रह्मसू० १-२-२२ ] इति  
गुणोपसंहारवादे च शाण्डिल्योपकोसलदहस्पुरुषपर्यङ्कादिविद्यावेद्यानां ५  
गुणप्रवचनानां बुद्धिमात्रसारत्वमाशङ्क्य च पर्यहापीत् “ आद-  
रादलोपः ” [ ब्र० सू० ३-३-९९ ] इति स्पष्टं च भगवान्  
पराशरः “ सत्त्वादयो न सन्तीति यत्र च प्राकृता गुणाः ” [ वि० पु०  
अ० १ अ० ९ श्लो० ४४ ] “ समस्तकल्याणगुणात्मकोसौ ”  
[ वि० पु० अ० ६ अ० ५ श्लोकः ५४ ] इत्यादौ. १०

इमामेव च व्यवस्थामातस्थे तथाच दोषाविध्युपधासंख्याविरु-  
द्धैर्मङ्गलैर्गुणैः । परिपूर्णं परं ब्रह्म शास्त्रैर्जोष्यतेतराम् “ एतं हि सर्वाणि  
कामान्यत्तिसंविशन्ति ” “ सर्वस्य वशी सर्वस्थेशानः ” [ वृ० उ०  
६-४-२२ ] “ सत्यकामः सत्यसंकल्पः ” [ च्छा० उ० ८-  
१-५ ] “ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” [ मुण्डकोप०-१-१-१० ] १५  
“ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ”  
[ श्वे० उ० ६ ] “ माना पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृदतिर्नारायणः ”  
[ सुबालोप० ६ ] “ सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरमः ” [ च्छा० उ०  
३-१४ ] आनन्दवह्यां च ज्ञानबलयौवनादीनामियत्ताराहित्येन तद्वि-  
परानन्दद्वाङ्मनसनिवृत्तिर्मांमिता वैष्णवे च जगच्चक्षुर्निर्वचन- २०  
प्रकरणे “ शुद्धे महाविभूत्यास्ये ” [ वि० पु० अ० ६ अध्यायः ५  
श्लोकः ७२ ] इत्यादि च साकन्त्येन नञासर्वणि जीप्सुः “ ज्ञानवृ-  
त्ता मया राजन् बहवः पर्युपामिताः । तेषां गुणवतां शरीरहं गुणवतो  
गुणान् ॥ ममागतानामर्थाप्यं बहून् बहून्मनान् म-

(३८) भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

तां। गुणैरन्यानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः॥”] भार० सभाष० अ०  
 ३७ श्लो० १२] कर्णवर्णि सः “वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं  
 समेतैरपि सर्वलोकैः । महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणेः विष्णोर्जिष्णोर्व-  
 ५ सुदेवात्मजस्य ” ॥ [भार० कर्णप० अ० ८० श्लो० ५६] [श्रीवा-  
 राहे] “चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्रो भवेन्नरः कापि विशुद्धचेताः । स  
 ते गुणानामपुतैकमंशं वदेन्न वा देववर प्रसीद ” ॥ [मात्स्ये] “यथा र-  
 बानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महा-  
 त्मनः ” ॥ [वैष्णवे धर्म] “नहि तस्य गुणाः सर्वे सर्वमुनिगणैरपि ।  
 १० वक्तुं शक्या विमुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः ” ॥ इत्यादिभिः प्रायेण  
 श्रीमद्रामायणभारताभ्यां च.

“उमाधिना स्वरूपपरिणामेन वा ब्रह्मैव संसरति” इति वादिभ्यां तु  
 ब्रह्मग्यशेषदोषाभ्युपगमात् (पवित्रं मङ्गलं परम्) इत्यादीनि नामानि  
 कुप्येयुः.

१५ नच “यतो वाचो निवर्तन्ते” [तै० आन० ४] इत्यादि ब्रह्म-  
 णोऽशामाणिकत्वपरं तस्य तुच्छत्वप्रसङ्गात् “यतो वाचः” [तै०  
 आन० ४] “आनन्दं ब्रह्मणः” [तै० आन० ४] इत्यादि  
 धर्मनिर्देशविरोधात् तदा वाङ्मनमनिवृत्तिवचनस्यानुपपत्तेः ब्रह्मप्रमा-  
 णकशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गेः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [त्र० सू० १-  
 २० १-१] इति ब्रह्मर्षिर्मांमानारम्भाणीयत्वप्रसङ्गात् (वचसां वाच्य-  
 मृत्तमम्) “नायं विन्मनुते न बृहन्म” [काठ० ३ प्र० ९ अ०]  
 “शास्त्रयोनित्वात्” [त्र० सू० १-१-३] इत्यादिवाक्यन्याय-  
 व्याकोत्तमप्रसङ्गात् “मैषानन्दस्य र्षिर्मांमा भवति” इत्युपक्रमेण “ते  
 ये शनम्” [तै० आन० ८-१] इत्यादिना चतुर्मुखानन्दाऽनुक्रम-  
 २५ मङ्गलविरोधाच्च—

अतः “प्रकृतैतावत्त्वं हि” [ ब्र० सू० ३-२-२१ ] इतिसू-  
त्रन्यायेनानन्देयत्ताराहित्यपरमेव मतम्.

व्याजहिरे चैवमेतच्चातपादाः “श्रुतिस्तवानन्दमुखान्हरेर्गुणानिय-  
त्तया मातुमिवोद्यता सती । उवाच वाचा मनसा सहोचितां निवृत्ति- १  
मेवत्ववधेरसम्भवात्” इति अतः “न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादि-  
कल्पनाः” इत्यपि व्याख्यातम्.

किञ्च नामजात्यादीनां कल्पनानिषेधे अकाल्पनिकपारमार्थिकना-  
मरूपं च भगवतः प्रतिपादितं स्यादिति त्वं निगलपाशं त्वमेव प्रय-  
च्छमि कथंच नाथेति नामग्रहणं नाम ब्रूयात् अशब्दगोचरता १०  
प्येतेन गता अतो विश्वविलक्षणस्वानुरूपरूपनामकतया परिमितवा-  
च्यवाचकप्रतिषेधपरं स्पष्टं चैतत् प्रदेशान्तरे “नामकर्मस्वरूपाणि न-  
परिच्छेदगोचरे । यस्याखिलप्रमाणानि स विष्णुर्गर्भगस्तव” ॥ [ वि०  
पु० अं० ५ अध्यायः २ श्लोकः १९ ] इति.

आह “नामस्ववयवार्थानां न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं निमित्तत्वेपि न तत्र १५  
शमाप्यं तात्पर्याभावात्” इति तदतिस्थवीयः तदर्थप्रतीतेः स्वतः प्रा-  
माण्यात् अनपवादत्वात् (यानि नामानि गौणानि) “आस्य जा-  
तन्तो नामचिद्विवक्तन” [ वि० सूक्ते ] इत्यादिना भगवद्गुणज्ञापन-  
तात्पर्यावगमाच्च.

मन्त्रवत् शास्त्रान्तरप्रमितभगवद्गुणस्मारकत्वेपि न गुणापहारः सुदृ- २०  
ष्टप्रमाणसिद्धत्वात् अतएव ह्यत्रोपोद्घातनिगमनयोः गुणादिप्रकर्षं प्रति-  
पाद्य सुदृढप्य च मध्ये तत्स्मरणाय नामानि विधीयन्ते अमीषु नाम  
स्वन्यतममपि सर्वस्मै फलाय.

( ४० ) भगवद्गुणदर्पणारव्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये—

विष्णोर्नामसहस्रस्य वेदव्यासो महानृपिः ।

छन्दोनुद्युप् तथा देवो भगवान् देवकीसुतः ॥ १४ ॥

अमृतांशुद्भवो बीजं शक्तिर्देवकिनन्दनः ।

५ त्रिसामा हृदयं तस्य शान्त्यर्थं विनियुज्यते ॥ १५ ॥

कल्पते एकतरस्य भगवच्छास्त्रादिषु द्वादशाष्टपदक्षरादिषु मूलमूलि-  
मन्त्ररूपेण परिणमय्य स्वानन्त्येण सर्वार्थेषु विनियोगात् “ नाम-  
चिद्विवर्त्तन ” इत्येकवचनसामञ्जस्याच्च उच्चारणमात्रेणोपकारि-  
णामपि निर्वचनेन गुणप्रकाशने अटिति मनःप्रसादनत्वं यावन्तत्वं  
१० च नामनिर्वचनाध्यायेषु “ अस्तौपीन्नामभिर्व्यामस्तशिष्यो मधु-  
सूदनम् । एषां निरुक्तं भगवन् परमं वक्तुमर्हसि ॥ शुश्रूषोः श्रद्धा-  
नस्य प्रजापतिपतेर्हरेः । श्रुत्वा भवेयं यत् पृतः शरच्चन्द्रइवामलः ” ॥  
[भार० शान्तिप० अ० ३४२ श्लो० १] धृतराष्ट्रः “ भृयो मे  
पुण्डरीकाक्षं सजयाचक्ष्व पृच्छते । नामकर्मार्थवित्तात् प्रामुयां पुरुषो-  
१५ त्तमम् ” [भार० उद्योगप० अ० ५९ श्लो० १] इत्यादौ द्रष्टव्यम्  
विनियोगश्चैषां लिङ्गतः उद्योगमोक्षधर्मवैष्णवधर्मनिर्वचनाध्यायेषु त-  
त्तन्मन्त्रकल्पेषु वचनेभ्यश्चावगन्तव्यः.

इति श्री हरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्कमिश्रसृणोः श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञाल-  
ब्धश्रीपराशरापरनामधेयस्य श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ श्रीमन्नामसहस्र-  
२० विवरणे भगवद्गुणदर्पणे उपोद्घातः.

उपोद्घातप्रकरणं समाप्तम् ।



॥ श्रीः ॥

श्रीमते लक्ष्मीवेङ्कटेशाय नमः ।



श्रीविष्णुमहत्सनामताप्यानुमागिणि नामनिर्वचनं उपादानायाम् ।

करिषुधरजानपागिजानः रग्गिजानिनिदावकालयवः ।

कमलाकुचगुच्छचञ्चरीकःकमलेशः मम कायिनि विवताम् ॥

प्रणाममिममाचायाः पद्मा अपि श्रेयिकाः ।

तथा सर्वे च गुणवः प्रतिगृह्णन्तु मायकम् ॥

भद्रार्थतापिते श्रीमद्भगवद्गुणार्थम् ।

महत्सनामताप्यस्यनामनिर्वचनकम् ॥

अयं, उपादानश्लोकाः. भाष्ये प्रयोजितायाः, तैव सुविशदयवः २०  
गति-

इह नामान्येव निरुच्यन्ते ।

श्रीविष्णुसहस्रनामनिर्वचनं उपादानः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

श्लोकः ॥ १ ॥ (१) विश्वं

ॐ विश्वाय नमः ।

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये प्रथमशतकप्रारम्भः ।

५. अथ पञ्चसिद्धान्तनिष्ठानिर्णयेन, परं व्यूहं विभवाविशेषेषु स्वनाम, अर्थप्रकरणौचित्यापौनरुक्त्यप्रभृतिभिः न्यायैर्व्यवस्थाप्य, व्याकरणनिरुक्तार्पणनिर्वचनप्रस्थानेन नामानि निरुच्यन्ते. तत्र. पृष्ठं सर्वतोमुखं भगवतः पूर्णत्वमाह—

( विश्वम् ) इति. 'विशत्यवयवानित्यर्थः'

१० (१) "अगुमुपिलटिकणिखटिविगिभ्यः कन्" ॥ उणादौ प्रथमपादे कौमुदीपृष्ठम् ६१७ इति कन् प्रत्ययः.

यथा मोक्षधर्मे संयमाय पञ्चशिखः—

(२) "वशनाद्विश्वमित्याहुर्लोकानां काशिसत्तम ।

लोकांश्च विश्वमेवेति प्रवदन्ति नराधिप" ॥ इति.

१५ निर्वचनम्—तत्र तावत् भगवतः सर्वतोमुखं पूर्णत्वं प्रथममुच्यते ( विशत्यवयवान् ) इति. (स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्तमाङ्गल्यैकतान-स्वरूपरूपगुणविभवैः परिपूर्णं) भवतीति—

( विश्वम् )

(१) "विश, प्रवेशने" धातुः तुदादिः कौमुदीपृष्ठाङ्कः ४६९

२० अस्मात्,

(२) "भृवाद्यो धानवः" प्रथमाध्याये—तृतीयपादे—प्रथमसूत्रम् ॥

कौ० पृ० ५ इति धातुसंज्ञायाम्,

(३) "धानोः" ३।१।९१ कौ० पृ० ५५५

इत्यधिरुत्य विधीयमानः.

२५ श्रीविष्णुसहस्रनामनिरुक्तिः ।

१ ( विश्वम् ) सर्वत्रपूर्णत्वात् स्वरूपगुणवैभवैः ।

१ न्यादिनधति ।

भाष्यम्—स्वाभाविकानवधिकातिशयमाङ्गल्यैकतानैः स्वरूपरू  
पगुणविभवैः परिपूर्ण इत्यर्थः, कात्स्न्यवचनत्वादस्य, आदौ अन-  
वच्छेदमहाविभूतित्वस्य संकीर्तनयोग्यत्वाच्च.

( ३ ) “ तदशिष्यं, संज्ञाप्रमाणत्वात् ” १ । २ । ५३ ॥ कौ० ५

पृ० २४२ इति, यथोपलम्भं सर्वत्रलिङ्गनियमः.

( ४ ) कार्यवाचिविश्वशब्दः कारणेवर्तते ॥ शङ्करभाष्यम् ॥

इतिकेचित्, तद्वातं; सर्वेषां नाम्नाम्, योगरूढिभ्यां भगवति स्व-  
शब्दत्वोपपादनात्, जवन्यवृत्तेरयुक्तत्वाच्च.

निर्वचनं—( ४ ) “ कृदतिङ् ” ३ । १ । ९३ ॥ कौ० पृ० ६८ १०

इति कृत्संज्ञः,

( ५ ) “ उणादयो बहुलम्, ” ३ । ३ । १ ॥ कौ० पृ० ६४५

इत्यौणादिकः,

( ६ ) “ कर्तरि कृत् ” ३ । ४ । ६७ ॥ कौ० पृ० ५५५

( ७ ) “ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ” ३ । ४ । ७५ ॥ कौ० पृ० ६४५ १५

इति इह कर्तरि,

( ८ ) “ अशुप्रुपिलटिकणिखटिविशिभ्यः कन् ” उणादौ प्रथमपादः

कौ० पृ० ६१७ इति कन्,

( ९ ) “ प्रत्ययः ” ३ । १ । १ ॥ कौ० पृ० ३०

इतिप्रत्ययसंज्ञः,

२०

( १० ) “ परश्च ” ३ । १ । २ ॥ कौ० पृ० ३० इति परः.

एवमेवान्यत्रापि ( बिष्णुः वषट्कारः साक्षी निष्ठा ) इत्यादावुणादौ

कृत्प्रत्यये, प्रातिपदिकात्

तद्धितादौ च. अवधेयम् तत्र,

( ११ ) “ हलन्त्यम् ” १ । ३ । ३ ॥ कौ० पृ० १

२५

( १२ ) “ लशक्व तद्धिते ” १ । ३ । ८ ॥ कौ० पृ० ३२

भा०—(५)अन्ये, (विश्वम्) इति, ब्रह्मप्रपञ्चयोरभेदपरं प्रपञ्चितवन्तः.  
तत् वञ्चनमात्रम् ॥ शङ्करभाष्यम् ॥

तथाहि— न तावत्विश्वपदम् अमन्दवाचि. नच,

५. (६) ॐ च्छा० उ० ६—८—७॥ तत्त्वमस्यादिवत्. सामानाधिकरण्येनै-  
क्यपरम्, संज्ञानां स्वातन्त्र्येण ऐक्यपरत्वाविवक्षणात्. अतएव हि (विश्व-  
म्—विष्णुः) इति अविशेष्यलिङ्गत्वम् निरस्तीश्वर्यायमर्वागेव पक्षः अन्य-  
त्र चानेकत्र द्वादमेव पूर्णत्वम्, सर्वैर्नामभिः (विष्णुरित्यादिभिः) विशिष्यते.

निर्वचनम्—इति मूत्राभ्यां नकारककारयोरित्संज्ञायाम्,

१०. (१३) “अदर्शनलोपः” १।१।६० ॥ कौ० पृ० ९  
इति कृतसंज्ञः,

(१४) “तस्य लोपः” १।३।९ ॥ कौ० पृ० १०  
इति तयोर्लोपः.

(१५) “तिङ्शित्सार्वधातुकम्” ३।४।११३ ॥ कौ० पृ० ३६८

१५. (१६) “आर्धधातुकशेषः” ३।४।११४ ॥ कौ० पृ० ३७०  
इति कृतसंज्ञयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोः विशिष्यमानः,

(१७) “अदङ्गुणः” १।१।२० ॥ कौ० पृ० ५  
इति गुणसंज्ञायाम्.

(१८) “इको गुणवृद्धी” १।१।३ ॥ कौ० पृ० ६

२०. इति परिभाषया,

(१९) “ह्रस्वलघु” १।४।१० ॥ कौ० पृ० ६

(२०) “अलोन्त्यात्पूर्वउपधा” १।१।६५ ॥ कौ० पृ० ४१

(२१) “यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिप्रत्ययेङ्गम्” १।४।१३ ॥  
कौ० पृ० ३२

२५. इति मूत्रम्भर्तापृ लघुपथाङ्गसंज्ञासु,

(२२) “पुगन्तलघुपथस्य च” ७।३।८६ ॥ कौ० पृ० ३७०

इति लघुपथाङ्गस्य इको गुणो न भवति,

१ निर्वर्गितश्च ।

निर्व०—( २३ ) “कृत्तिच” ३।१।५ ॥ कौ० पृ० ३७४.

इति किति तत्प्रतिषेधात्.

( २४ ) “आर्धवातुकस्येड्वलादेः” ७।२।३५ ॥ कौ० पृ० ३७०

इतीति प्राप्ते,

( २५ ) “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” ७।२।१० ॥ कौ० पृ० ३७८

इति तन्निषेधः, अस्य निहतत्वात्.

( २६ ) “कृत्तद्धितसमासाश्च” ३।२।४६ ॥ कौ० पृ० २९

इति कृदन्ततया प्रातिपदिकसंज्ञायाम्,

( २७ ) “ङ्याप्प्रातिपदिकात्” ४।१।१ ॥ कौ० पृ० ३० ॥ ३०

इत्यधिकृत्य विधीयमानः,

( २८ ) “स्वौजसमौड्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्य

स्ङसोसाम्ङ्योस्त्सुप्” ४।१।२ ॥ कौ० पृ० ३०

इति सुप्. तत्र च,

( २९ ) “तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः” १।१।१० ॥ १५

कौ० पृ० ३६७

इत्येकवचनसंज्ञायाम्,

( ३० ) “द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने” १।४।२२ ॥ कौ० पृ० ३०

इति प्रथमैकवचनम् सुः.

( ३१ ) “लिङ्गन्मशिष्यं, लोकाश्रयत्वाद्धिङ्गस्य” ॥ महाभाष्ये ॥ ६०

( ३२ ) “तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” १।१।५३ ॥ कौ० पृ० २४२

इति, ब्रह्मादिविशेष्याभिप्रायकं वा ह्रीवत्वम्.

इत्यमन्यत्र ( स्तोत्रमित्यादौ ) अनः ह्रीवत्वात्,

( ३३ ) “स्वमोर्नपुमकात्” ७।१।२३ ॥ कौ० पृ० ५७

इति लुकोपवादः,

( ३४ ) “अतोऽम्” ७।१।२४ ॥ कौ० पृ० ५५

इति सोरमादेशः. ततः.

{२५९}  
{६६३} (२) विष्णुम्

ॐ विष्णवे नमः ।

५ भा०-विभवानुप्रवेशेन तावद्विशिनष्टि-

(विष्णुः) इति—स्वविभूतिभूतं चिदचिदात्मकं सर्वं विशतीति.

(१) यथा "विवेशभृतानि चराचराणि" तै० ना० ६-१-४.

(२) "तदेवानुभाविशत्" इत्यादि. तै० आ० २-६-२.

निर्व०-(३५) "अमिपूर्वः" ६।१।१०७॥ कौ० पृ० ३१


१० इति पूर्वसूत्रमेकादेशः. एवमन्यत्राप्येतादृशे प्रदेशे (स्तोत्रमित्यादौ).

(३६) "सर्वादीनि सर्वनामानि" १।१।२७॥ कौ० पू० ३४

इति महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्,  
इदञ्च संवाच्येनार्थः

इह च संज्ञात्वेनासर्वनामत्वात्, नतत्कायं स्मायादिकम्.  
(इदमेव पार्यन्तं सर्वं संज्ञात्वेनासर्वनामत्वात्, नतत्कायं स्मायादिकम्.)

(इदमेव पूर्णत्वं सर्वनामभिर्विशेष्यते)

१.५ तत्र 'विभवानुप्रवेशेन तावद्विशेष्यतं पूर्णध्यायम्' 

स्वविभूतिभूतं सर्वं विशानि अनुप्रविशति व्याप्नोतीति—[विष्णुः]

पृषवदेवयानुःधात्वन्तराद्युत्पन्नस्तु प्रकरणान्तरेवक्ष्यते. आपंनिर्वचनात्.  
( ५ ) "संवासात्"

(१) "मंत्रासुधारुरूपणिमित्यथाश्वतःपरे। कार्यादिव्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमणादिषु"

इत्यभिप्रायकम् ३।३।१ कौ० पृ० ६४५

२० इत्यभिप्रायकम् क्षुःष्णुज्वा पूर्वत्र, क इत्.

(२) "ब्रह्मसंज्ञमृजयजराजन्ताजच्छायाः" ८।२।३६

का० पृ० ५३.

इति ज्ञात्वा पदान्ते च पत्वम् कित्वादगुणः अनिट्।  
 भूपरञ्च न अनिट्।

अपरत्र तु अकिस्त्वाद्वाहुलकाद्गुणः शेषमागवत्.

(३) "यस्मिन्निहोति"

(३) "अमिगुधिशुपिस्त्रिपुः" ३।२।१४० कौ० पृ० ६०२

नि० २ चराचरेषु भूतेषु वशनात् [विष्णुरुच्यते] ॥ ३ ॥

निर्व०—अन्यतोपि भवति शस्य षत्वम्. पृषोदरादित्वाद्वाहुल

काद्वा, अगुणः ६ । ३ । १०९ ॥ कौ० पृ० १९७

(४) "रषाभ्यान्नोणः समानपदे" ८ । ४ । १ कौ० पृ० ३९

इति नस्य णः,

(५) "पूर्वत्रामिद्धम्" ८ । २ । १ ॥ कौ० पृ० ३

इतिदुत्वम्यासिद्धत्वात्. अपिवा, ततएव बाहुलकात्.

(६) "डाभाभ्यानुः" उणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६२६

इतरतोपीति नुः शस्य षत्वम् अगुणश्च. प्राग्वदितरत् ततएव वा,

(७) "स्योणुः" उणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६२६ १०

अन्यतोपीत्यादि. उताहो,

(८) "ग्लाजिस्थश्चस्नुः" ३ । २ । १३९ ॥ कौ० पृ० ६०१

इति चकारात्. अन्यत्रापिस्नुः मिदयं न कित्. येनस्थास्नुरित्यत्र,

(९) "धुमास्थागापाजहातिसांहलि" ६ । ४ । ६६ ॥ कौ० पृ० ४४२

इतीत्वं स्यात् अथापि न गुणः

(१०) "क्वितिच" १ । १ । ५ ॥ कौ० पृ० ३७४ १५

इति अत्र चत्वं प्राप्तस्य गकारस्यापि प्रश्लेषात्, शस्य षत्वम्,

(११) "षढोः कः सि" ८ । २ । ४१ ॥ कौ० पृ० ५२

इति षस्य कः—

(१२) "इण्कोः" ८ । ३ । ५७ ॥ कौ० पृ० ३४ २०

इत्यधिकृत्य.

(१३) "आदेशप्रत्यययोः" ८ । ३ । ५९ ॥ कौ० पृ० ३४

इति सस्य षः णत्वम् पृषोदरादित्वात्कलोपः.

आहोस्वित् आदौ शस्यैव लोपः लाववात् अन्यत्वमम् अथवा,

(१४) "सुवश्च" ३ । २ । १३८ ॥ कौ० पृ० ६०१ २५

इति चकारादन्यतोपीप्पुञ्च धातोर्बिलोपः पृषोदरादित्वात्कलोपः इति-

दिक्. सर्वमपि तादृशवचनबलात् आत्मारविशेष्याभिप्रायम्;

भा-० श्रीहरिवंशे,

( ३ ) “ व्याप्य सर्वानिमल्लोकान् स्थितः सर्वत्र केशवः । ततश्च विष्णुनामासि विशेषतोः प्रवेशनात् ” ॥

८ ( ४ ) “ विश, प्रवेशने ” इति धातुः तुदादिः कौ० पृ० ४८९  
तत्र क्नुप्रत्ययात् विष्णुरिति  
श्रीवराहे ताच्छील्यदिविषयेण क्नुप्रत्ययेन अस्य महिम्नः स्वाभावि-  
कत्वमुच्यते.

पूर्णत्वव्याप्तिविषयत्वेन नाम्नोरपुनरुक्तिः

१० निर्व०—रुत्वम् एवम् अन्यत्रापि. ( भृतमव्यतवत्प्रभुस्त्विदौ )

( १५ ) “ सप्तजुषोरुः ” ८।२।६६ ॥ कौ० पृ० २६  
इतिसोः रुत्वम्.

( १६ ) “ उपदेशेजनुनासिक इत् ” १।३।२ ॥ कौ० पृ० १  
इत्पुकारस्य इत्सज्ञा,

१५ ( १७ ) “ विरामोपसानम् ” १।४।११० ॥ कौ० पृ० ६  
इत्युपसानमज्ञायाम्,

( १८ ) “ स्वरसप्तमयोर्विमर्जनीयः ” ८।३।१५ ॥ कौ० पृ० १३  
इतिरफस्य विसर्गः संहितायां तु न, एवमुत्तरत्राप्येतादृशे.

प्रदेशे ( स्थाणुर्भृतादिरित्यादौ ) अवसेयम्, ( पूर्णत्वव्याप्तिविषयत्वेन

२० नाम्नोरपुनरुक्तिः ) तत्र संहितायाम्,

( १९ ) “ मोनुस्वारः ” ८।३।२३ ॥ कौ० पृ० २०  
इति मस्यानुस्वारः तस्य,

( २० ) “ वा पदान्तस्य ” ८।४।५१ ॥ कौ० पृ० २०

इतिप्राक्षिकः परमवर्णः तत्रचानुस्वारस्य नासिकास्थानीयस्य आन्त-

२५ रत्नम्यात्,



( ३ ) वषट्कारो,

ॐ वषट्काराय नमः ।

भा०—आकाशादिवैलक्षण्येन एतद्व्याप्तेः प्रयोजनमुच्यते.

( वषट्कारः ) सर्वं वशं स्वेच्छानुवर्ति, करोतीति

९

कंगेतेः कर्मण्यण्.

( १ ) “ वशं, कान्तौ ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४८

इत्यस्मात् धाताः,

निर्व०—( २१ ) “ स्थानेन्तग्नमः ” १ । १ । ५० ॥ कौ० पृ० ७

१०

इति. तादृशोऽनुनासिका वः.

अनुनासिकाननुनामिकभेदेन हि द्वैधम् यवलाः.

एवं तत्रतत्र यथायोगं ( मुक्तानां परमागतिः किं यदित्यादौ ) द्रष्टव्यम्.

( आकाशादिवैलक्षण्येन एतद्व्याप्तेः प्रयोजनमुच्यते )

सर्वं वषट् वशं स्वेच्छानुवर्ति करोतीति—

( वषट्कारः ).

१५

( १ ) “ डुकृञ्, करणं ” धा० तनादौ कौ० पृ० ४७३

वशार्थं वषट्शब्दे कर्मणि,

( २ ) “ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ” ३ । १ । ९० ॥ कौ० पृ० १५१

इत्युपपदमंत्रके,

( ३ ) “ कर्मण्यण् ” ३ । २ । १ ॥ कौ० पृ० ५७०

२०

इत्यण्.

( ४ ) “ आदिर्जिह्वुडवः ” १ । ३ । ५ ॥ कौ० पृ० ३८७

इति, डंगित्वे.

( ५ ) “ तन्म्यलोपः ” १ । ३ । ९ ॥ कौ० पृ० १०

( ६ ) “ वृद्धिरादिच् ” १ । ३ । १ ॥ कौ० पृ० ५

२५

निरु०—३ म्वेच्छया यो वशे सर्वं ( वषट्कारः ) कंगेति मः ।

भा०—(२) “प्रच्छि” } ३।२।१७८ ॥ वार्तिकम्. कौ० पृ० ६०७  
 “द्वेः० ” } उणा० ५ पा० कौ० पृ० ६४२

इति, अत्र बाहुलकाऽनुवृत्तेः अद्वयत्वम्, वशोः पादेशश्च.

५. (३) “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” वृ० उ०—६—४—२२ ।

(४) “जगदशो वर्ततेदम्” इति. भा० आनु० १४०—१३७ ।

निर्व०—इति वृद्धिमंजायाम्:

(७) “अचोऽणिनि” ७।२।११५ ॥ कौ० पृ० ४२  
 इति, वृद्धिगकारः.

१० (८) “उरण्परः” १।१।५१ ॥ कौ० पृ० ११  
 इति, रपरत्वम्. उपपदे,

(९) “वश, कान्तौ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४८ कान्तिः इच्छा.

(१०) “प्रच्छि” } ३।२।१७८ ॥ वार्तिकम्. कौ० पृ० ६०७  
 “द्वेः० ” } उणा० ५ पा० कौ० पृ० ६४२

११. इति, अत्र बाहुलकाऽनुवृत्त्या अद्. वशेर्वपादेशश्च. शस्यपोवा, लाघ-  
 वात्. यद्वा.

(११) “उच्चस्तरांवावषट्कारः” १।२।३५ ॥ कौ० पृ० ७२२

(१२) “नमःस्वस्तिम्वाहाम्बधालं वषट्योगाच्च” २।३।१६ ॥ कौ०

पृ० ११६ इत्यादि निपातनादयं साधुः. हविर्दानवाचिनोऽप्यस्य, प्रकृते

२० तादर्थ्यान्विलक्षणयोक्तव्योपपत्तिः. उक्तयत्राप्यस्य,

(१३) “चादयोऽमत्वे” १।४।५७ ॥ कौ० पृ० ७  
 इति, निपातसंज्ञायाम्:

(१४) “स्वगादिनिपातमव्ययम्” ३।१।३७ ॥ कौ० पृ० ८६

इति, निपातत्वादव्ययत्वम्, स्वगादित्वाद्वा. म्वरायः.

२१ स्वगादिचादौऽन्ययोग्याकृतिगणयोग्य पाठः

साधुत्वेऽप्यस्य, एवम्. (स्वस्तिः भास्वी इत्यादी ) उक्तयत्राप्यव्ययम्,

मनि मूलोपलम्भे व्युत्पादम्. नयाचकचित् किञ्चिद्भूत्वादप्यस्य.

निद्रत्येवहि सर्वत्राप्युत्पत्तिपक्षः उपपदममाम्.

१ प्रच्छिनि निगम्यं प्रकृतेऽन्ययोगान् ।

( ४ ) भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

ॐ भूतभव्यभवत्प्रभवे नमः ।

भा०—अतः ( भूतभव्यभवत्प्रभुः ) कालत्रयवर्तिनां प्रभुः

स्वामी शेषीति यावत्.

( १ ) “विप्रसंभ्योद्धुसज्ञायाम्” ३।२।१८०॥ कौ० पृ० ६०७

निर्व०—एवम् ( क्षेत्रज्ञ इत्यादौ ) उत्तरत्रापि यथायथं तत्रतत्र समामोऽवेसेयः

( ३५ ) “ झलांजशोन्ते ” ८।२।३९ ॥ कौ० पृ० १४

इति, पदान्ते, जश्त्वेन टस्य डः तस्य.

( १६ ) “ खरिच ” ८।४।५५ ॥ कौ० पृ० २०

इति, चत्वेनान्तरतम्यात् टः

इत्थम् ( भवत्प्रभुरित्यादौ ) उत्तरत्रापि तत्रतत्र यथायथमवधातव्यम्

अतः, भूतभव्यभवताम् अतीतागामिवर्तमानकालत्रयवर्तिनां पदा-

र्थानां, प्रभुः स्वामी शेषीति—

( भूतभव्यभवत्प्रभुः )

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा० भ्यादिः कौ० पृ० ३६८

प्रपूर्वः.

( २ ) “ विप्रसंभ्योद्धुसज्ञायाम् ” ३।२।१८०॥ कौ० पृ० ६०७

इति समुदायस्य सज्ञात्वेन एकदेशस्यातथाभावाद्भुः

( ३ ) “ चुट्ट ” १।३।७ ॥ कौ० पृ० ३१

इतीत्संज्ञायाम् डलोपः.

( ४ ) “ अचोन्त्यादिटि ” १।१।६४ ॥ कौ० पृ० १३

इति, टिमज्ञायाम्

( ५ ) “ टे ” ६।४।१४३ ॥ कौ० पृ० ५६

इति द्वित्वमामर्ष्यादभस्यापिटलोपः

निरु०—४ त्रिकालवर्तिनां शेषी ( भूतभव्यभवत्प्रभुः ) ॥

भा०—इति, दुःसमुदायस्य संज्ञात्वात् प्रत्ययाविरोधः.

युष्यन्ति हि शास्त्राणि,

( २ ) " पतिर्विश्वस्य.. ते० ना०—६—११।

५ ( ३ ) " पतिं पतीनाम् " श्वे०—६—७।

( ४ ) " भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्,, ४ का० १—८।

( ५ ) " तत्पुरुषस्य विश्वम् " नै०—ब्रह्म०—१।

( ६ ) " यस्मैमाः प्रदिशः " ४—का० १—८।

( ७ ) " कृष्णस्य हि कृत्तुं भूतमिदं विश्वं चराचरम् " भा० म० ३८

१० अ० श्लो० २३।

( ८ ) " भूतभव्यभवत्प्रायः केशवः केशिमृदनः " भार० स० ३१ अ० श्लो० ११।

( ९ ) " जगन्नाथस्य भूपते " भार० आनु० १४९—१२। इत्यादीनि:

११ निर्व०—पूर्वसंदर्भे अयमेव धातुस्त्रिगवृत्तः एकत्र,

( ६ ) " वर्तमाने लट् " ३। २। १०३ ॥ कौ० पृ० ३६६

( ७ ) " लटः शतृशानचावप्रथमाममानाधिकरणे " ३। २। १२४ ॥ कौ० पृ० ५९९

इति, शतृप्रत्ययः तस्य शित्वात्—

२० ( ८ ) " निङ्गित् सार्वधातुकम् " ३। ४। ११३ ॥ कौ० पृ० ३६८

इति, सार्वधातुकमन्त्रायाम् तत्र पठतः

( ९ ) " कर्त्तरि शस् " ३। १। ६८ ॥ कौ० पृ० ३६८

इति, शस् तस्य, सार्वधातुकत्वेऽपि.

( १० ) " सार्वधातुकमभित् " १। २। ४ ॥ कौ० पृ० ३७६

२१ इति, प्रतिपद्येत् क्त्वाभावात्,

( ११ ) " क्त्विच " १। १। ५ ॥ कौ० पृ० ३७४

इति, निषेधः न गृणः

( १२ ) " एचोपवायावः " इति ६। १। ७८ ॥ कौ० पृ० १०

( १३ ) " ययार्भश्चमृदेयः समानात् " १। ३। १० ॥ कौ० पृ० २१

निर्व०—इति. यथामंख्यपरिभाषया, ओतोऽव्

( १४ ) "अतोऽगुणे " ६ । १ । ९७ ॥ कौ० पृ० ३१

इति. पररूपमेकादेशः.

अपरत्र,

( १५ ) "अचोऽयत् " ३ । १ । १७ ॥ कौ० पृ० ५५७

इति, यत् इह भविष्यति. तस्य,

( १६ ) "कृत्याः" ३ । १ । ९५ ॥ कौ० पृ० ५५५

इति, कृत्यसंज्ञायाम्.

( १७ ) "तयोरेवकृत्यकृतखलर्याः" ३।४।७०॥कौ०पृ०५५५ १०

इति, भवतेरकर्मकात् भावे प्राप्तौ,

( १८ ) " भव्यगेयप्रवचनीयोऽस्थानीयजन्यापुत्राव्यापात्यावा "

३ । ४ । ६८ कौ० पृ० ५६५

इति, कर्तरि पाशिका निगतः. आर्धधातुकत्वात्.

( १९ ) "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" ७।३।८४॥कौ०पृ०३६८ १९

इति, उकारस्य गुणः

( २० ) "स्थानेन्तरतमः " १ । १ । ५० ॥ कौ० पृ० ७

इति, आन्तरतम्याशेकारः, तस्य,

( २१ ) " वान्तायिप्रत्यये " ६ । १ । ७९ ॥ कौ० पृ० १०

इति, वान्तादेशः अव्. अन्यत्र,

( २२ ) " जन्जयतुनिष्ठा " १ । १ । ७६ ॥ कौ० पृ० ५८६

इति, निष्ठामेज्ञायाम्.

( २३ ) " निष्ठा " ३ । २ । १०२ ॥ कौ० पृ० ५८६

इति, जने जः.

( २४ ) "तयोरेवकृत्यकृतखलर्याः" ३।४।७०॥कौ०पृ०५५५ १०

इति. भावरुमणोः प्राप्ता.

## ( ५ ) भूतकृत,

ॐ भूतकृते नमः ।

भा०—पुनः शेषित्वोपपादकानि पञ्च नामानि.

५. सर्वाणि भूतानि स्वतन्त्रः सृजतीति—

( भूतकृत )

( १ ) यथा “सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा ह्येव सृष्टम्”

( २ ) “यतो वा इमानि ” तै० भृ०—१ ।

इत्यादि.

१० निर्व०—( २५ ) “ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासचसजनरुहजीर्याति  
भ्यश्च ” ३ । ४ । ७२ ॥ कौ० पृ० ५९६

इति, अकर्मकात् कर्तरि भवति

( २६ ) “श्रुकः किति” ७ । २ । ११ ॥ कौ० पृ० ४२५

इति, नेट् अगुणः द्वन्द्वगर्भः पठ्यसिमाः

११ समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम्,

( २७ ) “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” २ । ४ । ७१ ॥ कौ० पृ० १२८

इति, सुपोलुक्. ततः समुदायात्सुप्. एवमुत्तरत्रापि ( भूतभृदित्यादौ )

तत्रतत्र यथायथमवश्यम्. जश्चत्वे.

अनन्तरयोर्नाम्नोः संहितापाठे,

२० ( २८ ) “हशिच्” ६ । १ । ११४ ॥ कौ० पृ० २७

इति, रोरुत्वम्.

( २९ ) “आट्टुणः” ६ । १ । ८७ ॥ कौ० पृ० ११

एवमन्यत्रापि ( योगोयोगेत्यादौ ) यथायोगमवसेयम्.

अथ शेषित्वोपपादकानि पञ्च नामानि:

२५. सर्वत्र विंशपविशिष्टक्रियाणि. एवं तत्र तत्र ज्ञेयम्.

भूतानि समन्तानि कर्तेति स्वतन्त्रः सृजतीति—( भूतकृत, )

निरु०—५. भूतानि येषां सृजनि स्वानन्येण म. ( भूतकृत ) ।

निर्व०—( १ ) “ङुक्ञ्, करणे” धा०तनादिः कौ० पृ० ४७३ .

( २ ) “वासरूपोऽस्त्रियाम्” ३।२। १४॥ कौ० पृ० ५५५

इति वासरूपविधिना,

( ३ ) “सुकर्मप्रापमन्त्रपुण्यपुरुषः” ३।२। ८९॥ कौ० पृ० ५८४ .

इत्युपपदनियमाभावात्, अन्यत्राप्युपपदे किप्.

( ४ ) “किप्च” ३।२। ७६॥ कौ० पृ० ५८१

इति वा.

तत्तत्सूत्रैः प्रागुक्तैः इतां त्रयाणां किपां

( ५ ) “तम्यलोपः” १।३। ९॥ कौ० पृ० १० १०

इति, लोपे,

( ६ ) “अपृक्तएकाल्प्रत्ययः” १।२। ४१॥ कौ० पृ० ४१

इत्यपृक्तसंज्ञायाम्,

( ७ ) “वेरपृक्तस्य” ६।१। ६७॥ कौ० पृ० ६८

इति, वलोपे च, किपः सर्वापहारको लोपः. १५.

एवं किन्नादावपि. ( दिवम्पृगित्यादौ )

( ८ ) “ह्रस्वस्यपितिरुतितुक्” ६।१। ७१॥ कौ० पृ० ५५९.

इति. तुक्. उकाविनौ.

( ९ ) “आद्यर्न्नाटकिर्नौ” १।१। ४६॥ कौ० पृ० ७

इति, किदयमन्तावयवः. तन्मस्तयोर्लोपः. २०

किन्त्वान्न गुणः.

( १० ) “अलाजगोन्न” ८।२। ३९॥ कौ० पृ० १४

इति जश्त्वेन नः. तम्य

( ११ ) “वावमाने” ८।४। ५६॥ कौ० पृ० ३३

इति, पाश्चिंकेण चत्वेन नः. भुनगश्चो ध्युत्तादिनः. २५.

एवमुक्तमिति. ( भुननुदिन्यश्च )

( ६ ) भूतभृद्, ( ७ ) भावो,

ॐ भूतभृते नमः । ॐ भावाय नमः ।

भा०—भूतानि विभर्ति—

५ ( भूतभृत् )

( १ ) “ विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः ” तै० ना० १-२ ।

( २ ) “ तद्यथा गृहस्थस्यारुणे नेमिर्गर्षिता नाभावरार्षिताः ”

एवमेवैताभूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्षिताः—

प्रज्ञामात्राः प्राणेष्वर्षिताः ” इति कौषीतकि० ३-९ ।

१० ( ३ ) “ सदाधारपृथिवीम् ” ४ का० १-८ ।

( ४ ) “ विभर्त्यव्यय ईश्वरः ” इति. गा० १५-१७ ।

उक्तवक्ष्यमाणसर्वविभृतिभिः कलापीय प्रचलाकेन

विशिष्टतया भवतीति—

( भावः )

१५ निर्व०—नानि भूतानि विभर्ति भरति वा धारयतीति—

( भूतभृत् )

( १ ) “ हुभृत्, धारणोपणयोः ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५०

( २ ) “ भृत्, भरणवा ” धा० ऋत्यादिः कौ० पृ० ४२०

( ३ ) “ क्रिच ” ३ । २ । ७६ ॥ को० पृ० ५८१

२० इति, क्रि० अन्यत्पूर्ववत् नाम्नाः महितापाठे,

( ४ ) “ झलजझासि ” ८ । ४ । ५३ ॥ को० पृ० ९

इति, जश्त्वेन नम्य इः एवं ( भूतभृदित्यादौ ) नननत्र ज्ञेयम्

सर्वविभृतिभिर्विशिष्टतया विभृतिमात्रं भवतीति वा—

ततएव हेतोः ताः भावयन्ते प्राप्नोतीति वा—

२१ ( भावः )

निर्व०—६ ( भूतभृद् ) भूतभरणान् ७ सिष्टत्याद् ( भाव ) ईदृशः ॥ ३ ॥



भा०—“ भवतेष्वेति वक्तव्यम् ” ३।१।१४३ ॥ काशि-

वृत्तौ कौ० पृ० ५६९

इति, णप्रत्ययः. तस्मिन् भगवति प्रकारतया अन्तर्भावादेव हि सर्वस्य तद्विभूतित्वव्यपदेशः ❀

५

निर्व०—पूर्वत्र,

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः ” ३।१।१४० ॥ कौ० पृ० ५६८

इति, प्रकरणे,

( ३ ) “ विभाषा ग्रहः ” ३।१।१४३ ॥ कौ० पृ० ५६९ १०

इति, सूत्रे,

( ४ ) “ भवतेष्वेति वक्तव्यम् ” काशिकावृत्तौ कौ० पृ० ५६९

इति काशिकानुरोधात् णः. ण इत्.

( ५ ) “ अचोऽङिति ” ७।२।११५ ॥ कौ० पृ० ४२

इति, वृद्धिरौकारः.

१५

( ६ ) “ एचोयवायावः ” ६।१।७८ ॥ कौ० पृ० १०

इत्याव्.

( ७ ) “ भू, प्राप्ताौ ” आत्मनेपदी, धा० चुरादिः कौ० पृ० ४८८

आधृषीयः. ततः,

( ८ ) “ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण- २०

चुरादिभ्यो णिच् ” ३।१।२५ ॥ कौ० पृ० ४७९

इति, चुरादिलक्षणो णिच्. वृद्ध्यावादेशो.

( ९ ) “ सनाद्यन्ता धातवः ” ३।१।३२ ॥ कौ० पृ० ३९७

इति, धातुसंज्ञायाम्,

( १० ) “ नन्दिग्रहिषचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ” ३।१।१३४ ॥ २५

कौ० पृ० ५६७

इति, यथासंन्यपरिभाषया,

११ ) “ शिवशमरिहस्य करे ” ४।४।१४३ ॥ कौ० पृ० ६९३

## (८) भूतात्मा,

ॐ भूतात्मने नमः ।

भा०—इमम् विभूतिविभूतिमद्भावं शरीरात्मभावलक्षणम् विशिनष्टि—  
५ ( भूतात्मा ) इति.

सर्वेषां भूतानाम् आत्मा, अवरात्मनोऽपि इदमेव स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वम्  
यद्व्याप्य साक्षात्प्रवृत्त्यादिषु नियच्छति;

एवं परस्त्वमिति विशेषः, दारागारकेदारादिविलक्षणेन अत्यन्तपारत-  
न्ययेन अन्तरङ्गो हि देहस्यात्मविभूतिभावः.

१० ( १ ) “ यः पृथिव्यां तिष्ठन् ” बृ० उ० ५-७-३ ।

( २ ) “ य आत्मनि तिष्ठन् ” ॥ माध्यन्दिनशाखायाम् ॥

( ३ ) “ यस्य पृथिवी शरीरम् ” बृ० उ० ५-७-३ ।

( ४ ) “ यस्यात्मा शरीरम् ” ॥ माध्यन्दिनशाखायाम् ॥

निर्व०—( १२ ) “ कर्मणि घटोऽठच् ” ५।२।३५ ॥ कौ० पृ० ३१८  
१५ इत्यादिनिर्दिशात्,

( १३ ) “ यङोऽचि च ” २।४।७४ ॥ कौ० पृ० ५०७

इति, लुग्विधानाच्च, पचादेराकृतिगणत्वादच्.

( १४ ) “ णेरनिटि ” ६।४।५१ ॥ कौ० पृ० ३९९

इति, णेलोपः. ॐ

२० अयं च विभूतिविभूतिमद्भावः शरीरात्मभावलक्षणो विशेष्यते. उक्त-  
लक्षणेन संबन्धेन भूतानामात्मेति—

( भूतात्मा ).

( १ ) “ अत, सातत्यगमने ” घा० ज्वादिः कौ० पृ० ३८३

( २ ) “ सातिग्यां मनिन्मनिणौ ” उणादिचतुर्थपादः कौ० पृ० ६३९

२५ इति, मणिण्.

( ३ ) “ अलोन्त्यात्पूर्वं उपधा ” १।१।६५ ॥ कौ० पृ० ४१

इत्युपधाभंजायाम्,

निरु०—८ शरीरभूतभूतानां ( भूतात्मा ) ऽऽत्मतया स्थितः

( ९ ) भूतभावनः ॥

ॐ भूतभावनाय नमः ।

भा०—( ५ ) “ एष सर्वभूतान्तरात्मा ” सु० उ० ७ ।

( ६ ) “ जगत्सर्वं शरीरं ते ” रामा० यु० १२०—२६ । ५

( ७ ) “ तानि सर्वाणि तद्वयुः ” वि० पु० १—२२—८५ ।

( ८ ) “ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ” इत्याद्युदाहार्यं वि० पु० १—२२—३८ ।

तानि धारकपोषकभोग्यप्रदानेन वर्धयतीति—( भूतभावनः ).

निर्व०—( ४ ) “ अत उपधायाः ” ७।२।११६ ॥ कौ० पृ० ३८६  
इत्युपधावृद्धिः. १०

( ५ ) “ नेद्विशिकृति ” इति, नेद्व. ७।२।८ ॥ कौ० पृ० ५८१

एवमेवायमुत्तरत्रापि ( त्रिलोकाल्मेत्यादौ ) सर्वत्र तत्पुरुषः संहितायाम्,

( ६ ) “ अकः सवर्णे दीर्घः ” ६।१।१०१ ॥ कौ० पृ० १४

इति, दीर्घ एकादेशः.

( ७ ) “ सुडनपुंसकस्य ” १।१।४३ ॥ कौ० पृ० ३८ १५

इति, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्.

( ८ ) “ एकवचनं संबुद्धिः ” २।३।४९ ॥ कौ० पृ० ३१

इति, संबुद्धिसंज्ञायां च,

( ९ ) “ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ” ६।४।८ ॥ कौ० पृ० ४१

इति, नान्तलक्षण उपधादीर्घः. २०

( १० ) “ हल्ङन्याज्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ” ६।१।६८ ॥

कौ० पृ० ४२ इति, सुलोपः.

( ११ ) “ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ” इति, नलोपः ८।२।७ ॥ कौ० पृ० ३९

एवमुत्तरत्रापि ( त्रिलोकाल्मेत्यादौ ) तत्र तत्र यथायथमवधेयम्. ❀

तानि भूतानि भावयति, धारकपोषकभोग्यप्रदानेन वर्धयतीति— २५

( भूतभावनः ).

निरु०—९ धारकादिप्रदानेन यश्च वर्द्धयति स्वयम् ॥ ४ ॥

भूतानि नित्यं अटिनि स तु स्याद् ( भूतभावनः ) ।

भा०—( १ ) “ नन्द्यादिभ्यो ल्युः ” ३।१।१३४॥ कौ० पृ० ५६७

( २ ) “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२

इति, वा कर्तरि ल्युट्.

५ एवं, भावनः, प्रतर्दनः, इत्यादयोपि ल्युट्प्रत्ययान्ताः. यथा,

( ३ ) “ भूतभावन भूतेश ” गी० १०—१५।

( ४ ) “ एष भूतपालः ” इति. बृ० उ० ६—४—२२ ।

एवं, स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिपालनैः शेषित्वमुपपादितम्.

“ उत्पादनपोषणादिभिरुपादीयमानं प्रत्युद्देश्यं हि शेषी ” इति.

१० ( ५ ) “ शेषः परार्थत्वात् ” पूर्वमीमां० ३—१—१ ।

इति, समर्थितम्.

निर्व०—( १ ) “ स, सत्तायाम् ” धा० ऋवादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ हेतुमन्नि च ” ३।१।२६ ॥ कौ० पृ० ४९२

इति; णिच्. वृद्ध्यावादेशौ.

१५ ( ३ ) “ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच्ः ” ३।१।१३४॥ कौ० पृ० ५६७

इत्यादिना नन्द्यादित्वाह्वयुः. यद्वा,

( ४ ) “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२

इति, बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्. ल इत् अन्यत्र,

( ५ ) “ अथ बहुलमन्यत्रापि ” ॥

२० इति युज्वा. च इत्,

( ६ ) “ युवोरनाको ” ७।१।१॥ कौ० पृ० २३३

इति, यथासंख्यपरिभाषया योरनः.

( ७ ) “ णेरनिटि ” ६।४।५१ ॥ कौ० पृ० ३९९

इति, णेरनिटिः.

२५ तदात्मत्वेपि तदोपाननुपद्वात्, पूतः शुद्धः, आत्मा स्वभावः  
यस्य, स इति—

श्लो०॥ २॥ ( १० ) पूतात्मा,

ॐ पूतात्मने नमः ।

भा०—आत्मत्वेऽपि संसारिवत्, अस्य शरीरभूतचिदचिदोपानु-  
षङ्गात् ( पूतात्मा ) शुद्धस्वभावः.

परावरयोस्तुल्यत्वेऽपि शरीरसंबन्धे अवर एवात्मा कर्म-  
फलानि भुञ्जानः क्लिश्यते;

( १ ) " जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः " तै० ना० ६-१०-५।

भोजयिता तु परः स्वातन्त्र्येण न भुङ्क्ते, चकार्ति च परम्.  
यथा शिष्यशास्त्रोर्विशिष्टेषु कशास्पर्शे, कर्मकर्तृभावभेदेन शिष्यः  
एक एव कशया पीड्यते न शासिता. विज्ञायते च

( २ ) " अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति " मु० उ० ३-१-१।

( ३ ) " एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपात्मा " सु० उ० ७।

( ४ ) " न मां कर्माणि लिम्पन्ति " गी० ४-१४।

( ५ ) " पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद । शुभाशुभैः कर्म-१५

भिर्यो न लिप्यति कदाचन " भार० शान्ति० ३४०-२६।

इत्यादि. सूत्रितं च,

( ६ ) " संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् " इति ॐ ब० सू० १-२-८।

निर्व०—( पूतात्मा ).

( १ ) " अतः सातत्यगमने " धा० भा० ३८३ २०

ततो मनिणन्तोयम् व्युत्पादितः. इत्थमयमुत्तरत्रापि ( पूतात्मेत्यादौ ),

( २ ) " पूञ्ज, पवने " धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७५

( ३ ) " गत्यर्थकर्मकक्षिपशीद्स्थासवसजनरुहजोर्यतिभ्यश्च "

३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६

इत्यादिनाऽकर्मकात् कर्तरि कः भवन्ति ह्यविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्माणः. २५

( ४ ) " श्रुकः किति " ७।२।११॥ कौ० पृ० ४२५

निर्ह०—१० शरीरत्वाच्च जगतस्तदोर्षेण कदाचन ॥ ५ ॥

लिप्यते यः स ( पूतात्मा ) न भुङ्क्ते च फलानि यः ।

( ११ ) परमात्मा, च,

ॐ परमात्मने नमः ।

- भा०—यथा, सर्वाणि भूतानि अनेनात्मवन्ति, नैवमयमन्येन केनचित्,  
 ५ अतः ( परमात्मा ) परो मा अस्येति परमः, पृषोदरादित्वेन  
 साधुत्वम्, परमश्चासावात्मा चेति. अनन्येश्वरः; यथा,  
 ( १ ) “ आत्मेश्वरम् ” तै० ना० ६-११ ।  
 ( २ ) “ तस्माद्धान्यं न परः किञ्च नास्ति ” २ अष्ट० ८ प्र० ९ अ०  
 ( ३ ) “ न तत्समश्चात्प्रधिकश्च दृश्यते ” श्वे० उ० ६-८ ।  
 १० ( ४ ) “ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ” श्वे० उ० ३-९ ।  
 ( ५ ) “ न परं पुण्डरीकाक्षात् दृश्यते भरतरर्पणम् ”  
 ( ६ ) “ परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ”  
 ( ७ ) “ न दैवं केशवात्परम् ” भार० आश्व० शेष० २-२१ ।  
 ( ८ ) “ यस्मात्परस्मात्पुरुषादनन्तादनादिमध्यादधिकं न किञ्चित् ”  
 १५ ( ९ ) “ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति ” गी० ७-७ ।  
 ( १० ) “ परं ह्यमृतमेतस्मादिश्वरूपान्न विद्यते ”  
 ( ११ ) “ परः पराणां परमः परमात्मा ” इति ॥ वि० पु० १-२-१० ।  
 निर्व०—इति, नेट्. बहुव्रीहिः संहितायां सवर्णदीर्घ इत्यादि ॥  
 यथा, अन्यान्यनेनात्मवन्ति, नैवमयमन्येनेति, अतः परो मा अस्येति  
 २० परमः उत्कृष्टः, स चासावात्मा चेति—  
 ( परमात्मा ).  
 आत्मशब्दो हि अतैवेत्युदपादि.  
 ( १ ) “ पृ, पालनपूणयोः ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४४९  
 ( २ ) “ मावे ” ३। ३। १८ ॥ कौ० पृ० ६४७  
 २५ ( ३ ) “ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ” ३। ३। १९ ॥ कौ० पृ० ६४७  
 निरु०—११ येन भूतान्यात्मवन्ति नायमन्येन चात्मवान् ॥ ६ ॥  
 अतो ह्यात्मेश्वरत्वाच्च ( परमात्मा ) प्रकीर्तितः ।

( १२ ) मुक्तानां परमागतिः ।

ॐ मुक्तानां परमागतये नमः ।

भा०—एवं सर्वशेषिणमेव परमप्राप्यमाह—( मुक्तानां परमागतिः ).

प्रकृतिबन्धाविद्याकर्मसंस्काररुचिविपाकेभ्यः आवरणेभ्य एकान्ततोऽ—५

त्यन्ततश्च वि<sup>१</sup>शिष्टा मुक्ताः. आम्नायते हि;

( १ ) “ तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते ” कौपीतकी उ० १—४ ।

निर्व०—इत्यनुवृत्तौ,

( ४ ) “ ऋदोरप् ” ३ । ३ । ५७ ॥ कौ०पृ० ६५३

इत्यप्. गुणो रपरः. भेत्यव्युत्पन्नमव्ययम्.

१०

( ५ ) “ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ” १ । २ । ४५ ॥ कौ०पृ० २९

( ६ ) “ कृत्तद्धितसमासाश्च ” १ । २ । ४६ ॥ कौ०पृ० २९

इति. यथायथं प्रातिपदिकम्. ततो बहुव्रीहिः. परमशब्दः,

( ७ ) “ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ” ६ । ३ । १०९ ॥ कौ०पृ० १९७

इति, ह्रस्वान्तः साधुः. ततः, कर्मधारयः. संहितायाम् दीर्घ इ-

त्यादि. चरतमुच्चये.

सर्वशेषित्वात् मुक्तानां पुरुषाणाम्, परमा अनर्वाचीना, गतिः

प्राप्य इति—

( मुक्तानां परमागतिः ).

( १ ) “ गम्ल्, गतौ ” घा० ङ्वादिः कौ०पृ० ४३०

२०

( २ ) “ भावे ” ३ । ३ । १८ ॥ कौ०पृ० ६४७

( ३ ) “ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ” ३ । ३ । १९ ॥ कौ०पृ० ६४७

इत्यनुवृत्तौ,

( ४ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” ३ । ३ । ९४ ॥ कौ०पृ० ६५८

निरु०—१२ ब्रह्मसाधर्म्यमापन्ना मुक्तास्तेषां परा गतिः ॥ ७ ॥ २५

मुख्यप्राप्यस्ततः शेषी ( मुक्तानां परमागतिः ) ।

भा०—(२) “अथ इव रोमाणि विधूय पापम्” छा० उ० ८—१३ ।

( ३ ) “ नामरूपे विहाय ” मु० उ० ३—२८ ।

( ४ ) “ तदा विद्वान् पुण्यपापादिमुक्तः ”

५ ( ५ ) “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ” श्वे० उ० ४—१६ ।

( ६ ) “ भिद्यते हृदयग्रन्थिः ” मु० उ० २—२—९ ।

( ७ ) “ मायामेतां तरन्ति ते ” गी० ७—१४ ।

श्रीनारायणीये,

( ८ ) “ ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च । कलाः पञ्चदश  
१० त्यक्त्वा ते मुक्ता इति निश्चयः ” ॥ जा० शान्ति० ३३५—४० ।

इत्यादि.

एवम्, स्रस्तसप्तसंसारनिगलानाम्, अनन्तसंविदानन्दधनेन स्वरू-  
पेण अपहृतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावधिना गुणाष्टकेन भोगेन च  
परेणात्मना साम्यं च सिद्धान्तितम्.

१५ ( ९ ) “ दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ”

छा० उ० ८—१२—५ ।

( १० ) “ निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” मु० उ० ३—१—३ ।

( ११ ) “ मम साधर्म्यमागताः ” गी० १४—२ ।

( १२ ) “ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ” ब्र०

२० सू० ४—४—७ ।

इत्यत्र, प्रकृतसत्त्वोपादानेन रूपेण साम्यं च.

( १३ ) “ स एकदा भवति द्विधा भवति ” छा० उ० ७—२४—२ ।

( १४ ) “ जज्ञत्कीडन् रममाणः ” छा० उ० ८—१२—३ ।

( १५ ) “ कामाभीकामरूप्यनुसंचरन् ” तै० बृ० १०—५ ।

२५ ( १६ ) “ तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति ” कौपीतकी, उ० १—५ ।

( १७ ) “ तं ब्रह्मरसः प्रविशति ” कौपीतकी, उ० १—५ ।

( १८ ) “ तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति ” कौपीतकी, उ० १—४ ।

( १९ ) “ द्वादशाहवद्भुवर्षविधं बादरायणः ” इति, ब्र० सू० ४—४—१२ ।



भाष्यम्—अत्र ( मुक्तानाम् ) इति बहुवचनेन, तेषां भेदो बहुत्वं च स्पष्टम्, तथा च,

( २० ) “ परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ” मु० उ० ३-२-६ ।

( २१ ) “ महिमानस्मचन्ते ” पु० सू० १८ ।

( २२ ) “ साधर्म्यमागताः ” गी० १४-० ।

( २३ ) “ मामुपयान्तिते ”

इत्यादिच.

( साक्षी ) ( मुक्तानां गतिः ) इत्युक्त्या भगवता च भेदः; तथाच,

( २४ ) “ जुष्टं यथापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमिति वीतशोकः ” १०

मु० उ० ३-१-२ ।

( २५ ) “ पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा ” श्वे० उ० १-६ ।

( २६ ) “ पुरुषमुपैति दिव्यम् ” मु० उ० ३-२-८ ।

( २७ ) “ सहब्रह्मणा विश्विता ” तै० आ० २-१-२ ।

( २८ ) “ परंज्योतिरुपसंपद्य ” छा० उ० ८-१२-२ । १५

( २९ ) “ मुक्तोपसृप्यव्ययदेशाच्च ” ब्र० सू० १-३-२ ।

इत्यादि. स्पष्टं च मोक्षधर्म.

( ३० ) “ सहि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि मः । नलि-

प्यते मलैश्चापि पद्मत्रयमिवाम्भसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षवन्धैस्त

युज्यते । स मत्तदशकेनापि राशिना युज्यते तु मः ” ॥ इति. भार० शा० २०

३५०-१४ । अतन्मय्येन मित्याभूतेन बोधाधिना कुम्भादिनेव

नभोवच्छिन्नं बलेन ससरति मुक्तौ तु भेद एव नास्तीति मतम्

ॐ शास्त्रेणैव परमुदम्भं माङ्गल्य-मृ० १-१५० ।

अमुष्मादेव परमात् माग्यात् भिन्नानामपि,

( ३१ ) “ ब्रह्मैवमेव ब्रह्मवैवर्तम् ” मृ० उ० ३-०-९ ।

इत्यभेदवादाभ मुक्त्या एव यथा मोक्षं भोगिनि नृण्डमुण्डादिषु.

भाष्यम्—अभेदवादिनां तु मुक्तिविषयाभेदसाम्यवादाः भज्येरन्. औ-  
पाधिकभेदवादिनां च मुक्तस्वरूपभङ्गोपगमात् मुक्तेरपुरुषार्थत्वम्,  
भेदवादासामञ्जस्यं च स्याताम् इदमेव साम्यं मुक्तावभेदो व्याख्यातः,

५ ( ३२ ) “तद्भावभावमापन्नस्तदासौ परमात्मना । भवत्यभेदी” वि०  
पु० ६-७-१५।

इति, तस्य परस्य ब्रह्मणः भावाः ज्ञानशक्त्यादयः स्वभावाः, तेषां भावः  
आविर्भावः, गुणैस्तादृश्यम् अन्येषां द्वितीयो भावशब्दो व्यर्थः, मुक्तौ  
भेदनिषेधश्च देवाद्युपाधिविषयो व्यञ्जितः,

१० ( ३३ ) “देवादिभेदेऽप्यध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः” वि० पु०  
२-१४-३३।

इति. ( गति ) शब्दध्वेषः कर्मणिक्तिन्नन्तः ( गतिः ) प्राप्तिः, ईप्सिततमं  
कर्मदिश्यम्”

एतेन, मुक्ततत्त्वाप्ययोः शेषशेषिभावो दर्शितः. श्रूयते च,

१५ ( ३४ ) “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य” तै० आ० २-८-६।

( ३५ ) “अनुसञ्चरन्” तै० श्रु० १०-५।

( ३६ ) “येन येन धाता गच्छति, तेन तेन सह गच्छति, तद्यथा तरु-  
णवत्सा वत्सं वत्सो वा मानरम्”

( ३७ ) “छायावास्तत्त्वमनुगच्छेत्”

२० ( ३८ ) “तथा प्रकारम्” इति.

धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धञ्च अवरस्यात्मनस्स्वाभाविकं शेषत्वम्, ज्ञाना-  
दिवन्मोक्षे न तिरस्कियते; किन्तु निर्धारकवारणादाविर्भवति; उक्तं हि,

( ३९ ) “स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यते” छा० उ० ८-१२-२।

बैष्णवे धर्म,

२० ( ४० ) “यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।

तथा हेयगु- र्वंसा-व-गोच-र्यो गुणः ॥ प्रकाशयन्ते न जन्यन्ते—

१ निवारणत्वादिति ।

भाष्यम्—नित्या एवात्मनो हि ते ॥ ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजे  
श्वर ॥ आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेतच्चतुष्टयम्, वि० श्र० ।

( ४१ ) “संपद्याविर्भावस्त्वेन शब्दात्” ब्र० सू० ४-४-१।

इति च. ननु,

( ४२ ) “आप्नोति स्वाराज्यं” तै० शी० ६-२ ।

( ४३ ) “स स्वराट् भवति” छा० उ० ७-२५-२ ।

इत्युदाहृत्य,

( ४४ ) “अतएव चानन्याधिपतिः” ब्र० सू० ४-४-९ ।

इति स्वातन्त्र्यनिर्णीतम् कथमस्य परैदमर्थ्यमपुरुषार्थत्वं च परत- १०  
न्त्रस्य स्यात्.

मन्द, मैवं परिहृः; आत्माधिपतिम् भगवन्तमन्तरेणान्येन ह्येकैशकर्म-  
दिना परवत्त्वनिवृत्तिरनन्याधिपतित्वम्, न पुनरनाथत्वम्, तथासत्यनधि-  
पतिरित्येतावदुच्येत, न त्वनन्याधिपतिरिति.

न च प्रियतमस्वपतिपारतन्त्र्यमपुरुषार्थः राज्ञो दारादौ प्रियं- २०  
करतमत्वोपलम्भात्, सूचितंश्च बहुधा गुणप्रधानभावः,

( ४५ ) “जगद्ध्यापारवर्ज्यम्” ब्र० सू० ४-४-१७ ।

( ४६ ) “भोगमात्रसाम्पत्तिङ्गाच्च” ब्र० सू० ४-४-२१ ।

इति, ईश्वरे गिनव्यभाववर्जम् भोगमात्रेण तयोस्ताम्पमिति, श्री-  
विष्णुतत्त्वे. २५

( ४७ ) “पारतन्त्र्यं फे पुंसि प्राप्ये निर्गतवन्धनः । स्वातन्त्र्यम-  
तुलं लब्ध्वा तेनैव सह मोक्षे ” ॥ तत्रैवान्यत्र, वि० त०

( ४८ ) “स्वस्वमात्मनि मंजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितमात्म-  
योगमनन्दयो न परोन्निष्ठो मम” वि० तत्त्वे० ।

भाष्यम्—श्रीनारायणीये—

( ४९ ) “ब्रतावसाने सुरुभान्नरान्ददृशिमो वयम् । श्वेतांश्चन्द्रप्रतीका-  
शान् सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ नित्याञ्जलिभुक्तान् ब्रह्म जयतः प्रागुदङ्मु-

५ खान् ” भा० मो० ३३७—३४ ।

( ५० ) “कृताञ्जलिपुटाहृष्टा नम इत्येव वादिनः ” भा० मो० ३३७—४० ।

( ५१ ) “अतीन्द्रिया अनाहारा अनिष्यन्दास्सुगन्धिनः ” भा०  
मो० ३३७—२८ ।

इत्यादिना श्वेतद्वीपवासिनान्दिव्यरूपाद्युपेतत्वम् भगवद्वाक्यपरिचरणैक-

१० प्रियत्वं च प्रपश्य तदेव मुक्तानां लक्षणमुक्तम्,

( ५२ ) “येषि मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्धि  
यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ” इति.

परमेतिविशेषणेन मुक्तानामेव केषांचिदर्वाचीना गतिर्गम्यते. गृह्यते च  
निर्मुक्तजरामरणात्मककैवल्यलक्षणा,

१२ ( ५३ ) “जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ” इति ॥ गी० ७—२९ ।

संसारपरमपदयोर्मध्ये तेषां स्थानं च,

( ५४ ) “योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसतोपकारिणाम् ” इति. वि०  
पु० १—६—३८ ।

एवं मुक्तानां परमागतिः,

२० ( ५५ ) “सा काष्ठा सा परागतिः ” कठोप० ३—११ ।

( ५६ ) “विश्वात्मानं परायणम् ” तै० ना० ६—११ ।

( ५७ ) “ममेवानुत्तमां गतिम् ” गी० ७—३८ ।

( ५८ ) “सोऽध्वनः पारमागतिः ” कठोप० ३—९ ।

( ५९ ) “आत्मलाभात् परं विद्यते ” इत्यादि सुलभम्, ❀

२५ निर्व०—अनि कर्मणि किन्. निहतत्वान्नेष्ट,

( ५ ) “अनुशान्चोपदेशवनतिनोत्पादीनामनुनासिकलोपोऽल्लिङ्गि-  
नि ” ६।४।३७.॥ कौ० पृ० ४३५

इत्यनुनासिकस्य मस्य लोपः परमशब्दो व्युत्पादिनः. ततः,

## ( १३ ) अव्ययः

ॐ अव्ययाय नमः ।

भाष्यम्—इदमेव पञ्चभिर्नामभिरुपादयति.

न वीयते न व्यपगम्यतेऽस्मादिति,

५

( अव्ययः ) ❀ एरच्, एवं प्रत्ययैः चिन्तयैः ज्ञयै इत्येवमादयः. नहि  
 भगवान् कथंचित् संसारमहार्णवादुत्तीर्णं स्वचरणारविन्दं प्राप्तवन्तं  
 पुनरावर्त्तयति. अत एवाप्नासिपुः,

निर्व०—( ६ ) “ स्त्रियाम् ” ४।१।३ ॥ कौ० पृ० ८८

( ७ ) “ अजाद्यतष्टाप् ” ४।१।४ ॥ कौ० पृ० ८८ १०

इति टाप् सवर्णदीर्घ इत्यादि.

( ८ ) “ मुग्ल, मोक्षणे ” था०तुदादिः कौ० पृ० ४७०

कर्मणि कः. अनिट्.

( ९ ) “ चोःकुः ” ८।२।३० ॥ कौ० पृ० ६८

इति, झलि कुत्वेन चस्य कः. तत आमि अङ्गसंज्ञायाम्, १५

( १० ) “ ह्रस्वनद्यापोनुद् ” ७।१।५४ ॥ कौ० पृ० ३३

इति नुद्.

( ११ ) “ नामि ” ६।४।३ ॥ कौ० पृ० ३३

इति दीर्घः. संहितायाम्,

( १२ ) “ मोऽनुस्वारः ” ८।३।२३ ॥ कौ० पृ० २० २०

इत्यनुस्वारः तस्य,

( १३ ) “ वापदान्तस्य ” ८।४।५९ ॥ कौ० पृ० २०

इति पाक्षिकः परसवर्णः. ❀

एतदुपपादकान्येवपञ्च नामानि, प्राग्वत् विशिष्टक्रमाणि वीयते व्यपगम्य-  
 ते चेतनोऽस्मादिति व्ययः न सञ्जति ( अव्ययः ) . २५

निरु०—न वीयते च वैरुण्ठान्मुक्ताऽधस्तादतो ( व्ययः ) ॥ ८ ॥

भाष्यम्—(१) “एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तन्नावर्तन्ते”

( २ ) “ नच पुनरावर्तते, नच पुनरावर्तते” छा० उ० ८-१५-३।

( ३ ) अनावृत्तिश्च दानावृत्तिश्च द्यात्” इति. ब्र० सू० ४-४-४ ।

५. यमस्मृतौ,

( ४ ) “ सत्त्वं वहति सूक्ष्मत्वात्परं नारायणं प्रभुम्। परमात्मानमासाद्य  
परं वैकुण्ठमीश्वरम्॥ अमृतत्वाय कल्पेत न निवर्तत वै पुनः” इति; [यम-  
स्मृतौ] हार्गते यतिधर्मं,

( ५ ) “ यतिधर्मगन्धान्तः सर्वभूतसमो वशी। प्राप्नोति परमं

१० स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते” इतिच. [ हारीतः ]

निर्व०—( १ ) “ इणुगतौ ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१

विपूर्वः

( २ ) “ जावे ” ३।३।१८ ॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ अकर्तरिचकारकेसजायाम् ” ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७

१५ इत्यनुवृत्तौ,

( ४ ) “ एरच् ” ३।३।५६ ॥ कौ० पृ० ६५३

इत्यपादानेऽच्,

( ५ ) “ मार्वधानुकार्यधानुकयोः ” ७।३।८४ ॥ कौ० पृ० ३६८

इति गुणः अयू.

२० ( ६ ) “ इकोयणाचि ” ६।१।७७ ॥ कौ० पृ० ८

इति वेग्निकारस्य यण्,

( ७ ) “ स्थानेन्तरतमः ” १।१।५० ॥ कौ० पृ० ७

इति स्थानन आन्निर्वाद्यकारः नञ्ममामः.

( ८ ) “ नलोपोनञः ” ६।३।७३ ॥ कौ० पृ० १४७

२५ इति नञो नम्य लोपः ॐ

{ १४ } पुरुषम्,  
{ ४०७ }

ॐ पुरुषाय नमः ।

भाष्यम्—पुरु बहु, सनोतीति—

( पुरुषः ) सनोतेः दानकर्मणः,

( १ ) “अन्येष्वपिदृश्यते” इतिङः ३।२।१०१ ॥ कौ० पृ० ५८५

मुक्तेभ्योपि वाङ्मनसाऽपरिच्छेदागुणविभवस्वानुभवम् ददाति हि

भगवान्; यथा,

( २ ) “एषत्येवानन्दयाति” तै० आ० ७—१ ।

( ३ ) “सोऽश्रुते सर्वान्कामान् सहब्रह्मणाविपश्चिता” तै० आ० १—२।१०

( ४ ) “दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान्यश्यन् रमते” छा०

उ० ८—१२—५ ।

( ५ ) “जक्षत्क्रीडन् रममाणः” छा० उ० ८—१२—३ ।

( ६ ) “सतत्रपर्येति” छा० उ० ८—१२—३ ।

( ७ ) “कामान्नीकामरूपी” तै० भृ० १०—५ ।

निर्व०—तेभ्यो वाङ्मनसागोचरगुणविभवस्वानुभवरूपः, पुरु,

बहु सनोति ददातीति— ( पुरुषः )

( १ ) “षण्णु, दाने” धा० तनादिः कौ० पृ० ४७२ ।

( २ ) “धात्वादेः पः सः” ६।१।६४ ॥ कौ० पृ० ३८३

इति पस्य सः ट्वर्गस्तवर्गजः.

( ३ ) “अन्येष्वपिदृश्यते” ३।२।१०१ ॥ कौ० पृ० ५८५

इतिङः डित्वात्,

( ४ ) “टिः” ६।४।१४३ ॥ कौ० पृ० ५६ इत्यभत्वेपि दिलोपः.

( ५ ) “पृ, पालनपूरणयोः” धा० जुहोत्यादिः को० पृ० ४४९.

“कुर्मश्च” उणादिः प्रथमपादः को० पृ० ६१०

निर्ह०—१४ मुक्तेभ्यस्स्वात्मपर्यन्तदानात् ( पुरुष ) इतिः ॥

{ १५ } साक्षी  
{ ५१७ }

ॐ साक्षिणे नमः ।

भाष्यम्—( ८ ) “रसो वै मः र्गं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी भवति ” तै०  
५ आ० ७-१ ।

( ९ ) “ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ” ब्र० सू० १-१-२० ।

( १० ) “ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ” इति. ॐ ब्र० सू० १-१-१५ ।

एवं तानानन्दयन्, स्वयमपि तृप्यन् साक्षात्करोतीति— ( साक्षी )

निर्व०—इति प्रस्तावे,

१० ( ६ ) “ पृथिव्यधिगृथिधृषिभ्यश्च ” उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ०  
६१० (इति कुः.)

( ७ ) “ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ” ७।१। १०२ ॥ कौ० पृ० ४४९

इति उत्त्वम्. रसरत्वम्. कित्त्वान्न गुणः. ततः,

( ८ ) “ इण्कोः ” ८।३। ५७ कौ० पृ० ३४ [ इत्यधिकृत्य,

१५ ( ९ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” ८।३। ५९ ॥ कौ० पृ० ३४  
इति षः,

( १० ) “ सात्वदाद्योः ” ८।३। १११ ॥ कौ० पृ० ३५८  
इति प्रतिषिद्धः,

( ११ ) “ सुषामादिषुच ” ८।३। ९८ ॥ कौ० पृ० १९५

२० इति प्रतिप्रमृयने. मह्यारुतिगणः. ( नाम्नोस्संहितायाम्, )

( १२ ) “ कुप्पोःकःपाच ” ८।३। ३७ ॥ कौ० पृ० २३  
इत्युपध्मानयः. ॐ

एवं तानानन्दयन् स्वयमपि तृप्यन् तान्साक्षात्करोतीति.—

( साक्षी ) साक्षादित्यव्ययात्.

निरु०—१५ स्वयमानन्दयन् तृप्यन् ( साक्षी ) साक्षात्करोति मः ॥ ९ ॥



## ( १६ ) क्षेत्रज्ञो,

ॐ क्षेत्रज्ञाय नमः ।

भा०—(१) “साक्षाद्दृष्टरिसंज्ञायाम्” ५।२।९१॥ कौ० पृ० ३२४

इति इमिः. विशिनष्टि हि मुक्तप्राप्यम्, ५

( २ ) “ब्रह्मणाविपश्चिता” इति. तै० आ० १-१-२।

विविधं पश्यच्चित्त्वं हि विपश्चित्वम्. ❀

इत्थं तेभ्यः स्वानुभवं दातुं तदेकान्तं क्षेत्रं जानातीति—(क्षेत्रज्ञः).

निर्व०—(१) “साक्षाद्दृष्टरिसंज्ञायाम्” ५।२।९१॥ कौ० पृ०

३२४ इति इमिः. १०

( २ ) “तद्धिताः” इति तद्धितसंज्ञः. ४।१।७६॥ कौ० पृ० १०६

( ३ ) “यचिभम्” १।४।१८॥ कौ० पृ० ३८

इति भसंज्ञायाम्,

(४) “अव्ययानां भमात्रेदिलोपः” ६।४।१४४॥ कौ० पृ० १३३

इति टेलोपः. तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सुप्. एवमपरत्रा- १५

पीदशे प्रदेशे.

( ५ ) “इन्द्रहनुषूपार्यम्णाशौ” ६।४।१२॥ कौ० पृ० ६४

इति वर्तमाने,

( ६ ) “सौच” ६।४।१३॥ कौ० पृ० ६४

इतीन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. संहितायाम्, २०

( ७ ) “विसर्जनीयस्यसः” ८।३।३४॥ कौ० पृ० २२

इति सत्त्वम्. ❀

तेभ्यस्त्वानुभवं दातुं तदुचितम् क्षेत्रम् स्वजोगसमृद्धिसमुद्भवस्थानं परमव्योम आकाशशरीरतया तादृशं वा, तज्जानानीति—(क्षेत्रज्ञः)

निरु०—१६ क्षेत्रं परमव्योम मुक्तेभ्यो वेति नित्यशः । २२

दानुं स्वानुभवं यच्च (क्षेत्रज्ञः) स तु कथ्यते ॥ १० ॥

भा०—( १ ) “ आतोऽनुपसर्गेकः ” इति कः. ३। २। ३ ॥ कौ०  
पृ० ५७० स्वभोगसमुद्धिसमुद्रवभूमित्वात्, क्षेत्रं परमव्योम, तादृ-  
शशरीरत्वाद्वा; यथा,

५ ( २ ) “ आकाशशरीरं ब्रह्म ” इति. तै० शी० ६-२ ।

तथाच श्रीनारायणीये, मुक्तप्राप्यः क्षेत्रज्ञतया विशेष्यते,

( ३ ) मुक्तानां तु गतिर्वहन् क्षेत्रज्ञ इति कल्प्यते ” । इति. भा०  
मौ० । तद्धि मुक्तानां भगवदनुभवस्थानम्,

( ४ ) “ परमव्योमन् सोऽश्नुते ” तै० आ० २-१ ।

१० ( ५ ) “ तेहनाकं महिमानस्तचन्ते ” तै० पु०-१८ ।

( ६ ) “ नाकपृष्ठे विराजति ”

( ७ ) “ स मोदेत त्रिविष्टपे ”

तथा,

( ८ ) “ अपुनर्बुभूषोराशीर्मन्त्रः ”

१५ ( ९ ) “ रात्रिः स्वमेतत्पुष्पान्तम् ”

( १० ) “ यत्पुराणमाकाशं तत्र मे स्थानं कुर्वन्न पुनर्नवाय ”

( ११ ) “ यद्रत्वा ननिवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ” गी० ८-२१ ।

मोक्षधर्मं,

( १२ ) “ श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैस्तु युक्ते जरामृत्युभयादतीतः ।

२० ततो निमित्ते च फले विनष्टे अलिङ्गन्माकाशमलिङ्ग एषः ” ॥ भा०  
मौ० । वैष्णवे,

( १३ ) “ एकान्तिनस्सदा ब्रह्म ध्यायन्ते योगिनो हि ये । तेषां त  
त्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति मूर्खः ” वि० पु० १-६-३९ ।

ब्राह्मे,

२५ ( १४ ) “ यत्तत्र किञ्चिदित्युक्तं महाव्योमं यदुच्यते ” ब्राह्मे० ।  
इत्यादि बहुक्त्वा,

भा०—(१५)“तन्मोक्षस्तत्परं तेजो विष्णोरिति विनिश्चयः” ब्रा०।  
श्रीवाराहे अगस्त्यमुपप्रति भगवान्,

( १६ ) “ पश्यलोकमिमं मह्यम् यो न वेदैस्तु दृश्यते । त्व  
त्रियार्थमयं लोको दर्शितस्ते द्विजोत्तम ” ॥ वाराहे ।

अगस्त्यः,

( १७ ) “ भगवंस्त्वन्मयो लोकः सर्वलोकवरोत्तमः । सर्वलोका मया  
दृष्टा ब्रह्मशकादिनाम्मुने ॥ अयं त्वपूर्वल्लोको मे प्रतिभाति तपोधन । संप-  
दैश्वर्यतेजोभिर्हर्म्यै रत्नमयैस्तथा ॥ अद्यापि तं लोकवरं ध्यायंस्तिष्ठामि  
सुवत । कदा प्राप्स्येत्त्वसौ लोकः सर्वलोकवरोत्तमः ” ॥ इति, वाराहे । १५

( १८ ) “ इतिचिन्तापरोभवम् ” । वाराहे ।

इत्यादि, ऋग्विधौ,

( १९ ) “ कार्याणां कारणपूर्ववचसां वाच्यमुत्तमम् । योगानां परमां सिद्धिं  
परमं ते पदं विदुः ” ॥ इति, ऋग्विधौ— जि० ७ श्लो० । आरण्यपर्व-  
णि आर्षिषेणः,

( २० ) “ यमाहुः, सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवाम् । अनादिनिधनं  
देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ” ।

भा० आर० १० ।

इत्यादिना तत्पदं बहुधा विशेष्य,

( २१ ) “ तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत । स्थानमेतन्महा- २०  
राज ध्रुवमक्षरमव्ययम् ॥ ईश्वरस्य सदा ह्येतत् प्राणमात्रं युधिष्ठिर ” ।  
इति, भा० आर० १० ।

श्रीहरिवंशे, वैदिकपुत्रानयने भगवान्,

( २२ ) “ ब्रह्मतेजोमयं दिव्यमाश्चर्यं दृष्टवानसि । अहं स भरतश्रेष्ठ मत्ते-  
जस्तत्सनातनम् ॥ प्रकृतिस्सा मय परा व्यक्ताव्यक्ता च भारत । तां प्रविश्य २५  
भवन्तीह मुक्ता भरतसत्तम ॥ सा सांख्यानां गतिः पार्थ योगिनां च तप-  
स्विनाम् । तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ” ॥ भा० हरि० ।

भा०—इत्यादि. ब्रह्मसंहितायाम्, तत्त्वक्रममुक्त्वा,

( २३ ) “ हृत्यन्नकर्णिकान्तस्थः पुरुषः सर्वतोमुखः । सर्वज्ञः सर्वगः

सर्वस्त्वर्वावृत्य तिष्ठति ॥ तन्मातु परमं सूक्ष्ममाकाशं भाति निर्म-

लम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्वाणं परमं पदम् ॥ तत्पदं प्राप्य तत्त्व-

ज्ञा मुच्यन्ते च शुभाशुभात् । असरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषि-

ताः । भूयस्ते नैव जायन्ते न लीयन्ते च ते क्वचित् ” । ब्रह्मसंहि० ।

इत्यादिप्रसिद्धेः.

अस्मिन् परमपदे अयोध्या अपराजिता पुरी, अपराजितमायतनम्,

१० सहस्रस्थूणादिपरिकरं दिव्यास्थानरत्नं, तत्र पर्यङ्के “ श्रियासनाथः ”

इत्याद्यनन्तं मुक्तभोग्यं छान्दोग्य तैत्तिरीय कौपीतकी, प्रभृतिप्रसि-

द्धमनुसन्धेयम्. ❀

निर्व०—( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा० क्त्वादिः कौ० पृ० ४७७

( २ ) “ आनोऽनुपसर्गेकः ” ३।२।३ ॥ कौ० पृ० ५७०

१५ इति कः.

( ३ ) “ आतोलोपदटि च ” ६।४।६४ ॥ कौ० पृ० ४२३

इति क्लृष्टोर्विधीयमान आलोपः.

( ४ ) “ क्षि, क्षये ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३९२

( ५ ) “ क्षि, निवासगत्योः ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६८

२० इति तुदादिवि०.

( ६ ) “ सर्वधानुग्यः एन ” उणादिः चतुर्यपादः कौ० पृ० ६३९

इति एन.

( ७ ) “ पः प्रत्ययस्य ” १।३।६ ॥ कौ० पृ० ९३

इति पः इत्यादि. टवर्गस्तवर्गजः. इत्थमुत्तरत्रापि ( स्तोत्रमित्यादौ )

२५ ~~सर्व~~ आनेद्. ❀

{ ३६५ } ( १७ ) अक्षरः एवच. ॥  
{ ४८३ }

ॐ अक्षराय नमः ।

भा०— तत्र मुक्तैस्सदानुभूयमानोपि मधूत्सवन्निस्सीमगुणोन्मज्जनेन  
उपर्युपरि भोग्यतयोपचीयते, नतु क्षरतीति—

( अक्षरः ). पचाद्वच्. विक्रैमः, सुरार्नन्दः इत्यादयोऽजन्ताः

( १ ) “ निरवद्याः परप्राप्तेः निरविष्टोक्षरक्रमः । इति शरीरके चतु  
र्थाध्याये अनेनैव क्रमेण मोक्षो निरणायि. नचैषोऽध्यायः अर्वाचीनफल  
विषयः कल्प्यः, तत्साधनादिविषयाणां पूर्वेषामपि त्रयाणामध्यायानां तदु  
दाहृतानामुपनिषदां स्मृतीतिहासादीनां च अर्वाचीनविषयत्वेन बहिः १०  
शास्त्रं मोक्षनिर्णयप्रसङ्गात्, इत्थं ( मुक्तानां परमागतिः ). ❀

निर्व०— तत्र, मुक्तैस्सदानुभूयमानोपि निस्सीमगुणोन्मज्जनादुपचीयते,  
नतु क्षरतीति—

( अक्षरः ).

( १ ) “ क्षर, संचलने ” आ० भ्वादिः कौ० पृ० ४१९ १५

“ पचाद्वच्. नच्समासः. ❀ नत्रो नलोपः. संहितायाम्,

( २ ) अतोरोरष्टुतादष्टुते ” ६।१।११३ ॥ कौ० पृ० २७

इति रोरुत्वम्.

( ३ ) “ आद्गुणः ” ६।१।८७ ॥ कौ० पृ० ११

( ४ ) “ एङः पदान्तादति ” ६।१।१०९ ॥ कौ० पृ० १५ २०

निर्व०— १७ सदानुभूयमानोपि निस्सीमगुणगौरवात् ।

मुक्तैः कचिन्नक्षरती ( त्यक्षरः ) परिकीर्तितः ॥ ११ ॥

१ नेवमेपमोक्षो ।

भा०—इत्यादि. ब्रह्मसंहितायाम्, तत्त्वक्रममुक्त्वा,

( २३ ) “ हृत्पद्मकर्णिकान्तस्थः पुरुषः सर्वतोमुखः । सर्वज्ञः सर्वगः

सर्वस्वमावृत्य तिष्ठति ॥ तस्मात्तु परमं सूक्ष्ममाकाशं भाति निर्म-

लम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्वाणं परमं पदम् ॥ तत्पदं प्राप्य तत्त्व-

ज्ञा मुच्यन्ते च शुभाशुभात् । त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषि-

ताः । भूयस्ते नैव जायन्ते न लीयन्ते च ते क्वचित् ” । ब्रह्मसंहि० ।

इत्यादिप्रसिद्धेः.

अस्मिन् परमपदे अयोध्या अपराजिता पुरी, अपराजितमायतनम्,

१० सहस्रस्थूणादिपरिकरं दिव्यास्थानरत्नं, तत्र पर्यङ्के “ श्रियासनाथः ”

इत्याद्यनन्तं मुक्तभोग्यं छान्दोग्य तैत्तिरीय कौपीतकी, प्रभृतिप्रसि-

द्धमनुसन्धेयम्. ❀

निर्व०—( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७७

( २ ) “ आनोऽनुपसर्गकः ” ३।२। ३॥ कौ० पृ० ५७०

१५ इति कः.

( ३ ) “ आतोऽलोपटि च ” ६।४। ६४ ॥ कौ० पृ० ४२३  
इति क्विदिटोर्विधीयमान आलोपः.

( ४ ) “ क्षि, क्षये ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३९२

( ५ ) “ क्षि, निवासगत्योः ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६८

२० इति तुदादिर्वा.

( ६ ) “ सर्वधातुभ्यः ण् ” उणादिः चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३९  
इति ण्.

( ७ ) “ षः प्रत्ययरय ” १।३। ६ ॥ कौ० पृ० ९३

इति ष इत्, इत्यादि. टवर्गस्तवर्गजः. इत्थमुत्तरत्रापि ( स्तोत्रमित्यादौ )

२५ तत्रतत्रः गृणः. अनिट्. ❀

{ ३६५ } ( १७ ) अक्षरः एवच. ॥  
{ ४८३ }

ॐ अक्षराय नमः ।

भा०—तत्र मुक्तैस्सदानुभूयमानोपि भवूत्सवन्निस्सीमगुणोन्मज्जनेन  
उपर्युपरि भोग्यतयोपचीयते, नतु क्षरतीति—

( अक्षरः ). पचाद्यच्. विक्रमः, सुरार्नन्दः इत्यादयोऽजन्ताः

( १ ) “ निरवद्याः परप्राप्तेः निरविष्टोक्षरक्रमः । इति. शारीरके चतु  
र्थाध्याये अनेनैव क्रमेण मोक्षो निरणायि. नचैषोऽध्यायः अर्वाचीनफल  
विषयः कल्प्यः, तत्साधनादिविषयाणां पूर्वपामपि त्रयाणामध्यायानां तदु  
दाहृतानामुपनिषदां स्मृतीतिहासादीनां च अर्वाचीनविषयत्वेन बहिः १०  
शास्त्रं मोक्षनिर्णयप्रसङ्गात्, इत्थं ( मुक्तानां परमागतिः ). ❀

निर्व०—तत्र, मुक्तैस्सदानुभूयमानोपि निस्सीमगुणोन्मज्जनादुपचीयते,  
नतु क्षरतीति—

( अक्षरः ).

( १ ) “ क्षर, संचलने ” भा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१९ १५

“ पचाद्यच्. नचत्समामः. ❀ नत्रो नलोपः. संहितायाम्,

( २ ) अतोरोरमुतादमुते ” ६।१। ११३ ॥ कौ० पृ० २७

इति रोस्त्वम्.

( ३ ) “ आट्टणः ” ६।१। ८७ ॥ कौ० पृ० ११

( ४ ) “ एङः पदान्तादनि ” ६।१। १०९ ॥ कौ० पृ० १५ ००

निरु०—१७ सदानुभूयमानोपि निस्सीमगुणगौरवात् ।

मुक्तैः क्वचिन्नक्षरती ( त्यक्षरः ) परिकीर्तितः ॥ ११ ॥

१ नेरमेपमोसो ।

श्लोकः ॥ ३ ॥ ( १८ ) योगो,

ॐ योगाय नमः ।

भा०— अस्यैव निरुपाधिकमुक्त्युपायत्वमपि वक्ति;—

५ ( योगः )— युज्यते प्राप्यते अनेनेति,

( १ ) “ अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७  
इति घञ्. एवम् अर्धोर्ध्वः, सर्गः इत्यादीनि घञन्तानि. सायुज्यस्या-  
नन्यापेक्षः, साक्षाद्देतुरित्यर्थः. ❀

निर्व०— इति पूर्वरूपमेकादेशः. ( एवे ) त्यवधारणे. ( चः ) समुच्चये-

१० एवमन्यत्रापि ( अन्नादएवचेत्यादौ ) दाढ्याय. संहितायाम्, सौरुत्वे,

( ५ ) “ भोभगोअघोअपूर्वस्ययोऽशि ” ८।३।१७॥ कौ० पृ० २७

इति रोर्यत्वम्. आवसानिके विसर्गे ततः संहितायां तु,

( ६ ) “ रोरि ” ८।३।१४॥ कौ० पृ० २८

इति समुदायाश्रयस्य तस्य अनल्विधित्वेन

१५ ( ७ ) “ स्थानिवददेशोनल्विधौ ” १।१।५६॥ कौ० पृ० ८

इति स्थानिवत्त्वाद्वा,

( ८ ) “ लोपः शाकल्यस्य ” ८।३।१९॥ कौ० पृ० ११

इति पाक्षिको यलोपः. तस्यासिद्धत्वान्नस्वरसन्धिः. एवं तत्रत्राप्पूह्यम्.  
स्यस्यैव निरुपाधिकमुक्त्युपायत्वात्, युज्यते. प्राप्यते अनेनेति—

२० ( योगः ).

( ९ ) “ युजिर्, योगे ” भा० रुधादिः कौ० पृ० ४७१

\* ( १० ) “ अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

निरु०— १८ उक्तं हि भुज्.प्राप्यत्वमथोपायत्वमुच्यते।

साक्षान्मेक्षिकहेतुत्वात् ( योग ) इत्यभिधीयते ॥ १२॥



## ( १९ ) योगविदानेता,

ॐ योगविदानेत्रे नमः.

भा०—( १ ) “ एषहोवानन्दयाति ” तै०आ० २-७-१।

( २ ) “ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ” ब्र० सू० १-१-१५। ५

( ३ ) “ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ” गी० १८-६६।

इति. व्यवहितोपायनिष्ठानामपि—

( योगविदानेता ),

नयतेस्तृच,

भर्ता, धर्ता ” इत्यादयोपि तृजन्ताः. फलपर्यन्तनिर्वाहकः. १०

( ४ ) “ तेषामेवानुकम्पार्यम् ” गी० १०-११।

( ५ ) तेषामहंसमुद्धर्ता ” गी० १२-७।

निर्व०— इति करणे घञ्. नच ल्युट् बाधः, बाहुलकात्. यद्वा,

( ११ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” ३। ३। ११७॥ कौ० पृ० ६६२

इत्यनुवृत्तौ,

( १२ “ हलश्च ” ३। ३। १२१॥ कौ० पृ० ६६३

इति घञ्. गुणः.

( १३ ) “ चजोः कुधिण्यतोः ” ७। ३। ५२॥ कौ० पृ० ५६०

इति धिति कुत्वेन जस्य गः. ❀

व्यवहितोपायनिष्ठानामपि योगविदानेता. फलपर्यन्तनिर्वाहकइति— २०

( योगविदानेता ).

( १ ) “ णीञ्, प्रापणे ” घा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( २ ) “ णोन्ः ” ६। १। ६५॥ कौ० पृ० ३८६

इति णस्य नः,

निरु०—१९ उपायत्रयनिष्ठा ये ते च योगविदः स्मृताः। २५

तेषां च फलपर्यन्ते नेता निर्वाहकश्च यः ॥ १४ ॥

( २० ) प्रधानपुरुषेश्वरः ।

ॐ प्रधानपुरुषेश्वराय नमः ।

भा०—( ६ ) “ संसारसारं परमीप्समानैराराधनीयो हरिरेक एव ”

५ ( ७ ) “ परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ” मु० उ० ३-२-६ ।

( ८ ) “ जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति ” इति श्वे० उ० १-६ । ❀

इदमेवोपपाद्यते. ( प्रधानपुरुषेश्वरः ), -

प्रधानस्य-बन्धहेतोः, पुरुषाणां च

निर्व०—( ३ ) “ ण्वुल्लूचौ ” ३।१।१३३ ॥ कौ० पृ० ५६६

१० इति तृच्. अनिद्र. गुणः. सौ,

( ४ ) “ ऋदुशनस्क्रुदसोऽनेहसांच ” ७।१।९४ ॥ कौ० पृ० ४७

इत्यनङ्.

( ५ ) “ अण्वृत्तृच्स्वमृन्तृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ”

६।४।११ ॥ कौ० पृ० ४७

१९ इत्युपधादीर्घ इत्यादि.

( ६ ) “ विद्, ज्ञाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

( ७ ) “ सत्सूद्विपद्रुहदुहयुजविदमिदद्विदजिनोराजामुपसंगं पिकिप् ”

३।२।६१ ॥ कौ० पृ० ५८०

इति; अस्य प्रपञ्चार्थत्वात्,

२० ( ८ ) “ किप्च ” ३।२।७६ ॥ कौ० पृ० ५८१

इतिवा किप्. योगशब्दो ध्युत्पादितः. इह परमचेतनः कर्मेति विशेषः.

ततः. आम्. संहितायामनुस्वारे पाक्षिकः परमवर्णः ❀ इदमेवोपपाद्यते.

प्रधानस्य-बन्धहेतोः प्रकृतोः, पुरुषाणां च बध्यमानानां जीवानामेश्वरः-

सर्वया नियामक इति-

२९ ( प्रधानपुरुषेश्वरः ).

निरु०—२० बन्धहेतोः प्रधानस्य बध्यमानानां च यः ।

नियामकस्त्वर्था स ( प्रधानपुरुषेश्वरः ) ॥ १५ ॥

भा०—वध्यमानानां, सर्वथा नियामकः.

( १ ) “ स्थेशभास० ” ३।२। १७५ ॥ कौ० पृ० ६०६

इत्यादिना वरच्. एवं स्थैर्वरः; यथा,

( २ ) “ संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भस्ते विश्वमीशः । ५

अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ” ॥

श्वे० उ० १-८ ।

( ३ ) “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” श्वे० उ० ६-१६ ।

( ४ ) “ क्षरात्मानापीशते देव एकः ” इति. श्वे० उ० १-१० ।

एवम्, ईश्वरो हि स्वमायया जीवानपराध्यतो बध्नन्, प्रपद्यमानांश्च मु- १०  
ञ्चन् क्रीडितुं प्रभवति,

( ५ ) “ ईश्वरस्सर्वभूतानाम् ” याज्ञिकोप०—नारा०—अनु०—२१।

( ६ ) “ दैवीहिषा गुणमयी ” गी० ७-१४ ।

( ७ ) “ दैवी देवस्य क्रीडतः ”

( ८ ) “ क्रीडनकम् ”

१५

( ९ ) “ संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ”

निर्य०—( १ ) “ ईश, ऐश्वर्यं ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३८

( २ ) “ आक्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिण् ” ३।२। १३४ ॥

कौ० पृ० ६०१ इत्यधिकारे,

( ३ ) “ स्थेशभासपितृकसोवरच् ” ३।२। १७५ ॥ कौ० पृ० २०

६०६ इति ताच्छौल्ये वरच्.

( ४ ) “ नेदृशि ” ७।२। ८ ॥ कौ० पृ० ५८१

इति नेद्.

( ५ ) “ पुर, अग्रगमने ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६६

( ६ ) “ पुरः कृपन् ” उणादिः चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३५ २५

इति कृपन् कित्वादगुणः.

( २१ ) नारसिंहवपुश्च,

ॐ नारसिंहवपुषे नमः ।

भा०— श्रीविष्णुतत्त्वे,

५ ( १० ) “ तत्कृतायास्तु मायायास्तत्त्वसादं विना क्वचित् । नास्ति निर्णशने हेतुः संक्षिप्यैतत्प्रजापितम् ” इति ॥ वि० त० ।

( ११ ) “ पराभिध्यानात्तु तिरोहितम् ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ”  
ब्र० सू० ३-२-४ ।

( १२ ) “ देहयोगाद्वाप्तोपि ” ब्र० सू० ३-२-५ ।

१० इतिच सूत्रे ताच्छील्यविषयेण वरचा तत्त्वत्रयभेदः ईश्वरेशितव्यभावश्च  
अनौपाधिको ज्ञाप्यते ॥ स्वभक्त्यन्तरायनिवारणमपि प्रदर्शयति;  
( नारसिंहवपुः )—भक्तभयापहनदपेक्षासमक्षणप्रतिपन्नयथाकामदिव्यम-  
हानृसिंहमहननः ॥

निर्व०— ( ७ ) “ दृवाञ्च, धारणपोषणयोः ” भा० जुहोत्यादिः कौ०  
१५ पृ० ४५१ प्रपृष्वः ।

( ८ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” ३।३। ११७ ॥ कौ० पृ० ६६२  
इति ल्युट् ल इत ।

( ९ ) “ युवोरनाकौ ” ७।१। १ ॥ कौ० पृ० २३३

इति योग्नः दीर्घः महितायाम्, ॥ आद्रुणः ॥ स्वभक्त्यन्तरा-

२० यनिवारणमपि प्रदर्शयते । नागसिंहं—नारसिंहमन्त्रि, वपुः—शरीरम्, अ-  
स्येति— ( नारसिंहवपुः ) ।

( १ ) “ दृवप्, वीजर्मनानि ” भा० इवादिः कौ० पृ० ४३२

निरु०— २१ नमवत् सिंहवद्वा यो विभर्त्यन्तयप्रदम् ।

यथाकारं तु भक्तानां ( नारसिंहवपु ) अ सः ॥ १६ ॥

निर्व०—( २ ) “ जनेरुसिः ” उणादिः द्वितीयपादः कौ० पृ०

६२४ इति वर्तमाने,

( ३ ) “ अतिपृचपिषजितनिधनितपिभ्योनित्र ” उणादिः द्विती  
यपादः कौ० पृ० ६२४ इत्युमिनित्र. निच्वात्,

( ४ ) “ जित्यादिर्नित्यम् ” ६।१।१९७॥ कौ० पृ० ७२५  
इत्याद्युदात्तत्वम्.

( ५ ) “ पिच, क्षरणे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०

( ६ ) धात्वादेः षत्सः ” ६।१।६४॥ कौ० पृ० ३८३  
इति पस्य सः. सिचेः संज्ञायाम्,

( ७ ) “ हनुमौकश्च ” उणादिः पा० ५ कौ० पृ० ६४४  
इति कः. किच्वान्न गुणः. होन्तादेशः. नुम्च,

( ८ ) “ मिदचोन्त्यात्परः ” १।१।४७॥ कौ० पृ० ७  
इति मिच्चादन्त्यादचः परः. नुमा चानुस्वारो लक्ष्यते.

( ९ ) “ रीङ्, अरणे ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

“ रि, क्षि, हिंसायाम् ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

“ री, गतिरेपणयोः ” धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७६

( १० ) “ अन्येष्वपि दृश्यते ” ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

इत्यपिशब्दात् सर्वोपाधिव्यभिचारार्थात् ङः. डिच्चाङ्लोपः. नञो  
नशब्दस्य वा समासः. पूर्वत्र,

( ११ ) “ नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनस्रनधुंसकनक्षत्र  
नक्रनाकेषुप्रकृत्या ” ६।३।७५॥ कौ० पृ० १४८

इत्यस्योपलक्षणत्वान्नलोपाभावः. अपरत्रतु, नयत्नः. अप्राप्तेः. इन्द्रः. ततः,

( १२ ) “ तस्येदम् ” ४।३।१२०॥ कौ० पृ० २७१ इत्यण्.

( १३ ) “ तद्धितेष्वचामादेः ” ७।२।११७॥ कौ० पृ० २६  
२०४ इत्यादिवाङ्निः.

( १४ ) “ यस्यैतिच ” ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६  
इति लोपः. ततः, बहुव्रीहिरित्यादि. ❀

{ १८० }  
{ २२२ } (२२) श्रीमान्,

ॐ श्रीमते नमः ।

भा०— अतः परस्परदुर्घटापूर्वविकृतरूपपरिग्रहादपि ( श्रीमान् )—सौ-  
५ न्दर्यत्वावण्यादिभिरतिमनोहरादिव्यरूपः तत्र, नृसिंहत्वयोः सुवदित-  
त्वम् पश्यताम्, शुद्धिमदन्यन्नृमात्रं सिंहमात्रं वा दृष्ट्वा जुगुप्सा जाये-  
तापि, तादृशपरिग्रहमात्रेणैव हि जगत् ज्ञातम्;  
( १ ) “इन्द्राकरालं सुरभीतिनाशनं कृत्वा वपुर्दिव्यनृसिंहरूपिणा । ज्ञा-  
तं जगदेन” इति. ❀

१० निर्व०—विकृतरूपपरिग्रहेऽपि दिव्यरूपतया, श्रीः लक्ष्मीरस्यास्ति, अस्मि  
न्वेति—( श्रीमान् ).

( १ ) “ शिञ्ज, सेवायाम्” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२२

( २ ) “क्षिप्रचिप्रच्छयायतस्तुकटमुजुश्रीणाम्दीर्घाऽसंप्रसारणं च”  
३।२। १७८॥ कौ० पृ० ६०७

१५ इति क्विपि दीर्घं च निष्पन्नात् श्रीशब्दात्,

( ३ ) “ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्” ५।२। १४॥ कौ० पृ० ३२५  
इति मनुष्.

( ४ ) “ अत्वसन्तत्यचाधातोः” ६।४। १४॥ कौ० पृ० ७८  
इत्यत्वन्तत्वात्, असवृद्धौ सौ उपधादीर्घः.

२० ( ५ ) “ उगिदचांसर्वनामस्यानेऽधातोः” ७।१। ७०॥ कौ० पृ० ६५  
इति नुम्.

( ६ ) “ संयोगान्तस्यलोपः” ८।२। २३॥ कौ० पृ० ९

इति तलोपः. तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न. नाग्नोऽसंहितायाम्,

( ७ ) “ स्नाश्रुना श्रुः” ८।४। ४०॥ कौ० पृ० १८

२५ इति श्रुत्वेन मस्य शः. ❀

निर्ह०—२२ विकृद्वाकारवत्त्वेऽपि ( श्रीमान् ) सर्वमनोहरः ।

१ शुद्धमन्यन्नृमात्रम् ।

२३ }  
६५४ } केशवः, (२४) पुरुषोत्तमः, ॥

ॐ केशवाय नमः । ॐ पुरुषोत्तमाय नमः ।

भा०— एवंविधैश्वर्यसौन्दर्यैकान्तलक्षणान्युपलक्षयति, (केशवः ).  
आस्तस्निग्धनीलकूटिलकुन्तलः.

( १ ) “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्” ५।२।१०९॥ कौ० पृ० ३२८  
इति प्रशंसायां वः. ❀ सालक्षण्यप्रसक्त्या परमं वैलक्षण्यमाह;  
पुरुषोत्तमः ) पुरुषेभ्यः उत्कृष्टतमः. (पुरुष) शब्देन चेतनवाचिना, अ  
वेतयमाना व्यक्ताव्यक्तरूपा प्रकृतिः व्यावर्त्यते. (उत्) इत्युत्कृष्टवाचि-  
नया वद्धाः. साम—

निर्व०— एवं विधसौन्दर्यैश्वर्योपलक्षका लक्ष्यन्ते. तत्र सौन्दर्योपलक्ष-  
काः प्रशस्ताः केशाः अस्य सन्ति अस्मिन्वेति— ( केशवः ).

( १ ) “क्लिश, उपतापे” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५  
( २ ) “क्लिशू, विबाधनेवा” धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७८  
( ३ ) “क्लिशेरन् लोलोपश्च” उणादिः पञ्चमपादः कौ० पृ० ६४३ १५  
इति अनू, ललोपश्च. लघूपधगुणः. इत्थं परिनिष्ठितात् केशशब्दात्,  
( ४ ) “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्” ५।२।१०९॥ कौ० पृ० ३२८  
इति मत्वर्थे प्रशंसायां वः. ❀ अथ, ऐश्वर्यसूचकं प्रकृतिवद्धमुक्त-  
नित्यवैलक्षण्यं विविच्यते. पुरुषेषु, तेभ्यो वा, उत्तमः उत्कृष्टतम इति  
( पुरुषोत्तमः ). उच्छब्दादुत्कृष्टवाचिनः,

निरु०— २३ प्रशस्तनीलकेशत्वात् ( केशवः ) परिकीर्तितः ॥ १७॥

२४ वद्धादिपुरुषेभ्यो यो भूत्कृष्टः ( पुरुषोत्तमः ) ।

भा०— धर्मशान्तेन तरया मुक्ताः. (तम) पा नित्यमुक्ताः सूरयो नन्त-  
 चैतेत्यादयः इदं च तेभ्यो वैलक्षण्यम् अवद्यप्रतिभटतया व्यापनभरणाद्य-  
 पकरिः स्वाम्येन च स्वभावत एवोत्कर्षात्. इदं हि बहुभिस्तात्पर्यलिङ्गैः

५ परमं गुह्यमगीयत,

( १ ) “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके ” गी० १५-१६ ।

इत्यत्र,

( २ ) “ भूमिरापो नलो वायुः ” गी० ७-४ ।

( ३ ) “ यो मामजमनादिं च ” गी० १०-३ ।

१० ( ४ ) “ अविकाराय शुद्धाय ” ॥ सहस्रनाम्नि. ॥

( ५ ) “ परः पराणां परमः ” वि० पु० १-२-१० ।

इत्यादि बद्धिद परं द्रष्टव्यम्. अत्रापि भोक्तृभोग्यनियन्तृणामत्यन्तभेद-

स्थष्टः; अतः ब्रह्मपरिणामपक्षश्च प्रतिक्षिप्तः, ब्रह्मणः सर्वविकारस्य

ब्रह्मसंसारस्थेश्वरातिरिक्तब्रह्मसद्भावस्याव्यक्तमुक्तेश्वराणां ब्रह्मणि प्रल-

१५ योत्नादयोश्चाभ्युपगमो हि यथोक्तपुरुषोत्तमत्वेन सर्वेण वेदसिद्धान्तेन  
 च विरुध्यते. ❀

निर्व०— ( १ ) “ अतिशयनेतमविष्ठनौ ” ५।३।५५॥ कौ० पृ० ३४०

इत्यातिशयनिकस्तमम्.

( २ ) “ स्तारिच ” ८।४।५५॥ कौ० पृ० २०

२० इति चर्त्वम्. दस्य तः व्युत्पादितो हि पुरुषशब्दः. सहितायाम्,

( ३ ) “ आद्रुणः ” ६।१।८७॥ कौ० पृ० ११

भाष्यप्रयुक्तनागोत्तमादिवत् समाप्तः. ❀

१ नित्यास्मुरयो ।



श्लोकः ॥ ४ ॥ ( २५ ) सर्वश्च,

ॐ सर्वाय नमः ।

भा०—एवं सर्वनिर्व्यपेक्षोऽप्यनुपेक्षमाणः सर्वं स्वरूपस्थित्यादिभिः  
स्वनिर्वाह्यतया शरीरमिवात्माऽनुसन्धत्ते; अतः ( सर्वः ) सरते; ९

( १ ) “ इण् शिभ्यांवन् ” उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१७

( २ ) “ सर्वनिवृष्व ” उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१७

इत्यादिना, सरत्यवयवानित्यर्थे वनप्रत्ययः सरतिः गत्यर्थत्वादत्र-  
बुध्यर्थः,

( ३ ) “ असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययः । सर्वस्यच सदा- १०  
ज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षते ” भा० उ० ७०—१३ ।

इति निर्वचनात् ईदृशी व्याप्तिरेव सर्वसामानाधिकरण्यनिबन्धनमुक्तम्,

( ४ ) “ येन सर्वमिदं प्रोतम् ” तै० ना० ६-५० ।

इत्यारभ्य,

( ५ ) “ सर्वैस्त्वमिदम् ” तै० ना० ६-५० । १५

इति श्रुतेः;

( ६ ) “ सर्वं समामोपि ततोसि सर्वः ” इति च ❀

निर्व०—एवं सर्वनिर्व्यपेक्षोऽपि अनुपेक्षमाणः स्वनिर्वाह्यतया शरी-  
रमिवात्मा अवयवान् सरति गच्छति अनुसन्धत्ते इति—

( सर्वः ),

( १ ) “ सु, गतौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२५

( २ ) “ सर्वगत्ययाः ज्ञानार्याः ” इति, अत्रायं बुध्यर्थः.

( ३ ) “ शीङिण्सुकृगृशृदृभ्योवन ” सर्वनिवृष्व० उणादिः प्रथम-  
पादः कौ० पृ० ६१७ इति वन्. अनिद्. गुणः स्परः, ❀

निरु०—२५ चराचरशरीरेषु व्याप्तिमान् ( सर्व ) ईदृशितः ॥ १८ ॥ २

( २६ ) शर्वः, { २७ } शिवम्  
६०७

ॐ शर्वाय नमः । ॐ शिवाय नमः ।

भा०—स्वशरीरभूतानम् अशुभमपि शृणोतीति—

५ ( शर्वः ).

पूर्ववत्त्वः. ॐ

शुभाचक्ष, ( शिवः );

शीङःशुभार्थत्वात्.

( १ ) “सर्वनिघृण्वरिष्वलष्वशिव०” उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१७

१० इत्यादिना यन्प्रत्ययः, ह्रस्वत्वम्, गुणाभावाच्च निपात्यते; यथा,

निर्व०—स्वशरीरभूतानामशुभं शृणोतीति. हिनस्तीति—

( शर्वः ).

( १ ) “शृ, हिमायाम्” धा० कयादिः कौ० पृ० ४७६

पूर्ववत्. पूर्वोक्तसूत्रेण वनादि. “कृगृगृङ्ग्योवः” उणा० पादः १ कौ० पृ०

१५ ६१८

( २ ) “नेद्वशिकृति” ७।२।८ ॥ कौ० पृ० ५८१

इति नेद्व. नाम्नां स्तहितायां सस्य रुत्वे, खरि, विमर्गस्य,

( ३ ) “वाशरि” ८।३।३६ ॥ कौ० पृ० २४

इति पाक्षिको विमर्गः. तदभावे, ॐ विमर्जनीयस्य सः. श्रुत्वम्-एवम्-

२० न्यत्रार्पादयो ( स्वयंभूष्णान्मुरित्यादां ) प्रदेशेऽवधेयम्. ॐ तेषां शुभा-

चक्षनया शेरंत ते अस्मिन्निति—( शिवः ).

( ४ ) “शीङ्, स्वेन” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३८

धातूनामनेकार्यनया, शीङ् च शुभार्थः. नदीजं च,

निरु०—२६ स्वशरीरजगद्भूतं ( शर्व ) स्म स्याच्छृणोति यः ।

२५ २७ शुभाचक्षत्वाद्भूतानां ( शिव ) इत्यभिधीयते ॥ १९ ॥

{ २८ } स्थाणु- ०० ।

ॐ स्थाणवे नमः ।

भा०—( ३ ) “ शाश्वतं शिखमभ्युतम् ” तै० ना० १०६३ ।

( ३ ) “ स्मृते सकलकल्याणभाजनम् ” वि० ध० ।

तै० ध०—( ४ ) “ मङ्गलं भगवान् विष्णुः ”

( ५ ) “ मङ्गलायतनं हरिः ”

( ६ ) “ मङ्गलानां च मङ्गलम् ” भा० आनु० १४९—१० ।

( ७ ) “ मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुम् ” इत्यादिना ॐ तत्रच,

( स्थाणुः ) तिष्ठते, १०

भा०—( ८ ) “ स्थाणुः उन्मदिः स्तृतीयपादः ” कौ० पृ० ६२६

निर्व०—( ५ ) “ कुर्द-खुर्द-गुर्द-गुर्द-क्रीडायामेव ” भा० आदिः  
कौ० पृ० ३८३

इत्येवकारकरणमित्याद्यवधेयम्

( ६ ) “ सर्वनिवृप्वरिष्वलिष्वशिवपद्विष्वान्वे ” उणादिः प्रथमः १५

पादः कौ० पृ० ६३७

इति धनुःधातोर्ह्रस्वः, गुणाभावश्च, निपात्यते, ह्रस्वविधिसामर्थ्यादे-  
व वा न गुणः, लाघवानादरेणाकृतो वा गुणो ह्रस्वो निपात्यः, यतः तदा-  
नीमेव ह्रस्वोदेश इति एकार इकार एव हि भवति ।

( ७ ) “ नेद्विशिर्कृतिं ” कौ० पृ० ६४९

इति नेद्वि ॐ तत्रच दृढानुग्रहस्तिष्ठतीति — ( स्थाणुः )

निरु०—२८ संशमय्याशिवं सर्वं विश्राण्यापि शिवं बहु ।

स्वयं न विश्राम्यति यः स ( स्थाणुः ) पश्चिर्निर्गतिः ॥ २० ॥

भा०—इति णुः; दृढानुग्रह इति भावः. नहि भगवतः स्पर्शः, प्रायश्चित्तादि-  
सामान्यधर्मवत्, उपात्तदुरितक्षेपेण, कारीरी, चित्रा, दर्शपूर्णमासादिवत्,  
देवतान्तरवद्वा, काम्यमानैककामप्रदानेन वानृणो विरमति; प्रवर्तैर्वान्त-  
५ रायैः प्रतिवध्येत हीयेत अवहियेत वा! किंतु अशेषमशिवं संशमप्य  
अखिलमभिलषितं च बहुमुखं विश्राण्यापि, न जातु चित् विश्राम्यति;  
यथा,

( २ ) “ एको बहूनां यो विदधाति कामान् ” श्वे० उ० ६—१३ ।

( ३ ) “ एतद्धचेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ”

१० ( ४ ) “ तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम् ”

( ५ ) “ सकलफलप्रदो हि विष्णुः ”

( ६ ) “ रत्नपर्वतमारुह्य यथारत्नं नरां मुने । सत्त्वानुरूपमादत्ते यथा  
कृष्णान्मनोरथान् ” वि० ध० ७—३ ।

( ७ ) “ भौमं मनोरथं स्वर्गं स्वर्गिवन्द्यं च यत्पदम् । प्राप्नोत्याराधिते  
१५ विष्णौ मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ” ॥ वि० पु० ३—८—६ ।

( ८ ) “ यदुर्लभं यदप्राप्यं मनसो यदगोचरम् । तदप्यप्रार्थितं ध्यातो द-  
दाति मधुसूदनः ” इति. ॐ

निर्व०—( ८ ) “ ठा, गतिनिवृत्तौ ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४२४  
पस्तः. टवर्गः तवर्गजः.

२० ( ९ ) “ स्थोणुः ” टणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६२६  
इति णुः. अनिद्. संहितायाम्,

( १० ) “ स्वर्परेशरिवाविमर्गलोपोवक्तव्यः ” ८।३।३६ ॥ कौ० पृ० २४  
इति वा विसर्गलोपः. पक्षे,

( ११ ) “ वाशरि ” ८।३।३६ ॥ कौ० पृ० २४

२५ इति पाक्षिको विमर्गस्यैव विसर्गः. तदभावे च,

( १२ ) “ विमर्जनीयस्यसः ” ८।३।३४ ॥ कौ० पृ० २२

इत्यमुत्तरघ्राप्येनादौ प्रदंशे ( स्थविशः स्थविर इत्यादौ ) अवधान-  
व्यम्. ॐ

( २९ ) भूतादिः,

ॐ भूतादये नमः ।

भा०—अपिच, स्पृहणीयतमत्वात् भूतरूपादीयते इति—

( भूतादिः ).

५

( १ ) “ उपसर्गघोःकिः” ३।३।९२॥कौ०पृ० ६५८

एवं सर्वेदिः निधिः” इत्यादयः.

( २ ) “ किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मा” वृ० उ० ६-४-

२२। उपबृहते च,

( ३ ) “ एते वयं सबसमृद्धकामाः एवामयं नो भविता प्रशास्ता” १०

इत्यादिभिः. ❀

निर्व०—अपिच, स्पृहणीयतमत्वात् भूतरादीयते-उपादीयते इति—

( भूतादिः ).

( १ ) “ बुदाश्च, दाने” धा० जुहोत्यादिः कौ०पृ० ४५१

आङ्पूर्वः.

१५

( २ ) “ दाधाच्चदाप्” १।१।२०॥ कौ०पृ० ४२३

इति घुसंज्ञायाम्;

( ३ ) “ उपसर्गघोःकिः” ३।३।९२॥कौ०पृ० ६५८

इति किः. ❀

( ४ ) “ आतोलोपः” १।६।४। ६४॥कौ०पृ० ४२३

२०

भूतशब्दो व्युत्पादितः. संहितायां सवर्णदीर्घः. ❀

निरु०—२९ भूतर्यः प्राणिभिर्नित्यं स्पृहणीयतमत्वतः ।

उपादानाद्धि ( भूतादि ) रुच्यते सुन्दराकृतिः ॥२१॥

( ३० ) निधिरव्ययः ।

ॐ अव्ययाय निधये नमः ।

भा०—अतः, ( निधिरव्ययः ) ; महालोभेनापद्धनवन्निधेयत्वात्, य-  
था च,

( १ ) “ तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितम् ” इत्यादि. छा० उ० ८-३-२ ।

सर्वदा सर्वथोपजीव्यमानत्वेऽपि कल्याणि अनुपक्षयात्

( अव्ययः ) ; निधिविशेषणमेतत् न स्वतन्त्रं नाम ; अन्यथा ।

( अव्ययः, पुरुषः ) इति पौनरुक्त्यात्. ❀

१० निर्व०—अतः, अव्ययः—सर्वदोपजीव्यमानत्वेऽपि अनुपक्षीणः, अपिद्धन-  
वत्, निधेयतया निधीयत इति निधिः, इति—

( निधिरव्ययः ) . सविशेषणमेकं नाम .

( १ ) “ बुधाञ्च, धारणोपपणयोः ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१

निपूर्वः . प्राग्वत् क्तिप्रत्ययादि . विशेषणे तु,

१५ ( २ ) “ इण्, गतौ ” धा० अडादिः कौ० पृ० ४४१

विपूर्वः .

( ३ ) “ एरच् ” ३। ३। ५६॥ कौ० पृ० ६५३

इतिभावे अच् . अन्यतृक्तमेव . ❀

एवं निहितस्याप्यात्मनः, तत्संस्लेपत्वरया अर्थिभ्यः संप्रकाशनाय,

२० समन्तात्, तत्र तत्र देशकालादिषु, भवः मत्स्यकूर्मादित्वैरभीक्ष्णमावि-  
र्भावोऽस्तेति—

निरु०—३० यः सदापद्धनमिव निधेयत्वान्निधिः स्मृतः ।

सदोपजुज्यमानोऽपि कल्याण्यनुपक्षयात् ॥ २२ ॥

अव्ययः स्यान्निधेयतद्विशेषणमुदाहृतम् ।

२५ अतो ( अव्ययनिधि ) रिति त्वेकनाम प्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥

( ३१ ) संभवो,

ॐ संभवाय नमः ।

भा०—एवं निहितमप्यात्मानं तत्संश्लेष त्वरया अर्थिभ्यः प्रकाशयन्;  
( संभवः ); समन्तात् भवो यस्येति, तत्रतत्र सर्वदेशकालादिषु म- ५  
त्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन, राम, कृष्णादिभिः रूपैः एकैकं पुनरु-

क्तैरसंख्येयैः अतीक्ष्णमाविर्भवतीत्यर्थः । यथा,

( १ ) “ बहुधा विजायते ” पु० सू० २१ ।

( २ ) “ बहूनि मे व्यतीतानि ” गी० ४—५ ।

( ३ ) “ यदा यदा हि धर्मस्य ” गी० ४—७ ।

१०

इत्यादि. ❀

एवं संभूयानिष्टनिवारणादिना उज्जीवयतीति—

निर्व०—( संभवः ).

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” भा० त्वादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ भावे ” ३।३।१८॥ कौ० पृ० ६४७

१५

( ३ ) “ अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

इत्यनुवृत्तौ,

( ४ ) “ ऋदोस् ” ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

इतीह भावे अप्-गुणावदेशौ. संपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

एवं संभूयानिष्टनिवारणादिना तान्भावयति उज्जीवयतीति—

२५

निरु०—३१ निधिवच्चातिगुदोपि रामकृष्णादिज्ञेयतः ।

समन्ताद्बहुधा जानः ( संभवः ) परिकीर्तितः ॥ २४ ॥

{ ३६ } रीश्वरः ॥

ॐ ईश्वराय नमः ।

भा०—इति संज्ञायामपि दुः देवाद्यसुकरपदैश्वर्यानुगुणभोगापवर्गादि-  
५ फलसमर्पणसमर्थः. स्पष्टं चैतदपदानं चिन्तयन्ती शिशुपालसा  
युज्यादिषु ❀

अतः पारमेष्ठ्यादपि जन्मस्वधिकतमप्रयोजनैश्वर्यात्,  
( ईश्वरः ); यथा,

( १ ) “ मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तः ” गी० ९-११।

१० ( २ ) “ मृतानामीश्वरोपि सन् ” गी० ४-६ ।

इत्यादि. ❀

निर्व०—इत्यादिना,

( २ ) “ कृत्यत्युदः ” ३।३।११३।। कौ० पृ० ६६२

इत्येव सिद्धे, बहुलवचनात् सर्वेषामपि कृतां प्राप्तार्थव्यभिचारचिह्नात्

१५ संज्ञायामपि दुः. टिलोपः. ❀

जन्मसु पारमेष्ठ्यादपि अधिकतमप्रयोजनैश्वर्यवत्तया ईष्ट इति—  
( ईश्वरः ).

( १ ) “ ईश, ईश्वर्यं ” भा० अदादिः कौ० पृ० ४३८

( २ ) “ स्थेशनाम ” ३।२।१७५।। कौ० पृ० ६०६

२० इत्यादिना वरचू.

( ३ ) “ नेडुशिरुनि ” ७।२।८।। कौ० पृ० ५८१

इति नेदु. ❀

निरु०—३६ म

३६. ब्रह्मादीश्व प्रयोजने ।

३१ नियन्ता ( त्वीश्वरः )

॥ २८ ॥



{ ३५ } प्रभु-

ॐ प्रभवे मनः ।

भा०—( १ ) “ अजायमानः ” पु० सू० २१ ।

( २ ) “ तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् ” पु० सू० २१ । ५

( ३ ) “ नैपगर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत्यभुः । आत्मनस्तेजसा

कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम् ॥ ” भा० सभा० ६२—३५ ।

( ४ ) “ अप्रमेयमनाद्यन्तं कामाज्जातमजं नृपु । पाण्डवस्तर्क-

यामास कर्मभिर्देवसम्मितैः ” भा० ।

( ५ ) “ जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा १०

देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन ” गी० ४—९ । इत्यादि. ❀

एवममन्दपरतन्त्रमनुष्यादिसाम्येनावतरन्नपि, ( प्रभुः ). भवतेः,

( १ ) “ बहुलवचनादन्येपि कृतः प्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति ”

निर्व०—( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ ऋदोस्त्पू ” ३ । ३ । ५७ ॥ कौ० पृ० स्वयमेवभवतीति— १५

इत्यादि. प्रपूर्वः. बहुव्रीहिः. ❀

इत्यममन्दपरतन्त्रमनुष्यादिसाधर्म्येण ५५२

लसमर्पणसमर्थतया प्रभवतीति—( प्रभुः

( १ ) “ विप्रसंन्यः ” ३ । २ । ३ स्तेऽवतरन्नपि, भोगापवगोदिक-

निरु०—३५ ब्रह्मादीनां च संत्वाद्यः ). प्रागवत् यातुः प्रपूर्वः.

समर्थः ( प्रभु ) रित्युक्तः संन्या योस्ते ॥ कौ पृ० ६०७

भोगयोक्षसमर्पणे ।

( ३२ ) भावनो, ( ३३ ) भर्ता, ( ३४ ) प्रभवः,

ॐ भावनाय नमः । ॐ भर्त्रे नमः । ॐ प्रभवाय नमः ।

भा०— ( भावनः ) यथा,

५ ( १ ) “ परित्राणाय साधनाम् ” गी० ४—८ । इत्यादि । ❀

किंच, तानात्मदानेन तच्छीलः पुष्पातीति—( भर्ता ) । ❀

अयम्, अस्य भवः प्रकृष्ट इति—( प्रभवः ) ।

प्रकर्षश्च जन्मनः, अनाघातदोषगन्धत्वेन, स्ववेदनमात्रेण सकलजन्मनि-  
गलनिर्मुलनहेतुत्वेन च देवादिजन्मवैजात्यात् । यथा,

१० निर्व०—( भावनः ) । प्राग्वत्धातुः णिच्-वृद्ध्यावादेशौ ❀ नन्वादि-  
त्युः, ल्युङ्, वाहुलकादित्यादि योरनः णिलोपः ❀ किंच, तानात्मदा-  
नेन, चित्ति—तच्छीलः पुष्पातीति—( भर्ता ) ।

( १ ) “ इन्द्रश्च, धारणपोषणयोः ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५०

( २ ) “ तृन् ” उणादिः द्वितीयपादः कौ० पृ० ६२३

१५ इति ताच्छीलिकस्तुनः । अनिद् गुणः स्पर्शः, ततः, ❀ अनङित्यादि ❀  
एवं प्रकृष्टो भवः जन्म यस्येति—( प्रभवः ) ।

निरु०—३२ जनित्वोर्जीवयति यो जनान् स्यात् ( भावन ) स्तु सः ।

३३ यस्तान् पुष्पात्पात्मदानात् स ( भर्ता ) परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

३४ देवादिजनवैजात्यात् प्रकृष्टोत्पत्तिमत्त्वतः ।

२० अविद्यादोषवैधूर्यात् ( प्रभवः ) परिकीर्तितः ॥ २६ ॥

{ ३५ } प्रभुः—

ॐ प्रभवे मनः ।

भा०—( १ ) “ अजायमानः ” पु० सू० २१ ।

( २ ) “ तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् ” पु० सू० २१ । ५

( ३ ) “ नैषगर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत्प्रभुः । आत्मनस्तेजसा

कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम् ॥ ” भा० सभा० ६२—३५ ।

( ४ ) “ अप्रमेयमनाद्यन्तं कामाज्जातमजं नृपु । पाण्डवस्तर्क-  
यामास कर्मभिर्देवसम्मितैः ” भा० ।

( ५ ) “ जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा १०  
देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन ” गी० ४—९ । इत्यादि. ❀

एवममन्दपरतन्त्रमनुष्यादिसाम्येनावतरन्नपि, ( प्रभुः ). भवते;

( १ ) “ बहुलवचनादन्येपि कृतः प्रातमभिधेयं व्यभिचरन्ति ”

निर्व०—( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” था० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ ऋदोरप् ” ३।३।५७ ॥ कौ० पृ० ३६८ १५

इत्यादि. प्रपूर्वः. बहुव्रीहिः. ❀

इत्थममन्दपरतन्त्रमनुष्यादिसाधर्म्येण तत्तरन्नपि, भोगापवगोदिरु-

लसमर्पणसमर्थतया प्रभवतीति—( प्रभुः ) प्राग्वत् धातुः प्रपूर्वः.

( १ ) “ विप्रसंख्यः ” ३।२।३५ ॥ कौ० पृ० ६०७

निरु०—३५ ब्रह्मादीनां च सर्वेषां भोगमोक्षसमर्पणे । २०

समर्थः ( प्रभु ) रित्युक्तः संख्येयं वृत्तफलदो मनुः ॥ २७ ॥

{ ३६ } रीश्वरः, ॥

ॐ ईश्वराय नमः ।

भा०—इति संज्ञायामपि दुः देवाद्यसुकरपदैश्वर्यानुगुणभोगापवर्गादि-  
५ फलसमर्पणसमर्थः. स्पष्टं चैतदपदानं चिन्तयन्ती शिशुपालसा  
युज्यादिषु ❀

अतः पारमेष्ठ्यादपि जन्मस्वधिकतमप्रयोजनैश्वर्यात्,  
( ईश्वरः ); यथा,

( १ ) “ मानुषीं तनुमाभितम् । परं भावमजानन्तः ” गी० ९-११।

१० ( २ ) “ भूतानामीश्वरोऽपि सन् ” गी० ४-६ ।

इत्यादि. ❀

निर्व०—इत्यादिना,

( २ ) “ कृत्यत्पुटः ” ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२

इत्येव सिद्धे, बहुलवचनात् सर्वेषामपि कृतां प्राप्तार्थव्यभिचारचिह्नात्

१५ संज्ञायामपि दुः. टिलोपः. ❀

जन्मसु पारमेष्ठ्यैः अधिकतमप्रयोजनैश्वर्यवत्तया ईष्ट इति—

( १ ) “ इरास्त्यैः ”

( २ ) “ स्थेयसास ”

( ३ ) “ नेदशिरुति ”

२० इत्यादिना वरचू.

( ३ ) “ नेदशिरुति ”

अन्तिः कौ० पृ० ४३८

कौ० पृ० ६०६

श्लो० ॥६॥ ( ३७ ) स्वयंभूः,

ॐ स्वयंभुवे नमः ।

भा०—कुतः इदं सर्वं वैभवम्? यतः,

( स्वयंभूः ).

( १ ) “ भुवःसंज्ञान्तरयोः ” ३।२।१७९॥ कौ० पृ० ६०७

इति किप्. स्वलीलादिप्रयोजनाय स्वेच्छया स्वासाधारणीम् परमसत्त्व-  
मयीं प्रकृतिमेव सुरनरसजातीयसन्निवेशामधिष्ठाय, स्वयमेव भवतीति;  
न चतुर्मुखादिवत् ईश्वरान्तरेण कर्मादिभिर्वा परवत्तयेत्यर्थः. यथा,

( २ ) “ स्वयंभूब्रह्मपरमं कवीनाम् ” १०

( ३ ) “ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाभ्यात्ममायया ” गी० ४-६।

त्रिगुणजीवप्रकृत्योरपि स्वत्वेऽपि स्वभोगविभूतित्वासाधारण्याद्विशि-  
नष्टि,

( ४ ) “ प्रकृतिं स्वाम् ” इति. गी० ४-६ ।

निर्व०—अस्य सर्वस्यापि वैभवस्य निदानमुच्यते. चतुर्मुखादिवत्, १५  
ईश्वरान्तरेण कर्मादिभिर्वा परवत्तामन्तरेण स्वेच्छया स्वयमेव भवतीति—

( स्वयंभूः ).

( १ ) “ भू. सत्तायाम् ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ भुवःसंज्ञान्तरयोः ” ३।२।१७९॥ कौ० पृ० ६०७

इति संज्ञायां भुवः किप्. तस्य सर्वस्यापि लोपः

२०

( स्वयं ) मिति ॐ स्वरादित्वादव्ययम्. ॐ

निरु०—३७ भवति स्वेच्छया योमौ ( स्वयंभूः ) परिकीर्तितः ।

( ३८ ) शम्भु,

ॐ शंभवे नमः ।

भा०—तथाच श्रीहरिवंशे, वैदिकपुत्रानयने, लीलोपकरणप्रकृतिद्वयोप-  
५ न्यासोपरि,

( ५ ) “ ब्रह्मतेजोमयं दिव्यमाश्वयं दृष्टवानसि । अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेज-  
स्तत् सनातनम् ॥ प्रकृतिः सामम परा व्यक्ताव्यक्ता च भारत । तां प्र-  
विश्य भवन्तीह मुक्ता भरतसत्तम ” ॥ इति भा० हरि० । व्यक्तं हि श्रीवि-  
ष्णुतत्त्वे, पञ्चशक्तिमुक्त्वा,

१० ( ६ ) “ मत्स्यकूर्मवराहाणामाविर्भावो महात्मनः । अनयैव  
द्विजश्रेष्ठ नान्यथा तद्विरोधतः ” वि० त० । इति वैष्णवे,

( ७ ) “ समस्ताश्चक्षुःश्रवणैः ” वि० पु० ६—७—७० ।

इत्यादिना प्रादुर्भावप्रयोजननिमित्तोपादानकालसंख्यादिवैलक्षण्यं सुव्य-  
ञ्जितम् । श्रीमति रामायणे,

१५ ( ८ ) “ सर्वलोकेश्वरः साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया ” ।

( ९ ) “ सहि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो  
मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ” रा० अ० १—७ ।

( १० ) “ स एष स्वयमुद्भूतौ ”

इत्यादौ च. ❀

२० एवं स्वसौन्दर्यसौशील्यादिगुणाविष्कारेण, शं-सुखं, भावयतीति—  
( शंभुः ) .

निर्व०—एवं स्वसौन्दर्यमोशील्यादिगुणाविष्कारेण, शं-सुखं, भवति,  
अन्तर्भावितव्यर्थोत्र भवतिः । भावयतीति,—

( शंभुः ) . प्राग्वत्प्रधानुः .

२१ निरु०—३८सौन्दर्यादिगुणानां यो ह्याविष्कारेण शं सुखम् ॥ २९ ॥  
पुसां सम्पत्तावयनि स( शंभुः ) परिकीर्त्यते ।

{ ३९ } रादित्यः .  
{ ५६८ }

ॐ आदित्याय नमः ।

भा०— ( १ ) “ हुप्रकरणमितद्वादिभ्यउपसंख्यानम् ” ३ । २ ।

१८० ॥ कौ० पृ० ६०७

इति हुः यथा,

( २ ) “ विश्वाशं विश्वशंभुवम् ” तै० ना० ६—११ ।

उपबृंहितं च,

( ३ ) “ रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचिन्तापहारिणम् ” रा० अ० ३—२९ ।

( ४ ) “ चन्द्रकान्ताननं राममतीवप्रियदर्शनम् ” रा० अ० ३—२८ ।

इत्यादिभिः . ❀

अथैषां प्रादुर्भावानामुदाहरणं पूष्णि पुरुषमाह, ( आदित्यः ); आदित्यो अस्य निवास इति.

( ५ ) “ दित्यदित्यादित्य ” ४ । १ । ८५ ॥ कौ० पृ० २०५

इत्यादिना ण्यः . एवं हि ब्रह्म भीमांसितम्,

( ६ ) “ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ” इति . ब्र० सू० १—१—२१ ।

निर्व०—( १ ) “ मितद्वादिभ्यउपसंख्यानम् ” ३ । २ । १८० ॥ कौ० पृ० ६०७

इति तस्याकृतिगणत्वाद्दुः . दिलोषः . शमितिमान्तं स्वरादित्वादित्य २० यम् . अनुस्वारपरसवर्णौ . ❀ अथ एतत्प्रादुर्भावोदाहरणम् पूष्णि पुरुषो व्यपदिश्यते . आदित्यः—पूषा, निवासोऽस्येति—

( आदित्यः ).

( १ ) “ दो, अवखण्डने ” ततः धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ भावे ” ३ । ३ । १८० ॥ कौ० पृ० ६४७

निरु०—३९ निवामस्सविता यस्य स ( आदित्यः ) प्रकीर्तितः ॥ ३० ॥

भा०—( ७ ) “ एपोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ” छा० उ० १  
—६—६ ।

( ८ ) “ सयश्वायं पुरुषे यश्वासावादित्ये ” तै० आ० २—८—५ ।

५ ( ९ ) “ ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती ” बृहत्पाराशरीये ।  
इत्युदाहृत्य आदित्यान्तरस्य,

( १० ) “ तस्य यथाकन्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी ” छा० उ० १—६  
—७ । इत्याम्नातम्. ❀

निर्व०—( ३ ) “ अकतरिचकारकेसंज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ०  
१० ६४७ इत्यनुवृत्तौ,

( ४ ) “ क्षियांकिन् ” ३।३।१४॥ कौ० पृ० ६५८  
इति किन्. अनैमित्तिकः,

( ५ ) “ आदेचः ” ६।१।४५॥ कौ० पृ० ४२३  
इत्येचआत्वम्. अनिद्.

१५ ( ६ ) “ व्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति ” ७।४।४०॥ कौ० पृ० ५९४  
इति इत्वम्. किन्वात्र गुणः. ततः, नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः.  
नञो नलोपः. यद्वा,

( ७ ) “ इण्, गतौ ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१  
अदितिदान्ताव्ययपूर्वः. ततः, किन्. अनिद्. अगुणः, अथवा,

२० ( ८ ) “ अद, भक्षणे ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५

( ९ ) “ हस्ररुहिषुपिभ्य इति ” उणादिः. प्रथमपादः कौ० पृ० ६१५  
बाहुलकादन्यतोपीति इतिः ततएव बाहुलकात्, कचिदन्त्योपिकारोनेत्  
ततः, अदितिश्चात्,

( १० ) “ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ” ४।१।८५॥ कौ० पृ०  
२५ २०५ इति ण्यः. आदिबुद्धिः.



{ ४० } पुष्कराक्षो,  
{ ५६१ }

ॐ पुष्कराक्षाय नमः ।

भा०—सर्वेश्वर्यासाधारणलक्षणं पुण्डरीकाक्षत्वं संगमयति—

( पुष्कराक्षः ),

( १ ) “ अक्ष्णोऽदर्शनात् ” ५।४।७६॥ कौ० पृ० १८३

इत्यच् समासान्तः. ❀

निर्व०—( ११ ) “ यस्येतिच ” ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः. इत्थं निष्पन्नादादित्यशब्दात्, सोऽस्य निवास इत्यर्थे, तेनैव,

( १२ ) “ दित्यदित्यादित्य ” ४।१।८५॥ कौ० पृ० २०५ १०

इत्यादिसूत्रेण ण्यः.

( १३ ) “ तद्धितेष्वचामादेः ” ७।२।११७॥ कौ० पृ० २०४.

इत्यादिवृद्धिः.

( १४ ) “ यस्य ” ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इत्यलोपः.

( १५ ) “ हलोऽयमांयमिलोपः ” ८।४।६४॥ कौ० पृ० १०

इति प्रथमस्य यस्य लोपः. ❀

तस्यैव सर्वेश्वर्यासाधारणलक्षणपुण्डरीकाक्षताकतया, पुष्करं- पुण्ड

रीकम्, अर्थात् तद्वत्, अक्षिणी अस्मेति—

( पुष्कराक्षः ).

निरु०—४० अक्षिणी पुण्डरीके व भक्तानुग्रहकारिणी

यस्यासौ ( पुष्कराक्षः ) स्यादष्टवर्णस्तु पावकः ॥ ३१



निर्व० (१) "अश्रू, व्याप्तौ" धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३ .

(२) "अश, भोजने" वा धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७८ .

(३) "पुपिकुपिशुपिभ्यः क्सिः" उणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६३२

५ इति वर्तमाने,

(४) "अशोर्निव" उणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६३२ .

इति क्सिः निव. क इत्.

(५) "तितुत्रतथसिसुसरकसेषुच" ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

इति नेट्.

१० (६) "ब्रश्च" ८।२।३६॥ कौ० पृ० ५१

इति झलि शस्य षः.

(७) "पदोः कः सि" ८।२।४१॥ कौ० पृ० ५२

इति कः.

(८) "इणकोः" ८।३।५७॥ कौ० पृ० ३४

१५ इत्यधिकृत्य,

(९) "आदेशप्रत्यययोः" ८।३।५९॥ कौ० पृ० ३४

इति षः.

(१०) "पुप, पुष्टौ" धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६

(११) "अः करन्" उणादिः चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३२

२० इति वर्तमाने,

(१२) "पुपः कित्" उणादिः चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३२

इति करन् कित् कित्त्वविधानमामर्यात् न कडत्. कित्त्वादगुणः. निह-  
तत्वान्नेट्. बहुव्रीहिः. संहितायाम् सवर्णदीर्घः. तन,

(१३) "बहुव्रीहौ सवर्ण्यक्ष्णोस्त्वाङ्गात्पच्" ५।४।११३॥ कौ०

२५ पृ० १६६

(४१) महास्वनः, ।

ॐ महास्वनाय नमः ।

भा०—तस्यैव चिह्नान्तरं च सूचयति—

( महास्वनः ), महान्-पूज्यः, स्वनः-शब्दः यस्येति.

५

निर्व०—इति विद्यमानेषु, प्रतिपदोक्ते षचि, भगवतस्सर्वाधिकस्या-  
प्राणित्वेन तदक्ष्णोऽप्राणिस्थतया, तथापीदृशस्य प्राणिन्यदृष्टतया,  
अनौचित्यात् प्राणिसादृश्याविवक्षमाणादतथायुततया च,

(१४) “ अद्रवम् ” ४।१।५४ ॥ कौ० पृ० १०१

इत्यादिपारिभाषिकस्वाङ्गत्वाभावादप्राप्ते,

१०

(१५) “ पश्यत्यचक्षुः ” श्वेता० उ० ३।

इत्यादिप्रक्रियया दर्शनसाधनचक्षुः पर्यायत्वाभावेन,

(१६) “ अक्ष्णोऽदर्शनात् ” ५।४।७६ ॥ कौ० पृ० १८३

इत्यच्च सर्वसमाससाधारणस्समासान्तः तद्धितसंज्ञायाम्,

(१७) “ यस्य ” ६।४।१४८ ॥ कौ० पृ० ५६

१५

इति इलोपः ॥

तस्यैव चिह्नान्तरमपि सूच्यते. महान्-पूज्यः, स्वनः-शब्दः,

(१) “ उक्त्वा ” छा० उ० १-६-७।

इति नाम वा, त्रयीसारसावित्रीप्रतिपादम्, प्रसिद्धं त्रयीरूपं वा  
अस्येति—

२०

( महास्वनः ).

निर्व०—४१ महान् पूज्यत्रयीरूपः स्वनो यस्य ( महास्वनः ) ।

भा०—( १ ) “ आन्महतः” ६।३।४६॥कौ०पृ० १५५

इत्यादिना आत्वम्, आमनन्ति हि,

( २ ) “तस्योदितिनाम” छा०उ० १—६—७।

५ इति, तस्यैतस्य नामरूपं सशब्दम्,

( ३ ) “ सैषा त्रय्येवविद्या तपति यण्योऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः” तै० ना० ६—१३।

इति त्रयोरूपं वा. पूज्यतमं सावित्रीप्रतिपाद्यतया वा. अतो हि मोक्षधर्मेषु,

( ४ ) “ विद्यासहायवन्तं माम् आदित्यस्य सनातनम्” भा० मो० ।

१० इति. ❀

निर्व०—( २ ) “ स्वन, शब्दे” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४१८

( ३ ) “ स्वनहसोर्वा” ३।३।६२॥कौ०पृ० ६५४

इति पाक्षिकोऽपु

( ४ ) “ मह, पूजायाम्” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४११

१५ ( ५ ) “ वर्तमानेपृषदुहन्महज्जगच्छतुवच्च” उणादिः द्वितीयपादः कौ० पृ० ६२२

इत्यतिः क्वचित् गुणाभावः, शतृवच्चावश्च निपात्यते; ततः, यथायोगमु-  
गित्कार्यम्. यदा तु कतिः, न तदा गुणाभावे प्रयतितव्यम्. बहुव्रीहिः.

( ६ ) “ आन्महतस्मानाधिकरणजातीययोः” ६।३।४६॥कौ०

२० पृ० १५५

इति महन आकारः,

( ७ ) “ अलोऽन्त्यस्य,, १।१।५२॥कौ०पृ० ७

इत्यन्तादिगः. सवर्णदीर्घः. ❀

(४२) अनादिनिधनो,

ॐ अनादिनिधनाय नमः ।

भा०—एतद्विव्यनामरूपविशिष्ट एव—

(अनादिनिधनः); नित्ययौवनतया जनिजरादिदुरितदूरनित्य- ५  
विग्रहः, नैतत्स्वरूपनित्यत्वपरमेतत्, तस्य, चतुर्मुखादीनामपि तुल्य-  
त्वात्.

(१) “भारूपस्सत्यसंकल्पः” छा० उ० ३-१४-२।

निर्व०—एतद्विव्यनामरूपविशिष्ट एव, नित्ययौवनजनिजरादिदुरित  
दूरनित्यविग्रहतया, न विद्येते, आदिनिधने आद्यन्तौ अस्येति— १०  
(अनादिनिधनः).

(१) “डुधाञ्, धारणपोणपयोः” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ०  
४५१ निपूर्वः

(२) “कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्ऋः” उणादिः द्वितीयपादः कौ०  
पृ० ६२२ इति ऋः. योरनः. आतो लोपः. १५

(३) “डुधाञ्, दाने” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१  
आङ्पूर्वः.

(४) “दाधाध्वदाप्” १।१।२०॥ कौ० पृ० ४२३  
इति घुसंज्ञायाम्,

(५) “उपसर्गवोःकिः” ३।३।९२॥ कौ० पृ० ६५८ २०  
इति किः. आतोलोपइत्युक्तम्. द्वन्द्वः ततः, नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः  
नञो नलोपः.

(६) “तस्मान्नुडाचि” ६।३।७४॥ कौ० पृ० १४७  
इति नुद्. ❀

निरु०—४२ यस्यादिनिधनं नाम्नि(अनादिनिधन)श्च सः॥ ३२॥ २५  
अनादिनिधनोपास्यो नित्ययौवनविग्रहः ।

भा०—( २ ) “ हिरण्यः पुरुषः ” तै०ना०६—१३ ।

( ३ ) “ विद्युतः पुरुषादधि ” तै०ना० ६—१—८ ।

( ४ ) “ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ” पु०सू०२० ।

५ ( ५ ) “ सर्वकर्मासर्वगन्धस्सर्वरसः ” छा०उ० ३—१४—२ ।

( ६ ) “ रुक्माभं म्वमर्धागम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम् ” मनुस्मृतिः १२—१२२ ।

( ७ ) “ पुरुषः पुण्डरीकाक्षः ” बराहपु० ।

इत्यादिर्भुतिस्मृतिसहस्रैः, अमलनीलोज्ज्वलनीलतायदमध्यस्थविद्युद्वे-

१० स्वाप्रग्न्यम्, अतिमौन्दर्यलावण्ययौवनाद्यभिमतगुणकतया स्वस्यापि नित्यमिच्छागृहीतम् रूपं तावत् ममर्थ्यन्तं, अस्यच,

( ८ ) “ सैकरूपरूपाय ” वि०पु० १—२—१ ।

( ९ ) “ श्रीवत्सवक्षा निच्यश्रीः ” रा०यु० ११४—१५ ।

पारागर्थं,

१५ ( १० ) “ न एव भगवान्कालस्मर्वमात्मवशं नयेत् ” पारागर्थं ।

( ११ ) “ नाम्नि विष्णोः परंतत्वं तस्य कालात्परा तनुः ” इत्यादि कण्ठान्तः, मदाकागणत्वात्, ज्ञानादिवत् स्वरूपनिरूपणानुप्रवृत्तात्, तमसः परत्वेन जन्मादिविकागनिवर्तितात्, अक्षरत्वकालानीतत्वादि विंशपणात्, तत्कनुन्यायाच्च, नित्यत्वं च सुदृढम्, इदं क्वचलवदागमन्या

२० यद्विगंधरोपमुपिकाद्यानमग्न्यरूपस्य काल्पनिकागन्तुकत्वानुमानं न प्ररो हत. अन एव निरूपवादा अपि भाति न ह्येवं दहनिषेधका नेतव्याः. नीताश्च,  
( १० ) ‘ ननु नमचमंभ्यानां देहोस्य परमात्मनः । न तस्य प्राकृतं पुनिः मांममेगंस्थितं भवा ॥

{ ४३ }  
{ १५१ } धाता.

ॐ धात्रे नमः ।

भा०—इत्यादिभिः शास्त्रैरेव. सूत्रकारवत्, वाक्यतद्वाच्यकारा-  
भ्यामपि, आदित्यान्तरं परंब्रह्म नित्यरूपं न्यरूपि,  
(१३) “रूपम् वातीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्दिशात्” । वाक्ये ।  
(१४) “अञ्जसैव विश्वमृजो रूपम्” ॥ इमिडभाष्ये ॥ इति. अत्र,  
अवतारेषु च नास्याद्यन्तौ, यथालौकिकम्. किंतु यवनिकाया इव  
परमव्योम्नः निर्गमप्रवेशमात्रमेव.—

(१५) “भुजैश्चतुर्भिः समुपेतं ममेदं रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं १०  
च । भूमौ गतं पूजयताप्रमेयं सदापि तस्मिन् निवसामि देवाः ” ॥

(१६) “स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकिन्त्रि-  
षम् ” रा० बा० १५—३३ ।

(१७) “विवेश वैष्णवं तेजस्तशरीरस्तहानुगः ” रा० उ० ११०

१२ । इति हि मुनिगृह्यम्. ❀

१५

कारणत्वेनापि ब्रह्मादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—

( धाता ), तृन्. एवं अर्त्ता इत्यादयः.

निर्व०—कारणत्वेनापि ब्रह्मादिभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते. अचित्सम-  
ष्टिभृतायां प्रकृतौ, चित्समष्टिभूतं विरिञ्चाख्यं गर्भं दधातीति—  
( धाता ).

२०

निरु०—४३ अचित्समष्टिभृतायां प्रकृतौ चित्समष्टिकम् ॥ ३३ ॥

गर्भं वेधात्मकं धत्ते यस्तु ( धाते )ति चक्षते ।

१ यपालोके; किंतु । २ सहित ।

जा०—( २ ) “ हिरण्यः पुरुषः ” तै०ना०६—१३ ।

( ३ ) “ विद्युतः पुरुषादधि ” तै०ना० ६—१—८ ।

( ४ ) “ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ” पु०सू०२० ।

५ ( ५ ) “ सर्वकर्मासर्वगन्धस्सर्वरसः ” छा०उ० ३—१४—२ ।

( ६ ) “ रुक्माभं स्वमधीगम्य विद्यान्तु पुरुषं परम् ” मनुस्मृतिः १२—१२२ ।

( ७ ) “ पुरुषः पुण्डरीकाक्षः ” वराहपु० ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रैः, अमलनीलोज्ज्वलनीलतायदमध्यस्थविद्युच्छे-

१० स्वाम्यम्, अतिसौन्दर्यलावण्ययौवनाद्यभिमतगुणकतया स्वस्यापि नित्यमिच्छागृहीतम् रूपं तावत् समर्थ्यते, अस्यच,

( ८ ) “ सदैकरूपरूपाय ” वि०पु० १—२—१ ।

( ९ ) “ श्रीवत्सवशा नित्यश्रीः ” रा०यु० ११४—१५ ।

पाराशर्यं,

१५ ( १० ) “ मएव भगवान्कालस्मर्वमात्मवशं नयेत् ” पाराशर्यं ।

( ११ ) “ नास्ति विष्णोः परतत्वं तस्य कालात्परा तनुः ” इत्यादि कण्ठान्तैः, मदाकारणत्वात्, ज्ञानादिवत् स्वरूपनिरूपणानुप्रवेशात्, तमसः परत्वेन जन्मादिविकारानिवर्तित्वात्, अक्षरत्वकालातीतत्वादि विशेषणात्, तत्कनुन्यायाच्च, नित्यत्वं च सुदृढम्, ईदृक्वलवदागमन्या

२० यद्विगंधदोषमृषिकाद्यानमस्यरूपस्य काल्पनिकागन्तुकत्वानुमानं न प्ररो हतः अत एव निरूपवादा अपि भौतिकहयंदहनिपथका नेतव्याः, नीताश्च,  
( १२ ) “ नभृन्मयसंस्थानां देहोस्य परमात्मनः । न तस्य प्राकृता मूर्तिः मांसमेतेश्चैतन्मवा ” ॥



{ ४३ }  
{ १५१ }

धाता.

ॐ धात्रे नमः ।

भा०—इत्यादिभिः शास्त्रैरेव. सूत्रकारवत्, वाक्यतद्भाष्यकारा-  
भ्यामपि, आदित्यान्तरं परंब्रह्म नित्यरूपं न्यरूपि,

(१३) “रूपम् वातीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्” । वाक्ये ।

(१४) “अञ्जसैव विश्वसृजो रूपम्” ॥द्रमिडभाष्ये ॥इति. अत्र,  
अवतारेषु च नास्याद्यन्तौ, यथालौकिकम्: किंतु यवनिकाया इव  
परमव्योम्नः निर्गमप्रवेशमात्रमेव.—

(१५) “ भुजैश्वरुभिः समुपेतं ममेदं रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं १०  
च । भूमौगतं पूजयताम्रेयं सदापि तस्मिन् निवसामि देवाः ” ॥

(१६) “ स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्विरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकिल्बि-  
षम् ” रा० बा० १५—३३ ।

(१७) “ विवेश वैष्णवं तेजस्तशरीरस्महानुगः ” रा० उ० ११०  
१२ । इति हि मुनिगृह्यम्. ॐ

कारणत्वेनापि ब्रह्मादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—

( धाता ); तृन्. एवं भेदां इत्यादयः.

निर्व०—कारणत्वेनापि ब्रह्मादिभ्यो वैलक्षण्यमृच्यते. अचित्सम-  
द्विधतायां प्रकृतौ, चित्समद्विधूत विरिञ्चाख्यं गतं दधातीति—  
( धाता ).

निरु०—४३ अचित्समद्विधतायां प्रकृतौ चित्समद्विधूतम् ॥३३॥  
गमं वेधात्मकं भजे यन्तु ( धाता )ति चञ्जे ।

१ यथातीरे; किंतु । २ सारितं ।

भा०—( २ ) “ हिरण्मयः पुरुषः ” तै०ना०६—१३ ।

( ३ ) “ विद्युतः पुरुषादधि ” तै०ना०६—१—८ ।

( ४ ) “ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ” पु०सू०२० ।

५ ( ५ ) “ सर्वकर्मासर्वगन्धस्सर्वरसः ” छा०उ० ३—१४—२ ।

( ६ ) “ रुक्माक्षं स्वमर्धागम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम् ” मनुस्मृतिः १२—१२२ ।

( ७ ) “ पुरुषः पुण्डरीकाक्षः ” वराहपु० ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रैः, अमलनीलोज्ज्वलनीलतायदमध्यस्थविद्युद्ध-

३० खाप्रस्थम्, अतिसौन्दर्यलावण्ययौवनाद्यभिमतगुणकतया स्वस्यापि नित्यमिच्छागृहीतम् रूपं तावत् समर्थ्यते. अस्यच,

( ८ ) “ सदैकरूपरूपाय ” वि०पु० १—२—३ ।

( ९ ) “ श्रीवत्सवशा नित्यश्रीः ” रा०यु० ११४—१५ ।

पाराशर्ये,

१५ ( १० ) “ मएव जगवान्कालस्मर्वमात्मवशं नयेत् ” पाराशर्ये ।

( ११ ) “ नाम्ति विष्णोः परंतत्वं तस्य कालात्परा तनुः ” इत्यादि कण्ठाक्षैः, मदाकारणत्वात्. ज्ञानादिवत् स्वरूपनिरूपणानुप्रवेशात्, तमसः परत्वेन जन्मादिविकारानिधित्वत्वात्, अक्षरत्वकालातीतत्वादि विशेषणात्. तत्क्रान्त्यायाच्च, नित्यत्वं च सुदृढम्. ईदृक्चलवशागमन्या

२० यविगंधशोषप्रपिकामानमस्यरूपस्य काल्पनिकागन्तुकत्वानुमानं न प्ररो हतः अत एव निरूपवादा अपि भौतिकहर्षदहनिपेधकानेतय्याः नीताश्च,  
( १२ ) “ ननु नर्मवसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः । न तस्य प्राकृता मूर्तिः मांसमेतदग्निसंज्ञवा ॥

( ४५ ) धातुरुत्तमः, ॥

ॐ धातुरुत्तमाय नमः ।

भा०—( ६ ) “ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ” म०  
सू० १—९ । ५

इत्यादिवचनेभ्यः. ❀

अतः, ( धातुरुत्तमः )-

स्रष्टुरुत्कृष्टतमः, ❀

दण्डापूपिकया तत्सृष्टेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यश्च, यथा,

( १ ) “ तत्त्वं नारायणः परः ” तै० ना० ६—११ । १०

( २ ) “ एतेषां कतमो देवः परः कोवायवापरः ”

वाराहे । इति पृष्टे,

( ३ ) “ परो नारायणो देवः तस्माज्जातश्चतुर्मुखः ” वाराहे ।

इत्यादि ब्रह्मरुद्रसंवादयज्ञाग्रहरणादाविदम् स्पष्टम्- ❀

निर्व०— अतः, धातुः- स्रष्टुः, उत्तमः- उत्कृष्टतमः, किंपुनस्तत्सृष्टे- १५  
भ्य इति—

( धातुरुत्तमः ).

उच्छब्दात् उत्कृष्टवाचिनः, आतिशायनिकस्तमप्. चत्वर्यम्.

( १ ) “ इधाञ्, धारणपोषणयोः ” था० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१ २०

तृन्. अनिद्. इत्सौ,

( २ ) “ ऋनउत् ” ६।१।१११॥ कौ० पृ० ४७

इति उकार एकदेशः, स्परः.

( ३ ) “ राल्म्य ” ८।२।२४॥ कौ० पृ० ४७

इति सलोप इत्यादि. ❀

निरु०—४५. यो वै स्यादानुरुत्कृष्टः स च स्यात् ( धातुरुत्तमः ) ॥ ३५ ॥ २५

१ अग्रहाराद्यापारा । यज्ञप्रवर्णनादी ।

{ ४४ } विधाता,  
{ ४८६ }

ॐ विधात्रे नमः ।

- भा०— अनिरुद्धस्वरूपः, सर्वयोनावचित्समष्टिभृतायां  
५ प्रकृतौ चित्समष्टिभृतं विरिञ्चात्मकं गर्भं दधातीति; यथा,  
( १ ) “ मम योनिर्महत् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ” गी०  
१४-३। मौलसंहितायाम्,  
( २ ) “ धाता क्षेत्रे कर्मबीजभृतं गर्भं दधाति ” इति.  
( ३ ) “ अप एव ससर्जादौ तामु वीर्यमपासृजत् ” म० स्मृ० १-८।  
१० इत्यादि. ❀

तं गर्भं परिणमय्य आविर्भावयतीति च—

( विधाता ).

( १ ) “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ” इति; श्वे० उ० ६-१८।

( २ ) “ अथ पुनरेव नागयणः ”

१५ उत्पत्तिक्रमे,

( ३ ) “ तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत ”

( ४ ) “ हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् ”

( ५ ) “ तस्माद्विराडजायत ” पु० सू० ५।

निर्व०—( १ ) “ इधाञ्, धारणपोषणयोः ” भा० जुहोत्यादिः  
२० कां० पृ० ४७, १ तृणादि. अनिद्र. ❀

तं गर्भं परिणमय्य विदधानि आविर्भावयतीति च—( विधाता ).

पूर्ववत् धातुः; विपृवः नदत् तृणादि. ❀

निरु०—४४ तद्वर्गगणिमे स्यादविर्भावयिता स्वयम् ॥ ३४॥

धारणादीन्पा यन्मात् ( विधाता ) यं प्रकृतिनः ।

( ४७ ) हृषीकेशः,

ॐ हृषीकेशाय नमः।

भा०—(५) “तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः सर्वेषां  
साक्षिभूतोसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित्” भा० मो० १७९-४। इति अती ५

न्द्रियत्वात्, अंकुत्स्नग्रहणत्वाच्च,

( अग्रमेय ) त्वमण्वेव वचनेषु स्फुटम्. ❀

तत्करणानामपि नियामकत्वात्.—

( हृषीकेशः. ) यथा, श्रीहरिवंशे,

( १ ) “ हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुः तेषामीशो यतो भवान् । हृषी- १०

केशस्ततो विष्णुः ख्यातो देवेषु केशवः ” इति; भा० हरि० ।

( २ ) “ हर्षात्सौख्यात् मुखैश्वर्यात् हर्षकेशत्वमश्नुते ” ।

इति वा. ❀

निर्व०—तत्करणानां हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः नियामक  
इति वा हर्षसौख्यमुखैश्वर्ययोगाद्वा—

१५

( हृषीकेशः. )

पूर्वत्र,

( १ ) “ ईश, ऐश्वर्य ” भा० अद्वादिः को० पृ० ४३८

( २ ) “ इगुपधज्ञाप्तीकिरःकः ” ३।१।१३५।। को० पृ० ५६७

२०

इति कः.

( ३ ) “ हृषु, अलीके ” भा० अद्वादिः को० पृ० ४१०

( ४ ) “ हृष, तुष्टौवा ” भा० दिवादिः को० पृ० ४६०

( ५ ) “ कपिदूषित्यामीकन उणादिः चतुर्थपादः को०

पृ० ६३२ इति वनंमाने,

निरु०—४७ इन्द्रियाणां नियन्त्रित्वात् ( हृषीकेशः ) प्रकीर्तितः। २५

१ अरामात् ।

श्लो० ॥ ६ ॥ ( ४६ ) अप्रमेयो,

ॐ अप्रमेयाय नमः ।

भा०—तेषां करणैः प्रमातुमशक्यः—( अप्रमेयः ).

५ ( १ ) “ ईदति ” ६।४।६५॥कौ०पृ०५५७

इति ईकारः; यथा,

( २ ) “ यं नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति पुरुषोत्तमम् ”

स्वयं च ब्रह्मा,

( ३ ) “ न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य विद्मो वयं सर्वमयस्य

१० धातोः। न च स्वरूपं न परप्रभावं न चैव सार परमेश्वरस्य ”

ब्रह्मरुद्रसंवादे च,

( ४ ) “ न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम । सगुणो निर्गुणो

विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ” ॥

निर्व०—तेषां करणैः प्रमातुं-परिच्छेत्तुं, शक्यः प्रमेयः, स नेति—

१५ ( अप्रमेयः ).

( १ ) “ माह्, माने ” वा० जुहोत्यादिः कौ०पृ० ४५०

प्रपूर्वः.

( २ ) “ अचोयत् ” ३।१।९७॥कौ०पृ०५५७

इति यत्. कृत्यश्रायम्,

२० ( ३ ) “ शकिलिङ्च ” ३।३।१७२॥कौ०पृ०५५२

इति चात् शक्यार्थः.

( ४ ) “ ईदति ” ६।४।६५॥कौ०पृ०५५७

इति आत ईत्वम्. तस्य,

( ५ ) “ मावंधानुकार्धधानुकयोः ” ७।३।८४॥ कौ० पृ० ३६८

०५ इति गुणः. नञ्ममामः नञो नलोपः. ॐ

निरु०—४६ ब्रह्मादीनां च करणैर्नामानुमपि शक्यते ।

द्रष्टुं ह्यमा ( यप्रमेयः ) वचमामप्यगोचरः ॥ ३६ ॥

( ४९ ) अमरप्रभुः, ।

ॐ अमरप्रभवे नमः ।

भा०—( ४ ) “अजस्यनाभावध्येकं मर्पितम्” य० वे० ४ का० ६

प्र० २ अ० ।

( ५ ) “अजस्यनाभावध्येकं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम्” इत्यादि. ॐ

तेषाममराणां सृष्ट्याद्यधिकारदानेन निर्वाहकश्च— ( अमरप्रभुः );—

निर्व०—( ५ ) “अतः” इत्युपधावृद्धिः. ७।२।११६॥ कौ० पृ० ३८६

( ६ ) “पद, गतौ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

( ७ ) “अतिस्तुसुहुसुधुशिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन्” इतिमन्. १०

निहतत्वात् नेट् बहुव्रीहिः. [उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१६ यद्यपि,

( ८ ) “शेषो बहुव्रीहिः” २।२।२३॥ कौ० पृ० १६०

इति समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः. तथापि,

( ९ ) “सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ” २।२।३५॥ कौ० पृ० १७३

इति सप्तम्याः प्राक्प्रयोगविधानात्,

( १० ) “अल्पाख्यायाम्” ५।४।१३६॥ कौ० पृ० १७०

इतिवा ज्ञापकात्, स हि व्यधिकरणानामपि भवति. नच, तेनैवात्र त-

स्याः प्राङ्निपातशङ्क्यः,

( ११ ) “गङ्गादिभ्यः परा” २।२।३५॥ कौ० पृ० १७३

इति तस्याः परनिपातात्, गङ्गादेराकृतिगणत्वात्.

( १२ ) “अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः” ५।४।७५॥ कौ० पृ० १८३

इत्यत्र अजिति योगविभागादच् समासान्तः.

( १३ ) “यस्य” इति लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

तेषां पञ्चप्रभृतीनाममराणां सृष्ट्याद्यधिकारदानेन, प्रभुः निर्वाहक

इति ( अमरप्रभुः ).

निरु०—४९ सृष्ट्यादिष्वपि देवानामधिकारप्रदानतः ॥ ३८॥

( अमरप्रभुः ) रित्युक्तो नवार्णः सर्वदो मनुः ।

१ मर्पितम् यस्मिन्निदं विश्वं भूतनमभिश्चिनम ।

{ १९८ }  
{ ३४८ } (४८) पद्मनाभो,

ॐ पद्मनाभाय नमः ।

भा०—उक्तं हि सर्वं व्यनक्ति,—(पद्मनाभः),—

५ पद्मभुवः प्रभवः पद्मो नामावस्येति.

(१) “अच्यप्रत्यन्ववपूर्वात्” ५।४।७५॥ कौ० पृ० १८३

इत्यत्र योगविभागात् अच्; यथा,

(२) “धातोत्तानः संविशति पञ्चवर्षशतानि तु”

(३) “धातुर्नाभ्यां पुष्करं प्रादुर्भवति पुष्करं पुण्डरीकं च

१० पद्मं चर्कोमित्येष कालः”

निर्व०—(६) “अनिहपिभ्यांकिच्च” उणा० चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३२

इति ईकच्; कित्. कित्त्वान्नगुणः. संहितायाम् आद्रुणः. अन्यत्र,

निरुक्तस्यातन्म्यादुपपत्तिः ❀ पृषोदरादिः—, ❀

उक्तं सर्वं व्यज्यते.

१६ पद्मभुवः प्रभवः पद्मः नामौ अस्येति—

( पद्मनाभः )

(१) “णह,बन्धने” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

(२) “णोनः” ६।१।६५॥ कौ० पृ० ३८६

(३) “वसिषपियुजिराजिवजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्यइञ्” उ-

२० णादिः चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३८

इति वर्तमाने,

(४) “नहोभश्च” उणादिः चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३८

इति इञ्, भश्च अन्तादेशः.

निरु०—४८ कालात्मकं तु यत्पद्मं नामौ यस्य स उच्यते ॥ ३७॥

२५ ( पद्मनाभ ) श्वाष्टवर्णो महासन्तानदो मनुः ।

१ प्रत्येपकालः ।



ना०—( १ ) “ विश्वकर्मणस्समवर्तताधि”पु० १९ ।

( २ ) “ पुरुषं विश्वकर्माणमादिदेवमजं विभुम्”

सर्वं चैतत्,

( ३ ) “ य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत”४का०६प्र०२अ० । ९

इत्युपक्रमे, विश्वकर्मसूक्ते स्पष्टं द्रष्टव्यमिति. विश्वकर्मत्वं च,

( ४ ) “ तदैक्षतबहुस्यां प्रजायेयेति”छा०उ०६-२-३।

( ५ ) “ सदैक्षतलोकाञ्जुसृजा इति ” ऐ०उ०१-१।

( ६ ) “ सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति”तै०आ०२-६-२।

( ७ ) “अथ पुनरेव नारायणः सोन्यं कामं मनसा ध्यायीत”॥महो- १०

पनिषदि ॥

( ८ ) “ तदसदेवसन्मनो कुरुत स्यामिति”२अ०२प्र०९अ०।

( ९ ) “सोमिध्यायशरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ” म०

स्मृ० १-८।

( १० ) “ स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत् पुरुषं द्विधा” १५

( ११ ) “ कामाच्च नानुमानपेक्षा”ब्र०सू० १-१-३९ !

इति. ❀

निर्व०—( १ ) “ हुक्लृञ्,करणे” धा०तनादिः कौ०पृ०४७३

( २ ) “ सर्वधातुभ्योमनिन्”उणादिः चतुर्थपादः कौ०पृ०६३९

इति मनिन्. गुणो रपरः. अनिट्. २०

( ३ ) “ विश,प्रवेशने” धा०तुदादिः कौ०पृ०४६९

( ४ ) “ अगूप्नुपि”उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ०६१७

इत्यादिना कन्, कित्वादगुणः. अनिटित्युक्तम्. बहुव्रीहिः. नान्त-

लक्षणः उपधादीर्घइत्यादि. ❀

( ५० ) विश्वकर्मा,

ॐ विश्वकर्मणे नमः ।

भा०—श्रीमति रामायणे ब्रह्मा,

५ ( १ ) “ महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम् ” रा०उ० १०४-४ ।

महाभारते,

( २ ) “ एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदा दर्शितपन्थानौ मृष्टिसंहारकारकौ ” भा०मो० १६९-१९ ।

१० इत्यादि. ❀

अतः,

( विश्वकर्मा ),—

ब्रह्मसृष्टेः प्राक् ऊर्ध्वं च विद्यमानं विश्वं कर्म जगद्व्यापारोऽस्यैवेति; यथा,

१५ निर्व०—( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” भा०ऽवादिः कौ०पृ० ३६८ प्रपूर्वः

( २ ) “ विप्रसंख्यः ” ३।२।१८०॥ कौ०पृ० ६०७

इति समुदायस्य संज्ञात्वेन दुरित्यादि.

( ३ ) “ मृद्, प्राणत्यागे ” भा० तुदादिः कौ०पृ० ४६८

पचाद्यच्च; बाहुलकादयं भावे वा गुणो रपरं: नञ्पूर्वः, पूर्वत्र,

२० तत्पुरुषः, अन्यत्र, बहुव्रीहिः. नलोपः ततः तत्पुरुषः. ❀

अतः, ( ब्रह्मसृष्टेः प्राक् ऊर्ध्वं च विद्यमानं विश्वं कर्म जगद्व्यापारः अस्मेति )—

( विश्वकर्मा ).

निर्ह०—५० विश्वस्य जगतः कर्म व्यापारो यस्य लक्षणम् ॥ ३९॥

२५ [ प्राक् ब्रह्मसृष्टेरूर्ध्वं च ( विश्वकर्म ) ति कथ्यते । ]

[ इदमाधुनिककृतम् एवमन्यत्राप्युक्तम् ]

भा०—( १ ) “ स्कोस्सयोगादोरन्तेच ” ८।२।२९ ॥ कौ०

पृ०६९

इति ककारलोपः.तनूकरणं व्यक्तावयवीकरणम्.त्विषेर्वा दीप्तिकर्मणः,

( २ ) “ नमृनेष्टृ ” उणादिः.द्वितीयपादः.कौ०पृ०६२३

इत्यादिना तनू, उपधायाः अत्वं च निपात्यते; “ त्विषेर्देवतायामका  
रश्चोपधाया अनिट्त्वम् च ” ३।२।१३५॥ कौ०पृ० इतिवा निपातः.दी  
पनं प्रकाशनम्, अवयवोन्मीलनमित्यर्थः; यथा,

( ३ ) “ त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं विषश्चिम् ” आर० ३ प्र० ११ अनु०।

( ४ ) “ विदे नरूपे व्यकरोत् सतासतीप्रजापतिः ” २ अष्ट० ६ प्र० २ अ० १०

( ५ ) “ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः ” पु० सू० १६।

( ६ ) “ नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ” इत्यादि. वि०

पु०—१—५—६३ ❀

निर्व०—( १ ) “ त्वश्नु, तनूकरणे ” वा० ञ्वादिः कौ०पृ० ४०८

( २ ) “ तृन्तृचौशंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ” उणादिः.द्वितीय १५

पादः कौ०पृ०६२३

इति तृच्. सच अनिट्.

( ३ ) “ स्कोस्सयोगादोरन्तेच ” ८।२।२९॥ कौ०पृ०६९

इति शलि कलोपः.तस्य, घृत्वेन टः.अनङ् इत्यादि.अन्यत्र,

( ४ ) “ त्विष, दीप्तौ ” वा० ञ्वादिः कौ०पृ० ४३२

२०

इह, अवयवोन्मीलनरूपप्रकाशनपर्यायदीपनकर्मा चायम्.

( ५ ) “ नमृनेष्टृहोतृपोतृभातृजामातृमातृपितृदुहितृ ”

उणादिः.द्वितीयपादः कौ०पृ०६२३

इति तृन्, इतोत्वं च निपात्यते.निहतत्वाच्चेष्ट्.

“ त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वम् च ” ३।२।१३५॥ कौ०पृ० २५

इति वा तृनि निपातः. शेषं प्राग्वत्. ❀

( ५१ ) मनु, ( ५२ ) स्त्वष्टा,

ॐ मनवे नमः । ॐ त्वष्ट्रे नमः ।

भा०—प्रसिद्धात् संकल्पलवमात्रात् मननादेवेति—

५ ( मनुः ),—

( १ ) “ मन,ज्ञाने” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६

( २ ) “ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यउः” उणादिः  
प्रथमपादः कौ० पृ० ६०९ ❀

एवं निर्मितं नामरूपव्याकरणेन मुरनरादिवैचित्र्यविभक्तं व्यनक्ति; अतः,  
१० ( त्वष्टा ). त्वक्षतेस्तनूकरणकर्मणस्तुच्.

निर्व०—विश्वकर्मत्वं च, प्रसिद्धतत्संकल्पलवमात्रात् मननादेव. ततः  
मन्यते मनुतेवेति—

( मनुः ).

( १ ) “ मन,ज्ञाने” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६

१५ ( २ ) “ मनु, अवबोधने” वा, धा० तनादिः कौ० पृ० ४७३  
उभयतोपि,

( ३ ) “ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च”

उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६०९

इति उः. ❀

२० एवं निर्मितं त्वक्षति-तनूकरोति; त्वेषति दीपयति नामरूपव्याकरणेन  
व्यक्तावयवं करोतीति वा—

( त्वष्टा ). पृथ्व,

निरु०—संकल्पलवमात्राच्च मननात् ( मनु ) रुच्यते ॥ ४० ॥

५२. नामरूपव्याकरणात् ( त्वष्टा ) सृष्टस्य गद्यते ।

( ५४ ) स्थविरो,

ॐ स्थविराय नमः।

भा०—( ५ ) “ विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोस्सर्वमिदं जगत् ” वि०  
पु० १—१७—८४ ।

( ६ ) “ त्वद्विस्तारो यतो देव ”

इत्यादि. ❀

एवं संकल्पमूलकरत्वेऽपि लौकिकमृदादिकारणवैलक्षण्यं विवक्षति-  
( स्थविरः ). तिष्ठते;

( १ ) “ अजिरशिशिर ” उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१२ १०

इत्यादिना किरच् प्रत्ययः, ह्रस्वत्वं, वुगागमश्च निपात्यते. सकलं का-  
लं स्थासुः लीलया कालमपेक्षमाणोऽपि अतत्तन्त्रः; अनेन कालविशेषा  
पेक्षपरिणामदुग्धदध्यादिवैलक्षण्यं विवक्षितम्, कालस्यापि सर्वात्मना  
तादधीन्यात्; यथा,

निर्व०—( ३ ) “ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरंपूर्वस्य १५

चगुणः ” ६।४।१५६॥ कौ० पृ० ३४२

इति यणादि परस्य लस्य लोपः, पूर्वस्य च गुणः ओकारः,

अव्. ❀

एवं कारणत्वेऽपि. लौकिकमृदादिवैलक्षण्यं विवक्ष्यते. लीलया का-  
लोपेक्षोऽपि, अतत्तन्त्रतया कालविशेषापेक्षपरिणामदुग्धदध्यादिविलक्ष २०  
णः सर्वं कालं तिष्ठतीति—

( स्थविरः ).

निरु०—५४ [कालातन्त्रतया दुग्धदध्यादिभ्यो विलक्षणः॥४२॥

विद्यते यस्सर्वकाल ( स्थविरः ) परिकीर्तितः । ]

{ ५३ } स्थविष्ठः,  
{ ४३८ }

ॐ स्थविष्टाय नमः ।

भा०—अतः,

५ ( स्थविष्ठः )—स्थूलतमः. स्थूलशब्दात् इष्टन्.

( १ ) “ स्थूलदूर ” ६।४।१५६॥ कौ० पृ० ३४२

इत्यादिना यणादिपरलोपः, पूर्वस्य च गुणः.

( २ ) “ बहुस्यां ” तै० आ० २-६-२।

इति यथासंकल्पं बहुभवन् सूक्ष्माव्यक्तसमष्टिकारणपर्वणो भोक्तुरनसु-  
१० रतिर्यक्स्थावरकरणकेलेवरतद्रोचरशब्दस्पर्शादितदास्पदचतुर्दशभुवनब्र-  
ह्माण्डतदावरणरूपस्थूलव्यक्तव्यष्टिकार्यविस्तारवान् जायत इत्यर्थः.  
यथा,

( ३ ) “ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ” गी० १०-१९।

( ४ ) “ व्योमाम्बुवाय्वग्निमहीस्वरूपैः विस्तारवान् योणुतरो-

१५ णुभावात् ”

निर्व०—अतः, यथासंकल्पं बहुभवन् सूक्ष्मावस्थस्य स्थूलावस्थतया  
विस्तारवत्त्वादतिशयेन स्थूल इति—

( स्थविष्ठः ).

( १ ) “ स्थूल, परिबृंहणे ” धा० चुरादिः कौ० पृ० ४९०

२० चुरादौ, कयादिः. णिच्. अतोलोपः. ततः, पचाद्यच्.

णिलोपः. इत्थं निष्पन्नात् स्थूलशब्दात्,

( २ ) “ अतिगायने ” ५।३।५५॥ कौ० पृ० ३४०

इति इष्टन्.

निरु०—५३ [ बहुभवनं सूक्ष्माणां स्थूलावस्थतया च सः ॥ ४९॥

२५ विस्तारवत्त्वात् स्थूलः ] ( स्थविष्ठः ) परिकीर्तितः ।

श्लोक० ॥ ७ ॥ ( ५६ ) अग्राह्यः,

ॐ अग्राह्याय नमः ।

भा०—(१) “ ध्रु, गतिस्थैर्ययोः ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६७

( २ ) “ नुदादिभ्यो णल्कौ ”

५

इति, कः. एवं गुहंः, वृषंः, निर्मिषंः.

इत्यादयोपि कप्रत्ययान्ताः; यथा,

( ३ ) “ अजग्यश्शाश्वतो ध्रुवः ”

( ४ ) “ अविकाराय शुद्धाय ” वि० पु० १-२-१ ।

( ५ ) “ अपक्षयविनाशाभ्याम् ” इति. ❀ वि० पु० १०, १-२-११ ।

मृत्तन्वादिरिव कुलालकुविन्दादिना अनधिष्ठेयः—(अग्राहः).

निर्व०—( ३ ) “ नुदादिभ्यो णल्कौ ”

इति, कः. कित्त्वान्नगुणः पूर्वपाठे,

( ४ ) “ अचिश्रुधातुभ्रुवांप्वेरियङुवङौ ” ६ । ४ । ७७ ॥ १५

कौ० पृ० ४५

इत्योरुवङ्; पाठान्तरे तु न. यद्वा, ❀ पचाद्यच्.

( ५ ) “ गाङ्गुदादिभ्योऽणिन्ङित् ” १ । २ । १ ॥ कौ० पृ० ४४२

इति, कुदादिलक्षणमचो ङित्वम्. ङित्वा न्नगुण इत्यादि.

पाठान्तरे, इगुपधलक्षणो वा कः. ❀

२०

कुविन्दादिना तन्त्वादिरिव ग्रहीतुं—अधिष्ठितुं शक्यः ग्राहः,

त नेति—( अग्राहः ).

( १ ) “ ग्रह, उपादाने ” धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७८

निरु०—५६ ( अग्राहो ) योजनधिष्ठेयो मृत्तिकेव कुलालकैः ॥

१ तुदा । २ अतिमिषः । विमिषः । ३ अनेयः ।

{ ५५ } ध्रुवः, ॥  
३९०

ॐ ध्रुवाय नमः ।

भा०—( २ ) “कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च । ईशिता  
५ भगवानेकः सत्यमेतद्वीमि ते”

( ३ ) “ कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः । आत्मयोगेन भग-  
वान् परिवर्तयतेऽनिशम् ”

( ४ ) “ कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ”  
इत्यादि. ❀

१० अनन्तपरिणामादप्यविकुर्वाणतया स्वरूपादप्रच्याव्यः—  
( ध्रुवः ).

निर्व०—( १ ) “ ठा, गतिनिवृत्तौ ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४२४

( २ ) “ पःसः ” ६।१।६४ ॥ कौ०पृ० ३८३  
इत्यादि.

१५ ( ३ ) “ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरस्वदिरशिविराः ”

उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ० ६१२

इति किरच् पक्षे धातोर्वुक्, ह्रस्वत्वं च निपात्यते. ❀

अनन्तपरिणामादपि अविकुर्वाणतया, ध्रुवति—स्वरूपादप्रच्याव्यो  
भवतीति—

२० ( ध्रुवः )

( १ ) “ ध्रु, गतिस्थैर्ययोः ” धा०तुदादिः कौ०पृ० ४६७

( २ ) “ ध्रुव ” धा०तुदादिः इतिवा पाठः. कौ०पृ० ४६७

निरु०—५५ अप्रच्याव्यस्वरूपात् सदा योसौ. ( ध्रुवः ) स्मृतः ॥ ४३ ॥

१ अप्रच्याव्यात्तुवः ।



{ ५८ } कृष्णो, ( ५९ ) लोहिताक्षः,

ॐ कृष्णाय नमः । ॐ लोहिताक्षाय नमः ।

भा०—एवंविधलीलारसेन नितान्तनिर्वृतः—( कृष्णः ). आर्षं निरुक्तम्,  
( १ ) “ कृषिर्भूवाचकशब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । कृष्णस्तद्भाव- ५  
योगाच्च ”, इति. ॐ भार० उ० ६९—५ ।

ईदृहनिर्वृतिपिशुनरम्यराजीवताम्रनयनः— ( लोहिताक्षः ). ॐ

निर्व०—एवंविधलीलारसेन कर्षति रुषति वा नितान्तनिर्वृतो भव-  
तीति—( कृष्णः ).

( १ ) “ कृष, विलेखने ” निर्वृतिकर्महायं, धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६४ १०

( २ ) “ इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्योनक् ” उणादिः तृतीयपादः  
कौ० पृ० ६२५

( ३ ) “ कृषेर्वर्णे ” उणा० तृतीयपादः कौ० पृ० ६२६

इति कृषेर्निहतात् नक्प्रत्यये, किन्त्वात् गुणाभावे, णत्वेच, कृष्णश-  
ब्दस्य निष्पाद्यत्वेपि, प्रकृतेचार्पिनिर्वचनानुसारात् उक्तार्थनिष्पत्तिः. १५

ॐ पृषोदरादिः. यद्वा, तेनैव सूत्रेण बाहुलकादन्यत्रापि नक्. अगुणः.  
अनिङ्. णत्वम्. ॐ

ईदृशनिर्वृतिपिशुनरम्यराजीवताम्रनयनतया लोहिते अक्षिणी अ-  
स्येति—

( लोहिताक्षः ). ॐ अशेःक्सौव्युत्पादितो हि अक्षिशब्दः. २०

( १ ) “ रुह, बीजजन्मनिप्रादुर्भावेच ” धा० त्वादिः कौ० पृ० ४२०

( २ ) “ ह्रस्याभ्यामितन् ” इति वर्तमाने, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९

निरु०—५८ एकान्तलीलारसतो निर्वृतः ( कृष्ण ) उच्यते ॥ ४५ ॥

कृषिर्भूवाचकः शब्दो. णश्च निर्वृतिवाचकः ।

५९ रक्तराजीवनयनो ( लोहिताक्षः ) प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥

( ५७ ) शाश्वतः,

ॐ शाश्वताय नमः ।

- भा०—( १ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” ३।१।१२४॥ कौ० पृ० ५६२  
 १५ इति ण्यदन्तः, एवं, वेदैः, मान्यैः इत्यादयोपि, यथा,  
 (२) “ नैनमृध्वं न तिर्यञ्चन्न मध्ये परिजगत् ” तै० ना० ६-१-९।  
 ( ३ ) “ ब्रह्माध्यतिष्ठत् ” २ अ० ८ प्र० २ अ० ।  
 ( ४ ) “ अधितिष्ठत्येकः ” इत्यादि. ❀ श्वे० उ० ४-११ ।  
 एवम्, ( शाश्वतः ),— अनवरतजगद्ध्यापारप्रवाहत्वेन नित्यः; यथा,  
 १० ( १ ) “ अब्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ” वि० पु०  
 १-२-२६ । इत्यादि. ❀

- निर्व०—“( २ ) ऋहलोर्ण्यत् ” इति हलन्ताण्यत्. ३।१।१२४॥  
 कौ० पृ० ५६२  
 ( ३ ) “ शाकिलिङ्च ” इति चात् शक्यार्थं अयं कृत्यः. ३।३।  
 १५ १७२॥ कौ० पृ० ५५२  
 ( ४ ) “ अतः ” इत्युपधावृद्धिः. ७।२।११६॥ कौ० पृ० ३८६।  
 नञ्त्तत्पुरुषः नलोपः. ❀  
 एवम्, अनवरतजगद्ध्यापारप्रवाहत्वेन, शाश्वत् भवः—नित्य इति—  
 ( शाश्वतः ), शाश्वदित्यव्युत्पन्नम् प्रातिपदिकमव्ययम्, ततः,  
 २० ( १ ) “ तत्रभवः ” इति, अण्. आदिवृद्धिः. ४।३।५३॥ कौ०  
 पृ० २६१  
 ( २ ) “ अव्ययानां भमात्रेऽल्लोपः ” इत्यस्य, ६।४।१४४ कौ० पृ०  
 ( ३ ) “ येषां च विरोधश्चाश्वतिकः ” २।४।९॥ कौ० पृ० १७६  
 इति निर्देशेन, अनित्यत्वज्ञापनात्, न टिलोपः. ❀  
 १५ निरु०—५७ अब्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥४४॥  
 अतस्मिन् प्रवाहत्वात् नित्यः ( शाश्वत ) उच्यते ।

[ ६२—६३ ]

( ६२ ) त्रिककु { दृ } धामा,

ॐ त्रिककु { दृ } धाम्ने नमः ।

भा०— तत्र परमाणुमात्रं हि सृष्टिसंहारगोचरमिदं विश्वम्. तदेतत् ५  
स्पष्टयति—

( त्रिककुद्धामा ) इति; ( त्रिककुद्धामा ) इतिके चित्;  
उभयथापि अवयवा लक्ष्यन्ते (त्रिककुप्) त्रिपाद्विभूतिलक्षणं, परमं  
( धाम ) यस्य, सः ( त्रिककुद्धामा ). आम्नायते हि,  
(१) “पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” पु० सू० ३ । १०  
इति “ त्रिपात्, पादः ”  
इति परममहत्परमाणुपरिमाणौ व्याख्यातौ.

(२) “यस्यायुतायुताशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता” वि० पु० १-१-५३

( ३ ) “ मेरोरिवाणुर्यस्यैतत् ” इति.

निर्व०—(१) “भू, सत्तायाम्” प्रपूर्वः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८ १५

( २ ) “ गत्यर्थ ” इत्यादिना, अकर्मकात् कर्तरि क्तः. ३ ।

४। ७२ ॥ कौ० पृ० ५९६

( ३ ) “ श्रुक् ” इति नेट्. ॐ ७। २। ११ ॥ कौ० पृ० ४२५

तदेतत् स्पष्टीक्रियते. अवयवलक्षणया त्रिककुत्, त्रिककुप् वा.  
अवयवं त्रिपाद्विभूतिलक्षणं, धाम स्थानमस्येति वा, २०  
पूर्वपदेन, ज्ञानादि युगत्रिकावयवगुणपट्कं लक्षयित्वा, तस्य धा-  
मस्थानं धर्मी तद्विशिष्ट इति वा—(त्रिककुद्धामा), (त्रिककुद्धामा) वा.

(१) “हुधाञ्, धारणपोषणयोः” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१

निर्ह०— ६२ त्रिपाद्विभूतित्रिककुत् सैवस्थानं विशेषतः ।

यस्य स ( त्रिककुद्धामा )

? रमाण्वणुपरि ।

( ६० ) प्रतर्दनः, । ( ६१ ) प्रभूतम्,

ॐ प्रतर्दनाय नमः । ॐ प्रभूताय नमः ।

भा०—सर्वेषां संहर्तृत्वं चाह—

६ ( प्रतर्दनः ) तर्दिः हिंसाकर्मा; यथा,

( १ ) “ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ” कठोप० २-२४।

( २ ) “ अत्ता चराचरग्रहणात् ” इति, ❀ ब्र० सू० १-७-९ ।

सर्वसंहारेषि—

( प्रभूतः )—समृद्धः, नित्यनिर्मर्यादभोगोपकरणपरमपदत्वात्, ❀

१० निर्व०—( ३ ) “ रुहेरश्वलोवा ” इति इतन्. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९  
पाक्षिको रस्य लश्व. गुणः, बहुव्रीहिः, सवर्णदीर्घः, तत्रोक्तरीत्या पचो-  
ऽप्राप्तौ,

( ४ ) “ अक्ष्णोऽदर्शनात् ” ५।४।७६॥ कौ० पृ० १८३

इत्यच् समासान्तः, इलोपः, ❀

११ अथ, सर्वसंहर्तृत्वं चोच्यते.

अयमेव सर्वं प्रतर्दयति- हिनस्ति संहरतीति—

( प्रतर्दनः ).

( १ ) “ तर्दि, हिंसायाम् ” भा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७

प्रपूर्वः, णिच्, द्वित्यम्, ❀ नन्द्यादित्युः, ल्युट्वा बाहुलकादित्यादि, यो

२० रनः, णिलोपः, ❀

सर्वसंहारेषि नित्यनिर्मर्यादभोगोपकरणपरमपदतया प्रभूतः समृद्ध इति—

( प्रभूतः ).

निरु०—६० यस्य च ब्रह्म क्षत्रं च होदनं भवतस्तदा ।

( प्रतर्दनः ) स विज्ञेयस्तसंहर्तृत्वप्रदो मनुः ॥ ४७ ॥

२५ ६१ भोगोपकरणं नित्यं निर्मर्यादं परं पदम् ।

यस्य तेन समृद्धत्वात् ( प्रभूतः ) इति कथ्यते ॥ ४८ ॥

निर्व०—( ६ ) “ कै, शब्दे ” धा० ऋादिः कौ०पृ०४२४  
( ७ ) “ आदेच उपदेशेऽशिति ” इत्यात्वम् ६।१।४५॥कौ०

पृ०४२३

( ८ ) “ अन्येष्वपि ” ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५ ५

इति, डः. टिलोपः. जश्त्वचत्वे; तत्र सांहितिकः भ्रान्तेजश्त्वेन  
भस्य बः. नचात्र चत्वेम् करिष्यते. कृते तु पस्यबः.  
दान्तेतु अकृते चावसानिके वा चत्वे कृते तु तस्यापि जश्त्वेवा  
दइति विवेकः.

( ९ ) “ तृ, पुवनतरणयोः ” धा० ऋादिः कौ०पृ०४२७ १०

( १० ) “ तरतेर्ङिः ” इतिङ्ङिः. टिलोपः. उणा० पा०५ कौ०पृ०६४४

( ११ ) “ नेङ्गुशि ” ७।२।८॥कौ०पृ०५८१

इति, नेङ्. ततः, पूर्वत्र, बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः.

( १२ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” ॥ “ महाभाष्ये ” इतितत्त्वबोधिण्याम् ॥

इत्यादि. अन्यत्र, तद्गर्भस्तत्पुरुषः. तत्र नकोपि यत्नः. १५

यद्वा, पूर्वपाठानुसार्यार्पनिरुक्तानुरोधात्,

लोकत्रयव्यापिवराहरूपः ( त्रिककुत् ); बहुव्रीहिः. प्रतिपादितो

स्य शब्दः.

यद्वा, ककुदेति, व्युत्पादितात् ककुच्छब्दात्,

( १३ ) “ ककुदस्यावस्थायांलोपः ” ५।४।१४६॥कौ०पृ०१७१ २०

इति निपातनात्, अन्तावयवोऽकारः.

( १४ ) “ अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ” ॥ परिभाषा. ॥

इति, न दान्तस्यापि बाधः. प्रकृते च तेनैव सूत्रेण बहुव्रीहौ

अन्तलोपस्तमासान्तः. पाक्षिकमवसानचत्वेम्. अत्र च,

( धाम ) नामान्तरं, ज्योतिरिति च तस्यार्थः. अयं च धात्रो ०५

मनिनि व्युत्पादितशब्दः. अनिट् आविष्टलिङ्गोयमित्यादि.

भा०— अथवा, ( त्रिकुक् ) शब्दः, ज्ञानादिगुणपदकयुगल  
त्रिकलक्षकः, तस्य ( धाम ) धर्मी, पूर्णपाङ्गुण्य इत्यर्थः.

अतो ह्येनं त्रियुगमाहुः; यद्वा, आर्पनिरुक्तं त्रिकुक्;

५ यथा, मोक्षधर्मे स्वयम्,

( ४ ) “ तथैवासं त्रिकुदो वाराहं रूपमास्थितः । ‘त्रिकुक्’  
तेन विख्यातशरीरस्य प्रमापणात् ” भा० मो० ना० ३४३-६३।  
इति; अस्मिन् पक्षे,

( धाम ) इति नामान्तरम्, ज्योतिरिति चार्थः. ❀

१० निर्व०— ( २ ) “ सर्वधातुभ्यः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९  
इति, मनिन् अनिद्. पूर्वपाठे,

( ३ ) “ कक, लौल्ये ” धा० ष्वादिः कौ० पृ० ३८८

( ४ ) “ मृगोरुतिः ” बाहुलकादन्यतोपीति उतिः ॥ उणा० पा० १  
कौ० पृ० ६१५

१५ यवादिगणे दकारनिपातनात् तस्य दः. पाठान्तरे तु,

❀ स्कुन्भुरुदित् सौत्रः रोधनार्थः धारणार्थो वा. ततः क्पि.

( ५ ) “ अनदिताम् ” ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

इत्यादिना नलोपः; पृषोदरादिलक्षणस्तलोपश्च.

निरु०— यद्वा त्रियुगधर्मवान् ॥ ४९ ॥ आपं निरुक्तमाश्रित्य त्रि-

२० ककुत्स्यात् त्रिलक्षणः । अस्मिन् पक्षे भिन्ननाम धाम ज्योतिस्त्वं-  
रूपवान् ॥ ५० ॥ व्याख्यातृणामभिप्रायो नामैकत्वेऽपि कीर्तितः ।  
तथैवासं त्रिकुदो वाराहं रूपमास्थितः ॥ ५१ ॥ त्रिककुत्तेन  
विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ।

१ ज्योतिर्वा । “अयवादिभ्यः कन्” इत्यत्र यवादिगणे दकार निपातनात्  
तस्य दः. “वायसने” इति वाचस्त्वम् दस्यतः; पाठान्तरे तु,  
[ तालपत्र श्रीकोशे एवं पाठः. ]

निर्व०—( ६ ) “ के, शब्दे ” धा० भ्वादिः कौ०पृ०४२४

( ७ ) “ आदेच उपदेशोऽशिति ” इत्यात्वम् ६।१।४५॥कौ०

पृ०४२३

( ८ ) “ अन्येष्वपि ” ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५

५

इति, डः. दिलोपः. जश्त्वचत्वं; तत्र सांहितिकः भान्तेजश्त्वेन

भस्य बः. नचात्र चत्वंम् करिष्यते. कृते तु पस्यबः.

दान्तेतु अकृते चावसानिके वा चत्वं कृते तु तस्यापि जश्त्वेवा

दशति विवेकः.

( ९ ) “ तृ, पुवनतरणयोः ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२७

१०

( १० ) “ तरतेर्ङिः ” इतिङ्ङिः. दिलोपः. उणा०पा०५कौ०पृ०६४४

( ११ ) “ नेडुशि ” ७।२।८॥कौ०पृ०५८१

इति, नेड्. ततः, पूर्वत्र, बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः.

( १२ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” ॥ “ महाभाष्ये ” इतितत्वबोधिण्याम् ॥

इत्यादि. अन्यत्र, तद्गर्भस्तत्पुरुषः. तत्र नकोपि यत्नः.

१५

यद्वा, पूर्वपाठानुसार्यार्पनिरुक्तानुरोधात्,

लोकत्रयव्यापिवराहृषः ( त्रिककुत् ); बहुव्रीहिः. प्रतिपादितो

ह्ययं शब्दः .

यद्वा, ककुदेति, व्युत्पादितात् ककुच्छब्दात्,

( १३ ) “ ककुदस्यावस्यायांलोपः ” ५।४।१४६॥कौ०पृ०१७१ २०

इति निपातनात्, अन्तावयवोऽकारः.

( १४ ) “ अबावकान्यपि निपातनानि भवन्ति ” ॥ परिभाषा. ॥

इति, न दान्तस्यापि बाधः. प्रकृते च तेनैव सूत्रेण बहुव्रीहौ

अन्नलोपस्त्वमानान्तः. पाक्षिकमवमानचत्वंम्. अत्र च,

( धाम ) नामान्तरं, ज्योतिर्गिति च तस्यायः. अयं च धाम्नो

२५

मानिनि घ्युत्पादिन्यङ्गः. अनिद् आविश्रुलिङ्गोयमिन्यादि.

( ६३ ) पवित्रम्, ( ६४ ) मङ्गलपरम्, ॥

ॐ पवित्राय नमः । ॐ परस्मै मङ्गलाय नमः ।

भा०—ईदृक्गुणविभवस्वरूपविरूपकसोपानेन तन्निरूप्यम् स्वरूपमनुप्र-  
५ विशति—

( पवित्रम् ); ❀ पुं०,

( १ ) “ अशिन्नादिभ्यश्चोत्रौ ” इतीत्रप्रत्ययः. उणा० पा० ४ कौ०  
पृ० ६४०

( २ ) “ कर्तरिचर्पिंदेवतयोः ” इतिवा. ❀ ३।२।१८६ ॥ कौ०

१० पृ० ६०८

समस्तहेयप्रत्यनीकं—( मङ्गलपरम् ),

निर्व०—एवं, गुणविभवस्वरूपनिरूपकसोपानेन तन्निरूप्यम् स्वरूपमनु  
प्रविश्यते. अखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपतया पूतो भवतीति—(पवित्रम्).

( १ ) “ पृश्न, पवने ” धा० ऋयादिः कौ० पृ० ४७५

१५ ( २ ) “ अशिन्नादिभ्यश्चोत्रौ ” इति वा; उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

( ३ ) “ कर्तरिचर्पिंदेवतयोः ” ३।२।१८६ ॥ कौ० पृ० ६०८

इति, देवतायां वा इत्रः गुणावादेशो लिङ्गं पूर्ववत्. ❀

स्वरूपप्रभावानुभवनिवन्धननिरङ्कुशानन्दन्यकृतनिस्तरङ्गामृतमहोदधिद-  
शम्, नित्यनिर्मयादिकल्याणैकतानम् परम् अनन्त, मङ्गलमिति—

२० ( मङ्गलपरम् ), एकनाम.

निरु०— ६३ गुणस्य विभवानां च रूपस्य च निरन्तरम् ॥ ५२ ॥

निरूपकस्य सर्वथ तन्निरूप्यम् स्वरूपकम् ।

अनुप्रविश्य वसति तत् ( पवित्र ) मिति स्मृतम् ॥ ५३ ॥

६४ सर्वहेयप्रत्यनीकमनन्तानन्दलक्षणम् ।

२५ वेदान्तपारंगं नित्यमुच्यते ( मङ्गल परम् ) ॥ ५४ ॥



भा०—मङ्गिर्गत्यर्थः ॥ “मङ्गेरलच्” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४  
 स्वयंप्रमानन्दतया कल्याणैकतानम्. ( परम् ) इति आनन्त्यपरम्.  
 सत्यपि नैसर्गिकनित्यनिरवधिकनिस्तीमनिस्संख्यस्वगुणविभवानुभववैत-  
 वे सदातने, स्वतएव अशेषदोषपरिपान्थिशान्तानन्तानुपमानुकूलतमस्वयं- ५  
 प्रभात्मानुभवनिबन्धननिरङ्कुशानन्दन्यकृतनिस्तरङ्गनिस्तिमितामृतमहोदधि-  
 न्यायया परावस्थयैव सर्वनिरपेक्षो नित्यतृप्तश्चेति शक्यनिरूपणो जगवा-  
 न्. न्यरूपिच,

( १ ) “ आनन्दमयोऽन्यासात् ” ब्र० सू० १-१-१३।

( २ ) “ आनन्दादयः प्रधानस्य ” ब्र० सू० ३-३-११। १०

( ३ ) “ अक्षरधियान्त्ववरोधः ” ब्र० सू० ३-३-३३।

इत्यादौ. अवादिच,

( ४ ) “ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ” तै० आ० २-१-३।

( ५ ) “ आनन्दो ब्रह्म ” तै० सु० ६।

( ६ ) “ शान्तिसमृद्धममृतम् ” तै० शो० ६-२।

( ७ ) “ यत्र लक्ष्येच्छान्तमनुदातमतरङ्गान्तममृतम् परं ब्रह्म १५

तत्र धारयेदित्येषा नैष्ठिकी धारणा”

( ८ ) “ अतरङ्गमनिर्द्वन्द्वमपदानन्दलक्षणम् ”

इत्यादिभिः ज्ञानिमात्रैकरसवादस्तु, ॥ अमरगङ्गादेन शनयः सुगन्धिनः

संविदानन्दशक्त्यैश्वर्यादिगुणकोपि, अतिवैलम्बानुस्यूतेन स्वयं स्वयमे प्र- २०

काशत इति अस्य ज्ञानानन्दव्यपदेशः, ननु ज्ञानियुक्तमात्रतया; यथा, मणि

तरणिदीपादिकं स्वंप्रजाविषयं प्रकाशयति, स्वयं च कर्तृत्वः प्रकाशयति,

ततः, तेजः तेजस्वीनि च व्यपदिश्यते; एवम्, अक्षरं स्वतन्त्रं ज्ञानं

मर्ममपरोक्षपति, तदनेपेक्ष्य स्वयं प्रकाशयति, ज्ञानं ज्ञानेन च व्य- २५

श्रियते.

१ अनुमये वैभवे। २ स्वतन्त्र एव। ३ कालकल्पम्।

४ मरुतदा ५ स्वप्रभयाविषयम्।

श्लो० ॥ ८ ॥ ( ६५ ) ईशानः,

ॐ ईशानाय नमः ।

भा०— ( ९ ) “ तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ” ब्र०सू०

१ २-३-२९।

इति न्यायेन वा, ज्ञानादिव्यपदेशः एवञ्च,

( १० ) “ सत्यं ज्ञानम् ” तै०आ०२-१-१।

( ११ ) “ यस्तत्सर्वज्ञस्तत्सर्ववित् ” मुण्ड०३०१-१-१०।

इत्यादयो न परस्परमुपरुन्ध्युः तथा वाष्पेर्वाध्यात्मे जीवप्रसङ्गे,

१० ( १२ ) “ यथा जीवः प्रशान्तात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ सोत्र वेदयते वेदम् ”

इति. ❀

निमीलदुन्मीलदीदृशस्वरूपेभ्यो बद्धमुक्तनित्येभ्योऽस्य

व्यावृत्तिः कीर्त्यते.—( ईशानः ),—

१५ निर्व०— ( १ ) “ मणि, सर्पणे ” धा०वादिः कौ०पृ० ❀

( २ ) “ इदितोनुमधातोः ” इति, नुम्. ७।१।५८॥ कौ०पृ० ३८२

( ३ ) “ नश्चापदान्तस्य झलि ” इति, नस्यानुस्वारः, ८।३।२४॥

कौ०पृ० २०

( ४ ) “ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ” ८।४।५८॥ कौ०पृ० २०

२० इति, परसवर्णो हः.

( ५ ) “ मङ्गेरलच् ” इत्यलच्. लल्योरभेदः. उणा०पा० ५ कौ०पृ० ६४४

परशब्दो व्याकृतः. लिङ्गन्तूभयत्रापि प्राग्वत्. ❀

निमीलदुन्मीलदीदृशस्वरूपबद्धमुक्तादिवैलक्षण्यं कीर्त्यते.

सर्वावस्थस्वपरसमस्तवस्तुव्यवस्थापनशीलतया ईष्ट इति—( ईशानः ).

२५ निरु०— ६५ सर्वावस्थासु सर्वेषां व्यवस्थापनशीलनः ।

वस्तूनां भगवान् साक्षात् ( ईशानः ) परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

भा०—( १ ) “ ताच्छील्य ” ३।२।१२९॥ कौ०पृ० ६००  
इत्यादिना चानग्. सर्वावस्थस्वपरसमस्तवस्तुव्यवस्थापनस्वभाव  
इत्यर्थः. यथा,

( २ ) “ तमीश्वराणां परममहेश्वरम् ” श्वे०उ०६-७। ५

( ३ ) “ स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च ” श्वे०उ०६-८।

( ४ ) “ न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके, न चेशितानैवतस्य  
लिङ्गम् । सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचा-  
धिपः ” श्वे०उ०६-९।

(.५) “ सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सनसाधुना  
कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वर एष भूताधिपति १०  
रेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय ” बृ०उ०६-४-२२।

( ६ ) “ स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां  
राजा ” बृ०उ०४-५-१५ ।

( ७ ) “ एकइद्राजा जगतो बभूव ” ४का१प्र०८अ०।

( ८ ) “ सईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यते ईशाना- १५  
य ” श्वे०उ०६-१७।

( ९ ) “ ईश्वरस्सर्वभूतानाम् ” गी०१८-६१।

( १० ) “ ईशते भगवानेकस्तत्पमेतद्वीमि ते ” भार० उद्यो०  
६७-१३।

(११) “ परमात्मा च सर्वपाप्माधारः परमेश्वरः ” वि०पु०६-४-४०। २०  
इत्यादि. अतः, कल्पनोपाधिपरिणामसञ्चयाजैश्वर्यसार्व-  
ज्ञादिकं जल्पद्रव्यः निस्त्रिलजलाञ्जलिः. ॐ

निर्व०—( १ ) “ ईश, ऐश्वर्य ” धा०अग्निः को०पृ०४३८

( २ ) “ ताच्छील्यवयो वचनशक्तिषु चानग् ” ३।२।१२९॥  
को०पृ०६०० इति. ताच्छील्ये चानग्. ॐ

{ ६६-३२३ } प्राणदः,  
{ ४०९-९५६ }

ॐ प्राणदाय नमः ।

भा०-अस्यैश्वर्यस्य प्रथमं विषयं विवक्षति.-

५ ( प्राणदः ),-

प्राणं ददातीति कः. सूरिभ्यस्सदा दर्शनरूपस्वानुभवपरिचरणानुकूलबलद इति भावः. यथा,

( १ ) “ यआत्मदाबलदाः ” ४का० १प्र० ८अ० ।

( २ ) “ सदैवः प्राण आविशति ” इत्यादि. ॐ वृ० उ० ३-५-२० ।

१० निर्व०-अस्यैश्वर्यस्य प्रथमो विषयो विवक्ष्यते.

‘सूरिभ्यः सदादर्शनरूपस्वानुभवपरिचरणानुकूलम्, प्राणम्, बलम्, ददातीति- ( प्राणदः ).

( १ ) “ बुदाञ्ज, दाने ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ आतोऽनुपसर्गे ” इति. कः. आलोपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

१५ ( ३ ) “ अनच ” इति धातुः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४४६

( ४ ) “ श्वस, प्राणने, अनच ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४६

इति, पठ्यते. चात्, ॐ अनिरपि प्राणने. प्रपूर्वः.

( ५ ) “ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ” ३।३।११८॥ कौ० पृ० ६६३

इति, घापवादः,

२० ( ६ ) “ हलश्च ” इति, करणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३

( ७ ) “ अतः ” इत्युपधावृद्धिः. सवर्णदीर्घः. ७।२।११६॥ कौ० पृ० ३८६

( ८ ) “ पूर्वपदात्मन्तायामगः ” इति णत्वम्, ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७

( ९ ) “ अनितेः ” इत्यस्यासिद्धत्वात्. ८।४।१९॥ कौ० पृ० ४४६

तस्य तु, प्राण्यादित्यादिरवकाशः. ॐ

२५ निरु०-६६ सूरिभ्यः परिचर्यादी बलदः ( प्राणदः ) स्मृतः ।

{ ३२२ }  
{ ४०८ } ( ६७ ) प्राणो

ॐ प्राणाय नमः ।

ज्ञा०—तेषाम्,—

( प्राणः ) —उज्जीवनहेतुश्च. यथा, ९

( १ ) “ ततोदेवानां निर्वर्ततासुरेकः ” ४ का० १ प्र० ८ अ० ।

( २ ) “ कोहो वान्यात् रुः प्राण्यात् ” तै० आ० २—७—१ ।

( ३ ) “ प्राणो रक्षति विश्वमेजत् ” २—अ० ५ प्र० १ अ० ।

( ४ ) “ प्राणस्तथानुगमात् ” ब्र० सू० १—१—२९ ।

अत्रोक्तयत्र निपुणोन्नेयान्युदाहरणानि. १०

( ५ ) “ अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ”

( ६ ) “ तदेतदक्षरं ब्रह्म सप्राणस्तदुवाङ्मनः ” मु० ढ० २—२—२ ।

( ७ ) “ सत्यात्मप्राणारामं मन आनन्दम् तै० श्ची० ६—२ ।

( ८ ) “ मनोमयः प्राणशरीरो जाह्नपस्मन्यर्मकल्यः ” छा० ढ० ३—१४—२ । श्रीपौष्करे,

( ९ ) “ अथोपकरणं दिव्यं पञ्चशक्त्युपलक्षितम् । कालज्ञानक्रिये— १५

च्छात्यप्राणसंज्ञं महामते ॥ प्राणशक्तेस्तृचाध्यात्मवाङ्गृण्यमन्त्रि

हि यत् । अधिदैवतमञ्जाक्षः वामुदेवस्माननः ” ॥ इति ॥ श्रीश

ञ्चरान्ने-पौष्करसंहितायाम्.

निर्व०—तेषामुज्जीवनहेतुतया प्राणिति अनेन तदुपनीविज्ञानमिति— ३०

( प्राणः )

( १ ) “ अन च ” चात् प्राणने, प्रपूर्वः वा=अगदिः कौ० पृ० ४४६.  
घाषवादे,

( २ ) “ हलश्च ” इति, घानि, ३।३।१२.१ ॥ कौ० पृ० ६६४

निरु—०६७ उज्जीवनस्य हेतुत्वात् नगणां ( प्राण ) इति ॥ ७६ ॥

( ६८ ) ज्येष्ठः,

ॐ ज्येष्ठाय नमः ।

भा०—( १० ) “ज्ञानक्रियेच्छाप्रणाख्यं शक्तिव्यूहं द्विजाच्युतम् ।”

५ इतिच. ॐ ॥ श्रीपाञ्चरात्रे-पौ०सं० ॥

( ज्येष्ठः ),-प्रशस्यशब्दादिप्रति,

( १ ) “ज्यच” ५।३।६१॥कौ०पृ०३४२

इति,ज्योदेशः. स्वेन सूरिभिश्च सर्वदा सर्वथानुभवेपि अदृष्टपारमहावि-  
भूतित्वेन प्रशस्यतमः. यथा,

१० ( २ ) “ भगवान् वासुदेवो ज्यायसी विभूतिः” इति.

( ३ ) “ ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठम्” २अ०८प्र० ।

वृद्धतमो वा, सर्वेभ्यः पूर्वभाषित्वात्.

( ४ ) “ वृद्धस्यच” इति,ज्योदेशः. ५।३।६२॥कौ०पृ०३४२  
सभापर्वणि,

१५ ( ५ ) “एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्ता चैव सनातनः । परश्च सर्वभूतेभ्यः  
तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः” ॥ इति. ॐ भा०सं०३८—२४ ।

निर्व०— उपधावृद्धौ, दीर्घे, उक्तन्यायात्,

( ३ ) “ पूर्वपदात्” ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७

इति,णत्वेच, व्युत्पादि हाय शब्दः. ॐ

२० स्वात्मना सूरिभिश्च, सदानुभवेपि अदृष्टपारमहाविभूतितया अतिशये  
न प्रशस्य इति वा,—

सर्वेभ्यः पूर्वभाषितया अनिशयेन वृद्ध इति वा,—

( ज्येष्ठः ).

( १ ) “ शंसु, स्तुतौ” प्रपूर्वः. भा०५वादिः कौ०पृ०४११

२१ निरु०—६८ सर्वदानुभवेप्येनैरदृष्टपारमृतिनः । ( ज्येष्ठः )

( ६९ ) श्रेष्ठः,

ॐ श्रेष्ठाय नमः ।

भा०—तैस्तदानुभवप्रीत्या स्तोत्रैः परिचर्यमाणः— ( श्रेष्ठः ).

निर्व०—, ( २ ) “ प्रशस्यस्य श्रः ” इति सौत्रनिर्देशात् क्यप्. ५। ५

३।६०॥ कौ० पृ० ३४१

( ३ ) “ अनिदिताम् ” इति, नलोपः. ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

एवं निष्पन्नात् प्रशस्यशब्दात्;—

( ४ ) “ वृधु, वृद्धौ ” धा० ङ्यादिः कौ० पृ० ४१२

( ५ ) “ गत्यर्थ ” ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६ १०

इत्यादिना, अकर्मकात् कर्तरि कः, कित्वाद्गुणः.

( ६ ) “ उदितोवा ” इति क्त्वायामिड्विकल्पात्, ७।२।५६॥ कौ०

पृ० ६६८

( ७ ) “ यस्यविभाषा ” इति निष्ठायाम् नेट्. ७।२।१५॥ कौ० पृ० ५८७

( ८ ) “ झपस्तथोर्धोऽधः ” इति, तस्य धः. ८।२।४०॥ कौ० पृ० ३८५ १५

( ९ ) “ झलांजश् ” इति, जश्त्वेन पूर्वस्य ८।४।५३॥ कौ० पृ० ९

धस्य दः. इत्थं निष्पन्नात् वृद्धशब्दात् वा. आतिशायनिके इष्टनि,

( १० ) “ प्रशस्यस्य श्रः ” इति वर्तमाने, ५।३।६०॥ कौ० पृ० ३४१

( ११ ) “ ज्यच् ” ५।३।६१॥ कौ० पृ० ३४२

( १२ ) “ वृद्धस्य च ” ५।३।६२॥ कौ० पृ० ३४२ २०

इति सूत्रार्था, यथाक्रममुक्तयत्रापि ज्यादेशः.

( १३ ) “ प्रकृत्यैकाच् ” ६।४।१६३॥ कौ० पृ० ३४१

इति, प्रकृतिभावात्, न टिलोपः. ❀ आद्गुणः. ❀

तैस्तदानुभवप्रीत्या स्तुतिभिः परिचर्यमाणः प्रशस्यतम इति—

( श्रेष्ठः ). प्रागिव व्युत्पादितात् प्रशस्यशब्दात् इष्टनि, २५

निरु०—६९ ( श्रेष्ठ ) श्र तैर्नित्यं स्तुतत्वादभिधीयते ॥ ५७ ..

{ ७० } प्रजापतिः ।

ॐ प्रजापतये नमः ।

भा०—( १ ) “ प्रशस्यस्य श्रः ” यथा, ५।३।६०॥ कौ० पृ० ३४१  
५ ( २ ) “ तद्विप्रासो विपन्यवोजागृवांसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ”  
इति, सुवा० उ० ८ ।

“ विपन्यवः ”—स्तुतिशीलाः; सर्वदास्योपलक्षणं चैतत्.

( ३ ) “ तस्मै देवा उपासते ” “ तस्मै ” तच्छेषभूतास्सन्तः, तमुपास  
ते सेवन्त इत्यर्थः. ॐ केन कश्च तैस्संबन्धः तत्राह—

१० ( प्रजापतिः ),—बद्धमुक्तेभ्यः प्रकृत्यया जायन्ते भवन्तीति प्रजाः, सूर-  
यः, यथा,

( १ ) “ रश्मिं रक्ष्मीनां मध्ये तपन्तम् ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति ”  
आर० ३ प्र० ११ अ० ।

( २ ) “ यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः ” तै०  
१५ ना० ६—१—३ ।

निर्व०—( १ ) “ प्रशस्यस्य श्रः ” ५।३।६०॥ कौ० पृ० ३४१  
इति, आदेशः. प्रकृतिभावः प्राग्वत्. गुणः. ॐ

तेषां च तेन नाथवत्तया बद्धमुक्तापेक्षया, प्रकर्षेण जायमानानां—प्र  
जानां प्रादुर्भवतां सूरिणाम्, पतिः—स्वामी, नित्यपरिचरणीय इति—  
२० ( प्रजापतिः ).

( १ ) “ पा, रक्षणे ” वा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

निरु०—७० बद्धादुत्कृष्टतो ये च जायन्ते सूरयः प्रजाः ।

तेषां यो नित्यसूरिणाम् पतिस्स स्यात् ( प्रजापतिः ) ॥ ५८ ॥

१ के ते कश्च ।



भा०—( ३ ) “ यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः” तै०ना०

३-१-२।

( ४ ) “ अधिरीश्वरे” १।४।९७॥ कौ०पृ० १२७

( ५ ) “ यस्मादधिकं यस्व चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी” २।३।९॥ ५

कौ०पृ० १२७

( ६ ) “ अधिब्र हृदत्तेपाश्चालाः” इतिवत्, तेन नाथवन्तरसन्ती  
त्यर्थः.

( ७ ) “ यो देवेष्वधिदेव एक आसीत्” ४का० १प्र०८अ० ।

( ८ ) “ यत्र पूर्वं साध्यास्सन्ति देवाः” ३का० ५प्र० ११अ० । १०

( ९ ) “ यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः” ॥ अच्छिद्रे ॥

( १० ) “ सदा पश्यन्ति सूरयः” पु०सू० १४ ।

( ११ ) “ मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते” कठोप० २-५-३।

इत्यादिभिः श्रूयमाणाः, तेषां पतिः-स्वामी, नित्यपरिचरणीयः.- ❀

उचितेन देशेन विशिनष्टि.—

१५

निर्व०—( २ ) “ पातेर्डतिः” इति, डतिः. टिलोपः. उणा० पा० ५ कौ०  
पृ० ६४२.

( ३ ) “ जनी, प्रादुर्भावे” प्रपूर्वः. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

( ४ ) “ उपसर्गचसंज्ञायाम्” ३।२।९९॥ कौ० पृ० ५८५

इति, जनेर्डः, डित्वाट्टिलोपः-

२०

( ५ ) “ स्त्रियाम्” ४।१।३॥ कौ० पृ० ८८

( ६ ) “ अजाद्यतष्टाप्” इति, अदन्तलक्षणष्टाप्-४।१।४॥ कौ०

पृ० ८८ सवर्णदीर्घः. ❀ स चोचितदेशेन विशेष्यते.

नित्यनिर्दोषपरममत्त्वमयत्वादिना, हितनया, रामणीयकेन च, हिर  
ण्यमाम्पाद्वा, हिरण्यस्य परमस्य धाम्नः, गर्तः. तन्नित्यनिवामात् त- २५  
द्रुणसूत्र इति—

{ ७१ }  
{ ४१२ } हिरण्यगर्भो,

ॐ हिरण्यगर्भाय नमः।

भा०— ( हिरण्यगर्भः ); —निर्दोषनिर्घनित्यपरमसत्त्वात्मकद्रव्यविशेष-  
५ पत्वेन हिरण्यसाम्यात्, हितं, रमणीयमिति वा, ( हिरण्यम् )- परमं  
धाम- तस्य गर्भभूतः, तत्र नित्यवासात्. तद्विषये हि श्रूयते—  
( १ ) “ हिरण्यमे परे लोके विरजं ब्रह्मनिष्कलम् । तच्छुभं ज्योतिषां  
ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ न तत्र सूर्या भाति ” इत्यादि. मु०  
उ० २-२-१०।

१० (२) “देवानां पूरयोध्या तस्यां हिरण्यमयः कोशः” आर० १ प्र० २७ अ०।  
(३) “पुरं हिरण्यमयीं ब्रह्मा विवेशापराजिता” इत्यादि. ❀ आ० १-२७।

निर्व०— ( हिरण्यगर्भः ).

( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६८

( २ ) “ अतिगृह्यांभन् ” इति, भन्. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३१

१५ गुणो रपरः.

( ३ ) “ नेडुशिरुति ” इति, नेडु. ७। २। ८ ॥ कौ० पृ० ५८१

( ४ ) “ हर्य, गतिकान्त्योः ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०४

( ५ ) “ हर्यतेः कन्यन्नाहिरच ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

इति, कन्यन्, धातोः हिरादेशश्च. आदेशे अकार इत्, उच्चारणार्थो वा.

२० कित्वाद्गुणः.

( ६ ) अद्रकृष्वाङ्नुमव्यवायेपि ” ८। ४। २। कौ० पृ० ३२  
इति, णत्वम्. ❀

निर्ह०— ७१ [ हिरण्यं परमं धाम हिरण्यस्य समानतः ।

( हिरण्यगर्भः ) म प्रोक्तस्तस्मिन् वसति यस्तदा ॥ ५९ ॥ ]

१ निरयय । २ हिरमणीय ।

( ७२ ) भूगर्भो, { १६९ } ( ७३ ) माधवो,  
 { ७४१ }

ॐ भूगर्भाय नमः । ॐ माधवाय नमः ।

ज्ञा०— अथ, तत्र दिव्यमहिषीकत्वम्—

( भूगर्भः ) भूः—भूमिः, भगवती ह्रीक्षमाद्यपरपर्याया, सदानुभवेन ५  
 भरणीया गर्भभूताऽस्येति. आमनन्ति हि ताम्,

( १ ) “ महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्याम् ” ३ अष्ट० १ प्र० २ अ० ।

( २ ) “ उद्धृतासि वराहेण ” इत्यादौ—तै० ना० ६—१—२८ ।

श्रीविष्णुस्मृतौ विस्तरः. ❀

( माधवः ),—मायाः—श्रियः, धवः—स्वामी, श्रियःपतिः. यथा, १०

( १ ) “ अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी ” नीला० सू० ।

निर्व०— अथ, तत्र दिव्यमहिषीकत्वं प्रतिपाद्यते तत्र,

( १ ) “ ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ ” पु० सू० ९ ।

इति प्रथमोपात्तह्रीशब्दाद्यपरपर्याया भूःभूमिः, गर्भः—

सदानुभवेन भरणीयतया गर्भभूता, अस्येति—

( भूगर्भः ). पूर्ववत्धातुः; भनादि च. भुवः,

( २ ) “ संपदादिभ्यःकिप् ” इति, स्त्रियाम् वा, ३।३।१०८॥ कौ० पृ० ६५८

( ३ ) “ भुवःसंज्ञान्तरयोः ” ३।२।१७९॥ कौ० पृ० ६०७

इतिवा, किप्. बहुव्रीहिः— ❀

स्वरूपनिरूपकभूतायाः लोकमातुः श्रद्धाद्यपरनामधेयायाः २०

मायाः—श्रियः, धवः—पतिरिति—

( माधवः )—“ धविर्गत्यर्थः ” धा० त्वादिः कौ० पृ० ४०६

अस्मात् पचाद्याचि, इदित्वात् नुम्, पृषोदरादित्वाद्ये च, कथं-  
 चित् व्युत्पादोऽयम् शब्दः. यद्वा,

निरु०— ७२ [ यस्य भूगर्भणीयानृत् ( भूगर्भो ) अनुभवेन सः । २५

७३ श्रियः श्रद्धादिनाम्याश्च पतिर् ( माधव ) इष्यते ॥ ६० ॥ ]

भा०—( २ ) “ ह्रींश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ ” पु०सू० ।

अस्याः स्वरूपवत्, नित्यनिर्मलरूपत्वम्, निरुपाधिकपरमैश्वर्यादि,  
जगन्मातृत्वम्, औत्पत्तिको भगवत्संबन्धो नित्यानपायश्च इत्यादि, त-  
त्त्वपरेषु शास्त्रेष्वमर्यादं वेदेषु तावत्, श्रीसूक्तम्, श्रद्धासूक्तम्, मेधा-  
सूक्तम्, उत्तरनारायणम्, कौपीतकी ब्राह्मणम्, इत्यादौ वैष्णवे,  
( ३ ) “ नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो  
विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ” वि० पु० १-८-१७ ।

इत्युपक्रम्य, अमृतमन्यने इन्द्रस्तवादिर्विस्तीर्णः, ब्राह्मे,—

१० ( ४ ) “ तच्छक्तिर्दुर्जया भीमा विष्णुशक्तिरिति स्मृता । सर्वभूततृद-  
ञ्जस्था नानाहृदधरापरा ॥ प्राणाख्या मन्त्रमाता च विश्वस्य जननी  
ध्रुवा ” इत्युपक्रम्य; ॥ ब्राह्मे ॥

( ५ ) “ देवी मित्राजनस्थामा निर्गुणा व्योमं एव हि ” ॥ ब्राह्मे इत्युक्तम् ॥

( ६ ) “ तथैवैका पराशक्तिः श्रीस्तस्य करुणाश्रया । ज्ञानादिपाङ्गुण्य  
मयी या प्रोक्ता प्रकृतिः परा ॥ एकैव शक्तिः श्रीस्तस्य द्वितीया परिवर्तते ।  
परावरेण रूपेण सर्वाकारा सनातनी ॥ अनन्तनामधेया च शक्तिचक्र-  
स्य नायिका । जगच्चराचरमिदं सर्वं व्याप्य व्यवस्थिता ” ॥ लक्ष्मी-  
सहस्रफल० १० ॥

( ७ ) “ महाविभूतेः संपूर्णपाङ्गुण्यवपुषः प्रभोः । भगवद्वासुदेवस्य नि-  
त्यैवैषानपायिनी ॥ एकैव वर्तते मित्रा ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः । सर्व-  
शक्त्यात्मिका चैव विश्वं व्याप्य व्यवस्थिता ॥ सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्यं  
तद्धर्मधर्मिणी । प्राणशक्तिः परा ह्येषा सर्वेषां प्राणिनां भुवि ॥ शक्ती-  
नां चैव सर्वासां योनिभूता परा कला ” ॥ लक्ष्मीसहस्र० उपो० १९ ॥  
इत्यादि लक्ष्मीसहस्रादि च लेख्यम्. तत्रैव,

२५ ( ८ ) “ यस्मादलक्ष्म्यशंसभूताः शक्तयो विश्वगाः सदा । कारण-

( ७४ ) मधुसूदनः, ॥

ॐ मधुसूदनाय नमः ।

भा०— त्वेन तिष्ठन्ति जगत्स्यस्मिस्तदाज्ञया ॥ तस्मात्प्रीता जगन्माता  
श्रीरस्याच्युतवल्लभा ॥ सुप्रीताश्चक्यस्तस्य सिद्धिमिष्टां दिशन्ति च” ॥ ५  
लक्ष्मीसहस्रफल० ७ ।

वैष्णवस्मृतिधर्मेषु चैतद्विषयमशेषम् । श्रीरामायणं च कात्स्न्येन; यथा,  
( ९ ) “ काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ” इति. रा० बा० ४-७ ।  
( १० ) “ श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते ” काठ० ३ प्र० ३ आ०  
इत्येतदस्यास्तत्त्वरहस्यम्. ❀

एवं, सर्वनिर्वाहकत्वात्, असुरनिरसनादिना निष्पत्तिपक्षलक्ष्मीक-  
त्वाच्च,—

( मधुसूदनः ). नन्द्यादित्वाहयुः. एवं, नन्दनः, वर्धनः,

निर्व०—( १ ) “ धुञ्, कम्पने ” धा० क्त्वादिः कौ० पृ० ४ ७६  
पचाद्यच्. गुणावदेशौ.

( २ ) “ मन, ज्ञाने ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४ ५६

( ३ ) “ अन्येष्वपि दृश्यते ” ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

इत्यपिशब्दात् सर्वेषां धिव्यभिचारार्थात्, निरुपपदादन्यतोपि ङः.

दिलोपः, ततः, ❀ स्त्रियामदन्तलक्षणष्टाप्. सवर्णदीर्घः. ❀

एवं, सर्वनिर्वाहकत्वात्, असुरनिरसनादिना निष्पत्तिपक्षलक्ष्मीकत्वाच्च, २०

मधुम्— असुरं, सूदते सूदयति—हन्तीति वा;—। आर्पनिरुक्तानुसारात्,

मधुम्—इन्द्रियं सूरिजनकरणं, सूदते सूदयति—आत्मन्युपसंहरतीति वा;—

( मधुसूदनः ).

निरु०—७४ मध्वात्पमसुरं हन्ति मूरीणां करण च वा ।

उपसंहरति स्वस्मिन् । ( मधुसूदन ) इष्यते ॥ ६१ ॥



{ ७६ } विक्रमी,  
{ ९०९ }

ॐ विक्रमिणे नमः ।

भा०—( १ ) “ सत्यकामस्त्यसंकल्पः ” छा० उ० ८—१—५ ।

( २ ) “ यत्र कामगमो वशी ” इत्यादि. ❀

इच्छाप्रतिहन्तृप्रसक्तिपरिपन्थिस्वभावं चाह—

( विक्रमी ) इति. भूमप्रशंसानित्ययोगादर्थ इति: यथा,

( १ ) “ मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षणे  
कियानुद्यमविस्तरः ” ॥ इत्यादि. ❀ वि० पु० ५—२२—१५ ।

अथ, ईदृशनिरतिशयपौरुषानुरूपं दिव्यं शार्ङ्गधनुः नित्यमस्येति— १०

निर्व०—( १ ) “ ईश, ऐश्वर्ये ” धा० अदादि: कौ० पृ० ४३८

( २ ) “ स्थेशभास ” इत्यादिना वरच्. ३।२।१७५॥ कौ० पृ० ६०६

( ३ ) “ नेद्वशिकृति ” इति, नेट्. ❀ ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

इच्छाप्रतिहन्तृप्रसक्तिपरिपन्थिस्वभावतया, विक्रमः पौरुषम्,  
अस्मास्ति अस्मिन्वेति—

( विक्रमी ).

( १ ) “ क्रमु, पादविक्षेपे ” विपूर्वः. धा० भ्वादि: कौ० पृ० ४०१

( २ ) “ भावे ” इति, वञ्च्. ३।३।१८॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ नौदानोपदेशस्यमान्तस्यानाचमे: ” ७।३।३४॥ कौ०

पृ० ५४१

२०

इति, ञिप्रतिरुति, उपधावृद्धिप्रतिषेधः. इत्थं निष्पन्नात् विक्रमश-  
ब्दात्, भूमप्रशंसानित्ययोगादौ मत्वर्थं यथायथम्.

( ४ ) “ संज्ञायां मन्मात्स्याम् ” ७।२।१३७॥ कां० पृ० ३३३

इति. इतिः. ठनोममावेशार्थः.

निर्ह०—७६ विक्रमः पौरुषं प्रोक्तः तद्वत्त्वात् ( विक्रमी ) मुधैः ॥ ६२॥ २०

( ७७ ) धन्वी,

ॐ धन्विने नमः ।

भा०—( धन्वी ). ॐ ब्रीह्यादित्वात् यथोक्तार्थे इनिः. सर्वदिव्यायुध-  
५ प्रदर्शनं चैतत्. यथा,

( १ ) “ शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः । अजितः खड्गधृग्वि-  
ष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ” रा० यु० १२०—१५ ।

( २ ) “ शरा नानाविधाकाराः धनुरायतविग्रहम् । अनुव्रजन्ति काकु-  
त्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः ”

१० ( ३ ) “ ततो राजन् भगवानुग्रधन्वा नारायणः प्रभवश्चाप्ययश्च ”

निर्व०—( ५ ) “ यस्य ” इति लोपः ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६  
इन्नन्तलक्षणो दीर्घइत्यादि. ॐ

अथ, ईदृशनिरतिशयपौरुषानुगुणं दिव्यं सर्वदिव्यायुधोपलक्षकं शार्ङ्गं  
धनुः धन्व वा शरासनं नित्यमस्यास्तीति—

१५ ( धन्वी ). आद्ये कल्पे,

( १ ) “ धन, धान्ये ” छान्दसोयम्. धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५२  
अस्त्येव चात्र च्छन्दस्त्वम्. अथवा, वक्ष्यमाणन्यायात्, छान्दसस्या  
प्यस्य भाषायां प्रयोगः.

( २ ) “ तृचरित्सरितनिधनिनिमिमस्त्रिज्यउः ” उणा० पा० १ कौ०  
२० पृ० ॐ इत्युः. ततः, अदन्तादस्मात्,

( ३ ) “ ब्रीह्यादिभ्यश्च ” ५।२।११६॥ कौ० पृ० ३३०  
इति, उक्तार्थे इनिः. नच,

( ४ ) “ ओर्गुणः ” इति, गुणः, ६।४।१४६॥ कौ० पृ० १६५

निह०—७७ पौरुषानुगुणं शार्ङ्गं यस्य ( धन्वी ) स कथ्यते । ]



( ७८ ) मेधावी,

ॐ मेधाविने नमः ।

भा०—( ४ ) “ भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाहंकारमीश्वरः ।

विभर्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ” ॥ इत्यादि. ❀ वि० ५

पु० १—२२—७० । ( मेधावी ).

निस्सीमनित्यभूमानुगुणसहजसार्वज्ञः—

( १ ) “ अस्मायामेधासज्जोविनिः ” ५।२।१२१॥ कौ० पृ० ३३१

इत्युक्तार्थे विनिः. ❀

निर्व०—तत्रहि ❀ ओरोदिति वक्तव्ये, गुणोक्त्या, संज्ञापूर्वको १०

विधिरनित्य इति ज्ञापनात्. ततः,

( ५ ) “ इकोयणाचि ” इति, यण्वकारः. ६।१।७७॥ कौ० पृ० ८

द्वितीये, धविः गत्यर्थः; इदित्. ततोनुम्. नच,

( ६ ) “ अनिदितांहलउपधायाः कृति ” ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

इति, किदादौ नलोपः, तत्रैव,

( ७ ) “ अनिदिताम् ” इति प्रतिषेधात्. ततः, ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

( ८ ) “ कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ” उणा० पा० १

कौ० पृ० ६१८

इति, कनिन्. आविष्टलिङ्गोऽयम्. मरौ पुमान्, शरासने ह्रीवम्.

ततः, अत्रापि प्राग्वदेव इतिः.

( ९ ) “ नस्तद्धिते ” इति, टेलोपो विशेषः. ६।४।१४४॥ कौ० पृ० १३३

उभयत्रापीनन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

निस्सीमनित्यभूमानुगुणसहजसार्वज्ञलक्षणा मेधा नित्य-

मस्यास्तीति—( मेधावी ).

निरु०—७८ [ निस्सीमभूमानुगुणनित्यसार्वज्ञलक्षणा ॥ ६. ३॥ २५.

मेधा यस्यास्ति न श्रोतः ( मेधावी ) नि विचक्षणैः । १

( ७९ ) विक्रमः,

ॐ विक्रमाय नमः ।

भा०—विना-पतगपतिना, त्रयीमयेन, क्रमणं-तत्र तत्र स्वेच्छाविहारग-  
५ तागतम्, अस्मेति—

( विक्रमः ). यथा,

( १ ) “तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि । तन्नो गरुडः प्रचोदया  
त्” ॥ तै० ना० ६-१-२४ ।

( २ ) “तस्य”-महापुरुषस्य, “पुरुषः” शेष इत्यर्थः.

१० सौवर्णसूक्तादिषु चास्य तत्त्वं द्रष्टव्यम्. ❀

निर्व०—( १ ) “मिदमेद, मेधाहिंसनयोः” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२१

( २ ) “पिन्निदादिर्योऽङ्” ३।३।१०४ ॥ कौ० पृ० ६६०

इति, स्त्रियामङ्, अदन्तलक्षणष्टाप्, दीर्घः. इत्थं निष्पन्नात् मेधाशब्दात्,

( ३ ) “अस्मायामेधास्तजोविनिः” ५।२।१२१ ॥ कौ० पृ० ३३१

१५ इति, उक्तार्थं विनिः प्राग्वत् दीर्घः. ❀

ततः, विना-पतगपतिना, त्रयीमयेन सुपर्णेन, क्रमः-क्रमणम्, सार्व-  
ज्ञानगुणं, तत्र तत्र स्वेच्छाविहारगतागतम्, अस्मेति—

( विक्रमः ).

( १ ) “कमु, पादविंशेपे” भावेचञ्. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४०१

२० ( २ ) “नोदात्त” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः. ७।३।३४ ॥ कौ० पृ० ५४१

( ३ ) “वा, गनिगन्धनयोः” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३३

( ४ ) “जनिवमिथ्यामिण्” इतिवर्तमाने, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८

( ५ ) “वानेडिञ्च” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८

इति, इण्डित्, टिलोपः, बहुव्रीहिः. ❀

२५ निरु०—७९ [ गमनं पक्षिराजेन यस्य ( विक्रम ) उच्यते ॥ ६४ ॥ ]

१ शेषभूतम् । २ मूलं द्रष्टव्यम् ।

( ८० ) क्रमः, । ( ८१ ) अनुत्तमो,

ॐ क्रमाय नमः । ॐ अनुत्तमाय नमः ।

भा०— ईदृश्या नित्यविभूत्या अत्यन्तस्फीतः—

( क्रमः ). क्रमिरात्मनेपदित्वात् तायनार्थः तायन-स्फीतता. ❀ ५

अतः,—

( अनुत्तमः ). यथा,

( १ ) “तस्मात् धान्यं नपरः किञ्चनास” २अष्ट० ८प्र० ९—अ० ।

( २ ) “तेनार्हतिब्रह्मणास्पर्धितुम् कः” २अष्ट० ७प्र० ।

( ३ ) “तेन कोर्हति स्पर्धितुम्” २अष्ट० ७प्र० । १०

( ४ ) “मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय” गी० ७—७ ।

( ५ ) “परं ह्यपरमेतस्मात् विश्वरूपान्न विद्यते ”

इत्यादि. ❀

अतः,—

निर्व०—ईदृश्या नित्यविभूत्या, क्रमते-स्फीतो भवतीति— १५

( क्रमः ).

( १ ) “वृत्तिसर्गतायनेपुक्रमः” १।३।३८॥ कौ० पृ० ५२९

इति, स्फीतता लक्षणे तायने अर्थे हि आत्मने पदेनेह विग्रहः

प्राग्वत् धातुः. पचादच्. नाम्नोः सांहितिकः,

( २ ) “कुप्वोः कः पौच” इति, जिह्वामूलीयः. ❀ ८।३।३७॥ कौ० २०

पृ० २३ अतः निरायधिकतया, नास्त्युत्तमः, अस्मादिति—

( अनुत्तमः ). उच्छब्दादुत्कृष्टवाचिनः आतिशायनिकस्तमपू.

चत्वंम्. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नञो नलोपे नुद्. ❀

निरु०—८० क्रमणात् क्रमहेतुत्वात् ( क्रम ) एव उदाहृतः ।

८१ [ उत्तमो नास्ति यस्मात् स ( अनुत्तम ) उदाहृतः ॥ ६५ ॥ ] २५

१४मेरात्मनेपदित्वात् तायनार्थता ।

( ८२ ) दुराधर्षः,

ॐ दुराधर्षाय नमः ।

भा०—(दुराधर्षः),—गाम्भीर्यातिशयेनाम्भोधिवदनमिभवनोर्यः यथा,  
५ ( १ ) “मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्तत्त्यसङ्कल्पः आकाशात्मा सर्व-  
कर्मा सर्वगन्धस्तर्वरसस्तर्वमिदमाज्याक्तोऽवाक्यनादरः” इति. छा०  
उ० ३-१४-२ ।

( २ ) “ गम्भीरः परमो देवः”

( ३ ) “ महोदधिमिवाक्षोभ्यम्”

१० ( ४ ) “ गाम्भीर्यात्सागरोपमम्” इत्यादिच.

तदनेन प्रघट्टकेन,

( ५ ) “ तद्विष्णोः परमं पदम्” पु० सू० १४ ।

( ६ ) “ तदक्षरि परमे व्योमन् ” तै० ना० ६-१-२ ।

( ७ ) “ तेहनाकम्” पु० सू० १८ ।

१५ निर्व०—अतः, गाम्भीर्यातिशयेन अम्भोधिवत् अनभिभवनीयतया  
आर्धर्षितुं—प्रधर्षितुंमशक्यः अक्षोभ्य इति—  
( दुराधर्षः ).

( १ ) “ जिघृषा, प्रागल्भ्ये” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३  
आङ्पूर्वः. दुःशब्देऽव्ययउपपदे,

२० ( २ ) “ ईषद्दुःपुरुच्छ्राकच्छ्रायं पुखल्” ३।३।१२६ ॥ कौ० पृ० ६६४  
इति, खल्. कृत्याप्रसक्तिस्तु निपुणतरमुपपादयिष्यते.  
लघूपधगुणः, रपरः. दुःसस्मोरुत्वम्. ❀

निरु०—८२ [ अपाभिधिवदक्षोभ्यः ( दुराधर्षः ) इतीरितः । ]  
दुर्विज्ञेयगतिर्यस्मात् ( दुराधर्षः ) प्रकीर्तितः

भा०—( ८ ) “तद्धाम परमं मम” गीता ।

( ९ ) “दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम्” भा० मौस० तालपत्र० ।

( १० ) “स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरम्” रा० बा० १५—३३ ।

( ११ ) “विवेश वैष्णव तेजः” रा० उ० ११०—१३ ।

( १२ ) “कलामुहूर्तादिमयश्च कालो नयद्विभूतेः परिणामहेतुः”

वि० पु० ४—१—८४ ।

( १३ ) “तेषां तत्परमं स्थानम्” वि० पु० १—६—३९ ।

इत्यादिभिः, पूर्वोदाहृतैश्च, धुष्यमाणे, कालातीतत्वाक्षरत्वापरिणामित्वतमोतीतत्वनित्यत्वापुनरावृत्तिस्थानत्वादिना,  
भगवत्स्वरूपगुणादिवत्,

( १४ ) “एकमेवाद्वितीयम्” छा० उ० ६—२—१ ।

( १५ ) “नासदासीन्नोसदासीत्तदानीम्” २ अष्ट० ८ प्र० ९ अ० ।

इत्येकत्वावधारणादिनिमित्तामनित्यत्वशङ्कामतीत्य वर्तमाने, वैष्णवे परमपदे, श्रीभूमिभ्यां दिव्यमहिषीभ्यां सह कौपीतकीपर्यङ्कुविद्या-  
ववगतदिव्यास्थानरत्ने, दिव्यपर्यङ्कोपरि, अनन्तवैनतेयविष्वक्सेना-  
दिभिः पूर्वोपपादितैः नित्यसिद्धैः परिचर्यमाणचरणारविन्दस्य  
भगवतः सर्वैश्वर्यापरपर्यायं सार्वभौम मुराज भवमशेषवेदरहस्य-  
माविष्कृतम् तथा, वायुप्रोक्तशैवे स्पष्टम्,

( १६ ) “वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते वि-  
ष्णुरचिन्त्यात्मा ज्ञैर्भागवतैस्सह” इति. पुराणे-वायुप्रोक्तशैवे  
श्रीविष्णुतत्त्वे-

( १७ ) “पञ्चशक्तिमयो देवो बहिल्लोकेश्वरेश्वरः । आस्ते  
स्नानन्दभावेन परमव्योम्नि सुस्थितः” इतिच. ॐ श्रीगान्ध०  
श्रीविष्णुतत्त्वसहितायाम् ।

{ ८३ }  
{ ५३६ } कृतज्ञः,

ॐ कृतज्ञाय नमः ।

भा०—अथ, विस्तृत यथोक्त निरुपाधिकदास्यनिर्ममत्वानामनाद्य-  
५ विद्याध्यारोपितस्वातन्त्र्य प्रवृत्तानां संसारिणां ( कृतज्ञः ),—आनु-  
कूल्यलवं जानातीति.

( ३ ) “ आतोनुपसर्गकः ” ३।२।३॥कौ०पृ०५७०

ब्रह्मज्ञः, प्रार्णदः, ईत्यौ द्यौप्येर्वर्म् यः खल्वाह,

( २ ) “अपि चेत्सुदुराचारः, सम्यग्यवसितो हि सः” गी०९—३०।

१० इति. नच प्रत्युपकारं पश्यतीदृशे,—यथा,

( ३ ) “ गोविन्देति यदाकन्दत् कृष्णा मां दूरवासिनम् । कणं प्रवृद्ध-  
मिव मे हृदयान्नापसर्पति ” इतिच. ॐ भा० उ०५८—२२।

निर्व०—अथ, विस्मृतयथोक्तनिरुपाधिकदास्यनिर्ममत्वानाम्, अना-  
द्यविद्याध्यारोपितस्वातन्त्र्याणां संसारिणां कृतं सुकृतमानुकूल्यलवं  
१५ जानातीति—

( कृतज्ञः ).

( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा० क्रयादिः कौ०पृ०४७७

( २ ) “ आतोनुपसर्गकः ” इति, कः. आतोलोपः. ३।२।३॥कौ०  
पृ०५७०

२० ( ३ ) “ दुरुज्ज, करणे ” धा० तनादिः कौ०पृ०४७३

( ४ ) “ निश्र ” ३।२।१०२॥कौ०पृ०५८६

इति, कनः; किन्वाद्यगुणः. अनिद्र. ॐ

निरु०—८३ प्राणिभिर्यत् कृतं कर्म तज्ज्ञात्वा फलदो यतः ॥६६॥  
पद्मपुष्पादिना तुष्टः ( कृतज्ञो ) मोक्षदानतः ।

१ प्रतीपवृत्तानां । २ लयानुभवात् ।

( ८४ ) कृतिः,

ॐ कृतये नमः ।

भा०—तच्च तेषां सुकृतम्, अस्मादेव प्रसन्नादिति—( कृतिः ).

( १ ) “अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम्” इत्यधिकारे, ३।३।१९॥ ५

कौ०पृ०६४७

❀ द्वियां क्तिन्नन्तः. एवं, भूति, सिद्धिर्भूतयोपि. यथा,

( २ ) “एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेथो लोकेभ्य उन्नि-  
नीषति” ❀ कौपीतकी ब्रा० ३-९।

तस्य कर्तारोप्यात्मानः, तदायत्तस्वरूपप्रवृत्त्यादिकतया अस्य स्व- १०  
भूता इति—

निर्व०—तच्च तेषां सुकृतं, प्रसन्नादेवास्मात् क्रियत इति—  
( कृतिः ).

( १ ) “हुकृञ्, करणे” वा० तनादिः कौ०पृ०४७३

( २ ) “अकर्तरिचकारके” इत्यधिकारे, ३।३।१९॥ कौ० २५

पृ०६४७

( ३ ) “द्वियांक्तिन्” ३।३।१४॥ कौ०पृ०६५८

इति, द्वियामपादाने क्तिन्. कित्वाज्ञगुणः. अनिट्.

( ४ ) “लिङ्गन्मशिष्यम्” इत्यादि. देवताभिप्रायकं वा.॥ महाभाष्ये ॥

ब्रह्मादीनां विशेष्यत्वेपि न दोषः, यत एते नियतलिङ्गाः. इत्थमी- २०  
द्व्योऽन्यत्रापि ( शर्मत्यादौ ) ध्येयम्. ❀

तदायत्तस्वरूपप्रवृत्त्यादिकतया स्वस्य स्वभूताः तत्कर्तारोप्या-  
त्मानोऽस्य सन्तीति—

निरु०—८४ [ यस्मात्प्रसन्नात्सुकृतं तेषां स (कृति) रिप्यते॥६७॥ ]

प्रयत्नो वा क्रिया वाथ ( कृति ) रुक्ता क्रियावताम् ।

( ८५ ) आत्मवान्, ॥ श्लोकः ॥ १० ॥ ( ८६ ) सुरेशः,

ॐ आत्मवते नमः । ॐ सुरेशाय नमः ।

भा०—( आत्मवान् ). ❀

- ५ फल्गुपदलिप्सूनां ब्रह्मादीनामपि संविधाता—( सुरेशः ) यथा ब्रह्मा,  
( १ ) “ यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतः प्रजासर्गकरोन्तकारी ।  
क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतः ” वि० पु० ४—१—८५।  
इत्यादि. ❀

निर्व०—( आत्मवान् ).

- १० ( १ ) “ अतः सातत्यगमने ” धा० ङादिः कौ० पृ० ३८३  
( २ ) “ सातिभ्यामनिन् ” इति, मनिन्. वृद्धौ, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९  
( ३ ) “ नेडुशिरुति ” ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१  
इति, इडभावे च, व्युत्पादितादात्मन् शब्दात्.  
( ४ ) “ तदस्य ” इति, मनुप्. ५।२।९४॥ कौ० पृ० ३२५  
१५ ( ५ ) “ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ” इति, नलोपः. ८।२।७॥  
कौ० पृ० ३९  
( ६ ) “ मादुपधायाश्चमतोर्वीज्यवादिभ्यः ” ८।२।९॥ कौ० पृ० ३२५  
इति, मतोर्मस्य वः.  
( ७ ) “ अत्यसन्नस्यचाधातोः ” इति, दीर्घः. ६।४।१४॥ कौ० पृ० ७८  
२० ( ८ ) “ उगिदचां ” इति, नुम् इत्यादि. ❀ ७।१।७०॥ कौ० पृ० ६५  
फल्गुपदलिप्सूनामपि ब्रह्मादीनां सुराणाम् ईशः संविधाता इति—  
( सुरेशः ).

निरु०—८५ एषामात्मशरीरादिनिरासादथवा (ऽऽत्मवान्) ।

स्वे महिम्नि प्रतिष्ठानात् ( आत्मवान् ) अभिधीयते ॥ ६८ ॥

८६ [ ब्रह्मादीनां फल्गुपदलिप्सूनां त्रिदिवौकसाम् ।

धाता ( सुरेश ) श्व प्रोच्यते विबुधोत्तमैः ॥ ६९ ॥ ]



( ८७ ) शरणम्,

ॐ शरणाय नमः ।

भा०—अविशेषेण सर्वेषाम्—

( शरणम् ). शृणाते रक्षणार्थाख्युद्. एवं, कैरणम्, कैरणम्, ५

प्रेमाणम् ( भावनः ) इत्यादीयोपि निरुपाधिकः प्रापकः; यथा,

( १ ) "तं हृदे वमात्मबुद्धिप्रसादमुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" श्वे० उ० ६-१८।

( २ ) "निवासशरणं सुहृद्वतिनारायणः" सु० उ० ६।

( ३ ) "शरणं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः" इत्यादि. ❀

निर्व०—( १ ) "इश, ऐश्वर्ये" इगुपत्रलक्षणः कः. था० अत्र- १०

दिः कौ० पृ० ४३८

( २ ) "पु, प्रसवैश्वर्ययोः" पः सः था० १वादिः कौ० पृ० ४२६

( ३ ) "सुसूधागृध्रिभ्यः कन्" इति, कन्, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

कित्वादगुणः. अनिद्. सांहितिकः आद्गुणः. ❀

अविशेषेण सर्वेषाम्, शरण रक्षकः. निरुपाधिकप्रापक इति (शरणम्). १५

( १ ) "शू, हिंसायाम्" अयमिह रक्षणकर्मा, था० क्रयादिः कौ० पृ० ४७६

( २ ) "कृत्यल्युटो बहुलम्" ३।३।११३।। कौ० पृ० ६६२

इति, बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्.

( ३ ) "करणाधिकरणयोश्च" इति करणे वा. ३।३।११७।। कौ० पृ० ६६२

( ४ ) "लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ❀ ॥ महामाष्ये ॥ २०

निरु०—८७ आर्तानामार्तिहन्तृत्वात् ( शरणं ) परिकीर्तितः ।

यदुपासाद्भयं दुःखं पापं बन्धो न बाधते ॥ ७० ॥

प्रतिष्ठा च सुखं ज्ञान भवेत् ( शरणं ) मित्यतः ।

१ अत्र, इतः पूर्वत्र, इत उत्तरत्रच, "इत्यादयः" इति आदिपदेन सगृहीतानि नामानि सर्वाण्यपि, ग्रन्थान्ते संकल्य प्रदर्शयिष्यन्ते. तादृक् प्रदर्शनसौकर्याय तत्र तत्र "इत्यादयः," इति पदोपरितत् आवृत्तिश्चोक्तक्रमसंख्यामात्रं निवेश्यते ।

( ८८ ) शर्म, ( ८९ ) विश्वरेताः,

ॐ शर्मणे नमः । ॐ विश्वरेतसे नमः ।

ज्ञा०— शर्ममुखं, परमप्राप्यं चेति—

१५ ( शर्म ) तस्मादेव सुखार्थात् मनिन्. यथा,

( १ ) “ सर्वगन्धस्सर्वरसः ” छा० उ० ३—१४।

( २ ) “ कं ब्रह्म खं ब्रह्म ” छा० उ० ४—१०—५।

( ३ ) “ आनन्दो ब्रह्म ” इति. ॐ तै० भृ० ६।

( शरणं, शर्म ) प्रकारान् विवक्षति.—

१० ( विश्वरेताः ), विश्वं कार्यमस्येति. सहि, स्वज्ञानस्थानपरिचरणै-  
दमर्थ्येन प्रजानां ज्ञानकर्मन्द्रियादिकं विश्वं करोति. यथा,

( १ ) “ एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योति-  
रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ” ॥ मुण्ड० उ० २—१—३।

निर्व०— शर्म—सुखं, परमप्राप्यं इति—

१५ ( शर्म ) पूर्ववदेव धानुः, इह सुखार्थः

( १ ) “ सर्वधानुभ्यो मनिन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६ ३९

इति, मनिन्. गुणोरपरः.

( २ ) “ नेडु शिकति ” इति, नेड्. लिङ्गं प्राग्वत्. ॐ ७। २। ८।। कौ०  
पृ० ५८९

२० अथ, शरणशर्मप्रकाराः विशिष्टक्रमाः उपपाद्यन्ते. ज्ञानपरिचरणैदमर्थ्येन  
प्रजानां ज्ञानकर्मन्द्रियादिकं विश्वम्, रेतः—धीयं कार्यमस्येति ( विश्वरेताः )

( १ ) “ रोह्, श्रवणे ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ सर्वधानुभ्योऽमुन् ” इति वर्तमाने, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

निरु०— ८८ परमानन्दरूपत्वात् ( शर्म ) हिंसादिमन्थनात् ॥ ७१ ॥

२५ ८९ विश्वं रेतो भगवतो ( विश्वरेता ) हरिः स्मृतः ।

ज्ञानेन्द्रियादिकं विश्वं परिचर्यार्थमेव हि ॥ ७२ ॥

यः प्रजानां करोतीति ( विश्वरेता ) अथ स स्मृतः ।

( ९० ) प्रजाभवः ।

ॐ प्रजाभवाय नमः ।

भा०—( २ ) “ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ” मुण्ड० उ०

२-१-८।

( ३ ) “ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ” गी० १०-५।

श्रीविष्णुतत्त्वे,

( ४ ) “ विचित्रा देहसंपत्तिः ईश्वराय निवेदितम् । पूर्वमेव कृता  
ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता, ” इति. ॐ श्रीपाञ्च० वि० त्वे० ।

सर्वाः प्रजाः तद्वन्नैरेवोपकरणैः तस्मिन् भवन्ति तदाग्निमुख्य- १०  
योग्या भवन्तीति—( प्रजाभवः ). अधिकरणे,

( १ ) “ पुंसिसंज्ञायां वः प्रायेण ” ३।३।११८॥ कौ० पृ० ६६३

निर्व०—( ३ ) “ क्षुरिभ्यां तुट्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इति, असुन्, तस्य तुट्च; टित्वात्,

( ४ ) “ आद्यन्तौ टकितौ ” इत्याद्यवयवः. गुणः अनिद्. १५

१।१।४६॥ कौ० पृ० ७

( ५ ) “ विश, प्रवेशने ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६९

( ६ ) “ अशूप्रुपि० ” इत्यादिनाकन; उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

कित्वादगुणः, अनिडित्युक्तम्. ततो बहुव्रीहिः. सौ,

( ७ ) “ अत्वसन्तस्य ” इति, दीर्घ इत्यादि. ॐ ६।४।१४॥ २०

कौ० पृ० ७८

एवं, सर्वा अपि प्रजाः तद्वन्नैरेवोपकरणैस्तदाग्निमुख्ययोग्या भव-  
न्त्यस्मिन्निति—( प्रजाभवः ).

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८ .

निरु०— ९० तद्वन्नैरेवोपकरणैस्तस्मिन्नाग्निमुखाः प्रजाः ॥ ७३ ॥ २५

सर्वाश्चैव भवन्तीति ( प्रजाभव ) उदाहृतः ।

( ९१ ) अहम्,

ॐ अह्ने नमः ।

भा०— इति, घः. एवम्, अर्धिमः, निर्धमः<sup>६६</sup> (यमः ) इत्येर्दयः

५ न हीनोस्यास्तीति—

( अहः ).

( १ ) “ अहरहीनम् ” इतिमौलं निरुक्तम् । मूलसं० ।

( २ ) “ नहि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ” गी० ६-४० ।

इति, अनाद्यविद्यानिद्रावधौ स्वावबोधहेतुत्वाद्वा,

१० अहरिवेति— ( अहः ). ❀

निर्व०— ( २ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इतिवर्तमाने, ३।३।११७ ॥

कौ० पृ० ६६२

( ३ ) “ पुंसिसंज्ञायाम् ” ३।३।११८ ॥ कौ० पृ० ६६३

इति, अधिकरणे घः. यद्वा,

१५ ( ४ ) “ अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् ” ३।३।११९ ॥ कौ० पृ० ६४७

इत्यनुवृत्तौ,

( ५ ) “ ऋदोरप् ” ३।३।५७ ॥ कौ० पृ० ६५३

इति, उवर्णान्तादुक्तेऽर्थे अप्. गुणावादेशौ.

( ६ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” प्रपूर्वः. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

२० ( ७ ) “ उपसर्गचसंज्ञायाम् ” इति, ङः. ३।२।१९१ ॥ कौ० पृ० ५८५

दिलोपः. ततः, स्त्रियामदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः. तत्पुरुषः. ❀

मौलनिरुक्तानुसारात् न हीनोऽस्येति वा,—अनाद्यविद्यानिद्रावधौ स्वाव-

बोधहेतुत्वात्, अहः— दिवम इवेति वा,—

( अहः ).

२१. निरु०—९१ न सन्ति हीना यस्येति ( अह ) स्तपरिकीर्तिनः ॥ ७४ ॥

अनाद्यविद्यानिद्रायां स्वर्धोद्देतुतया ( सहः ) ।

{ ९२ } संवत्सरो,  
{ ४२३ }

ॐ संवत्सराय नमः ।

भा०— एवम्, प्रबुद्धेषु समुद्धरणाय संवसतीति—(संवत्सरः). वसेः,

( १ ) “संपूर्वाच्चित्” इति सरन्प्रत्ययः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८ ५

( २ ) “सस्यार्थधातुके” इति, तकारः. यथा, ७।४।४९॥ कौ० पृ० ४१०

( ३ ) “ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” गी० १०—१०।

निर्व०—( १ ) “ओहाक्, त्यागे” नञ्पूर्वः. धा० जुहोत्यादिः  
कौ० पृ० ४५०

( २ ) “कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः” उणा० पा० ११०

कौ० पृ० ६१८ इति वर्तमाने,

( ३ ) “नजिजहतेः” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१८

इति, कनिन्. आलोपः. नञो नलोपः.

( ४ ) “अहन्” इति, रुत्वम्. विसर्गः. ८।२।६८॥ कौ० पृ० ८४

( ५ ) “लिङ्गन्मशिष्यम्” इत्यादि ॐ. ॥ महाभाष्ये ॥ १५

इत्थं, प्रबुद्धेषु समुद्धरणार्थं संवसतीति—( संवत्सरः ).

( १ ) “वस, निवासे” संपूर्वः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

( २ ) “अशेस्सरः” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८

( ३ ) “वसेश्च” इति वर्तमाने, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८

( ४ ) “संपूर्वाच्चित्” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८ २०

इति, सरः चित्, चित्वात्

( ५ ) “चितः” इति, अन्तोदात्तः. अनिट् ६।१।१६३॥ कौ०

पृ० ७३३

निरु०—९२ इत्थं तेषु प्रबुद्धेषु वसत्युद्धरणाय यः ॥ ७५ ॥

( संवत्सरस् )

२५

१ संपरि पूर्वात् ।

( ९३ ) व्यालः, ( ९४ ) प्रत्ययः,

ॐ व्यालाय नमः । ॐ प्रत्ययाय नमः ।

ना०—( ४ ) “ तेषामहं समुद्धर्ता ” इति. गी० १२—७ ।

५ ( ५ ) “ आनयैनं हरिश्चेष्ट दत्तमस्याजयं मया ” इति. ❀ रा०  
यु० १८—३४ ।

प्रस्थानेन, तानात्मसात्करोतीति—

( व्यालः ).

( १ ) “ ला, आदाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

१० ( २ ) “ आतश्चोपसर्ग ” इति कः प्रत्ययः. ❀ ३।१।१३६॥ कौ० पृ० ५६८  
प्रतीयतेस्मिन्निति—

( प्रत्ययः ). सहितान् प्रत्याययति, विसृजयति. यथा,—

निर्व०—( ६ ) “ सस्यार्धधातुके ” ७।४।४९॥ कौ० पृ० ४१०  
इति, धातोस्तस्य तः. समः,

१५ ( ७ ) “ मोऽनुस्वारः ” पाक्षिकः परसवर्णः. ८।३।२३॥ कौ० पृ० २०  
बोनुनामिकः. नान्नोः सांहितिकः ❀ विसर्जनीयस्य सः ❀  
अनयप्रदानप्रस्थानेन, तान् व्यालाति आदाने आत्मसात्करोतीति—  
( व्यालः )

( १ ) “ ला, आदाने ” व्याङ्पूर्वः धा० अदादिः ४४३

२० ( २ ) “ आतश्चोपसर्ग ” इति, कः. आहोपः, ३।१।१३६॥ कौ० पृ० ५६८  
वेरिकास्य यण् यकारः. ❀

स्वस्य तद्विसृजयितृत्वा, प्रत्येति प्रतीयते वा—

विश्वश्चो भवति, स सर्वोऽस्मिन्निति—

( प्रत्ययः ) पूर्वत्र,

२५ निरु०—९३ तानात्ममात्र ( व्याल ) उक्तः करोति यः ।

९४ येसौ प्रत्याययति तान् ( प्रत्ययः ) समुदाहृतः ॥ ७६ ॥

( ९५ ) सर्वदर्शनः, ॥

ॐ सर्वदर्शनाय नमः ।

भा०—( १ ) “ तं हृदेवमात्मबुद्धिप्रसादम् ” श्वे० उ० ६—१८ ।

श्रीविष्णुतत्त्वे, ५

( २ ) “ भूयो भूयोपि ते ब्रह्मन् विश्वास्यः पुरुषोत्तमः ” श्रीपाञ्च—वि० ।

स्वयं च सत्तापर्वणि,

( ३ ) “ यदि ते हृदयं वेत्ति यदि ते प्रत्ययो मयि । भीमसेनार्जुनौ

शीघ्रं न्यासभृतौ प्रयच्छ मे ” ॥ ॐ भा० स० २०—७ ।

तेषां, सर्वं स्वमहिमानं दर्शयतीति—( सर्वदर्शनः ) । यथा,

( १ ) “ तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ” १०

श्वे० उ० ३—२० ।

( २ ) “ तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम् ” इति, ॐ मु० उ० ३—२—३ ।

निर्व०—( १ ) “ इण्, गतौ ” अपरत्र, धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१

( २ ) “ ईड्, गतौ ” तथाप्रतिपूर्वः धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

उजयत्रापि,—ह्रस्वदीर्घयोः,

( ३ ) “ अकर्तरिचकारके ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७ १५

( ४ ) “ एरच् ” ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५३ इति, अधिक-

रणे, अच्, गुणायदेशौ. उपसर्गकारस्य यण् यकारः ॐ

तेषां, सर्वं स्वमहिमानं दर्शयतीति—( सर्वदर्शनः ) ।

( १ ) “ दशिर्, प्रेक्षणे ” णिच्. गुणोरपरः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४३० २०

नन्द्यादित्युः, ल्युद्धा. बाहुलकादित्यादि. योरनः. णिलोपः.

( २ ) “ सू, गतौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२५

निरु०—९५ महिमानं सर्वसहं तेषां दर्शयतीति मः ।

( सर्वदर्शन ) आख्यातो नवाणो लोचनप्रदः ॥ ७७ ॥

१ मेहदय वेत्ति । [ इति मुद्रितकोशे. ]

२ सहमहिमानं । सहमहिम्नात्मानम् । स्वमभिमानम् ।

श्लोकः ॥११॥ { २०६ } ( ९६ ) अजस्,

ॐ अजाय नमः ।

- भा०—तेषां, स्वप्राप्तिपरिपन्थि सर्वं स्वयमेव क्षिपतीति—(अजः).  
 ५ ( ३ ) “अज, गतिक्षेपणयोः” अच्. यथा धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९१  
 ( ४ ) “तेषामेवानुकम्प्यार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभाव-  
 स्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ” गी० १०—११।  
 ( ५ ) “अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ” गी० १८—६६  
 इत्यादि. ❀  
 १० समर्थानामसमर्थानां च सर्वेषां शरणागतानाम्, विलम्बनम्, वैकुण्ठ्यं च,  
 परिहर्तुमाशु तानश्नुते इति—

निर्व०—(३) “इणूशीभ्यांवन्” इति, प्रस्तावे, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७  
 ( ४ ) “सर्वनिवृष्ट्वरिष्वलष्वशिवपदप्रह्वेष्वेतन्त्रे ” इति, उणा०  
 पा० १ कौ० पृ० ६१७

- १५ अकर्तरि वज्रन्तो निपात्यते. गुणो रपरः. अनिह. ❀  
 तेषाम्, स्वप्राप्तिपरिपन्थि सर्वं स्वयमेव अजति—क्षिपतीति—(अजः).  
 (१) “अज, गतिक्षेपणयोः” पचाद्यच्. इह, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९१  
 ( २ ) “अजेर्व्यघञपोः ” २।४।५६॥ कौ० पृ० ३९१  
 इति वीभावो न भवति, बाहुलकात्; इनजनुशिष्टः.  
 २० ( ३ ) “अजेरजच” इत्यजेरजादेशः, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१  
 वीभावनिवर्तनार्थः. कचिदन्यत्रापि निषेधात् न वीभावः.  
 ( ४ ) “अजेरजच” इति पाठेऽपि, प्रकृते, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१  
 बाहुलकादेव वा वीभावोऽभावः ❀

निरु०—९६ प्रत्यर्थिनस्वसंप्राप्तौ प्रजानां क्षिपती (त्यजः) ।

१. वैकुण्ठ्यं च ।



( ९७ ) सर्वेश्वरसुः,

ॐ सर्वेश्वराय नमः ।

भा०—( सर्वेश्वरः ).

( १ ) “अश्रोतेराशुकर्मणि वरट्च” इति, वरट्, उपधाया ईकारश्च. ५

उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

( २ ) “विभीषणेनाशु जगाम संगमम्” इति. ❀ रा० यु० १८—३९।

तेषां स्वरूपेण—

निर्व०—समर्थानामसमर्थानां च सर्वेषां शरणागतानां विलम्बनम्,  
वैकृत्य च परिहर्तुम् आशु तान् सर्वानश्रुते व्याप्नोतीति— १०

( सर्वेश्वरः ).

( १ ) “ अश्रु, व्याप्तौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

( २ ) “ अश्रोतेराशुकर्मणि वरट्च ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

इति, वरट्. चात्,

( ३ ) “ क्षिशोरीञ्चोपधायाः कञ्चोपश्चलोनां च. ” उणा० पा० ५ १५

कौ० पृ० ६४४

इत्यतोऽनुवर्तमानमुपधाया ईत्वं च. ❀

स्वरत्यादिविकल्पोपगमात्,

( ४ ) “ नेट् इति, नेट्. सर्वशब्दोहि. ७।२।८ ॥ कौ० पृ० ५८१

( ५ ) “ सु, गतौ इत्यतः, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५ २०

( ६ ) “ सर्वनीवृप्त्वं ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इत्यादिना वन्नन्तो व्युत्पादितः. ❀

तेषामनुपायसाध्यः स्वरूपेण सिद्ध इति—

निरु०—९७ अशक्तानां च शक्तानां वैरूप्यशरणेषिणाम् ॥ ७८ ॥

अश्रुते परिहर्तुं यः स ( सर्वेश्वर ) ईगितः ।

{ ९८ } सिद्धः, ( ९९ ) सिद्धिः,

ॐ सिद्धाय नमः । ॐ सिद्धये नमः ।

भा०—( सिद्धः ) निष्ठा. एवं, प्रथितः, हितः, इत्यादिभ्योपि.

५ नोपायैस्ताध्यः, यथा,

( १ ) “न्यासइत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम्” इति ॐ तै० ना० ६—५० ।  
उपायैरप्ययमेव सेध्यते इति—

( सिद्धिः ). यथा,

( १ ) “ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ”

१० ( २ ) “ यं पृथक् धर्मचरणाः ”

निर्व०—( सिद्धः ).

( १ ) “ पिबु, संराद्धौ ” पः मः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५७

( २ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना कर्तरि कः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६

कित्त्वान्न गुणः. निहतत्वान्निद्र.

१५ ( ३ ) “ ज्ञपस्तथोर्धीधः ” ८।२।४०॥ कौ० पृ० ३८५

इति, निष्ठातस्य धत्वम्.

( ४ ) “ जलांजशूझशि ” ८।४।५३॥ कौ० पृ० ९

इति, पृवस्य धस्य दः. ॐ

उपायैरपि अयमेव सेध्यते इति—

२० ( सिद्धिः ). प्राग्वत्धातुः. सत्वम्.

( १ ) “ अकर्तरिच ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( २ ) “ स्त्रियांजिन् ” इति, कर्मणि जिन्. ३।३।१४॥ कौ० पृ० ६५८

निरु०—९८ स्वरूपेणैव भक्तानां सिद्धत्वात् ( सिद्ध ) उच्यते ॥ ७९॥

९९ अयमेव नोपायैश्च ( सिद्धि ) स्यात्साध्यते यतः ।

१ कर्तरिनिष्ठा । २ चारिणः ।

( १०० ) सर्वादः,

ॐ सर्वादये नमः ।

भा०— ( ३ ) “ पृथक् धर्मफलौषिणः ”

( ४ ) “ पृथक् धर्मैस्समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ” इति. ❀ ५

तेषाम्, परावरसर्वपुरुषार्थमूलमिति—

( सर्वादः ). यथा,

( १ ) “ ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति  
सदा कामानिह लोके परत्र च ” ॥ रा०यु० १२०—३१ ।

( २ ) “ सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्ते विशालां त्रैलोक्येस्मिन् १०  
कृष्णनामाभिधानात् ” इति. ❀

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्गमिश्रसूनोः,  
श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धश्रीपराशरापरनामधेयस्य,

श्रीरङ्गनाथस्य, कृतौ,

श्रीमन्नामसहस्रविवरणे,

भगवद्गुणदर्पणे,

प्रथमं शतकं समाप्तम्.

निर्व०— किञ्चाद्गुणः. अनिष्ट. धत्वजश्त्वे प्राग्वत्.

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥

तेषां परावरभूतानां सर्वेषां पुरुषार्थानाम्,

आदिः— मूलमिति—

( सर्वादः ).

निरु०— १०० सर्वेषां पुरुषार्थानां मूलं ( सर्वादः ) स्मरितः ॥ ८० ॥

निर्व०— ( १ ) “ हुदाञ्च, दाने” आहपूर्वः. धा० जुहोत्यादिः कौ०  
पृ० ४५१

( २ ) “ उपसर्गधोः किः” ३।३।९२।। कौ० पृ० ६५८

५ इति, किः. ❀ आतो लोपः.

( ३ ) “ सृ, गतौ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२५

( ४ ) “ सर्व” इत्यादिना निपात-उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इत्युक्तमेव. तत्पुरुषः. साहितिकः सवर्णदीर्घः. ❀

इति कुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज  
१० वरददेशिकतनयवरदगुरुवरसूनुवरदार्यसूरिविरचिते,

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित

श्रीमत्सहस्रनामभाष्यानुगे,

भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,

प्रथमं शतकं सम्पूर्णम्.

द्वितीयशतकादिमुद्रणं प्रचलति अल्पकालेनैव पूर्तिर्भविष्यतीत्यालोच्य  
महाशयाः गृहीयुरित्याशास्महे.



गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना

कल्याण—मुंबई.

## द्वितीयशतकप्रारम्भः ।

{ ३२० } ( १०१ ) अच्युतः । ( १०२ ) वृषाकपिः,  
{ ६५७ }

ॐ अच्युताय नमः । ॐ वृषाकपये नमः ।

भा०—तेभ्यः प्रपन्नेभ्यो नापगतः—( अच्युतः ).

( १ ) “ यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ”

( २ ) “ तस्याहं न प्रणश्यामि ”

( ३ ) “ न त्यजेयं कथंचन ” इति. ❀ रा० यु० १८—३।

अच्युतमेव धर्मवराहत्वेन समर्थयते—

( वृषाकपिः ). तथापि निरुक्तम्,

( १ ) “ कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्माद्वृषाकपिं  
प्राह काश्यपो मां प्रजापतिः ” ॥ इति. ❀ भा० शा० ३४३—५९ ।

निर्व०—तेभ्यः प्रपन्नेभ्यः, च्युतः—अपगतः, नेति—( अच्युतः ).

( १ ) “ च्युद्, गतौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७

( २ ) “ गत्यर्थः ” इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२ ॥ कौ० पृ० ५९६ १५

किञ्चादगुणः. अनिट्. नञ्समासः. नञो नलोपः. ❀

अच्युत एव धर्मवराहत्वेन समर्थयते.

स एव, आपर्पनिरुक्तानुसारात्, वृषः—धर्मः, तद्रूपश्चासौ,

कपिः—श्रेष्ठवराहश्चेति,—( वृषाकपिः ).

( १ ) “ कपि, चलने ” इदित्वात् नुम्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९६ २०

निरु०—१०१ नक्तेभ्योऽच्युतपूर्वत्वात् ( अच्युतः ) परिकीर्तितः ।

आश्रितानां च्युतिर्यस्मान्नास्ति सो ( ऽच्युत ) ईरितः ॥ ८१ ॥

१०२ कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद् ( वृषाकपिः ) प्रोक्तो वररर्णोऽसीदयो मनुः ॥ ८२ ॥

{ १०३ } अमेयात्मा,  
{ १८९ }

ॐ अमेयात्मने नमः ।

भा०—अस्मिन् आश्रितानुग्रहस्रोतसि,—

५ ( १ ) “ अतोज्यायांश्च पूरुषः ” पु० सू० ३ ।

( २ ) “ धूयांश्चातो जनार्दनः ” इति न्यायेन,

( अमेयात्मा, ) इयानित्यपरिच्छेदस्वरूपः. ❀

निर्व०—( २ ) “ अचइः ” इति इप्रकरणे, उणा० पा० ४ कौ०  
पृ० ६३८

१० ( ३ ) “ कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९  
इति, इः, नलोपश्च.

( ४ ) “ वृषु, सेचने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१०

इगुपथलक्षणः कः, कर्मधारयः

( ५ ) “ अन्येषामपिदृश्यते ” ६ । ३ । १३७॥ कौ० पृ० १६५

१५ इति, पूर्वपदस्य दीर्घः. ❀

अस्मिंश्च आश्रितानुग्रहस्रोतसि, अमेयः अपरिमेयः—

इयानित्यपरिच्छेदः, आत्मा—स्वरूपम्, अस्येति—( अमेयात्मा.)

( १ ) “ अत, सातत्यगमने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८३

( २ ) “ सातिभ्याम् ” इति, मनिनन्त आत्मशब्दः, उणा० पा० ४

२० कौ० पृ० ६३९

( ३ ) “ नेट् ” इत्यनिट्. ७ । २ । ८॥ कौ० पृ० ५८१

( ४ ) “ भाङ्, माने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( ५ ) “ अंचोयत् ” इति, यत्. ३ । १ । ९७॥ कौ० पृ० ५५७

निरु०—१०३ इयानित्यपरिच्छेदस्वभावात्सर्वतोऽधिकः ।

२५ ( अमेयात्मा ) समुद्दिष्टो ह्यौन्नत्यफलदो मनुः ॥ ८३ ॥

१ अमेयः नित्यापरि ।

( १०४ ) सर्वयोगविनिःसृतः, ॥

ॐ सर्वयोगविनिःसृताय नमः ।

भा०—कथम्—( सर्वयोगविनिःसृतः )—

सर्वैरपि शास्त्रलक्षणैः स्वयनोपिकापरिकल्पितैरपि, योगैः— ९

उपायैः, ( विनिःसृतः )—विशेषेण वेदपरमगुह्यैरिव ( विनिःसृतः),

प्राप्तुं योग्यः सुग्रह इति वा. यथा,

( १ ) “स्वबुद्धिमात्रनिर्ज्ञातः परमात्मा जगत्प्रभुः । स्वैश्वर्यानुभवप्रो  
तो ज्ञातारमनुसेवते ” इति.

श्रीपौष्करे,

१०

निर्व०—( ६ ) “ ईदयति ” इति, ईद्वम्. ६।४।६५॥ कौ० पृ० ५५७

गुणः. नञो नलोपः. बहुव्रीहिः. सवर्णदीर्घः.

ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ॐ

एतदेव, विशिष्टक्रमतयोपपाद्यते.

सर्वे, च शास्त्रलक्षणाः, स्वबुद्धिपरिकल्पिताश्च, ये योगाः— १५

उपायाः, तैरपि वेदगुह्यैरिव विशेषेण निःसृतः—

प्राप्तुं योग्यः, सुग्रहो वेति—

( सर्वयोगविनिःसृतः ).

( १ ) “ सु, गतौ ” विनिःपूर्वः. धा०वादिः कौ० पृ० ४२५

( २ ) “ गत्यर्थ० ” ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६

२०

इति, कर्तरि क्तः. अनिट्. कित्वादगुणः.

( ३ ) “ युजिर्, योगे ” धा०रुधादिः कौ० पृ० ४७१

( ४ ) “ हलश्च ” इति, करणे घञ्. गुणः. ३।३।१२१॥ कौ०

पृ० ६६३

( ५ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वम्. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६० २५

निरु०—१०४ सर्वैरुपायैः प्राप्यश्च ( सर्वयोगविनिःसृतः )

श्लो० ॥१२॥ { २७१ } ( १०५ ) वसुः,

ॐ वसवे नमः ।

भा०—( २ ) “ यस्मात् सद्रक्तियुक्तानां प्रपन्नानां क्रमं विना ।  
५ प्रसादमेति मन्त्रेशस्त्वचिराद्भावितात्मनाम् ॥ किं पुनर्वै क्रियाज्ञानसंपूर्णानां तु पौष्कर । श्रद्धाभक्तिपराणां च बोधितानां च देशिकैः ”  
इति, ॥ श्रीपाञ्च० पौष्कर० ॥

श्रीविष्णुतत्त्वे,

( ३ ) “ नियुक्तं मनसा वापि यदि गृह्णाति माधवः । किंतु नोन्मूलितं दुःखमेतावदिति निश्चितः ” ॥ इति, ❀ ॥ श्रीपाञ्च० वि०  
तेष्वियताप्यतिप्रीत्या वसतीति—

( वसुः ). वसेः,

( १ ) “ शृस्वृस्निहित्रप्यसिबसिहनिह्निदिवन्धिमनिभ्यश्च ” इति,  
उः, ❀ उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

१५ वसुनि—निधाविव, तेषु मनोऽस्येति—

निर्व०—( ६ ) “ सू, गतौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

( ७ ) “ सर्व० ” इत्यादिना वन्नन्तो निपातितः, ❀ उणा० पा० १  
कौ० पृ० ६१७

तेष्वियताप्यतिप्रीत्या वसतीति—

२० ( वसुः ).

( १ ) “ क्म, निवासे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

( २ ) “ शृस्वृस्निहित्रप्यमिबसिहनिह्निदिवन्धिमनिभ्यश्च ”

इति, उः, ❀ उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

तेषु वसुनि—निधाविव, मनोऽस्येति—

२५ निर्व०—१०५, वसतीति( वसु ) स्तेषु प्रीत्या परमया स्वयम् ॥८४॥



{ १०६ } वसुमनाम्, { २१३ } { ८७३ } ( १०७ ) सत्यः,

ॐ वसुमनसे नमः । ॐ सत्याय नमः ।

भा०—( वसुमनाः )

( १ ) “ स महात्मा सुदुर्लभः ” इति. ❀ गी० ७—१९ । . ५  
तेषु सत्सु साधुरिति—( सत्यः ).

( १ ) “ तत्र साधुः ” इति, यत्. ❀ ४।४।९८॥ कौ० पृ० २८९

निर्व०—( वसुमनाः ).

( १ ) “ मन, ज्ञाने ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६

( २ ) “ सर्वधातुभ्योऽसुन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४० १०  
इति, असुन्. व्युत्पादितो हि,

( ३ ) “ वस, निवासे ” इत्यतः उपत्यये, वसुशब्दः. धा० भ्वादिः कौ०  
पृ० ४३२

( ४ ) “ अत्वसन्तस्य० ” ६।४।१४॥ कौ० पृ० ७८  
इति, असन्तलक्षण उपधादीर्घ इत्यादि. ❀

१५

तेषु सत्सु साधुरिति—( सत्यः ).

( १ ) “ अम्, भुवि ” धा० अडादिः कौ० पृ० ४४४

( २ ) “ वर्तमानेलट् ” ३।२।१२३॥ कौ० पृ० ३६६

( ३ ) “ लट् शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ” इति, लटः  
शता. तस्य, ३।२।१२४॥ कौ० पृ० ५९९

२०

( ४ ) “ तिङ् शित्० ” इति, नार्वाधातुकत्वे, ३।४।११३॥

कौ० पृ० ३६८

निरु०—१०६ वसुनीव निधौ तेषु मनो यस्यास्ति सर्वदा ।

सर्वं ( वसुमनाः ) प्रोक्तो मानवत् पोषको मनुः ॥ ८५ ॥

१०७ मरु साधुः ( सत्य ) इति—

( १०८ ) समात्मा, ( १०९ ) संमितम्,

ॐ समात्मने नमः । ॐ सम्मिताय नमः ।

भा०—तेषु गुणादिभिः निम्नोन्नतेष्वपि अनालोचितविशेषमनाः

५ ( समात्मा ). यथा,

( १ ) “समोहं सर्वभूतेषु” इत्यादि. ॐ गो० ९—२९ ।

तैः,—( संमितः )

निर्व०—( ५ ) “कर्तरिशप्” इति. शप्. तस्य, ३।१।६८॥ कौ० पृ० ३६८

( ६ ) “अदिप्रभृतिभ्यश्चापः” इति, लुक्. शतुः, २।४।७२॥ कौ० पृ० ४३५

१० ( ७ ) “सार्वाधातुकमपित्” १।२।४॥ कौ० पृ० ३७६

इति, डित्वात्, तत्र परतः,

( ८ ) “श्रसोरछोपः” इति, अस्तेरछोपः, ६।४।१११॥ कौ० पृ० ४४४

इत्य् निष्पन्नात् सञ्छद्वात्,

( ९ ) “तत्रसाधुः” इति, यत्. भत्वात् जश्त्वाभावः. ॐ ४।४।९८॥

१५ कौ० पृ० २८९

तेषु गुणादिभिः, निम्नोन्नतेष्वपि, समः-अनालोचितविशेषः, आत्मा-  
मनः, अस्येति—

( समात्मा ). आत्मशब्दः अततेर्युत्तादितः.

( १ ) “पम एम, अवैकल्ये” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४१८

२० पस्सः. पचाद्यच्. दीर्घः. ततः,

( २ ) “सर्वनामस्थानेचा०” ६।४।८॥ कौ० पृ० ४१

इति, नान्तलक्षण उपधादीर्घ इत्यादि. ॐ

तैः-स-सम्पक्, मितः-परिमितः, अस्मत्करस्य इति परिछिन्न इति—  
( संमितः ).

२५ निरु०—१०८ ( समात्मा ) समचित्तः ।

१०९ मितत्वाच्च तथा भर्तैः ( संमितः ) परिकीर्तितः ॥ ८६ ॥

( ११० ) समः,

ॐ समाय नमः

भा०—(१) “द्यतिस्यति” इत्यादिना इकारः. ७।४।४०॥ कौ० पृ० ५९४

अस्मद्धस्तस्थ इति सम्यक् परिच्छिन्नः. यथा, ५

(२) “ऊनपोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः” । रा० बा० २०—२।

( ३ ) “ ममाये तनयो निजः ” इति, वि० पु ५—५—५।

दशरथवसुदेवादिभिः. ❀

तेष्वपि परिचितापरिचिततीर्धमन्दसंवेगित्वाद्यविगण्य गौरवे सम  
इति—( समः ). १०

( १ ) “पम एम, अवैकल्ये” औणादिकोऽकारः. ❀ धा० भ्वादिः

कौ० पृ० ४१८

निर्व०—(१) “माङ्, माने” संपूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( २ ) “ तयोरेवकृत्यक्तस्वल्थाः ” ३।४।७०॥ कौ० पृ० ५५५

इति, इह कर्मणि, १५

( ३ ) “ निष्ठा ” इति, कः. अनिट्. ३।२।१०२॥ कौ० पृ० ५८६

( ४ ) “ द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति ” ७।४।४०॥ कौ० पृ० ५९४

इति, तादौ किति, आत इत्वम्. अगुणः. समः,

( ५ ) “ मोऽनुस्वारः ” पाक्षिकः परसवर्णः. ❀ ८।३।२३ ॥

कौ० पृ० २०

तेष्वपि परिचितापरिचित ❀ तीर्धमन्दसंवेदित्वाद्यविगणनेन गौरवे,

समः—समान इति—( समः ). २०

( १ ) “ पम एम, अवैकल्ये ” पस्तः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१८

अकारप्रत्यय औणादिक ऊहः; पचाद्यच् वा. ❀

निरु०—११० ज्ञातेऽपरिचिते चापि समत्वात् ( सम ) उच्यते । २५

१ पातञ्जलसू० १—२१—२२। (“संवेगः—वैराग्यम्” इति तट्टाप्यटी-  
कायाम्. ) २ ( संवेगित्वेति पाठस्तादुरिति प्रतिभाति. )

{ १११ } अमोघः,  
{ १५६ }

ॐ अमोघाय नमः।

भा०—तेषामवितथस्पर्शः—

६ ( अमोघः ) . यथा,

( १ ) “अमोघं दर्शनं राम न च मोघस्तव स्तवः । अमोघास्ते भवि-  
ष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ” इति. ॐ रा० यु० १२०—३१ ।

( १ ) “ पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमव्ययम् । तद्भवान् पुण्डरी-  
काक्षः ” इति—भा० उ० ६९—६ ।

१० निर्व०—तेषां, मोघः—वितथस्पर्शः, नेति—

( अमोघः ) .

( १ ) “मुह, वैचित्ये” वैतथ्यकर्महायम्. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५८  
अनेकार्था हि धातवः. तद्दीजं चोक्तमेव. तथैव तत्रतत्र तादृशे प्रदेशे  
( जनार्दन इत्यादौ ) अवसेयम्. ततः, पचाद्यच् गुणः. पुषोदरादिलक्षणः,

१५ वर्णागमेन हस्य घः यद्वा,

( २ ) “न्यङ्कादीनांच” इति, तस्याकृति-७।३।५३॥ कौ० पृ० ५६ =  
गणत्वात्, कुत्वम्. तत्रच, बाह्यप्रयत्नत आन्तरतम्यात्,

( ३ ) “ स्थानेन्तरतमः ” १।१।५०॥ कौ० पृ० ७

इति, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य, हस्य तादृशो वर्गच-

२० तुर्यो घकारः अथवा,

( ४ ) “ हलश्च ” ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३

इति, ययाययम् करणाधिकरणयोः घञ्. शेषं प्राग्वत्. नञ् तत्पुरुषः.  
नञो नलोपः. ॐ

निरु०—१११ वितथस्पर्शरहितः स( ह्यमोघः ) प्रकीर्तितः ॥ ८७ ॥

( ११२ ) पुण्डरीकाक्षः,

ॐ पुण्डरीकाक्षाय नमः ।

ज्ञा०—( पुण्डरीकाक्षः ) नित्यवैकुण्ठवासिनां दृष्टिभूत इत्यर्थः यथा,

( २ ) “ दिवीवचश्चुराततम् ” इति. ❀ पु० सू० । ५

निर्व०—आर्पणनिर्वचनानुसारात्, पुण्डरीकस्य— परस्य धाम्नः,

तात्पर्यात्, “ मञ्चाः क्रोशन्ति ” इतिवत्,

नित्यवैकुण्ठवासिनाम्, अक्षि- चक्षुरिवेति—( पुण्डरीकाक्षः ),

( १ ) “ अशू, व्याप्तौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

( २ ) “ अशेर्निवृ ” इति, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३२ १०

क्सौ, अक्षिशब्दे व्युत्पादितः.

( ३ ) “ पुण, कर्मणि शुभे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६६

( ४ ) “ कपिदूषिभ्यामीकन् ” इतिप्रकरणे, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३२

( ५ ) “ पर्फरीकादयश्च ” इति, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३३

निपातनात् ईकन्, धातोः डः रुगागमश्च अगुणः. १५

पर्फरीकादिराकृतिगणः दीर्घः.

( ६ ) “ अक्ष्णोऽदर्शनात् ” इति, अच् समाप्तान्तः. ५। ४। ७६॥

कौ० पृ० १८३

( ७ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६। ४। १४८॥ कौ० पृ० ५६

( ८ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥ २०

एवम्, अतिप्रकृष्टस्याप्यस्य पूर्वोक्तदिशा अस्मदादीनामपि श्रेय-  
स्करत्वात्, वृषः-निरुक्तानुसारात् धर्मः,

तद्रूपम्;—यद्वा. ❀ वृषेस्तेचनार्थतया, वृषम्- तापत्रयनिर्वापण

सुधासेकशतिलम्, कर्म- चेष्टितम्, अस्तेति—

निरु०—११२ पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमव्ययम् ।

तद्वतानामक्षिभूतः ( पुण्डरीकाक्ष ) ईरितः ॥ ८८ ॥

( ११३ ) वृषकर्मा, ( ११४ ) वृषाकृतिः,

ॐ वृषकर्मणे नमः । ॐ वृषाकृतये नमः ।

भा०—एवम्, प्रकटस्याप्यस्यास्मदादीनामपि पूर्वोक्तदिशा श्रेयस्कृत्वा  
५ त् धर्मरूपमस्य कर्मेति—( वृषकर्मा ). ❀  
तथा, आकृतिरपीति—( वृषाकृतिः ). अथवा,  
तापत्रयनिर्वापणसुधासेकशीतलचेष्टितचारुरूपत्वात्,—  
( वृषकर्मा, वृषाकृतिः ).

( १ ) “वृषु, सेचने” यथा, श्रीसात्वते परध्याने, धा० ऋवादिः कौ० पृ० ४१०

१० निर्व०—( वृषकर्मा ).

( १ ) “ डुकञ्. करणे ” धा० तनादिः कौ० पृ० ४७३

( २ ) “ सर्वधातुभ्योमनिन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९

इति, मनिन्. गुणः. स्परः. अनिद्,

( ३ ) “ वृषु, सेचने ” इगुपधलक्षणः कः धा० ऋवादिः कौ० पृ० ४१०

१५ अगुणः, बहुव्रीहिः ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि, ❀

तथा, वृषः—प्राग्वत् धर्मरूपा, वृषा—शीतला वा, आकृतिः—आकारः,  
चारुरूपम् अस्येति—

( वृषाकृतिः ). आङ्पूर्वः पूर्ववत् धातुः.

❀ स्त्रियांक्तिन् अगुणः अनिद् वृषशब्दो व्युत्पादितः द्वितीयकल्पे

२० अदन्तलक्षणटाप्. दीर्घः.

निरु०—११ ३ श्रेयस्कर्म धर्मरूपं कर्म यस्य प्रचक्षते ।

( वृषकर्मे ) ति विख्यातः शुभकर्मप्रदो मनुः ॥ ८९ ॥

११४ धर्मरूपाकृतिर्यस्य स ( वृषाकृति ) रुच्यते ।

तापत्रयाग्निदग्धानां सुधेवात्यन्तशीतलम् ॥ ९० ॥

२५ रूपं कर्म च यस्यास्ति ( वृषकर्मा, ) ( वृषाकृतिः ) ।

श्लो० ॥१३॥ ( ११५ ) रुद्रो,

ॐ रुद्राय नमः ।

भा०—( २ ) “ विश्वमाप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्द्रयुततुल्यया” ।

श्रीपौष्करे, ॥ सात्व० ॥

( ३ ) “ वपुषा सुन्दरेणैव दिव्येनाविरुतेन च । मुञ्चन्तमनिर्दिहादालोकं  
ज्ञानलक्षणम्” ॥ श्रीपा०पौ० ॥

( ४ ) “ पूर्वकर्मानलार्तानां घ्यायिनां खेदशान्तये । वदनेन्दुचयोत्थेन  
ह्लादयन् गोगणेन तु” ॥ इति ॥ श्रीपा०पौ० ॥

राजधर्मे,

( ५ ) “ ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनचित्रिते । ददर्श कृष्णमासी-  
नं नीलं मेराविवाम्बुदम्” ॥ इति ॥ ॐ भा० राज० ४५—१३ ।

एवंविधरूपविविधचेष्टितद्रुतहृदयान् सानन्दवाप्यान्

कुर्वन्, रोदयतीति—

( रुद्रः )

निर्व०—( १ ) “ स्त्रियाः पुंवत्तापितपुंस्कादनुङ्समानाधिकरणे  
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु” ६।३।३४ ॥ कौ० पृ० १६०

इति, पूर्वस्य पुंवत्. उभयत्रापि, पूर्वोत्तरपदसमभिव्या.

होरे सवर्णदीर्घः. ॐ

एवंविधरूपचेष्टितद्रुतहृदयान् सानन्दवाप्यान् कुर्वन्,

रोदयतीति—

( रुद्रः. )

निरु०—११५ ईदृक् रूपैश्चेष्टितैश्च भक्तानानन्दवाप्ययन् ॥ ११ ॥

रोदयन् ( रुद्र ) उद्दिष्टः सर्वसंतोषदो मनुः ।

( ११६ ) बहुशिराः,

ॐ बहुशिरसे नमः ।

- भा०—( १ ) “ रोदेर्णिनुक्च ” उणा० पा० २कौ० पृ० ६२०  
 ५ इति, रक्प्रत्ययः, णिलोपश्च. यथा, श्रविष्णुतत्त्वे,  
 ( २ ) “ आह्लादशीतनेत्राम्बुः पुलकीरुतगात्रवान् । सदा परगुणावि-  
 ष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिः ” इति. ॐ ॥ श्रीपा० वि० तत्त्वे० ।  
 बहूनि शिरांसि परस्सहस्रं फणा अस्येति—( बहुशिराः ).

निर्व०—( १ ) “ रुदिर्, अश्रुविमोचने ” णिच्. धा० अदा० कौ०  
 १० पृ० ४४५

( २ ) “ स्थायितश्चिवश्चिशकिक्षिपिशुदिसृपितृपिद्वपिवन्द्युन्दिश्विति-  
 वृत्यजिनीपदिमदिमुदिस्विदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदिसिदाम्निवसि—  
 वाशिशीङ्गहसिसिधिशुभिभ्यो रक् ” उणा० पा० २कौ० पृ० ६१९  
 इति वर्तमाने,

१५ ( ३ ) “ रोदेर्णिलुक्च ” इति, रक्, णेर्लुक्च. उणा० पा० २कौ० पृ० ६२०

( ४ ) “ नेडुशि० ” इति, नेड्. लुका लुप्ते, ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

( ५ ) “ नलुमताङ्गस्य ” इति, प्रत्ययलक्षण-१।१।६३॥ कौ० पृ० ४३

प्रतिषेधात्, न णिनिमित्तो लघूपधगुणः. ऐदमर्थेन हि,

( ६ ) “ णेरानिटि ” ६।४।५१॥ कौ० पृ० ३९९

२० इत्येव सिद्धे, लुक् आरम्भः; यदित्त्वत्रापि लोप इत्येव

पाठः; तर्हि, सिद्धे पूर्वोक्तसूत्रेणैव णिलोपे, पुनरारम्भः

प्रत्ययलक्षणवाचनार्थ इति ध्येयम्. ॐ

अनन्तरूपतया, बहूनि-परस्सहस्राणि, शिरांसि—फणाः, अस्येति—

( बहुशिराः ).

२५ निरु०—११६ फणाश्च बहवो यस्य स वै ( बहुशिरा ) मतः ॥९२॥



( ११७ ) वभुः,

ॐ वभ्रवे नमः ।

भा०— तथाविधः सन् विभर्तीति—

( वभुः ). भृञः,

( १ ) “कुर्त्तश्च” इति, कुप्रत्ययः, द्वित्वं च. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

( २ ) “ यस्य सा सकला पृथ्वी फणामणिशिलारुणा । विभर्ति  
मालां लोकानाम् ”

( ३ ) “ योऽनन्तः पृथिवीं धत्ते शेखरस्थितिसंस्थिताम् ” इति. ❀

निर्व— ( १ ) “ शिञ्, सेवायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२ १०

( २ ) “ सर्वधातुभ्योऽसुन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इति, वर्तमाने,

( ३ ) “ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरःकिञ्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इति, श्रयतेः असुन्, कित्. धातोः शिरादेशश्च. आदेशे अकार-

इत्, उच्चारणार्थोवा. कित्वादगुणः.

( ४ ) “ बृहि, वृद्धौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

इदित्त्वान्नुम् कुप्रकरणे,

( ५ ) “ लङ्-घिवहोर्नलोपश्च ” इति, कुः, उणा० पा० १ कौ० पृ०

६११ नलोपश्च-बहुव्रीहिः. असन्तदीर्घः इत्यादि. ❀

तथाविधः सन् भर्तीति— ( वभुः ).

( १ ) “ भृञ्, भरणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२

( २ ) “ योद्वेच ” इत्यतः उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

द्वे इति वर्तमाने,

( ३ ) “ कुर्त्तश्च ” इति, कुः, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

निर्ह— ११७ अनन्तरूपो यो धत्ते पृथ्वीं ( वभु ) स्त ईरितः ॥ २५

१ भर्तीति ।

( ११६ ) बहुशिराः,

ॐ बहुशिरसे नमः ।

- भा०—( १ ) “ रोदेर्णिलुक्च ” उणा० पा० २कौ० पृ० ६२०  
 ५ इति, रक्प्रत्ययः, णिलोपश्च. यथा, श्रीविष्णुतत्त्वे,  
 ( २ ) “ आह्वादशीतनेत्राम्बुः पुलकीरुतगात्रवान् । सदा परगुणावि-  
 द्यो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिः ” इति. ॐ ॥ श्रीपा० वि० तत्त्वे० ।  
 बहूनि शिरांसि परस्सहस्रं फणा अस्येति—( बहुशिराः ).

निर्व०—( १ ) “ रुदिर्, अश्रुविमोचने ” णिच्. धा० अदा० कौ०  
 १० पृ० ४४५

( २ ) “ स्थायितश्चिवाश्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिद्विबन्धुन्दिश्विति-  
 वृत्यजिनीपदिमदिमुदिसिदिछिदिमिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदग्निवासि—  
 वाशिशौङ्गहृत्तिसिथिशुभिभ्यो रक् ” उणा० पा० २कौ० पृ० ६१९  
 इति वर्तमाने,

१५ ( ३ ) “ रोदेर्णिलुक्च ” इति, रक्, णेलुक्च. उणा० पा० २कौ० पृ० ६२०

( ४ ) “ नेद्वशि० ” इति, नेट्. लुका लुक्ते, ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

( ५ ) “ नलुमताङ्गस्य ” इति, प्रत्ययलक्षण-१।१।६३॥ कौ० पृ० ४३

प्रतिषेधात्, न णिनिमित्तो लघूपधगुणः. ऐदमर्थेन हि,

( ६ ) “ णेरनिटि ” ६।४।५१॥ कौ० पृ० ३९९

२० इत्येव सिद्धे, लुक आरम्भः; यदित्वत्रापि लोप इत्येव

पाठः; तर्हि, सिद्धे पूर्वोक्तसूत्रेणैव णिलोपे, पुनरारम्भः

प्रत्ययलक्षणवाधनार्थ इति ध्येयम्. ॐ

अनन्तरूपतया, बहूनि-परस्सहस्राणि, शिरांसि—फणाः, अस्येति—  
 ( बहुशिराः ).

२५ निरु०—११६ फणाश्च बहवो यस्य स वै ( बहुशिरा ) मतः ॥ ९२॥

( ११९ ) शुचिश्रवाः,

ॐ शुचिश्रवसे नमः ।

भा०—( १ ) “ यु, मिश्रणे ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३९  
( २ ) “ वहिभिश्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्योनिन् ” उणा० पा० ४ ५  
कौ० पृ० ६३४ इति, निवप्रत्ययः. ❀

तदुक्तान्यवश्यम् शृणोतीति—( शुचिश्रवाः ).

( १ ) “ शुचीनि श्रावणीयानि शृणोमीह धनञ्जय । नच पापानि  
गृह्णामि ततोहं वै शुचिश्रवाः ” ॥ इति. भा० शा० मो० ३४४—६१।  
भक्त्युपहतं हि शुचिः यथा,

( २ ) “ विदुरात्मानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्तिच ” इति. भा०  
उ० ९०—४३।

निर्व०—( ४ ) “ विश, प्रवेशने ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६९

( ५ ) “ अश्रुमपि० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इत्यादिना कन्. अगुणः. अनिद्. ❀

तदुक्तानि ऋक्षितनम्राणि श्रावणीयानि शुचीनि, शृणोतीति—  
( शुचिश्रवाः )

( १ ) “ श्रु, श्रवणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२६

( २ ) “ सर्वधातुभ्यः० ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इत्यसुन्. गुणावादेशौ.

( ३ ) “ शुच, शोके ” शौचकर्माचायम्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९०

( ४ ) “ सर्वधातुभ्य इन् ” इति, वर्तमाने, उणा० पा० ४ कौ०  
पृ० ६३७

( ५ ) “ इगुपधात् कित् ” इति, इन् कित्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

अगुणः. ततः, असन्तत्वात् दीर्घ इत्यादि. ❀

निरु०—११९ भक्तैरुक्तान्यवश्यं यः शृणोति स ( शुचिश्रवाः ) ।

{ ११८ } विश्वयोनिः,  
{ १५१ }

ॐ विश्वयोनये नमः ।

भा०—इदमनन्तवपुषा सामान्यम् सर्वसाधारणम् भक्तसंश्लेषविशेषार्थं  
५ व्यवस्थापयति—

( विश्वयोनिः ). इति.— विश्वेषां भेजुपां स्वेन मिश्रयितेति.

निर्व०—भृजो द्वित्वंच. बाहुलकप्रभावात् द्विरुक्तपूर्वखण्डस्य अभ्याससं  
ज्ञायाम्,

( ४ ) “उरत्” इति, अभ्यासकवर्णस्य अत्वम्, स्पर्त्त्वम्, ७।४।६६॥

१० कौ० पृ० ३७८

( ५ ) “ह्लादिःशेषः” इति, रेफस्य निवृत्तिः. ७।४।६०॥ कौ० पृ० ३६९

( ६ ) “अभ्यासेचर्च” ८।४।५४॥ कौ० पृ० ३७०

इति, भस्य वः. ततः, उत्तरखण्डे कित्वात् न गुणः. इको यण्  
क्कारस्य रेफः. सहितायाम्,

१५ ( ७ ) “भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि” ८।३।१७॥ कौ० पृ० २७  
इति यत्वम् ।

( ८ ) “हलिसर्वेषाम्” इति, यलोपः. ❀ ८।३।२२॥ कौ० पृ० २८  
इदं च अनन्तवपुषा सामान्यम् सर्वसाधारणम् भक्तसंश्लेषविशेषार्थं व्यवस्थाप्यते.

२० विश्वेषाम्- भेजुपाम्, योनिः- मिश्रयितेति,—( विश्वयोनिः )

( १ ) “यु, मिश्रणे” भा० अदादिः को० पृ० ४३९

( २ ) “वहिःश्रियुद्गलाहात्वरिभ्योनिः” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३४  
इति, निः. गुणः.

( ३ ) “नेद्वशि०” इति, नेद्व. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८९

२५ निरु०—११८ विश्वेषां भेजुपा स्वेन (विश्वयोनिः) स्तु मिश्रणात् ॥ ९३॥  
( विश्वेषा । विश्वेषविशेषा ।

( ११९ ) शुचिश्रवाः,

ॐ शुचिश्रवसे नमः ।

भा०—( १ ) “ यु, मिश्रणे ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३९

( २ ) “ वहिश्चिश्चुयुद्गलाहात्वरिभ्योनिच् ” उणा० पा० ४ ५

कौ० पृ० ६३४ इति, निच्प्रत्ययः. ❀

तदुक्तान्यवश्यम् शृणोतीति—( शुचिश्रवाः ).

( १ ) “ शुचीनि श्रावणीयानि शृणोमीह धनञ्जय । नच पापानि  
गृह्णामि ततोहं वै शुचिश्रवाः ” ॥ इति. भा० शा० मो० ३४४—६१।

भक्त्युपहतं हि शुचिः यथा, १०

( २ ) “ विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्तिच ” इति. भा०

उ० ९०—४३।

निर्व०—( ४ ) “ विश, प्रवेशने ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६९

( ५ ) “ अशृषुषि० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इत्यादिना कन्. अगुणः. अनिच्. ❀ १५

तदुक्तानि भक्तिनम्राणि श्रावणीयानि शुचीनि, शृणोतीति—

( शुचिश्रवाः )

( १ ) “ श्रु, श्रवणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२६

( २ ) “ सर्वधातुभ्यः० ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इत्यसुन्. गुणावादेशौ. २०

( ३ ) “ शुच, शोके ” शौचकर्माचार्यम्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९०

( ४ ) “ सर्वधातुभ्य इन् ” इति, वर्तमाने, उणा० पा० ४ कौ०

पृ० ६३७

( ५ ) “ इगुपधात् कित् ” इति, इन् कित्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

अगुणः. ततः, असन्तत्वात् दीर्घ इत्यादि. ❀ २५

निरु०—११९ भक्तैरुक्तान्यवश्यं यश्शृणोति स ( शुचिश्रवाः ) ।

( १२० ) अमृतश्च,

ॐ अमृताय नमः ।

भा०—( ३ ) “ धर्म्यारम्याश्चार्थवतीर्विचित्रार्थपदाक्षराः । शृण्वतो  
५ विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ अकामस्यैव रुष्णस्य सा व्यतीया  
य शर्वरी ” इति. ❀ भा० उ० ९३—२ ।

तेषाम्; निरवधिकमाधुर्येण, जरामरणवारणेन,  
सदा सेवायामप्यतृप्तिकरत्वेन वा—

( अमृतः; ) यथा,

१० ( १ ) “ अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ” इति. ❀  
ईदृशशक्तिलेशेन खलु सागरसारेष्वमृतत्वमुपचर्यते;  
ततो विशेषमाह.—

निर्व०—तेषाम्, निरवधिकमाधुर्येण, जरामरणनिवारणेन,  
सदा सेवायामपि अतृप्तिकरत्वेन वा, नास्ति मृतं-मृतिः, अस्मादिति-  
१५ ( अमृतः ).

( १ ) “ मृद्, प्राणत्यागे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६८

( २ ) “ नपुंसकेभावेक्तः ” इति, कः. ३।३।११४ ॥ कौ० पृ० ५९७  
अगुणः. अनिद्. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नलोपः. ❀  
यद्वा, न प्रियते अनेनेति—

२० ( अमृतः ). धातुः प्राग्वत्.

( १ ) “ हसिमृशिष्वाऽमिदमिलूपूधूर्विस्थस्तन् ” उणा० पा० ३ कौ०  
पृ० ६२८ इति वर्तमाने,

( २ ) “ तनिमृद्भ्यांकिच्च ” इति, तन्किच्च. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९  
अगुणः. अनिद् नञ्प्रत्ययः. नलोपः प्राग्वत्. ❀

२५ निरु०—१२० जरामृत्योर्वारणेन हातृमेवापि सेवनात् ॥ ९४ ॥

( अमृत ) स्यान्निरतिशयमाधुर्येण च सर्वदा ।

( १२१ ) शाश्वतस्थाणुः, ( १२२ ) वरारोहो,

ॐ शाश्वतस्थाणवे नमः । ॐ वरारोहाय नमः ।

भा०— ( शाश्वतस्थाणुः ) स्वयं नित्यः, भोक्तृभ्योऽनपहार्यश्च,  
अपुनरावृत्तिभोग्यत्वात्; अन्यद्धचमृतमनित्यम्,  
सकृत्सेव्यं च. ❀

तस्मात्; ( वरारोहः ) वरम्—उत्कृष्टम्, आरोहणम्—स्वप्राप्तिः,  
अस्येति. अन्यद्धि सर्वमवरम्; यथा,

निर्व०— ईदृशशक्तिलेशः सागरसारेऽपि अमृतशब्दव्यपदेशः.

अनित्यात्, सकृत्सेव्याच्च, प्रसिद्धामृतात् वैलक्षण्यमुच्यते. १०

शाश्वतः—स्वयं नित्यश्चासौ, स्थाणुः—अपुनरावर्तिनाम्

नित्यभोग्यतया स्थिरश्च, इति—

( शाश्वतस्थाणुः ). एकनाम.

( १ ) “ छा, गतिनिवृत्तौ ” पस्तः. टवर्गः तवर्गजः. धा०वादिः

कौ०पृ०४२४

१५

( २ ) “ स्थोणुः ” इति, णुः. उणा०पा०३कौ०पृ०६२६

अनिद् शश्वदित्यव्ययात्,

( ३ ) “ तत्र भवः ” इति, आणि, टिलोपाभावे, ४।३।५३॥

कौ०पृ०२६१

आदिबुद्धौ च, शाश्वतशब्दो व्युत्पादितः. कर्मधारयः. ❀

२०

तस्मात् कारणात्, वरः— उत्कृष्टः, आरोहः— आरोहणम्, त-  
त्कर्तृकस्वप्राप्तिः, अस्य अस्मिन् वेति—

( वरारोहः ).

निरु०— १२१ भोग्यो ह्यपुनरावृत्त्या भोक्तृभ्यो रोचते यतः॥९५॥

स्वयं नित्यस्तदा योऽसौ ( शाश्वतस्थाणु ) रुच्यते ।

२५

१२२ वरमुत्कृष्टमारोहो यस्य स्वप्राप्तिलक्षणः ॥ ९६ ॥

वर्तते स ( वरारोहः ) प्रकृष्टस्थानदो मनुः ।

भा०—( १ ) “ एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ” । इति.

“ परब्रूह विभवात्मना त्रिविधं परं ब्रह्म ” इति भागवतसिद्धान्तः.

तत्र, परब्रह्म, अकार्यम्, कार्यादनवच्छिन्नपूर्णपाङ्गुण्यमहार्णवोत्क

- ५ लिकैकातपत्रीकृतनिस्सीम नित्यभोगविभूतिकम्, ❀ मुक्तोपसृप्यम्, अनौपाधिकम्, अवस्थानम्.

ब्रूहश्च, मुमुक्षुसिमृक्षया प्रदेयं सृष्टिस्थितिलयाः, शास्त्रतदर्थतत्फलानि ध्या नाराधने, लीलाचेतौदशकार्योपियुक्तविभक्त्यरगुणरूपव्यापारशीकरव्यू

- १० ह निर्वाहितलीलाविभूतिकम्, मुक्तिसाधकं चतुर्थाऽवस्थानम्. विभवश्च, तच्छायः सुरनरतिर्यगादिः स्वविभवसजातीयः ऐच्छः प्रादुर्भाववर्गः. तथाच श्रीसात्वते,

( २ ) “ पाङ्गुण्यविग्रहं देवं आस्वज्ज्वलनतेजसम् । सर्वतः पाणिपादं तत् ” ॥ इत्युपक्रम्य, ॥ श्रीपा० सा० ॥

- १५ ( ३ ) “ परमेतत्समाख्यातमेकं सर्वाश्रयं विभुम् । एतत्पूर्वं त्रयं चान्यत् ज्ञानाद्यैर्मदितं गुणैः ॥ विद्धचेतद्व्यूहसंज्ञं वै निःश्रेयसफलप्रदम् । मुल्यानुवृत्तिभेदेन युक्तं ज्ञानादिभिर्गुणैः ॥ नानाकृति च तद्विद्धि विभवं भुक्तिमुक्तिदम् ” । इति. ॥ श्रीपाञ्च० स्वात्वते० ॥

- २० तत्र, प्रादुर्भावाः केचित् साक्षात्, यथा, मत्स्यकूर्मादयः. अन्ये तु आपर्यादिविशिष्टपुरुषाधिष्ठानेन; यथा, भार्गवरामकृष्णद्वैपायनादयः. अपरेकाले शक्त्यावेशेन; यथा पुरंजपादिषु. इतरेच व्यक्तिषु स्वयमेवावतीर्य; यथा, अर्चावतार इति चतुर्था.

१ कार्यानवच्छिन्न । २ प्रलयसृष्टिस्थितयः । उपादेयसृष्टि ।

३ ऋष्यादि । ४ कार्यकाले ।



भा०—ननु, ब्रह्मादयोपि भगवत्प्रादुर्भावाः कल्प्यन्ताम्, तदभेदोप-  
देशात्. तदिदं जडजल्पितम्, अस्मदादेः तृणादेश्च तत्प्रादुर्भाव-  
प्रसङ्गात्. अस्ति हि सर्वस्याभेदव्यपदेशः,

( ४ ) “ सर्वस्वत्विदं ब्रह्म ” इत्यादि. छा० उ० ३-१४-१। ५

यमेन तेषां ब्रह्मादीनां भगवदवतारगणनास्वपरिगणनात्,  
वमनुष्यादिवत्. सृष्टिप्रकरणेषु सृज्यतया परिगणनाच्च; प्रत्युत, तेषां  
प्रादुर्भावो भेदव्यपदेशः, प्रादुर्भावशब्दविलक्षणेन प्रादुर्भावान्तर-  
शब्देन निर्देशः, भगवद्विभूतिलेशोद्भवत्वतत्प्रादुर्भावविशेषाधीनवृ-  
त्तेवादिव्यवहाराश्च, भगवच्छास्त्रेषु बहुलमुपलभ्यन्ते. ( अतएव हि १०

तेषां प्रादुर्भावो भेदः तद्विभूतित्वं च शास्त्रितम्. ) श्रीपौष्करे तावत्,  
( ५ ) “ ज्ञानोपदेष्टा भगवान् कपिलाक्षस्त्वधोक्षजः । विद्यामूर्ति  
श्चतुर्वक्त्रो ब्रह्मा वै लोकपूजितः ॥ तदंशभूतो वै यस्य विश्वव्यञ्जनल-  
क्षणः ” ॥ इति. ॥ श्रीपाञ्च. पौ० ॥

ब्रह्मणः कपिलप्रादुर्भावं प्रति, “ यस्य ” इति पञ्चया शेषत्वम्, १५

“ तदंशभूतस्मिन्—विश्वव्यञ्जनलक्षणः ” इति तत्तज्ज्ञानप्रवर्तकतया त-  
द्विभूतित्वं च व्यञ्जितम्, अंशशब्दैश्चैतादृशः, सविभूतिकस्य भगव-  
तो विभूतिभूतैकदेशेषु मुख्यो व्याख्यातः,

( ६ ) “ अंशो नानाव्यपदेशात् ” इत्यत्र. ब्रह्मसूत्र० २-३-४२। २०  
तथा, अनलशापि प्रादुर्भावं प्रतीतस्य,

( ७ ) “ युगान्तेषु च संहारं यः करोति च सर्वदा । शङ्कराख्यो  
महारुद्रः प्रादुर्भावान्तरं हि तत् ॥ देवस्यानलशायैर्वै सर्वाधः  
संस्थितस्य च ” । इति.

ज्ञा०—अत्रान्तरशब्दो भेदवचनः,

( ८ ) “ इक्षुक्षीरस्तादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ” । इतिवत्. प्रादुर्भा-  
वप्रादुर्भावान्तरयोर्लक्षणं च विविक्तमुक्तम्,

५ ( ९ ) “ प्रादुर्भावास्तु विज्ञेयाः स्वव्यापारवशात्तु वै ।

प्रादुर्भावान्तरास्तद्वदंशस्य तु वशादपि ” ॥

इति. अत्र, “ स्वव्यापारवशात् ” इतिस्वासाधारणत्वम्,

“ अंशस्य तु वशादपि ” इति तु शब्दात्, अंशवशाद्वशाच्च,

विशेषो विभूतिपारतन्त्र्यं च. पुनरपितादृशलक्षणम्,

१० ( १० ) “ स्वभावमजहच्छब्दाकारान्तरमाकृतेः । यत्तत्त्वमंशसंभूतं  
प्रादुर्भावान्तरं तु तत् ” ॥ इति.

तथा, मुख्यौपचारिकविभागश्च.

( ११ ) “ प्रादुर्भावान्तरैस्तार्थं प्रादुर्भावैर्दिजाखिलैः । अप्ययैः

प्रभवान्यैस्तु गौणमुत्थैस्तुरेश्वरैः ” ॥ इति.

१५ तथा, मुमुक्षुभिः प्रादुर्भावानामाराध्यत्वं प्रादुर्भावान्तराणामाराधनं  
निषेधश्च.

( १२ ) “ यदैवकृतदीक्षाणामधिकारस्समर्पितः । अच्युताराधनानां तु  
निश्चयेऽपदानये ॥ तदैवप्रतिपिद्धं च देवतान्तरपूजनम् । व्यूहाद्वा वि-  
भवास्याद्वा क्तेनान्यत्पुरोदितात् ॥ स्कन्दरुद्रमहेन्द्राद्याः प्रतिपिद्धास्तु

२० पूजने । ज्ञात्वैवं भक्तिसाङ्ख्यं न कुर्यादेवमेवहि ” इति. श्रीसात्वतसंहिता  
यां तु महिषीभूषणपरिजनादेः भोगोपकरणतया भगवद्विग्रहान्तरभा-  
वः, कालविधिशिवादेः लीलोपयिकसंसारोपकरणत्वं च, स्फुटीकृतम्  
( १३ ) “ इत्येतदेवताचक्रमङ्गमन्त्रगणान्वितम् । विग्रहे देवदेवस्य  
संलीनमवतिष्ठते ॥ वक्ष्ये भयोपकरणगीर्वाणगणमुत्तमम् । ”

भा०—नानाविभवमूर्तीनां योवतिष्ठेत शासने॥ कालोपि यन्नियन्ता  
च शास्त्रं नानाङ्गलक्षणम् । विद्याधिपतयश्चैव समुद्रस्सगणशिवः ॥ प्र-  
जापतिसमूहस्तु इन्द्रः सपरिवारकः । मुनयस्सप्तपूर्वेऽन्ये ग्रहास्तारागणै  
र्वृताः । जीमूताश्चाखिला नागास्त्वप्सरोगण उत्तमः ॥ ओषध्यश्चैव प- ५  
शवो यज्ञास्ताङ्गाखिलास्तु ये । विद्या चैवापरा विद्या पावकश्चैव मारु-  
तः ॥ चन्द्राकौ वारिवसुधे इत्युक्तमलक्षण ॥ चतुर्विंशतिसंख्यं च  
भवोपकरणं महत् । भवस्साक्षात्प्रधानस्तु व्यापको जडलक्षणः ॥ मन्त्र-  
मन्त्रेश्वरन्यासात्सोपि पूज्यत्वमेति च” ॥ इति. ॥ श्रीपा० सात्व० ॥

अतः, श्रीजन्मरहस्ये चतुर्मुखादिप्रसङ्गः, श्रीपौष्करे प्रादुर्भावविभूति- १०  
तयाऽन्तर्भावनिबन्धनोऽनुसंधेयः. एवं च व्यामोह एव त्रिमूर्तिसाम्यपण्डित-  
न्यायः पण्डितमन्यानाम्. सर्वं चैतत्, तत्रतत्र स्थापयिष्यते. ❀

तत्र ( वरारोहः ) इत्येतदन्तैर्नामभिः, प्रायशः परत्वमुक्तम्.

निर्व०—(१) “रुह, बीजजन्मनि प्रादुर्भावेच” धा० त्वादिः कौ०

पृ० ४२०

१५

आहःपूर्वः.

(२) “भावे” इति, भावेघञ् लघूपधगुणः. ३।३।१८॥ कौ० पृ० ६४७

(३) “वृञ्, वरणे” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

(४) “वृ, वरणे” वा. पूर्वत्र, धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७६

(५) “भावे” ३।३।१८॥ कौ० पृ० ६४७

२०

(६) “अकर्तरिचकारके” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६८

(७) “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३

इति, अप्. अपरत्र, तदनुवृत्तौ,

(८) “ऋदोष्” इति, ऋदन्तलक्षणोप्. ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

गुणः रपरः. सांहितिको दीर्घः. ❀

२५

( १२३ ) महातपाः,

ॐ महातपसे नमः

भा०—( किमेकं दैवतं लोके किंवाप्येकं परायणम् ) इति प्राप्यप्र-  
श्रयोः तत्प्रतिवचनयोश्च प्रायेणामीष्वेव विश्रान्तिः अथ, ( स्तुवन्तः  
कंकम् ) इत्यादीनामुपायप्रश्नप्रतिवचनानामधिकारे व्यूहः. तत्र  
वासुदेवः परत्वेन व्याख्यातः.

इदानीं संकर्षणः— ( महातपाः )

( १ ) “ यस्यज्ञानमयं तपः ” इति, मुण्डकोप० १—१।

१० महत् पूज्यम्, ज्ञानम्, अस्येति, पङ्कणा व्याख्यास्यन्ते.

निर्व०— एवम्, एतावता प्रायशः परत्वमुक्तम् अथव्यूहः. तत्र,  
वासुदेवस्य परत्वेन व्याख्यातत्वात्; इदानीम्, अप्ययपूर्वकत्वात्  
सृष्टेः, संजिहीर्षुसंकर्षणः प्रस्तूयते. पङ्कणा व्याख्यास्यन्ते. तत्र, ज्ञा-  
नबले संकर्षणस्य गुणौ व्यूढौ, तत्र, महत्—पूज्यम्, तपः— प्राची-  
नभगवत्प्रश्रान्तिशान्त्यर्थं संजिहीर्षा बुद्धिलक्षणं ज्ञानम्, अस्येति—  
( महातपाः ).

( १ ) “ तप, सन्तापे ” ज्ञानकर्महायम्. धा० ऋादिः कौ० पृ० ४३०

( २ ) “ सर्वधातुभ्यः० ” इति, असुन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

महच्छब्दो व्युत्पादितः.

२० निरु०— १२३ शतोत्तरैर्द्वाविंशकैर्वरारोहान्तनामभिः ॥ ९७ ॥

किमेकं दैवतमिति किमित्येकं परायणम् ।

प्राप्यस्य प्रश्रयोश्चैव मुक्तमुत्तरमत्रतु ॥ ९८ ॥

व्यूही यो वासुदेवोपि व्याख्यातोत्रैव संग्रहात् ।

अथ संकर्षणात्मानं वक्ष्यत्युत्तरनामभिः ॥ ९९ ॥

१५ महत्पूज्यं तपोज्ञानं यस्येति सं ( महातपाः )

श्लो० ॥१४॥ ( १२४ ) सर्वगस,

ॐ सर्वगाय नमः ।

भा०—तेषु ज्ञानबले संकर्षणस्य गुणौ व्यूढौ, ज्ञानं च प्राचीनभव-  
परिश्रान्तिशान्तये संजीहीर्षालक्षणमत्र. ❀

धारणसामर्थ्यलक्षणेन बलेन आत्मवत् धारयन् संहतान् स-  
र्वान् गच्छतीति—

( सर्वगः ). ❀ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेपुङः ❀

एवं, संकर्षणाद्धि संकर्षणं नाम ( ५५६ ) निरुच्यते अथ,  
संहतान् सिसृक्षुः प्रद्युम्नः सर्वकार्यम्

१०

विन्दति—सृष्ट्यालभत इति—

निर्ब०—( ३ ) “ आन्महतः. ” इति, आत्वम् दीर्घः, ६।३।

४॥कौ०पृ० १५५

ततः, असन्तत्वादुपधादीर्घ इत्यादि- ❀

धारणसामर्थ्यलक्षणेन बलेन, आत्मवत् धारयन्, संहतान् १५  
सर्वान् गच्छतीति—( सर्वगः ).

( १ ) गच्छ, गतौ ” धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ४३०

( २ ) “ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेपुङः ” ३।२।४८॥कौ०पृ० ५७८  
इति, ङः. ङित्वाट्टिलोपः—

( ३ ) “ सृ, गतौ ” ततः, सर्वशब्दः, धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ४२५ २०

( ४ ) “ सर्वनीघृष्व० ” उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१७

इत्यादिना वन्नन्तो निपातितः अनिट् - ❀

अथ, संहतान् सिसृक्षुः प्रद्युम्नः, ऐश्वर्यवीर्यगुणौ प्रद्युम्नस्य व्यू-  
ढौ. तत्र, जगत्क्रिया शक्त्युद्भासरूपैश्वर्यगुणकतया, स सर्वं कार्यं वि-  
न्दति सृष्ट्या लभत इति—

२५

निरु०— १२४ धारयन् संहतान्यो वै गच्छतीति स(सर्वगः)॥ १००॥

१ तत्र ज्ञान ।

( १२५ ) सर्ववित्, { १२६ } भानुर,

ॐ सर्वविदे नमः । ॐ भानवे नमः ।

भा०— ( सर्ववित् ).

५ इदमत्र जगत्क्रियाशक्त्युद्भासरूपमैश्वर्यम्. ❀

सर्वनिर्माणेष्वविकुर्वाणो भातीति—

( भानुः ),—

( १ ) “ दाताभ्यान्नुः ” इति, नुः उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

( २ ) “ सएष स्वयमुद्भवौ ” इति.

१० इदमविकाराकारं वीर्यम्. ❀

निर्व०— ( सर्ववित् ).

( १ ) “ विड्ल, लाजे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४७०

( २ ) “ किप्च ” इति, किप्. ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१

( ३ ) “ सत्सूद्रिपद्रुहद्रुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपि

१५ किप् ” इति, ३।२।६१॥ कौ० पृ० ५८०

अयमस्येव प्रपञ्चः. अगुणः.

( ४ ) “ वावसाने ” ८।४।५६॥ कौ० पृ० ३३

इति, पाक्षिकं चत्वर्यम्. साधितोहि सर्वशब्दः,

अविकाराकारवीर्यगुणकतया सर्वनिर्माणेष्वसावविकुर्वाणो

२० भातीति—

( भानुः ).

( १ ) “ भा, दीप्तौ ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

( २ ) “ दाताभ्यान्नुः ” इति, नुः. अनिड्. ❀ उणा० पा० ३

कौ० पृ० ६२६

२५ निरु०— १२५ प्रद्युम्नत्वेन कार्याणि लभते यस्त ( सर्ववित् ) ।

१२६ ( भानुः ) सर्वस्य भातीति निर्माणेष्वविकारतः ॥ १०१॥

( १२७ ) विष्वक्सेनो,

ॐ विष्वक्सेनाय नमः ।

भा०—अथ, स्थापकोऽनिरुद्धः—

( विष्वक्सेनः ),—इनेन स्वामिना सह वर्तत इति सेना, ५

ॐ सेश्वरोति यास्कः. अनेन रक्षकवन्तो जन्तवो विष्वच्चः अस्येति.

इयमत्र सामर्थ्यशरीरा शक्तिः. ❀

निर्व०—अथ, स्थापकोऽनिरुद्धः. शक्तितेजसी गुणावनिरुद्धस्य व्यू-

ढौ. तत्र सामर्थ्यशरीरया शक्त्या, विपूची—समन्तात् गामिनी,

सेना; इनः—ईश्वरः, तेन सह वर्तत इति सेना,—सेश्वराचमूः, १०

तदुपलक्षिताः अनेन रक्षकवन्तो जन्तवः, अस्येति—(विष्वक्सेनः).

( १ ) “ इण्, गतौ ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१

( २ ) “ इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५

इति, नक्, अगुणः, अनिट्, ततः,

( ३ ) “ तेन सहेति तुल्ययोगे ” इति, २।२।२८॥ कौ० पृ० १६५ १५

सहेत्यस्य बहुव्रीहिः.

( ४ ) “ वोपसर्जनस्य ” इति, सहस्य सः गुणः. ६।३।८२॥ कौ० पृ० १६५

स्त्रियामतटाप्. दीर्घः. ततः, विष्वक्पूर्वः,

( ५ ) “ अनेकमन्यपदार्थे ” इति, २।२।२४ ॥ कौ० पृ० १६०

पुनर्वहुव्रीहिः.

२०

( ६ ) “ अञ्जु, गतिपूजनयोः ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३९०

विपु इत्यव्ययपूर्वः.

( ७ ) “ ऋत्विक्, दृक्, स्तृक्, दिगुष्णिगश्च युजिक्, आश्च ” इति,

किन्. ३।२।५९॥ कौ० पृ० ६७

निरु०—१२७ इनेन स्वामिना साकं वर्तते सेन इत्यतः । २५

विष्णुप्रद्वयो जनो यस्य ( विष्वक्सेन ) इतीरितः ॥ १०२ ॥

१ सेश्वरा चसुः । सेश्वरयोस्कः ।

( १२८ ) जनार्दनः, ।

ॐ जनार्दनाय नमः ।

भा०—रक्षाप्रतिपक्षान् जनान् अनपेक्षोऽर्दयतीति—

५ ( जनार्दनः ) .

( १ ) “ दस्युत्राणाञ्जनार्दनः ” इति, भा० उ०—७१—६ ।

इदमनपेक्षालक्षणं तेजः, प्रतिमूर्तिगुणानां व्यवस्थेयम्; इयता-  
माविष्कारात्, भगवतस्सर्वभानावरणगुणत्वात्.

मूले हि श्रूयते—

१० निर्व०—( ८ ) “ अनिदिताम् ” इति, नलोपः, ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

( ९ ) “ उगिदचाम् ” इति, ७।१।७०॥ कौ० पृ० ६५

अज्ग्रहणात्, धातोश्चेदुगित्कार्यम्; तर्हि, अञ्चतेरेवेति नियमादित-  
रव्यावृत्त्या, अञ्चतेः

( १० ) “ उगितश्च ” इति, डीप् इत्यादि, ४।१।६॥ कौ० पृ० ८९

१५ ( ११ ) “ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रि-  
यादिषु ” इति, ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०

पुंवद्भावः, सांहितिको यण् वः.

( १२ ) “ किन्प्रत्ययस्य कुः ” ८।२।६२॥ कौ० पृ० ६८

इति, कुत्वम्; चस्य कः, ततः,

२० ( १३ ) “ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ” इति, १।२।४८॥ कौ० पृ० १२९

आपो ह्रस्वः. ❀

अनपेक्षालक्षणेन तेजसा, जनान्—रक्षाप्रतिपक्षान्, अर्दयति—  
अनपेक्षं पीडयतीति—

( जनार्दनः ) .

२९ निरु०—१२८ भक्तविद्वेषिणां तृणं मर्दनादि ( जनार्दनः ) ।



( १२९ ) वेदो,

ॐ वेदाय नमः ।

भा०—(२) “ ज्ञानेनैश्वर्येण शक्त्येति सर्वे भगवतोऽनूनाः पूर्णाः  
इति, एष आत्मा चतुर्विधः सर्वज्ञः सर्वदर्शी सर्वेश्वरः सर्वशक्ति-  
स्समृद्धिमान् वा ग्रन्थिरनून आत्मो वशी स्वाधीनोऽनादिरनन्तो व्यपगत-  
निद्राभयक्रोधतन्द्रो व्यपगतेच्छातमः क्लमव्याधिनिर्दोषो निरनिष्टो  
निरवदो ये भगवन्तं वासुदेवमेवं विदुः, त एनं विदुः, ये नैवं विदुः,  
न ते विदुः इति, भगवान् वासुदेवोनन्त एवापरिमितोनन्तत्वेनापरि-  
मितत्वेन भवति” इति प्रतिपर्यायम्. ॐ ॥ मूलसं० ॥ १०

पुनः सकर्षणस्य शास्त्रप्रदत्वमुच्यते.—

( वेदः ),—सृष्टिलम्बितकरणाः विन्दन्ति तस्मिन्निति.

निर्व०—( १ ) “अर्द, हिंसायाम्” धा० चुरादिः कौ० पृ० ४८७

चुरादिः. णिच्. ततः, नन्द्यादिल्युः.

( २ ) “ कृत्यल्युटः० ” ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२ १५

बाहुलकात् ल्युङ्गत्यादि. योरनः. णिलोपः.

( ३ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” पचाद्यच्. दोषः. ॐ धा० दिवा-

दिः कौ० पृ० ४५४

भगवतः पूर्णपादुप्यस्य सर्वत्रानूगणत्वेपि, प्रतिभूर्तिव्यवस्था  
चेयम्, इयतां गुणानामविष्कारात्, प्रतिपर्यायम् पुनः किञ्चिद्विव- २०  
क्षितम्. तत्र तावत् सकर्षणस्य शास्त्रप्रदत्वमुच्यते. सर्वे सृष्टिलम्बित-  
करणाः, शास्त्राणि विन्दन्ति— प्राप्नुवन्ति, अस्मिन्निति—

( वेदः ).

( १ ) “ विद्ल, लात्ते ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४७०

निरु०—१२९ सकर्षणत्वे शास्त्रार्थप्रदत्वाद्(वेद)ईरितः॥ १०३॥ २५

१ इत एष । २ अच्यधि ।

{ १३० }  
{ १३३ } वेदविद्वत्,

ॐ वेदविदे नमः ।

भा०— (१) “हलश्च” इति, घञ् यथा, ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३  
५ (२) “ यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ”

(३) अतः, “अभ्युपायः आगमः पन्थाः नेता ब्राह्मण आचार्यः”  
इति संकर्षणाभिज्ञाः ॥

; वेदार्थं चाविशयविपर्यासं वेत्तीति—

( वेदविद्वत् ). आह हि,

१० (१) “ वेदविदेव चाहम् ” इति. ॥ गी० १५—१ ।

तदङ्गैश्छन्दःकल्पादिभिः स्वकल्पितैरविहीनः—

निर्व०—(२) “हलश्च” इति, अधिकरणे घञ्, गुणः. ॥ ३।३।१२१॥  
कौ० पृ० ६६३

अविशयविपर्यासं वेदम्, अस्य च शब्दस्य तदर्थपरत्वात् वेदार्थम्,

१५ वेत्ति जानातीति—

( वेदविद्वत् ).

(१) “ विद, ज्ञाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

किन्. अगुणः. पाक्षिकमवसानचत्वं. पुनरपि स एव धातुः. ततो  
वेदशब्दः,

२० (२) “ हलश्च ” इति, घञन्तो व्युत्पादितः ॥ ३।३।१२१॥ कौ०  
पृ० ६६३

विगतानि—विहीनानि, अङ्गानि— स्वकल्पितानि छन्दःकल्पादीनि,  
अस्येति—( व्यङ्गः ), तैरविहीनतया स नेति—

निरु०—१३० असंशयविपर्यासं वेदार्थं वेत्ति ( वेदविद्वत् ) ।

१ पापिभिज्ञाः । पापभिज्ञाः ।

( १३१ ) अव्यङ्गो, ( १३२ ) वेदाङ्गो,

ॐ अव्यङ्गाय नमः । ॐ वेदाङ्गाय नमः ।

भा०— ( अव्यङ्गः ). ❀

वेदाश्चानन्तशाखाः, अस्य अङ्गं—शरीरम्, अन्तरङ्गव्यञ्जकत्वादिति ५

( वेदाङ्गः ). यथा,

( १ ) “ नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् ” काठ० ३ प्र० प० ५५

( २ ) “ विधूनुते वेदमयं शरीरम् ” इति.

( ३ ) “ श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा ”

( ४ ) “ दैव पित्र्यं च कर्तव्यम् ”

( ५ ) “ इति तस्यानुशासनम् ” इतितदाज्ञत्वाद्वा—( वेदाङ्गः ). ❀

१०

निर्व०— ( अव्यङ्गः ).

( १ ) “ अञ्जू, व्यक्तिश्लक्ष्णकान्तिगतिषु ” धा० रुधादिः

कौ० पृ० ४७२

( २ ) “ हलश्च ” इति, घञ्. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३ १५

( ३ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वम् गः. यद्वा, ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६०

( ४ ) “ अगि, गतौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३८८

इदित्वात् नुम्, पचाद्यच्. अनुस्वारपरसवर्णौ. विपूर्वः समासः.

वेः यण्. ततो नञ्समासः. नलोपः.

नाम्नोस्तांहितिकम् जस्त्वम्. ❀

२०

वेदाश्चानन्तशाखाः, अङ्गं—अभिव्यञ्जकत्वात्, तदाज्ञत्वाद्वा,

शरीरम्, अस्येति—

( वेदाङ्गः ). धातुः प्राग्वत्. ततो घञित्यादि. वेदशब्दोपि,

वेत्तेः घञि व्युत्पादितः. दीर्घः. ❀

निरु०—१३१ शीक्षाव्याकरणाद्यङ्गैर्न हीनो (व्यङ्गः) उच्यते ॥ १०४॥ २५

१३२ यस्य वेदोऽनन्तशाखो ( वेदाङ्गो ) ऽङ्गतया स्मृतः ।

{ १३३ } वेदवित्, ( १३४ ) कविः, ॥

ॐ वेदविदे नमः । ॐ कवये नमः ।

भा०— वेदैर्वेद्यत इति वेदः, तदर्थो धर्मः, तमनुष्ठापनेन विन्दतीति-  
५ प्रद्युम्नः—( वेदवित् ). अतो ह्यस्य,

( १ ) “ धर्मः, प्रद्योतयिता, प्रवर्तयिता ” इति च निर्देशाः ❀  
स एव कान्तदर्शित्वात्—( कविः )

• ( १ ) “ कु, शब्दे ” दर्शनकर्मणोऽस्मात् इन्. ❀ धा० अदादिः  
कौ० पृ० ४४०

१० निर्व०—अथ, प्रद्युम्नस्य अनुष्ठापकत्वम्—

वेद्यते—ज्ञाप्यते, वेदैर्धर्म इति,

( वेदः ), तदर्थो धर्मः; तं विन्दति—अनुष्ठापनेन लभत इति—( वेदवित् ).

( १ ) “ विद्, लभे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४७०

क्विप् अगुणः. पाक्षिकमवसानचत्वंम्.

१५ ( २ ) “ विद, ज्ञाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

( ३ ) “ अकर्तरिचकारके० ” ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७

इति, कर्मणि घञ्. गुणः ❀

स एव कान्तं कौति पश्यतीति—( कविः )

( १ ) “ कु, शब्दे ” धातूनामनेकार्थतया दर्शनकर्महायम्. धा०

२० अदादिः कौ० पृ० ४४०

( २ ) “ सर्वधातुभ्य इन् ” इति, इनि प्राप्ते, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

निरु०—१३३ वेदैर्वेद्यतया वेदस्तदर्थो धर्म उच्यते ॥ १०५ ॥

तदनुष्ठापनान्नित्यं प्रद्युम्नो ( वेदवित् ) स्मृतः ।

१३४ स एव कान्तदर्शित्वात् ( कवि ) रित्युच्यते बुधैः ॥ १०६ ॥

१ कान्तदर्शित्वात् ।

श्लो० ॥ १५ ॥ (१३५) लोकाध्यक्षम्, (१३६) सुराध्यक्षो,  
(१३७) धर्माध्यक्षः;

ॐ लोकाध्यक्षाय नमः । ॐ सुराध्यक्षाय नमः ।

ॐ धर्माध्यक्षाय नमः ।

भा०— कान्तदर्शित्वमेव त्रिभिरुपपादयति—

( लोकाध्यक्षः, सुराध्यक्षः, धर्माध्यक्षः, ) इति;

लोकाः—धर्माधिकारिणः, सुराः—तदाराध्यादेवताः, धर्मः—तत्सा-  
धनं वैधं, तेषाम् अध्यक्षः—अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशपरिहारेण '१०  
फलं दातुमनुसन्वाता, अनिरुद्धः.

अतो ह्यस्य, “ धर्मज्ञः, उपायज्ञः, अध्यक्षः, सत्यसन्धः,

स एवास्य संविदन् ददाति ” इति व्यपदेशाः ❀

निर्व०—( ३ ) “अच इः” इति, इः. गुणावादेशौ, उणा० पा० ४

कौ० पृ० ६३८ सांहितिकं, नाम्नोः,

( ४ ) “स्वरिच” इति, चत्वंम्. ❀ ८। ४। ५५॥ कौ० पृ० २०

अथ कान्तदर्शित्वोपपादनमुखेन त्रिभिरनिरुद्धस्य फलप्रदत्व-  
मुच्यते, लोकानां—धर्माधिकारिणाम्, अध्यक्षः—स्वामी,  
अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहारेण फलं दातुम-  
नुसन्वातेति—

( लोकाध्यक्षः )

( १ ) “अभू, व्याप्तौ” अधिपूर्वः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०८

निरु०—१३५—१३६—१३७ धर्माधिकारिणो लोकाः तदाराध्याः  
सुरास्तथा । धर्मस्तत्साधनं तेषामध्यक्षः स्याद्विनामवान् ॥ १०७॥

( लोकाध्यक्षसुराध्यक्षो धर्माध्यक्ष ) इति क्रमात् ।

अनिरुद्धस्त विज्ञेयो लोकाध्यक्षादिनामवान् ॥ १०८ ॥

( १३८ ) कृताकृतः, ।

ॐ कृताकृताय नमः ।

भा०— द्वौच धर्मौ— संसारस्य प्रवर्तको निवर्तकश्च, तत्र प्रवर्तकस्या-  
५ नित्यफलप्रदत्वेनोपचारात् ( कृतः ); निवर्तकस्य नित्यफलप्रदत्वेन  
( अकृत ) श्रेति, स एव—  
( कृताकृतः ). ❀

निर्व०—पचाद्यच्. संहितायाम् यण् एः यः एवमेवायम् उत्तरत्राप्यु-  
भयत्र.

१० ( २ ) “ लोक, दर्शने ” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३८७  
( ३ ) “ हलश्च ” इति, ३।३।१२१॥कौ०पृ० ६६३  
अधिकरणे घञ्. दीर्घः. ❀

सुराणाम्— तदाराध्यदेवतानाम्, अध्यक्ष इति—( सुराध्यक्षः )

( १ ) “ पु, प्रसवैश्वर्ययोः ” पस्तः, धा० अदादिः कौ०पृ० ४४०

१५ ( २ ) “ सुसूधा गृध्रिभ्यः क्त्वा ” उणा०पा० २कौ०पृ० ६२०  
इति क्त्वा, अगुणः, अनिट्, दीर्घः. ❀

धर्मस्य— तत्साधनस्य वैधर्म्य, अध्यक्ष इति—

( धर्माध्यक्षः )

( १ ) “ धृञ्, धारणे ” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४२३

२० ( २ ) “ अतिस्तुसुहु० ” इत्यादिना मन्, उणा०पा० १कौ०पृ० ६१६  
गुणः स्पर्शः, अनिट्. दीर्घः. ❀

स एव, कृतः—उपचारात् संसारप्रवर्तकानित्यफलप्रदधर्मश्चासौ,

अकृतः—तन्निवर्तकनित्यफलप्रदधर्मश्चेति—

( कृताकृतः ).

२५ निरु०— १३८ अनित्यनित्यफलदौ प्रवर्तकनिवर्तकौ ।

ददौ यस्य स्वरूपं सः ( कृताकृत ) इतीरितः ॥ १०९ ॥

{ १३९ } चतुरात्मा, { १४० } चतुर्व्यूहः,  
{ ७७५ }

ॐ चतुरात्मने नमः । ॐ चतुर्व्यूहाय नमः ।

भा०— इत्थम्,—

( चतुरात्मा ) ; वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः अनिरुद्ध इति. ॐ ५  
कथमेकस्य चातुरात्म्यम्; तत्राह—  
( चतुर्व्यूहः );—

निर्व०—( १ ) “ डुकुञ्ज्, करणे ” धा० तनादिः कौ० पृ० ४७३  
( २ ) “ निष्ठा ” इति, कर्मणि क्तः, ३।२।१०२॥ कौ० पृ० ५८६  
अगुणः अनिद्. नञ्समाप्ते नलोपः. १०

अन्यत्र नञ्भावो विशेषः. अन्यत् समम्. दीर्घः. ॐ  
इत्थम्, चत्वारः—वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपाः,  
आत्मानः—स्वरूपाणि, अस्येति—

( चतुरात्मा ). आत्मशब्दः, अततेः मनिणन्तो व्युत्पादितः.

( १ ) “ चते, याचने ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२१ १५

( २ ) “ चतेरुन् ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

इति, उरन्. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ॐ

कथमेकस्यैव चातुरात्म्यम्, तत्रोच्यते. चत्वारः—यथोक्ततत्तत्प्र-  
योजनाय, ध्येयाराध्यव्यक्तये च, समस्तेन व्यस्तेन च गुणपट्टेन,  
तद्युगलत्रिकेण च, तद्व्यञ्जकवर्णनूपणप्रहरणादिभिः जाग्रदाद्यव- २०  
स्थांचतुष्टयवैशिष्ट्येन च चतुर्विधाः व्यूहाः व्यूहमूर्तिभेदाः,  
अस्येति—( चतुर्व्यूहः ).

निरु०— १३९ वासुदेवादिरूपत्वात् ( चतुरात्मे ) ति कथ्यते ।

१४० जाग्रत्स्वनमुपस्थ्यादौ व्यूहावस्थाचतुष्टये ॥ ११० ॥

एतेर्वैशिष्ट्यमूर्तित्वात् ( चतुर्व्यूह ) इतीतिः ।

( १४१ ) चतुर्दशः,

ॐ चतुर्दशाय नमः ।

भा०—यथोक्तप्रयोजनेभ्यः, ध्येयाराध्यव्यक्तये च, समस्तव्यस्तेन  
५ गुणपटकेन तद्व्यञ्जकव्यवस्थितावयववर्णभूषणप्रहरणवाहनध्वजादिभिः  
जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयविशिष्टाभिर्मूर्तिभिः चतुर्धा व्यूह्यत इति ॥  
व्यूहमूलेन परेण रूपेण—

( चतुर्दशः )— चतुर्दशत्वम् महापुरुषलक्षणम्. यथा,

( १ ) “चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशश्चतुर्गतिः” इति. रा० सु० ३४-१९३ ।

१० निर्व०—( १ ) “ऊह, वितर्के” विपूर्वः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०७  
( २ ) “ अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७  
इति घञ्, वेरिकारस्य यण् यः. चतुश्चाब्दो व्युत्पादितः.

एवमुत्तरत्रापि. ॥

व्यूहमूलेन परेण रूपेण चायं महापुरुषलक्षणविशिष्टतया चतस्रः दंष्ट्राः

१५ अत्येति—

( चतुर्दशः ).

( १ ) “ दश, दशने ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४३१

( २ ) “ सर्वधातुभ्यः ण् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९

इति, ण्. प इत्. टवर्गस्तवर्गजः—

२० ( ३ ) “ तितुत्र० ” इति, नेट्. नस्यानुस्वारः. ७।२।१९॥ कौ० पृ० ६०८

( ४ ) “ व्रश्च० ” इति, ८।२।३६॥ कौ० पृ० ५१

शस्य पः. ण्वत्वम्.

( ५ ) “ मातरिपिच ” इति, ङामहचप्पित्वादेव, ४।२।३६॥

कौ० पृ० २३२

२५ निरु०—१४१ दंष्ट्राचतुष्कमुक्तत्वात् ( चतुर्दशः ) इति स्मृतः ॥ १११॥

१ व्यूहमूलेन ।



( १४२ ) चतुर्भुजः, ॥

ॐ चतुर्भुजाय नमः ।

भा०—तथा,—

( चतुर्भुजः )— तथाहि. परं रूपमाहुः,

५

( १ ) “ चतुर्भुजमुदाराङ्गं चक्रावायुधभूषणम् ” वि०पु० ।

( २ ) “ तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ” रा०यु० ११४—१५।

( ३ ) “ भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतम् ” इत्यादि. वि०पु० ।

इदमेव यथोक्तं व्यूह्य,—

निर्व०—( ६ ) “ पित्रौरादिभ्यश्च ” ४।१।४१॥ कौ० पृ० ९८ १०

इति ङीपि सिद्धे गौरादिषु मातामहशब्दपाठसामर्थ्यादनित्यप्पि-

तां ङीप्. ततः, अदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः, संहितायाम्,

( ७ ) “ अचोरहाभ्यद्वि ” इति वा, ८।४।४६॥ कौ० पृ० १०

( ८ ) “ यणोमयः० ” इति वा, ८।२।२३॥ कौ० पृ० ९

पाक्षिकं दस्य द्वित्वम्. बहुव्रीहावुपसर्जनत्वे,

१५

( ९ ) “ गोस्त्रियोः० ” १।२।४८॥ कौ० पृ० १२९

इति, आपो ह्रस्वः. पूर्वस्य पुंवत्. ❀

तथा, चत्वारः, भुजाः— बाहवः, अस्येति—( चतुर्भुजः ).

( १ ) “ भुज, पालनाभ्यवहारयोः ” धा०रुवादिः कौ० पृ० ४७१

( २ ) “ हलश्च ” इति, करणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३ २०

( ३ ) “ भुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः ” ७।३।६१॥ कौ० पृ० ५६३

इति, निपातनात्,

( ४ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वम् गुणश्च न. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६०

इदमेव यथोक्तं व्यूह्य, ज्ञाजते— उपासितृभ्यः

ताच्छील्येन प्रकाशत इति—

२५

निरु०—१४२ महापुरुषरूपत्वादुच्यते हि ( चतुर्भुजः ) ।

श्लो० ॥ १६ ॥ ( १४३ ) भ्राजिष्णुः, ( १४४ ) भोजनम्,

ॐ भ्राजिष्णवे नमः । ॐ भोजनाय नमः ।

भा०—( भ्राजिष्णुः ).

५ ( १ ) “ भुवश्च० ” इत्यत्र चकारादिष्णुच्. ३।२।१३८॥ कौ०  
पृ० ६०१

उपासितृभ्यः प्रकाशनशीलः. ❀

तैः भुज्यते—मुखेन अनुभूयते इति—

( भोजनम् ). ❀

१० निर्व०—( भ्राजिष्णुः ).

( १ ) “ दुभाजू, दीतौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४१८

( २ ) “ एजू भाजू, दीतौ ” वा. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८९

( ३ ) “ अलंकृन्निराकृन्नप्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृत्तुवृधुस-  
हचर इष्णुच् ” ३।२।१३६॥ कौ०पृ० ६०१

१५ इति सूत्रात् इष्णुजिति वर्तमाने, वृत्तिरीत्या भाष्यादर्शनेपि अप्रति  
पेधादनुमतत्वव्योतनेन अनुक्तसमुच्चयार्थात्,

( ४ ) “ भुवश्च० ” इति चकारात्, ३।२।१३८॥ कौ०पृ० ६०१

अन्यतोपि ताच्छीलिक इष्णुच्. ❀

तैः भुज्यते—मुखेनानुभूयते इति—

२० ( भोजनम् ).

( १ ) “ भुज, पालनाभ्यवहारयोः ” धा० रुधादिः कौ०पृ० ४७१

( २ ) “ कृत्यल्युटः० ” ३।३।११३॥ कौ०पृ० ६६२

इति, बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्. अनः. गुणः.

( ३ ) “ लिङ्गन्मशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये. ॥

२५ निरु०—१४३ उपासितृभ्यो(भ्राजिष्णुः)स्वप्रकाशनशीलतः ॥ ११२॥

१४४ मुखेन ( भोजनं ) प्रादुर्यो भस्तेरनुभूयते ।

{ १४५ } भोक्ता,  
{ ५०२ }

ॐ भोक्त्रे नमः ।

भा०—स्वयमपि तदर्पितस्य प्रापणदेरमृतस्येव—( भोक्ता ). यथा,

( १ ) “ अश्नामि प्रयतात्मनः ” गी० ९-२६ । ५

( २ ) “ भोक्तारं यज्ञतपसाम् ” इत्यादि. ❀ गी० ५-२९ ।

तेषामभिमुख्यात् प्रागूर्ध्वं च संचितानाम्, बुद्ध्या अबुद्ध्या च सक-  
लकरणैः सर्वदा सर्वथा च प्रचीयमानानाम्, विधिनिषेधशासनातिलङ्घ-  
नात्मनाम्, साधारणानाम्, असाधारणानां च, स्वावज्ञानिन्दादीनां, सर्वं  
सहेन स्वेनापि दुःसहानाम्, स्वभक्तविषयाणां च, अनवधिकानाम्- १०  
पराधानाम्,—

निर्व०—तदर्पितम्, घृतक्षीरमधुशर्करामिश्रगोधूमतण्डुलपक्वायसापर-  
पर्यायम्, प्रापणमपि, अमृतमिव भुङ्क्ते इति—

( भोक्ता ). पूर्ववत् धातुः.

( १ ) “ ण्वुल्तृचौ ” ३।१।१३३॥ कौ० पृ० ५६६ १५

इति तृच्. गुणः. निहतत्वात् नेद्.

( २ ) “ चोः कुः ” इति, झलि कुत्वेन गः. तस्य, ८।२।३०॥

कौ० पृ० ६८.

( ३ ) “ खरिच ” इति चत्वेन कः. अनङादि. ❀ ८।४।५५॥ कौ० पृ० २०

तेषामभिमुख्यात्, प्रागूर्ध्वं च बुद्ध्या अबुद्ध्या च सक- २०  
लकरणैः सर्वदा सर्वथा च संचितान् प्रचीयमानान् विधिनिषेधशास-  
नोलङ्घनात्मनः स्वविषयान् साधारणान् असाधारणांश्च अवज्ञानिन्द-  
नादीन् सर्वसहेन स्वेनापि—

निरु०—१४५ (भोक्ता)ऽर्पितस्य भोक्तृत्वाद्; ( भोक्ता )—स्याद-

मृतस्य वा ॥ ११३ ॥

{ १४६ } सहिष्णुः,  
{ ५७० }

ॐ सहिष्णवे नमः ।

भा०—( सहिष्णुः ).

५, (१) “अलंकृञ्०” इत्यादिना इष्णुच्. ३।२।१३६ ॥ कौ० पृ० ६०१  
कुतः इयती महती क्षमा अस्पेत्याकाङ्क्षायाम्, शशिसलिलशीतलि-  
मादिवत्, स्वरूपप्रयुक्तत्वादित्येवंपरः ताच्छील्यदिविषय इष्णु-  
च् प्रत्ययः. एवम्, व्यूहः. ❀

अथ, विभवेषु त्रिमूर्तिमध्यावतारः—

१० निर्व०—दुःसहान् स्वभक्तविषयान् अनवधिकानपि अपराधान्  
ताच्छीलः सहत इति—( सहिष्णुः ).

( १ ) “ पद्म, मर्षणे ” पस्तः. धा० चुरादिः कौ० पृ० ४८६

( २ ) “ अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पत्तौ तन्मदरुच्यपत्रपट्टतुष्टु-  
सहचर इष्णुच् ” ३।२।१३६ ॥ कौ० पृ० ६०१

१५ इति ताच्छीलिक इष्णुच्. ❀

एवं, व्यूह उक्तः. अथ, विभवः प्रस्तूयते. तत्र तावत्, त्रिमूर्तिमध्या-  
वतारः. जगतोऽस्य, आदिषु—आदिभूतासु ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकासु  
त्रिमूर्तिषु अन्यतमत्वेन जायते इति—

निरु०—१४६ प्राग्वहं संचितानां च बुद्ध्या च करणैस्तदा ।

२० कृतानां सर्वथा तेषां निषेधविधिसाधनम् ॥ ११४ ॥

अतोत्य क्रियमाणानाम् असत्सेवानुबन्धिनाम् ।

सर्वसहेन स्वेनापि दुस्सहानां विशेषतः ॥ ११५ ॥

स्वभक्तविषयाणां च निर्मर्यादकृतैरसाम् ।

सहैकस्वशीलत्वात् ( सहिष्णु ) रिति विश्रुतः ॥ ११६ ॥

वर्णितोऽष्टद्यूहभेदे विभवस्तु प्रतन्यते ।

( १४७ ) जगदादिजः ।

ॐ जगदादिजाय नमः ।

भा०— ( जगदादिजः )—जगदादिभूतासु त्रिमूर्तिष्वन्यतमत्वेन जात इति. ❀ सप्तम्यां जनेर्दः. एवम्, मेर्धर्जे, गदाग्रजादयो- ५  
पि. यथा ब्रह्मा,

( १ ) “ यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतप्रजासर्गकरोन्तकारी ।

क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तात् ” ॥

इति. तथा उद्योगे देवाः, वि० पु० ४—१—३९।

( २ ) “ गतिश्च नस्त्वं देवेषु पूर्वजो जगतः प्रभुः । रक्षार्थं सर्व- १०

भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ” इति. ❀ भा० उ० १२—११ ।

निर्व०— ( जगदादिजः ).

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावि ” इदित्. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ सप्तम्यां जनेर्दः ” ३।२।९७॥ कौ० पृ० ५८५

इति, डः. डित्वात् टिलोपः. १५

( ३ ) “ हुदाञ्च, दाने ” आङ्पूर्वः. धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१

( ४ ) “ उपसर्गे धोः किः ” इति, किः. आङोपः. ३।३।९२ ॥

कौ० पृ० ६५८

( ५ ) “ गल्ह, गतौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३०

( ६ ) “ वर्तमाने पृषत् ” इत्यादिना, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२ २०

अतिप्रत्ययः, धातोः जगदेशश्च निपात्यते. यद्वा,

( ७ ) “ द्युतिगमिजुहोतीनां द्विच ” ३।२।१७८॥ कौ० पृ० ६०७

इति, क्तिप्, द्वित्वं च.

निरु०—१४७ जगतामादिभूतासु त्रिमूर्तिष्वन्यतमत्वतः ॥११७॥

जातत्वाद्विष्णुरूपेण प्रोच्यते ( जगदादिजः ) ।

# { १४८ } अनघो,

ॐ अनघाय नमः ।

भा०— एवं संसारमध्ये जनित्वापि,—

६ ( अनघः ). पापप्रतिस्पर्धी. ❀

निर्व०—( ८ ) “ अन्येभ्योपि दृश्यते ” इति, ३।२।१७८॥ कौ० पृ० ६०७

द्विशिग्रहणात् अभ्याससंज्ञा.

( ९ ) “ हलादिशेषः ” ७।४।६०॥ कौ० पृ० ३६९

१० ( १० ) “ कुहोश्चुः ” ७।४।६२॥ कौ० पृ० ३७८

इति, चुत्वम्. अभ्यासे गत्य जः.

( ११ ) “ गमःकौ ” इति अनुनासिकलोपः. ६।४।४०॥ कौ० पृ० ५८२

( १२ ) “ ह्रस्वस्य० ” इति, तुक्. ६।१।७१॥ कौ० पृ० ५५९

सांहितिकं जश्त्वम्. ❀

११ एवं संसारमध्ये जनित्वापि अवविरोधी पापप्रतिस्पर्धीति—

( अनघः ).

( १ ) “ अघि, गत्याक्षेपे ” पचादच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८८

इदित्वाभ्रुमः पृषोदरादित्वात् लोपः. अथवा,

( २ ) “ हन्, हिंसागत्योः ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५

२० नञ्पूर्वः. न हन्ति पुण्यकर्माणमिति विग्रहे,

( ३ ) “ अन्येष्वपि० ” इति, ङः. टिलोपः. ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

( ४ ) “ न्यङ्कादीनां च ” ७।३।५३॥ कौ० पृ० ५६०

इति, कुत्वम्; आन्तरतम्यात् घः. नञो नलोपः. ततः,

विरोधार्थं नञ्त्तत्पुरुषः. नलोपः, नृद्. ❀

२५ निरु०— १४८ पापप्रतिस्य ( ध्यनघः )—

( १४९ ) विजयो, ( १५० ) जेता, { १५१ } विश्वयोनिः.

ॐ विजयाय नमः । ॐ जेते नमः । ॐ विश्वयोनये नमः ।

भा०—मूर्त्यन्तरयोरपि सृष्टिसंहारादिभिः जगद्विजयोऽस्मादिति— ५

( विजयः ). यथा,

( १ ) “ तदा दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ” इति. ❀ भा०

मो० १६९—१९ ।

तयोरपि— ( जेता ),—स्वाभिप्रायेष्ववस्थापयिता. ❀

तन्मुखेन विश्वस्य—कार्यप्रपञ्चस्यापि, कारणम्—

१०

( विश्वयोनिः ). ❀

निर्व०—मूर्त्यन्तरमपि सृष्टिसंहारादिभिः जगद्विजयते अस्मादिति—

( विजयः ).

( १ ) “ जि, जये ” विपूर्वः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०५ .

( २ ) “ अकर्तरि च ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७ १५

( ३ ) “ एरच् ” इति, ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५६

अपादाने अच्. गुणायादेशौ. ❀

तावपि द्वौ जयति—स्वाभिप्रायेष्ववस्थापयतीति—

( जेता ). धातुः पूर्ववत्. ततस्तृच्. अनिट्. गुणः. अनङ्गादि. ❀

तन्मुखेन, विश्वस्य सर्वस्यापि कार्यप्रपञ्चस्य, योनिः—कारणमिति— २०

( विश्वयोनिः ).

निरु०— १४९ ( विजयो ) जगतां जयी ॥ ११८ ॥

१५० स्वाभिप्राये स्थापयिता ( जेता ) स्याद्विधिशङ्करी ।

१५१ विश्वं तत्कार्यवर्गः स्याद्योनिस्तस्य तु कारणम् ॥ ११९ ॥

तस्य ब्रह्मादिमुखतो ( विश्वयोनि ) रितोरितः ।

( १५२ ) पुनर्वसुः, ॥

ॐ पुनर्वसवे नमः ।

भा०—पुनः, तत्प्रभृतिषु देवेष्वन्तरात्मतया वसति चेति—

५ ( पुनर्वसुः ), यथा,

( १ ) “ देवानांबन्धुनिहितं गुह्यसु ” ब्रह्मा,

( २ ) “ तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ” इति. ❀ भा०

मो० १७९—४ ।

निर्व०—( १ ) “ यु, मिश्रणे ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३९

१० ( २ ) “ वह्निश्चिभ्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्योनिः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३४  
इति, निः.

( ३ ) “ नेट् ” इति, नेट्. गुणः. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

विशेः कनि व्युत्पादितो विश्वशब्दः. पौनरुक्त्यं नाम्नामुक्तव्या-  
ख्यानाने, प्रकरणान्तरगतानामपि सर्वत्र यथायथं परिहरणीयम्. तथाच  
१५ तत्रतत्र वक्ष्यते. अतो न विश्वयोनेः पुनरुक्तिर्दोषः. नच, एकेनैव  
नाम्ना विवक्षितसर्वनिर्वाहः; यतः, एकस्य शब्दस्य एकार्थतान्त्र्याप्या,  
लाघवात्; तथा प्रकरणाच्च; नतु नानार्थता, अगतिकगतिलक्षणागौर-  
वात्; प्रकरणानौचित्याच्च; इत्याद्यलम्. तत उक्ता वाचोयुक्तिर्यु-  
क्तिमती. ❀ पुनस्तत्प्रभृतिषु वसति—अन्तरात्मतया वसतीति—  
२० ( पुनर्वसुः ).

( १ ) “ वस, निवासे ” पुनःपूर्वः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४३२

निरु०—१५२ ब्रह्मादिष्वपि देवेषु ह्यन्तरात्मतया च यः ॥ १२०

पुनर्निवसनान्नित्यं ( पुनर्वसु ) रुदाहृतः ।



श्लो० ॥ १७ ॥ ( १५३ ) उपेन्द्रो, .

ॐ उपेन्द्राय नमः ।

भा०—अथ आदित्येषु जवन्यजः—

( उपेन्द्रः ),- अनुजत्वेनेन्द्रमुपगतः. यथा, ५

( १ ) “ जवन्यजस्स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः । द्वादशैवादि-  
तेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ॥ तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः  
प्रतिष्ठिताः ” ।

( २ ) “ विष्णुरिन्द्रानुजोभवत् ” इत्यादि. ❀

स एवेन्द्रसत्राणाय बलिमत्ते— १०

निर्व०—( २ ) “ शृस्पृस्निहित्रप्यसि वसिहनिह्निदिबन्धिमनिभ्यश्च ”

उणा० पा० १ कौ० पृ० ६० ९ इति, उः पुनरिति रान्तमव्ययम्. अतः,

( ३ ) “ हशिच ” इति, ६।१।११४॥ कौ० पृ० २७

रोः उकारानुबन्धस्य विधीयमानमुत्त्वन्न. ❀ अथ, आदित्येषु ज-

घन्यजः. इन्द्रानुजतया उपगत इन्द्रमिति—

१५

( उपेन्द्रः ).

( १ ) “ इदि, परमैश्वर्यं ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३८७

इदित्वात् नुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ. अयम्,

( २ ) “ ऋजेन्द्राय वज्रविप्रकुत्रचुत्रशुरखुरत्तदोयमेरमेल्शुकशु-

ह्मगौरवन्नेरामालाः ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

२०

इति रन्प्रत्ययान्तो निपातितः.

( ३ ) “ नेट् ” इति नेट् ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

उपेत्यव्ययम्. गुणः. ❀

श्रुत्यनुसारात् स एव इन्द्रसत्राणाय बलिमत्ते ❀ द्रष्टुं स्वका-

न्या वामानि सुखानि नयतीति—

२५

निर्ह०—१५३ इन्द्रस्याप्यनुजत्वेन जातशू(चोपेन्द्र) उच्यते ॥ १२१॥

( १५४ ) वामनः, ( १५५ ) प्रांशुः,

ॐ वामनाय नमः । ॐ प्रांशवे नमः ।

भा०— ( वामनः ).

५ ( १ ) “ द्रष्टृन् स्वकान्त्या वामानि सुखानि नयति ” इति श्रुतिः.

( २ ) “ स वामनो दिव्यशरीरधृक् ” इति. ❀

तत्रैव—( प्रांशुः ). अश्रोतेः,

( १ ) “ खरुशरु० ” इत्यादिना उपत्ययः नुमागमश्च, उणा० पा० १  
कौ० पृ० ६११

१० ( २ ) “ सर्वव्यापिने ” इति मन्त्रवर्णात् यथा, ॥ मन्त्रे ॥

( ३ ) “ तोये तु पतिते हस्ते वामनो भूतवामनः । तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नभःप्रक्रममाणस्य नाभ्यां तौ समवस्थितौ ”

निर्व०— ( वामनः ).

( १ ) “ णीञ्, प्रापणे ” णोः धा०श्वादिः कौ० पृ० ४२३

१५ ( २ ) “ अन्येष्वपि दृश्यते ” इति डः दिलोपः. ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

( ३ ) “ दुवम, उद्गिरणे ” वञ्. धा०श्वादिः कौ० पृ० ४१९

( ४ ) “ नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेः ” ७।३।३४॥ कौ० पृ० ५४१  
इत्यत्र,

( ५ ) “ अनाचमिकमिवमीनाम् ० ” ७।३।३४॥ कौ० पृ० ५४१

२० इत्युपसंस्मर्यानात्, नोपवावृद्धिप्रतिषेधः ❀

तत्रैव क्षणात् प्राप्नुते सर्वं व्याप्नोतीति—( प्रांशुः ).

( १ ) “ अशू, व्याप्तौ ” प्रपूर्वः. धा०श्वादिः कौ० पृ० ४६३

( २ ) “ खरुशरुशंखवंशुपीयुनीलंगुलिगु० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६११

निरु०—१५४ दृष्ट्वा स्वकान्त्या वामानि सुरसानि नयतीति यः।

२५ स ( वामनो )—

१५५ व्याप्तिमन्त्यात् ( प्रांशुः ) श्व परिकीर्तितः ॥ १२२ ॥

{ १५६ } अमोघः,  
{ १११ }

ॐ अमोघाय नमः ।

भा०— ( ४ ) “ वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत् ” ॥

( ५ ) “ त्रिविक्रमक्रमाक्रान्तत्रैलोक्यस्फुरदायुधः ” ॥ ५

इत्यादि. ईदृक् अपदानडिण्डिमाभिप्रायेण वेदः,

( ६ ) “ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” पु०सू० ।

( ७ ) “ त्रीणि पदा विचक्रमे ” पु०सू० ।

( ८ ) “ विचक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुः ” पु०सू० ।

( ९ ) “ त्रिर्देवः पृथिवीमिति. प्रविष्णुः ” इत्यादि. ❀ पु०सू० । १०

नास्य व्यर्थोस्तीति—

( अमोघः ).

निर्व०—इति, उः, नुमागमश्च निपात्यते. यदि चेदं कुप्रकरणे पठ्यते, तदा, अनेन प्रकृते कुः, नुमागमश्च तथा निपात्यते. तत्रच, निपा-  
तनसामर्थ्यात् अनिदितोप्यस्य न नलोपः. नस्यानुस्वारः. यदात्वञ्च, १५  
सहैव शरुशब्देन अंशुशब्दस्यैव न पाठः, तर्हि बाहुलकात् प्रकृते  
प्रत्ययः, पृषोदरादिलक्षणो वर्णागमेनानुस्वारश्चेत्यवधेयम्. यद्वा.

( ३ ) “ शृस्त्वृत्ति० ” उणा०पा० १ कौ०पृ० ६०९

रादुः बाहुलकात् वर्णागमः तत एवोक्तयमित्याद्यूह्यम्. दीर्घः. ❀

अपरिमितप्रज्ञावतया नास्ति मोघः व्यर्थोऽस्येति—

( अमोघः ). मुहेरङ्घ्रजोः कुत्वेच मोघो व्युत्पादितः. १०

निरु०— १५६ बलेश्च वासवस्यापि कृतार्थीकरणात्मकम् ।

मानातीतप्रज्ञावत्वा ( अमोघः ) परिकीर्तितः ॥ १२३ ॥

न मोघं चेष्टितं यस्य सो ( अमोघः ) परिकीर्तितः ।

१ रक्षणा । [ २ अत्र कीदृशान्तरे द्रष्टव्यम् । ]

० { १५७ } शुचिः  
 { २५२ }

ॐ शुचये नमः ।

- भा०—( १ ) “अपरिमितप्रभावाय ” इति तन्मन्त्रवर्णः. ॥ मन्त्रे ॥  
 ५ बलिवातवयोरविशेषेण कृतार्थाकरणात्. यथा,  
 ( २ ) “ अनुग्रहं चापि बलेरनुत्तमं चकार यश्चेन्द्रपदोपमं क्षणात् ।  
 सुराश्च यज्ञांशभुजः ” वि० ध० ४३—३५ ।  
 ( ३ ) “ यत्रान्धु विन्यस्य बलिर्मनोज्ञानवाप भोग्यान्वसुधातलस्थः ।  
 तथामरत्वं त्रिदशाधिपत्यं मन्वन्तरं पूर्णमपेतशत्रुः ” ॥

१० इत्यादि. ❀ वि० ध० ।

ईदृगुपकारेषु प्रत्युपकारनिरपेक्षत्वात्—

( शुचिः ). इगुपधात् कित्. एवम्, ऋपिरुचिप्रभृतयः. यथा,

( १ ) “ अस्पर्शश्च महान् शुचिः ” इति. ❀

निर्व०—नञ्समासेन नलोपः. उक्तयुक्त्या न पौनरुक्त्यम्. ❀

१५ ईदृगुपकारेषु प्रत्युपकारनिरपेक्षत्वात् शुचिः परिशुद्ध इति—

( शुचिः ).

( १ ) “ शुच, शोके ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३९०

( २ ) “ ईशुचिर्, पूतीभावे ” वा. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

इह शौचकर्माचार्यम्.

[ ६३७

२० ( ३ ) “ सर्वधातुभ्यः इन् ” इति, इन्. तस्य, उणा० पा० ४ कौ० पृ०

( ४ ) “ इगुपधात्कित् ” इति, कित्वात् न गुणः. ❀ उणा० पा०

४ कौ० पृ० ६३७

निरु०—१५७ स्वयंकृतोपकारेषु यत्किञ्चित् प्रत्युपक्रियाम् । १२४।

अनपेक्षस्थितो योसी ( शुचिः ) स्यात् धर्मशो मनुः ।

१ पदाभिकारणात् ।

(१५८) ऊर्जितः, । (१५९) अतीन्द्रम्,

ॐ ऊर्जिताय नमः । ॐ अतीन्द्राय नमः ।

भा०—नमुचिप्रभृतिपरिपन्थिवधबन्धनादौ बलम् ऊर्जा अस्य संजा-  
तेति-( ऊर्जितः ) . इतच्. ❀

इन्द्रानुजत्वेपि ऐश्वर्येणापदानेन तमतिक्रान्तः—(अतीन्द्रः) . यथा.

निर्व०—परिपन्थिवधबन्धनादौ, ऊर्जा-बलम्; अस्य संजातेति वा,—  
तत्र बलिष्ठ इति वा;—( ऊर्जितः ) .

( १ ) “ऊर्ज, बलप्राणनयोः” चुरादिः—पूर्वत्र, धा० चुरादिः कौ०  
पृ० ४८०

( २ ) “ बहुलमेतन्निर्दर्शनम् ” इत्यस्य ३।१।२६॥ कौ० पृ० ४९२  
व्याख्याविकल्पात्, अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति तदभावे,

( ३ ) “ गुरोश्चहलः ” ३।३।१०३॥ कौ० पृ० ६६०  
इति द्विधा भावे अकारप्रत्ययः. ततः, अतष्टाप्.

दीर्घः. इत्थं निष्पन्नात् ऊर्जाशब्दात् संजातोपाधिकात्, १५  
(४) “तदस्य संजातं तारकादित्य इतच्” ५।२।३६॥ कौ० पृ० ३१८  
इति, इतच्.

( ५ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६ .  
उत्तरत्र, ण्यन्तात् उक्तनीत्या केवलाद्वा अकर्मकात्,

( ६ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना, ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६ २०  
कर्तरि क्तः. इट्. णिचि,

( ७ ) “ निष्ठायां सेटि ” इति, तल्लोपो विशेषः. ❀ ६।४।५२॥  
कौ० पृ० ५९२

इन्द्रानुजत्वेप्यविदितविभवतया अतिक्रान्त इन्द्रमिति—( अतीन्द्रः ) .

निरु०—१५८ ऊर्जा बलं यस्य नित्यं संजाते (त्यूर्जितः) स्मृतः॥ १२५॥ २५  
१५९ इन्द्रानुजत्वेप्यैश्वर्यादतीतो ( अतीन्द्र ) उच्यते ।

{ १६४ } यमः, ॥ श्लो० ॥ १८ ॥ ( १६५ ) वेदो,

ॐ यमाय नमः । ॐ वेद्याय नमः ।

भा०— ( यमः ). अच्. यथा,

१ ( १ ) “ यः पृथिवीमन्तरो यमयति ” बृ० उ० ५—७—३।

( २ ) “ य आत्मानमन्तरो यमयति ” इति, ॥ माध्यन्दिनशाखायाम् ॥

प्रतितत्त्वमन्तर्यामि ब्राह्मणे. यथा,

( ३ ) “ यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदं

वादस्ते ऽ गङ्गां मा कुरुन् गमः ” इति. ❀ मनुस्मृ० ८—१२।

१० एवमाविर्भूय प्रकटितातीन्द्रियमहिमत्वात्

सर्वैर्वेदितुं शक्यः—

( वेदः ). ❀

वेदितृभवभजिनोम् विद्यामधीते वेद वेति—

निर्व०— एवम्, अखिलमकण्डकानुकूलम् यच्छतीति—

१५ ( यमः ). पूर्ववत् धातुः. पचाद्यच्. ❀

एवमाविर्भूय प्रकटितातीन्द्रियमहितया सर्वैरपि

वेदितुं शक्य इति—

( वेदः ).

( १ ) “ विद, ज्ञाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

२० ( २ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” इति, ३।३।१२४॥ कौ० पृ० ५६२

कर्मणि हलन्तात् ण्यत्.

( ३ ) “ शक्लिङ्च् ” ३।३।१७२॥ कौ० पृ० ५५२

इति धात् शस्यार्थेयं कृत्यः. गुणः. ❀

वेदितृभवभजिनीं विद्यामधीते वेद वेति—

२५ निर्व०— १६४ अकण्डकं चानुकूलं यच्छतीत्यसिद्धं ( यमः ) ॥ १२८॥

१६५ सर्वैश्च वेदितुं शक्यः सोऽस्यात् ( वेद ) इति ।

० १८ ( २१५ ) ना० १६६ वैद्यः १६ ७ सदायोगी.

( १६६ ) वैद्यम्, ( १६७ ) सदायोगी,

ॐ वैद्याय नमः । ॐ सदायोगिने नमः ।

भा०—( वैद्यः ).

( १ ) “तदधीते तद्वेद” इत्यण्. यथा, ४।२।५९॥ कौ० पृ० २३६ ५

( २ ) “मेरुमन्दरमात्रोपि” ❀ वि० घ०

एषमत्र सततजागरूकः— ( सदायोगी ). यथा,

( १ ) “ य एषु सुप्तेषु जागर्ति ” इति. ❀

निर्व०—( वैद्यः ).

( १ ) “ विद, ज्ञाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३ १०

( २ ) “ संज्ञायांसमजनिपदनपतमनाविदपुञ्जशीद्भुजिणः ”

३।३।९९॥ कौ० पृ० ६५९

इति, द्विषां क्यपि, गुणाभावे, अतश्चापि, दीर्घच, निष्पन्नात्  
विद्याशब्दात्,

( ३ ) “ तदधीतेतद्वेद ” इति, ४।२।५९॥ कौ० पृ० २३६ १५

अधीते वेद वा इत्यर्थयोरण्. आदिवृद्धिः.

( ४ ) “यस्य०” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इत्थमत्र सततजागरूकत्वात्, सदा योगः अस्यास्तीति—(सदायोगी).

( १ ) “युजिर्, योगे” भावे घञ्. गुणः. धा० रुधादिः कौ० पृ० ४७१

( २ ) “चजोः०” इति, कुत्वम्, गः. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६० २०

सर्तेः वज्रन्तस्सर्वशब्दः. ततः,

निरु०—१६६ वेदितृणां भवाख्यस्य गदस्य चिनिवर्तनम् ॥ १२९॥

विद्यामधीते वेदेति यो ( वैद्यः ) समुदाहृतः ।

१६७ चिकित्सायां जागरूकः (सदायोगी) ति कथ्यते ॥ १३०॥

( १६० ) संग्रहम्, ( १६१ ) सर्गो,

ॐ संग्रहाय नमः । ॐ सर्गाय नमः ।

भा०—( १ ) “ अविदितविज्ञवाय ” इति तन्मन्त्रवर्णः. ॥ मन्त्रे ॥

५ ( २ ) “ अतिवाग्बिन्द्रकर्मणाम् ” इति. ❀

अथ भक्तैरयत्नेन संगृह्यते इति—

( संग्रहः ).

( १ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” इति, अप्. ❀ ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३

त्रिविक्रमक्रमणसुग्रहपादपदोहसौ तेभ्यस्सृज्यते इति—

१० ( सर्गः ).

निर्व०—( १ ) “ इदि, परमैश्वर्ये ” अतिपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७  
नुमित्यादि.

( २ ) “ ऋज्रेन्द्र० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः.

१५ ( ३ ) “ नेट् ” इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

अतिपूर्वस्समासः दीर्घः. ❀

अथ, त्रिविक्रमणसुग्रहपादपत्रतया भक्तैरयत्नेन सम्यक् गृह्यत इति—  
( संग्रहः ).

( १ ) “ ग्रह, उपादाने ” संपूर्वः. धा० ऋयादिः कौ० पृ० ४७८

२० ( २ ) “ अकर्तरि० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” इति कर्मण्यप्. ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३

समो मोऽनुस्वारः. पाक्षिकः परसवर्णः. ❀

सुहृत्सु निमृष्टात्मतया तेभ्यस्सृज्यत इति ( सर्गः ).

निरु०—१६० भक्तैरप्ययत्नेन संग्राह्यम् ( संग्रह ) स्मृतः ॥ १२६ ॥

२५ १६१ ब्रह्मादिभ्यस्सृज्यते यः ( सर्ग ) तं परिचक्षते ।



१६२) धृतात्मा, { १६३ } नियमो,

ॐ धृतात्मने नमः । ॐ नियमाय नमः ।

भा०—(१) “निसृष्टात्मा सुहृत्सु च” इति. ❀ रा० यु० १७—३६।

एवमात्मदानेन धृता आत्मानोऽनेनेति—

(धृतात्मा). तत्प्रतिबलावलिप्रभृतयोपि नियम्यन्तेऽनेनेति—(नियमः).

( १ ) “ यमः समुपनिविषु च ” इति अप्. ❀ ३।३।६३॥

कौ० पृ० ६५४

एवम्, अखिलमकण्ठकानुकूलं यच्छतीति—

निर्व०—(१) “सृज, विसर्गे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६९ १०

( २ ) “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

इति, कर्मणि घञ्. गुणः, रपरः.

( ३ ) “ चजोः० ” इति, कृत्वम्. जस्य गः. ७।३।५२॥ कौ०

पृ० ५६०

इत्थम्, आत्मदानेन धृताः आत्मानः अनेनेति—

( धृतात्मा ). अततेः मनिणि, आत्मशब्दो व्युत्पादितः.

( १ ) “धृञ्, धारणे” कर्मणि क्तः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२३

अनिट्. दीर्घः. ततः नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

तत्प्रतिबलावलिप्रभृतयो नियम्यन्ते अनेनेति—( नियमः ).

( १ ) “ यम, उपरमे ” निपूर्वः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४३० २०

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ०

पृ० ६४७

( ३ ) “यमस्समुपनिविषु च ” इति, नौ ३।३।६३॥ कौ० पृ० ६५४

उपपदे, करणे अप्.

निरु०—१६२ येनात्मानो धृता नित्यं स (धृतात्मे)ति कीर्त्यते॥ १२७॥ २५

१६३ नियम्यते जगदेन ( नियमः ) स उदीरितः ।

{ १६४ } यमः, ॥ श्लो० ॥ १८ ॥ ( १६५ ) वेद्यो,  
{ ८७० }

ॐ यमाय नमः । ॐ वेद्याय नमः ।

भा०— ( यमः ). अच्. यथा,

५ ( १ ) “ यः पृथिवीमन्तरो यमयति ” बृ० उ० ५—७—३।

( २ ) “ य आत्मानमन्तरो यमयति ” इति, ॥ माध्यन्दिनशाखायाम् ॥

प्रतितत्त्वमन्तर्यामि ब्राल्लणे. यथा,

( ३ ) “ यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदवि-  
वादस्ते ऽ गङ्गां मा कुरुन् गमः ” इति. ❀ मनुस्मृ० ८—१२।

१० एवमाविर्भूय प्रकटितातीन्द्रियमहिमत्वात्

सर्वैर्वेदितुं शक्यः—

( वेद्यः ). ❀

वेदितृभवभञ्जिनीम् विद्यामधीते वेद वेति—

निर्व०— एवम्, अखिलमकण्टकानुकूलम् यच्छतीति—

१५ ( यमः ). पूर्ववत् धातुः. पचाद्यच्. ❀

एवमाविर्भूय प्रकटितातीन्द्रियमहिमतया सर्वैरपि

वेदितुं शक्य इति—

( वेद्यः ).

( १ ) “ विद, ज्ञाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

२० ( २ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” इति, ३।३।१२४॥ कौ० पृ० ५६२  
कर्मणि हलन्तात् ण्यत्.

( ३ ) “ शकिलिङ्च ” ३।३।१७२॥ कौ० पृ० ५५२

इति चात् शक्यार्थेण कृत्यः. गुणः. ❀

वेदितृभवभञ्जिनीं विद्यामधीते वेद वेति—

२५ निर्व०— १६४ अकण्टकं चानुकूलं यच्छतीत्यखिलं ( यमः ) ॥ १२८ ॥

१६५ सर्वैश्च वेदितुं शक्यः सोऽप्यात् ( वेद्यः ) इतिः ।

( १६६ ) वैद्यम्, ( १६७ ) सदायोगी,

ॐ वैद्याय नमः । ॐ सदायोगिने नमः ।

भा०—( वैद्यः ).

( १ ) “तदधीति तद्वेद” इत्यण्. यथा, ४।२।५९॥ कौ० पृ० २३६ ५

( २ ) “मेरुमन्दरमात्रोपि” ❀ वि० घ०

एवमत्र सततजागरूकः— ( सदायोगी ). यथा,

( १ ) “ य एषु सुप्तेषु जागर्ति ” इति. ❀

निर्व०—( वैद्यः ).

( १ ) “ विद, ज्ञाने ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३ १०

( २ ) “ संज्ञायां समजनिपदनपतमनाविदपुत्रशीङ्भुजिणः ”

३।३।९९॥ कौ० पृ० ६५९

इति, स्त्रियां क्यपि, गुणाभावे, अतएव, दीर्घे च, निष्पन्नात्  
विदाशब्दात्,

( ३ ) “ तदधीतितद्वेद ” इति, ४।२।५९॥ कौ० पृ० २३६ १५  
अधीति वेद वा इत्यर्थयोरण्. आदिवृद्धिः.

( ४ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६  
इत्यमत्र सततजागरूकत्वात्, सदा योगः अस्यास्तीति—( सदायोगी ).

( १ ) “ युजिर्, योगे ” भावे घञ्. गुणः. धा० रुधादिः कौ० पृ० ४७१

( २ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वम्, गः. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६० २०

सर्तेः वन्नन्तस्सर्वशब्दः. ततः,

निरु०—१६६ वेदितृणां भवाख्यस्य गदस्य विनिवर्तनीम् ॥ १२९॥

विद्यामधीति वेदेति यो ( वैद्यः ) समुदाहृतः ।

१६७ चिकित्सायां जागरूकः ( सदायोगी ) ति कथ्यते ॥ १३० ॥

{ ७४७ } ( १६८ ) वीरहां,  
{ ९२७ }

ॐ वीरघ्ने नमः ।

भा०—स्ववेदनविहन्तृन् हेतुकवीरान् हतवानिति—( वीरहा ). किप्.  
५ ( १ ) “ ब्रह्मभूणवृत्रेषु० ” इति नियमः ३।२।८७॥ कौ० पृ० ५८४  
प्रायिकः. एवम्, कौंमहा, क्रौर्धंहा, भर्गंहा, इत्येवमादयोपि. यथा,

निर्व०—( ३ ) “ सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदा ” इति, दाप्रत्ययः.

५।३।१५॥ कौ० पृ० ३३६

( ४ ) “ सर्वस्यसोन्यतरस्यांदि ” इति, ५।३।६॥ कौ० पृ० ३३४

१० पाक्षिकस्सादेशः.

( ५ ) “ तद्धितश्चासर्वविभाक्तिः ” इति, १।१।३८॥ कौ० पृ० ८७

अव्ययसंज्ञा. इत्थं परिनिष्ठितसदाशब्दपूर्वात् योगशब्दात्  
मत्वर्थीय इति.

( ६ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

१५ ( ७ ) “ सौच ” इति, ६।४।१३॥ कौ० पृ० ६४

इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि.

अदन्तपाठे अन्तरेण मत्वर्थीयम् बहुव्रीहिः. नच दीर्घः. ॐ

स्ववेदनविहन्तृन्, वीरान्—हेतुकवीरान् हतवानिति—( वीरहा ).

( १ ) “ हन, हिंसागत्योः ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५

२० ( २ ) “ ब्रह्मभूणवृत्रेषुकिप् ” इति, ३।२।८७॥ कौ० पृ० ५८४

उपपदनियमस्य प्रायोभिप्रायत्वात् अन्यस्मिन्नप्युपपदे किप्. यदा,

निरु०—१६८ स्वध्यानमञ्जकान् वीरान् हन्ति यस्तु तु ( वीरहा ) ।

भा०—( २ ) “ असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् ” इति

प्रसज्य, गी० १६—८ ।

( ३ ) “ तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नरायमान् । क्षिपा-  
म्यजस्रमशुभानासूरीष्वेव योनिषु ” ॥ इत्यादि. ॐ गी० १६—१९ । ५  
अथ स्वविषयपरविद्याप्रवर्तनात्—

निर्व०—( ३ ) “ किप्च ” इति, ३।२।७६ ॥ कौ० पृ० ५८१

हनः किप्, सार्वकालिकः. वस्तुतस्तु,

( ४ ) “ ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप् ” इति सुत्रे, ३।२।८७ ॥ कौ० पृ० ५८४

प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमाश्वत्वारो हि फलिताः; तत्रच प्रकृति- १०

नियमाद्भूते चोक्तोपपदव्यावृत्तेरुपपदान्तरेष्वयं भवति. तत्प्रकारस्तु

स्पष्टमाकरे द्रष्टव्यः. तथाच अत्र वर्तमानाख्यातेन विग्रहो विशेषः.

एवमुत्तररत्नापीदृशे ( कामहा, क्रोधहा, भगहा, ) प्रदेशेष्वधेयम्.

( ५ ) “ अज, गतिक्षेपणयोः ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ३९१

( ६ ) “ स्फायितश्चिवश्चि० ” इत्यादिना, रक्. उणा० पा० २ १५

कौ० पृ० ६१९

( ७ ) अजेर्वि० ” इति, २।४।५६ ॥ कौ० पृ० ३९१ ॐ

बीभावः. किन्त्वादगुणः. अनिद्र. यद्वा,

( ८ ) “ वीर, विक्रान्तौ ” धा० चुरादिः कौ० पृ० ४९०

चुरादौ कथादिः अदन्तः. णिच्.

( ९ ) “ अतोलोपः ” इति, ६।४।४८ ॥ कौ० पृ० ३९७

अलोपः. पचाद्यच्. णिलोपः.

( १० ) “ सौच ” इति, ६।४।१३ ॥ कौ० पृ० ६४

हन्तन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ॐ

अथ, स्वविषयपरविद्याप्रवर्तनेन आर्पवचनात्

मायाः परविद्यायाः, यवः— स्वामीति वा,—

निरुक्तानुसारेण मौनध्यानयोगवत्तया वा,—

{ ७३ } ( १६९ ) माधवो, ( १७० ) मधुः,  
{ ७४१ }

ॐ माधवाय नमः । ॐ मधवे नमः ।

भा०—( माधवः ). यथा,

५ ( १ ) “ मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।

तस्मान्माधवनामासि धवस्त्वामीति शब्दितः ” इति,

( २ ) “ मौनाद्व्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् । इतिवा. ❀

भा० उ० ६९—४ ।

लब्धविद्येत्यः स्वदमानत्वात्—( मधुः ).

१० ( १ ) “ मन, ज्ञाने ” अस्मात् स्वाद्वर्थात्, धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६

( २ ) “ फलिपाटिनमि० ” इत्यादिना, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

उप्रत्ययः, धकारेन्तादेशश्च. यथा,

निर्व०—( माधवः ). एकत्र,

( १ ) “ धूञ्, कम्पने ” पचाद्यच्. धा० कृयादिः कौ० पृ० ४७६

१५ गुणावादेशौ. साधितश्चायमन्यथा चापि प्रागेव.

( २ ) “ माह्, माने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( ३ ) “ अन्येष्वपि० ” इति, ङः. टिलोपः ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५.

स्त्रियामतष्टाप्. दीर्घः. अन्यत्र णपोदरादिः. ❀

लब्धविद्येत्यो मन्यते स्वदत्त इति—( मधुः ).

२० ( १ ) “ मन, ज्ञाने ” आस्वादनकर्मेहायम्, धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६

निरु०—१६९ मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्याः स्वामी धवः स्मृतः॥

• १३१॥

तस्मान्माधवनामासौ धलविद्याप्रदो मनुः ।

मौनाद्व्यानाच्च योगाच्च ( माधवः ) परिकीर्तितः ॥ १३२ ॥

२५ १७० भक्तेभ्यो लब्धविद्येत्यो स्वदमानतया ( मधुः ) ।

( १७१ ) अतीन्द्रियो,

ॐ अतीन्द्रियाय नमः ।

भा०—( ३ ) “ मध्वउत्सः ” इति, पु० सू० ।

( ४ ) “ प्रियोहि ज्ञानिनोत्यर्थम् ” इति च. ❀ गो० ७—१७ । ५

अथ, मधुरमधूदधिस्वरूपेस्मिन् गुणिनि उक्तपरव्यूहविभवहृदयं  
पाङ्गुण्यम् विवक्षन्, स्वरूपं शोधयति—

( अतीन्द्रियः ),—ज्ञानोपकरणान्यतिक्रान्तः. ❀

निर्व०—( २ ) “ भृमृशीङ्नुचरि० ” इत्यतः उरिति, उणा० पा० १

कौ० पृ० ६०९

( ३ ) “ धान्ये निवृ ” इत्यतः निदिति च वर्तमाने, उणा० पा० १

कौ० पृ० ६०९

( ४ ) “ फलिपाटिनमिमनिजनाङ्गुक्षपटिनाकिधतश्च ” उणा० पा० १

कौ० पृ० ६१० इति उः. निवृ, धकारोन्तादेशश्च. ❀

अथैवं, मधुरमधूदधिस्वरूपेस्मिन् परव्यूहविभवहृदयपाङ्गुण्यविवक्ष-१५

या स्वरूपं शोध्यते, अतिक्रान्तः, इन्द्रियाणि—ज्ञानोपकरणानि तद-

विषयतयेति—( अतीन्द्रियः ).

( १ ) “ इदि, परमैश्वर्ये ” नुमित्पादि. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३८७

( २ ) “ कजेन्द्र० ” इत्यादिना रन्तन्तो निपातः. उणा० पा० २ कौ०

पृ० ६२० इत्यं. निर्व्यूढादिन्द्रशब्दात्, २०

( ३ ) “ इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ”

इति, घच् प्रत्ययान्तो निपातः. ५।२।९३॥ कौ० पृ० ३२५

( ४ ) “ आपनेयीनोपियः फडस्रछवां प्रत्ययादीनाम् ” इति.

७।१।२॥ कौ० पृ० ९४ घस्य इय्.

( ५ ) “ यस्य० ” इति, लोपः तनः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६ २५

अनिर्वृत्तमासः. सवर्णदीर्घः.

निरु०—१७१ ज्ञानोपकरणवातमनिजान्तो (हानीन्द्रियः) ॥ १३३॥

१ गुणान्तरं पर।

( १७२ ) महामायो,

ॐ महामायाय नमः ।

भा०—कथम्—

- ५ ( महामायः ). महती—अप्रपन्ननिखिलजनमोहिनी,  
तिरस्करिणीवत् माया अस्येति. यथा,  
( १ ) “ गुणमायासमावृतः ” इति, जि० ३।  
नेयं मृषा मायेति वक्ष्यते. ❀

निर्व०—( ६ ) “ परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ” इति, २।४।२६॥ कौ०  
१० पृ० १५६ परवलिङ्गतायां प्राप्तायाम्,

( ७ ) “ द्विगुप्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः ” इति, तत्प्र-  
तिषेधः. ❀ २।४।२६॥ कौ० पृ० १५६

कथमित्यम्, यतः, महती—अप्रपन्नजनमोहिनी—माया—गुणमाया,  
अस्येति—( महामायः ).

१५ ( १ ) “ माह्, माने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( २ ) “ माच्छाससिभ्यो यः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७  
इति, यः. स्त्रियामतष्ठाप्. दीर्घः.

( ३ ) “ मह, पूजायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

( ४ ) “ वर्तमानेष्टृपत्त० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२

२० इत्यादिना अतिः, शतृवद्भावश्च निपात्यते. उगित्वान्ङीप्.

( ५ ) “ स्त्रियाः पुंवत्त्रापितपुंस्कादनुङ्समानाधिकरणे स्त्रियाम्पूर-  
णीप्रियादिषु ” ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०

इति, पूर्वपदस्य पुंवद्भावः. महत् आत्वम् दीर्घः. बहुव्रीहौ,

( ६ ) “ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ” इति, उपसर्जनह्रस्वः. ❀ १।२।

२५ ४८॥ कौ० पृ० १२९

निरु०—१७२ माया यस्याप्रपन्नानां सर्वेषामस्ति मोहनी ।

( महामायः ) स विज्ञेयो वस्वर्णोमनुरुज्ज्वलः ॥ १३४॥



( १७३ ) महोत्साहो,

ॐ महोत्साहाय नमः ।

भा०—ज्ञानमयादपि अकर्तुः अलसोदासीनात् सांख्येश्वरात् व्या-  
नैकमैश्वर्यं गुणमाह.—

५

( महोत्साहः ).

महान्, उत्साहः उत्सहनं कर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यम्, अस्येति. अनेन  
वत्वयम्, अखिलकार्येषु अनन्यनियोज्यनिरङ्कुशस्वसंकल्पकणिकामा-  
वण सर्वभोक्तृणां भुक्ताभुक्तविचित्रकर्मतारतम्यानुगुणभोगतदुपकर-  
णप्रकारपरिणामभेदभिन्नजगदपरिमितापूर्वरचनाचतुरसर्वशक्तिरपि स्वा- १०  
तन्व्येण यथा पुरतः स्वभावनियममनुरुन्धानः सर्वमाविष्करोति. एत-  
च्छीकरपरमाणुरणिमादिः द्रुहिणादौ विजृम्भते. ❀

निर्व०—अथ पादुप्यं व्याचिख्यास्यते. तत्र कर्तृत्वप्राधान्यविवक्ष-  
या त्वलक्षणस्यैश्वर्यस्य प्राथम्यम्; अन्यच्च, वक्ष्यमाणसंगतिविशेषेण  
विशिष्टक्रमम्. अनन्यनियोज्यनिरङ्कुशस्वसंकल्पकणिकामात्रेण सर्व- १५  
सृष्ट्या च अकर्तृत्वव्यावर्तकः, महान्—अभ्यधिकः, उत्साहः—उत्स-  
हनं, कर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यम्, अस्येति—

( महोत्साहः ).

( १ ) “पह, मर्पणे” वा० भा० आदिः कौ० पृ० ४८६

उत्पूर्वः. पस्तः. जावे घञ्. वृद्धिः. प्राग्वत् व्युत्पादितस्य

२०

महत आत्वम्. दीर्घः. एवम्, अन्यत्रापि (महाबलः, महाबुद्धिरित्या-  
दौ) कचित् पुंवद्भावः च; स तु तत्रोच्यते. ❀ आद्रुणः. एतत्परमाणु-  
रणिमादिः द्रुहिणादौ. ❀

निरु०—१७३ महदुत्सहनं यस्य ऐश्वर्यं कर्तृत्वलक्षणम् ।

( महोत्साह ) स्त विज्ञेयो मनुरेश्वर्यदायकः ॥ १३५ ॥

२५/

( १७४ ) महावलः, ॥ श्लो० ॥ १९ ॥ ( १७५ ) महाबुद्धिः,

ॐ महावलाय नमः । ॐ महाबुद्धये नमः ।

भा०— सहायपेशकर्त्रन्तरव्यावर्तकं महत् बलमस्येति—

- ५ ( महावलः ). अनेन ह्ययम्, अपरिमितक्रियोपि अनाकलित—  
श्रमः, स्वे महिम्नि तिष्ठन्, अवधीरिताधारान्तरः, दुर्वारव्यापार—  
संततशक्तिसमुद्भासः, शरीरमिव सकलं विभर्ति.

( १ ) “ बहुलयन् बहुलम् ” इति च मौलाः. ॥ मौल० ॥

एतद्वेशो जीवनसमीरणगिरिधरादौ. ❀

- १० असर्वज्ञकारणमतव्यवच्छेदमाह. महत् ज्ञानमस्येति—( महाबुद्धिः ).

इदं चास्याशेषदेशकालस्वभावविप्रकृष्टाऽविप्रकृष्टविषयम्;

सार्वज्ञ्यात् अविशयविपर्यासतया यथार्थम्; क्लेशकर्म—

निर्व०— सहायपेशकर्त्रन्तरव्यावर्तकं महत् बलम्—अपरिमित—  
क्रियत्वेपि, अनाकलितश्रमत्वलक्षणोर्जा, अस्तेति—

- १५ ( महावलः ).

( १ ) “ बल, प्राणने ” पचाद्यच्. अज्विधौ, धा० चुरादिः कौ० पृ० ४८२

( २ ) “ भयादीनामुपसंस्त्यानम् नृपुंसकेकतादिनिवृत्त्यर्थम् ” ३।३।

५६॥ कौ० पृ० ६५३

इतिवा अच्. शेषं प्राग्वत्.

- २० एतद्वेशो जीवनसमीरणादौ. ❀

असर्वज्ञकारणव्यावर्तिका महती बुद्धिः— अविशयविपर्याससार्वज्ञ्य—  
लक्षणं ज्ञानम्, अस्तेति—( महाबुद्धिः ).

( १ ) “ बुध, अवगमने ” भावे, धा० दिवादिः कौ० पृ० ४२०

निरु०— १७४ कर्त्रन्तगनोक्षो यस्मृष्टेस्त स्या ( न्महावलः ) ।

- २५ १७५ ( महाबुद्धि ) महत् ज्ञानं स्वल्पं यम्य मोच्यते ॥ १३६॥

१ सर्वज्ञात् । सार्वज्ञ्यादिनि अवि ।

भा०— विपाकाशयादपरामर्शात्, स्वाभाविकत्वात्, नित्यं च;  
चक्षुरादिकरणनिरपेक्षं च; तदपेक्षं च स्वातन्त्र्येण, पुण्डरीकाक्षत्व-  
शुचिश्रवस्त्वादेः. नच रूपरसादिग्रहणे करणनियमः, सर्वेण सर्वका-  
र्यशक्तेः; सर्वोपि हि तिर्यक्षु चक्षुषैव पश्यति शृणोति च, कथमिदं सर्व- ५  
शक्तेर्दुःशकम्. यथोक्तम् जयायाम्,

( १ ) “सर्वतःश्रुतिमांश्वासौ यथा दृक्च्छ्रावकोरगः” इति. ॥ जयसं० ॥

करतलामलकविलोकनवदपरोक्षं च, वैशद्यात्; अमोघं, च  
सर्वनिर्वहणात्. यथा,

( २ ) “ विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतो मुखः ” तै० ना० ६-१-१ ॥ १०

( ३ ) “ पश्यत्यचक्षुस्सशृणोत्यकर्णः ” श्वे० उ० ३-१९।

( ४ ) “ सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ” इत्यादि. तै० उ०।

आहुश्च नाथमुनिमिश्राः,

( ५ ) “ यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः ” इति. ॥ न्यायतत्त्वे० ॥

यत्, केचित् सर्वज्ञमवजज्ञिरे,

( ६ ) “ एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते । नूनं स चक्षुषा  
सर्वान् रसादीन् प्रतिपद्यते ” इति.

तत्, बौद्धाद्यनुमितसर्वज्ञविषयम्, तत्प्रकरणात्;

अन्यथा शास्त्रविरोधाच्च.

( ७ ) “ नित्यं श्वेदर्यवादत्वं तत्परे स्यादनित्यता ” इति,

शास्त्रीयसर्वज्ञत्वव्युदासनम्; अतएव अन्यपरोक्तं दुरुक्तं वा;  
चक्षुःश्रवःप्रवृत्तिषु काकोलूकगृध्रादिषु मन्त्रसिद्धौपधतपःप्रभावादि-  
संस्मृतेषु च, करणानां ज्ञानकार्यव्यतिहारतन्त्रताप्रकर्षतारतम्यदर्श-  
नात्, सार्वज्ञ्यशास्त्रस्यायोग्यार्थनापि दुर्वश. गुणान्तरवैचित्र्येपि  
एवैव दिक्.

( १७६ ) महावीर्यो,

ॐ महावीर्याय नमः ।

भा०—अस्य लवो बद्धमुक्तनित्येषु चैतन्यम्. ❀

५ दधिभावमापद्यमानदुग्धादिकारणेष्वो भेदकम्, सत्यपि हेतावधिकारलक्षणं महत् वीर्यमस्येति—

( महावीर्यः ). अजरुमृगमदकस्तूरिकाकुसुमामोदवत्.

संनिधिमात्रेण निर्मर्पादकार्यकारो ह्ययम्. यथा,

( १ ) “ तस्य सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते । मनसो नोपकर्तु-

१० त्वात् तथासौ परमेश्वरः ” इति.

एतदणुः योगीश्वरप्रभृतिषु अक्षोभ्यत्वम्. ❀

निर्व०—( २ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” इति, क्तिन्. ३।३।९४॥ कौ० पृ० ६५८

अगुणः. निहतत्वात् नेट्.

( ३ ) “ झपः० ” इति घत्वम्. ८।२।४०॥ कौ० पृ० ३८५

१५ जश्त्वम्. अन्यत्र प्राग्वत्.

( ४ ) “ स्त्रियाः पुंवत्० ” ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०

इति, पुंवद्भावो विशेषः. एतल्लवो बद्धमुक्तादौ. ❀

विकुर्वाणदुग्धादिकारणव्यावर्तकं महत् वीर्यम्— सत्यपि विकारहेतौ, अविकारलक्षणमक्षोभ्यत्वमस्येति—( महावीर्यः ).

२० ( १ ) “ वीर, विक्रान्तौ ” धा० चुरादिः कौ० पृ० ४९०

चुरादौ कथादिः. अदन्तः. णिच्.

( २ ) “ अतोलोपः ” इति, अलोपः. ६।४।४८॥ कौ० पृ० ३९७

( ३ ) “ अचो यत् ” ३।१।९७॥ कौ० पृ० ५५७

इति, यत्. णेर्लोपः. एतदणुर्योगीश्वरादौ. ❀

२५ निरु०—१७६ हेतौ सति विकारित्वेऽप्यविकारित्वलक्षणम् ।

महद्भि र्बीर्यं यस्येति ( महावीर्यं ) स्त च स्मृतः ॥ १३७॥

( १७७ ) महाशक्तिः, ( १७८ ) महाद्युतिः, ।

ॐ महाशक्तये नमः । ॐ महाद्युतये नमः ।

भा०—यशुपतिमतावगतोपादानशक्तिविकलनिमित्तमात्रव्यावर्ति- ५  
का महती शक्तिरस्येति—

( महाशक्तिः ). सा हि, साधनग्रामविनियोगलक्षणा, स्वशरीरैकदे-  
शीकृतप्रकृतिपरिणामयोग्यतालक्षणा, सत्याऽसत्या वा, सामग्र्या सर्वदा  
सर्वसंपादिनी. ऊर्णनाभिप्रभृतेः कीटस्यापि निमित्तस्यैव उपादानशक्तिरत-  
र्क्या, कथमियं सर्वज्ञशक्तिस्तर्क्या ? १०

अस्या विप्रदुप्रधानदधिदुग्धादौ प्रतिक्षणपरिणामित्वम्. \*  
सहकार्यपेक्षकारणवैलक्षण्यकरं तदनपेक्षालक्षणं तेजो महदस्येति—  
( महाद्युतिः ). यत्, बाह्यान्तरतमोविरोधिस्वपरवर्गयोः.

निर्व०—उपादानशक्तिविकलनिमित्तमात्रताव्यावर्तिका महती श-  
क्तिः—साधनग्रामविनियोगस्वशरीरैकदेशीकृतप्रकृतिपरिणामयोग्य- १५  
तालक्षणसामर्थ्यम्, अस्येति—

( महाशक्तिः ).

( १ ) " शक्तुः, शक्तौ " धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

भावे ❀ स्त्रियां क्तिन्. अनिट्. प्रार्चने तु पदे प्रागिव पुंवद्भावो  
विशेषः. अस्या विप्रदुप्रधानदुग्धादौ. ❀ २०

सहकार्यपेक्षकारणव्यावर्तिका महती द्युतिः—तदनपेक्षालक्षणं तेजः,  
अस्येति—

( महाद्युतिः ).

निर्ह०—१७७ शक्तिश्च महती यस्य ( महाशक्तिः ) सः कीर्तितः।

१७८ तेजोऽनपेक्षरूपं स्वं महद्यस्य ( महाद्युतिः ) ॥ १३८ ॥ २५

१ परिणामतोषोपनालक्षण । २ सुकृतके...

{ १७९ } अनिर्देश्यवपुः,  
{ ६६२ }

ॐ अनिर्देश्यवपुषे नमः ।

भा०— क्रमेण रमणीयं शोषणं च भवति. अस्य विन्दुः, द्युमणिमाणि-  
५ क्यदौ प्रकाशः. पट्सु चामीषु [१७३—१७८] महत्वविशेषणेन एते  
गुणाः, कलयैव परावरं कार्यकलापं प्रवर्त्य, अशेषणालम्ब्यामिषाः महोदधा  
विव महौघाः भगवत्पनन्ते मान्तीति निवेद्यते. अतिप्रथितेयं प्रक्रिया,  
(१) “ परास्य, शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च”

१० श्वे० उ० ६—८ ।

( २ ) “ तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः” वि०  
पु० ६—५—८५ ।

( ३ ) “ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि  
विना हेयैर्गुणादिभिः” इत्यादौ. वि० पु० ६—५—७९ ।

१५ भगवच्छास्त्राणि कात्स्न्येनेदमर्थानि.

एषु पटस्वेव सौशील्यवात्सल्यादयः अगणितगुणाः,  
केनापि प्रयोजनेनान्तर्भाव्यन्ते. ❀

एतत्पाङ्गुण्यविग्रहत्वात्—( अनिर्देश्यवपुः ). यथा,

निर्व०—( १ ) “ द्युत, दीप्तौ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४११

२० ( २ ) “ सर्वधातुभ्य इन्” इति. इन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

( ३ ) “ इगुपधात्क्रित्” इति, क्रित्. अगुणः. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

अन्यत् सर्वं प्राग्वत्. अस्य विन्दुः द्युमणिमाणिक्यादौ.

इत्यम्, षष्ठगुणा व्याख्याताः. एष्वेव इतरेषामन्तर्भावः. ❀

एतत्पाङ्गुण्यविग्रहत्वेनानुपमत्वात्, अनिर्देश्यम्—इदमीदृशमिति निर्द-

२५ द्युमशस्यम्, वपुः—शरीरम्, अस्पृतेति—( अनिर्देश्यवपुः ).

निरु०—१७९ ज्ञानादिपाङ्गुण्यमयमुपमानविवर्जितम् ।

वपुर्स्यास्ति तेजिष्ठम् ( अनिर्देश्यवपुः ) हिं सः ॥ १३९ ॥

१ लब्धात्मधाराः ततोस्मिन् लब्धपर्याप्तस्थानत्वा महो । २ प्रयोजकेन ।

भा०—( १ ) “षाड्गुण्यविग्रहं देवं भास्वज्ज्वलनतेजसम्” इति.

मौलसंहितायाम् चैतद्व्यञ्जितम्.—

( २ ) “बुद्धिमनोङ्गप्रत्यङ्गवन्तां भगवति लक्षयामहे, शास्त्रशब्देभ्यः  
बुद्धिमान् मनोवानङ्गप्रत्यङ्गवान् ” इति. ॥ मौलसंहितायाम् ॥ ५  
निरुक्तं चैतत्,

( ३ ) “ ये, बुद्धिमनोङ्गप्रत्यङ्गवन्तो भवन्ति, सांस्तमहाभौतिका-  
स्ते भवन्ति; किमात्मिकानु खल्वियं भगवतो व्यक्तिः? इति, भौति-  
कत्वमाशङ्क्य, उत्तरयति, भगवदात्मिकैवैषा; भगवतो व्यक्तिः,  
यदात्मको हि भगवान्, तदात्मिकैवैषा; किमात्मकश्च भगवान्? १०  
ज्ञानात्मकः ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मकः; यथा, अङ्गारः स्वादिरः  
शाल्मलो वा सुप्रदीप्तः सर्वतोऽग्निरेव स्यात्; यथा वा मधुपात्रं प्रपी-  
यमानं सर्वतो मधुरमेव स्यात्; यथा वा सुवर्णाणिष्ठो निघृष्यमाणः  
सर्वतः सुवर्णमेव स्यात्; यथावा प्रासाद आलोक्यमानः सर्वतो  
दर्शनीय एव स्यात्; एवम्, भगवान्, सर्वतो ज्ञानमेव, सर्वत ऐश्व- १५  
र्यमेव, सर्वतः शक्तिरेव, यदिच्छेत्तद्रवेत् ”

इत्यादिना.

एष एव पञ्चोपनिषद्विषयो वक्ष्यते.

( ४ ) “शुद्धसत्त्वमयेन ह्यनेन कनकदलेनैव रत्नमुन्मील्यते षड्गु-  
णा, नतु त्रिगुणमयेनैव निमील्यते” इति तत्त्वम्. वैष्णवेच, २०

( ५ ) “ रूपवर्णादिनिर्देशविशेषेण विवर्जितः ” वि०पु० ।

निर्देशविशेषणम्—उपमानविशेषणम्, तद्वर्जितः—

अनुसमवपुर्नित्यः.

{ २२ } ( १८० श्रीमान्, )  
{ २२२ }

ॐ श्रीमते नमः ।

भा०—तदनु रूपया दिव्यभूषणसंपदा नित्ययुक्तः,—( श्रीमान् ).

६ इत्थं विविधगुणरूपानुरूपान्मोधिगम्भीरभावः,—

निर्व०—( १ ) “ हुवप्, बीजसन्ताने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

( २ ) “ जनेरुसिः ” इति वर्तमाने, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२४

( ३ ) “ अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ” उणा० पा० २ कौ०

पृ० ६२४

१० इति, उसिः नित्.

( ४ ) “ दिश, अतिसर्जने ” निपूर्वः धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६४

( ५ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” इति, ३।१।१२४॥ कौ० पृ० ५६२

शक्यार्थे ण्यत्. गुणः. नञ्समासः. नलोपः. ॐ

तदनु रूपा श्रीः—दिव्यभूषणसंपत्, अस्य नित्यमस्तीति—

१५ ( श्रीमान् ).

( १ ) “ भिञ्, सेवायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२

( २ ) “ किञ्चि० ” इत्यादिना, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

किपि दीर्घच निष्पन्नात् श्रीशब्दात्, नित्ययोगे,

( ३ ) “ तदस्य० ” इति मनुप्. ५।२।१४॥ कौ० पृ० ३२५

२० ( ४ ) “ अत्वसन्तस्य० ” इति, ६।४।१४॥ कौ० पृ० ७८

अत्वन्तात् दीर्घः. उगित्वात् नुम्. ॐ हल्ङञ्यादिलोपः, ॐ संयो-

गान्तस्य लोपः, तस्यासिच्चत्वात् नलोपो न. ॐ इत्थं विविधगुणरूपा-

नुरूपान्मोधिगाम्भीर्यात्, अमेयः-अपरिमेयः, आत्मा-स्वभावः, अत्येति-

निरु०—१८० दिव्यभूषणसंपद्विर्युक्तश्च ( श्रीमान् ) सदा स्मृतः।



{ १८१ } अमेयात्मा, ( १८२ ) महाद्रिधृत, ॥

ॐ अमेयात्मने नमः । ॐ महाद्रिधृते नमः ।

भा०—( अमेयात्मा ). ❀

५

अथ तदनुगुणयथेष्टविहारचेष्टितः—

( महाद्रिधृत ) ;—महान्तं मन्दरं मथने धृतवान्. ❀

निर्व०—(अमेयात्मा ). व्युदपादि हि अततेरात्मशब्दः ?

( १ ) “माङ्, माने” ❀ अचोयत्. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( २ ) “ईदति” इति, ईत्त्वम्. गुणः. नञ् ६।४।६५॥ कौ० पृ० ५५७ १०

समासे नलोपः. दीर्घः. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

अथ, तदनुगुणयथेष्टव्यवहारचेष्टितम् प्रदर्शयते. स च

मथनसमये महान्तमद्रिम् — मन्दरम् धृतवानिति,—

( महाद्रिधृत ).

( १ ) “धृञ्, धारणे” क्तिप्. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२३

१५

( २ ) “हस्वस्य०” इति, तुक्. ६।१।७१॥ कौ० पृ० ५५९

अगुणः. ( अद्रिधृक् ) इति पाठे,

( ३ ) “जिधृषा, प्रागल्भ्ये” वा० स्वादिः. कौ० पृ० ४६३

स्वादिः. इह धारणकर्मा चायम्. लक्षणया वा तदर्थलाभः.

क्तिप्. शस्य जश्त्वेन डः. तस्य.

२०

( ४ ) “क्त्विक् दधृक् कृदिगुणिगञ्जुयजिक्ञ्वाञ्च” ३।२।५९॥ कौ०

पृ० ६७ इत्यत्र दधृगिति निनातनेन धृषेः क्तिनो विधानात्,

( ५ ) “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” इत्यत्र, ६।२।६२॥ कौ० पृ० ६८

बहुव्रीह्याभयणादन्यप्रासीति अत्र क्तिप्पि कुत्वम् गः.

निर०—१८१ मिन्गुणप्रतिभावो यो (त्यमेयात्मा) मर्कनिनः ॥ १४०॥ २५

१८२ महान्तं मन्दरं यो हि धृतवान् स ( महाद्रिधृत ) ।

श्लो० ॥ २० ॥ ( १८३ ) महेश्वासो,

ॐ महेश्वासाय नमः ।

भा०—तथा, महान्—मनोहारी, इषूणामासः—क्षेपः—सिन्धुबन्धदशकन्धर-  
५ वधादौ यस्य, सः,—

( महेश्वासः ). ❀ ललितधरणीभरणशीलः—

निर्व०—ततः, तस्य वा चत्वर्यम् कः. एवमेवान्यत्राप्येतादृशे  
प्रदेशोऽवसेयम्. शेषं प्राग्वत्.

( ६ ) “ अद, भक्षणो ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५

१० ( ७ ) “ अदिशदिभूशुभिम्यः किन् ” इति, किन्. उणा० पा० ४ कौ०  
पृ० ६३५

निहतत्वात् नेट्. व्युदपादि महाशब्दः १ दीर्घः. ❀

सिन्धुबन्धदशकन्धरवधादौ, महान् मनोहारी, इषूणां—

शराणाम्, आसः—असनं क्षेपः, अस्मेति—

१५ ( महेश्वासः ).

( १ ) “ असु, क्षेपणे ” भावे घञ्. वृद्धिः. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५९

( २ ) “ ईप, गतिहिंसादानेषु ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ४०७

( ३ ) “ भृमृशीङ् ” इत्यत उः. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

( ४ ) “ उन्देरिच्चादेः ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

२० इत्यत इच्चादेरिति वर्तमाने,

( ५ ) “ ईपेः किच्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

इति, उः, किच्च, आदेरिदादेशश्च. अगुणः. यण् घः. महाशब्दः प्राग्वत्.

❀ आद्रुणः. ❀

तदानीं, महोम्—ललितधरणीम् तच्छीलो विभर्ति भरतीति वा,—

२५ निरु०—१८३ ( महेश्वास ) स्त विज्ञेयश्चण्डकोदण्डमण्डितः ॥ १४१ ॥

( १८४ ) महीभर्ता, { १८५ } श्रीनिवासम्,  
६१४

ॐ महीभर्ते नमः । ॐ श्रीनिवासाय नमः ।

भा०—( महीभर्ता ) : ॐ

( श्रीनिवासः ). इति च, मयनसमानीतलक्ष्मीचाटुकारवक्षोऽधिरोप-  
णादिदिव्यचेष्टापरम्. ॐ

निर्व०—( महीभर्ता ).

( १ ) “ हुम्भुञ्, धारणपोषणयोः ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५०

( २ ) “ भृञ्, भरणे ” वा. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२ १०

( ३ ) “ तृन् ” इति, ताच्छील्ये तृन्. गुणः. अनिट्. ३।२।१३५।।  
कौ० पृ० ६०१

( ४ ) “ मह, पूजायाम् ” पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

( ५ ) “ पिद्मौरादित्यश्च ” ४।१।४१।। कौ० पृ० ९८

इति, गौरादित्वात् ङीप्.

( ६ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. पञ्चीसमासः. ६।४।१४८।। कौ० पृ० ५६ १५

प्रागुक्तं तु विग्रहप्रदर्शनमात्रम्. ततोऽनङित्यादि. ॐ

तदा मयनसमानीतायाः श्रियः—लक्ष्म्याः, निवासः वक्षोऽधिरोपणा  
दिनास्थानमिति—( श्रीनिवासः ).

( १ ) “ वस, निवासे ” निपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२ २०

( २ ) “ हलश्च ” इति, अधिकरणे घञ्. वृद्धिः. ३।३।१२१।। कौ०  
पृ० ६६३

( ३ ) “ भिञ्, सेवायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२

( ४ ) “ क्तिञ्चि० ” इति, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

किरि, दीर्घच, घ्युलादिनः श्रीशब्दः. ॐ

निरु०—१८४ धरणीश्रुतिलोलस्तः ( महीभर्ते ) नि शम्यते ।

१८५ मयनसमानीतलक्ष्मीवान् ( श्रीनिवासः ) न ईरितः ॥ १४२ ॥ २५

{ १८६ } सतांगतिः, । { १८७ } अनिरुद्धम्, { ४६२ } { ६४४ }

ॐ सतांगतये नमः । ॐ अनिरुद्धाय नमः ।

५ भा०—( सतांगतिः ).—स्वच्छन्दचेष्टितैरपि प्रणतप्रियंकरः. ❀  
एवं निर्वृतनिरोधनिरवधिकजीवलोकजीवातुदिव्यचेष्टितः,—  
( अनिरुद्धः ).

( १ ) “अपरिमितचेष्टो भगवाननिरुद्धः ” इति मौलाः ? ❀ ॥ मौलसं० ॥  
अस्यानिरुद्धस्यावतारकन्दस्य हंसावतारः.

१० निर्व०—स्वच्छन्दचेष्टितैरपि, सतां—प्रणतानां, गतिः—प्रियंकरतया  
प्राप्य इति,—  
( सतांगतिः ).

( १ ) “ गम्ल्, गतौ ” धा० ज्वादिः कौ० पृ० ४३०  
कर्मणि ❀ स्त्रियां क्तिन्. अनिद्.

१५ ( २ ) “ अनुदात्त० ” इत्यादिना, ६।४।३७॥ कौ० पृ० ४३५  
अनुनासिकलोपः इत्यादि.

( ३ ) “ अस्, भुवि ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४४  
शतरि व्युत्पादितः सच्छब्दः. तत आम्. अनुस्वारादि. ❀  
एवम्, निरवधिकजीवलोकजीवातुदिव्यचेष्टिततया, निरुद्धः—प्रति-

२० रुद्धः, नेति—

( अनिरुद्धः ).

( १ ) “ रुधिर्, आवरणे ” धा० रुधादिः कौ० पृ० ४७०

निपूर्वः. कर्मणि क्तः. अगुणः. अनिद्.

( २ ) “ ज्ञपः० ” इति, तस्य घः. ८।२।४० ॥ कौ० पृ० ३८५

२५ निरु०—१८६ प्रणतानां प्रियंकर ( सतांगति ) रिहोच्यते ।

१८७ अनन्तचेष्टायुक्त्या ( अनिरुद्ध ) उदाहृतः ॥ १४३ ॥

( १८८ ) सुरानन्दो, { १८९ } गोविन्दो,  
५४३

ॐ सुरानन्दाय नमः । ॐ गोविन्दाय नमः ।

भा०—आपत्सखत्वेन सुरा आनन्दन्ति अस्मादिति—(सुरानन्दः). ५  
तद्गवां—स्तुतिगिराम्, विन्दः—

( गोविन्दः ).

( १ ) “गवादिषु विन्देस्संज्ञायाम्” इति, शः. ३।१।१३८॥ कौ०

पृ० ५६८

तैः सुरैः स्तूयमानोपकारः. ❀

१०

निर्व०—( ३ ) “ झलांजशृङ्गशि” ८।४।५३॥ कौ० पृ० ९

इति, जस्त्वेन पूर्वस्य धस्य दः. नञ्समाप्ते नलोपः. ❀

अथ, अवतारकन्दस्य अस्यानिरुद्धस्य हंसावतार उच्यते. आपत्सख-  
त्वेन सुरा आनन्दन्ति अस्मादिति—( सुरानन्दः ).

( १ ) “ दुनदि, समृद्धौ” भा० ऋादिः कौ० पृ० ३८७

१५

आङ्पूर्वः. इदित्वात् नुमित्यादि.

( २ ) “ अकर्तरि च० ” इति, अपादाने घञ्. ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ पु, प्रसवैश्वर्ययोः ” पस्तः. पा० अदादिः कौ० पृ० ४४०

( ४ ) “ सुसूधा० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इत्यादिना, कञ्. अगुणः. अनिङ्. दीर्घः. षष्ठीसमाप्तः. ❀ २०

तैस्स्तूयमानोपकारतया तेषां गाः—स्तुतिगिरः, विन्दतिलभते इति—

( गोविन्दः ).

निरु०—१८८ ( सुरानन्द ) स्तुरान् सर्वानानन्दयति यस्तदा ।

१८९ गवां स्तुतिगिरां विन्दो ( गोविन्द ) स्त उदाहृतः ॥ १४४

{ १८६ } सतांगतिः, । { १८७ } अनिरुद्धम्,

ॐ सतांगतये नमः । ॐ अनिरुद्धाय नमः ।

५ भा०—( सतांगतिः ).—स्वच्छन्दचेष्टितैरपि प्रणतप्रियंकरः. ❀

एवं निर्भूतनिरोधनिरवधिकजीवलोकजीवातुदिव्यचेष्टितः,—

( अनिरुद्धः ).

( १ ) “अपरिमितचेष्टो भगवाननिरुद्धः ” इति मौलाः ? ❀ ॥ मौलसं० ॥

अस्यानिरुद्धस्यावतारकन्दस्य हंसावतारः.

१० निर्व०—स्वच्छन्दचेष्टितैरपि, सतां—प्रणतानां, गतिः—प्रियंकरतया प्राप्य इति,—

( सतांगतिः ).

( १ ) “ गच्छ, गतौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३०

कर्मणि ❀ क्रियां क्तिन्. अनिट्.

१५ ( २ ) “ अनुदात्त० ” इत्यादिना, ६।४।३७॥ कौ० पृ० ४३५

अनुनासिकलोपः इत्यादि.

( ३ ) “ अस्, भुवि ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४४४

शतरि व्युत्पादितः सच्छब्दः. तत आम्. अनुस्वारादि. ❀

एवम्, निरवधिकजीवलोकजीवातुदिव्यचेष्टिततया, निरुद्धः—प्रति-

२० रुद्धः, नेति—

( अनिरुद्धः ).

( १ ) “ रुधिर्, आवरणे ” धा० रुधादिः कौ० पृ० ४७०

निपूर्वः. कर्मणि क्तः. अगुणः. अनिट्.

( २ ) “ झपः० ” इति, तस्य धः. ८।२।४० ॥ कौ० पृ० ३८५

०—१८६ प्रणतानां प्रियंकर ( सतांगति ) रिहोच्यते ।

अनन्यचेष्टायुक्तत्वा ( अनिरुद्ध ) उदाहृतः ॥ १४३ ॥

( १८८ ) सुरानन्दो, { १८९ } गोविन्दो,  
५४३

ॐ सुरानन्दाय नमः । ॐ गोविन्दाय नमः ।

भा०—आपत्सखत्वेन सुरा आनन्दन्ति अस्मादिति—(सुरानन्दः). ५  
तद्वा—स्तुतिगिराम्, विन्दः—

( गोविन्दः ).

( १ ) “गवादिषु विन्देस्संज्ञायाम्” इति, शः. ३।१।१३८॥ कौ०

पृ० ५६८

तैः सुरैः स्तूयमानोपकारः. ❀

१०

निर्व०—( ३ ) “ झलांजशझशि” ८।४।५३॥ कौ० पृ० ९

इति, जस्त्वेन पूर्वस्य धस्य दः. नञ्समाप्ते नलोपः. ❀

अथ, अवतारकन्दस्य अस्यानिरुद्धस्य हंसावतार उच्यते. आपत्सख-  
त्वेन सुरा आनन्दन्ति अस्मादिति—( सुरानन्दः ).

( १ ) “ दुनदि, समृद्धौ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ३८७

१५

आहूपूर्वः. इदित्वात् नुमित्यादि.

( २ ) “अकर्तरि च०” इति, अपादाने घञ्. ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ पु, प्रसवैश्वर्ययोः” पस्सः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४४०

( ४ ) “ सुसूधा०” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इत्यादिना, कृन्. अगुणः. अनिद्. दीर्घः. षष्ठीसमासः. ❀ २०

तैस्स्तूयमानोपकारतया तेषां गाः-स्तुतिगिरः, विन्दति लज्जते इति—

( गोविन्दः ).

निरु०—१८८ ( सुरानन्द ) स्तुरान् सर्वानानन्दयति यस्तदा ।

१८९ गवां स्तुतिगिरां विन्दो ( गोविन्द ) स्त उदाहृतः ॥ १४४

( १९० ) गोविदांपतिः, ॥

ॐ गोविदांपतये नमः ।

भा०—गावः-वेदगिरः, तद्विदां ज्ञानिनां ज्ञानयज्ञाराध्यत्वेन पाता-

५ (गोविदांपतिः). यथा,

( १ ) “ हंसमूर्तिमथात्मानं ज्ञानयज्ञमुजं स्मरेत् ” इति. ❀

निर्व०—( १ ) “ विद्ल, लाजे ” धा०तुदादिः कौ०पृ० ४७०

( २ ) “ गवादिपुविन्देः संज्ञायाम् ” ३।१।१ ३८॥ कौ०पृ० ५६८

इति, व्युत्पादयिष्यमाणे च गोशब्दे उपपदे, शः. अनुपदमेव च व्युत्पा-

१० दयिष्यते. एवमेव सर्वत्रैतादृशे प्रदेशे अवधातव्यम्. श इत्.

( ३ ) “ शेमुचादीनाम् ” ७।१।५९॥ कौ०पृ० ४७०

इति, नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ.

( ४ ) “ गम्ल्, गतौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३०

( ५ ) “ गमेर्ढोः ” इति, ङोः. टिलोपः. ❀ उणा० पा० २ कौ०

१५ पृ० ६२२

तथा, गाः—वेदगिरः, विन्दन्ति—जानन्ति, तेषां गोविदां ज्ञानिनाम्,

पतिः—ज्ञानयज्ञाराध्यतया पातेति—

( गोविदांपतिः ).

( १ ) “ पा, रक्षणे ” धा०अदादिः कौ०पृ० ४४३

२० ( २ ) “ पातेर्ङितिः ” इति, ङतिः. टिलोपः. उणा० पा० ५ कौ०पृ० ६४२

( ३ ) “ विद्, ज्ञाने ” धा०अदादिः कौ०पृ० ४४३

क्रिप्. अगुणः. व्युदपादि हि गोशब्दः. ततः, समुदायादाम्. अनुस्वार-

पाक्षिकपरसवर्णौ. ❀

निरु०—१९० गावो वेदगिरः प्रोक्ताः गोविन्दस्तत्सुपालनात् ।

२५ ( गोविदांपति ) रुद्रिष्टो वेदविद्वत्पदो मनुः ॥ १४५ ॥



श्लो० ॥ २१ ॥ ( १९१ ) मरीचिः, ( १९२ ) दमनो,

ॐ मरीचये नमः । ॐ दमनाय नमः ।

भा०—एवम्, जनुपाऽस्थानेष्वपि जन्तुभ्यः प्रकाशितनिर्मलरूपः—  
( मरीचिः ). ❀ मृकणिस्यामीचिः. मृद् अत्र दीप्तिकर्मा. यथा, ५  
( १ ) “ कुन्देन्दुस्निग्धकान्तिश्च ” इति तद्वचनम्. ❀  
कान्तिमन्दाकिनीभिः भवतापं दाम्यतीति—  
( दमनः ). ❀

निर्व०—एवम्, जनुपा—अन्धेष्वपि जन्तुभ्यः प्रकाशितनिजनिर्म-  
लरूपतया, मरीचिः— किरणः, तद्वदीत इति— १०  
( मरीचिः ).

( १ ) “ मृद्, प्राणत्यागे ” दीप्तिकर्महायम्. धा० तुदादिः कौ०  
पृ० ४६८

( २ ) “ मृकणिस्यामीचिः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३५  
इति, ईचिः. गुणो रपरः. ❀ १५

दीप्तिमन्दाकिनीभिः भवदाहं दाम्यति— उपशमयतीति— ( दमनः ).

( १ ) “ दमु, उपशमे ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५९

दमिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थः.

( २ ) “ कृत्यल्युटः ” ३।३।११३।। कौ० पृ० ६६२

इति, बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्. २०

( ३ ) “ बहुलमन्यत्रापि ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२४

इति, युज्वेत्यादि. योरनः. ❀

निरु०— १९१ अन्धेष्वपि च जन्तुभ्यो हंसग्रीवावतारतः ।

प्रकाशितस्वरूपत्वात् ( मरीचिः ) रिति कथ्यते ॥ १४६ ॥

१९२ भवतापस्य दमनात् कान्त्या ( दमनः ) ईरितः । २५

( १९३ ) हंसः, { १९४ } सुपर्णो,  
{ ८५९ }

ॐ हंसाय नमः । ॐ सुपर्णाय नमः ।

भा०—क एवम्,—( हंसः ).

५ ( १ ) “ हन्ता सङ्गानाम् ” इति मौलजः. ॥ मौलसं० ॥

मनोहरं हन्ति— गच्छति, स्मयते इति वा,—

( हंसः ). पृषोदरादित्वात्साधुः. यथा,

( २ ) “ सत्सत्त्वशुभाश्रयपरमहंसाय ” इति. ॐ ॥ ध्याने ॥

“ शोभनपर्णत्वात्, संसारपारनयनाद्वा—

१० ( सुपर्णः ). ” इति नेरुक्ताः.

निर्व०—एवम्, हन्ति— हिनस्ति, मनोहरं हन्ति— गच्छति, हसति— स्मय-  
त इति वा—( हंसः ). पूर्वत्रोभयत्र,

( १ ) “ हन्, हिंसागत्योः ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५

( २ ) “ वृत्तृवदिह निकमिकपिभ्यः सः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२७

१५ इति, सः. अनिद्.

( ३ ) “ नश्च० ” इति, नस्यानुस्वारः. अपरत्र, ८।३।२४॥ कौ० पृ० २०

( ४ ) “ हसे, हसने ” पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१०

पृषोदरादित्वेन वर्णागमाच्चुमि साधुः. अनुस्वारः. ॐ

स च, शोभने पर्णे पक्षौ अस्येति,—

२० निरुक्तानुसारात्, सुदु पारं—संसारपारं नयतीति वा,—

( सुपर्णः ). पूर्वत्र,

निरु०—१९३ हंसावेवंविधो हन्ति गच्छतीति मनोहरम् ॥ १४७॥

( हंसः )

१९४ शोभनपर्णत्वात् ( सुपर्ण ) इति कथ्यते ।

२५ संसारपारनयनात् ( सुपर्ण ) इति वा मतः ॥ १४८॥

१ स्वेयते इति । २ दिः यथा ।

( १९५ ) भुजगोत्तमः, ।

ॐ भुजगोत्तमाय नमः ।

भा०—(पद्मनाभोऽमरप्रभुः ) इत्यत्र ( श्लो० ॥५॥ ना० ४८—४९ )  
व्यूहपश्चिमोऽनिरुद्धः पद्मनाभ उक्तः. इह प्रादुर्भावप्रथमः पद्मनाभो ५  
विवक्ष्यते.— ❀  
( भुजगोत्तमः ),—भुजगस्य—शेषस्य, उत्तमः—शेपी, अनन्तभोग-  
पर्यङ्कशायनः.

निर्व०—(१) “पृ, पालनपूरणयोः” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४४९

(२) “धापृवस्यज्यतिभ्योनः” इति, नः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५१०

( ३ ) “ नेट् ” इति, नेट्. गुणः स्परः. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

( ४ ) “ रषाभ्यां नोणः ” ८।४।१॥ कौ० पृ० ३९

इति, णत्वम्. स्वित्यव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः. अन्यत्र,

( ५ ) “ णीञ्, प्रापणे ” णोनः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( ६ ) “ अन्येष्वपि ” ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५ १५

इति, डः. टिलोपः. पृषोदरादित्वात्, पारशब्दे दीर्घस्य ह्रस्वः, ह-  
स्वस्य लोपश्च. णत्वम्, पूर्ववत्.

( ७ ) “ पार, तीर, कर्मसमाप्तौ ” धा० चुरादिः कौ० पृ० ४९०

इति, पारयतेः चौरादिकात् कथ्यतेः णिचि, अतो लोपे, ततः, एरचि,

णिलोपेच, सिद्धे, सुपूर्वः समासः. ❀ २०

व्यूहपश्चिमोऽनिरुद्धः पद्मनाभः प्रागुक्तः. अथ, प्रादुर्भावप्रथमोऽपि

पद्मनाभो वक्ष्यते. तस्य त्रैलोक्यग्रासवृंहितस्य अनन्तभोगपर्यङ्कश-  
यत्वेन ध्येयतया सः भुजगस्य— शेषस्य, उत्तमः—शेपीति—

( भुजगोत्तमः ). उच्छब्दात् आतिशायनिकस्तमप्. चर्त्वम्.

निरु०—१९५ प्रादुर्भावेऽपि प्रथमः पद्मनाभोऽयं उच्यते । २५

भुजगस्योत्तमशेपी ( भुजगोत्तम ) उच्यते ॥ १४९ ॥

( १९६ ) हिरण्यनाभम्,

ॐ हिरण्यनाभाय नमः ।

भा०—( १ ) “ मानसेऽनन्तशयने दिव्यबोधतनुर्विभुः ” ॥ ध्याने ॥

५ इति तद्ध्यानविधौ. आरण्यपर्वणि,

( २ ) “ सुप्वाप भगवान् विष्णुस्छम्यामेक एवहि । नागस्य भोगे महति, शेषस्यामिततेजसः ” ॥ वैष्णवे, भा०आ० ।

( ३ ) “ भोगिशम्यागतश्चोते त्रैलोक्ययासवृंहितः ” इति.

❀ वि०पु० । ( हिरण्यनाभः ); ❀ स एव,—

१० निर्व०—( १ ) “ गम्ध,गतौ ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४३०

( २ ) “ अन्यत्रापि० ” इति ङः. टिलोपः. ३।२।४८॥ कौ०पृ० ५७८

( ३ ) “ भुज,पालनाभ्यवहारयोः ” धा०रुधादिः कौ०पृ० ४७१

( ४ ) “ हलश्च ” इति, करणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ०पृ० ६६३

( ५ ) “ भुजन्युञ्जौपाण्युपतापयोः ” ७।३।६१॥ कौ०पृ० ५६३

१५ इति, निपातनादगुणत्वमकृत्वंच. आहुणः. ❀

स एव, हिरण्यम्—स्वसंकल्पजनिताष्टदलपद्महिरण्यमयकर्णिकात्वापन्न-  
मेरुरूपं रुक्मम्, नाजौ अस्येति—( हिरण्यनाभः ).

( १ ) “ णह,बन्धने ” णोन्ः. धा०दिवादिः कौ०पृ० ४५५

( २ ) “ वसिषि० ” इत्यतः इजिति वर्तमाने, उणा०पा० ४ कौ०

२० पृ० ६३८

( ३ ) “ नहेर्भश्च ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३८

इति, इञ् भश्चान्तादेशः. वृद्धिः.

( ४ ) “ हर्य,गतिकान्त्योः ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४०४

निरु०—१९६ ( हिरण्यनाभ ) स्तौन्दर्यनाभिर्यस्येति स स्मृतः ।

( १९७ ) सुतपाः, { ४८  
३४८ } ( १९८ ) पद्मनाभः,

ॐ सुतपसे नमः । ॐ पद्मनाभाय नमः ।

भा०—( सुतपा ) श्व. तपो—ज्ञानम्, संहृतसाक्षि; तद्धयाने,

( १ ) “ दिव्यबोधतनुर्विभुः ” इति. ❀ ॥ ध्याने ॥

( पद्मनाभ ) श्व पूर्ववत्. हिरण्यर्नोभत्वपद्मर्नोभत्वे ब्राह्मोक्ते—

निर्व०—( ५ ) “ हर्यतेः कन्यन् हिरच ” इति, कन्यन्, उणा० पा० ५

कौ० पृ० ६४४

धातोः हिरादेशश्च. अगुणः. णत्वम्. बहुव्रीहिः.

( ६ ) “ अच्प्रत्यन्वव० ” इत्यत्र, ५।४।७५॥ कौ० पृ० १८३ १०

अजिति योगविभागादच् समासान्तः.

( ७ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

तथा, संहृतसाक्षितया शोभनं तपः ज्ञानम्, अस्येति—( सुतपाः ).

( १ ) “ तप, संतापे ” आलोचनकर्मेहायम्. धा० ष्वादिः कौ० पृ० ४३०

( २ ) “ सर्वधातुभ्यः० ” इति, असुन्. स्विति, उणा० पा० ४ १५

कौ० पृ० ६४०

अव्ययपूर्वपदस्तमासः. असन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

सएव च, पद्मं नाभौ अस्येति—( पद्मनाभः ),

( १ ) “ णह, बन्धने ” नः. ततः, धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

( २ ) “ नहेः० ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८ २०

इति, इजि, ङकारे चान्तादेशे, नाभिश्चन्दो व्युत्पादितः.

निरु०—१९७ तपोबुद्धिस्सैव तनुः ( सुतपा ) यस्य स स्मृतः ॥ १५० ॥

१९८ पार्थिवं भूरिपद्मं तु नाभावददलं महत् ।

यस्य हेममयी दिव्या कर्णिका मेरुरुच्यते ॥ १५१ ॥

यस्य नाभौ तदुत्पत्तिः ( पद्मनाभः ) स उच्यते ।

{ १९९ } प्रजापतिः, ॥  
७०

ॐ प्रजापतये नमः ।

भा०— ( १ ) “ कदाचित्तस्य सुप्तस्य नाभ्यां कामादजायत । दिव्य-  
५ मष्टदलं भूरि पङ्कजं पार्थिवं महत् ॥ यस्य हेममयी दिव्या कर्णिका  
मेरुरुच्यते ” ॥ इति. ❀

तत्पद्मोद्भवप्रभृतीनाम्—

( प्रजा— )—नाम्, ( पतिः ) नायकः. नैमित्तिकसृष्टिप्रलयविषयं चैत-  
द्द्रव्यम्. ❀

१० अथ नृसिंहावतारः—

निर्व०— ( ३ ) “ पद्, गतौ ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

( ४ ) “ अर्तिस्तुमु० ” इत्यादिना मन्. अनिद्. उणा० पा० १ कौ०  
पृ० ६१६

ततः, पूर्ववदजादि. ❀

१५ स एव, प्रजानाम्— तत्पद्मोद्भवप्रमुखानाम्, पतिः— नायकः इति—  
( प्रजापतिः ).

( १ ) “ पा, रक्षणे ” ❀ पतिर्दतिः. डेलोपः. धा० अदादिः कौ०  
पृ० ४४३

( २ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” प्रपूर्वः. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

२० ( ३ ) “ उपसर्गेच संज्ञायाम् ” ३।२।१९॥ कौ० पृ० ५८५

इति, डः. डिलोपः. अतश्चाप्. दीर्घः. नैमित्तिकसृष्टिप्रलयविषयं  
चैतत्. ❀

अथ, नृसिंहावतारः. मृत्युमृत्युतया मृत्युविरोधीति—

निर्ह०— १९९ नैमित्तिके तु ये सृष्टाः प्रजा ब्रह्ममुखास्तथा॥ १५, २॥

२५ तेषां चैव पतिस्त्वामी ( प्रजापति ) रिहोच्यते ।

श्लो० ॥ २२ ॥ ( २०० ) अमृत्युम्,

ॐ अमृत्यवे नमः ।

भा०— ( अमृत्युः ). मृत्युविरोधी, मृत्युमृत्युत्वात्. ❀

इति श्रीहरिकुलतिलक— श्रीवत्साङ्गाचार्यसूनोः,

श्रीरङ्गराज— श्रीपराशरभट्टस्य कृतौ,

श्रीविष्णुसहस्रनामविवरणे,

भगवद्गुणदर्पणे,

द्वितीयं शतकं समाप्तम्.

निर्व०— ( अमृत्युः ).

१०

( १ ) “ मृङ्, प्राणत्यागे ” धा०तुदादिः कौ०पृ० ४६८

( २ ) “ भुजि मृङ्भ्यां युक्त्युक्तौ ” उणा०पा० ३कौ०पृ० ६२६

इति, त्युक्. प्रागुक्तरीत्या न योरनः. अगुणः. अनिद्. नञ्—

तत्पुरुषः. नलोपः. ❀

इति कुशिककुलतिलक श्रीवेङ्कटेश्वर-महाचार्यवर्यात्मज-

१५

वरदेदेशिकतनयवरदगुरुवरमूनुवरदार्यसूरिविरचिते,

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे,

भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,

द्वितीयं शतकं संपूर्णम्.

२०

निरु०— २०० नारसिंहमथ स्तौति सर्वमृत्युनिवारणम् ॥ १५३ ॥

मृत्योर्विरोधिरूपो यो मृत्युमृत्युस्वरूपनः ।

( अमृत्यु ) रिति तं प्राहुः समाप्तौ मृत्युनाशकः ॥ १५४ ॥

## अथ तृतीयशतकप्रारम्भः ।

{ २०१ } सर्वदृक्,  
{ ५७७ }

ॐ सर्वदृशे नमः ।

५ भा०— सएव, सर्वान्— अनुकूलप्रतिकूलतदस्थान्, यथाहं नियन्तुं पश्यतीति—  
( सर्वदृक् ).

( १ ) “ दृशेति वक्तव्यम् ” इति, किन्.

❀ किन्प्रत्ययस्य कुः. सहि सर्वतो मुखः १ ❀

१० निर्व०— सएव सर्वतोमुखः, सर्वान्— अनुकूलप्रतिकूलतदस्थान्, यथाहं नियन्तुं पश्यतीति वा,—  
सर्वस्मिन् दृशेति वा,—( सर्वदृक् ).

( १ ) “ दृशिर्, प्रेक्षणे ” पूर्वत्र, था०१वादिः कौ० पृ० ४३०

( २ ) “ दृशेति वक्तव्यम् ” इति, किन्.

१५ यदि तु, नायं कर्मणि विधिः, तदा, प्रकृते अर्थप्रदर्शनार्थ-  
स्तथा विग्रहः. पठ्यमासोऽयम्. अतः, न कर्मण्यण्.

इदानीमयं योजनान्तरेऽपि प्रत्ययः, तत्रच समासो वक्ष्यते.

अपरत्र तथा यदि चेन्न दृश्यते; तदा, पूर्वत्रापि वा,

( ३ ) “ किप्च ” इति, किप्. ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१

२० पूर्वयोजनायां किप्पि प्राग्वदेव समासः.

अन्यत्र बहुव्रीहिः. अस्ति हि व्यधिकरणानामपि सः,

( ४ ) “ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ” २।२।३५॥ कौ० पृ० १७३

इत्यत्र, सप्तम्याः प्राक्प्रयोगविधानादित्यादि. तत्र,

निर्ह०— २०१ अनुकूलान् तदस्यांश्च प्रतिकूलानपि स्वयम् ।

- २५ नियन्तुं च यथायोग्यं यः पश्यति स ( सर्वदृक् ) ॥ १५५ ॥



{ २०२ } सिंहः,  
{ ४८९ }

ॐ सिंहाय नमः ।

भा०—क एवम् ?—

( सिंहः ),—महानृसिंहसंहननः.

( १ ) “ सिचेत्संज्ञायाम्० ” इति, उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

कः नुम्. हौच. ❀

निर्व०—( ५ ) “ किन्प्रत्ययस्य० ” ८।२।६२॥ कौ० पृ० ६८

इति, कुत्वस्यासिद्धत्वात्,

( ६ ) “ ब्रश्चभस्जमृजमृजयजराजभाजच्छशां षः ” इति, ८।२। १०

३६॥ कौ० पृ० ५१

शस्य षः तस्य,

( ७ ) “ झलां जशोन्ते ” इति, जश्त्वेन ङः. तस्य, ८।२। ३९॥ कौ० पृ० १४

( ८ ) “ किन्प्रत्ययस्यकुः ” इति, ८।२। ६२॥ कौ० पृ० ६८

तत्रच बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्प्यपि वा कुत्वेन गः. तस्य, १५

( ९ ) “ वावसाने ” इति चत्वेन कः. नच, ८।४। ५६॥ कौ० पृ० ३३

( १० ) “ आसर्वनाम्नः ” इति, इक्दृश्वतु पु ६।३। ९१॥ कौ० पृ० ७९

विधीयमानमात्वम्; यतः साहचर्यात् तत्र,

( ११ ) “ त्यदादिपुटशोऽनालोचनेकञ्च ” ३।२। ६०॥ कौ० पृ० ७९

इति, कञनुशिष्टाक्विन्नन्तद्वक्शब्दस्यैव ग्रहणम्; अतः,

नोभयत्रापि तत्. ❀

क एवम्, रिपुद्विपनिषेपभीषणमहानृसिंहसंहननतया,

सिञ्चति, हिनस्तीति वा—( सिंहः ). पूर्वत्र,

( १ ) “ पिच, क्षरणे ” पस्तः. धा० तुदादिः कौ० पृ० ४७०

( २ ) “ सिचेत्संज्ञायां हनुमौकश्च ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४ २५

निर्ह०—२०२ रिपुद्विपानां निषेपभीषणः ( सिंह ) उच्यते ।

( २०३ ) संधाता, ( २०४ ) संधिमान्,

ॐ संधात्रे नमः । ॐ संधिमते नमः ।

५ भा०—रिपुद्विपनिषेपभीषणोपि—

( संधाता ),—प्रणेतानां प्रह्लादप्रभृतीनां संश्लेषयिता. ❀

स च, तैस्संधिर्नित्योऽस्येति—

( संधिमान् ). नित्ययोगे मतुप्. ❀

निर्व०—इति, कः, तत्संनियोगेन चस्य हः, नुम्वच. अगुणः नुमो नस्या-

१० नुस्वारः. अपरत्र,

( ३ ) “हिसि, हिंसायाम्” पचाद्यच्. धा० रुधादिः कौ० पृ० ४७१

❀ पृषोदरादित्वात् व्यत्यये सिहिः इदित्वात् नुम्. नस्यानुस्वारः. ❀

एवम्, भीषणोपि प्रणेतान् सन्दधाति—संश्लेषयतीति—(सन्धाता).

( १ ) “डुधाञ्, धारणपोषणयोः” संपूर्वः. धा० जुहोत्यादिः कौ०

१५ पृ० ४५१

( २ ) “ण्वुल्लृचो” इति, तृच्. अनिट्. ३।१।१३३॥ कौ० पृ० ५६६

अनङादि. समो मोऽनुस्वारः. पाक्षिकः परसवर्णः. ❀

सच, तेः संधिः नित्योऽस्येति—( संधिमान् ). प्राग्वत् धातुः; संपूर्वः.

प्राग्वदेवानुस्वारपरसवर्णौ.

२० ( १ ) “उपसंगंधोः किः” इति, किः. ३।३।९२॥ कौ० पृ० ६५८

आतो लोपः. इत्थं निर्व्यूढात् संधिशब्दात्, नित्ययोगे मतुप्.

उगित्वात् नुम्.

( २ ) “अत्वसन्तस्य०” इति, दीर्घ इत्यादि. ❀ ६।४।१४॥ कौ०

पृ० ७८

२५ निर०—२०३ प्रह्लादाद्यैश्च ( संधाता ) संश्लेषकरणाच्च सः ॥ १५६॥

२०४ प्रह्लादाद्यैर्नित्यसंधिर्यस्य स्यात् ( संधिमान् ) स्मृतः ।

( २०५ ) स्थिरः, { १६ } ( २०६ ) अजो,  
५२४

ॐ स्थिराय नमः । ॐ अजाय नमः ।

३- तत्सन्धाने तदपचारदुर्विचाल्यत्वात्-

५

स्थिरः ).

) " अजिरशिशिर० " इत्यादिना किरच् प्रत्ययः,

त्येते. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६ १२

तदम् " इति हि तन्मन्त्रवर्णः. ❀ ॥ मन्त्रे ॥

भसंभवत्वेन इतरवन्न जायत इति-

१०

जः ).

) " अन्येष्वपि दृश्यते " इति, डः. ३।२।१०१॥ कौ०

५८५

) " न जायते जनिग्यां यदजस्तस्मादनेकजित् " इति. ❀

३- तत्सन्धाने तदपचारदुर्विचाल्यो भद्रस्तिष्ठतीति-(स्थिरः). १५

) " ष्टा, गतिनिवृत्तौ " सत्वम्, अयम्, धा० ष्वादिः कौ०

४२४

" अजिरशिशिरशिथिलस्थिर० " उणा० पा० १ कौ० पृ० ६ १२

मादिना, किरजन्तो निपात्यते. आद्योपः. ❀

भसंभवतया इतरवत् जनयितुः न जायत इति-( अजः ). २०

) " जनौ, प्रादुर्भावे " धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४

) " अन्येष्वपि दृश्यते " ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

डः. टिलोपः. नञ्त्तलुरुपः. नलोपः. ❀

३- २०५ अपचारेप्यचाल्यत्वात्सन्धाने(स्थिर) उच्यते ॥ १५७॥

२०६ स्तम्भजत्वादितरवन्न जातत्वा ( दजः ) स्मृतः ।

२५

१ दनीकजित् ।

( २०७ ) दुर्मर्षणश्च, ( २०८ ) शास्ता,

ॐ दुर्मर्षणाय नमः । ॐ शास्त्रे नमः ।

१. भा०— प्रतीपैः दुष्करं— मर्षणमस्येति—

( दुर्मर्षणः ).

( १ ) “ स्थाङ्गशङ्खधातारं ब्रह्ममूर्तिं सुभीषणम् ” ॥ ध्याने ॥

इति, तद्ध्यानम्. ❀

एवम्, सर्वकण्टकं साधु शास्तीति—

१० ( शास्ता ), तत्साधुकारिणि, तृन्.

( १ ) “ तृन्तृचौ शंसिस्तदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ” उणा० पा०

२ कौ० पृ० ६२३

निर्व०— सुभीषणतया प्रतीपैः दुष्करं मर्षणम्— धर्षणम्, अस्येति—  
तेषु वा, तथा मर्षणम्— सहनं वा—

१५ ( दुर्मर्षणः ).

( १ ) “ मृष, तितिक्षायाम् ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

आद्ये धर्षणकर्महायम्. अन्यत्र तु यथा श्रुतः.

भावे ल्युट्. योरनः. गुणः स्परः. णत्वम्. दुरित्यव्ययपूर्वा बहुव्रीहिः.

( २ ) “ अचोरहान्यां द्वे ” इति वा, ८।४।४६॥ कौ० पृ० १०

२० ( ३ ) “ यणोमयः० ” इति वा. ८।२।२३॥ कौ० पृ० ९

पाक्षिकं मस्य द्वित्वम्.

( ४ ) “ हलोयमां यमिलोपः ” इति च, ८।४।६४॥ कौ० पृ० १०

पाक्षिकः प्रथमलोपः. ❀

एवम्, सर्वकण्टकं साधु शास्तीति—

२५ ( शास्ता ).

निरु०— २०७ दुष्करं मर्षणं यस्य परे ( दुर्मर्षणः ) स्मृतः ॥ १५८ ॥

२०८ समस्तान् कण्टकान् शारतीत्यतः ( शारतं ) ति कीर्त्यते ।

( २०९ ) विश्रुतात्मा,

ॐ विश्रुतात्मने नमः ।

भा०—इत्यनिद्, यथा,

( २ ) “ निदानवित्रासितदानवः ” वि०पु० । ५

( ३ ) “ द्रवन्ति दैत्याः ” इति. ❀ वि०पु० ।

( विश्रुतात्मा ).—स एव सर्वदा सर्वत्र सर्वै-

र्विस्मयेन विश्रुतः सैहापदानस्वभावः. यथा,

( १ ) “ अशेषदेवेशनरेश्वरेश्वरैः ” इत्यादि. ❀

स एव सुरारिं हिरण्यकशिपुमुरोविदारं हतवानिति— १०

निर्व०—( १ ) “ शासु, अनुशिष्टौ ” तत्साधुकारिणि तृन्. धा० अ-

दादिः कौ०पृ० ४४७

“ सागरं तर्तुकामस्य ” इत्यादिवत्,

( २ ) “ आनिलोद् ” इत्यत्र निलोडित्येव सिद्धे, ८।४।१६॥ कौ०पृ० ३७६

आनिग्रहणात् ज्ञापकात्, आगमशास्त्रानित्यतया इदोऽभावात्, १५

( ३ ) “ तृन्तृचौ शंसिस्तदादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ ” उणा०

पा० २ कौ०पृ० ६२३

इति तृनोनुवादाद्वा नेद्. तत एव वा

अर्यविशेषानादरेण स्वतन्त्रौ तृन्तृचौ अनिदौ. अनङादि. ❀

स एव, सर्वत्र सर्वदा सर्वेऽपि विश्रुतः—विस्मयेनाकर्णितः, २०

आत्मा—सैहापदानस्वभावः, अस्थेति—

( विश्रुतात्मा ). व्युदपादि ह्यात्मशब्दः ।

( १ ) “ श्रु, श्रवणे ” विपूर्वः. धा० च्वादिः कौ०पृ० ४२६

कर्माणि क्तः. अगुणः. अनिद्. दीर्घः. ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

स एवच, सुरारिं—देवशत्रुम् उरोविदारम्, हतवानिति— २५

निरु०—२०९ विस्मयेन श्रुतं देवैः सैहं यस्यापदानकम्॥ १५९॥

शीलं ते ( विश्रुतात्मा ) स महाकीर्तिप्रदो मनुः ।

( २१० ) सुरारिहा, ॥ श्लो० ॥ २३ ॥ ( २११ ) गुरुगुरुतमो,

ॐ सुरारिघ्रे नमः । ॐ गुरुतमाय गुरवे नमः ।

५ ज्ञा०—( सुरारिहा ). यथा,

( १ ) “ सत्सत्त्वकरजश्रेणीदीप्तेनोजयपाणिना । संयच्छते यथा स-  
म्यक् जयानां सोभयं परम् ” ॥ ध्याने ॥

इति तद्वचने. ❀

अथ मत्स्यावतारः. अविशेषविद्यापरमाचार्यकः—( गुरुः ).

१० ( १ ) “ स पूर्वेषामपि गुरुः ” इति हैरण्यगर्भाः. ॥ हैर० ॥

निर्व०—( सुरारिहा ).

( १ ) “ हन, हिंसायाम् ” धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५

उपपदनियमस्य प्रायिकतया,

( २ ) “ ब्रह्मभूण० ” इत्यादिना, किप्. ३।२।८७ ॥ कौ० पृ० ५८४

१५ ( ३ ) “ किप्च ” इति, सार्वकालिको वा. ३।२।७६ ॥ कौ० पृ० ५८१

अथवा, विग्रहभेदे अन्यथा चापि प्रागुक्तः.

( ४ ) “ ऋ, गतौ ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५२

( ५ ) “ अच इः ” इति, इः गुणः स्परः. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८

सुरशब्दो व्युत्पादितः. दीर्घः. ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

२० अथ मत्स्यावतारः. स चायम्, गुरुतमः—गरीयान्, गुरुः—अविशेष-  
विद्यापरमाचार्य इति,—

( गुरुगुरुतमः ). एकनाम.

निरु०—२१० हिरण्यकशिपोर्हन्ता कीर्त्यते स ( सुरारिहा ) ॥ १६० ॥

२११ अथ मत्स्यावतारस्य प्रस्तावस्तु प्रतन्यते ।

२५ अविशेषविद्याचार्यत्वात् स्मृतो ( गुरुतमो गुरुः ) ॥ १६१ ॥

१ १ पिपा सम्यग्मात्रिनाम् । २ नार्यकेण गुरुः ।

{ २१२ }  
{ ६२२ } धाम,

ॐ धाम्ने नमः ।

भा०—(२) “क्योरुच्च” इति, कुप्रत्ययः, उणा० पा१ कौ० पृ० ६१०  
उकारश्चान्तादेशः. तस्यैव विशेषणम्, ५

( गुरुतमः ), न स्वतन्त्रनामत्वमस्य.

( ३ ) “ पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ” इति. ॐ गो० ११—४३।

संहारनश्वरचराचरबीजाधारनौकर्णधारत्वेन तदाश्रयत्वात्,—

( धाम ). धाञः,

( १ ) “सर्वधातुभ्यो मनिन्” इति, मनिन् प्रत्ययः. ॐ उणा० १०  
पा० ४ कौ० पृ० ६३९

निर्व०—( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६८

( २ ) “ कुर्त्तश्च ” इति, प्रकरणे, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

( ३ ) “ क्योरुच्च ” इति, कुः, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

उकारश्चान्तादेशः. रपरत्वम्. कित्त्वान्न गुणः. विशेषणे तु आतिशा- १५

यनिकस्तमश्च विशेषः. ॐ

संहारनश्वरचराचरबीजाधारनौकर्णधारतया तस्य धाम—स्थानमिति—  
( धाम ).

( १ ) “ हुधाञ्, धारणोपपणयोः ” धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ सर्वधातुभ्यो मनिन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९ २०

निहनत्वान्नेद्.

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ॐ ॥ महामाष्ये ॥

निरु०—१२२ चराचरावाग्तया ( धामे ) ति परिचक्षते ।

{ १०७ } ( २१३ ) सत्यः, ( २१४ ) सत्यपराक्रमः, ( २१५ ) निमिपो,  
{ ८७३ }

५ ॐ सत्यायनमः । ॐ सत्यपराक्रमायनमः । ॐ निमिपाय नमः ।

भा०—मन्वादिषु तत्कालसमाश्रितेषु सत्सु साधुरिति—

( सत्यः ). ❀

तेषु, सत्यः—अकैतवः, पराक्रमः—वृत्तिः, अस्प्येति—

( सत्यपराक्रमः ). ❀

१० तद्विरोधिषु निमिपति—न कटाक्षयतीति—( निमिपः ). ❀

निर्व०—सत्सु तत्कालसमाश्रितेषु मन्वादिषु साधुरिति—

( सत्यः ). अस्तेश्चतारि सच्छब्दो व्युत्पादितः. ततः,

( १ ) “ तत्र साधुः ” इति, यत्. ४।४।९८॥ कौ० पृ० २८९

भत्वाज्ज्वाभावः. ❀

१५ तेषु सत्यः—अकैतवः, पराक्रमः—वृत्तिः, अस्प्येति—

( सत्यपराक्रमः ).

( १ ) “ क्रमु, पादविक्षेपे ” परापूर्वः. भावे घञ्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०१

( २ ) “ नोदातोपदेशस्य० ” ७।३।३४॥ कौ० पृ० ५४१

इत्यादिना न वृद्धिः. प्राग्वि व्युत्पादितात् सत्यशब्दात्,

२० ( ३ ) “ दिगादिभ्यो यत् ” इति, ४।३।५४॥ कौ० पृ० २६१

भवार्थे यत्. अन्यत् प्राग्वत्. ❀

तद्विरोधिषु, निमिपति—निमीलिताक्षो भवति ताञ्च कटाक्षयतीति—

( निमिपः ).

निरु०—२१३ मन्वादिष्वपि माधुत्वात् ( सत्य ) इत्यभिधीयते ॥ १६२॥

२५ २१४ वृत्तिर्ह्यकैतवा यस्य स स्यात् ( सत्यपराक्रमः ) ।

२१५ योऽसौ सताञ्जसते हि ( निमिपः ) स विरोधिनः ॥ १६३॥



( २१६ ) ऽनिमिषम्, ( २१७ ) स्रग्वी,

ॐ अनिमिषाय नमः । ॐ स्रग्विणे नमः ।

भा०—क एवम् १—

( अनिमिषः ). सत्सु न निमिषति जागर्तीति—

( अनिमिषः ). दिव्यमीनतनुः. ❀

निर्यक्त्वेपि परत्वसूचिनी वैजयन्ती स्रगस्य नित्ययोगिनीति—(स्रग्वी).

( १ ) “अस्मायामेधास्रजोविनिः” इति, विनिः. ❀ ५।२।१२१॥

कौ० पृ० ३३१

१०

निर्व०—( १ ) “ मिष, स्पर्धायाम् ” निपूर्वः. धा० तुदिः कौ० पृ० ४६६

( २ ) “ नुदादित्यो णल्फौ ” इति, कः.

इगुपधलक्षणा वा, कित्त्वान्न गुणः. ❀

क एवम्; दिव्यमीनतनुः. सत्सु सततजागरुकतया निमिषो नेति—

( अनिमिषः ). पूर्ववत् धातुरुपसृष्टः. नञ्समासः,

१५

नञो नलोपश्च विशेषः. ❀

निर्यक्त्वेपि परत्वसूचिनी स्रक्—वैजयन्ती माला अस्यास्ति नित्य-  
मिति—( स्रग्वी ).

( १ ) “ सृज, विसर्ग ” धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६

( २ ) “ ऋत्विक्द्धृक्त्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकुञ्चां च ” ३।२।५९॥ २०

कौ० पृ० ६७

इति. किन्, अमागमश्च निपात्यते.

( ३ ) “ मिदचोन्त्यात्वरः ” इति, मित्वादन्त्यादचः परः यण्,

ऋनोरः १।१।४७॥ कौ० पृ० ७

एवं मिद्धात् स्रक्शब्दात्,

२५

निरु०—२१६ सद्रक्षणे जागरुकः स्मृतो ( ह्यनिमिष ) श्व सः ।

२१७ परत्वसूचिनी या च वैजयन्तीति कीर्तिना ॥ १६४ ॥

तया स्रजा नित्ययोगात् ( स्रग्वी ) नि पार्श्वीकृत्यते ।

{ २१८ } वाचस्पतिः,  
{ ५७९ }

ॐ वाचस्पतये नमः ।

भा०— सएव श्रीमन्मात्स्यपुराणे वेदोपबृंहणात्—

५ ( वाचस्पतिः ). पष्ठ्या अलुक्.

( १ ) "पष्ठ्याः पतिपुत्र०" इत्यादिना सत्वम्. ८।३।५३॥ कौ० पृ० ७१७

निर्व०—( ४ ) "अस्मायमेधासजोविनिः" ५।२।१२१॥ कौ० पृ० ३३१  
इति मत्वर्थे नित्ययोगे विनिः.

( ५ ) " किन्प्रत्ययस्य कुः " इति कुत्वेन जस्य गः. ८।२।६२॥

१० कौ० पृ० ६८

( ६ ) " सौच " इति, इच्छन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀ ६।४।१३॥

कौ० पृ० ६४

सएव, वाचः-वेदवाचः, मात्स्यपुराणेनोपबृंहणात्, पतिः--त्वामी, इति—  
( वाचस्पतिः ).

१५ ( १ ) " पा, रक्षणे " धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

( २ ) " पातेर्डतिः " इति, डतिः. टिलोपः. उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४२

( ३ ) " वच, परिभाषणे " धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( ४ ) " किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकदप्रुजुश्रीणाम् दीर्घोऽसंप्रसारणं च " इति, किप्, दीर्घः, असंप्रसारणं च. अतः, ३।२।१७८॥ कौ० पृ० ६०७

२० ( ५ ) " वचिस्वपियजादीनांकिति " इति, ६।१।१५॥ कौ० पृ० ४३२

न संप्रसारणम्. ततः, ङस्मिन्नं पदम् समस्तं वा. लुकि प्राप्ते वाक्शब्दा-  
दनाक्रोशेपि पष्ठ्या अलुक् छान्दसः. पञ्चमो ह्ययं वेदः; उभयत्रापि,

( ६ ) " पष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयःपोपेपुच " ६।३।५३॥ कौ०  
पृ० ७१७ इति, पट्रीविसर्गस्यापि छान्दसः सकारः. आद्ये,

२५ ( ७ ) " पट्रीयुक्तश्छन्दसि वा " १।४।९॥ कौ० पृ० ६७८

इति, वा चित्वात् पक्षे तत्कार्यम्. ❀

निरु०— २१८ वेदोपबृंहणत्वाद्धि ( वाचस्पति ) गति श्रुतः ॥ १६५॥

१ श्रीमान्मात्स्य ।

( २१९ ) उदारधीः, ॥

ॐ उदारधिये नमः ।

भा०—एवं, सर्वोपजीव्यसार्वज्ञ्यात्—

( उदारधीः ). ❀

५

निर्व०—एवम्, सर्वोपजीव्यत्वात् उदारधीः—सार्वज्ञ्यलक्षणा बुद्धिः,  
अस्येति—( उदारधीः ).

( १ ) “ ध्ये, चिन्तायाम् ” धा०च्वादिः कौ०पृ० ४२४

( २ ) “ अदेचः० ” इति, आत्वम्. ६।१।४५॥ कौ०पृ० ४२३

( ३ ) “ इग्यणःसंप्रसारणम् ” इति, १।१।४५॥ कौ०पृ० ५९ १०

इति, संप्रसारणसंज्ञायाम्,

( ४ ) “ ध्यायतेस्तंप्रसारणं च ” इति, यकारस्येकारः. ३।२।३॥

कौ०पृ० ५७०

( ५ ) “ क्षिप्च ” ३।२।७६॥ कौ०पृ० ५८१

( ६ ) “ संप्रसारणाच्च ” इति, ६।१।१०८॥ कौ०पृ० ६० १५

पूर्वरूपमेकादेशः.

( ७ ) “ अन्येत्योपि दृश्यते ” ३।२।१७८॥ कौ०पृ० ६०७

इत्यत्र दृशिग्रहणात् विध्यन्तरोपसंग्रहात् दीर्घः.

( ८ ) “ उन्दी, क्लेदने ” धा०रुधादिः कौ०पृ० ४७२

( ९ ) “ तुपारादयश्च ” इति, आरन्. उणादिः पा० ३ कौ०पृ० ६३१ २०

इह नलोपः, अगुणत्वं च निपात्यते. पुंवद्भावः. स्यादेतत्,

( १० ) “ मूर्ध्यास्यौनदी ” इत्यत्र, १।४।३॥ कौ०पृ० ४४

( ११ ) “ प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् ” १।४।३॥ कौ०पृ० ४४

इत्युपसर्गस्यानात्,

( १२ ) “ नमृन्च ” इति, नदीलक्षणः कप्. ५।४।१५३॥ कौ०पृ० १६१ २५

निरु०—२१९ सर्वोपजीव्यसार्वज्ञ्यादुच्यते स ( उदारधीः ). ।

श्लो० ॥ २४ ॥ ( २२० ) अग्रणीः,

ॐ अग्रण्ये नमः ।

भा०—तेन प्रकारेण, अग्रिमं पश्चिमं पदं नयतीति—

५ (अग्रणीः). ❀

तत्रच, नित्यसिद्धानां ग्रामं समाजं नयतीति—

निर्व०—प्राप्नोति. नैतदास्ति, यतः, समासान्तो विधिरनित्यः.

तदनित्यत्वं च स्फुटतरमुपादायिष्यते. ❀

तेन प्रकारेण अग्रम्—अग्रिमं पश्चिमं पदम्, नयतीति—(अग्रणीः).

१० ( १ ) “णीञ्, प्रापणे” णोनः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( २ ) “सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेषु किप्”

इत्यनेन योगेन, ३।२।६१॥ कौ० पृ० ५८०

( ३ ) “किप्च” ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१

इत्यस्य प्रपञ्चार्थेन अनुपसर्गेषु सुप्युपदे किप्.

११ ( ४ ) “अक अग, कुटिलायां गतौ” द्वितीयोत्र, धा० भ्वादिः

कौ० पृ० ४१५

( ५ ) “ऋजेन्द्राग्र०” इत्यादिना रजन्तो, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

निपात्यते. यदितु अगेः केवलगतिकर्मणः इदितोपि अत्र ग्रहणम्;

तदा, इदित्वात् नुमो नलोपोपि निपात्यः.

२० ( ६ ) “नेट्०” इति, नेट्. एवमग्रेषु. ततः, ७।२।८॥

कौ० पृ० ५८१

( ७ ) “अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वक्तव्यः” ८।४।३९॥ कौ० पृ० १५३

इति, णत्वम्. ❀

तत्रच, नित्यसिद्धानां ग्रामं समाजं नयतीति—

२५ निरु०—२२० महोदारतया भक्तानग्रिमं पश्चिमं पदम् ॥ १६६ ॥

नयती (त्यग्रणीः) प्रोक्तो भक्तमोक्षप्रदो मनुः ।

( २२१ ) ग्रामणीश्च { २२ } { १८० } ( २२२ ) श्रीमान्,

( २२३ ) न्यायो,

ॐ ग्रामण्ये नमः । ॐ श्रीमते नमः । ॐ न्यायाय नमः । ५

भा०—( ग्रामणीः ).

( १ ) “सत्सूद्विष०” इत्यादिना किप्. ३।२।६१॥ कौ० पृ० ५८०

( २ ) “अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यम्” ८।४।३९॥ कौ० पृ० १५३

इति, णत्वम्. ❀

( १ ) “मत्स्यः कमललोचनः” इति, स्पष्टपरविभूतिः— १०

( श्रीमान् ). ❀

एवम्, अभेपहेतुः युक्तकारीति—( न्यायः ).

निर्व०—( ग्रामणीः ). पूर्ववदेव धातुः, प्रत्ययश्च.

( १ ) “ग्राम, आमन्त्रणे” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८९

चुरादा कथादिः; णिच्. अतो लोपः. एरच्. णिलोपः. १५

णत्वं च प्राग्वत्. ❀

एवम्, श्रीः—कमललोचनतया स्पष्टपरविभूतिः, अस्यास्तीति—

( श्रीमान् ).

( १ ) “श्रिञ्, सेवायाम्” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२२

( २ ) “क्विचि०” ३।२।१७८॥ कौ० पृ० ६०७ २०

इत्यादिना किपि दीर्घच निष्पन्नात् श्रीशब्दात् मनुप्.

अत्वन्तत्वादीर्घः. नुमित्यादि. ❀

एवम्, न्यायः—अभेपहेतुर्युक्तकारीति—( न्यायः ).

निह०—२२१ ग्रामं समानं सूरिणां नयति ( ग्रामणी ) भ यः॥ १६७॥

२२२ मत्स्यरूपायनोगेपि ( श्रीमान् ) कमलनेत्रनः । २ः

२२३ ( न्यायो ) हि युक्तकारित्वान्ननेष्वेव विशेषतः॥ १६८॥

( २२४ ) नेता, ( २२५ ) समीरणः,

ॐ नेत्रे नमः । ॐ समीरणाय नमः ।

भा०—( १ ) “ परिन्योर्नीणोः० ” इत्यादिना घञ्. ❀ ३।३।३७।

५ कौ० पृ० ६५०

नियुक्तं करोतीति—

( नेता ). निर्वाहशीलः; न्याय्यं हि निमज्ज्य निस्तारणं महात्मनाम्? ❀  
एवमिष्टचेष्टः—( समीरणः ).

( १ ) “ ईर, गतौ कम्पनेच ” ❀ धा० अदा० कौ० पृ० ४३७

१० चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्. एवम्, पर्वनादयोपि. उक्तार्थेषु,

निर्व०—( १ ) “ इण्, गतौ ” निपूर्वः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१

( २ ) “ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभेपयोः ” ३।३।३७। कौ० पृ० ६५०

इति, अभेपे घञ्. वृद्धिः. आय्. नेरि कारस्य यण् यकारः. ❀

एवम्, नियुक्तकारी, नयति—तच्छीलो निर्वहतीति—( नेता ).

१५ ( १ ) “ णीञ्, प्रापणे ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ४२३

णोनः. ताच्छीलिकस्तुन्. गुणः. अनिड्. अनडित्यादि. ❀

इत्यम्, समीते—इष्टचेष्टो भवतीति—( समीरणः ).

( १ ) “ ईर, गतौ कम्पनेच ” सम्पूर्वः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४३७

( २ ) “ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ” ३।२।१४८। कौ० पृ० ६०३

२० इति, चलनार्थाकर्मकात् युच्. योरनः.

( ३ ) “ अट्कुप्वाङ्० ” इति, णत्वम्. ❀ ८।४।२॥ कौ० पृ० ३२

निरु०—२२४ भक्तैर्नियुक्तं यत् कर्म ( नेता ) तत्करणादपि ।

२२५ भक्तैः प्रोत्तलत्वात् ( समीरण ) उदाहृतः ॥ १६९ ॥

( २२६ ) सहस्रमूर्धा, ( २२७ ) ( विश्वात्मा, ) ❀

( २२८ ) सहस्राक्षम्, ( २२९ ) सहस्रपात्, ॥

ॐ सहस्रमूर्ध्ने नमः । ॐ विश्वात्मने नमः । ॐ सहस्राक्षाय नमः । ५

ॐ सहस्रपदे नमः ।

भा०—( २ ) “ कृत्वा मीनमर्थी सद्यः प्रविवेश रसातलम् । वेदमूर्तिस्ततो वेदानानिन्ये ब्रह्मणोन्तिकम् ” ॥ तद्वचनम्.

( ३ ) “ ज्ञानादिगुणवृन्देन पक्षभूतेन भूषितम् । स्वोत्थब्रह्म मेदंश्चङ्गनिःसृतेन विराजितम् ” १०

( ४ ) “ कल्पावसानसमये बहन्तं चैव चिन्तयेत् । नौरूपां विततां क्षोणीं प्रजापतिगुणान्विताम् ”

( ५ ) “ मुक्ताफलनिभेनैव वपुषा निर्मलेन च । अनिमीलितनेत्रश्च मीनात्मा यतवाक् तथा ” ॥ इति. ❀

अथ, एतद्विद्यावतारोजीवितासु पुरुषसूक्ताद्यासु, परविद्यासु, यथा-१५ प्रतिपाद्यते; तथाऽनुरूपाणि नामानि सहस्रमूर्धादीनि—

( सहस्रमूर्धा ) .—मूर्धा—अक्षि—पादाः—ज्ञानकर्मेपकरणोपलक्षणा-  
र्थाः. ( सहस्र ) शब्दश्च—तेषामसंख्येयत्वपरः.

निर्व०—अथ, एतद्विद्यावतारोजीवितासु पुरुषसूक्ताद्यासु परविद्यासु यथाप्रतिपाद्यते; तथाऽनुरूपाणि नामानि प्रस्तूयन्ते. सहस्रम्- २० असंख्येयाः, मूर्धानः शिरांसि, अस्थेति—( सहस्रमूर्धा ).

निरु०—२२६ सहस्रशब्दो ह्यानन्त्यलक्षकस्तमुदाहृतः ।

( सहस्रमूर्धा ) सोनन्तशिरस्कः कीर्त्यते ततः ॥ १७० ॥

( सहस्रमूर्धा ) स स्याद्वा पुंसूक्ताद्युक्तनामवान् ।

२२८—२२९ अक्षिपादपदे ज्ञानकर्मेन्द्रियनिदर्शके ॥ १७१ ॥ २५ तेनानन्तज्ञानकर्मा ( सहस्राक्षः, सहस्रपात् )

❀ इदं नाम स्वोत्तरनामदयाबन्तरम् माप्ये व्याख्यातमिति ज्ञानायात्र शुण्डलितम् । १ मिदं शृणु । मदे शृणु । मयं शृणु ।

भा०—(१) “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखः” तै० ना० ६-१-१२ ।

(३) “सर्वतः पाणिपादन्तव ” इत्यादिज्ञापकात्. गी० १३-१३ ।

(२) “तैश्वतत्कार्यज्ञानक्रियासामर्थ्यानन्त्यं लक्ष्यते”

५ इति अभियुक्ताः; औचित्यात्, बहुशास्त्रान्तरसंगतेश्च. ❀

❀ आभ्यां ज्ञानशकनाभ्यां विश्वव्यापनात्—

( विश्वात्मा ). यथा,

निर्व०—(१) “मुह, वैचित्ये” आसनकर्मेहायम्. धा० दिवा०

कौ० पृ० ४५८

१० (२) “कनिन्युवृषि०” इत्यस्मिन् प्रकरणे, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१८

( ३ ) “ श्वस्तुक्षन्पन्न प्लीहक्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्

विश्वप्सन्परिजम्भन्मातरिश्चन्मधवन्निति” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१८

इति, अधिकरणे कनिन्, उपधादीर्घः, धोन्तादेशः, रमाणश्च

निपात्यते. शतशब्दो व्युत्पादयिष्यते. तथा आनुपङ्गिको

१५ दशान्शब्दोपि. ततः, शतदशान्शब्दात्,

(४) “तदस्यपरिमाणम्०” इत्यर्थे, ५।१।५७॥ कौ० पृ० ३००

• ( ५ ) “पङ्क्तिर्विंशतिर्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति

नवतिशतम्” ५।१।५९॥ कौ० पृ० ३००

इति सूत्रस्य उदाहरणप्रदर्शनार्थत्वात् स्रच् प्रत्ययः,

२० प्रकृतेः सहजावश्च, इत्यादिप्रकारेण सहस्रशब्दो व्युत्पाद्यः. ततः,

नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. सर्वज्ञानकर्माण्यकरणोपलक्षणञ्चेदम्. एवमुत्त-

रत्रोभयत्रापि. ततश्च, ❀ तत्कार्यज्ञानक्रियासामर्थ्यानन्त्यं लक्ष्यते. ❀

आभ्यां ज्ञानशकनाभ्यां विश्वव्यापनात्, विश्वस्य-

सर्वस्य, आत्मा—अन्तरात्मेति—

२५ ( विश्वात्मा ). अततेः मनिणि, विशेः कनि च, प्रागेव व्युत्पादि.

निह०—२२ ७ आभ्याश्च ज्ञानकर्माभ्यां (विश्वात्मा) व्यापनात्स्मृतः॥ १७२॥

❀ अत्र भाष्यस्य मूलम् २५७ पृष्ठे २ पङ्क्तिं द्रष्टव्यम् ।



भा०—( १ ) “ स भूमिं विश्वतो वृत्वा ” पु० सू० ।

( २ ) “ येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा ” तै० ना० ।

( ३ ) “ येन सर्वमिदं प्रोतम् ” तै० ना० ६—५० । ५

( ४ ) अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूत ” इत्यादि. ❀ गी० १०—२० ।

संसारघटीयन्त्रपरिवर्तनात्—

निर्व०— चेदं शब्दद्वयम्. दीर्घ इत्यादि. ❀

सहस्रम्, अक्षोणि— चक्षुषि, अस्तेति—

( सहस्राक्षः ). अशेः स्कौ अक्षिशब्दः पुरस्तादेव व्युत्पादितः. १०

व्युत्पादितश्च सहस्रशब्दः. एवमुत्तरत्रापि. सांहितिको दीर्घः. ततः,

प्रागुक्तरीत्या,

( १ ) “ अक्ष्णोऽदर्शनात् ” इति, अच् समासान्तः. ५।४।

७६॥ कौ० पृ० १८३

( २ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४। १४८॥ कौ० पृ० ५६ १५

तथा, सहस्रं पादाः— चरणाः, अस्तेति—

( सहस्रपाद ).

( १ ) “ पद, गतौ ” घा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

( २ ) “ पदरुजविशस्पृशो घञ् ” इति, ३।३। १६॥ कौ० पृ० ६४६

कर्तरि घञ्. वृद्धिः. ततः, २०

( ३ ) “ संख्यासु पूर्वस्य ” इति, ५।४। १४०॥ कौ० पृ० १७०

सहस्रसंख्यापूर्वत्वात् पादस्यान्तलोपः, स्थानिद्वारेण समासान्तः

पाक्षिकमवसानचत्वर्यम्. अत्रच पौरुषसूक्तक्रमानुरोधेन ❀ प्रत्या-

हारन्यायात् पूर्वं पूर्वयोरुक्तयोरुक्तिः; अनन्तरञ्चानन्तरयोर्मध्यगयो-

रपीत्यवधेयम्. ❀

संसारघटीयन्त्रम्, आवर्तयति— परिवर्तयतीति—

श्लो० ॥ २५ ॥ ( २३० ) आवर्तनो, { २३१-४५४ } निवृत्तात्मा,  
{ ६०४-७८० }

ॐ आवर्तनाय नमः । ॐ निवृत्तात्मने नमः ।

५ भा०—( आवर्तनः ). यथा,

( १ ) “ तेनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ” भा० ।

( २ ) “ भ्रामयन् सर्वभूतानि ” गी० १८-६१ ।

( ३ ) कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् ” ॥ इत्यादि. भा० उ० ६७-१२ ।

१० ( ४ ) “ तस्माद्विराडजायत ” पु० सू०-५ ।

इत्यादिनाऽपीदमेवोच्यते. ❀

ततः, संसारविभूतेः त्रिपाद्विभूतिकत्वेन निवृत्तम्—उद्गतम्, स्वरूपम् यस्य, सः—( निवृत्तात्मा ).

निर्व०—( आवर्तनः ).

१५ ( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” धा० ष्वादिः कौ० पृ० ४१२

आङ्पूर्वः. णिच्. गुणः स्वरः. नन्द्यादित्युः.

( २ ) “ कृत्यल्युटः० ” इति, बाहुलकात् वा ल्युट्. ३।३।११३॥

कौ० पृ० ६६२

( ३ ) “ बहुलमन्यत्रापि ” इति, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२

२० युज्या. योरनः. णिलोपः. ❀

ततः, त्रिपाद्विभूतिकत्वेन संसारविभूतेः, निवृत्तः उद्गतः, आत्मा—स्वरूपम्, अस्पृति—

( निवृत्तात्मा ). व्युत्पादि आत्मशब्दः.

निर्ह०—२३० संमारात्म्यघटोयन्त्रे परिवर्तनशीलतः ।

२५ चक्रमद्य विगेषेण ( ह्यावर्तन ) इतीरितः ॥ १७३ ॥

२३१ त्रिपाद्विभूति

उद्गतमन्यत्रापि

( २३२ ) संवृतम्, ( २३३ ) संप्रमर्दनः, ।

ॐ संवृताय नमः । ॐ संप्रमर्दनाय नमः ।

भा०—( १ ) “ त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषः ” पु०सू०४। ५

( २ ) “ परात्परं यन्महतो महान्तम् ” इत्यादि. ❀ तै०ना०  
६-१-५।

तस्यामवस्थायाम्,

( ३ ) “ तमसः परस्तात् ” इति, पु०सू०२०।

तामसानां मूढानां गूढत्वात्—

१०

( संवृतः ). ❀

संवरणं तमः, स्वविद्यया संप्रमर्दयतीति—

( संप्रमर्दनः ).

निर्व०—( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” निपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१२  
अकर्मकात् कर्तरि क्तः. १६

( २ ) “ उदितो वा ” इति, ७।२।५६॥ कौ०पृ०६६८  
क्त्वायामिद्विकल्पात् निष्ठायाच्चेद्. अगुणः. दीर्घः.

ततः, नान्तलक्षणोपधादीर्घादि. ❀

तस्यां दशायाम्, तमसः परस्तात्ततया तामसानाम्

मूढानां संवृतः— आवृतः गूढ इति—( संवृतः ).

२०

( १ ) “ वृञ्, वरणे ” संपूर्वः. निष्ठान्तः. धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२

( २ ) “ श्र्युकः किति ” इति, नेट्. अगुणः. ७।२।११॥ कौ०पृ०४२५

समो मोऽनुस्वार इत्यादि. ❀

संवरणं तमः तेषां स्वविद्यया संप्रमर्दयतीति—

( संप्रमर्दनः ).

२५

निरु०-२३२ तामसानां तु मूढानां गूढत्वात् ( संवृत ) स्मृतः ।

२३३ तमसो विद्यया सम्यक् मर्दनात् ( संप्रमर्दनः ) ॥ १७५ ॥

## ( २३४ ) अहस्संवर्तको,

ॐ अहस्संवर्तकाय नमः ।

भा०—( १ ) “ तमेवं विद्वानमृत इह भवति ” पु० सू० २० ।

५ ( २ ) “ य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ”  
इति, ॐ बृ० उ० ६-४-१४ ।

अहरूपलक्षितकालपरिवृत्तिहेतुः,—

( अहस्संवर्तकः ). ॐ ण्वुल्. ॐ युवोरनाकौ.

( १ ) “ सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ” ते० ना० ६-१-८ ।

१० ( २ ) “ कालचक्रं कालस्य हि च ” इति, भा० उ० ६७-१२ ।

कालो हि, भूतभवद्भविष्यद्रूपेण परापरप्रत्ययहेतुः,

नित्यं भगवत्कीडनकम् संहितं पट्टिधविकारकारिणं

प्रकृतिपुरुषसंयोजनवियोजनं नियच्छति, तम्, एके

व्यवस्थितां प्रकृतेः परिणामपरम्परामाहुः, अपरे परमेश्वरचेष्टासमष्टिम्;

१५ अन्ये स्वतन्त्रम्. श्रीपौष्करे कथञ्चिन्नेयमुदाहरणम्—

निर्व०—( १ ) “ मृद,क्षेदि ” संपूर्वः. धा० कृयादिः कौ० पृ० ४७७

णिच्. गुणः. रपरत्वम्. द्वित्वम्. नन्दादित्युः, बाहुलकात्

त्युट्, युज्वा. योरनः. णिलोपः. समः प्राग्वद्नुस्वारादि. ॐ

अहः—तद्रूपलक्षितं कालम्, हेतुत्वात् संवर्तयति—

२० परिवर्तयतीति—

( अहस्संवर्तकः ). एकन्नाम.

( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” संपूर्वः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४१२

निरु०—२३४ अहर्लक्षितकालस्य परिवृत्तेश्च साधनम् ।

( अहस्संवर्तक ) इति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ॥ १७६ ॥

१ संहिताम् । २ वियोजनोपयोगिन्य । वियोजने निय ।

( २३५ ) बह्निः,

ॐ बह्मये नमः ।

भा०— ( ३ ) “ अध्यात्मं कालतत्वीयमधिदेवतमस्य वै ।

प्रभवाप्ययमूर्तिर्वै विश्वात्मा परमेश्वरः ॥ अधिभूतं परित्रेयं वैलोक्य ५  
भूतपूर्वकम् । कालश्च व्यक्ततत्त्वस्य हाध्यात्मत्वेन वर्तते ॥ अधिदे-  
वतमिज्या च सद्रोगमधिभूतता ” ॥ इति. ❀ पौष्करे ।

देशरूपेण विश्वं बहतीति—

( बह्निः ).

( १ ) “ बहिश्चिभ्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् ” उणा० पा० ४ कौ० १०  
पृ० ६३४इति, निप्रत्ययः. प्रथमश्च देशः परमाकाशः; आपेक्षिकोऽन्यो गगन  
दिगादिस्तत्कोणे. यथा,

( २ ) “ अस्यामृतन्दिवि ” पु० सू० ३।

( ३ ) “ स्वे महिम्नि स्थितम् ”

निर्व०— ण्यन्तः. गुणः. रपरः. द्वित्वम्.

( २ ) “ ण्वुल् तृचौ ” इति, ण्वुल्. ३।१।१३३ कौ० पृ० ६३३.  
बोरकः. णिलोपः. अहश्शब्दः, नञि जहातेः कनिनि श्रुत्वादिः.  
अन्यत्रागवत्. ❀

प्रथमदेशपरमाकाशतत्कोणान्यगगनदिगादिदेशरूपेण बहतीति—  
नित्यादिकं विश्वं बहतीति—( बह्निः ).

( १ ) “ बह, प्रापणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३३.

( २ ) “ बहिश्चिभ्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३३.  
इति, निः. निहतत्वाच्चेट्. ❀

निरु०— २३५ विश्वस्य देशरूपेण बहतीति ( बह्निः ) इति. ❀

{ २३६ } अनिलो, ( २३७ ) धरणीधरः, ॥  
{ ८१८ }

ॐ अनिलाय नमः । ॐ धरणीधराय नमः ।

५ भा०—( ४ ) “ पादोऽस्येहाभवत्पुनः ” इत्यादि. पु० सू० ४।

देशो हि नाम, “ इहेदम् ” इत्याद्यवगतिहेतुः ।

सच तदन्तएव बद्धमुक्तनित्येभ्यः. ❀

एवमेवाम्, अनन्तात्— उज्जीवनात्—( अनिलः ).

( १ ) “ सलिकल्पनि० ” इत्यादिना इलच्, उणा० पा० १ कौ०

१० पृ० ६१३

अस्य कलैव प्रसिद्धोऽनिलः.

( २ ) “ प्राणादायुरजायत ” पु० सू० १४।

( ३ ) “ को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् ” इति. ❀ ते० आ० ७—१।

अन्यदपि धारकं धारयतीति—

१५ ( धरणीधरः ).

( १ ) “ सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाम् ” का० ४ प्र० १ अ० ८।

निर्व०— एवम्, एतान्, अनिति— अस्पेहान्तर्भावितण्यर्थतया उ-  
ज्जीवयतीति—( अनिलः ).

( १ ) “ श्वस, प्राणने ” अनच. धा० अदा० कौ० पृ० ४४६

२० इति पठ्यते. चात्, प्राणने.

( २ ) “ सलिकल्पनिमहिमाडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूम्य  
इलच् ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१३

इति, इलच्. अस्य कलैव प्रसिद्धोऽनिलः. ❀

धरणीम्— धारकानारोपलक्षणीं भुवम्, धरतीति—( धरणीधरः ).

२५ निरु०— २३६ वद्धादेरननादोसा ( वनिलः ) परिकीर्तितः ॥ १७॥

२३७ भूतशान्याश्च धरणेर्वारणाद् ( धरणीधरः ) ।

श्लो० ॥ २६ ॥ ( २३८ ) सुप्रसादः,

ॐ सुप्रसादाय नमः ।

भा०—( २ ) “ उद्धृतासि वराहेण ” तै० ना० ६—१—२८ ।

( ३ ) “ पृथिवीञ्चान्तरिक्षं च द्याञ्चैव पुरुषोत्तमः । मनसैव वि- ५

सृष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ” इत्यादि. ❀ भा० उ० ६७—५ ।

स एवं संविधाय, सम्मुखेषु—( सुप्रसादः ).

( १ ) “ तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादात् ” श्वे० उ० ३—२० ।

( २ ) “ प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागतौ ” इत्यादि. ❀ वि० पु०

५—१९—२० ।

१०.

तत्कारणम्—

निर्व०—( १ ) “ धृञ्, धारणे ” पचाद्यच्. धा० भादिः कौ० पृ० ४२३

गुणः स्वरः. पुनरपि स एव धातुरावर्तते.

( २ ) “ अतिसृष्टुधम्यम्यस्यवितृभ्योऽनिः ” उणा० पा० २ कौ०

पृ० ६२३ इति, अनिः. गुणो स्वरः. णत्वम्.

१५

( ३ ) “ रुदिकारादक्तिनः ” इति. ४।१।४५॥ कौ० पृ० १००

पाक्षिको ङीष्. दीर्घः. पर्जन्यवत् लक्षणप्रवृत्त्या,

( ४ ) “ यस्य० ” इति लोपो वा, ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

पष्ठीसमासोऽयम्. विग्रहार्थप्रदर्शनमात्रत्वे तद्वतो न कर्मण्यण्. ❀

स एवं संविधाय सम्मुखेषु शोभनः प्रसादः अस्मेति—( सुप्रसादः ) २०

( १ ) “ पद्मल्ल, विशरणगत्यवसादनेषु ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६९

प्रपूर्वः. पस्सः. भावे घञ्. उपधावृद्धिः. स्तित्यव्ययपूर्वः समासः. ❀

कुतः? यतः, प्रसन्नः—स्वत एवावाप्तसमस्तकामतया रागाद्यनुपप्लुतः,

आत्मा—मनः, अस्मेति—

निरु०—२३८ प्रसादपरमत्वाच्च ( सुप्रसादः ) प्रकीर्तितः ॥ १७८॥ २५

१ विशिष्टात्मा । २ यत्कारणम् ।

( २३९ ) प्रसन्नात्मा, ( २४० ) विश्वसृष्ट,

ॐ प्रसन्नात्मने नमः । ॐ विश्वसृजे नमः ।

६. भा०—(प्रसन्नात्मा).—स्वत एवावाप्तकामतया रागाद्यनुपप्लुतमनाः यथा,  
( १ ) “अविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः” इति, छा०  
उ० ८-१-५।

( २ ) “शान्तसमृद्धममृतम्” इति च. तै० शी० ६-२ ।

अपूर्णः कृपणो हि दुराराधः. ❀

१० गुणदोषमनपेक्ष्य दाक्षिण्यात् विश्वं सृजतीति—( विश्वसृक् ). ❀

निर्व०—( प्रसन्नात्मा ). आत्मा व्युत्पादितः.

( १ ) “पद्म, विशरणगत्यवसादनेषु” भा० तुदा० कौ० पृ० ४६९  
प्रपूर्वः. पत्सः. कर्तारि क्तः. अनिद्.

( २ ) “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” ८।२।४२॥ कौ० पृ० ५८६

१५ इति, निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य च दस्य. दीर्घः. ततः, नान्तलक्षणदीर्घादि. ❀

गुणदोषानपेक्षो दाक्षिण्यात् विश्वं सृजतीति—( विश्वसृक् ).

( १ ) “सृज, विसर्ग” भा० तुदा० कौ० पृ० ४६९

( २ ) “किप्च” इति, किप्. अगुणः. ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१

( ३ ) “ऋत्विद्रधृक्स्त्रिगुणिगञ्जुजिक्ञ्वाञ्च” ३।२।५९ ॥

२० कौ० पृ० ६७

इति सूत्रे सृजेः किनो विहिततया,

( ४ ) “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति, तत्र, ८।२।६२॥ कौ० पृ० ६८

निर्व०—२३९ अवाप्तसर्वकामत्वाद्वागादिरहितं मनः ।

यस्यास्ति स ( प्रसन्नात्मा ) चित्ततुष्टिप्रदो मनुः ॥ १७९॥

२५ २४० विश्वं जगत्सृजति यो ( विश्वसृक् ) स प्रकीर्तितः ।



(२४१) विश्वभुग्विभुः, । (२४२) सत्कर्ता,

ॐ विश्वभुग्विभवे नमः । ॐ सत्कर्त्रे नमः ।

ज्ञा०—तथैव व्याप्य भुनक्ति पालयतीति—

५

(विश्वभुग्विभुः); एकत्राम. यथा,

(१) “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्य-  
दास्ते” इति, ❀ पु० सू० १६ ।

एवं सर्पायोदण्डापूपिकया सतः—( सत्कर्ता ). यथा,

(१) “सज्जनप्रतिपूजकः” इति. ❀

१०

निर्व०—बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यापि कुः यथासंख्यपरिज्ञापया

जस्य गः पाक्षिकमवसानचत्वंम्, कः. विश्वशब्दो व्युत्पादितः.

एवमुत्तरत्रापि. ❀

तथैव विभुः, व्यामुवन् विश्वं भुनक्ति- परिपालयतीति—

(विश्वभुग्विभुः); सविशेषणमेकत्राम.

१५

(१) “भुज, पालनाभ्यवहारयोः” धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

पूर्ववत् किप्. अगुणः.

(२) “चोःकुः” इति, कुत्वेन गः चत्वंम् कः. ८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८

(३) “भू, सत्तायाम्” विपूर्वः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३६८

(४) “विप्रसंभ्यः०” इत्यादिना, ३।२।१८०॥ कौ० पृ० ६०७ २०

उक्तनीत्या दुः. टिलोपः. सांहितिकं जस्त्वम्. ❀

एवं सर्पायोदण्डापूपिकान्यायात् सज्जनान् सत्करोति—

पूजयतीति—(सत्कर्ता).

निरु०—२४१ सत्सृष्टं व्याप्य वे भुजन् पालयन् ( विश्वभुग्विभुः )

॥१८०॥

२४२ ( सत्कर्ता ) यस्त विज्ञेयः सज्जनप्रतिपूजकः ।

२५

( २४३ ) सत्कृतम्, ( २४४ ) साधुः,

ॐ सत्कृताय नमः । ॐ साधवे नमः ।

५ भा०—तैश्च—

( सत्कृतः ) ;—सहि तच्छ्रद्धार्पितेन स्वल्पेनापि स्वमहिमानुगुणेनेवाप्रति  
पन्नप्रत्युपकारः परितुष्यति.

( १ ) “ अहो ह्येकान्तिनस्सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः । विधि-  
प्रयुक्तां पूजाञ्च गृह्णाति शिरसा स्वयम् ”

१० ( २ ) “ शवर्यापूजितस्सम्पक् ” रा० बा० १—५८ ।

( ३ ) “ मालाकरेण पूजितः ” इति. ❀ वि० पु० ५—१९—२९ ।

तदपेक्षितदूत्यसारख्यादिसाधयतीति—

( साधुः ).

( १ ) “ कृवापाजि० ” इत्यादिना साधेरुण्. ❀ उणा० पा० १ कौ०

१५ पृ० ६०९

निर्व०—( १ ) “ हुक्त्र, करणे ” अस्तेश्चतारि व्युत्पादित—धा० तना०

कौ० पृ० ४७३

सत्पूर्वः. तृच्. गुणः स्परः. अनिद्. द्वित्वम्. अन्यत्राप्येवमेतादृशे.

अनङादि. ❀

२० तैश्च श्रद्धार्पितेन स्वल्पेनापि स्वमहिमानुगुणेनेव अप्रतिपन्नप्रत्युपकारप-

रितुष्टतया सदकारि—पूजित इति—

( सत्कृतः ). पूर्ववत् धातुः; सत्पूर्वः.

कर्मणि क्तः. अगुणः. अनिद्. व्युदपादि च सच्छब्दः.

तदपेक्षितदूत्यसारख्यादि साधोति—साधयतीति—( साधुः ).

२५ ( १ ) “ राध साध, संसिद्धौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

निरु०—२४३ अर्चादिभिस्सर्जनैर्यः पूजितम् ( सत्कृतः ) स्मृतः ॥ १८१ ॥

२४४ सेवां सारथ्यदूत्याद्यां ( साधुः ) स्साधयतीति सः ।

( २४५ ) जह्नुः,

ॐ जह्नुवे नमः ।

भा०— “अभक्तेष्वात्ममाहात्म्यमपन्हुत इति—

( जह्नुः ) ” इति नैरुक्ताः. उद्योगे यथा,

५

( १ ) “चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभोः । सापह्वं  
पाण्डवेपु इति राजसु सत्तम ” इति. ॐ भा० उ० ६-७-२ ।

एवमेभिरशेषैर्विशिष्य; उपनिषत्सु,

( १ ) “नारायणाय विद्महे ” तै० ना० ६-१-२६ ।

( २ ) “नारायणपरं ब्रह्म ” तै० ना० ६-११ ।

१०

( ३ ) “एको ह वै नारायण आसीत् ” महौपनिषदि-१ ।

( ४ ) “अथ पुनरेव नारायणः ” ॥ महौपनिषदि ॥

( ५ ) “चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः ” सु० उ० ६ ।

( ६ ) “अथ दिव्यो देव एको नारायणः ” सु० उ० ६ ।

निर्व०—(२) “कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्” उणा० पा० १ १५

कौ० पृ० ६०९

इति, उण्. वृद्धिः. ॐ

अभक्तेषु आत्ममाहात्म्यमपन्हुत इति—( जह्नुः ).

( १ ) “ओहाक्, त्यागे” इत्यतः, धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( २ ) “दाताभ्यान्तुः” इति, प्रकरणे, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६ २०

( ३ ) “जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च” इति, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

नुप्रत्यये, द्वित्वे, बाहुलकात् द्विरुक्तपूर्वस्वण्डस्याभ्याससंज्ञायाम्,

( ४ ) “ह्रस्वः” इति, अभ्यासह्रस्वे, ७।४।५९॥ कौ० पृ० ३६९

( ५ ) “कुहोश्चुः ” इति, ७।४।६२॥ कौ० पृ० ३७८

निरु०—२४५ अभक्तेष्वात्ममाहात्म्यनिन्दतेर् (जह्नु) रुन्यने॥ १८२॥ २५

१ चेष्टते राज, “कौरवेपु पाण्डवाना मुमम्भतम्” इति मुद्रितकोशपाठः ।

( २४६ ) नारायणो,

ॐ नारायणाय नमः ।

- भा०— इति प्रतिशाखं परस्य वस्तुनो मूर्त्यन्तरव्यावर्तकतया निर्दिष्ट-  
 ५ मसाधारणन्नामाह,—  
 ( नारायणः ). श्रौतनिरुक्तम्,  
 ( ७ ) “ यच्च किञ्चित् ” इति. अन्यत् अपडक्षीणत्वात् नाचक्ष-  
 हे. ❀ पु०सू०।

- निर्व०— चुत्वेन हकारस्यान्तरत्वात् झकारे,  
 १० ( ६ ) “ आत्यसे चर्च ” इति, ८।४।५४॥कौ०पृ० ३७०  
 तस्य जश्त्वेन जकारे, उत्तरखण्डे अन्तलोपेन आकारलोपे, अनिट्त्वा-  
 दिङभावे च, जन्तुशब्दस्य निष्पाद्यत्वेऽपि, प्रकृते निरुक्तानुरोधाद्-  
 क्तार्थनिष्पत्तिः. तद्बीजञ्च उक्तमेव. तथा चेह,  
 ( ७ ) “ न्हुद्, अपनयने ” इति धातुः. विच्, धा० अदा० कौ०पृ० ४४८  
 १५ द्वित्वम्, आत्यासौवर्णस्य अत्वञ्च, भृयान्हि बाहुलकप्रभावः ?  
 पृषोदरादिर्वा. अपरत्राप्येवमेतादृशे. यदित्वत्रापि निरुक्तत्वात् अन्यम्;  
 न तदास्य यत्नः. अन्यत्तु हलादिशेषादिकं यथाशास्त्रमेव. ❀  
 अथैवम्, अशेषैर्विशेषैः विशिष्य सकलोपनिषत्सिद्धम् परस्य वस्तुनो  
 मूर्त्यन्तरव्यावर्तकम् असाधारणं नाम निर्दिश्यते. नराः स्वरूपप्रवाह  
 २० नित्यवस्तूनि, तेषां समूहाः— नाराः, ते अयनम्— श्रौतनिरुक्तानुसा-  
 रात् आश्रयः, यस्येति वा,—  
 तेषामयनमिति वा,— ( नारायणः ).  
 ( १ ) “ डण्, गतौ ” धा० अदा० कौ०पृ० ४४९

निरु०— २४६ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य ( नारायण ) समृतः ।

१ यत्रपद— अक्षीणि मन्त्रिहितानि, त्रयः पुरुषा इति यावत्; तत्र योर्ध्वः  
 नोपदेशार्हः, सः अपडक्षीणः, रदस्यस्य इति यावत्. अपद् कर्ण इतिवत्  
 प्रयोगः ।

निर्व०—( २ ) “ इ, गतौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ३९४

( ३ ) “ ई, गतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३७

( ४ ) “ अय, गतौ ” वा. आदितस्त्रिषु ईयते, धा० स्वा० कौ० पृ० ४०२

अन्यत्रैकत्र, अप्यते वास्मिन्नित्यर्थे,

( ५ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इति, ३।३।११७॥ कौ० पृ० ६६२

अधिकरणे ल्युट्. योरनः. गुणायदेशौ. इमावयतेस्तु न.

( ६ ) “ रि, हिंसायाम् ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

( ७ ) “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” ३।२।१७८॥ कौ० पृ० ६०७

इति, डः. दिलोपः. नञ्समासः.

( ८ ) “ नञ्भाणपात् ” इत्यस्योपलक्षण—६।३।७५॥ कौ० पृ० १४८

तया प्रकृतिभावात् नलोपो न. यद्वा, नशब्दसमासः.

ततः, नलोपाभावः. ततः,

( ९ ) “ तस्य समूहः ” इति, ४।२।३७॥ कौ० पृ० २३२

समूहार्थे अण्.

( १० ) “ तद्धितेष्व० ” इति, आदिबुद्धिः. ७।२।११७॥ कौ०

पृ० २०४

( ११ ) “ यस्य० ” इति लोपः. सवर्णदीर्घः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

( १२ ) “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ” इति, ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७

णत्वम्. बहुव्रीहौ न किञ्चिदस्ति वक्तव्यम्. तत्पुरुषे तु,

( १३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ॥ महाभाष्य ॥

समासद्वयेन पूर्वोक्तसूत्रात् करणे ल्युटा.

( १४ ) “ कृत्यल्युटः० ” इति, ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२

बाहुलकात् कर्मणि ल्युटा च, परत्वमालम्ब्यान्तर्यामित्वोपायत्वोपाय-  
त्वसिद्धिरित्यादिस्त्वपदश्रीणोऽर्थः. ❀

इदमेवगूढं व्याचष्टे; अनश्वराचिदचिद्विभूतिक्कन्या, नरः—चिद-  
चिद्वर्गः. अस्याग्नीति वा,—

( २४७ ) नरः,॥ श्लो० ॥ २७ ॥ ( २४८ ) असंख्येयो,

ॐ नराय नमः । ॐ असंख्येयाय नमः ।

५ भा०—इदमेवगूढं व्याचष्टे—

( नरः ),—अनश्वरचिदचिद्विभूतिक इति. ❀

तत्समूहाश्चास्यासंख्येया इति—

( असंख्येयः ). ❀

निर्व०—तद्वैशिष्ट्येन तद्व्यपदेशाद्वा;—

१० ( नरः ).

( १ ) “ रि, हिंसायाम् ” धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६३

( २ ) “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” इति, ३।२।१७८॥ कौ०पृ० ६०७

ड इत्युक्तमेव. टिलोपः. इहापि नञो नशब्दस्य वा समाप्तः.

उक्ता हि नलोपाभावस्य द्वैधं गतिः, ततः, पूर्वत्र,

१५ ( ३ ) “ अर्शआदिभ्योऽच् ” इति, ५।२।१२७॥ कौ०पृ० ३३२

तस्याकृतिगणत्वात् मत्वर्थीयोऽच्.

( ४ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६

अन्यत्र तु अजभावो विशेषः. ❀

तत्समूहाश्च असंख्येयाः— अगणनगोचराः, अस्य सन्तीति वा,—

२० प्राग्वत् तद्वत्तया तद्व्यपदेशेन वा,—

( असंख्येयः ).

( १ ) “ स्या, प्रकथने ” संपूर्वः. धा०अदा० कौ०पृ० ४४३

❀ अचो यत्.

( २ ) “ ईदति. ” इति, आत ईत्त्वम्. ततः, ६।४।६५॥ कौ०पृ० ५५७

२५ ( ३ ) “ सार्वधातुक० ” इति, गुणः. ७।३।८४॥ कौ०पृ० ३६८

निर्व०—२४७ नरः क्षयो यस्य न ह्यस्ति स (नर) स्समुदाहृतः॥ १८३॥

२४८ अगण्यनरसंघो यःसो (ऽसंख्येयः) प्रकीर्तितः ।

( २४९ )ऽप्रमेयात्मा, ( २५० ) विशिष्टः,

ॐ अप्रमेयात्मने नमः । ॐ विशिष्टाय नमः ।

भा०—तेषामसंख्येयानाम्, एकैकशोपि अप्रमेयानामनवधिकाना- ५  
मन्तर्वहिश्च व्यापनात्—

( अप्रमेयात्मा ). ❀

स्वत एव तदनपेक्षवैलक्षण्यत्वात्—

( विशिष्टः ). ❀

• निर्व०—अनुस्वारादि. नञ्समासः. नञो नलोपः. ततः, पूर्ववद- १०

त्रापि पूर्वत्र मत्वर्थीयोऽर्श आद्यच्. अपरत्र,

अजभावो विशेषः. ❀

तेषामसंख्येयानामनवधिकानाम् एकैकशोपि अप्रमेयानाम्- प्रमा-  
तुमशक्यानाम्, अन्तर्वहिश्च व्यापनादात्मेति—

( अप्रमेयात्मा ). निरुक्तो ह्यात्मशब्दः ।

१५

( १ ) “ माङ्, माने ” प्रपूर्वः धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

❀ अचोयत्. ❀ ईदति. गुणः. नञ्समासः. नलोपः.

दीर्घः. ततः, नान्तलक्षणदीर्घादि. ❀

स्वत एव तदनपेक्षवैलक्षण्यतया विशिष्यते—अत्यधिको भवतीति-

( विशिष्टः ).

२०

( १ ) “ शिष्ट, विशेषणे ” विपूर्वः धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

( २ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना अकर्मकात्, ३।४।७२।। कौ० पृ० ५९६

कर्तरि क्तः. कित्त्वान्नगुणः. अनिद्. द्रुत्वम्. ❀

अपितु, स्वसंबन्धेन तान् शिष्टान्, स्वानुगुणकल्याणान् करोतीति-

• निरु०—२४९ एकैकशोऽप्रमेया या ह्यसंख्याता विभूतयः॥ १८४॥ २५

तासां चैवा ( अप्रमेयात्मा ) व्यापनाद्बहिर्नन्तः ।

२५० विलक्षणो ( विशिष्टः ) यस्सर्वास्ताननपेक्ष सः॥ १८५॥

( २५१ ) शिष्टकृत, { २५२ } शुचिः ।  
१५७

ॐ शिष्टकृते नमः । ॐ शुचये नमः ।

५ भा०— अपितु, स्वसंबन्धेन तान् स्वानुगुणकल्याणान् कुर्वन्, अना-  
धेयदीप्तिः—( शिष्टकृच्छुचिः ).

निर्व०— ( शिष्टकृत ).

( १ ) “डुकृञ्, करणे” क्पि तुक्. अगुणः. धा० तना० कौ० पृ० ४७३  
जश्त्वचत्वे.

१० ( २ ) “शिप्, विशेषणे” कः. अगुणः. धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१  
अनिट्. घृत्वम्. ❀

तथाच कुर्वन्, शुचिः— शुद्धः अनाधेयदीप्तिरिति— ( शुचिः ).

( १ ) “शुच, शोके” शुचिकर्मेहायम्. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३९०

( २ ) “ ईशुचिर्, पूतीभावे ” वा. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

१५ ( ३ ) “इन् सर्वधातुभ्यः” इति, इन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

( ४ ) “ इगुपधात्कित् ” इति, कित्. ततो न गुणः. उणा० पा० ४  
कौ० पृ० ६३७

एकं वा नाम. अर्थः प्राग्वत्. ततः, व्यस्तात् समस्ताच्च संहितायां श्रु-  
त्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वेन दः. ततः,

२० ( ५ ) “खरिच” इति, चर्त्त्वस्यासिद्धत्वात् ८।४।५५।। कौ० पृ० २०  
श्रुत्वेन जः. तस्य, चर्त्त्वेन चः. श्रुत्वस्यासिद्धत्वात् न चोः कुः. ततः,

( ६ ) “ शश्छोऽटि ” इति, पाक्षिकं शस्य छत्वम्. ❀ ८।४।६३।।  
कौ० पृ० २० अथ, यथोक्तोपपादनम्.

निरु०—२५१—२५२ स्वानुकूलशुभान् कुर्वन् स्वसंबन्धेन तान्  
ः५ स्वयम् । अनाधेयमहादीप्तिः ( शिष्टकृच्छुचिः ) रुच्यते ॥ १८६ ॥

१ स्वगुण ।



( २५३ ) सिद्धार्थम्, ( २५४ ) सिद्धसंकल्पः,

ॐ सिद्धार्थाय नमः । ॐ सिद्धसंकल्पाय नमः ।

भा०— अथ, यथोक्तोपपादनम्.—

५

( सिद्धार्थः ). ❀

स्वत एव बावातकामत्वात् तदुपरि—

( सिद्धसंकल्पश्च );— स्वातन्त्र्येण प्रयुक्ततया स्वेच्छया साधितसर्वार्थ इत्यर्थः.

( १ ) “ सत्यकामस्तत्पसंकल्पः ” इति. ❀ छा० उ० ८—१५। १०

निर्व०—स्वत एवावातसमस्तकामतया सिद्धोर्थोऽस्येति—

( सिद्धार्थः ).

( १ ) “ ऋ, गतिप्रापणयोः ” धा० ञ्वा० कौ० पृ० ४२५

( २ ) “ उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन् ” इति, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६१८ कर्मणि थन्. गुणः स्परः. अनिट्. १५

( ३ ) “ पिथु, संराद्धौ ” कुः. अगुणः. अनिट्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५७

( ४ ) “ झप० ” इति, धत्वम्. जश्त्वम्. ८।२।४०॥ कौ० पृ० ३८५ सांहितिको दीर्घः. ❀

स्वतन्त्रस्वेच्छासाधितसर्वार्थतया. सिद्धः संकल्पः अस्येति—

( सिद्धसंकल्पः ).

२०

( १ ) “ कूप, सामर्थ्ये ” संपूर्वः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४१३

भावे घञ्. लघूपधगुणः. स्परत्वम्.

( २ ) “ कूपोरोलः ” इति, रेफस्य लत्वम्. ८।२।१८॥ कौ० पृ० ४१३

अनुस्वारादि. सिद्धशब्दो व्युत्पादितः. ❀

निरु०—२५३ सिद्धाः प्राप्ता यस्य सर्वे ह्यर्थाः ( सिद्धार्थे ) ईरितः । २५

अवाप्तसर्वकामो वा ( सिद्धार्थे ) इति कथ्यते ॥ १८७ ॥

२५४ सत्यसंकल्पवत्त्वाच्च ( सिद्धसंकल्प ) ईरितः ।

( २५५ ) सिद्धिदम्, ( २५६ ) सिद्धिसाधनः, ।

ॐ सिद्धिदाय नमः । ॐ सिद्धिसाधनाय नमः ।

५ भा०— अणिमगरिमाद्याःसिद्धीः साधकेभ्यो ददातीति—  
( सिद्धिदः ). ❀

यस्य साधनमपि,

( १ ) “ ये तु धर्म्यामृतमिदम् ” इतिन्यायेन, गी० १२-२० ।

अनुष्ठानवेलायामपि प्रियंकरत्वात् सिद्धिरूपम्, सः—

१० ( सिद्धिसाधनः ). ❀

निर्व०— साधकेभ्यः अणिमगरिमाद्यास्सिद्धीः ददातीति—  
( सिद्धिदः ).

( १ ) “ बुदाञ्च, दाने ” धा०जुहो० कौ०पृ० ४५१

( २ ) “ आतोऽनुपसर्ग० ” इति, कः. आतो लोपः ३।२।३॥ कौ०पृ० ५७०

१५ ( ३ ) “ पिबू, शास्त्रे माङ्गल्ये च ” पस्सः. धा०ञ्वादिः कौ०पृ० ३८५  
❀ द्वियां क्तिन् .

( ४ ) “ तितुत्र० ” इति, नेट्. धत्वजश्त्वे. ❀ ७।२।९॥ कौ०पृ० ६०८

अनुष्ठानवेलायामपि प्रियंकरतया सिद्धिः, तद्रूपं

साधनमस्येति—

२० ( सिद्धिसाधनः ).

( १ ) “ राघ साध, संसिद्धौ ” पस्सः. धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६३  
करणे ल्युट्. अनः. सिद्धिशब्दो व्युत्पादितः. ❀

निखिलमङ्गलाद्गुरार्षणदिनत्वात्, वृषः निरुक्तानुसारात् धर्मः, तद्रूपं  
च तदहः— अस्य प्रथमाभिगमनदिवसश्चेति वृषाहः, सोऽस्यास्तीति—

२५ निह०—२५५ (सिद्धिदो) हाणिमाद्यसिद्धिदः कायदानतः॥ १८८॥

२५६ तत्सिद्धेश्चापि हेतुत्वात् ( सिद्धिसाधन ) इतिः ।

श्रु० ॥ २८ ॥ ( २२७ ) वृषाही,

ॐ वृषाहिणे नमः ।

भा०—निखिलमङ्गलाङ्कुरार्पणदिनत्वात् वृषरूपम्—धर्मरूपम्, अहः-

अस्य प्रथमाभिगमनदिवसम्,

( वृषाहः ). ❀ राजाहस्ताख्यष्टच्.

तदस्यास्तीति—

( वृषाही ). यथा,

( १ ) “ अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाता च मे निशा । यदुन्निद्रा—

ब्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहम्मुखम् ” वि० पु० ५—१७—३। १०

( २ ) “ ता निशास्ते च दिवसाः ” इत्यादि.

( ३ ) “ यथा होवैष एतस्मिन्नदृश्ये अथ सोऽभयं गतो भवति ”

इति च. ❀ तै० आ० २—७।

निर्व०—( वृषाही ). अहनृशब्दः नञि जहोतेः कनिनि व्युत्पादितः.

( १ ) “ वृषु, सेचने ” इगुपधलक्षणः कः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१० १५

अगुणः. कर्मधारयः. सांहितिको दीर्घः.

( २ ) “ राजाहस्ताख्यष्टच् ” इति, टच्, ५।४।९१॥

कौ० पृ० १५२

( ३ ) “ तद्धिताः ” इति, तस्य तद्धितसंज्ञायाम्, ४।१।७६॥ कौ० पृ० १०६

( ४ ) “ नस्तद्धिते ” इति, टिलोपः. ६।४।१४४॥ कौ० पृ० १३३ २०

( ५ ) “ रात्राह्लाहाः पुंसि ” इति, २।४।२९॥ कौ० पृ० १५७

पुंस्त्वेन विग्रहः. ततः,

( ६ ) “ अत इनिठनौ ” इति, इनिः. ५।२।११५॥ कौ० पृ० ३३०

( ७ ) “ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ” २।२।१॥ कौ० पृ० १३९

इत्यादिनिर्देशात्,

२५

निरु०— २५७ वृषो हि धर्मस्तद्रूपमहर्षस्य दिवं स्मृतम् ॥ १८९॥

प्रथमाभिगमनारब्धं ( वृषाही ) स प्रकीर्तितः ।

( २५८ ) वृषभो,

ॐ वृषभाय नमः । .

ज्ञा०—एवमभिगच्छतो भवदग्धान् वर्षतीति—

५ ( वृषभः ).

( १ ) “ऋषिवृषिभ्यां कित्” इति वृषेरभच्. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०  
प्रत्ययः, किद्वद्भावश्च. ❀

एवं वर्षन् वेवेटीति—

निर्व०—( ८ ) “एकगोपूर्वावृत् नित्यम्” इति, ५।२।११८॥

१० कौ० पृ० ३३०

एकपूर्वात् समानाधिकरणार्थं ठञ्जनुशासनाच्च लिङ्गात्,

( ९ ) “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः”

इति न्यायो हि न नित्यः. कृष्णसर्पवान्वत्मीक इत्यादिवत्.

तद्बीजं चेदमेवेत्यादि. एवमन्यत्रापि.

१५ ( १० ) “यस्य०” इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

( ११ ) “सौच” इति, इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀ ६।४।१३॥

कौ० पृ० ६४

एवम्, अभिगच्छतो भवदग्धान् वर्षति—सिञ्चतीति—

( वृषभः ).

२० ( १ ) “वृषु, सेचने” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४१०

( २ ) “कृशृशालिकलिगर्दिभ्योऽभच्” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०  
इति, वर्त्तमाने,( ३ ) “ऋषिवृषिभ्यां कित्” इति, अभच् कित्; उणा० पा० ३ कौ०  
पृ० ६३० कित्त्वान्न गुणः. ❀

२५ एव वर्षन् वेवेष्टि—व्याप्नोतीति—

निरु०—२५८ अभिगच्छद्भस्तजनान् सुधावर्षणतोऽन्यहम् ॥ १९०॥

( वृषभ ) श्व समाप्त्यातः सिञ्चन् भयहरो मनुः ।

{ ६६३ } ( २५९ ) विष्णुः, ( २६० ) वृषपर्वा,

ॐ विष्णवे नमः । ॐ वृषपर्वणे नमः ।

भा०—( विष्णुः ).

५

( १ ) “ विप्ल, व्याप्तौ ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ विपेः किञ्च ” इति, गुः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

तैस्तैरुपकारैरधिकेन भगवता न्यूनानां स्वव्यतिरिक्तानाम-  
विनाभावस्तार्किकप्रसिद्धोऽत्र व्याप्तिरभिमता;

( ३ ) “ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतञ्चराचरम् ” इति. ❀ १०  
गी० १०—३९ ।

( वृषाः; )—वर्णाश्रमधर्माः, ते तदारोहणसोपानपर्वाणीति—

( वृषपर्वा ). ❀

निर्व०—( विष्णुः ).

( १ ) “ विप्ल, व्याप्तौ ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१ १५

( २ ) “ स्थोणुः ” इति वर्तमाने, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

( ३ ) “ विपेः किञ्च ” इति, गुः. किव. अगुणः. निहतत्वाच्चेद्. ❀

उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

वृषाः— वर्णाश्रमधर्माः, पर्वाणि—तदारोहणसोपान-

पर्वाणि, अस्येति—( वृषपर्वा ).

२०

( १ ) “ पृ, पालनपूरणयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

( २ ) “ स्नामदिपदार्तिपृथाकिभ्यो वनिप् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

इति, वनिप्. गुणः. रपरः.

निरु०—२५९ ( विष्णु ) स्स्यादविनाभावाद्व्याप्यव्यापकभावतः ॥ १९१ ॥

२६० वृषा वर्णाश्रमा धर्माः पर्वाण्यारोहणे तु ते ।

२५

यस्य सन्ति सदा सोऽयं ( वृषपर्वा ) प्रकीर्तितः ॥ १९२ ॥

( २६१ ) वृषोदरः, । ( २६२ ) वर्धनो,

ॐ वृषोदराय नमः । ॐ वर्धनाय नमः ।

५ भा०—आराधकानां यथालब्धहविरादिभिस्सुपूरत्वेन,

सर्वार्तास्पदत्वेन वा, धार्मिकोदरत्वात्—

( वृषोदरः ). ❀

मातृवत् तान् उदरे कृत्वा वर्धयतीति—

( वर्धनः ). ❀

१० निर्व०—( ३ ) “ नेट्० ” इति, नेट्, वृषशब्दो व्याकृतः. ७।२।८॥ कौ०  
पृ० ५८९

इत्थमुत्तरत्रापि. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

आराधकानां यथालब्धहविरादिभिस्सुपूरतया,

सर्वास्पदतया वा, वृषः—लक्षणया धार्मिकम्, उदरमस्येति—

१५ ( वृषोदरः ).

( १ ) “ ह, विदारणे ” उत्पूर्वः. धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७६

( २ ) “ उदिदृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४३

इति, अच्. अल्वा. स्वरे विशेषः. उदो दलोपश्च.

गुणः. रपरः. बहुव्रीहिः. गुणस्सांहितिकः. ❀

२० मातृवत् तानुदरे कृत्वा वर्धयतीति—( वर्धनः ).

( १ ) “ वृध्, वृद्धौ ” णिच्. गुणः. रपरः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१२

द्वित्वम्. ततो नन्दादित्युः. बाहुलकाद्विद्वेत्यादि.

योरनः. णेर्लोपः. ❀

निरु०—२६१ भक्तैरुपाहृतां पूजामुपहारांश्च धर्मतः ।

२५ कृतोदरे योजयति स ( वृषोदर ) उच्यते ॥ १९३ ॥

२६२ मातृवज्जठरे कृत्वा भक्तान् वर्धयति स्वयम् ।

( वर्धनः ) प्रोच्यते नित्यं समाप्तां वृद्धिं मे मनुः ॥ १९४ ॥

( २६३ ) वर्धमानश्च, ( २६४ ) विविक्तश्च,

ॐ वर्धमानाय नमः । ॐ विविक्ताय नमः ।

भा०— तान् वर्धयन् स्वयमपि वर्धते इति वा;—

५

एवं प्रायैरपर्यवस्यत्समृद्धिरिति वा—

( वर्धमानः ). ❀

एवं, सर्वलोकोत्तरस्वैकान्तवृत्तान्तत्वात्—( विविक्तः ). ❀

निर्व०— तान् वर्धयन् स्वयमपि वर्धते इति वा— वर्तमाननिर्देशात्,

एवंप्रायैरपर्यवस्यत्समृद्धिरिति वा,—

१०

( वर्धमानः ). धातुः पूर्ववत्. ❀ वर्तमाने लट्.

( १ ) “ लटः शतृशानच्चावप्रथमासमानाधिकरणे ” इति, शा-

नच्. ३।२।१२४॥कौ०पृ०५९९

तस्य शित्वेन,

( २ ) “ तिङ्शित्० ” इति सार्वधातुकत्वे, तत्र परतः,

१५

३।४।११३॥कौ०पृ०३६८

( ३ ) “ कर्तरि शप् ” इति, धातोः शप्. ३।१।६८॥कौ०पृ०३६८

शपावितौ. गुणः, रपरत्वम्.

( ४ ) “ अनेमुक् ” इति, अङ्गस्यातोमुक्. ७।२।८२॥कौ०पृ०५९४

चत्समुच्चये.

२०

इत्थम्, सर्वलोकोत्तरस्वैकान्तवृत्तान्तत्वात्, विविच्यते इति—

( विविक्तः ).

( १ ) “ विचिर्, पृथग्भावे ” विपूर्वः. धा०रुधा० कौ०पृ०४७१

( २ ) “ निष्ठा ” इति, कर्मणि क्तः. ३।२।१०२॥कौ०पृ०५८६

निर्ह०— २६३ वर्धयस्तान् स्वयमपि ( वर्धमान ) च वर्धनात् । २५

२६४ लोकोत्तरादिवृत्तान्तात् स्वैकान्ताङ्गुणवृंहितात् ॥ १९५॥

( विविक्त ) इति विख्यातः पावनत्वप्रदो मनुः ।

( २६१ ) वृषोदरः, । ( २६२ ) वर्धनो,

ॐ वृषोदराय नमः । ॐ वर्धनाय नमः ।

५ भा०—आराधकानां यथालब्धहविरादिभिस्तुपूरत्वेन,

सर्वार्तास्पदत्वेन वा, धार्मिकोदरत्वात्—

( वृषोदरः ). ❀

मातृवत् तान् उदरे कृत्वा वर्धयतीति—

( वर्धनः ). ❀

१० निर्व०—( ३ ) “ नेट्० ” इति, नेट्. वृषशब्दो व्याकृतः. ७।२।८॥ कौ०

पृ० ५८१

इत्थमुत्तरत्रापि. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

आराधकानां यथालब्धहविरादिभिस्तुपूरतया,

सर्वास्पदतया वा, वृषः—लक्षणया धार्मिकम्, उदरमस्येति—

१५ ( वृषोदरः ).

( १ ) “ ह, विदारणे ” उत्पूर्वः. धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७६

( २ ) “ उदिहणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ” उणा० पा० ५, कौ० पृ० ६४३

इति, अच्. अल्वा. स्वरे विशेषः. उदो दलोपश्च.

गुणः. रपरः. बहुव्रीहिः. गुणस्सांहितिकः. ❀

२० मातृवत् तानुदरे कृत्वा वर्धयतीति—( वर्धनः ).

( १ ) “ वृधु, वृद्धौ ” णिच्. गुणः. रपरः. धा० ञ्यादिः कौ० पृ० ४१२

द्वित्वम्. ततो नन्द्यादित्युः. बाहुलकादुपुद्धेत्यादि.

योरनः. णेलोपः. ❀

निरु०—२६१ भक्तैरुपाहृतां पूजामुपहारांश्च धर्मतः ।

२५ कृत्वोदरे योजयति स ( वृषोदर ) उच्यते ॥ १९३ ॥

२६२ मातृवज्जठरे कृत्वा भक्तान् वर्धयति स्वयम् ।

( वर्धनः ) प्रोच्यते नित्यं सप्तार्णो वृद्धिदो मनुः ॥ १९४ ॥



श्लो० ॥ २९ ॥ ( २६६ ) सुभुजो, { २६७ } दुर्धरो,  
 { ७२० }

ॐ सुभुजाय नमः । ॐ दुर्धराय नमः ।

भा०— प्रपन्नभरधुर्यशोभनभुजः—

५

( सुभुजः ). ❀

तादृग्भुजबलेन संवर्तसमुद्रवेगः बालक्रीडासैकतसेतुमिरिव परै-  
 दुर्धरवेगः—( दुर्धरः ).

( १ ) “ ईषदुस्तुपु० ” इत्यादिना खलू . ❀ ३।३।१२६॥

कौ०पृ० ६६४

१०

निर्व०—( १ ) “ श्रुयजीपिस्तुभ्यःकरणे ” इति, किन्तु. ३।३।९५॥

कौ०पृ० ६५९

अगुणः. अनिष्ट. ❀

प्रपन्नभरधुर्यशोभनभुजा अत्येति—

( सुभुजः ).

१५

( १ ) “ भुज, पालनाभ्यवहारयोः ” धा० रुधा० कौ०पृ० ४७१

( २ ) “ हलश्च ” इति, करणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ०पृ० ६६३

( ३ ) “ भुजन्युञ्जौ० ” इति, ७।३।६१॥ कौ०पृ० ५६३

निपातनात् अगुणत्वम्.

( ४ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वाभावश्च. ७।३।५२॥ कौ०पृ० ५६० २०

स्वित्पव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

तादृग्भुजबलेन संवर्तसमुद्रवेग इव बालक्रीडासैकतसेतुभिः दुर्ध-  
 रवेगतया परैः धर्तुमशक्य इति—( दुर्धरः ).

( १ ) “ धृञ्, धारणे ” दुष्पूर्वः. धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४२३

निरु०—२६६ प्रपन्नभरणे धुर्यभुजो यः ( सुभुज ) स्तु सः॥ १९७॥ २६

२६७ परैर्दुर्धरवेगो यो ( दुर्धर ) स्त च कथ्यते ।

( २६५ ) श्रुतिसागरः, ॥

ॐ श्रुतिसागराय नमः ।

भा०— एवंप्रकारगुणप्रवणानां श्रुतीनाम् सागर इव सरिदोधानां पर-  
५ मा पर्यवसानभूमिरिति—( श्रुतिसागरः ).

( १ ) “ नारायणपरा वेदाः ” भाग० २-५-१५।

( २ ) “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदः ” इति. ❀ गी० १५-१५।

निर्व०— कित्त्वान्न गुणः अनिद्.

( ३ ) “ चोःकुः ” इति, कुः कुत्वेन चस्य कः. ❀ ८।२।३०।।

१० कौ० पृ० ६८

एवंप्रकारगुणप्रवणानां श्रुतीनाम्, सागरः सर्ववेदवेद्यतया,  
सरितामिव समुद्रः, परमा पर्यवसानभूमिरिति—( श्रुतिसागरः ).

( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८

( २ ) “ कदोरप् ” इति, अप्. ३।३।५७।। कौ० पृ० ६५३

१५ गुणो स्परः. ततः,

( ३ ) “ तेनसह० ” इति, सहशब्दस्य बहुव्रीहिः. २।२।२८।।

कौ० पृ० १६५

( ४ ) “ वोपसर्जनस्य ” इति, सहस्य सः. ६।३।८२।। कौ० पृ० १६५

पाक्षिकः. ततः, सगरनिर्वृत्तत्वात्,

२० ( ५ ) “ तेन निर्वृत्तम् ” इति वा. प्रणाड्या ५।१।७९।। कौ० पृ० ३०३

तदपत्यलक्षणया वा, संबन्धसामान्यविवक्षया,

( ६ ) “ तस्येदम् ” इति वा, अण्. आदिबुद्धिः. ४।३।१२०।। कौ०

पृ० २७१

( ७ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८।। कौ० पृ० ५६

२५ ( ८ ) “ श्रु, श्रवणे ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२६

निरु०— २६५. नदीनां सागर इव स्वगुणोक्तिविधानुपाम् ॥ १९५॥

श्रुतीनामवसानत्वात् कथ्यते ( श्रुतिसागरः ) ।

श्लो० ॥ २९ ॥ ( २६६ ) सुभुजो, { २६७ } दुर्धरो,  
 { ७२० }

ॐ सुभुजाय नमः । ॐ दुर्धराय नमः ।

भा०— प्रपन्नतरधुर्यशोभनभुजः—

५

( सुभुजः ). ॐ

तादृग्भुजवलेन संवर्तसमुद्रवेगः बालक्रीडासैकतसेतुगिरिव प्रै-  
 दुर्धरवेगः—( दुर्धरः ).

( १ ) " ईपदुस्तुपु० " इत्यादिना खलु. ॐ ३१३/११११

को०पृ० ६६४

ॐ

( २६८ ) वाग्मी,

ॐ वाग्मिने नमः ।

ना०—एवम्, दुर्लभः, दुर्गमः, इत्यादयोपि. ❀

५ तथा, प्रशस्यतया वाक्—

( वाग्मी ). प्रशंसायाम्. ❀ वाचो ग्मिनिः. प्रशस्यत्वञ्च वेदात्म-  
कत्वात्. जित्वरमधुरगम्भीरप्रियहितत्वाच्च यथा,

( १ ) “ वाग्विवृताश्च वेदाः ”

( २ ) “ उत्तरोत्तरं च वक्ता वाचस्पतिर्यथा । भूयः कथय

१० तृतिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ”

निर्व०—( २ ) “ ईपदुस्तुपुकच्छाकच्छार्थेषु खल् ”.

३।३।१२६ ॥ को०पृ० ६६४

इति, कच्छार्थे दुस्तुपपदे कर्मणि खल्.

( ३ ) “ प्रैपातिसर्गप्रातकालेषु कृत्याश्च ” ३।३।१६३ ॥ को०पृ० ५५१

१५ इत्यत्र लोटा बाधो मामूदित्ये, दर्यकेन कृत्यग्रहणेन व्यधिकाराद्-  
ध्वमपि भवन्वा सत्पविधिः कचिन्नेति ज्ञापनात्, कल्पुद्भुतमुत्खल्येषु  
तदभावादिह कृत्याप्रसक्तेः. एवमीदृशे, तत्र तत्र प्रदेशेऽवधातव्यम्.  
गुणः रपरः.

( ४ ) “ ससजुषोरुः ” इति, दुस्तस्तस्य रुः. ❀ ८।२।६६ ॥

२० को०पृ० २६

तथा वेदात्मकतया, जित्वरमधुरगम्भीरप्रियहिततया च, प्रशस्यतया  
वाक् अस्यास्तीति—( वाग्मी ).

( २६९ ) महेन्द्रो,

ॐ महेन्द्राय नमः ।

भा०—( ३ ) “ बुद्धिमान् मधुराभापी पूर्वभापी प्रियवदः ”

( ४ ) “ ईर्यन्तं भारतीं भारतानामर्चनीयां शंकरीम् सृञ्जयानाम् । ५

बुभूपद्विग्रहणीयामनिन्द्यां परासूनामग्रहणीयरूपाम् ”

( ५ ) “ ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् । अनर्मकृतमत्र-

स्तमनिरस्तमसंकुलम् ॥ राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाभ्यमवर्षात् ”

इत्यादि. ❀

एवं सर्वतोमुखं प्रसृतत्वात्, पूज्यपरमैश्वर्यः—

१०

( महेन्द्रः ).

( १ ) “ इति, परमैश्वर्ये ” धा० दिवा० कौ० पृ० ३८७

निर्व०—प्राप्तसंप्रसारणाभावश्च. इत्थं सिद्धात् वाक्छब्दात्,

( ४ ) “ वाचोग्मिनिः ” इति, प्रशंसायाम्, ५।२।१२४ ॥ कौ०

पृ० ३३१

१५

मत्वर्थे ग्मिनिः.

( ५ ) “ आलजाटचौ बहुभापिणि ” ५।२।१२५ ॥ कौ० पृ० ३३१

इत्यत्र, ❀ कुत्सित इति वक्तव्यात्, प्रशंसायां वाचो बहुत्वेपि

ग्मिनिरेव; नालजाटचौ.

( ६ ) “ लशकु० ” इति, न गत्येत्संज्ञा, १।३।८ ॥ कौ० पृ० ३२ ००

❀ अतद्धिते इति प्रतिषेधात्. ❀ चोःकुः कः, जश्त्येन गः.

इन्नन्नलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

एवम्, सर्वतोमुखं प्रसृतत्वेन पूर्णपरमैश्वर्यतया महान्भासाविन्द्र

भेति—( महेन्द्रः ).

तिरु०—२६९ परमैश्वर्यवत्त्वेन ( महेन्द्र ) इति शन्यते ।

२५

१ परां साधूनां ग्रह ।

( २७० ) वसुदो,

ॐ वसुदाय नमः ।

भा०—(२) “ऋजेन्द्राग्र०” इत्यादिना, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

५ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः. ❀

एवं सत्यप्यनभिभवनीये महेन्द्रत्वेन महत्त्वे लघुभ्यो धनायद्रथो धनं ददातीति—( वसुदः ). यथा,

(१) “देवेन्द्रस्त्रिभुवनमर्थमेकपिङ्गः” इत्यादि. ❀ वि० ध० ४३-४७।

( २ ) “वासुदेवस्तर्वम्” इतिप्रकारेण, गी० ७-१९ ।

१० गरीयसां स्वयमेव धनमिति—

निर्व०—( १ ) “इदि, परमैश्वर्ये” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७

❀ इदितोनुम्धातोः. अनुस्वारपरसवर्णौ. अयम्,

( २ ) “ऋजेन्द्राग्र०” इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातितः. उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

१५ व्युदपादि हि महच्छब्दः? तत आत्वम्. दीर्घः. ❀ आह्वणः. ❀ एवं सत्यपि अनभिभवनीये महेन्द्रत्वेन महत्त्वे, लघुभ्यो धनायद्रथो वमु—धनम्, ददातीति—

( वसुदः ).

( १ ) “हुदाञ्, दाने” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

२० (२) “आतोऽनुपसर्गकः” इति, कः. आलोपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७० वमुशब्दः वसते;

( ३ ) “शृष्टृत्तिहि०” इति, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

उप्रत्यये व्युत्पादितः. ❀

गरीयसां स्वयमेव वमुः—धनमिति—

२५ निरु०—२७० ( वसुदो ) धनदानाच्च धनायद्रथो विशेषतः॥ १९९॥

{ १०५ } ( २७१ ) वसुः, । ( २७२ ) नैकरूपो,

ॐ वसवे नमः । ॐ नैकरूपाय नमः ।

भा०—( वसुः ). ❀

५

अथ, यथोक्तमहिमोचितवैश्वरूप्यम्. तत्तत्सर्वप्रतीतियोग्यरूपः—  
( नैकरूपः ).

( १ ) “नभाण्णपात् ०” इत्यत्र नभाट् ६।३।७५॥ कौ० पृ० १४८  
ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्, नञ्समासस्य महाविभाषया विकल्पित-  
त्वाद्वा, नलोपाभावः.

१०

निर्व०—( वसुः ).

( १ ) “ वस, निवासे ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४३२

( २ ) “ शृश्वृस्निहि० ” इत्यादिना, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९  
उरित्युक्तमेव.

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥

१५

अथ, यथोक्तमहिमोचितवैश्वरूप्यं प्रव्यज्यते. नैकानि—अनेकानि,  
तत्तत्सर्वप्रतीतियोग्यानि रूपाणि, अस्येति—

( नैकरूपः ).

( १ ) “ रु, शब्दे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

( २ ) “ स्वप्पशित्पशप्पवाप्पहृत्तत्पाः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६  
इति, प्रत्ययः, धातोः दीर्घः, इडभावश्च निपात्यते.

२०

निरु०—२७१ सर्वस्य हरिरूपत्वाद्धनं यस्माद् ( वसु ) स्ततः ।

२७२ यस्माद् बहुरूपश्च ( नैकरूप ) स्त कीर्तितः ॥ २०० ॥

तत्तज्जनज्ञानयोग्यं रूपं यस्य विशेषतः ।

( नैकरूप ) स्तप्रदिष्टः सर्वप्रत्ययगोचरः ॥ २०१ ॥

२

( २७३ ) बृहद्रूपः,

ॐ बृहद्रूपाय नमः ।

भा०—एवम्, नैकैर्माय इत्यादयः.

५ ( २ ) “ विश्वरूपाय ” इति मन्त्रवर्णात्. ॥ मन्त्रे ॥

( ३ ) “ पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ” इति. ॐ गी० ११-१६।

एष्वेकैकमेव दिव्योभावकाशं व्याप्नुवत् बृहद्रूपमस्येति—

( बृहद्रूपः ). यथा,

निर्व०—( ३ ) “ इण्, गतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

१० ( ४ ) “ इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ” इति, उणा० पा० ३

कौ० पृ० ६२७ कन्. गुणः. अनिट्. नञ्समासः. नच,

( ५ ) “ नलोपोनञः ” इति, नलोपश्शङ्क्यः, ६।३।७३॥ कौ० पृ० १४७

( ६ ) “ नभ्राण्णपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्र

नक्रनाकेषु प्रकृत्या ” इति. सूत्रे ६।३।७५॥ कौ० पृ० १४८

१५ नभ्राद्ग्रहणस्योपलक्षणार्थतया कचिदन्यत्रापि नञ्-

समाप्ते प्रकृतिभावात्. यद्वा, नञ्समासस्य महाविज्ञापया

विकल्पितत्वेन तदभावात्, समासचरमाधयवरूढोत्तर

पदानिमित्तकनलोपाभावः. अत्रच नञः समुदायेन

संबन्धः. न शब्दसमासोऽयम्, ननु नञ्समास इति तु

२० महान् पन्थाः. प्रागपि इदं मनागुक्तम्. वृद्धिः. ॐ

एषु एकैकमेव बृहत्-व्योभावकाशं व्याप्नुवत् रूपमस्येति—

( बृहद्रूपः ). रूपशब्दो हि निरूपितः।

( १ ) “ बृहद्बुद्धौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

निरु०—२७३ व्याप्नुवत्यस्य रूपं तु ( बृहद्रूप ) स्स कीर्तितः ।



( २७४ ) शिपिविष्टः,

ॐ शिपिविष्टाय नमः ।

भा०— ( १ ) “ द्यावापृथिव्योरिदमन्तर हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ” इति. ॐ गी० ११—२० ।

५

शिपयः—रश्मयः, तान् संप्रविष्टः—व्याप्तवानिति—

( शिपिविष्टः ). यास्कः,

( १ ) “ शिपयो रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टः ” इति. ॥ यास्के ॥

एतत्त्रायमार्पम्,

( २ ) “ शिपिविष्टेति यच्चास्य पतिं रोम च यद्भवेत् । तेनापि विष्टं १० यत्किञ्चित् उद्योगे, शिपिविष्ट हि तत्स्मृतम् ” भा० शा० ३४ ३—४१ ।

( ३ ) “ रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ” इति. भा० उ० ।

( ४ ) “ तेजोन्निरापूर्य जगत्समग्र भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णोः ” इति. ॐ

निर्व०—( २ ) “ वर्तमाने पृषद्बृहत् ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२ १५ इत्यादिना, अतिप्रत्ययः. गुणाभावश्च निपात्यते. जस्त्वम्.

वचनानुसारात्. शिपयः—रश्मयः तैस्तैर्वम्, तान्वा,

आविष्टः—संप्रविष्टः आविष्टो व्याप्तवानिति—

( शिपिविष्टः ).

( १ ) “ विश, प्रवेशने ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६९

२०

( २ ) “ विष्ट, व्याप्तौ ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( ३ ) “ गत्यर्थे ” इत्यादिना कर्तरि क्तः, ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६

किञ्चान्न गुणः. अनिट्. पूर्वत्र,

( ४ ) “ ब्रश्च० ” इत्यादिना शान्तत्वात् ८।२।३६॥ कौ० पृ० ५१

निरु०—२७४ शिपयो रश्मयः प्रोक्ताः व्याप्य तेष्वपि वर्तनात् ॥ २०२॥ २५

( शिपिविष्ट ) स्मारयात्सूर्येन्द्रभ्यादिरूपवत् ।

( २७५ ) प्रकाशनः, ॥

ॐ प्रकाशनाय नमः ।

भा०— इदमेव दिव्यं रूपं दिदृक्षुभ्योऽर्जुनादिभ्योऽसौ प्रकाशयतीति—

५ ( प्रकाशनः ). यथा,

( १ ) “ दिव्यन्ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ” गी० ११-८।

( २ ) “ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ” इति, ॐ गी० ११-५२।

( ओजः )—बलम्, ( तेजः )—पराभिभवनसामर्थ्यम्, कीर्तिर्वा,

( द्युतिः )—औज्ज्वल्यम्, तानि धरतीति—

१० निर्व०— पत्वम्, पुत्वम्, उभयत्र टः.

( ५ ) “ पिश, अवयवे ” तुदादौ मुचादिः. धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०

( ६ ) “ अयं दीपनायामपि ” अत्रच धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०  
दीपनाक्रियः.

( ७ ) “ पृषोदरादीनि यथोपादिष्टम् ” इति, ६।३।१०९॥ कौ०

१५ पृ० १९७

वर्णविपर्यये विकारे च शिपेत्यस्मात्,

( ८ ) “ इन्सर्वधातुभ्यः ” इति, इन्. स च, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

( ९ ) “ इगुपधात्कित् ” इति, कित्; कित्वात् उणा० पा० ४

कौ० पृ० ६३७ न लवूपधगुणः. ॐ

२० इदमेव दिव्यं रूपं दिदृक्षुभ्योऽर्जुनादिभ्यः प्रकाशयतीति—( प्रकाशनः ).

( १ ) “ काश्च, दीप्तौ ” प्रपूर्वः. णिच्. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

ल्युः; ल्युङ्वा. बाहुलकात्. नन्वादिः. अनः. णिलोपः. ॐ

ओजः—बलम्, तेजः—पराभिभवनसामर्थ्यम्, कीर्तिर्वा,

द्युतिः— औज्ज्वल्यम्, तानि धरतीति—

निरु०— २७५ दिव्यरूपं दिदृक्षुभ्यः पार्थादिभ्यो विशेषतः ॥ २० ३॥

रूपं प्रकाशयति यस्स ( प्रकाशन ) ईरितः ।

१ धारयतीति । घञे ।

श्री० ॥ ३० ॥ ( २७६ ) ओजस्तेजोद्युतिधरः,

ॐ ओजस्तेजोद्युतिधराय नमः ।

भा०— ( ओजस्तेजोद्युतिधरः ) . सएव, एकनाम.

( १ ) “ यथा प्रदीप्तज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ” ५

गी० ११—२९ ।

( २ ) “ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या ” गी० ११—३६ ।

( ३ ) “ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ” इत्यादि. ❀

गी० ११—१२ । मूर्खैरपि संप्रतिपन्नपरप्रभावः—

निर्व०— ( ओजस्तेजोद्युतिधरः ) . एकनाम. १०

( १ ) “ धृञ्, धारणे ” पचाद्यच्. गुणः स्परः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( २ ) “ द्युत, दीप्तौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

( ३ ) “ इन् सर्वधातुभ्यः ” इति, इन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

( ४ ) “ इगुपधात् कित् ” इति, कित्; कित्त्वान्न गुणः. उणा०

पा० ४ कौ० पृ० ६३७ १५

( ५ ) “ तिज, निशातने, क्षमायाञ्च. ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३ ❀

( ६ ) “ सर्वधातुभ्योऽसुन् ” इति, असुन्, गुणः. उणा० पा० ४ कौ०

पृ० ६४०

( ७ ) “ उज्ज, आर्जवे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६५

( ८ ) “ उज्जेर्बलोपश्च ” इति, असुन्, उणा० पा० ४ कौ० २०

पृ० ६४० बलोपश्च. लवूपधगुणः. पठ्या विग्रहः. तदर्थप्रदर्शनमे-

तत्. अतः न कर्मण्याणित्युक्तमेव. ❀ मूर्खैरपि संप्रतिपन्नपरप्रभा-

वतया, प्रकाशः—प्रदीप्तः, आत्मा—स्वभावः, अत्येति—

निरु०— २७६ असाधारणसामर्थ्यं बलमोजः प्रचक्षते ॥ २०४ ॥

पराभिभवसामर्थ्यं तेजश्च परिपठ्यते । कीर्तिर्वा द्युतिरौज्ज्वल्यं तानि २५

धत्ते च यस्तदा ॥ २०५ ॥ ( ओजस्तेजोद्युतिधरो ) हेकनामा

प्रकीर्तितः । -

(२७७)प्रकाशात्मा,(२७८)प्रतापनः,। { २७९ } क्रद्धम्,

ॐ प्रकाशात्मने नमः। ॐ प्रतापनाय नमः। ॐ क्रद्धाय नमः।

५ भा०—( प्रकाशात्मा ). यथा, धृतराष्ट्रः,

( १ ) “ त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः । तस्मान्मे यादव-  
श्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि”इति. ❀ भा० उ० ।

( १ ) “ भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति”इति—  
( प्रतापनः ). ❀

१० एवम्, कूलमुद्रहत्पार्वणार्ण वद्व—

( क्रद्धः ). यथोद्योगे,

( १ ) “ ततस्त पुरुषव्याघ्रः संजगाद पुनस्त्वयम् । तान्दिव्यामनुता-  
ञ्चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दम”इति. ❀ भा० उ० ।

निर्व०—( प्रकाशात्मा ). व्युदपादि चात्मशब्दः.

१५ ( १ ) “ काश, दीप्तौ” प्रपूर्वः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

पचाद्यच्. दीर्घः. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

स्वतेजोभिः जगत् प्रतापयतीति—( प्रतापनः ).

( १ ) “ तप, सन्तापे” प्रपूर्वः. या० ष्वादिः कौ० पृ० ४३०

णिच्. उपधावृद्धिः. ल्युः. ल्युङ् इत्यादि. अनः. णिलोपः. ❀

२० इत्यम्, कूलमुद्रहत्पार्वणपाथोनिधिरिव क्रद्धः—समुद्ध इति—( क्रद्धः ).

निरु०—२७७ मूर्खैरपि सदा सम्यक् प्रतिपन्नस्वभाववान् ॥ २२६ ॥

यस्स स्यात्तु ( प्रकाशात्मा )

२७८ तीक्ष्णभावः ( प्रतापनः ) ।

२७९ पार्वणो जलधिर्यद्बुद्धिमान् ( क्रद्ध ) उच्यते ॥ २२७ ॥

( २८० ) स्पष्टाक्षरो,

ॐ स्पष्टाक्षराय नमः ।

भा०—अनयर्ध्या प्रतिपादयया स्पष्टीकृतवेदाक्षर इति—

( स्पष्टाक्षरः ). ❀

५

निर्व०—( १ ) “ ऋधु, वृद्धौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६१

( २ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना अकर्मकात् ३।४।७२ ॥ कौ० पृ० ५९६

कर्तरि कः.

( ३ ) “ झपस्तथोर्धोऽधः ” इति, तस्य घः. ८।२।४० ॥ कौ० पृ० ३८५ १०

( ४ ) “ झलां जश् झशि ” इति, ८।४।५३ ॥ कौ० पृ० ९

जश्त्वेन पूर्वस्य घस्य दः.

( ५ ) “ उदितो वा ” इति, ७।२।५६ ॥ कौ० पृ० ६६८

क्त्वायामिङ्ङिकल्पात्,

( ६ ) “ यस्य विभाषा ” इति, ७।२।१५ ॥ कौ० पृ० ५८७ १५

निष्ठायां नेट्. कित्त्वान्न गुणः. ❀

प्रतिपादयया चानयर्ध्या स्पष्टम्—स्पष्टीकृतम्, अक्षरम्—वेदाक्षरम्,  
अस्येति—( स्पष्टाक्षरः ).

( १ ) “ अश्, व्याप्तौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

( २ ) “ अश, भोजने ” वा. धा० कयादिः कौ० पृ० ४७८ २०

( ३ ) “ अशोस्तरन् ” इति, सरन्. उणा० णा० ३ कौ० पृ० ६२८

( ४ ) “ तितुन्न० ” इति, नेट्. ७।२।९ ॥ कौ० पृ० ६०८

( ५ ) “ व्रश्च० ” इति, शस्य पः. ८।२।३६ ॥ कौ० पृ० ५१

( ६ ) “ पदोः० ” इति, पस्य कः. ८।२।४१ ॥ कौ० पृ० ५२

( ७ ) “ इण्कोः ” इत्यधिकृत्य, ८।३।५७ ॥ कौ० पृ० ३४ २५

निरु०—२८० स्पष्टीकृताश्च वेदार्णा यस्मात् ( स्पष्टाक्षरो ) मतः ।

( २८१ ) मन्त्रः,

ॐ मन्त्राय नमः ।

भा०—“ तन्मन्तारं त्रायत इति—

- ५ ( मन्त्रः ) ” इति नैरुक्ताः । ब्राह्मे, दुष्टविद्रावणस्तोत्रे,  
 ( १ ) “ प्राणप्रयाणे कः स्मर्तुं शक्तस्स्थान्मधुसूदन ” इति, ॥ ब्राह्मे ॥  
 पृच्छन्तं नारदं प्रति भगवान्,  
 ( २ ) “ तृष्णातोयसमाकीर्णाद्धोरात् संसारसागरात् । अपारा-  
 त्पारमाप्नोति यो मां स्मरति नित्यशः ” ॥ ब्राह्मे ॥  
 १० ( ३ ) “ स्थिते मनसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः । धातुसाम्ये  
 स्थिते स्मर्ता विश्वरूपश्च मामजम् ॥ ततस्तं प्रियमाणन्तु काष्ठपापाणस्त-  
 निभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमाङ्गतिम् ” इति, ॐ ॥ वाराहे ॥

निर्व०—( ८ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” इति, पः, ८ । ३।५९ ॥ कौ० पृ० ३४

( ९ ) “ स्पश, बाधनस्पर्शनयोः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२१

१५ ( १० ) “ वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञताः ” ७।२।२७ ॥

कौ० पृ० ५९४

इति, णिचि निष्ठान्ततया निपातनात् इडभावाः णिलुक्च.

लुका लुते प्रत्ययलक्षणाभावात् नोपधावृद्धिः. शान्तलक्षणपत्वष्टुत्वादि-  
 कन्तु यथाशास्त्रमेव. दीर्घः, ॐ

२० निरुक्तानुसारात् तन्मन्तारं त्रायते इति—( मन्त्रः ).

( १ ) “ त्रेड्, पालने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७

( २ ) “ आदेचः ” इति, आत्वम्. ६।१।४५ ॥ कौ० पृ० ४२३

( ३ ) “ आतोऽनुपसर्गेकः ” इति, कः. आद्योपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

निरु०—२८१ मन्तारं त्रायत इति ( मन्त्र ) आप्यभिधीयते ॥ २०८॥

( २८२ ) चन्द्रांशुर,

ॐ चन्द्रांशवे नमः ।

भा०—तेषां मन्तृणां कृमहराहादनतेजस्त्वात्—( चन्द्रांशुः ).

( १ ) “ चदि,आहादने” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७ ५

( २ ) “स्फापितञ्चि०” इत्यादिना रन्, चन्द्रः यथा, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६१९

( ३ ) “ ते तं सोममिवोदन्तं दृष्ट्वा” इत्यादि. ❀

निर्व०—“मन,ज्ञाने” ताच्छीलिकस्तुन्. अनिट्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६ १०

अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀ पृपोदरादित्वात् तृशब्दलोपः. क्तो वा. ❀

तेषां मन्तृणां कृमहरणतया, चन्द्राः—आहादनाः, तस्येव वा; अंशवः तेजांसि, अत्येति—

(चन्द्रांशुः). पूर्वत्र चन्द्र इति यावत्. अपरत्र तु स्पष्ट एवायमर्थः.

( १ ) “ अशू,व्याप्तौ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३ १५

( २ ) “खरुशरु०” इत्यादिना, उः कुर्वा, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१९

नुम्रच निपातितः. तत्तामर्थ्यात् अनिदितोप्यस्य कौन नलोपः. अनुस्वारः. तत्र तु अस्यापाठे बाहुलकात् प्रत्ययः, पृपोदरादिलक्षणो वर्णागमादनुस्वारश्चेत्युक्तमेव.

( ३ ) “चदि,आहादने” इदित्वाञ्नुम्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७ २० अनुस्वारादि.

( ४ ) “स्फापितञ्चिवाञ्चिशकिशिपिशुदिसृपितृपिदपिवन्दुन्दिस्विति-वृत्यजिनीपदिमदिमुदिस्विदिच्छिदिग्निदिमन्दिचन्दिदहिदसिदग्निव-सिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिन्धो रक्” इति, रक्. उणा०

पा० २ कौ० पृ० ६१९

२५

निरु०—२८२ कृमहारि महाहादतेजस्कस्तयापि च ।

मन्तृणामेव ( चन्द्रांशु ) राहादफलदो मनुः ॥ २०९॥

## ( २८३ ) भास्करद्युतिः, ॥

ॐ भास्करद्युतये नमः ।

भा०—परेषां परिभावुकप्रभावत्वात्—

५ ( भास्करद्युतिः ). यथा,

( १ ) “ रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति ” इति, गी० ११—३६।

( २ ) “ शरजालांशुमान् शूरः कपे रामदिवाकरः । शत्रुरक्षोमयन्तो-  
यमुपशोषन्नपिप्यति ” इति च. रा०मु० ३—७—१६। उभयत्र,

( ३ ) “ एवमेषोऽसुराणाञ्च सुराणाञ्चैव सर्वशः । भयाभयकरः कृष्णस्त-

१० र्वलोकेश्वरः प्रभुः ” इति. ❀ भा०स० ६२—२७ ।

निर्व०—इदित्वाच्च नलोपः.

( ५ ) “ नेष्टुशि० ” इति, नेट्. बहुव्रीहिः. ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

अनुकल्पेऽव्ययम्. यतः,

( ६ ) “ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ” इत्यत्र सप्तमीग्र-२।२।३५॥ कौ०

१६ पृ० १७३

हणात्; अन्यथा चापि वा. सहि व्यधिकरणानामपि भवति. ❀

परपरिभावुकप्रभावतया भास्करस्य—सूर्यस्येव, द्युतिः—दीप्तिः, अत्येति-

( भास्करद्युतिः ).

( १ ) “ द्युत, दीप्ति ” इन्. धा०त्वादिः कौ०पृ० ४११

२० ( २ ) “ इगुपधात्किट् ” इति, किट्. उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३७  
ततो न गुणः.

( ३ ) “ डुरुञ्, करणे ” ततः, धा०तना० कौ०पृ० ४७३

( ४ ) “ भा, दीप्ति ” धा०अदा० कौ०पृ० ४४३

निरु०—२८३ परप्रभावान्निभवलक्षणद्युतिमांश्च यः ।

२६ स ( भास्करद्युतिः ) प्रोक्तो नेत्रवैमल्यदो मनुः ॥ २१० ॥



श्लो० ॥ ३१ ॥ (२८४) अमृतांशुद्रवो,

ॐ अमृतांशुद्रवाय नमः ।

भा०—सर्वतापहराप्यायनमृतसंजीवनामृतमयांशुश्चन्द्रेपि तन्मनस्यै-  
त्यादिगुणोपस्नेहात् तथोद्भवतीति—

९

( अमृतांशुद्रवः ).

निर्व०—(५) “सर्वधातुभ्यः०” इति, असुन्. दीर्घः. उणा० पा० ४  
कौ० पृ० ६४०

एवं सिद्धे भाशब्दे उपपदे,

( ६ ) “ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीर्किलि १०  
पिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गवाद्बह्वर्ह्यतद्धनुररुप्यु” इति,  
टः. गुणः. स्परत्वम्. ३।२।२१॥ कौ० पृ० ५७४

( ७ ) “ ससजुपो रुः” इति, ८।२।६६॥ कौ० पृ० २६

भासस्कारस्य रुत्वम्.

( ८ ) “स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः” इति, ८।६।१५॥ कौ० पृ० १३ १५  
रेफस्य विसर्जनीयः. तस्य,

( ९ ) “ कुप्बो ऋ क ऋ पौच” इति, ८।३।३७॥ कौ० पृ० २३

जिह्वामूलीये प्राप्ते, तदपवादः,

( १० ) “कस्कादिषुच” इति, कस्कादेराकृति- ८।३।४८॥ कौ० पृ० २३  
गणत्वात्, सः. व्यधिकरणपूर्वपदो बहुव्रीहिः. तत्रचो-कैव गतिः. ॐ २०

अमृतांशोः— सर्वतापहराप्यायनमृतसंजीवनामृतमयांशोश्चन्द्रस्यापि,  
तन्मनस्यैत्यादिगुणोपस्नेहात् तथोद्भूतत्वेन उद्भवति अस्मादिति,  
( उद्भवः )— उत्पत्तिस्थानम्, इति—( अमृतांशुद्रवः ).

निर्व०—२८४ सर्वतापहरस्यैव मृतसंजीवनस्य च ।

अमृतांशोर्हि तजत्वा ( अमृतांशुद्रवः ) स्मृतः ॥ २११ ॥

{ २८५ } भानुः,  
{ १२६ }

ॐ भानवे नमः ।

भा०—( १ ) “ चन्द्रमा मनसो जातः ” इति. ❀ पु० सू० ।

६ अतिभास्वरेण सहस्रांशुनाप्युपजीव्यतेजा भातीति—

( भानुः ).

( १ ) “ यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति ” इति. ❀

निर्व०—( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” उत्पूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ भावे ” ३।३।१८॥ कौ० पृ० ६४७

१० ( ३ ) “ अकर्तरि च कारके ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ४ ) “ ऋदोरप् ” इति, अपादाने ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

अप्. गुणावादेशौ.

( ५ ) “ अशू, व्याप्तौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

( ६ ) “ खरुशरु० ” इत्यादिना, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६११

१५ अन्यथा चापि अंशुशब्दो व्युत्पादितः.

( ७ ) “ मृड्, प्राणत्यागे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८

( ८ ) “ हसिमृशिण्० ” इत्यतः तन्निति वर्तमाने, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८

( ९ ) “ तनिमृड्भ्यां किञ्च ” इति, तन् किञ्. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९

२० अगुणः. अनिद्. नञ्समासः. नलोपः. तत उभयत्रापि सवर्णदीर्घः. ❀

अतिभास्वरेण भास्वरेणापि उपजीव्यतेजा भातीति—

( भानुः ).

( १ ) “ भा, दीप्तौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( २ ) “ दाभाभ्यान्नुः ” इति, नुः. अनिद्. ❀ उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

२५ निरु०—२८५ रवेस्तेजस्करत्वाच्च ( भानु ) रित्यभिधीयते ।

( २८६ ) शशविन्दुम्,

ॐ शशविन्दवे नमः ।

भा०—एवञ्च—

( शशविन्दुः ).

( १ ) “शश, प्लुतगतौ” शशानां कुटिलगतीनाम्, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१०

( विन्दुः )—अपलपिता.

( २ ) “ विदि, अवयवे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७

विन्दुरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तो निपातितः. ॐ

तथा ऋजुगतीनाम् निर्वाहकः—

निर्व०—एवंच, शशानाम्—कुटिलगतीनाम्, विन्दुः—अपलपितेति—  
( शशविन्दुः ).

( १ ) “विदि, अवयवे” अपलापक्रियः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७  
इहायम्. अनेकार्थाहि धातवः । अपलाप इत्येव वा पाठः. १५  
इदित्वान्नुमित्यादि.

( २ ) “विन्दुरिच्छुः” इति वययोरभेदात्, विदिविद्योरुभयोरप्यु  
प्रत्ययो निपात्यते. ताच्छीलिकः वेत्तेर्नुम् च. यदितु वेत्तेरेवेदन्निपातनं  
विन्दुरिति; तदा,

( ३ ) “ शृस्वृत्तिहित्रप्यसि वसिहानि क्तिदि वान्धिमानिन्यश्च ” २०  
इत्यत्र चकारात् अनुक्तसमुच्च- उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९  
यार्थात् विन्देरुः; बाहुलकाद्वा.

( ४ ) शश, प्लुतगतौ ” पचाद्यच्. ॐ धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१०  
ऋजुगतीनां सुराणां देवानाम्, ईश्वरः—निर्वाहक इति—

निरु०—२८६ शशप्लुतगतिः प्रोक्तो विन्दुस्तस्य निवर्तकः ॥ २९२ ॥ २९६  
कौटिल्यगतिविध्वंसी ( शशविन्दु ) रुदाहतः ।

( २८७ ) सुरेश्वरः । ( २८८ ) औषधम्,

ॐ सुरेश्वराय नमः, । ॐ औषधाय नमः ।

५ भा०—( सुरेश्वरः ).

( १ ) " सर्वजिह्वं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् " इतिवत्. ❀

भवतीब्रविपापहप्रभावत्वात्—

( औषधम् ). यथा,

( १ ) " देवा देवर्षयश्चैव यं विन्दुर्दुःखभेषजम् "

१० ( २ ) " एकाग्रतामूल्यबलेन लायं भवौषधन्त्वं भगवन् किलैकः " इत्यादि. ❀

निर्व०—( सुरेश्वरः ).

( १ ) " ईश, ऐश्वर्ये " धा० अदा० कौ० पृ० ४३८

( २ ) " स्थेशभास० " इत्यादिना वरच्. ३।२।१७५॥ कौ० पृ० ६०६

१५ ( ३ ) " नेह० " इति, नेह्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

( ४ ) " पु, प्रसवैश्वर्ययोः " पस्तः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४०

ध्युदपादि चातः कनि सुरशब्दः. गुणः. ❀

औषधम्— भवतीब्रविपापह भेषजमिति—

( औषधम् ).

२० ( १ ) " दुधाञ्, धारणपोषणयोः " ततः, धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) " उप, दाहे " भावे घञ्. गुणः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४०९

ततस्तत्रोपपदे,

( ३ ) " कर्मण्यधिकरणेच " ३।३।९३॥ कौ० पृ० ६५८

इति, किः. आतो लोपः. इत्थं निष्पन्नात् औपधिशब्दात्,

२५ ( ४ ) " औषधेरजातौ " इति, प्रकृतेचा-५।४।३७॥ कौ० पृ० ३५५

निर्व०—२८७ धर्ता कजुगतीनां यः स ( सुरेश्वर ) ईरितः॥ २१३॥

२८८ भवतीब्रविप हर्ता ( औषध ) यस्त उच्यते।

( २८९ ) जगतस्सेतुः,

ॐ जगतस्सेतवे नमः ।

भा०—एवं सदसद्वर्गसंकरविरोधित्वेन—

( जगतस्सेतुः ).

( १ ) “ पित्र्, वन्धने ” धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६१

( २ ) “ सितनिगमि० ” इत्यादिना तुन्. यथा, उणा०पा० १

कौ०पृ० ६१३

( ३ ) “ एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ” इति. बृ० उ०

६-४-२२।

१०

अतः खलु कर्मसु अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशयोरप्रसक्तिः.

( ४ ) “ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्व-

कृतं कर्म कर्तारमनुविन्दति ”

( ५ ) “ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्यापमश्नुते ” इति. ॐ

निर्व०—जातिवचनत्वात् स्वार्थे अण्.

१५

( ५ ) “ तद्धितेष्वचा० ” इति, आदिबुद्धिः. ७।२।११७॥ कौ०पृ० २०४

( ६ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६

( ७ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ॐ ॥ महाभाष्ये ॥

एवम्, कर्मसु अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिजिहोर्पया

जगतां सेतुः— तद्वत् सदसद्वर्गसंभेदहेतुरिति—

२०

( सेतुः ).

( १ ) “ पित्र्, वन्धने ” पस्सः. धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६१

( २ ) “ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिन्धस्तुन् ” उणा०पा० १

कौ०पृ० ६१३

इति, तुन्. गुणः. अनिद्. जगच्छब्दो व्युत्पादितः. ततो ङस्. ॐ २५

निर्व०—२८९ निरोधा ( जगत्स्सेतु ) स्सदसद्वर्गसङ्घाते ॥ २१४ ॥

( २९० ) सत्यधर्मपराक्रमः, ॥

ॐ सत्यधर्मपराक्रमाय नमः ।

भा०—एवंविधा धर्माः— कल्याणगुणाः, पराक्रमाः—चेष्टितानि च,

५ सत्याः— अवितथाः, यस्य, सः—

( सत्यधर्मपराक्रमः ). तथाहि. गुणचेष्टितानि प्रक्रम्य,

( १ ) “ सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ” गी० १०—१४।

इत्यर्जुनः.

( २ ) “ विष्णुस्तस्यपराक्रमः ”

१० ( ३ ) “ यं वा केष्वनुवाकेषु निपत्सूपनिपत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणं  
सत्यं सत्येषु सामसु ” इति च. ❀

निर्व०— एवंविधाः सत्याः— अवितथाः, धर्माः— कल्याणगुणाः,  
पराक्रमाः— चेष्टितानि, चास्येति—

( सत्यधर्मपराक्रमः ).

१५ ( १ ) “ क्रमु, पादविक्षेपे ” परापूर्वः. भावे वञ्. धा० भ्वादिः  
कौ० पृ० ४०१

( २ ) “ अत उपधायाः ” इति, वृद्धिप्राप्तौ, ७।२।११६ ॥ कौ० पृ० ३८६

( ३ ) “ नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेः ” ७।३।३४ ॥ कौ० पृ० ५४१  
इति, तन्निषेधः.

२० ( ४ ) “ धृञ्, धारणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( ५ ) “ अतिस्तुमुहुस्तुधुक्षिभुजायावापदियाक्षिनीभ्यो मन् ”

इति, मन्. गुणः रपरः. अनिट्. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

अस्तेर्युत्पादितात्, सच्छब्दात् यतिसत्यशब्दोहि व्युदपादि.

वहुपदलक्षणोऽयं बहुव्रीहिः ताद्विधावनेकोक्तेः. ❀

२५ निर्व०— २९० सत्या ह्यवितथा धर्मा गुणा यस्य पराक्रमः ।

चेष्टितानि च सन्तीति ( सत्यधर्मपराक्रमः ) ॥ २१५ ॥

श्लो० ॥३२॥ (२९१) भूतभव्यभवन्नाथः, (२९२) पवनः,

ॐ भूतभव्यभवन्नाथाय नमः । ॐ पवनाय नमः ।

भा०—एवंप्रायं स्वाम्यमैश्वर्यं वा न केवलमद्य, किन्तु त्रिकालेष्वपि- ५

( भूतभव्यभवन्नाथः ) यथा,

( १ ) “ भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः । प्राकारस्सर्व-  
वृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ” इति. ॐ भार० सत्ता० ३८-२३।

एवं सर्वदा सर्वत्र स्वभावादेव पुनातीति—

(पवनः). पविर्गत्यर्थः. एतद्गन्धेन गन्धवाहस्यापि सततगतित्वम्. ॐ १०

निर्व०— एवंप्रायं स्वाम्यमैश्वर्यं वा न केवलमद्य; किन्तु त्रिका-  
लेष्वपि. ततः, भूतभव्यभवताम्-अतीतागामिवर्तमानकालत्रयवर्तिनाम्,  
नाथः—ईश्वर इति—( भूतभव्यभवन्नाथः ).

( १ ) “ नाथु, नाथु, यच्चोपतापैश्वर्याशीप्सु ” धा० ऋादिः कौ०-  
पृ० ३८२ पचाद्यच्. भूतभव्यभवच्छब्दाः भवतेः प्रागेव व्युदपादिपत. १५

( २ ) “ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ” इति, ८।४।४५॥ कौ०  
पृ० १९ पाक्षिकोऽनुनासिकः. यथोक्तव्याख्यानेन नाथप्रचिन्तयोः  
प्रकरणान्तरस्थयोरनयोर्नाम्नोर्न पुनरुक्तिः. एवमेव सर्वत्राप्यमूढक्षे

तत्र तत्र प्रदेशेष्वधातव्यम्. उक्तञ्चैतत्. ॐ

एवं सर्वदा सर्वत्र स्वभावादेव पुनाति गच्छतीति—( पवनः ). पविर्ग- २०  
त्यर्थः. नन्दादित्युः; ल्युङ्गा. बाहुलका—

निरु०—२९१ ऐश्वर्यं वाथ स्वाम्यं वा त्रिकालेष्वपि यस्य सः ।

( भूतभव्यभवन्नाथ ) इत्युक्तस्साद्विरादरात् ॥ २१५ ॥

२९२ सदा स्वयन्तु सर्वत्र प्रवाह इति नित्यशः ।

( पवनः ) प्रवहति यः कथ्यते वेगदो मनुः ॥ २१७ ॥

{ २९३ }  
{ ८१७ } पावनो,

ॐ पावनाय नमः ।

भा०—तथा स्वसंबन्धिनो गङ्गादीन् जगत्पुनानान् प्रयोजयतीति—  
५ ( पावनः ). यथा अमस्त्यः,

( १ ) “ पावनस्सर्वलोकानां त्वमेव रघुनन्दन ” रा० ।

इत्यादि. ❀

एवं बहुमुखमुपकृत्य च नालं न पर्याप्तमस्यानुग्रहमहिमेति—

निर्व०—दित्यादि. अनः. यद्वा,

१० ( १ ) “ पूञ्, पवने ” गतिकर्मेहायम्. धा० क्र्या० कौ० पृ० ४७५  
( २ ) “ सुयुरुवृजो युच् ” इति वर्त्तमाने, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२  
( ३ ) “ बहुलमन्यत्रापि ” इति, युच्. उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२४  
अनः. गुणावादेशौ. एतद्वन्धेन गन्धवहस्यापि सततगतेः पवनत्वम्. ❀  
स्वसंबन्धितया पुनानेन गङ्गादिना जगत् पावयतीति—

१५ ( पावनः ).

( १ ) “ पूञ्, पवने ” हेतुमणिच्. धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७५  
वृद्ध्यावादेशौ. ततः, प्राग्वत् ल्युः. ल्युट्, युज्वा. अनः. णिलोप  
इत्यादि. ❀ इत्थम्, बहुमुखमुपकृत्यापि, अनुग्रहमहिम्नो नालम्—  
नपर्याप्तम्, अस्मेति वा,—अलः—पर्याप्तो नेति वा—

२० निरु०—२९३ यस्स्वसंबन्धिगङ्गादीन् पावनान् लोकपावनान् ।  
स ( पावन ) इति स्यातः पावनत्वप्रदो मनुः ॥ २९८ ॥

१ मादिम्न इति ।



{ २९४ } अनलः, { २९५ } कामहा,  
{ ९९६ }

ॐ अनलाय नमः । ॐ कामघ्ने नमः ।

भा०—( अन्—अलः ).—अतन्द्रो देवः. ईदृक्—भक्तिशीकरानुवे- ५  
धात् लौकिकानलस्यापि अन्—अलत्वम्.

( १ ) “हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धत” इति, ❀  
एवंप्रकार स्वगुणदर्शिनां विषयान्तरविषयस्पृहां हन्तीति—  
( कामहा ).

( १ ) “न कामकलुषं चित्तं मम ते पादयोस्स्थितम्” इति तद्वर्तिनः; १०

( २ ) “श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ” तै० आ० ८—५ ।

( ३ ) “यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यञ्चरन्ति” इति च. ❀ कठवह्याम्—१-२।

निर्व०—( अन्—अलः ).

( १ ) “अल, भूषणपर्यामिवारणेपु ” धा०त्वादिः कौ० पृ० ४०४  
पचायच्. नञस्तप्तासो, बहुव्रीहिः; तत्पुरुषो वा, नञो नलोपः. १५  
नुद्. ईदृशशक्तिलेशानुवेधादग्नरेप्यन्—अल—त्वम्. ❀

स्वगुणदर्शिनां, ( काम )—विषयान्तरस्पृहां, हन्तीति—( कामहा ).

( १ ) “हन, हिंसागत्योः” उपपदनियमस्य प्रायिकत्वाभिप्रायो  
वा, धा० अदा० कौ० पृ० ४३५

सार्वकालिको वा, अन्यथा चापि वा, किप्.

२०

( २ ) “कमु, कान्तौ ” कान्तिरिच्छा. धा०त्वादिः कौ० पृ० ३९९

निरु०—२९४ अपर्याप्तो हि भक्त्येत्योऽप्युपकृत्य पुनः पुनः ।

अनुग्रहं यः करोति सो ( अनलः ) परिकीर्तितः॥ २९९॥

२९५ पुंसां स्वदर्शिनां योऽमौ स्पृहां च विषयान्तरे ।

हनवान् ( कामहा ) प्रोक्तः सर्वाशापृरको मनुः॥ २२०॥

२५

१ अनुग्रेधान् इति ।

( २९६ ) कामकृत,

ॐ कामकृते नमः ।

भा०—अन्यदपि भोगमोक्षादिकं स्वयमेव कार्यं करोतीति—

५ ( कामकृत ). ❀

निर्व०—( ३ ) “कमेर्णिङ्” इति स्वार्थिकस्य णिङः, ३।१।३०॥

कौ०पृ० ३९९

( ४ ) “आयादय आर्धधातुके वा” इति, ६।१।३१॥ कौ०पृ० ३९७

विभाषिततया, तदभावे वाऽसरूपविधिना वा, अत्र,

१० ( ५ ) “ऋहलोर्ण्यत्” इति, हलन्त—३।१।१२४॥ कौ०पृ० ५६२  
लक्षण्यदभावे, भावे घञ्.

( ६ ) “नोदात्तोपदेशस्य०” इत्यत्र, ७।३।३४॥ कौ०पृ० ५४१

( ७ ) “अन्, ( आचमि—कमि—वमीनाम् ) ” ७।३।३४॥

कौ०पृ० ५४१ इति, वक्तव्यात्, नोपधावृद्धिप्रतिषेधः. ततो वृद्धिः.

१५ णिङ्पक्षे तु, तन्निमित्तैव वृद्धिः.

( ८ ) “नोदात्तो०” इत्यस्य, चिणि—जिति—णिति—कृतिच ७।३।३४॥

कौ०पृ० ५४१ विधीयमानस्य, इहानवकाशात्, वार्तिकानुपस्थानात्.  
ततः, उक्तैर्ये,

( ९ ) “सन्—भाबन्ताः०” इति, धातुत्वात्, ३।१।३२॥ कौ०

२० पृ० ३९७ अचो, यति प्राप्ते, पूर्वोक्तन्यायात्.

( १० ) “एरच्” णेर्लोपः. ३।३।५६॥ कौ०पृ० ६५३

सिद्धयसिद्धिभ्यां भावस्य भेदग्रहे नेह कृत्यप्रसक्तिरेव वेति ध्येयम्. एवम्  
अन्यत्तु वक्ष्यते. हलन्तलक्षणः,

( ११ ) “सोच” इति, दीर्घः. इत्यादि. ❀ ६।४।१३॥ कौ०

२५ पृ० ६४ कामम्—अन्यदपि भोगमोक्षादिकं काम्यम् स्वयमेव करोती-  
ति—( कामकृत ).

( १ ) “ङुरुञ्, करणे” क्तिपि, या०तना० कौ०पृ० ४७३

निरु०—२९६ स्वपादपञ्चरागादिकरणात् ( कामकृत ) स्मृतः ।

{ २९७ }  
{ ६६० } कान्तः,

ॐ कान्ताय नमः ।

भा०—स्वयं सौन्दर्यसौकुमार्यादिरूपगुणैः—

( कान्तः ). कमेर्निष्ठायाम्,

( १ ) “ अनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चिति ” इति दीर्घः. ❀

६।४।१५॥कौ०पृ०५१५

निर्व०—( २ ) “ ह्रस्वस्य० ” इति, तुक्. ६।१।७१॥ कौ०पृ०

५५९ अगुण इत्यादि. काम्यत इति कामः.

( ३ ) “ कमु, कान्तौ ” उक्तन्यायात्, धा०भ्वादिः कौ०पृ० १०

३९९ कृत्यामवृत्तौ,

( ४ ) “ अकर्तरिचकारके० ” इति, कर्मणि ३।३।१९॥कौ०पृ०

६४७ घञ्. णिङ्. पक्षेतु, एरचि, णिलोपः. एवं, तत्र तत्र ( कामः

कामप्रद इत्यादौ ) ध्येयम्. शेषं पूर्ववत्. ❀

स्वयं, सौन्दर्यसौकुमार्यादिरूपगुणैः, कान्तः-अभिरूप इति—(कान्तः). १५

( १ ) “ कमु, कान्तौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३९९

( २ ) “ वर्तमाने कः ” इत्यनुवृत्तौ,

( ३ ) “ मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च ” इति, ३।२।१८८॥कौ०

पृ० ५९७ मतेः पृथक् बुद्धिग्रहणात् इह कान्तिरिच्छेति तदर्थ-

दस्मात् वर्तमाने कः. अकर्मकात् कर्तरीह भवति. २०

( ४ ) “ उदितो वा ” इति, क्त्वायामिङ्कृत्यात्, ७।२।५६॥कौ०पृ० ६६८

( ५ ) “ यस्य विज्ञापा ” इति, निष्ठायाज्ञेङ् ७।२।१५॥कौ०पृ० ५८७

( ६ ) “ अनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चिति ” इति, ६।४।१५॥कौ०पृ० ५१५

अलागौ किति, धातोरुपधाया दीर्घः. अनुस्वारपरसप्तर्णा. ❀

निरु० २९७ सौन्दर्यादिगुणैः (कान्तः) मनोहरतया तृशम् ॥ २२१ ॥ २५

१ निरति, इदं पदं सप्तम्यन्तम् ।

( २९८ ) कामः, ( २९९ ) कामप्रदः,

ॐ कामाय नमः । ॐ कामप्रदाय नमः ।

५ भा०— शीलौदार्यदयादिभिरात्मगुणैश्च, निकामकमनीयत्वात्—  
( कामः ). एतद्रुणबिन्दुना हि, मदनेपि; जगत् उन्मादयति. ? ❀  
स्वकामेभ्यः क्षुद्रकामेभ्यश्च यथाहं काम्यं प्रददातीति—  
( कामप्रदः ).

( १ ) “ प्रे दाज्ञः ” इति कः. पूर्वपदेः, इत्यादयोपि. यथा, ३।२।६ ॥

१० कौ० पृ० ५७२

( २ ) “ एको बहूनां यो विदधाति कामान् ” कठ०—२—५।

अनया, नितान्तकान्ततया, सर्वहृदयहरणे, प्रभवतीति—

निर्व०—शीलौदार्यदयादिभिरात्मगुणैश्च कामः—निकामकमनीय इति—  
( कामः ). पूर्ववदेव यातुः. कर्मणि घञ्. अन्यच्च पूर्ववत्.

१५ एतद्रुणबिन्दुना हि मदनेपि जगदुन्मादनः काम उच्यते. ❀  
स्वकामेभ्यः अन्यकामेभ्यश्च यथाहं कामं—काम्यं, प्रददातीति—  
( कामप्रदः ).

( १ ) “ हुदाज्ञः, दाते ” अर्धः. भा० कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ प्रे दाज्ञः ” इति. ॥ ६ ॥ कौ० पृ० ५७२

२० आश्लोपः. कामशब्द  
अनया नितान्तकान्त

५०. ❀

निर्व०—

( कामप्रदः )

१ काम्येभ्यः

{ ३०० }  
{ ३५ } प्रभुः ॥

ॐ प्रभवे नमः ।

भा०— ( प्रभुः ).

( १ ) “रामः कमल पत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः” इत्यादि. ❀ ५

इति श्रीहरिकुलतिलकश्रीवत्साङ्कमिश्रसूनोः,

श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालङ्घ्यपराशरापरनामधेयस्य,

श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ,

श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे,

अगवद्गुणदर्पणे

१०

तृतीयं शतकं सम्पूर्णम्.

निर्व०— ( प्रभुः ).

( १ ) “तू, सत्तायाम्” प्रपूर्वः. भा०भादिः कौ०पृ० ३६८

( २ ) “विप्रसंन्यः०” इति, बाहुलकात् ३।२।१८०॥कौ०

पृ० ६०७

संज्ञायामपि दुरिति प्रागप्युक्तमेव. डित्वाट्टिलोप इत्यादि. ❀ १५

इति श्रीकुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यन्याताम्न

वरदेदेशिकतनयवरदगुरुवरसूनुवरदार्यसूनिविगञ्जिन,

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगं,

२०

अगवद्गुणसहस्रनिर्वचन,

तृतीयं शतकं सम्पूर्णम्.

निर्ह०— ३०० त्रैपां चित्तहरणे ( प्रभुः ) प्रवर्तनीति यः ।

## अथ चतुर्थशतक प्रारम्भः ।

श्री० ॥ ३३ ॥ ( ३०१ ) युगादिकृत्,

ॐ युगादिकृते नमः ।

१ भा०— अथाऽमर्यादाश्चर्यत्वम्. तत्र न्यग्रोधशाप्यवतार उदाहरणम्. युगस्यान्तेऽपि आदिं करोतीति—

(युगादिकृत्). सखलु संवर्तेऽपि प्रलयात् अनुपप्लुतं, गजत् प्रवर्तितवान्. स्वधर्मव्यवस्थया, कृतादियुगानां, पौनःपुन्येन आवर्तनात्—

निर्व०— अथ अमर्यादाश्चर्यत्वम्. तत्र तावत् न्यग्रोधशाप्यवतार

१० उदाह्रियते. संवर्तकेपि प्रलयादनुपप्लुतजगत्प्रवर्तनेन अन्तेपि युगस्यादिं करोतीति— ( युगादिकृत् ).

( १ ) “ डुकृञ्, करणे ” किपि तुक्. अगुण इत्यादि. धा० तना० कौ० पृ० ४७३

( २ ) “ डुदाञ्, दाने ” आङ्पूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

१५ ( ३ ) “ उपसर्गेवोः किः ” इति, किः. आहोपः. ३।३।९२॥ कौ० पृ० ६५८

( ४ ) “ युजिर्, योगे ” धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

( ५ ) “ युज, समाधौ ” वा. इगुपभलक्षणः कः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६ पृषोदरादित्वात् जस्य गः. यद्वा, वञ्.

( ६ ) “ चजोः ” इति, कुत्वम्. जस्य गः. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६०

२० ( ७ ) “ उञ्छादीनाञ्च ” इति, स्वरविधौ. ६।१।१६०॥ कौ० पृ० ७२४

उञ्छादिगणे युगेति निपातनादगुणः. विशिष्टविषयञ्चेदं निपातनं कालविशेषे रथाद्युपकरणे च अन्यत्र तु योग इत्येव भवति. सांहितिको दीर्घः. स्वधर्मव्यवस्थया युगानि— कृतादीनि, आवर्तयति— पौनः

२५ पुन्येन परिवर्तयतीति—

निरु०— ३०१ न्यग्रोधशापी भगवान् पुराणपुरुषोत्तमः ॥ २२३ ॥ करोत्यादिं युगस्यान्ते ( युगादिकृ ) दुदीरितः ।

( ३०२ ) युगावर्तः, ( ३०३ ) नैकमायो,

ॐ युगावर्ताय नमः । ॐ नैकमायाय नमः ।

ज्ञा०—( युगावर्तः ). ❀

मुग्धशिशुरूपापरिमितजगन्निगरणनिरालम्बनैकोदकवटदलशय-  
नाद्यनेकातर्क्याश्चर्यः—

( नैकमायः ). नच मित्यावचनोऽयं माया-शब्दः, तथ्येपि प्रयोग-  
भूयस्त्वात्. तथाहि,

( १ ) “ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” श्वे० उ० ४-९ ।

१०

इति, अनेकार्थ-क्रिया-कारिण्यां प्रकृतौ;

( २ ) “ मायावयुर्न ज्ञानम् ”

निर्व०—( युगावर्तः ).

( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” आहूः पूर्वः. णिच्. गुणः रपरः. धा० ञ्वादिः

कौ० पृ० ४१२

१५

( २ ) “ अन्येत्योऽपि दृश्यते ” इति, ङः. ३।२।१७८ ॥ कौ० पृ० ६०७

पचाद्यज्वा. यथासंख्यं ढिलोपो णिलोपो वा. युगशब्दः प्राग्वत्.

दीर्घश्च. सांहितिकं जस्त्वम्. ❀ मुग्धशिशुरूपापरिमितजगन्निगर-

णनिरालम्बनैकोदकवटदलशयनाद्यनेकातर्क्याश्चर्ययोगितया नैकाः

अनेकाः मायाः—आश्चर्याणि, अस्य, इति,—( नैकमायः ).

२०

( १ ) “ माहू, माने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

निरु०—३०२ धर्मव्यवस्थया स्वस्य युगाद्यावर्तनान्मुहुः ॥ २२४ ॥

( युगावर्तः ) समाख्यातः कालरूपधरो हरिः ।

३०३ मुग्धार्थकत्वरूपेण जगन्निर्गणनादपि ॥ २२५ ॥

वटैकपत्रशयनाग्निगलम्बजले मुहुः । अनन्ताश्चर्यमयुक्तो ( नै- २०

कमाय ) स्तु स स्मृतः ॥ २२६ ॥

भा०—( ३ ) “ संख्याता देवमायया ”

( ४ ) “ विश्वानि, देव ! वयुनानि विद्वान् ” इतिच, ज्ञाने;

( ५ ) “ तेन मायासहस्रं तत् शम्बरस्थाशुगामिना । बालस्य रक्ष-

५ ता देहमेकैकश्येनसूदितम् ” इति, ॥ वाराहे ॥

तत्त्वज्ञानावाध्ये, अन्ननाशे, वाराहे मायाध्यायादिना;

( ६ ) “ मेघोदयस्सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागस्फुरितानि वायोः ।

विद्युद्विभङ्गो गतमुष्णरश्मोर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः ” इति अग्नि-  
युक्तेश्च महाश्वर्ये;

१० आरण्यपर्वाणि मार्कण्डेयेन, वटदलशयनादाश्वर्यमुक्त्वा,

( ७ ) “ ततो मे पृथिवीपाल विस्मयस्तुमहानभूत् । लोकन्दृष्टा स-  
मस्तञ्च, इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः । आश्वर्यं भरतश्रेष्ठ ”

भा०आ०—१८८—१४ ।

इति तद्विषये निर्दोषप्रत्यक्षासिद्धे बह्वाश्वर्यपर्यायप्रयोगश्च भूयिष्ठः उपल-

१५ ष्यते. ❀

निर्व०—( २ ) “ माच्छाससिन्धो यः ” इति, यः, उणा०पा० ४

कौ०पृ० ६ ३७ ततः स्त्रियाम्, अतष्टाप्. दीर्घः.

( ३ ) “ इण्, गतौ ” धा०अदा०कौ०पृ० ४४१

( ४ ) “ इण्गीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ” इति, उणा०पा० ३

२० कौ०पृ० ६२७

कन्. बाहुलकात् न इत्. एवं तत्र तत्र ज्ञेयम्. गुणः.

अनिट्. ततः स्त्रियामतष्टाप्. दीर्घः. नेत्यनेनाव्ययेन समासे वृद्धिरकारः.

( ५ ) “ नन्नाणपात् ” इत्यस्योपलक्षण-६।३।७५॥कौ०पृ० १४८

तया नञ्समासस्य विकल्पिततया नशब्दसमासतया वा नैकेत्यत्र नलो-

२५ पातावः. उक्तञ्चैतत् प्रागेव. बहुव्रीहौ

( ६ ) “ स्त्रियाःपुंवत् ” इत्यादिना, ६।३।३४॥ कौ०पृ० १६०

१ विभिमतो नावबुध्यते । २ भूयिष्ठम् ।



( ३०४ ) महाशनः, । ( ३०५ ) अदृश्यो,

ॐ महाशनाय नमः । ॐ अदृश्याय नमः ।

भा०—निखिलजगन्निगणमस्येति—( महाशनः ). यथा, ५

( १ ) “यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् । तदपश्यमहं  
सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः” इति, भार०आ० १८८—१२२ ।  
( अदृश्यः ).

( १ ) “ऋदुपधाच्चाक्लृपितृतेः” ३।१।११०॥ कौ० पृ० ५६०  
इति, क्यप्. अतर्क्यवृत्तान्तः. यथा, १०

निर्व०—पूर्वपदस्य पुंवद्भावः. उपसर्जनत्वादुत्तरपदे,

( ७ ) “गोस्त्रियोः०” इति, १।२।४८॥ कौ० पृ० १२९  
उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वोकारः. ॐ महत् अशनं निखिलज-  
गन्निगणम् अस्येति—( महाशनः ).

( १ ) “अश, भोजने” धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७८ १५

( २ ) “ल्युट्च” इति, भावे ल्युट्. ३।३।११५॥ कौ० पृ० ६६२  
अनः. व्युत्पादितान्महतः.

( ३ ) “आन्महतः०” इति, आन्वम्. दीर्घः. ६।३।४६॥ कौ०  
पृ० १५५

पुनस्तांहीनिको दीर्घ इत्यादि. ॐ

अनर्क्यवृत्तान्ततया दृश्यः, द्रष्टुं शक्यः नेति—( अदृश्यः ). २०

( १ ) “दशिर्, प्रेक्षणे” डरित्. धा० वादिः कौ० पृ० ४३०

निरु०—३०४ भुवनानाग्निरगणात् ( महाशन ) इतीरितः ।

३०५ अनर्क्यवृत्तान्ततया जगन्ः शक्येति यः ॥ २२७ ॥

न लब्धमिन्त्यमानोति मो ( दृश्य ) इति कथ्यते ।

( ३०६ ) व्यक्तरूपश्च,

ॐ व्यक्तरूपाय नमः ।

भा०—( २ ) “ कथंचयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते । तपसा  
 ५ चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ” इति. ❀ भार० अ० १८८—१४।  
 अथच, अभिगच्छतो मार्कण्डेयादेः—

( व्यक्तरूपः ). सुग्रहदिव्यविग्रहः. यथा,

( १ ) “ अतसीपुष्पसंकाशः श्रीवत्सकृतलक्षणः । साक्षालक्ष्म्या इवा-  
 वासः स सदा प्रतिभाति मे ” भार० अ० १८८—१६ ।

१० निर्व०—( २ ) “ ऋदुपभाद्याकल्पिचूतेः ” ३।१।११०॥ कौ० पृ० ५६०  
 इति क्यप्.

( ३ ) “ शकि लिङ् च ” इति, शक्यार्थेऽयम्. ३।३।१७२॥ कौ० पृ० ५५२  
 क्यप्. कित्वाच्न गुणः. नञ्समासः. नलोपः इत्यादि. ❀  
 अथच, अभिगच्छतो मार्कण्डेयादेस्तुग्रहदिव्यविग्रहतया व्यक्तं रूपम्

१५ अस्य इति—( व्यक्तरूपः ).

( १ ) “ रु, शब्दे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

( २ ) “ स्वप्नशित्य० ” इत्यादिना, प्रत्ययः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६  
 इडभावः. दीर्घश्च निपातितः.

( ३ ) “ अञ्जू, व्यक्ति—शुक्षण—कान्ति—गतिषु ” धा० रुधा० कौ०

२० पृ० ४७२

विपूर्वः. कः. ऊदित्वादिङ्किल्पे,

( ४ ) “ यस्य विज्ञापा ” इति, निष्ठायां ७।२।१५॥ कौ० पृ० ५८७  
 नेट्. यदा,

( ५ ) “ अजि-वृ-सि-भ्यः कः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९

२० निरु०—३०६ महाजले संचरतो मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ २२८ ॥

दृश्यो यो ( व्यक्तरूपः ) स्यादिव्यविग्रहधारणात् ।

( ३०७ ) सहस्रजित्,

ॐ सहस्रजिते नमः

भा०—( २ ) “ तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजात  
मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ प्रणतेन मया भूर्भा गृहीत्वा ह्य- ५  
भिवन्दितौ ” इति. ❀ भार० अ० १८८—१३३।  
सहस्रयुगसंख्यं कल्पान्तं शयानो जयतीति—

( सहस्रजित् ).

( १ ) “ यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रं परिवर्त्तते । तावत् स्वपिमि॥  
इत्यादि. ❀ भार० अ० १८९—४१। १०

परिमितशिशुरूपस्याप्यस्य कश्चित्, कदाचित्, कथञ्चिदपि,  
महिमावधिप्रकर्षो नास्तीति—

निर्व०—( ६ ) “ तितुत्र० ” इति, नेट्. ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

( ७ ) “ अनदिताम्० ” इति, नलोपः, ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

( ८ ) “ चोःकुः ” इति, कुत्वेन जस्य गः, ८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८ १५

तस्य चत्वेन कः. वेरिकारस्य यण्. यकारः. चस्तमुच्चे. ❀

शयानोयं सहस्रं सहस्रयुगसंख्यं कल्पान्तं जयतीति—

( सहस्रजित् ).

( १ ) “ जि, जये ” किपि तुक्. अगुणः. धा० त्वा० कौ० पृ० ४०५

व्युत्पादितसहस्रशब्दः. ❀

अन्तं—परिमितशिशुरूपस्य—महिमावाधिं जयति—अभिजयति—

प्रपर्षयति इति—

निरु०—३०७ सहस्रयुगसंख्याकं सर्वकल्पान्तमेव हि ॥ २२९॥

शयान एव जयति ( सहस्रजिदि ) नि स्मृतः ।

१ पर्यन्तम् । २ सहस्रपरिवर्तनम् । ३ प्रपर्षको ।

(३०८) अनन्तजित्, ॥ श्लो० ॥ ३४ ॥ (३०९) इष्टः, (३१०)  
अविशिष्टः, [ इष्टोऽविशिष्टश्च ]

५ ॐ अनन्तजिते नमः । ॐ इष्टाय नमः । ॐ अविशिष्टाय नमः ।

भा०—( अनन्तजित् ).

(१) “अन्तःशरीरे तस्याहं वर्पाणामधिकं शतम् । न हि पश्यामि तस्या-  
हमन्तन्देवस्य कर्हिचित् ॥ आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन् महात्मनः”  
इति. ❀ भा० अ० १२४—१२५ ।

१० एवमुदरेण धृतैर्मुख्यैरपि अविशेषेण जनयित्रीव वाञ्छित इति—  
( इष्टः ). ❀

( अविशिष्टः ). तथा,

निर्व०—( अनन्तजित् ).

स नास्ति कश्चित् कदाचित् कथंचिदपि अस्य इति—( अनन्तजित् ).

१५ ( १ ) “जि, अभिभवे” प्राग्वत् प्रत्ययादि. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५

( २ ) “अम, गत्यादिषु” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०१

( ३ ) “हसिमृगिण्वाऽमिदमित्प्रुधूर्विभ्यस्तन्” उणा० पा० ३ कौ०  
पृ० ६२८ इति, तन्.

( ४ ) “तितुत्र०” इति, नेट्. अनुस्वारपरस्वर्णौ. ७।२।९ ॥ कौ० पृ० ६०८

२० नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नञो नलोपः. नुट्. ❀

एवमुदरेण धृतैर्मुख्यैरपि, अविशिष्टस्तन्, अविशेषेण इष्टः जनयित्रीव  
वाञ्छितः इति—( इष्टोऽविशिष्टः ). एकं नाम.

निरु०—३०८ मतस्य शिशुरूपस्य कदाचित्कब्धिदेवहि ॥ २३० ॥

कथं चिदवधिर्नास्ति महिम्नः परमात्मनः । तस्मा ( अनन्तजिदि )

२५ ति वस्वर्णो जपदो मनुः ॥ २३१ ॥

३०९—३१० ( इष्टो ) ( अविशिष्टः ) कथितः सर्वरक्षणतत्परः ।

१ तमुद्रे ।

( ३११ ) शिष्टेष्टः,

ॐ शिष्टेष्टाय नमः ।

भा०—पण्डिताग्रण्यां मार्कण्डेयादीनां परमपुरुषार्थत्वेन इष्टः—

( शिष्टेष्टः ), तत्रैव च,

५

(१) “सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमव्यात्मकोविदाः । मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ” इति, भा० अ० १८९—१६७ ।

( २ ) “ आसीनं तं नख्याग्रं पश्याम्यमिततेजसम् ” इति. ❀

भा० आ० १८८—१२९ ।

निर्व०—(१) “इषु, इच्छायाम्” क्तः. धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६ १०

( २ ) “ उदितो वा ” इति, क्त्वायामिडिकल्पात्, ७।२।५६॥

कौ० पृ० ६६८

( ३ ) “ यस्य विज्ञापा ” इति, निष्ठायां ७।२।१५ कौ० पृ० ५८७

नेट्. कित् कित्त्वान्न गुणः. घृत्वम्. विशेषणे,

(४) “शिष्ट, विशेषणे” विपूर्वः. निष्ठादिकं धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१ १५

पूर्ववत्. निहतत्वान्नेट्. नञ्समाप्तः. नलोपः.

सांहितिकं पूर्वरूपम्. ❀

शिष्टानां पण्डिताग्रण्यां मार्कण्डेयादीनाम् इष्टः— परमपुरुषार्थत्वे-

न अतिमतः इति— ( शिष्टेष्टः ).

( १ ) “ इषु, इच्छायाम् ” प्राग्वत् धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६ २०

प्रत्ययादि.

(२) “शिष्ट, विशेषणे” तत्रापि, तथा अनुप- धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

सट्प्रत्ययम्, अनञ्पूर्वत्वं च, विशेषः.

( ३ ) “ आट्टणः ” ❀ ६।३।८७॥ कौ० पृ० ११

निरु०—३११ मार्कण्डेयादिनादीनां पण्डितेष्वग्रयायिनाम् ॥ २३२ ॥ २५

उत्पद्युर्पुरुषार्थत्वेनेष्ट ( शिष्टेष्ट ) उच्यते ।

## ( ३१२ ) शिखण्डी,

ॐ शिखण्डिने नमः ।

भा२—अपरिमिताप्रभृष्यमैश्वर्यं परं तेजशिखण्डमस्यातिशायितमिति—  
५ ( शिखण्डी ).

( १ ) “ अतिशायने० ” इति, इनिः. ❀ ५।३।५५॥ कौ० पृ० ३४०

निर्व०—शिखण्डः अपरिमिताप्रभृष्यैश्वर्यपरमतेजःकलापोऽति-  
शयेनास्यास्तीति—( शिखण्डी ).

( १ ) “ अण, शब्दे ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०१

१० ( २ ) “ अम, गत्यादिषु ” वा. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०१

( ३ ) “ अमन्ताडुः ” इति, डः. उक्तयुक्त्या न, उणा० पा० १ कौ०  
पृ० ६१५ ड इत्. इत्थं तत्र तत्र ज्ञेयम्,

( ४ ) “ नेदुशि० ” इति, नेट्. अमतेरनुस्वा-७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१  
स्परसवर्णौ विशेषः.

१५ ( ५ ) “ शीङ्, स्वमे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३८

( ६ ) “ मुहेः खो मूर्च ” इत्यतः खः उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४३  
इति वर्तमाने,

( ७ ) “ शीङो ह्रस्वश्च ” इति, खः, धातोश्च उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४३  
ह्रस्वः उक्तयुक्त्या, विधानाद्वा, न, ख इत्. ह्रस्वविधानसामर्थ्या-

२० न गुणः. बाहुलकात् नेट्. न च,

( ८ ) “ आयनेयीनीयियः फटखल्लघां प्रत्ययादीनाम् ” ७।१।२॥  
कौ० पृ० ९४

इति, खस्य शङ्क्य ईनादेशः, साहचर्यात् तत्र तद्धितग्रहणात्.

एवमन्यत्रापि. ततः स्त्रियामतटाप्. दीर्घः.

२५ निरु०— ३१२ अत्यप्रभृष्यमैश्वर्यं परं यत्तेज आस्थितम् ॥ २३३॥  
तच्छिखण्डन्तु यस्यास्ति त- ( च्छिखण्डी ) ति चक्षते ।

( ३१३ ) नहुषो, ( ३१४ ) वृषः, ।

ॐ नहुषाय नमः । ॐ वृषाय नमः ।

भा०—तथा, स्वमायया जीवान् नहति बध्नातीति—

( नहुषः ), इति, नैरुक्ताः. यथा,

( १ ) “ तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ” इति. ❀

स एव अमृतोपमया स्वकान्त्या वाचा च सागरस्योदरादनश्रान्तमा-  
श्वासयन् सिञ्चतीति—( वृषः ).

( १ ) “ वृषु, सेचने ” यथा, धा० भादिः कौ० पृ० ४१० १०

निर्व०—ततः, शकन्द्वादित्वात् पररूपम्, एकादेशः. ततो मत्वर्थीय  
आतिशायनिक इति.

( ९ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८ कौ० पृ० ५६

( १० ) “ सौच ” इति, इन्नन्तलक्षणो दीर्घः. इत्यादि. ❀ ६।

४।१३ ॥ कौ० पृ० ६४

१९

तथा स्वमायया जीवान् नहति—बध्नाति इति—( नहुषः ).

( १ ) “ णट्, बन्धने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५, ५.

( २ ) “ णो नः ” ६।१।६५ ॥ कौ० पृ० ३८६

( ३ ) “ पुनहिकलिभ्य उपन् ” इति. ❀ उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३५

स एवामृतोपमया स्वकान्त्या वाचा च तादृश्या, सागरोदरानुमान्तं २०  
मार्कण्डेयमाश्वासयन् वर्पति—सिञ्चति इति—( वृषः ).

निरु०—३१३ जीवान् स्वमायया नित्यं (नहुषो) नहतीति यः ॥ २३४ ॥

३१४ सागरस्योदरे नित्यं वसन्नमृतरूपया ।

स्वदेहकान्त्या वाचापि सम्यगाश्वासयन्मुहुः ॥ २३५ ॥

बहुशस्तिञ्चति तु यः ( वृष ) स्त परिपश्यते ।

( ३१५ ) क्रोधहा,

ॐ क्रोधघ्ने नमः ।

भा०— ( २ ) “ततो मामब्रवीद् बालस्स पद्मनिभलोचनः । श्रीवत्स-  
धारी द्युतिमान् वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ जानामि त्वां परिश्रान्तर्त्नदा  
विभ्रमकाङ्क्षिणम् ” इत्यादि. ॐ भा० अ० १८८—९४ ।  
अथ, भार्गवं रामं ध्वनयति त्रिस्तप्तवारं नरपतिनिरासकरं क्रोधं  
काश्यपप्रार्थनामात्रेण हतवान्—

( क्रोधहा ). ॐ

१० पूर्वं तेभ्यः—

निर्व०—( १ ) “ वृषु, सेचने ” धा० भ्यादिः कौ० पृ० ४१०

( २ ) “ नुदादिभ्यो णल्कौ ” इति, कः.

इगुपथलक्षणो वा, अगुणः. ॐ

अथ, भार्गवरामो ध्वन्यते क्रोधं एकविंशतिकृत्वो नृपनिरासकरं

१५ मर्युं काश्यपप्रार्थनामात्रेण हन्ति स्मेति—

( क्रोधहा ).

( १ ) “ हन, हिंसागत्योः ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३५

( २ ) “ ब्रह्मभूण० ” इति, उपपदनियम—३।२।८७॥ कौ० पृ० ५८४

स्य प्रायोभिप्रायत्वात्, किप्. सार्वकालिको वा, अन्यथापि वा

२० प्रागुक्तः.

( ३ ) “ क्रुध, जिघांसायाम्.”

भावे घञ्. गुणः. हञन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ॐ

पूर्वं तेभ्यः क्रोधं करोति इति—

निरु०—३१५ काश्यपस्य प्रार्थनया यः क्रोधं क्षम्यहानिदम् ॥ २३६॥

२५ हतवान् ( क्रोधहा ) प्रोक्तः पठणः क्रोधनाशकः ।

१ तात ! विश्रान्तकाटाक्षिणम् ।



३१७ कर्ता. ३१८ विश्वबाहुः.

( ३१६ ) क्रोधकृत, ( ३१७ ) कर्ता, ( ३१८ ) विश्वबाहुः,

ॐ क्रोधकृते नमः । ॐ कर्त्रे नमः । ॐ विश्वबाहवे नमः ।

भा०—( क्रोधकृत ) च. ❀

५

तथाविधक्रोधहेतोः कार्तवीर्यस्य च्छेत्ता—

( कर्ता ). यथा,

( १ ) “ निःक्षत्रियां यश्चकार मेदिनीम् ” इति. ❀

एवं, कण्टकोद्धारेण विश्वस्मै बाहु यस्य सः—( विश्वबाहुः ). ❀

निर्व०—( क्रोधकृत ).

१०

( १ ) “ हुक्लज्ज, करणे ” धा०तना०कौ०पृ०४७३

( २ ) “ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु क्लजः ” ३।२।८९॥कौ०पृ०५८४

इति, उपपदनियमाभावात्, अन्यत्रापि उपपदे किप्.

( ३ ) “ ह्रस्वस्य० ” इति, तुक्. अगुणः. ६।१।७१॥कौ०पृ०५५९

क्रोधशब्दो व्युत्पादितः. ❀

१५

तथाविधक्रोधहेतुं कार्तवीर्यं कृन्तति— छिनत्ति इति—( कर्ता ).

( १ ) “ कृती, छेदने ” ईदित्. धा०तुदा०कौ०पृ०४७०

( २ ) “ तृन्तृचौ शंसिषदादिभ्यस्संज्ञायांचानिदौ ” उणा०पा०२

कौ०पृ०६२३ इति, तृच्. स चानिद्. गुणः स्परः.

( ३ ) “ झरो झरि सवर्णे ” इति, ८।४।६५॥कौ०पृ०११ २०

पाक्षिकः प्रथमतलोपः. अनङादि. ❀

एवं, कण्टकोद्धारेण विश्वस्मै सर्वस्मै बाहु— भुजौ अस्य इति—

( विश्वबाहुः ).

निरु०—३१६(क्रोधकृत)क्षत्रियेत्यो यः पूर्वं क्रोधं करोतिसः॥२३७॥

३१७ क्रुद्धेतोः कार्तवीर्यस्य च्छेत्ता ( कर्तति ) शब्दयते । २५

३१८ विश्वस्मै बाहु यस्येति ( विश्वबाहुः ) प्रकीर्तितः॥२३८॥

( ३१९ ) महीधरः ॥

ॐ महीधराय नमः

भा०—एवं, भारवतरणेन महीं धत्ते इति—( महीधरः ).

( १ ) “ च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु । यस्मान्न च्यवसे  
स्थानात् तस्मात्संकीर्त्यसे ( ऽच्युतः ) ” इति. ❀

ब्रह्मादिसाधर्म्येणावतारेषु स्वैश्वर्यप्रच्युतिवैधर्म्यात्—

निर्व०—( १ ) “ बाधू, विलोडने ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३८२

( २ ) “ कुर्मश्च ” इति प्रकरणे, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

१० ( ३ ) “ अर्जिदृशिकम्पमिपंसिवाधामृजिपशितुक्धुग्दीर्घहकाररश्च ”  
इति, कुः. धकारस्य हका—उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

रश्च. विश्वशब्दो ध्युत्पादितः. ❀

इत्थं भारवतरणेन महीं धरति इति—

( महीधरः ).

१५ ( १ ) “ धृञ्, धारणे ” पचाद्यच्. गुणो स्वरः. धा० ङ्वादिः कौ०  
पृ० ४२३

( २ ) “ मह, पूजायाम् ” प्राग्वदच्. स्त्रियाम्, धा० ङ्वादिः कौ०  
पृ० ४११

( ३ ) “ पिद्रौरादिभ्यश्च ” इति गौरादि- ४।१।४१॥ कौ० पृ० ९८  
२० त्वान्, ङीप्, भसंज्ञायाम्.

( ४ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. षष्ठ्या विश्रहः ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६  
कार्यः. तद्वीजं चोक्तमेव. ❀

ब्रह्मादिसाधर्म्येणावतारेषु स्वैश्वर्यप्रच्युतिवैधर्म्यात् तद्वच्च्युतः च्य-  
वनधर्मो न इति—

२५ निरु०—३१९ भारवतरणं कृत्वा गां धत्ते स ( महीधरः ) ।

श्लो० ॥ ३५ ॥ { ३२० } अच्युतः, ( ६२१ ) प्रथितः,

ॐ अच्युताय नमः । ॐ प्रथिताय नमः ।

भा०—( अच्युतः ). ❀

५

तथात्वेन प्रसिद्धः—

( प्रथितः ). यथा,

( १ ) “ तस्य नाम महद्यशः ” ते० २-१-९।

( २ ) “ यशसश्चैकताजनम् ” ❀ रा० ।

तत्रोपजीविनां जीवितरूपत्वात्—

१०

निर्व०—( अच्युतः ).

( १ ) “ च्युद्, गतौ ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४२७

( २ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ०पृ० ५९६

अनिद्. कित्वाद्गुणः. नञ्समासः. नञो नलोपः. ❀

तथात्वेन प्रथते प्रसिद्धो भवति इति—( प्रथितः ).

१५

( १ ) “ प्रथ, प्रख्याने ” प्रागुक्तसूत्रेणाऽकर्मकात्, कर्तरि क्तः.

धा०त्वादिः कौ०पृ० ४१४

( २ ) “ आर्धधातुकस्येड्ग्लोदेः ” इति, इद्. ७।२।३५॥ कौ०

पृ० ३७०

तत्रोपजीविनां जीवितरूपतया प्राणिति अस्मादुपजीवि-जातम् इति-२०

निरु०— ३२० च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु ॥ २३९ ॥

यस्मान्न च्यवते स्थानात् तस्मात्संकीर्त्यते ( ऽच्युतः ) ।

साधर्म्येणावतारेपि ब्रह्मेन्द्रवरुणादिभिः ॥ २४० ॥

न स्वैश्वर्यात्प्रच्युतो यः सो ( ऽच्युतः ) परिकीर्तितः ।

३२१ अच्युतत्वेन लोकेस्मिन् प्रख्यातः ( प्रथितः ) स्मृतः ॥ २४१ ॥ २५

{ ३२२ } प्राणः, { ३२३ } प्राणदो, .  
{ ६७ }

ॐ प्राणाय नमः । ॐ प्राणदाय नमः ।

५ ज्ञा०— ( प्राणः ).

( १ ) “ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तन्मामायुरमृतमित्युपास्व ” कौषी० ।

( २ ) “ अमृतं देवानामायुः प्रजानाम् ”

( ३ ) “ प्राणस्तथानुगमात् ” इति. ❀ ब्र० १-१-२९ ।

अथ, कूर्ममूर्तिं सूचयति— ( प्राणदः ). मरुताम्मथनोचितबलप्रदः.

१० ( १ ) “ अनन्तबलशक्तयः ” इति, तन्मन्त्रवर्णात्. ❀

निर्व०— ( प्राणः ).

( १ ) “ अन, प्राणने ” प्रपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४६.

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इति, अपादाने ३।३।१९॥ कौ०

पृ० ६४७ घञ्. करणत्वविचक्षायां, वापवादः.

१५ ( ३ ) “ हलश्च ” इति वा, उपधावृद्धिः. दीर्घः. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३

( ४ ) “ पूर्वपदात् संज्ञायाम् ” इति, णत्वम्. ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७

( ५ ) “ अनितेः ” इत्यस्यासिद्धत्वादित्युक्तमेव. ८।४।१९॥

कौ० पृ० ४४६

अथ, कूर्ममूर्तिरसूच्यते मन्त्रवर्णानुरोधेन प्राणं मरुतां मथनोचितं

२० बलं ददाति इति— ( प्राणदः ).

( १ ) “ इदाञ्, दाने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ आतोनुपसर्ग कः ” इति, कः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

आद्योपः. व्युत्पादि हि प्राणशब्दः. ❀

निरु०— ३२२ पुंसां जीवितरूपत्वात् ( प्राण ) इत्यभिधीयते ।

२५ ३२३ मरुतां बलदानाच्च समुद्रमथने मुशम् ॥ २४२ ॥

( प्राणदः ) च समुद्रिष्टः कूर्मरूपतया हि सः ।

( ३२४ ) वासवानुजः, । ( ३२५ ) अपान्निधिः,

ॐ वासवानुजाय नमः । ॐ अपान्निधये नमः ।

भा०— अमृतार्थिनं वासवमनु तत्संविधानाय जात इति—

५

( वासवानुजः ).

( १ ) “अनौ कर्मणि” इति, डः. ॐ ३।२।१००॥ कौ० पृ० ५८५  
मध्यमानमहार्णवधारणात्—( अपान्निधिः ). ॐ

निर्व०— अमृतार्थिनं वासवमनु, तत्संविधानाय जात इति—

( वासवानुजः ).

१०

( १ ) “जनी, प्रादुर्भावे” अनुपूर्वः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

जनेरिति वर्तमाने,

( २ ) “अनौ कर्मणि” इति, डः. णिलोपः. ३।२।१००॥ कौ० पृ० ५८५

( ३ ) “वस, निवासे” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

( ४ ) “शृस्वृस्तिहितृप्यसिबसिहनिहृदिबन्धिमनिभ्यश्च” १५

इति, डः. इत्थं निष्पन्नाद्वसुशब्दात्, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

अणुचेति वर्तमाने,

( ५ ) “ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ” वार्ति० ५।२।१०३॥

कौ० पृ० ३२८

इति, मत्वर्थे अण्. आदिवृद्धिः. गुणवादेशौ. ततस्तत्सर्वणदीर्घः. ॐ २०

मध्यमानमहार्णवधारणात् अपां— जलबाहुल्यात्, समुद्रस्य

निधिः— स्थानम् इति—

( अपान्निधिः ). मित्रं पदम्.

( १ ) “डुधाञ्, धारणपापणयोः” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

निपूर्वः. घुसंज्ञायाम्,

२५

निर्व०— ३२४ वामवस्यानुजत्वेन जानत्वाद् ( वामवानुजः ) ॥ २४ ॥

३२५ ( अपान्निधिः ) मध्यमानमहार्णवधारणात् ।

( ३२६ ) अधिष्ठानम्,

ॐ अधिष्ठानाय नमः ।

ज्ञा०—( १ ) “ मन्दराद्रे ( रविष्ठानं ) भ्रमतोऽभून्महामुने ” इति—  
५ ( अधिष्ठानम् ).

निर्व०—(२) “उपसर्गे घोःकिः” इति, किः. ३।३।९२॥ कौ० पृ० ६५८  
आहोपः. प्राक्तने तु पदे,

( ३ ) “ आप्लृ, व्यानौ ” धा०स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( ४ ) “ क्विब्वचि० ” इत्यतः क्विचित्ति वर्तमाने, उणा० पा० २ कौ०

१० पृ० ६२१

( ५ ) “ आमोतेर्ह्रस्वश्च ” इति, क्विप्. उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

आकारस्य ह्रस्वश्च. तत आमृ. संहितायाम्,

( ६ ) “ यरोनुनासिकेनुनासिको वा ” इति, ८।४।४५॥ कौ० पृ० १९

पाक्षिकोऽनुनासिकः. ॐ

१५ मन्दरोनधिष्ठानतया भ्रमन्, सोयमधितिष्ठति अस्मिन् इति—(अधिष्ठानम्).

( १ ) “ ठा, गतिनिवृत्तौ ” अधिपूर्वः. धा०स्वादिः कौ० पृ० ४२४

पत्तः. टवर्गस्तवर्गजः.

( २ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इति, अधिकरणे, ल्युट्. योरनः.

दीर्घः. ३।३।११७॥ कौ० पृ० ६६२

२० ( ३ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” इत्यौत्सर्गिकस्य पत्वस्य. ८।३।५९॥

कौ० पृ० ३४

( ४ ) “ सात्वशब्दोः ” इति, निपेधे प्राप्ते, ८।३।१११॥ कौ० पृ० ३५८.

( ५ ) “ उपसर्गात्—सुनोति—सुवति—स्यति—स्तौति—स्तोमति—स्था-

सेनय—सेध—सिच—सज्ज—स्वजाम् ” इति, पः. हुत्वम्. ८।३।६५॥

२५ कौ० पृ० ३८४

निरु०—३२६ भ्रममाणं मन्दरादि धृतवान् यो महाजले ॥२४४॥

( अधिष्ठानं ) तमेवाहुरधिष्ठानप्रदो मनुः ।

( ३२७ ) अप्रमत्तः, ( ३२८ ) प्रतिष्ठितः, ॥

ॐ अप्रमत्ताय नमः । ॐ प्रतिष्ठिताय नमः ।

भा०—एवंविधानां त्राणेपु—

( अप्रमत्तः ), अत्यन्तमवहितः. ❀

स्वयमन्यानपेक्षया स्वे महिम्नि—( प्रतिष्ठितः ).

( १ ) “ स भगवः क प्रतिष्ठित ” इति, छा० उ० ७-२४-१।

( २ ) “ स्वे महिम्नि ” इति, छा० उ० ७-२४-१।

( ३ ) “ स्वे महिम्नि स्थितं देवम् ” इति च. ❀ वि० । १०

निर्व०—“ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महामाष्ये ॥

एवंविधानां तत्राणे सावधानतया, प्रमत्तोऽनवहितो न इति—

( अप्रमत्तः ).

( १ ) “ मदी, हर्षे ” प्रपूर्वः. ईदित्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५९

( २ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना अकर्मकात्, ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६१५

कर्तरि क्तः.

( ३ ) “ श्वीदितो निष्ठायाम् ” इतीणिपेधः. ७।२।१४॥ कौ० पृ० ५८९

( ४ ) “ रदाभ्याम् ” इति, निष्ठानत्वं प्राप्तम्, ८।२।४२॥ कौ० पृ० ५८६

( ५ ) “ नद्यात्स्यापृमूर्छिमदाम् ” इति, ८।२।५७॥ कौ० पृ० ५८९

प्रतिपिध्यते. चत्त्वम्. नञ्समासः. नलोपः. ❀

स्वयमन्यानपेक्षया, स्वे महिम्नि सुस्थितः इति—

( प्रतिष्ठितः ).

( १ ) “ ठा, गतिनिवृत्तौ ” या० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२४

प्रतिपूर्वः. पस्तः. टवर्गस्तवर्गजः.

निर्ह०—३२७ अत्यन्तावहितप्राणे (सप्रमत्तः) प्रकीर्तितः ॥ २४५ ॥ २५

( ३२८ ) स्वे महिम्नि स्थितो यस्तु स ( प्रतिष्ठित ) उच्यते ।

श्लो० ॥ ३६ ॥ ( ३२९ ) स्कन्दः, ( ३३० ) स्कन्दधरो,

ॐ स्कन्दाय नमः । ॐ स्कन्दधराय नमः ।

५ भा०—स्वयमसुरादीन् स्कन्दयति शोषयतीति—( स्कन्दः ). ❀  
तादृशं सुरसेनान्यमपि धरत इति—

( स्कन्दधरः ). सोपि हि, तस्य विभूतिः.

( १ ) “ सेनानीनामहं स्कन्दः ” इति. ❀ गी० १०—२४ ।

( १ ) “ भुवनभृत् ” इति, तन्मन्त्रवर्णात्—

१० निर्व०—( २ ) “ गत्यर्थाकर्मकश्चिपशीङ्स्थास० ” ३।४।७२॥

कौ०पृ० ५९६

इत्यादिना कर्तरि क्तः. अनिट्.

( ३ ) “ द्यति—स्यति—मा—स्थामिनि किति ” इति, ७।४।४० ॥

कौ०पृ० ५९४

१५ तादौ किति आत इत्वम्. कित्वात्त गुणः.

( ४ ) “ उपसर्गात् सुनोति० ” इत्यादिना पः. ८।३।६५ कौ०पृ० ३८४

दुत्वम्. स्वयमसुरादीन् स्कन्दयति—शोषयतीति—( स्कन्दः ).

( १ ) “ स्कन्दिर्, गतिशोषणयोः ” इति. धा० ञ्वादिः कौ०पृ० ४२९

णिच्. ततः पचाद्यच्. णिलोपः. ❀

२० तादृशसुरसेनान्यं स्कन्दं गुहमपि विभूतितया धरतीति—( स्कन्दधरः )

( १ ) “ धृञ्, धारणे ” धा० ञ्वादिः कौ०पृ० ४२३

कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच्. गुणोरपरः. स्कन्दशब्दो

व्युत्पादितः. ❀

मन्त्रवर्णात्—

३२. निरु०—३२९ अमुरादीन् शोषयति ( स्कन्दः ) स्कन्दयतीति यः ॥ २४६ ।

३३० स ( स्कन्दधर ) आरन्यातः पठाननविधारणात् ।



( ३३१ ) धुर्यः, ( ३३२ ) वरदो,

ॐ धुर्याय नमः । ॐ वरदाय नमः ।

भा०—( धुर्यः ).

( १ ) “ धुरोयद्वकौ ” इति, यत्. ❀ ४।४।७७॥ कौ० पृ० २८७  
अन्येत्योपि लोककार्यधुर्येत्यो देवेभ्यः तांस्तान् वरान् ददातीति—

( वरदः ). ❀

निर्व०—धुरं भुवनभारं वहतीति—( धुर्यः ).

( १ ) “ धुर्वीत्ययं हिंसाकर्मा ” ततो, धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०५ १०

( २ ) “ भाज—भास—धुर्वि—द्युतोर्जि—पू—जुग्रावस्तुवः—किप् ”

३।२।१७७॥ कौ० पृ० ६०७

इति, किप्, तद्धोपः.

( ३ ) “ राद्धोपः ” इति, वल्लोपः. एवंनिष्पन्नात्, ६।४।२१॥

कौ० पृ० ५११

धूर्शब्दात्,

( ४ ) “ तद्वहति० ” इत्यधिकारे ४।४।७६॥ कौ० पृ० २८७

( ५ ) “ धुरोयद्वकौ ” इति, यत्. ४।४।७७॥ कौ० पृ० २८७

( ६ ) “ हलि च ” इति उपधाया इको दीर्घे प्राप्ते, ८।२।७७॥ कौ० पृ० ६३

( ७ ) “ यच्चिजम् ” इति, जसंज्ञायाम्, १।४।१८॥ कौ० पृ० ३८ २०

( ८ ) “ न नकुर्छुराम् ” इति, तन्निषेधः. ❀ ८।२।७९॥ कौ०

पृ० २८७

अपरेभ्योपि भुवनकर्मधुरंधरेभ्यो देवेभ्यः तांस्तान् वरान् ददातीति—

( वरदः ).

( १ ) “ इदाम्, दाने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

निरु०—३३१ भुवनं धृत्मान् ( धुर्यो )

३३२ ( वरदो ) ऽसीष्टः स्मृतः ॥ २४७ ॥

( ३३३ ) वायुवाहनः, ।

ॐ वायुवाहनाय नमः ।

भा०— तद्वथा—

५ ( वायुवाहनः )— जगत्प्राणं वायुं वाहयतीति. ❀

अथ, द्विपट्काध्यात्मविषयः—

निर्व०—( २ ) “ आतोनुपसर्गे कः ” इति, कः. आतो लोपः. ३।२।  
३॥कौ०पृ०५७०

( ३ ) “ वृञ्, वरणे ” धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२

१० ( ४ ) “ अकर्तरिच कारके० ” अप् इत्यनुबुत्तौ, ३।३।१९॥कौ०  
पृ०६४७

( ५ ) “ ग्रहवृद्धनिधिगमश्च ” ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३  
इत्यप्. गुणो रपरः. ❀

तद्वथा, वायुं— जगत्प्राणं वाहयति-वहनधर्माणं करोतीति—

१५ ( वायुवाहनः ).

( १ ) “ वह, प्रापणे ” णिच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३२  
वृद्धिः. ल्युः. ल्युद्धा. बाहुलकात्, इत्यादि. अनः. णिलोपः.

( २ ) “ वा, गतिगन्धनयोः ” धा०अदा० कौ०पृ०४४३

( ३ ) “ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशून्य उण् ” इत्युण्. उणा०

२० पा० १ कौ०पृ०६०९

( ४ ) “ आतो युक् चिण्कृतोः ” इति, ७।३।३३॥कौ०पृ०५३९  
णिति रुति धातोर्भुक्. ❀

अथ, द्विपट्काध्यात्मविषयः आर्पनिरुक्तानुसारात् (वासुः) विश्वम्—  
आवासयन्, आच्छादयन्, वसन्, वासाधिकरणभूतधासी ( देवः )

३५ क्रीडन्. विजिगीषमाणः, द्योतमानः गच्छंश्चेति —

निरु०—३३३ जगत्प्राणं ग्रहति यो ( वायुवाहन ) उच्यते ।

{ ३३४ } वासुदेवो,  
{ ७०१ }

ॐ वासुदेवाय नमः ।

भा०— ( वासुदेवः )—वासुश्वासौ देवश्चेति. विश्वं स्वस्मिन् सवि-  
'त्रीव वासयन्, पक्षाभ्यामिवाच्छादयंश्च, तस्मिन् वसतीति—वासुः. ५  
एवं क्रीडति, विजिगीषते, अथ च द्योतते, स्तूयते, गच्छति, चेति  
( देवः ) अतो ( वासुदेवः ); निरुचुश्च कपयः.  
( १ ) “छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधि-  
वासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः ” ज्ञा० मो० १६६ ।

निर्व०— ( वासुदेवः ).

१०

( १ ) “ दिवु, क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वम-  
कान्तिगतिषु ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२

( २ ) “ इगुपयज्ञा-प्री-किरः कः ” इति, ३।१।१ ३५॥ कौ० पृ० ५६७  
कापवादः पचादिपाठादच्. लघूपथगुणः.

( ३ ) “ वस, निवासे ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४३२ १५

( ४ ) “ वस, आच्छादने च ” णिच्. वृद्धिः, धा० अदा० कौ० पृ० ४३८

( ५ ) “ शृस्वृत्तिहि० ” इत्यत्र चकारात्, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९  
बाहुलकात् वा, उः, णिलोपः.

( ६ ) “ वस, निवासे ” इति शुद्धाद्वा. धा० ऋादिः कौ० पृ० ४३२  
बाहुलकात् उण्— कर्तर्यधिकरणे वा. उपधावृद्धिः. २०

निरु०—३३४ सर्वभूतान् वासयति वासुस्त परिकीर्तितः ॥ २४८ ॥

दिवुधातोरपि क्रीडाव्यर्थकत्वाद्विशेषतः । वासुश्वासौ देवश्चेति

( वासुदेवः ) प्रकीर्तितः ॥ २४९ ॥ सर्वभूतेष्वपि वसन् स्वस्मिन्

भूतानि वासयन् । यः क्रीडति मुद्रा यद्वा ( वासुदेव ) स्त उच्यते

॥ २५० ॥ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततस्त २५

( वासुदेवे ) नि विद्वदिः परिपठ्यते ॥ २५१ ॥

( ३३५ ) बृहद्भानुः.

ॐ बृहद्भानवे नमः ।

भा०—( २ ) “ वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वादेवयोनितः । वासुदेव-  
५ स्ततो ज्ञेयः सर्वेषामपि पठ्यते” भा० उ० ६८—३।

( ३ ) “ सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यत्रेति वै यतः । ततस्त वासुदेवेति  
विद्वद्भिः परिपठ्यते” इति, सर्वशास्त्रे. वि० १—२—१२।

गुह्यमिति, नातिव्यज्यते. ❀

तदेव व्याचिकीर्षति. तत्र यद्भोगविभूत्या द्योतमानत्वं तदाह-

१० ( बृहद्भानुः )—बृहन्तो भानवो नित्यदीप्ताः अस्येति. ❀

निर्व०— यदा तु तत्रापि निरुक्तस्वातन्त्र्यम्. तदा न कोप्ययं बलः  
अन्यच्चाप्येवमूह्यम्. एवं निरुक्तप्रदेशे सर्वत्रापि. न्यरूपि चेदं प्रागेव.  
अन्यदप्यत्र वक्तव्यं सर्वशास्त्रगुह्यमिति. नातिव्यज्यते. ❀

तदेव व्याचिकीर्षति. तत्र धात्वर्थनिर्देशक्रमाविवक्षया यत् भोगविभू-

१५ त्या द्योतमानत्वं तत् तावदुच्यते. बृहन्तो महान्तो विश्वदीप्ताः,  
भानवः—किरणाः अस्येति—

( बृहद्भानुः ).

( १ ) “भा, दीप्तौ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( २ ) “दा-भान्यां नुः” इति, नुः. अनिट्. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

२० ( ३ ) “बृह बृहि, वृद्धौ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

( ४ ) “ वर्तमाने पृषद् बृहन् महज्जगच्छतृवच्च” उणा० पा० ३  
कौ० पृ० ६२२

इति, अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते.

शतृवत् कार्यमाह च भवति. तेनोगित्कार्यं गुणाभावश्च निपाननात्;

२५ बृहेरिदित्त्वान्त्रुमो नलोपोपि. जश्त्वम्. ❀

निरु०—३३५ बृहन्तो भानवो यस्य स ( बृहद्भानु ) रुच्यते ।

३३६) आदिदेवः, (३३७) पुरन्दरः, ॥

ॐ आदिदेवाय नमः । ॐ पुरन्दराय नमः ।

भा०—यदवरविभूत्या क्रीडति; तदाह—

५

( आदिदेवः ); यथा,

( १ ) “संप्रयोज्य वियोज्याऽयं कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान्”

अ० ३०—४० ।

( २ ) “अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी । मोदते भगवान् विष्णुर्बालः क्रीडनकैरिव” ❀ भा० स० ६२—३४। १०

छादनात् यत् असद्बाधनिवारणं तदाह चतुर्भिः. असुरपुराणि दारयतीति—

( पुरन्दरः ).

निर्व०—अथ, यदवरविभूत्या क्रीडनं तदुच्यते. संप्रयोज्य वियोज्य च, कामकारकरणतया, आदिः—प्रथमबीजभूतश्चासौ देवः क्री- १५  
डंश्चेति ( आदिदेवः ).

( १ ) “ दिवु, क्रीडादौ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२

पचाद्यच्. गुणः. आदिशब्दो व्युत्पादितः. ❀

छादनाद्यत् बाधनिवारणं तदुच्यते चतुर्भिः. पुराणि असुरपुराणि तदुपलक्ष्याणि आग्निदैविकानि असुरपिशाचाशनिग्रहादिजनयानि २०  
तानि दारयति—भेदयति इति—

( पुरन्दरः ).

( १ ) “दृ, विदारणे” णिच्. वृद्धिः. धा० वयादिः कौ० पृ० ४७६  
रपरत्वम्.

निरु०—३३६ यः क्रीडती (त्यादिदेवः) पादात्मकविभूतिभिः २५

॥ २५२ ॥ ३३७ ( पुरन्दर ) इति ग्यातन्निगुणां विदारणात् ।

श्लो० ॥ ३७ ॥ ( ३३८ ) अशोकः,

ॐ अशोकाय नमः ।

भा०—( १ ) “ वाचंयमपुरन्दरौ च ” इति, निपातितः. ६।३।६९॥

५ कौ०पृ०५७७

असुरपिशाचाऽशनिग्रहाद्याधिदैविकभयहरणप्रदर्शनमेतत्. ❀

आध्यात्मिकानां शोकमोहाशनायादीनां विरोधी—

( अशोकः ). ❀

निर्व०—( २ ) “ पृ, पालनपूरणयोः ” धा०क्रयादिः का०पृ०४७६

१० ( ३ ) “ भाज भास० ” इत्यादिना क्तिप्. ३।२।१७७॥ कौ०पृ०६०७

( ४ ) “ उदोष्ठचपूर्वस्य ” इति, किति ७।१।१०२॥ कौ०पृ०४४९

कृतः उत्त्वं. स्परत्वम्. अगुणः. एवं निष्पन्ने पूर्युपपदे,

( ५ ) “ पूस्तर्वयोर्दारित्तहोः ” ३।२।४१॥ कौ०पृ०५७७

इति, दारेः खच्.

१५ ( ६ ) “ खचि ह्रस्वः ” इति, खच्परे णौ. ६।४।९४॥ कौ०पृ०५७७

उपधाह्रस्वः. णिलोपः.

( ७ ) “ वाचंयमपुरन्दरौ च ” इति, व्युत्पा—६।३।६९॥ कौ०पृ०५७७

दितस्य पुरोऽमन्तत्वं निपात्यते. अनुस्वारस्परसवर्णौ. ❀

शोकस्य तदुपलक्ष्याणामाध्यात्मिकानां शोकमोहाशनायादीनां

२० विरोधीति—( अशोकः ).

( १ ) “ शुच, शोके ” धा०क्रयादिः कौ०पृ०३९०

( २ ) “ ईशुचिर्, पूतीभावे ” वा, धा०दिवा० कौ०पृ०४५५

पूतीभावः क्लेदः. भावे वच्. गुणः.

( ३ ) “ चजो० ” इति, कुत्वम् कः, विरोवार्ये ७।३।५२॥ कौ०पृ०५६०

२५ नञ्. तत्पुरुषः. नञो नलोपः.

निरु०—३३८(अशोकः) शोकमोहादिनाशकः परिकीर्तितः॥२५३॥

( ३३९ ) तारणम्, { ३४० } तारः, { ३४१ } शूरः,

ॐ तारणाय नमः । ॐ ताराय नमः । ॐ शूराय नमः ।

भा०—आधिभौतिकेभ्यश्च वैरिचोरव्याध्यादिभ्येभ्यस्तारयतीति— ५

( तारणः ). ❀

सन्निधानाच्च सर्वसंसारभयात्तारयतीति— ( तारः ). अथर्वशिरसि,

( १ ) “ गर्भजन्मजरामरणसंसारसागरमहाभयात्तारयतीति

तस्मादुच्यते तारः” इति. अ० ।

( २ ) “ अपहतपाप्मा विजरः” छा० ८—१—५ ।

१०

इत्यादिका च श्रुतिरेतत्प्रकरणप्रवणा. ❀

यद्विजिगीपुत्वम्; तदाह शूर इति— ( शूरः ). समर्थो जैत्रः.

निर्व०—आधिभौतिकेभ्यश्च वैरिचोरव्याघ्रादिभ्येभ्यः तारयतीति—

( तारणः ).

( १ ) “ तृ, प्लवनतरणयोः” णिच्. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२७ १५

( २ ) “ अचोऽङिति” इति, वृद्धिः. स्परत्वम्. ७ । २ । ११५ ।।

कौ० पृ० ४२

नन्दादित्युः; ल्युट्वा. बाहुलकादित्यादि. योरनः. णेलोपः.

( ३ ) “ अट्कुप्वाङ्” इति णत्वम्. ❀ ८ । ४ । २ ।। कौ० पृ० ३२

सन्निधानाच्च सर्वसंसारभयात्तारयतीति—

२०

( तारः ). पूर्ववत् धातुः. णिच्. वृद्धिः. स्परत्वम्. पचाद्यच्.

णिलोपः. ❀

यद्विजिगीपुत्वम्; तदुच्यते. शूरः समर्थः जैत्र इति— ( शूरः ).

निरु०—३३९ य ( स्तारण ) स्तारयति वैरिव्याध्यादिभ्योऽतिः ।

३४० ( तारः ) संसारभयतो नित्यं तारयतीति सः ॥ २५४ ॥ २५

३४१ विजिगीपुनया जैत्रः समर्थः ( शूर ) उच्यते ।

{ ३४२ } शौरिः,  
{ ६५० }

ॐ शौरये नमः ।

भा०—( १ ) “ शु, गतौ ” ॥ सौत्रोयम् ॥ कौ० पृ०

५ ( २ ) “ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ” इति, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०  
क्रन् प्रत्ययो दीर्घश्च. ❀

यद्विशेषतो भक्तान् गच्छति तत्प्रदर्शयति—

( शौरिः )—शूरस्य वसुदेवस्यापत्यम्.

( १ ) “ अत इञ् ” ❀ ४।१।९५॥ कौ० पृ० २०९

१० निर्व०—( १ ) “ शु, गतौ ” ॥ सौत्रोयं धातुः ॥ कौ० पृ०

( २ ) “ सु-सूधा-गृध्रिन्यः क्रन् ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०  
इति वर्तमाने,

( ३ ) “ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०  
इति क्रन्. धातोश्च दीर्घः. अनिट्. ❀

१५ यद्विशेषतो भक्तान् प्रति गमनं तत्प्रदर्शयते

शूरस्य वसुदेवस्य अपत्यमिति—

( शौरिः ).

( १ ) “ शु, गतौ ” प्राग्देव सर्वम् ॥ सौत्रोयं धातुः ॥ कौ० पृ०  
एवं निर्व्यूढाच्छूरशब्दात्,

२० ( २ ) “ अत इञ् ” तदपवादे च, ४।१।९५॥ कौ० पृ० २०९

( ३ ) “ ऋप्यन्धकवृष्णि कुरुभ्यश्च ” ४।१।११४॥ कौ० पृ० २१३  
इति, वृष्णिलक्षणेऽणि प्राप्ते, तदपवादो,

( ४ ) “ बाह्वादिभ्यश्च ” इति, बाह्वादिरेव-४।१।९६॥ कौ० पृ० २०९  
रुनिगणत्वात् इञ्. भसंज्ञायाम्,

२५ ( ५ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।१।१४८॥ कौ० पृ० ५६

निरु०—३४२ शूरस्य वसुदेवस्य योऽपत्यं (शौरिः) रुन्यते ॥ २५५॥



( ३४३ ) जनेश्वरः, । ( ३४४ ) अनुकूलः,

ॐ जनेश्वराय नमः । ॐ अनुकूलाय नमः ।

भा०—एवं सर्वसंप्लवणोज्ज्वलैश्वर्यमहौघः—

( जनेश्वरः ). ❀

अथ च, निसर्गमहत्त्वेन विस्मयमदमानवर्जनादनुद्वेलः—

( अनुकूलः )—कूलमनुवर्तत इति; यथा,

( १ ) “ वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः”

भक्तभण्डो वा—

( अनुकूलः ).

निर्व०—( ६ ) “तद्धितेष्वचामादेः” ७।२।११७।।कौ०पृ०२०४

इति, आदिवृद्धिरौकारः. ❀

एवं सर्वसंप्लवणोज्ज्वलैश्वर्यमहौघतया, जनानाम् ईश्वरः इति—

( जनेश्वरः ).

( १ ) “ ईश, ऐश्वर्ये” धा०अदा०कौ०पृ०४३८

( २ ) “ स्थेशभास०” इत्यादिना, ३।२।१७५।।कौ०पृ०६०६

वरच् प्रत्यय इत्यादि.

( ३ ) “ जनी, प्रादुर्भावे” धा०दिवा०कौ०पृ०४५४

पचाद्यच्. सांहितिको गुणः. ❀

अथ च, नैसर्गिकमहत्त्वेन, विस्मयमदमानवर्जनात् अनुद्वेलतया,

अनुकूलः— कूलमनुवर्तमान इति वा, भक्तभण्ड इति वा,—

( अनुकूलः ).

निरु०—३४३ प्लवणोज्ज्वलनैश्वर्यमहौघस्स्या ( जनेश्वरः ) ।

३४४ स्वभावतो महत्त्वेऽपि मदविस्मयवर्जनात् ॥ २५६ ॥

भक्तैकप्रवणो नित्यम् ( अनुकूल ) इति स्मृतः ।

( ३४५ ) शतावर्तः,

ॐ शतावर्ताय नमः ।

भा०—( १ ) “ हस्तावलम्बको ह्येको भक्तिक्रीतो जनार्दनः ”

६ ( २ ) “ यदि शक्रोपि गच्छ त्वमतिचञ्चलचेष्टित ” वि० पु० ५६-१५।  
इत्यादि. ❀

तथा,

( शतावर्तः )— शतमावर्ता अस्येति, आवर्तशब्देनैश्वर्यविजृम्भितानि  
लक्ष्यन्ते, अतिवेलमप्यनुवेलीक्रियमाणमिदमैश्वर्यं संकटगतिशोभसमुद्भ-

१० वत्सरिदावर्तवत्विजृम्भते. एवम्,

निर्व०—( १ ) “ कूल, आवरणे ” घा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०४

इगुपथलक्षणः कः, अनुपूर्वो गतिसमासः, तत्पुरुषः.

( २ ) “ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ” २।४।२६॥ कौ० पृ० १५६

इति, परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायाम्,

१५ ( ३ ) “ द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः ” २।४।२६॥

कौ० पृ० १५६

इति, तन्निषेधः. ❀

तथा शतम्, आवर्तविशेषाः अतिवेलत्वेप्यनुवेलीक्रियमाणतया संकट-  
गतिशोभसमुद्भवत्सरिदावर्तवत् तदुपलक्ष्याप्यैश्वर्यविजृम्भितानि,

२० अस्येति—

( शतावर्तः ).

( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” आङ्पूर्वः, घा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१२

भावे घञ्, लघूपधगुणः स्वरः.

( २ ) “ दश, दशने ” घा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३१

२५ निरु०—३४५ ऐश्वर्यजृम्भितामित्या आवर्ता यस्य नित्यशः॥ २५७॥

शतं सन्ति ( शतावर्ता ) वस्वर्णा भुक्तिमुक्तिदः ।

( ३४६ ) पञ्ची,

ॐ पद्मिने नमः ।

भा०—( १ ) “शान्तोदितविज्ञानप्राणाय ”

इति परमन्त्रालिङ्गं समर्थितम्. ❀

एवं वासुदेवत्वं गुणतो विवृत्य, रूपतोपि विव्रियते. लीलापन्नेन  
नित्ययोगात्—

( पञ्ची ). ❀

निर्व०—( ३ ) “ कनिन्युवृषि० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१८

इत्यतः कनिन्निति वर्तमाने,

( ४ ) “ नुदशेर्गुणश्च ” इति, कनिन्.

( ५ ) “ अनदिताम्० ” इति, नलोपः ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

पुनरपि स एवावर्तते. ततः,

( ६ ) “ पञ्चदशतौ वर्गे वा ” ५।१।६०॥ कौ० पृ० ३०१

इति संख्यायाः कनोपवादतया, पाक्षिकडत्वन्तो निपातः. ङित्वाङ्ङि- १५

लोपः. कर्मधारयः. नलोपः एवं सिद्धात् दशदशच्छब्दात्,

( ७ ) “ तदस्य परिमाणम् ” इत्यर्थे ५।१।५७॥ कौ० पृ० ३००

( ८ ) “ पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति

नवतिशतम् ” इति, तप्रत्ययः. ५।१।५९॥ कौ० पृ० ३००

प्रकृतेश्चान्नावश्च निपात्यते; यद्वा. लाघवात् रुद्धिशब्दा एव निपात्यन्ते. २०

बहुव्रीहिः. ❀

इत्थं वासुदेवत्वं गुणतो विवृतम्, अथ, रूपतोपि विव्रियते.

लीलापन्नेन नित्ययोगात्. पन्नं नित्यमस्यास्तीति,—

( पञ्ची ) व्युत्पादितो हि, पदतेर्गस्यप्रत्यये पन्नशब्दः ?

निरु०—३४६ गुणतो वासुदेवत्वमुक्तं रूपादिरुच्यते ॥ २५८ ॥ २५-

लीलापन्नधरो नित्यं ( पञ्ची ) ति परिकीर्त्यते ।

(३४७) पद्मनिभेक्षणः, ॥ श्लो० ॥ ३८ ॥

{ ४८ } ( ३४८ ) पद्मनाभो,

६ ॐ पद्मनिभेक्षणाय नमः । ॐ पद्मनाभाय नमः ।

भा०— अमलकमलास्फालननिभं श्रमापहं वीक्षणमस्येति—

( पद्मनिभेक्षणः ). ❀

नाभिश्च पद्मनिभोऽस्येति— ( पद्मनाभः ). ❀

निर्व०— ततो नित्ययोगे, मत्वर्थीयोऽत इनिः.

१० ( १ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

( २ ) “ सौच ” इतीभन्तलक्षणो दीर्घः. इत्यादि. ❀ ६।४।१३॥

कौ० पृ० ६४

तथा, पद्मनिभम्. अमलकमलास्फालनसदृशम्, ईक्षणम्

श्रमापहवीक्षणम्, अस्येति— ( पद्मनिभेक्षणः ).

१५ ( १ ) “ ईक्ष, दर्शने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०६

( २ ) “ ल्युट् च ” इति, भावे ल्युट् योरनः. णत्वम्. ३।३।११५॥

कौ० पृ० ६६२

( ३ ) “ भा, दीप्तौ ” निपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( ४ ) “ आतश्चोपसर्गे ” इति, कः. आलोपः. ३।१।१३६॥ कौ०

२० पृ० ५६८ पद्मशब्दो व्याकृतः. एवमुत्तरत्रापि. गुणः. ❀

तथा पद्मम्, पद्मनिभा, नाभिः अस्येति— ( पद्मनाभः ).

( १ ) “ णह, वच्यने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

निरु०— ३४७ स्वच्छाम्बुजातसदृशमीक्षणं श्रमहारि च ॥ २५९॥

यस्यास्ति भक्तरक्षायां स स्यात् ( पद्मनिभेक्षणः ).

२५ ३४८ नाभिश्च पद्मवदस्य ( पद्मनाभः ) सं उच्यते ॥ २६०॥

( ३४९ ) अरविन्दाक्षः,

ॐ अरविन्दाक्षाय नमः ।

भा०—अरविन्दसुन्दरे, अक्षिणी. अस्मेति—( अरविन्दाक्षः ). ❀  
स्वसदृशेन सुरभिकोमलेन आसनपद्मेन, उपासकमानससरसिजेन ५  
वा, गीर्यते स्वान्तरवस्थाप्यत इति—

निर्व०—( २ ) “ णोनः ” ६।१।६५॥कौ०पृ० ३८६

( ३ ) “ नहेर्भश्च ” इति इजि भकारे च उणा० पा० ४ कौ०पृ० ६३८

अन्तादेशे, वृद्धौ च नाभिश्चो व्युत्पादितः. बहुव्रीहिः. ततः,

( ४ ) “ अच् प्रत्यन्वव० ” इत्यत्र, ५।४।७५॥कौ०पृ० १८३ १०

अजिति योगविभागात् अच्समासान्तः.

( ५ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६

तथा, अरविन्दे तद्वत् सुन्दरे, अक्षिणी, अस्मेति—

( अरविन्दाक्षः ). व्युदपादि ह्यशेरक्षिशब्दः ।

( १ ) “ विद्ल, लाजे ” धा०तुदा० कौ०पृ० ४७० १५

( २ ) “ गवादिषु विन्देस्संज्ञायाम् ” इति, ३।१।१३८॥कौ०पृ० ५६८

शः—ततस्तुदादिलक्षणशस्य किन्वादगुणः.

( ३ ) “ शेमुचादीनाम् ” इति, गुम्. ७।१।५९॥कौ०पृ० ४७०

अनुस्वारपरसवर्णौ. परपरम्.

( ४ ) “ क्र, गतौ ” पचाद्यच्. गुणः. स्परः. दीर्घः. ततो धा० २०

जुहो० कौ०पृ० ४५२

( ५ ) “ बहुव्रीहौसक्य्यदणोः० ” इति, पच्. ५।४।११३॥कौ०पृ०

१६६ प्रागुक्तन्यायात्तदप्रामौ,

( ६ ) “ अदणोऽदर्शनात् ” इत्यज्वा. ५।४।७६॥कौ०पृ० १८३

( ७ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६ २५

स्वसदृशेन सुरभिकोमलेन पद्मेन आसनपद्मेन, उपासक—

निरु०—३४९ रत्नारविन्दनयन ( स्त्ररविन्दाक्ष ) ईरितः ।

( ३५० ) पद्मगर्भश्च, ( ३५१ ) शरीरभृत्, ।

ॐ पद्मगर्भाय नमः । ॐ शरीरभृते नमः ।

५ भा०—( पद्मगर्भः ).

( १ ) “ अर्तिगृह्यां भन् ” यथा, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३१

( २ ) “ दहरं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकम् ” तै० ना०  
६-१०-२३ ।

( ३ ) “ दहरं पुण्डरीकं वेश्म ” इत्यादि. छा० ८-१-३ ।

१० ( ४ ) “ सरसिजासनसन्निविष्टः ” ❀

ईदृशेन शुभाश्रयेण स्वशरीरभृत्तमुपासकं पुष्पातीति—

( शरीरभृत् )—उपास्यगुणैर्हि तेषां पोषः ?

निर्व०—मानससरसिजेन वा, गीर्यते स्वान्तरवस्थाप्यत, इति—  
( पद्मगर्भः ).

१५ ( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८

( २ ) “ अर्तिगृह्यां भन् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३१

इति. कर्मणि भन्. गुणः स्पर्शः.

( ३ ) “ नेडुशि० ” इति नेट्. पद्मशब्दः ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१  
प्राग्वत्. ❀

२० ईदृशेन शुभाश्रयेण शरीरं स्वशरीरभृत्तं उपासकं विभर्ति पुष्पातीति—  
( शरीरभृत् ).

( १ ) “ हुभृञ्, धारणपोषणयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

निरु०—३५० योगिहत्पुण्डरीकस्यः ( पद्मगर्भः ) स उच्यते ॥ २६१ ॥

३५१ योगिहत्कजमध्यस्थः स्वदेहं तं विभर्ति यः ।

२५ ( शरीरभृत् ) स कथिनो वस्वर्णो भक्तिभुक्तिदः ॥ २६२ ॥

( ३५२ ) महाद्धिः,

ॐ महाद्धये नमः ।

भा०—( १ ) “ वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमान्  
जगतोऽस्य सौम्यरूपः ” वि० पु० ३-७-२४ । ५

( २ ) “ ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति ” इति च, छा० ।  
उपासको हि तस्यात्मवच्छरीरवच्च ?

( ३ ) “ रक्षते भगवान् विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत् ” इति. ❀  
अथ, विभूतितोपि स एव विव्रियते. तद्योगक्षेमक्षमनिस्तीमविभूतिः—  
( महाद्धिः ). १०

निर्व०—( २ ) “ वासरूपोऽद्वियाम् ” ३।१।९४॥ कौ०पृ० ५५५  
इति, वासरूपविधिना किपि तुक्. अगुणः.

( ३ ) “ शू, हिंसायाम् ” धा० क्रयादिः कौ०पृ० ४७६

( ४ ) “ कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ” उणा०पा०

इति, ईरन्. गुणः स्परः. ❀

अथ विभूतितोपि, वासुदेव एव विव्रियते. तद्योगक्षेमक्षमा, महती  
निस्तीमा ऋद्धिः— विभूतिः, अस्पेति—

( महाद्धिः ).

( १ ) “ ऋधु, वृद्धौ ” धा० स्वा० कौ०पृ० ४६१

( २ ) “ क्षियां किन् ” इति, भावे किन्, ३।३।९४॥ कौ०पृ० ६५८ २०  
अगुणः.

( ३ ) “ तितुत्र० ” इति, नेट्. ७।२।९॥ कौ०पृ० ६०८

( ४ ) “ शपस्तथोर्धो धः ” इति, तस्य धः. ८।२।४०॥ कौ०पृ० ३८५

निर्व०— ३५२ स एव वासुदेवोऽथ भूनिमिश्च विव्रियते। तद्योग-  
क्षेमवहननिर्मर्षादविभूतितः ॥ २६३॥ ( महाद्धिम् ) २

( ३५३ ) क्रद्धो,

ॐ क्रद्धाय नमः ।

भा०—तत्समृद्ध्या स्वयमपि समृद्धः—

५ ( क्रद्धः ). यथा,

( १ ) “ अभिपिच्य च लङ्कायाम् ” इत्यादि. ❀ रा० वा० १-३३  
इमम्महान्तम्महिमानञ्जुलकयन्निव प्रवृद्ध आत्मा स्वरूपम्.

निर्व०—( ५ ) “ जलां जश् जशि ” इति, पूर्वस्य धस्य दः. ८।४।५३।

कौ० पृ० ९ व्युत्पादित एव हि महच्छब्दः, ततः स्त्रियाम्, वर्तमाने

१० पृपदित्यत्र शतृषदित्यातिदेशिक उगिल्लक्षणो ङीप्. ततः,

( ६ ) “ स्त्रियाः पुंवत्० ” इत्यादिना ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०  
तस्य पुंवद्भावः.

( ७ ) “ आन्महतः० ” इत्यात्वम्. दीर्घः. ६।३।४६॥ कौ० पृ० १५५

( ८ ) “ कृत्यकः ” इति, प्रकृतिभावस्य पाक्षिकतया, ६।१।१२८॥

१५ कौ० पृ० १६ तदभावे आहुणः. रपरत्वम्. ❀

तत् समृद्ध्या स्वयमपि, क्रद्धः समृद्ध इति—

( क्रद्धः ). पूर्ववत् धातुः.

( १ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिनाऽकर्मकात्कर्तरि,  
कौ० पृ० ५९६

२० ( २ ) “ उदितो वा ” इति क्त्वायामिङ्—

विकल्पाभिधायं नेट्. ततः, प्राग्वदेव धा-

नाम्नोः संहितायां सौरुत्वम्. ❀

इमं महान्तं महिमानं जुलकयन्निव वृ-

अस्य इति—

२५ निरु०—३५३ तत्समृद्ध्या यत्समृद्धः ।



( ३५४ ) वृद्धात्मा, ( ३५५ ) महाक्षो, ( ३५६ ) गरुडध्वजः, ॥

ॐ वृद्धात्मने नमः ॥ ॐ महाक्षाय नमः ॥ ॐ गरुडध्वजाय नमः ॥

भा०—( वृद्धात्मा ). ❀

५

महाक्षः—महान् पूज्यः, अक्षो, यस्य सः—

( महाक्षः ). वहनेन रथावयवसाम्यात् अक्षः त्रयीमयः ताक्ष्यः, स हि, गरुडवाहनस्य औपवाह्यः ? ❀

स एव ध्वजो, यस्य सः—

( गरुडध्वजः )—तद्धि, सर्वेश्वरस्यासाधारणं चिह्नम् ? ❀

१०

निर्व०—( वृद्धात्मा ). आत्मशब्दो ह्यततेर्व्युत्पादितः ?

( १ ) “ वृधु, वृद्धौ ” प्राग्वत् क्तः. अगुणः. ❀ धा० भ्वादिः

कौ० पृ० ४१२

उदित्वान्निष्ठायाज्ञेद्. धत्वजश्त्वादि. दीर्घः, ततो नान्तलक्षणो

दीर्घ इत्यादि. महान् पूज्यः, अक्षः वहनेन रथावयवसाम्यात्, १५ औपवाह्यत्रयीमयस्ताक्ष्यः अस्येति—( महाक्षः ).

( १ ) ‘अक्षू, व्याप्तौ’ पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०८

प्राग्वत् व्युत्पादितान्महत आत्वमित्यादि. ❀

स एव गरुडो, ध्वजः केतुः स्वासाधारणं चिह्नम्, अस्येति—

( गरुडध्वजः ).

२०

( १ ) “ ध्वज, गतौ ” पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९१

( २ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८

निरु०—३५४ महिमान् चूलकयन् प्रवृद्धस्तर्वतोधिकम् ॥ २६४ ॥

आत्मा स्वरूपं यस्येति स ( वृद्धात्मे ) ति कथ्यते ।

३५५ अक्षस्तु ताक्ष्यो वहनाद्रथावयवसाम्यतः ॥ २६५ ॥ २५

महान् पूज्यस्तु यस्यास्ति स ( महाक्ष ) इति स्मृतः ।

३५६ स एव तु ध्वजो यस्य स उक्तो ( गरुडध्वजः ) ॥ २६६ ॥

( ३५३ ) क्रद्दो,

ॐ क्रद्दाय नमः ।

भा०—तत्समृद्ध्या स्वयमपि समृद्धः—

५ ( क्रद्दः ). यथा,

( १ ) “ अभिषिच्य च लङ्कायाम् ” इत्यादि. ❀ रा० वा० १-२५।  
इममहान्तमहिमानश्चुलकयन्निव प्रवृद्ध आत्मा स्वरूपम्. अत्येति—

निर्व०—( ५ ) “ जलां जश् जशि ” इति, पूर्वस्य धस्य दः. ८।४।५३।

कौ० पृ० ९ व्युत्पादित एव हि महच्छब्दः, ततः स्त्रियाम्, वर्तमाने

१० पृषदित्यत्र शत्रुवदित्यातिदेशिक उगिहृक्षणो ङीप्. ततः,

( ६ ) “ स्त्रियाः पुंवत्० ” इत्यादिना ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०  
तस्य पुंवद्भावः.

( ७ ) “ आन्महतः० ” इत्यात्वम्. दीर्घः. ६।३।४६॥ कौ० पृ० १५५

( ८ ) “ कृत्यकः ” इति, प्रकृतिभावस्य पाक्षिकतया, ६।१।१२८॥

१५ कौ० पृ० १६ तदभावे आहुणः. स्परत्वम्. ❀

तत् समृद्ध्या स्वयमपि, क्रद्दः समृद्ध इति—

( क्रद्दः ). पूर्ववत् धातुः.

( १ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिनाऽकर्मकात्कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥

कौ० पृ० ५९६

२० ( २ ) “ उदितो वा ” इति क्त्वायामिङ्—७।२।५६॥ कौ० पृ० ६६८

विकल्पान्निष्ठायां नेट्. ततः, प्राग्वदेव धत्वम्. जन्त्वम्. गुणाभावश्च.

नाम्नोः संहितायां सौरुत्वम्. ❀

इमं महान्तं महिमानं चुलकयन्निव वृद्धः— प्रवृद्धः आत्मा स्वरूपम्  
अस्य इति—

२५ निरु०—३५३ तत्समृद्ध्या यत्समृद्ध ( स्तृद्ध ) उच्यते ।

०३८ ( ३४५ ) ना० ३५४ वृद्धात्मा.  
३५५ महाक्षः. ३५६ गरुड०.

( ३५४ ) वृद्धात्मा, ( ३५५ ) महाक्षो, ( ३५६ ) गरुडध्वजः, ॥

ॐ वृद्धात्मने नमः। ॐ महाक्षाय नमः। ॐ गरुडध्वजाय नमः।

भा०—( वृद्धात्मा ). ❀ ५

महाक्षः—महान् पूज्यः, अक्षो, यस्य सः—

(महाक्षः). वहनेन रथावयवसाम्यात् अक्षः त्रयीमयः ताक्ष्यः, स हि,  
गरुडवाहनस्य औपवाह्यः ? ❀

स एव ध्वजो, यस्य सः—

( गरुडध्वजः )—तद्धि, सर्वेश्वरस्यासाधारणं चिह्नम् ? ❀ १०

निर्व०—( वृद्धात्मा ). आत्मशब्दो ह्यततेर्व्युत्पादितः ?

( १ ) “ वृधु, वृद्धौ ” प्राग्वत् क्तः. अगुणः. ❀ धा० भ्वादिः

कौ० पृ० ४१२

उदित्वान्निष्ठायाग्नेर्. धत्वजश्त्वादि. दीर्घः, ततो नान्तलक्षणो  
दीर्घ इत्यादि. महान् पूज्यः, अक्षः वहनेन रथावयवसाम्यात्, १५  
औपवाह्यत्रयीमयस्ताक्ष्यः अस्येति—( महाक्षः ).

( १ ) ‘अक्षु, व्याप्तौ’ पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०८

प्राग्वत् व्युत्पादितान्महत आत्वमित्यादि. ❀

स एव गरुडो, ध्वजः केतुः स्वासाधारणं चिह्नम्, अस्येति—

( गरुडध्वजः ). २०

( १ ) “ ध्वज, गतौ ” पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९१

( २ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८

निरु०—३५४ महिमान् चुलक्यन् प्रवृद्धस्सर्वतोधिकम् ॥ २६४ ॥

आत्मा स्वरूपं यस्येति स ( वृद्धात्मे ) ति कथ्यते ।

२५५ अक्षस्तु ताक्ष्यो वहनाद्रथावयवसाम्यतः ॥ २६५ ॥ २५

महान् पूज्यस्तु यस्यास्ति स ( महाक्ष ) इति स्मृतः ।

३५६ स एव तु ध्वजो यस्य स उक्तो ( गरुडध्वजः ) ॥ २६६ ॥

( ३५३ ) ऋद्धो,

ॐ ऋद्धाय नमः ।

भा०—तत्समृद्ध्या स्वयमपि समृद्धः—

५ ( ऋद्धः ). यथा,

( १ ) “ अभिषिच्य च लङ्कयाम् ” इत्यादि. ❀ रा० बा० १-२५।  
इममहान्तमहिमानञ्चुलकयन्निव प्रवृद्ध आत्मा स्वरूपम्. अस्येति—

निर्व०—( ५ ) “ जलां जश् जशि ” इति, पूर्वस्य धस्य दः. ८।४।५३।

कौ० पृ० ९ व्युत्पादित एव हि महच्छब्दः, ततः स्त्रियाम्, वर्तमाने

१० पृषदित्यत्र शतृवदित्यातिदेशिक उगिल्लक्षणो ङीप्. ततः,

( ६ ) “ स्त्रियाः पुंवत्० ” इत्यादिना ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०  
तस्य पुंवद्भावः.

( ७ ) “ आन्महतः० ” इत्यात्वम्. दीर्घः. ६।३।४६॥ कौ० पृ० १५५

( ८ ) “ कत्यकः ” इति, प्रकृतिभावस्य पाक्षिकतया, ६।१।१२८॥

१५ कौ० पृ० १६ तदभावे आद्गुणः. स्परत्वम्. ❀

तत् समृद्ध्या स्वयमपि, ऋद्धः समृद्ध इति—

( ऋद्धः ). पूर्ववत् धातुः.

( १ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिनाऽकर्मकात्कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥

कौ० पृ० ५९६

२० ( २ ) “ उदितो वा ” इति क्त्वायामिङ्—७।२।५६॥ कौ० पृ० ६६८

विकल्पान्निष्ठायां नेट्. ततः, प्राग्वदेव धत्वम्. जश्त्वम्. गुणाभावश्च.

नाम्नोः संहितायां सौरुत्वम्. ❀

इमं महान्तं महिमानं चुलकयन्निव वृद्धः— प्रवृद्धः आत्मा स्वरूपम्

अस्य इति—

२५ निरु०—३५३ तत्समृद्ध्या यत्समृद्ध ( स्त्वृद्ध ) उच्यते ।

( ३५९ ) भीमः,

ॐ भीमाय नमः ।

भा०—अतः ते तस्मात् विन्यतीति—

( भीमः ).

( १ ) “भियप्पुग्वा” इति, मक् प्रत्ययः, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

( २ ) “भीमादयोऽपादाने” इति, ३।४।७४॥ कौ० पृ० ६४५

तद्गीता हि, वाग्वादयो देवाः स्वमर्षादां नातिवर्तन्ते. यथा,

( ३ ) “भीषा स्माद्वातः पवते” इत्यादि१ तै० अ० ८।

( ४ ) “यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्तृतम् महद्भयं वज्र- १७  
मुद्धृतम्” कठो० २-६-२ ।( ५ ) “भयादेवानिस्तपति, भयात्तपति सूर्यः, भयादिन्द्रश्च  
वायुश्च, मृत्युर्धावति पञ्चमः” कठो० २-६-३।

( ६ ) “कम्पनात्” ॐ ब्र० १-३-४० ।

निर्व०—अतः ते विन्यत्यस्मात् इति—( भीमः ),

१६

( १ ) “जिभी, भये” धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

( २ ) “इषियुधीन्दिदसि श्याशूस्त्रभ्यो मक्” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इति प्रकरणे,

( ३ ) “भियः पुग्वा” इति, मक् नात्र तस्य, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

विभाषितः पुक्. कित्वात्र गुणः.

२०

( ४ ) “भीमादयोऽपादाने” इत्यपादाने साधुः. ॐ ३।४।७४॥ कौ०  
पृ० ६४५यथापूर्वकल्पनेन तेषां समयमधिकारिनियमम्, अजयप्रदानव्रतनिर-  
ततया, भक्तेभ्यः स्वात्मदानावसरं वा, जानाति वेत्तीति—

निरु०—३५९ ( भीमो ) यस्माद्विन्यति तु शरभात् पवनादयः। २५

१ चतम् ।

( ३६० ) समयज्ञो,

ॐ समयज्ञाय नमः ।

भा०— अतस्तेषामग्न्यादीनाम् ऊर्ध्वज्वलनादिसमयमधिकारनियमं  
६ जानातीति—( समयज्ञः ).

( १ ) “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” तै० ६-१-३८।

इति, यद्वा, भक्तेभ्यः स्वात्मदानावसरस्समयः, तदभयदानव्रतं वेति. ❀

( २ ) “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये” इति, श्रुतिसिद्धं  
समयं ज्ञात्वा, तेभ्यो दीयते, छा० ६।१४-२ ।

१० तैरादीयते चेति—

( हविः ).

( १ ) “हु, दानादानयोः” धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

( २ ) “अर्चिशुचिहुसृषिछादिछर्दिभ्य इतिः” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२४  
इति, इतिः. ❀

१५ निर्व०—( समयज्ञः ).

( १ ) “ज्ञा, अवबोधने” धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७७

( २ ) “आतोनुपसर्गे कः” इति कः. आहोपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

( ३ ) “इण्, गतौ” संपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

( ४ ) “एरच्” इत्यच्. ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५६

२० ( ५ ) “पुंसि संज्ञायाम्” इति, घो वा. ३।३।११८॥ कौ० पृ० ६६३  
गुणायदेशौ. ❀

समयं ज्ञात्वा तेभ्यो दीयते तैरादीयते च इति—

( हविः ).

( १ ) “हु, दानादानयोः” आदाने च प्रीणनेषि, धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

५ निरु०—३६० अग्न्यादीनां च समयमूर्ध्वाग्रज्वलनादिकम् ॥ २६८॥  
यो जानात्यधिकारं च ( समयज्ञः ) स कीर्तितः ।

( ३६१ ) हविर्हरिः, ।

ॐ हविर्हरये नमः ।

भा०—तद्विघ्नमपहरतीति—( हरिः ) .

( १ ) “सर्वधातुभ्य इन्” इति, हरतेरिन्. यथा, उणा०पा०४ ५

कौ०पृ०६३७

( २ ) “हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः” १ इति.

( हविर्हरिः ). इत्येकं नाम.

( १ ) “इडोपहृतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठ- १०  
स्तस्माद्धरिरहं स्मृतः” इति. ❀ भा०शा० ३४३-३९ ।

निर्व०—( २ ) “अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इतिः” उणा०  
पा०२कौ०पृ० ६२४

इति, इतिः. गुणावादेशौ. आदिष्टलिङ्गोपम. इत्यादि. ❀

तद्विघ्नं हरतीति—( हरिः ).

१५

( १ ) “हञ्, हरणे” धा०वादिः कौ०पृ० ४२३

( २ ) “सर्वधातुभ्य इन्” इति वर्तमाने, उणा०पा०४कौ०पृ०६३७

( ३ ) “अच इः” इत्यस्यापवादः, उणा०पा०४कौ०पृ० ६३८

( ४ ) “हृपिपिरुह्वृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च” उणा०पा० ४

कौ०पृ० ६३७

२०

इति इन्. गुणः स्पर्शः. ❀

यद्वा क्रतुभागहरतया, हविः उपहृतं हरतीति—( हविर्हरिः ).

निरु०—३६१ समयं श्रुतिसिद्धं यो ज्ञात्वा तेभ्यः भियं मुदा॥२६९॥

दत्ते हुतं हविस्तैश्च दीयते न हविस्स्मृतः ।

हरतीति हरिर्विघ्ना नञ्दानेषु नित्यशः ॥ २७० ॥

२५

( हविर्हरिः ) रिति प्रोक्तो स्वार्थार्थेयनामनः

( ३६२ ) सर्वलक्षणलक्षण्यो,

ॐ सर्वलक्षणलक्षण्याय नमः ।

भा०—अथ, लक्ष्मीपतिमूर्तिः—साक्षालक्ष्मीसतताल्लिङ्गनसौभाग्यसूच-

५ केस्सर्वैर्लक्षणैर्लक्षणे ज्ञाने साधुः—( सर्वलक्षणलक्षण्यः ).

( १ ) “ तत्र साधुः ” इति, यत्. तानि लक्षणानि, यथा, ४।४।

९८॥ कौ०पृ० २८९

( २ ) “ ध्यायेत्कमलगर्भां देवं लक्ष्मीपतिन्ततः ।

कमलालयहेतीश विभूषितकरद्वयम् ” तन्मनौ च,

१० ( ३ ) “ पुण्डरीकाक्ष ! सकलसुखसौभाग्यवारिधे ” इति. ❀

निर्व०—एकनाम, जुहोतिरिह दानमात्रकर्मा. अन्यत् सर्वं पूर्ववत्. रूत्वम्.

अथ, लक्ष्मीपतिमूर्तिः प्रकल्प्यते. साक्षालक्ष्मीसतताल्लिङ्गनसौभाग्य-  
सूचकैः कमलगर्भाभित्वपुण्डरीकाक्षत्वादिभिः सर्वैर्लक्षणैः लक्षणे  
ज्ञाने साधुरिति—( सर्वलक्षणलक्षण्यः ).

१५ ( १ ) “ लक्ष, दर्शनाङ्गनयोः ” चुरादिः णिच्. धा० चुरा०  
कौ०पृ० ४७९

( २ ) “ ल्युट् च ” इति, भावे ल्युट्. ३।३।११५॥ कौ०पृ० ६६२  
अनः. णिलोपः. णत्वम्.

( ३ ) “ तत्र साधुः ” इति यत्. ४।४।९८॥ कौ०पृ० २८९

२० ( ४ ) “ यस्येति च ” इति लोपः. ण्यन्तः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६  
पुनरपि स एव धातुः.

( ५ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इति करणे, ल्युट्. ३।३।११७॥  
कौ०पृ० ६६२

अन्यत् समं. यदभावो विशेषः. यद्वा, तत एव धातोर्ण्यन्तात्,

२५ निरु०—३६२ ( सर्वलक्षणलक्षण्यो ) लक्ष्मीचरणचिह्नितः ॥ २७१॥



( ३६३ ) लक्ष्मीवान्,

ॐ लक्ष्मीवते नमः ।

भा०— तथाच—

( लक्ष्मीवान् ). तथैव लक्ष्म्या नित्ययोगवान्? यथा, ५  
( १ ) “द्वयं देवीपरिणये लीलयैव समर्पयन् । प्रकाशयन्ननादित्य-  
मात्मना प्रकृतेस्सह ॥ मत्करैर्गुविद्धेयं प्रकृतिः प्रालतैरहम् ।  
यतोहमाश्रितश्चास्या मूर्तिर्मध्येतदात्मिका ” ॥ इति, प्रकृतिः  
जगताम्माता श्रीः, ❀

निर्व०— (६) “धावृवस्यज्यतिभ्यो नः ” इति वर्तमाने, उणा० १०

पा० ३को०पृ० ६२५

( ७ ) “लक्ष्नेरृ च ” इति, नः. तस्याडागमश्च. उणा०पा० ३

को०पृ० ६२५ णिलोपः. णत्वम्. व्युदपादि सर्वशब्दः. ❀

तथाच, लक्ष्मीः नित्यमस्यास्ति, अस्मिन् वा, इति—

( लक्ष्मीवान् ).

( १ ) “ लक्ष, दर्शनाङ्गनयोः ” भा०चुरा०को०पृ० ४७९

( २ ) “ अविृतृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ” उणा०पा० ३ को०पृ० ६३२

इति वर्तमाने,

( ३ ) “ लक्ष्नेर्मुट्च ” इति, ईप्रत्ययः. उणा०पा० ३को०पृ० ६३२

तस्य मुडागमश्च णिलोपः. एवं निष्पन्नालक्ष्मीशब्दात्

नित्ययोगे मनुप्.

( ४ ) “मादुपधायाभमतोर्वोऽयवादिभ्यः ” ८।२।९॥को०पृ० ३२५

इति मोपगान् मतोर्मस्य वः. अत्वन्नलक्षणो दीर्घः. ततो,

नुमादि. संयोगान्तलोपः. तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न. ❀

निरु०— ३६३ लक्ष्म्या च नित्ययुक्तत्वा (लक्ष्मीवा)निति कथ्यते । २५

( ३६२ ) सर्वलक्षणलक्षण्यो,

ॐ सर्वलक्षणलक्षण्याय नमः ।

भा०—अथ, लक्ष्मीपतिमूर्तिः—साक्षालक्ष्मीसतताल्लिङ्गनसौभाग्यसूच-  
५ कैस्सर्वैर्लक्षणैर्लक्षणे ज्ञाने साधुः—( सर्वलक्षणलक्षण्यः ).

( १ ) “ तत्र साधुः ” इति, यत्. तानि लक्षणानि, यथा, ४।४।

९८॥ कौ०पृ० २८९

( २ ) “ ध्यायेत्कमलगर्भां देवं लक्ष्मीपतिन्ततः ।

कमलालयहेतीश विभूषितकरद्वयम् ” तन्मनौ च,

१० ( ३ ) “ पुण्डरीकाक्ष ! सकलसुखसौभाग्यवारिधे ” इति. ❀

निर्व०—एकनाम, जुहोतिरिह दानमात्रकर्मा. अन्यत् सर्वं पूर्ववत्. रत्नम्.

अथ, लक्ष्मीपतिमूर्तिः प्रकम्यते. साक्षालक्ष्मीसतताल्लिङ्गनसौभाग्य-  
सूचकैः कमलगर्भाभत्वपुण्डरीकाक्षत्वादिभिः सर्वैर्लक्षणैः लक्षणे  
ज्ञाने साधुरिति—( सर्वलक्षणलक्षण्यः ).

१५ ( १ ) “ लक्ष, दर्शनाङ्गनयोः ” चुरादिः णिच्. धा० चुरा०  
कौ०पृ० ४७९

( २ ) “ ल्युट् च ” इति, भावे ल्युट्. ३।३।११५॥ कौ०पृ० ६६२  
अनः. णिलोपः. णत्वम्.

( ३ ) “ तत्र साधुः ” इति यत्. ४।४।९८॥ कौ०पृ० २८९

२० ( ४ ) “ यस्येति च ” इति लोपः. ण्यन्तः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६  
पुनरपि स एव धातुः.

( ५ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इति करणे, ल्युट्. ३।३।११७॥  
कौ०पृ० ६६२

अन्यत् समं. यदभासो विशेषः. यद्वा, तत् एव धातोर्ण्यन्तात्,

२५ निरु०—३६२ ( सर्वलक्षणलक्षण्यो ) लक्ष्मीचरणचिह्नितः ॥ २७१॥

१ ध्येयम् ।

( ३६३ ) लक्ष्मीवान्,

ॐ लक्ष्मीवते नमः ।

ज्ञा०— तथाच—

( लक्ष्मीवान् ). तथैव लक्ष्म्या नित्ययोगवान् ? यथा, ५  
 ( ३ ) “द्वयं देवीपरिणये लील्यैव समर्पयन् । प्रकाशयन्ननादित्य-  
 मात्मना प्रकृतेस्सह ॥ मत्करैरनुविद्धेयं प्रकृतिः प्राकृतैरहम् ।  
 यतोहमाश्रितश्चास्या मूर्तिर्मध्येतदात्मिका ” ॥ इति, प्रकृतिः  
 जगताम्माता श्रीः, ❀

निर्व०— (६) “धावृवस्यज्यतिभ्यो नः ” इति वर्तमाने, उणा० १०  
 पा० ३कौ० पृ० ६२५

( ७ ) “लक्षेरट् च ” इति, नः. तस्याडागमश्च. उणा० पा० ३  
 कौ० पृ० ६२५ णिलोपः. णत्वम्. व्युदपादि सर्वशब्दः. ❀  
 तथाच, लक्ष्मीः नित्यमस्यास्ति; अस्मिन् वा, इति—  
 ( लक्ष्मीवान् ). १५

( १ ) “ लक्ष्, दर्शनाद्धनयोः ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४७९  
 ( २ ) “ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३२  
 इति वर्तमाने,

( ३ ) “ लक्षेरुट् च ” इति, ईप्रत्ययः. उणा० पा० ३कौ० पृ० ६३२  
 तस्य मुडागमश्च णिलोपः. एवं निष्पन्नालक्ष्मीशब्दात् २०  
 नित्ययोगे मनुषु.

( ४ ) “मादुपधायाभमतोर्वोऽयवादिभ्यः ” ८।२।९॥ कौ० पृ० ३२५  
 इति मोपशान् मतोर्मस्य वः. अत्यन्तलक्षणो दीर्घः. ततो,  
 नुमादि. संयोगान्तलोपः. तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न. ❀

निर०— ३६३ लक्ष्म्या च नित्यपुम्नत्वा (लक्ष्मीवा)निनि कथ्यते । २५

( ३६४ ) समितिजयः, ॥ श्लो० ॥ ४० ॥ ( ३६५ ) विक्षरो,

ॐ समितिजयाय नमः । ॐ विक्षराय नमः ।

५ भा०— तथा जगत्पिता पितृवन्निवृत्तिकरोयं जीवानां स्वदास्यविवाद-  
क्लेशञ्जयतीति—

( समितिजयः ).

( १ ) “ संज्ञायां भृतृवृजि० ” इत्यादिना खच्. ३।२।४६॥कौ०  
पृ० ५७८

१० ( २ ) “ अखिलदुःखजयः ” इति मन्त्रवर्णात्.

यथोक्तभक्तप्रणयाक्षरणात्—( विक्षरः ). ❀

निर्व०— दुःखशमनाश्रितया समितिं युद्धं जीवानां स्वदास्यविवा-  
दक्लेशः, जयति अभिभवति, इति—

( समितिजयः ).

१५ ( १ ) “ जि, अभिजवे ” धा०त्वादिः कौ० पृ० ४२६

( २ ) “ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ” ३।२।४६॥कौ० पृ० ५७८  
इति खच्. गुणायदेशौ.

( ३ ) “ इण्, गतौ ” संपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

( ४ ) “ क्षियां क्तिन् ” इति, क्तिन्. अगुणः. अनिद्. ३।३।९४॥

२० कौ० पृ० ६५८

( ५ ) “ अरुर्दिपदजन्तस्य मुमु ” इति, ६।३।६७॥कौ० पृ० ५७५  
अजन्तलक्षणो मुमु. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀

यथोक्तप्रणयाक्षरणात्, विगतः क्षरः प्रणयक्षरणम् अस्येति—( विक्षरः ).

निरु०— ३६४ चेतनानां स्वदासत्वविवादं जयतीति यः ॥ २७२ ॥

२५ ( समितिजय ) आरम्यातः सर्वदुःखशमाश्रयः ।

३६५ उक्तस्नेहस्याक्षरणाद् ( विक्षरः ) परिकीर्तितः ॥ २७३ ॥

( ३६६ ) रोहितो, ( ३६७ ) मार्गो,

ॐ रोहिताय नमः । ॐ मार्गाय नमः ।

भा०—कमलगर्भाभत्वात्—

( रोहितः ). ❀

उपासकैर्माग्यते इति—

( मार्गः ).

( १ ) “ वाञ्छितसिद्धिप्रदः ” इति, मन्त्रवर्णात्. ❀

निर्व०—( १ ) “ क्षर, संचलने ” धा०त्वादिः कौ० पृ० ४१९ १०

( २ ) “ घञर्थे कविधानम् ” इति, भावे कः.

विपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

कमलगर्भाभतया रोहितो रक्त इति—

( रोहितः ).

( १ ) “ रुह, बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ” धा०त्वादिः कौ० पृ० ४२० १५

( २ ) “ हृश्याभ्यामितन् ” इति वर्तमाने, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९

( ३ ) “ रुहेरश्व लो वा ” इति, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२९

इतद्. पाक्षिको रस्य लश्व. नचात्रैवापिको लः करिष्यते. गुणः. ❀

वाञ्छितसिद्धिप्रदतया उपासकैर्मृग्यते अन्विष्यते इति—

( मार्गः ).

( १ ) “ मार्ग, अन्वेपणे ” आश्रुपीयः. धा० चुरा० कौ० पृ० ४८८

ततः,

( २ ) “ आश्रुपाद्वा ” इति वा णिचि,

( ३ ) “ अकनरि च कारके संज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

इति, कर्मणि घञ्. णिच्पक्षे तु,

निरु०—३६६ पक्षस्य गर्भाभतया ( रोहितः ) पणिकीर्तितः ।

३६७ उपासकैर्माग्यमाणो ( मार्गः ) वाञ्छितमिच्छते ॥ २७४ ॥

( ३६८ ) हेतुः, ( ३६९ ) दामोदरः,

ॐ हेतवे नमः । ॐ दामोदराय नमः ।

५ भा०—तद्धेतुः—

( हेतुः ).

( १ ) “ हि, गतौ ” धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६२

( २ ) “ कमिमनि० ” इत्यादिना तुः. ॐ उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१४

उदरे दामान्यस्येति—

१० ( दामोदरः ).

निर्व०—( ४ ) “ एरच् ” इत्यच्. उक्तेर्ये तल्लोपश्च. ३।३।५६ ॥ कौ०पृ० ५३

अत्र च, वञ् न. तत्प्रकारश्च वक्ष्यते. ॐ

स च हेतुः तत्कारणमिति—

( हेतुः ).

१५ ( १ ) “ हि, गतौ— वृद्धौ च ” धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६२

( २ ) “ अर्तेश्च तुः ” इति वर्तमाने, उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१३

( ३ ) “ कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हि-भ्यश्च ” इति, तुः. गुणः. अनिट्. ॐ

उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१४

सकललोकाधारतया, आर्पवचनानुसारात्. दामानि, लोकाः उदरे अ-

२० स्य, इति वा, तदनुसारादेव सुखशंसित्वदमगुणयोगात् वा, इत्थं लक्ष्मीस्पृ-

हणीयचातुरीकत्वेपि, सश्रितवात्सल्यात्, यशोदादामनि गलितजलतया,

दामानि, रज्जवः, उदरे अस्येति वा— ( दामोदरः ).

निरु०—३६८ वाञ्छितार्थनिदानत्वाद् ( हेतु ) रित्यभिधीयते ।

३६९ दामानि लोकनामानि ह्युदरे यस्य सन्ति सः ॥ २७५ ॥

३५ ( दामोदर ) इति स्यातो यशोदादामवन्धनात् ।

देवानां सुखशंसित्वादामाद् ( दामोदरो ) ऽपि वा ॥ २७७ ॥

( ३७० ) सहः, ।

ॐ सहाय नमः ।

भा०—( १ ) “ दामानि लोकनामानि भ्रान्ति यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरो देवः ” इति. ५

( २ ) “ देवानां मुखशंसित्वा दामा दामोदरं विदुः ” भा० उ० ७१-९ । इति वा.

( ३ ) “ ततस्त दामोदरतां प्रययौ दामबन्धनात् ” वि० पु० ५-६-२० । इति वा. एवं लक्ष्म्या अपि स्पृहणीयचातुर्योपि सन् यशोदादामनि गलितजलः संश्रितवात्सल्याद्बभूवेत्यर्थः. ❀ १०

एवं तद्वन्धनतर्जनभर्त्सनादिकं सहत इति—

( सहः ). ❀

निर्व०—( १ ) “ दृ, विदारणे ” धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७६ उत्पूर्वः.

( २ ) “ उदिदृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ” उणा० पा० ५ कौ० १५ पृ० ६४३

इत्यच्. अल् वा. पूर्वपदान्त्यस्य उदोदकारस्य लोपश्च. गुणः. स्परः.

( ३ ) “ हुदाञ्, दाने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( ४ ) “ सर्वधातुभ्यो मनिञ् ” इति मनिञ्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९ २०

अनिङ्. बहुव्रीहिः. अन्यच्च प्रागेव प्रव्यक्तं. नलोपः. संहितायाम्,

( ५ ) “ आट्टणः ” ❀ ६।१।८७ ॥ कौ० पृ० ११

एवं तद्वन्धनतर्जनादिकं सहत इति—

( सहः ).

निरु०—३७८ यशोदास्नानन्यादिमहनात् ( सह ) ईरितः । २५

( ३७१ ) महीधरो, ( ३७२ ) महाभागो,

ॐ महीधराय नमः । ॐ महाभागाय नमः ।

- १ भा०—स एव भूभारधरणेन—( महीधरः ). ❀  
वह्नीनीलापोडशसहस्रदिव्यकन्यकारुक्मिणीसत्यभामाजाम्बवतीप्रभृ-  
तीनां स्वयंवरसौभाग्यवत्त्वात्—( महाभागः. ) ❀

निर्व०—( १ ) “ पद्म, मर्पणे ” पस्तः. पचादच्. ❀ धा०भ्वादिः  
कौ०पृ० ४१९

- १० स एव, भूभारहरणेन महा धरः इति—  
( महीधरः ).

( १ ) “ धृञ्, धारणे ” पचादच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२३  
गुणः. स्परः. महीशब्दो हि,

( २ ) “ मह, पूजायाम् ” इत्यतः धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४११

- १५ पचादचि स्त्रियाम्, गौरादितक्षणङीपि,

( ३ ) “ यस्य० ” इति, लोपे च, व्युत्पादितः ? ६।४।१४८॥

कौ०पृ० ५६

पष्ठीसमासः. ❀

स एव महान्, भागः रुक्मिणीसत्यभामादीनां स्वयंवरसौभाग्यम्,

- २० अस्येति—( महाभागः ).

( १ ) “ भज, सेवायाम् ” भावे घञ्. वृद्धिः. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३१

( २ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वम्. गः. ७।३।५२॥ कौ०पृ० ५६०

व्युत्पादितान्महत आत्वमित्यादि. ❀

निरु०—३७१ भूभारनाशनेन ज्याधारणाद्( धरणीधरः ) ॥ २७७॥

२५ ३७२ रुक्मिण्यादिवहुस्त्रीभि ( महाभागः ) स्वयं वृतः ।



( ३७३ ) वेगवान्, ( ३७४ ) अमिताशनः, ॥

ॐ वेगवते नमः । ॐ अमिताशनाय नमः ।

भा०— मनुष्यधर्मलीले बाल्येऽपि दुर्वारपरमैश्वर्यप्रसत्त्वात्— ५

( वेगवान् ). अतिशायने मतुप् . ॐ कथम्—

( अमिताशनः ). अपरिमितं गोपैरिन्द्राय परिकल्पितमशनमस्येति,

तस्मिन् विस्मिता हि गोपास्तमतिशयशङ्किरे । यथा,

( १ ) “देवो वा दानवो वा त्वम्” इत्यादि. वि० पु० ५—१३—१२१।

निर्व०—मनुष्यधर्मलीले बाल्येऽपि, वेगः दुर्वारपरमैश्वर्यप्रसरोऽति- १०  
शयेनास्येति—

( वेगवान् ).

( १ ) “ओविजी, जयसंचलनयोः” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६४

भावे घञि, लघूपधगुणः.

( २ ) “चजोः०” इति, कुत्वम्. गः. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६० १५

( ३ ) “तदस्यास्ति०” इति, ५।२।९४॥ कौ० पृ० ३२५

अतिशायने मतुप्.

( ४ ) “मादुपधायाः०” इति, अवर्णान्, ८।२।९॥ कौ० पृ० ३२५

मनोर्मस्य वः. अत्वन्तलक्षणो दीर्घः, दुगित्वाभ्युत्थित्यादि. ॐ

अमितं अपरिमितम्, अशनं गोपैरिन्द्राय परिकल्पितं भोजनम्, २०  
अस्येति— ( अमिताशनः ).

निर्ह०—३७३ दुर्वारपरमैश्वर्यप्रसत्त्वादिशेषतः ॥ २७८ ॥

मनुष्यधर्म बाल्येऽपि ( वेगवा ) निनि शब्दवते ।

३७४ इन्द्राय कल्पितं गोपैरमितं चाशनं स्वयम् ॥ २७९ ॥

मुक्तवान्ब निशेषं मोच्यते सो ( अमिताशनः ) ।

श्लो० ॥ ४१ ॥ { ३७५ } उद्भवः, ( ३७६ ) क्षोभणो,

ॐ उद्भवाय नमः । ॐ क्षोभणाय नमः ।

५ भा०—( १ ) “दामोदरं बन्धहरम्” इति वि० पु० १—९—१४४।

प्रकारेण स्वबन्धानुसंधायिनां भवबन्धनिर्धूनेन उद्गतो

भवोऽस्मादिति—( उद्भवः ). ❀

अन्यान् बन्धार्हान्, बन्धनीञ्च प्रकृतिं क्षोभयतीति—(क्षोभणः). ❀

निर्व०—( १ ) “अश, भोजने” धा० त्रयादिः कौ० पृ० ४७८

१० ( २ ) “ल्युट् च” इति, ३।३।११५॥ कौ० पृ० ६६२

नपुंसके भावे ल्युट्. अनः.

( ३ ) “माङ्, माने” कर्मणि क्तः. अनिट्. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( ४ ) “द्यतिस्यति०” इति, इत्त्वम्. कित्वाच्च गुणः. ७।४।४०॥ कौ० पृ०

५९४ नञ्समासः. नञो नलोपः. सांहितिकस्सवर्णदीर्घः. ❀

१५ स्वदामबन्धानुसंधायिनां भवबन्धनिर्धूनेन उद्गतो भवोऽस्मादिति—

( उद्भवः ).

( १ ) “भू, सत्तायाम्” भावे, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “अकर्तरिच कारके०” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ऋदोस्” इत्यप्-गुणावादेशौ, ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

२० उच्छब्देन बहुव्रीहिः. ❀

बन्धनार्हानन्यान्, बन्धनीञ्च प्रकृतिं क्षोभयति चालयतीति—

( क्षोभणः ).

निरु०—३७५ समुद्गतो भवो यस्मा ( उद्भवः ) परिकीर्तितः ॥ २८०॥

३७६ प्रकृतेर्बन्धनार्हानां क्षोभणात् ( क्षोभणः ) स्मृतः ।

( ३७७ ) देवः, ( ३७८ ) श्रीगर्भः.

ॐ देवाय नमः । ॐ श्रीगर्भाय नमः ।

भा०—मायापाशेन व्याघ्रवराहादिवत् जीवान् बध्वा, दीव्यति ५  
क्रीडतीति—( देवः ). ❀

एवंप्रायमोगक्रीडासाहित्येन वर्धनीयाऽस्य श्रीरिति—( श्रीगर्भः ).

निर्व०—( १ ) “क्षुप्त, संचलने” णिच्. धा० कृयादिः कौ० पृ० ४७७

गुणः, नन्दादित्युः, ल्युङ् वा बाहुलकादित्यौदि अनः. लघूपधगुणः.

णिलोपः.

१०

( २ ) “अह्कुप्वाङ्” संहितायाम्, ८।४।२॥ कौ० पृ० ३२

( ३ ) “शर्परे विसर्जनीयः” इति विसर्गस्यैव ८।३।३५॥ कौ० पृ० २४

विसर्गः कार्यान्तरनिवृत्त्यर्थः. अतो नेह जिह्वामूलीयः. एवं तत्र,

तत्र, ( क्षमः क्षाम इत्यादौ ) यथायोगमवसेयम्. ❀

व्याघ्रवराहादिवज्जीवान् मायापाशेन बध्वा, दीव्यति क्रीडतीति— १५

( देवः ).

( १ ) “दिवु, क्रीडादौ” षचाद्यच्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२

( २ ) “पुगन्त०” इति, गुणः. ❀ ७।३।८६॥ कौ० पृ० ३७०

एवंप्रायमोगक्रीडासाहित्येन श्रीः गर्भः तद्वदेव वर्धनीयास्येति—

( श्रीगर्भः ).

२०

निरु०—३७७ व्याघ्रादिवज्जीवततेर्मायापाशेन बन्धनम् ॥ २८१ ॥

रुत्वा नित्यं क्रीडति यः स ( देवः ) परिकीर्तितः ।

३७८ श्रीः क्रीडामोगसाहित्याद्वर्धनीया हरेरिति ॥ २८२ ॥

( श्रीगर्भः )—

( ३७९ ) परमेश्वरः ।

ॐ परमेश्वराय नमः ।

ज्ञा०—( १ ) “ विष्णोरेषाऽनर्पायिनी ” इति, ॐ वि०पु० १-  
५ ९१४-४ ।

एवं लक्ष्मीस्वयंग्रहणसप्रयोजनपरमैश्वर्यः—

( परमेश्वरः ). यथा,

( १ ) “अतीव रामश्शुभेऽभिरामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरे-  
श्वरः” इति. ॐ रा०बा० ७७-३३ ।

१० स्वप्राप्तेस्साधकतमत्वात्—

निर्व०—( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदा० कौ०पृ० ४६८

( २ ) “अतिगृह्यां भन्” इति, भन्. उणा०पा० ३ कौ०पृ० ६३१  
गुणः. स्परः.

( ३ ) “ नेट् ” इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

१५ ( ४ ) “ भिञ्, सेवायाम् ” धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ४२२

( ५ ) “ किञ्चिप्रच्छद्यायतस्तुकटप्रुजिशीणां दीर्घो संप्रसारणं च ” इति,  
किप्. दीर्घश्च. ॐ उणा०पा० २ कौ०पृ० ६२१

एवं लक्ष्मीस्वयंग्रहणसप्रयोजनपरमैश्वर्यतया, परमश्वासावीश्वरश्च इति—  
( परमेश्वरः ).

२० ( १ ) “ ईश, ऐश्वर्ये ” धा० अदा० कौ०पृ० ४३८

( २ ) “ स्थेशजास० ” इत्यादिना वरच्. ३।२।१७५॥ कौ०पृ० ६०६  
इत्योदि परमशब्दः पृषोदरादिर्बुत्यादितः प्रागेव. ॐ

स्वस्य स्वप्राप्तिसाधकतमत्वात्, क्रियते प्राप्तुः स्वप्राप्तिरनेनेति—

निरु०—३७९ पारमैश्वर्ययुक्तत्वात् ( परमेश्वरः ) ।

१ सहायिनी । २ विक्रामया ।

( ३८० ) करणं, ( ३८१ ) कारणं,

ॐ करणाय नमः । ॐ कारणाय नमः ।

भा०—( करणं )—ज्ञानकरणानां श्रवणनयनादीनां, क्रियोप- ५  
करणानां करचरणादीनाञ्च एतच्छक्तिशीकरतः करणत्वम्; यथा,

( १ ) “ चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणः, श्रोत्रञ्च श्रोतव्यं च नाराय-  
णः ” इत्यादि. ॐ महो० ।

तैस्तैस्तद्वतस्तत्तत्कारयतीति—

( कारणं )—देवतम्. ॐ

१०

निर्व०—( करणम् ),

( १ ) “ हु-रुञ्ज, करणे ” धा० तना० कौ० पृ० ४७३

( २ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इति, ३।३।११७।। कौ० पृ० ६६२

करणे ल्युट्. अनः. गुणः स्परः. णत्वम्.

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ज्ञानकर्म्मोपकरणा-॥ महाभाष्ये ॥ १५

नां श्रोत्रेनेत्रकरचरणादीनाम्, एतच्छक्तिशीकरतः करणत्वम्. ॐ

देवततया, तैस्तैस्तद्वतस्तत्तत्कारयतीति वा, तैस्तैस्तत्तत् कार्यतेने-

ति वा. ( कारणम् ). धातुः पूर्ववत्. णिच्. वृद्धिः. स्परत्वम्.

पूर्वत्र नन्द्यादिल्युः;

( १ ) “ कृत्पल्युटः० ” इति, बाहुलकात् ३।३।११३।। कौ० २०

पृ० ६६२ कर्तरि ल्युट्;

( २ ) “ बहुलमन्यत्रापि ” इति, युज्वा. उणा० पा० २ कौ०

पृ० ६२४

( ३ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इति, ३।३।११७।। कौ० पृ० ६६२

निर्ह०—३८० स्वप्नातो साधकतमं जीवानां ( करणं ) विदुः ॥ २८३ ॥ २५

३८१ जीवानां चक्षुरादीन् यो हेतून् कारयतीति सः ।

प्रोच्यते ( कारणं )—

{ ३८२ } कर्ता, ( ३८३ ) विकर्ता,  
{ ११७ }

ॐ कर्त्रे नमः । ॐ विकर्त्रे नमः ।

५ भा०— तत्र स्वतन्त्रः—

( कर्ता ). अधिकारी फली जीवोपि हि, स्वयं स्वस्थ यथा, सुखदुःखा-  
भिमानी ? तथा, तदतिशयेन वा तदवस्थाभिमानी हि भगवान् ? यथा,  
( १ ) “ व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः । उत्सवेषु च  
सर्वेषु पितेव परितुष्यति ” रा० अ० २-४०-२।

१० ( २ ) “ बहुस्यां प्रजायेय ” इति च. तै० २-६-२।

पृथगभिमानित्वे हि, न बहुस्यामिति स्यात् ? ❀

अत एव, तत्फलभोगेन हर्षशोकादिभिर्विकुर्वाणः—

( विकर्ता )—स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेपि परार्थतत्प्रसक्तिरदोषः;

निर्व०— करणे ल्युट्. अनः. णिलोपः. णत्वम्. लिङ्गमशिष्यमि-  
१५ त्यौदि. ❀

यथा जीवः स्वसुखदुःखाभिमानी तथा तदतिशयेन वा, पृथगभिमानि-  
त्वाभावेन, परदुःखदुःखित्वादिगुणकस्य भगवतस्तद्विषये तदवस्था-  
भिमानितया, तत्र स्वतन्त्रः तत्करोतीति,—

( कर्ता ). प्राग्वद्धातुः—तृच्. गुणो रपरः. अनिट्. अनङादि. ❀

२० स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेपि, परार्थतत्फलभोगेन हर्षशोकादिभिर्विकुर्वा-  
णतया, विकरोतीति—

( विकर्ता ). प्राग्वदेव धातुः; विपूर्वः. अन्यच्च सर्वम्. ❀

निरु०— ३८२ ( कर्ता ) स्वतन्त्रः परिकीर्तितः ॥ २८४ ॥

३८३ विकुर्वाणो ( विकर्ता ) यो हर्षशोकादिभिः स्मृतः ।

{ ३८४ } गहनो,  
{ ५४८ }

ॐ गहनाय नमः ।

ज्ञा०—अन्यथा परदुःखदुःखित्वादयो गुणाः कथमस्य स्युः. ❀  
एवं सर्वेषां ज्ञानायतनभोगतदुपकरणस्वरूपेषु तदभिन्नतन्त्राभिमाना- ५  
त्मके महागुणे —

( गहनः )—अतिभूमिः,

( १ ) “ सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः ”

तत्रान्तर्यामिब्राह्मणम्,

( २ ) “ यः पृथिव्यां तिष्ठन् ” अन्तः—ब्र० ५-७-३। १०

इत्यादि. सर्वं सुबालोपनिषदि,

( ३ ) “ चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणः ” इत्यादि. सु० ।

( ४ ) “ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् । । विविधाश्च  
पृथक्चेष्टा देवश्चैवात्र पञ्चमम् ” इति. ❀ ज्ञा० गी० १८-१४ । १५

एवं गूहति रक्षतीति—

निर्व०—एवं सर्वेषां ज्ञानायतनभोगभोगोपकरणेषु तदभिमानात्मके  
महागुणे अतिभूमितया, गहनः दुर्विज्ञान इति.—

( गहनः ).

( १ ) “ गाह्, विलोढने ” धा० ञ्वा० कौ० पृ० ४०७

( २ ) “ बहुलमन्वत्रापि ” इति, युच्. उणा० पा० २ कौ० २०

पृ० ६२४ बाहुलकाद्भवत्वञ्च. योरनः. ❀

एवं गूहति रक्षतीति.—

निर्व०—३८४ बुद्ध्यायतनभोगोपकरणादिषु देहिनाम् ॥ २८५ ॥  
तदभिन्नाभिमानात्मा महागुणगणेषु च ।

( गहनो ) ह्यतिभूमित्वाद्—

{ ३८२ } कर्ता, ( ३८३ ) विकर्ता,  
{ ११७ }

ॐ कर्त्रे नमः । ॐ विकर्त्रे नमः ।

५ भा०— तत्र स्वतन्त्रः—

( कर्ता ), अधिकारी फली जीवोपि हि, स्वयं स्वस्य यथा, सुखदुःखा-  
भिमाना १ तथा, तदतिशयेन वा तदवस्थाभिमाना हि भगवान् १ यथा,  
( १ ) “ व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः । उत्सवेषु च  
सर्वेषु पितेव परितुष्यति ” रा० अ० २-४०-२।

१० ( २ ) “ बहुस्यां प्रजायेय ” इति च. तै० २-६-२।

पृथगभिमानित्वे हि, न बहुस्यामिति स्यात् १ ❀

अत एव, तत्फलभोगेन हर्षशोकादिभिर्विकुर्वाणः—

( विकर्ता )—स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेपि परार्थतत्प्रसक्तिरदोषः,

निर्व०— करणे ल्युट्. अनः. णिलोपः. णत्वम्. लिङ्गमशिष्यमि-  
१५ त्यौदि. ❀

यथा जीवः स्वसुखदुःखाभिमाना तथा तदतिशयेन वा, पृथगभिमानि-  
त्वाभावेन, परदुःखदुःखित्वादिगुणकस्य भगवतस्तद्विषये तदवस्था-  
भिमानितया, तत्र स्वतन्त्रः तत्करोतीति,—

( कर्ता ). प्राग्वद्धातुः—तृच्. गुणो रपरः. अनिट्. अनडादि. ❀

२० स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेपि, परार्थतत्फलभोगेन हर्षशोकादिभिर्विकुर्वा-  
णतया, विकरोतीति—

( विकर्ता ). प्राग्वदेव धातुः, विपूर्वः. अन्यच्च सर्वम्. ❀

निरु०— ३८२ ( कर्ता ) स्वतन्त्रः परिकीर्तितः ॥ २८४ ॥

३८३ विकुर्वाणो ( विकर्ता ) यो हर्षशोकादिभिः स्मृतः ।



{ ३८४ } गहनो,  
{ ५४८ }

ॐ गहनाय नमः ।

भा०—अन्यथा परदुःखदुःखित्वादयो गुणाः कथमस्य स्युः. ✽  
एवं सर्वेषां ज्ञानायतनभोगतदुपकरणस्वरूपेषु तदभिन्नतन्त्राभिमाना- ५  
त्मके महागुणे —

( गहनः )—अतिभूमिः,

( १ ) “ सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः ”

तत्रान्तर्यामित्राहणम्,

( २ ) “ यः पृथिव्यां तिष्ठन् ” अन्तः—ब्र० ५—७—३। १०

ईत्यादि. सर्वं सुबालोपनिषदि,

( ३ ) “ चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणः ” इत्यादि. सु० ।

( ४ ) “ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् ! । विविधाश्च  
पृथक्चेष्टा देवश्चैत्रात्र पञ्चमम् ” इति. ✽ भा० गी० १८—१४ । १

एवं गूहति रक्षतीति— १५

निर्व०—एवं सर्वेषां ज्ञानायतनभोगभोगोपकरणेषु तदभिमानात्मके  
महागुणे अतिभूमितया, गहनः दुर्विज्ञान इति.—

( गहनः ).

( १ ) “ गाहू, विलोढने ” धा० ङ्वा० कौ० पृ० ४०७

( २ ) “ बहुलमन्यत्रापि ” इति, युच्. उणा० पा० २ कौ० २०  
पृ० ६२४ बाहुलकाद्धस्वत्वञ्च. योरनः. ✽

एवं गूहति रक्षतीति.—

निरु०—३८४ बुद्ध्यायतनभोगोपकरणादिषु देहिनाम् ॥ २८५ ॥

तदभिन्नाभिमानात्मा महागुणगणेषु च ।

( गहनो ) ह्यतिभूमित्वाद्—

( ३८५ ) गुहः, ॥ श्लो० ॥ ४२ ॥ ( ३८६ ) व्यवसायो,

ॐ गुहाय नमः । ॐ व्यवसायाय नमः ।

५ भा०—( गुहः ). अथ, ध्रुवमूर्तिः. ॐ

अतिशयेन सीयते वध्यतेऽस्मिन् ज्योतिश्चक्रमिति—

( व्यवसायः ).

अधिकरणे घञ्. नक्षत्राधारव्योमशरीरत्वात्; अतो हि.

( १ ) “ गगनमूर्तये ” इति तन्मन्त्रवर्णः.

१० ( २ ) “ भवचक्रमृतं दैवम् ”

इति, तद्ध्यानम्. ॐ

निर्व०—( गुहः ).

( १ ) “ गुहः, संवरणे ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ४२२

( २ ) “ मुदादिभ्यो णल्कौ ” इति, कः;

१५ इगुपधलक्षणो वा—अगुणः. ॐ

अथ, ध्रुवमूर्तिरूपक्रम्यते मन्त्रवर्णानुरोधेन नक्षत्राधारगगनमूर्तितया,  
विशेषेण अवसीयते वध्यतेऽस्मिन् ज्योतिश्चक्रम्, इति—

( व्यवसायः ).

( ३ ) “ पिञ्, बन्धने ” व्यवपूर्वः पस्सः धा० स्वा० कौ० पृ० ४६१

२० ( २ ) “ अकर्तरिच कारके० ” इत्यधिकरणे घञ्, वृद्धचायादेशौ.

३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ इकोयण्० ” इति, वेरिकारस्य यण्. यकारः. ॐ ६।१।

७७॥ कौ० पृ० ८

निरु०— ३८५ रक्षतीति ( गुहः ) स्मृतः ॥ २८६ ॥

२५ ३८६ ज्योतिश्चक्रं ध्रुवे नित्यं सीयते वध्यते यतः ।

( व्यवसाय ) स्ततो ज्ञेयो गगणाधारमूर्तिमान् ॥ २८७ ॥

१ अथ । २ विचक्र ।

( ३८७ ) व्यवस्थानः, ( ३८८ ) संस्थानः, ( ३८९ ) स्थानदो,

ॐ व्यवस्थानाय नमः। ॐ संस्थानाय नमः। ॐ स्थानदाय नमः।

भा०—तन्मूलः कालः कलामुहूर्ताद्यात्मा, तत्रैव व्यवतिष्ठत इति— ५

( व्यवस्थानः ). ❀

सर्वमेतस्मिन् सन्तिष्ठते समाप्यत इति—( संस्थानः ). स एव,

( १ ) “ परमपदप्राप्तिहेतवे ” ❀

इति मन्त्रवर्णात्—

( स्थानदः ). ❀

१०

निर्व०—तन्मूलः कलामुहूर्ताद्यात्मकः कालोऽपि व्यवतिष्ठतेऽस्मि-  
न्निति.— ( व्यवस्थानः ).

( १ ) “ षा, गतिनिवृत्तौ ” व्यवपूर्वः. पस्तः. धा० ष्वादिः कौ० पृ० ४२४

( २ ) “ स्तोःपुः ” ८।४।४३॥ कौ० पृ० १८

( ३ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इत्यधिकरणे ३।३।११७॥ १५

कौ० पृ० ६६२

ल्युद्. अनः. दीर्घः. वेरिकारस्य पूर्ववद्भाण्. ❀

सर्वमेतत् सन्तिष्ठते समाप्यतेऽस्मिन्निति.—

( संस्थानः ). संपूर्वो हि तिष्ठतिस्समाप्तिवचनः? पूर्ववद्भाणुः;

संपूर्वः. अन्यदपि तद्वत्. ❀

२०

स एव, मन्त्रवर्णात् परमपदप्राप्तिहेतुतया,

स्थानं परं पदं ददातीति.— ( स्थानदः ).

निरु०—३८७ कलामुहूर्तादिमयो ध्रुवे कालोऽवतिष्ठते ।

यस्मात्तस्माद् ( व्यवस्थानो ) स्वार्णः स्थानदो मनुः ॥ २८८ ॥

३८८ ध्रुवे समाप्यत इति ( संस्थान ) स्सर्वमुच्यते ।

२१

३८९ स एव परमाकाशप्राप्तौ हेतुत्वतस्तदा ॥ २८९ ॥

प्रोच्यते ( स्थानद ) इति सप्तार्णो मनुनायकः ।

( ३९० ) ध्रुवः ।

ॐ ध्रुवाय नमः ।

भा०—स खलु तुङ्गपदप्रदानेनार्वाचीनं ध्रुवमपि ध्रुवीचकार; अतो—  
५ ( ध्रुवः )—अस्य सर्वव्यापकत्वं तत्त्वम्. ❀  
अथ, मृतसंजीवनं रामचरितम्—सर्वैश्वर्यादपि पराऽस्य कल्याणगुणसम्प-  
द्धिः इति—

निर्व०—( १ ) “ हु-दाञ्, दाने” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१  
( २ ) “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इति, कः. आहोपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०  
१० ( ३ ) “ ठा, गतिनिवृत्तौ ” पस्स ईत्यादि. धा० ष्वादिः कौ० पृ० ४२४  
अधिकरणे ल्युट्. अनः. ❀

त एवार्वाचीनमपि ध्रुवं तुङ्गपदप्रदानेन, ध्रुवति सर्वव्यवस्थापकतया  
स्थिरयतीति—

( ध्रुवः ). अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र ध्रुवतिः.

१५ ( १ ) “ ध्रु, गतिस्थैर्ययोः ” धा० तुदा० कुटादिः कौ० पृ० ४६७  
ध्रुवेति पाठान्तरम् आद्योऽनिट्- अपरस्तेट्.

( २ ) “ नुदादिभ्यो णल्कौ ” इति, कः? बाहुलकाद्वा,  
सेट् इगुपधलक्षणो वा. कित्त्वान्न गुणः. आद्यस्य.

( ३ ) “ अचिश्रुधातु० ” इत्युवट् ६।४।७७॥ कौ० पृ० ४५

२० अपरस्य न यत्नः. यद्वा, उभाभ्यामपि पचाद्यच्. तस्य

( ४ ) “ गाङ्कुटादिभ्योऽजिण्डित् ” १।२।१॥ कौ० पृ० ४४२  
इति कुटादेः पराजिणित्वेन डित्त्वान्न गुणः. अन्यत् पूर्ववत्. ❀

निरु०—३९० अर्वाचीनं ध्रुवमपि तुङ्गस्थानप्रदानतः ॥ २९० ॥

ध्रुवीचकार यस्माद्धि ( ध्रुव ) स्तस्मात्प्रकीर्तितः ।

१ व्यवस्थापकत्वम् ।

( ३९१ ) परर्द्धिः,

ॐ परर्द्धये नमः ।

ज्ञा०—( परर्द्धिः ). परावस्थस्यापि हि, रामस्यावरसोमादिदेवगुणै-  
कदेशनिदर्शनं क्रियते. यथा,

( १ ) “विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः” रा०वा० १-१८।

इत्यादौ. परत्वञ्चात्रैव, एतदुक्तम्—

( २ ) “ अव्यक्तमक्षरं ब्रह्मनिर्मितम् । देवानां हृदयं सौम्यं गुह्यं  
रामः परन्तपः” रा०अ० २-३३ ।

( ३ ) “बहवो नृपकल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते” रा०अ० २-२६। १०  
इत्यादि.

निर्व०—अथ मृतसंजीवनं रामवृत्तान्तः प्रस्तूयते. परस्यापि स्व-  
स्य अवरवत् एकगुणैकदेशनिदर्शनकरणेन सर्वैश्वर्यादपि परा अ-  
तिशयिता कद्धिः कल्याणगुणसमृद्धिः अस्मेति—( परर्द्धिः ).

( १ ) “ क्रधु, वृद्धौ ” धा० स्वादिः कौ०पृ० ४६३ १५

( २ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” इति, क्तिन्—अगुणः. ३।३।९४ ॥  
कौ०पृ० ६५८

( ३ ) “ तितुन्न० ” इति, नेट्. ७।२।९॥ कौ०पृ० ६०८

( ४ ) “ शपस्तयोः० ” इति, धः. ८।२।४० ॥ कौ०पृ० ३८५,  
पूर्वस्य जश्त्वेन दः.

( ५ ) “ पृ, पालनपूरणयोः ” धा० क्रयादिः कौ०पृ० ४७६

( ६ ) “ कदोष् ” इत्यप्. गुणो रपरः. ३।३।५७ ॥ कौ०पृ० ६५३  
क्त्यक इति हि पाक्षिकः । तनः स्त्रियाम्, अतटाप्. दीर्घः.

( ७ ) “ स्त्रियाः पुंवत्० ” इत्यादिना ६।३।३४ ॥ कौ०पृ० १६०

निरु०—३९१ कल्याणानां पराणां च गुणानामृद्धितस्मदा॥ २९१ ॥ २५  
परावस्थतया चैव ( परर्द्धि ) रिति कथ्यते ।

( ३९२ ) परमस्पष्टम्, ( ३९३ ) तुष्टः,

ॐ परमस्पष्टाय नमः । ॐ तुष्टाय नमः ।

५ भा०—( ४ ) “ भगवत ” इति स्वमन्त्रवर्णाच्च. ❀  
किञ्च—

( परमस्पष्टः )—स्पष्टप्रत्यक्षदृष्टस्वपारम्यः; यथा,

( १ ) “ व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा सनातनः ” यु० ११४-१४।

( २ ) “ सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः ” ईर्त्यादि. ❀

१० अधिकृताधिकारात्परत्वादपि अतिशयेन समस्तमनुप्याद्यधिकारयो-  
र्दाशरथित्वजगत्पालनयोर्लाभात् प्रीतः—( तुष्टः )—यथा,

निर्व०—तस्य पुंवद्भावः. संहितायाम्, आद्गुणः. स्परः. ❀

स्पष्टप्रत्यक्षदृष्टस्वपारम्यतया, परमश्वासौ स्पष्टश्चेति—

( परमस्पष्टः ). एकनाम.

१५ ( १ ) “ स्पष्टा, बाधनस्पर्शनयोः ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४२१

( २ ) “ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञाः ” ७।२।२७॥ कौ० पृ० ५९४

इति णिचि निष्ठायां, णेर्लुक्. तत उपधावृद्धचभावोऽनिदृष्टत्वं च निपात्यते.

( ३ ) “ ब्रह्म० ” इत्यादिना शान्तत्वात् ८।२।३६॥ कौ० पृ० ५१

पः. श्रुत्वं. परमशब्दस्य पृषोदरादित्वात् साधुत्वमित्युक्तमेव. ❀

२० सकलमनुप्याद्यधिकारदाशरथित्वजगत्पालनलोभेन अधिकृताधिकारा-  
त् परत्वादपि अतिशयेन तुष्ट्यति. प्रीणातीति—  
( तुष्टः ).

निरु०—३९२ साक्षाद्दृष्टस्वपारम्यः ( परमस्पष्ट ) उच्यते ॥ २९२ ॥

३९३ लाभादाशरथित्वस्य जगतः पालनस्य च ।

२५ मनुष्यत्वेपि यः प्रीतः स ( तुष्टः ) इति कथ्यते ॥ २९३ ॥

( ३९४ ) पुष्टः, ( ३९५ ) शुभेक्षणः, ॥

ॐ पुष्टाय नमः । ॐ शुभेक्षणाय नमः ।

भा०—( १ ) “ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ” रा० ५

बा० १५—३१ ।

( २ ) “ कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहु मन्यते ” रा० अ० १—१६ ।

( ३ ) “ आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ” इति. ❀ रा०

पु० १२०—११ ।

एवं महागुणैः परिपूर्णः—( पुष्टः ). १०

( १ ) “ तमेवं गुणसपन्नम् ” इति, ❀ बा० रा० १—१९ ।

एवंविधैश्वर्यशीलातिशयपिशुनशीतलविशालो—

दारदीर्घराजीवलोचनः—( शुभेक्षणः ). यथा,

निर्व०—( १ ) “ तुष्ट, तुष्टौ ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६

( २ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना कर्तरि कः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६ १५

अगुणः. निहतत्वान्नेद्. दृष्ट्वम्. ❀

एवं महागुणैः परिपूर्णतया स्वयं पुष्ट्यतीति—( पुष्टः ).

( १ ) “ पुष्ट, पुष्टौ ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६

कर्तरि पूर्ववन्निष्ठा. गुणाभावः. अनिदृष्ट्वम्. दृष्ट्वञ्च. ❀

एवंविधैश्वर्यशीलातिशयपिशुनशीतलविशालोदारदीर्घराजीवलोच- २०

नतया, शुभम्, ईक्षणं नयनम्, अस्प्येति वा, शुभम् ईक्षणं स्वकर्मकं

स्वकर्तृकञ्च दर्शनम्, अस्प्येति वा,—( शुभेक्षणः ).

निरु०—३९४ गुणैर्यो ह्यनृशंस्याद्वैः पूर्णः ( पुष्ट ) इतीरितः ।

३९५ सौशील्यैश्वर्यपिशुन शीतलं दीर्घमायतम् ॥ २९४ ॥

ताम्रं च लोचनं यस्य त ( शुभेक्षण ) ईरितः ।

स्वकर्मकर्तृकं चैव शुभं यस्येति दर्शनम् ॥ २९५ ॥

शुभेक्षणः स्यात्—

श्लो० ॥ ४३ ॥ ( ३९६ ) रामो,

ॐ रामाय नमः ।

- भा०-(१) "सुभूरायतताम्राक्षस्साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम्" रा० अ० २-४३ ।  
 ५ इति. स्वकर्मकं स्वकर्तृकञ्च. दर्शनमतिशुभमस्येति वा-शुभेक्षणः-यथा,  
 ( २ ) " यश्च रामं न पश्येत्तु यश्च रामो न पश्यति । निन्दितस्त वसेल्लोके  
 स्वात्माप्येनं विगर्हते" इति. ॐ रा० अ० १७-१४ ।  
 (३) "रम्यतेऽस्मिन् सदा सर्वैर्गुणरूपवशीकृतैः" इति—  
 (रामः)—यथा,  
 १० ( १ ) " रामो रमयतां श्रेष्ठ" रा० अ० ५३-१ ।  
 ( २ ) " गुणाभिरामं रामं च" भा० स० ५८-४२ ।  
 ( ३ ) " स्यामो युवा लोहिताक्षो मातङ्गनामिवर्षभः"

- निर्व०—( १ ) "ईक्ष, दर्शने" पूर्वत्र करणे धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०६  
 ल्युट्. अनः. णत्वम्. अपरत्र भावे ल्युट्. अन्यत्प्राग्वत्.  
 १५ ( २ ) " शुभ, दीप्तौ" धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४१२  
 ( ३ ) " शुभ, शोभार्थं वा" धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६  
 इगुपधलक्षणः कः. कित्त्वान्न गुणः. ततः संहितायाम्,  
 ( ४ ) " आद्रुणः" ॐ ६।१।८७॥ कौ० पृ० ३१  
 सर्वैर्गुणरूपवशीकृतैः रम्यते अनुरज्यतेऽस्मिन् इति वा, तद्वशीकृतै-  
 २० प्वयं रमते रज्यतीति वा—( रामः ).

- ( १ ) " रमु, क्रीडायाम्" पूर्वत्र, धा० ङ्वादिः. कौ० पृ० ४२०  
 ( २ ) " हलश्च" इत्यधिकरणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३  
 अपरत्र,

निरु०—३९६ स्वगुणै रम्यते ( राम ) इतिः ।



( ३९७ ) विरामो,

ॐ विरामाय नमः ।

भा०—( ४ ) “ तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जनैः पितुः ”

( ५ ) “ गुणैर्विरुचे रामो दीप्तस्सूर्य इवांशुभिः ” रा० अ० १—३३। ५ इति.

( ६ ) “ शरदिन्दीवरत्वipe । अभिरामशरीराय ” इति स्वमन्त्रालिङ्गाच्च. ❀  
विरम्यतेऽस्मिन्वरप्रदैः ब्रह्मादिभिः, वरैश्चावध्यत्वादिभिः लब्धवरैश्च  
रावणादिभिरिति—( विरामः ). यथा,

( १ ) “ ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा ” रा० सु० ५१—५५। १०  
इत्यादि. ❀

निसर्गनैरपेक्ष्येण लपणाद्राज्यादेः—

निर्व०—( ३ ) “ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ” इति, ३।१।१४०॥

कौ० पृ० ५६८

कर्तरि ज्वलादिलक्षणो णः. ण इत् उत्तयत्र उपधावृद्धिः. ❀

वरप्रदैः ब्रह्मादिभिः, वरैरवध्यत्वादिभिः, लब्धवरैश्च रावणादिभिः. १५  
विरम्यते उपरम्यतेऽस्मिन् इति—

( विरामः ). पूर्ववदेव धातुः; विपूर्वः. धातूनामनेकार्थत्वात् उक्ता-  
र्थोपपत्तिः. अन्यच्च प्रथमकल्पवत् प्रत्ययादि. ❀

अनुकल्पवत् नैसर्गिकनैरपेक्ष्येण लपणाद्राज्यादेः व्यरंसीत् उपरत इति—

निरु०—३९७ वरप्रदैर्ब्रह्मपुरयैरवध्यत्वादिभिर्वरैः ॥ २९६ ॥ २०

यस्मिन् विरम्यत इति स ( विरामः ) प्रकीर्तितः ।

( ३९८ ) विस्तो, ( ३९९ ) मार्गो,

ॐ विस्ताय नमः । ॐ मार्गाय नमः ।

५ भा० — ( विस्तः ) — यथा,

( १ ) “ न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ” रा० अ० १६—३२ ।

( २ ) “ लोककान्तस्य कान्तत्वं शीतरश्मोर्वि क्षपा ”

( ३ ) “ स पितुर्वचनं श्रीमानभिपेकात् परं प्रियम् ” रा० सु०

१० ३३—२४ ।

( ४ ) “ धर्मापदेशात्पजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यन्नयतः पदा-  
तिम् ” इत्यादि, रा० । ॐ

भरद्वाजादिमुनिभिः मार्ग्यते इति—

( मार्गः ). ॐ

१६ निर्व०—( विस्तः ). पूर्ववदेव विपूर्वो धातुः

( १ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६  
निहतत्वान्नेद्.

( २ ) “ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि विङति ”  
इति स्मेरनुदात्तोपदेशतया, ६।४।३७॥ कौ० पृ० ४३५

२० अनुनासिकस्य मस्य लोपः. ॐ

भरद्वाजादिभिर्मुनिभिः मार्ग्यते मृग्यते, इति—( मार्गः ).

( १ ) “ मार्ग, अन्वेषणे ” चुरादिराधृषीयः कौ० पृ० ४८८

( २ ) “ आधृषाद्वा ” चुरादौ. कौ० पृ० ४८६

इत्यतोऽस्य विभाषितो णिच्.

२५ निरु०—३९८ निसर्गनैरेष्येण राज्यादेः रूपणाद्धि यः॥ २९७॥

विरागी ( विस्त ) स स्यात् सतार्णः परमाद्भुतः ।

३९९ मृग्यमाणतया ( मार्गो ) भरद्वाजादिभिस्सदा ॥ २९८ ॥

( ३९८ ) विरजोमार्गो,

ॐ विरजोमार्गाय नमः ।

भा०—( विरजोमार्गः ). इति पाठे, विरजाः अपांसुलः, निर्दोषः,  
तद्वर्णितो मार्ग इति, यथा,

५

( १ ) “ या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः ” रा०अ०  
६८-२९ ।

( २ ) “ आवहत्परमां गतिम् ” इति. ❀

निर्व०—( ३ ) “ अकर्तारि० ” इति, कर्मणि घञ्-णिच्प्रक्षे तु,  
३।३।१९ ॥ कौ०पृ० ६४७

१०

( ४ ) “ एरच् ” इति, तद्धोपश्च—अत्र घञ् ३।३।५६ ॥ कौ०  
पृ० ६५३

नेति तूपपादयिष्यते. यद्वा, दिवादौ वृत्करणस्य केषांचिन्मते पुषा-  
दिमात्रसमान्पर्यंतया दिवादेः भ्वादिवदाकृतिगणत्वेन मृग्यतिरपि  
दिवादिरस्ति. ततः, वासरूपन्यायात् कृत्याप्रवृत्तौ, कर्मणि घञ्. १५

( ५ ) “ पुगन्त० ” इति, लवूपधगुणः ७।३।८६ ॥ कौ०पृ० ३७०  
रपरः, मार्गः. स एव,

( ६ ) “ प्रज्ञादिभ्यश्च ” इति, स्वार्थे ऽणि, ५।४।३८ ॥ कौ०पृ० ३५६

( ७ ) “ यस्य० ” इति लोपे, ६।४।१४८ ॥ कौ०पृ० ५६

आदिबुद्धौ च, ( मार्गः ). ❀

२०

अथ वा, विरजोमार्गः इति पाठः. निर्दोषमार्गप्रदर्शनेन विरजाः वि-  
गतरजस्कः अपांसुलः, मृज्यते परिमृज्यत इति. मार्गोऽध्वा, अस्मा-  
दिति—( विरजोमार्गः ). एकत्राम.

( १ ) “ मूजू, शुद्धौ ” कर्मणि घञ्. धा०अदा० कौ०पृ० ४४५

निरु०—३९८ पाठस्तु विरजोमार्ग इति निर्दोषदर्शितः ।

२५

पन्थाः स्यादेन ( विरजोमार्ग ) स्तन्मार्गदर्शनात् ॥ २९९ ॥

( ३९८ ) विरतो, ( ३९९ ) मार्गो,

ॐ विस्ताय नमः । ॐ मार्गाय नमः ।

५ भा० — ( विरतः ) — यथा,

( १ ) “ न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ” रा० अ०  
१६—३२ ।

( २ ) “ लोककान्तस्य कान्तत्वं शीतरश्मोस्वि क्षणा ”

( ३ ) “ स पितुर्वचनं श्रीमानभिपेकात् परं प्रियम् ” रा० सु०

१० ३३—२४ ।

( ४ ) “ धर्मपदेशात्पुत्रजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यन्नयतः पदा-  
तिम् ” इत्यादि. रा० । ❀

भरद्वाजादिमुनिभिः मार्ग्यते इति—

( मार्गः ). ❀

१५ निर्व० — ( विरतः ). पूर्ववदेव विपूर्वो धातुः

( १ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६  
निहतत्वान्नेद्.

( २ ) “ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि विङिति ”  
इति रमेरनुदात्तोपदेशतया, ६।४।३७॥ कौ० पृ० ४३५

२० अनुनासिकस्य मस्य लोपः. ❀

भरद्वाजादिभिर्मुनिभिः मार्ग्यते मृग्यते, इति—( मार्गः ).

( १ ) “ मार्ग, अन्वेपणे ” चुरादिराधृषीयः कौ० पृ० ४८८

( २ ) “ आधृपाद्वा ” चुरादौ. कौ० पृ० ४८६

इत्यतोऽस्य विष्ठापितो णिच्.

२५ निरु० — ३९८ निर्गर्गनैरेष्येण राज्यादेः रूपणाद्धि यः॥ २९७॥

विरागी ( विरत ) स्त स्यात् सतार्णः परमाद्भुतः ।

३९९ मृग्यमाणतया ( मार्गो ) भरद्वाजादिभिस्तदा ॥ २९८॥

( ४०० ) नयो,

ॐ नयाय नमः ।

भा०—( ३ ) “ सुहृदां ह्यर्थरुच्छेषु युक्तं बुद्धिमता सता ।  
समर्थेनापि सन्देष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ” समापर्वणि च स्वयम्, ५  
( ४ ) “ यजस्वाऽभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते । नियुङ्क्ष्व  
चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तास्मि ते वचः ” भा०स० ३३-२५।  
उद्योगे

( ५ ) “ अयमस्मि महाबाहो ! ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । करिष्या-  
मीह तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत । ” इति. भा०उ० ७१-५। १०  
( ६ ) “ वायुसूनोस्तुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणाम-  
प्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः ” रा०यु० ५९-१२१।

इति वा. ❀

ते च तथास्मिन्नीयन्त इति—

( नयः )—ते ह्याहुः ?

१५

निर्व०—( ३ ) “ अचो यत् ” इति, यत्. कृत्यः गुणः. ❀

३।१।९७।।कौ०पृ० ५५७

ते च तथा नीयन्तेऽस्मिन्निति,—

( नयः ). धातुः प्राग्वत्. नत्वम्.

निरु०— ४०० यस्मिन् तपोधना नित्यं नीयन्त इति वै २०

( नयः ) ॥ ३०० ॥

( ३९९ ) नेयो,

ॐ नेयाय नमः ।

भा०—सुहृदां नियोगार्हत्वात्—( नेयः )— यथा,

५ ( १ ) “ आज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम् ”

( २ ) “ आवासन्त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ” रा० आ० ५—३३।

निर्व०—( २ ) “ मृजेर्वृद्धिः ” इतीको वृद्धिः. ७।२।११४ ॥

कौ० पृ० ४४५

स्परत्वम्.

१० ( ३ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वम्. गः. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६०

( ४ ) “ रज्ज, रागे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

( ५ ) “ सर्वधातुभ्योऽसुन् ” इत्यसुन् उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

तत्प्रकरणे,

( ६ ) “ भूरजिभ्यां कित् ” इति तस्य कित्वात्, उणा० पा० ४

१५ कौ० पृ० ६४१

( ७ ) “ अनिदिताम्० ” इति, ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

उपधाया नस्य लोपः. विपूर्वो बहुव्रीहिः.

( ८ ) “ ससजुपः० ” इति, सोरुत्वम्. ८।२।६६॥ कौ० पृ० २६

संहितायाम्,

२० ( ९ ) “ हशि च ” इति, उत्त्वम्. ६।१।११४॥ कौ० पृ० २७

( १० ) “ आडुणः ” ॐ ६।१।८७॥ कौ० पृ० ११

सुहृदां नियोगार्हतया नेतुमर्ह इति—( नेयः ).

( १ ) “ णोञ्, प्रापणे ” णो नः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( २ ) “ अर्हे रुत्यतृचश्च ” अर्हार्थे, ३।३।१६९॥ कौ० पृ० ५५०

२५ निरु०—३९९ नियोगयोग्यसुहृदां योऽमौ ( नेय ) स्त उच्यते ।

( ४०० ) नयो,

ॐ नयाय नमः ।

भा०—( ३ ) “ सुहृदां ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता ।  
समर्थेनापि सन्देष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ” सप्तापर्वणि च स्वयम्, ५  
( ४ ) “ यजस्वाऽभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते । नियुङ्क्ष्व  
चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तास्मि ते वचः ” भा०स० ३३-२५ ।  
उद्योगे,

( ५ ) “ अयमस्मि महाबाहो ! ब्रूहि यत्ने विवक्षितम् । करिष्या-  
मोह तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ! ” इति. भा०उ० ७१-५ । १०

( ६ ) “ वायुसूनोस्तुहत्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणाम-  
प्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः ” रा०यु० ५९-१२१ ।

इति वा. ❀

ते च तथास्मिन्नीयन्त इति—

( नयः )— ते ह्याहुः ?

१९

निर्व०—( ३ ) “ अचो यत् ” इति, यत्. कृत्यः गुणः. ❀

३।१।९७।।कौ०पृ०५५७

ते च तथा नीयन्तेऽस्मिन्निति,—

( नयः ). धातुः प्राग्वत्. नत्वम्.

निर्ह०— ४०० यस्मिन् तपोधना नित्यं नीयन्त इति वै २०

( नयः ) ॥ ३०० ॥

भा०—( १ ) “ रक्षितं व्यास्त्वया शश्वद्गर्जभूतास्तपोधनाः ”

रा०आ०—१—२०।

तथा,

५ ( २ ) “ पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तश्चाश्रिता वयम् ”

इति. ❀

**इति श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे,**

**भगवद्गुणदर्पणे**

**चतुर्थे शतकं समाप्तम्.**

१० निर्व०—( १ ) “ अकर्तारि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९।

कौ०पृ०६४७

( २ ) “ एरच् ” इत्यधिकरणे अच्. ३।३।५६॥कौ०पृ०६५३

( ३ ) “ शिणीभुवोऽनुपसर्गे ” इति, घञ् तु न. ३।३।२४॥कौ०पृ०६४९

बाहुलकात्. गुणायदेशौ. ❀

१५ इति श्रीकुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-  
वरदेदेशिकतनयवरदगुरुवरमूनुवरदार्यसूरिविरचिते,

**श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-**

**श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे,**

**भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,**

**चतुर्थे शतकं संपूर्णम्.**



## अथ पञ्चमशतकप्रारम्भः ।

( ४०१ ) अनयः, ।

ॐ अनयाय नमः ।

ज्ञा०— स एव, असुहृद्भिः न नयोऽस्यासीदिति—

( अनयः ). यथा रावणेन

( १ ) “ हिमवान्मन्दरो मेरुद्वेलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भु-  
जाभ्यामुद्धतुं न संख्ये भरतानुजः ” रा०यु०।यद्वा,

( २ ) “ अयश्शुभांवहो विधिः ” ❀

सोऽस्मादन्यो जगतां नास्तीति— ( अनयः ). यथा,

( १ ) “ एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयन्नो भविताप्रशारता ” १०

इति, ❀ रक्षसामतिभयचलनहेतुत्वात्—

निर्व०— स एव दुर्हृद्भिर्नास्ति नयः प्रणयः अस्येति वा, जगताम-  
न्यो नास्ति अयः शुभांवहो विधिरस्मात्, इति वा,—

( अनयः ). पूर्वत्र पूर्ववद्भातुः नत्वञ्च.

( १ ) “ भावे ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१८॥कौ०पृ०६४७ १५

( २ ) “ एरच् ” इति भावेऽच्. गुणायदेशौ. अपरत्र. ३।३।५६॥

कौ०पृ०६५३

( ३ ) “ अय, गतौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०२

( ४ ) “ इण्, गतौ ” वा. पचाद्यच्. धा०अदा० कौ०पृ०४४१ .

एतेर्गुणायदेशौ च. उभयत्रापि नञ्समासः नञो नलोपः. २०

( ५ ) उत्तरत्र, “ तस्मान्नुडचि ” इति, नुट् च. ❀ ६।३।७४॥

कौ०पृ०१४७

रक्षसामतिभयचलनहेतुतया तानि, अजति—क्षिपतीति,—

निरु०—४०१ असुहृद्भिर्नयो यस्य नास्ती ( त्यनय ) उच्यते ।

अथवा जगतां यस्मान्नान्योस्ती ( त्यनयो ) ऽथवा ॥ ३०१ ॥ २५.

{ ४०२ } वीरः, ( ४०३ ) शक्तिमतांश्रेष्ठः,

ॐ वीराय नमः । ॐ शक्तिमतांश्रेष्ठाय नमः ।

भा०—( वीरः ).

- ५ ( १ ) “ अज, गतिक्षेपणयोः ” धा०च्वादिः कौ०पृ० ३९१  
 ( २ ) “ स्फायितञ्चिवञ्चि० ” इत्यादिना रक्. उणा०पा० २ कौ०पृ० ६१९  
 ( ३ ) “ अजेर्व्यवजपोः ” इति, वीभावः. यथा, २।४।५६॥ कौ०पृ० ३९१  
 ( ४ ) “ ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विदुज्ज्वलितवर्चसाम् । स्मरन् रा-  
 घवबाणानां, विव्यथे राक्षसेश्वरः ” रा०यु० ६०—३।  
 ( ५ ) “ मातङ्ग इव सिंहेनं गरुडेनैव पन्नगः । अभिभूतोऽभवद्वाजा  
 १० राघवेण महात्मना ” यथा च मारीचः, रा०यु० ६०—२।  
 ( ६ ) “ वृक्षे वृक्षे च पश्यामि ? चोरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं  
 रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ” इत्यादि. ❀ रा०आ० ३९—१४।  
 शक्तिमतां सुरादीनामतिशयेन प्रशस्य इति—  
 ( शक्तिमतांश्रेष्ठः ). यथाह परशुपरिकर्मा रामः,

१५ निर्व०—( वीरः ).

- ( १ ) “ अज, गतिक्षेपणयोः ” धा०च्वादिः कौ०पृ० ३९१  
 ( २ ) “ स्फायितञ्चिवञ्चि० ” उणा०पा० २ कौ० पृ० ६१९  
 इत्यादिना प्रागुदाहृतसूत्रेण रक्.  
 ( ३ ) “ अजेर्व्यवजपोः ” इति, वीभावः. २।४।५६॥ कौ०पृ० ३९१  
 २० कित्वाद्युणः. निहतत्वान्नेद्. ❀  
 शक्तिमताम्— वलिनां— सुरादीनाम्. अतिशयेन प्रशस्य इति—  
 ( शक्तिमतांश्रेष्ठः ). शंसतेः प्रपूर्वात्. प्रशस्यस्येति निर्देशात्,  
 निरु०—४०२ ( वीरः ) कम्पनं हतुत्वाद्रक्षसामतिभीमतः ।  
 ४०३ सुरादीनां शक्तिमतां यः प्रशस्यतमः स्मृतः ॥ ३०२ ॥  
 तस्मा ( च्छक्तिमतांश्रेष्ठो ) दशार्णः श्रेष्ठो मनुः ।

( ४०४ ) धर्मो,

ॐ धर्माय नमः ।

भा०—( १ ) “अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरम्” रा०

वा० ७६—१७ ।

५

इति, ब्रह्मा च,

( २ ) “कथं देवगणश्रेष्ठ ! नात्मानमवबुध्यसे” रा० यु० १२०—६ ।

( ३ ) “देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्रगन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।

रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्तास्तमरेषु सर्वे” रा० ।

( ४ ) “सर्वान् लोकान् स संहत्य संहतान् सचराचरान् । १०

पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महाशरैः” रा० ।

इति. ❀

अभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां सर्वस्य साक्षाद्धरणात्—

( धर्मः )—

निर्व०—क्यपि नलोपे च प्रागेव व्युत्पादितात् प्रशस्यशब्दात् १५

भातिशायनिक इष्टन्. तत्र परतः,

( १ ) “प्रशस्यस्य श्रः” इति, आदेशः ५।३।६०॥कौ०पृ० ३४१

( २ ) “प्रकृत्यैकाच्च” इति प्रकृतिभावादिष्टिनि, ६।४।१६३॥

कौ०पृ० ३४१

( ३ ) “टेः” इति, दिलोपो न. गुणः. ६।४।१४३॥कौ०पृ० ५६ २०

( ४ ) “शक्ल, शक्तौ” धा० स्वादिः कौ०पृ० ४६३

( ५ ) “स्रियां क्तिन्” इति, क्तिन्. ३।३।९४॥कौ०पृ० ६५८

अनिट्. ततो भतुप्. आमिर्त्येति. ❀

अभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां, सर्वं साक्षाद्धरतोति—

( धर्मः ).

२५

निरु०—४०४ निःश्रेयसाभ्यामुदयाभ्यां(धर्म)सर्वस्य धारणात्॥३०

( ४०५ ) धर्मविदुत्तमः, ॥

ॐ धर्मविदुत्तमाय नमः ।

भा०—( १ ) “ अतिस्तुसुहुसुधृक्षिशुभायावापदियक्षिनी—भ्यो मन्”

५ इति, मन् प्रत्ययः. उणा०पा० १कौ०पृ० ६१६

एवं सोम इत्यादयः. ( क्षेमरुदित्यादिः ) तदाह तमेव ब्रह्मा,

( २ ) “ ब्रह्मविदां वरः लोकानां त्वं परो धर्मः ” रा०यु० १२०—१४।

इति, लक्ष्मणश्च,

( ३ ) “ धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे चाप्रति-

१० द्वन्द्वशरैर्नजहि रावणिम् ” इति, अन्ये च, रा०यु० ९१—३७।

( ४ ) “ ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति

महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ” भा०आ० ८८—२५ ।

( ५ ) “ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ”

( ६ ) “ साक्षाद्देवः पुराणोसौ स हि धर्मस्तनातनः ” भा०आ० ८८—२४।

१५ इत्यादि, अन्ये,

( ७ ) “ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ”

इति. ❀

धर्मवित्सूतमः—

( धर्मविदुत्तमः )—धर्मज्ञाने<sup>१</sup> वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेया—

२० निर्व०—( १ ) “ धृज्, धारणे ” धा०ज्वादिः कौ०पृ० ४२३

( २ ) “ अतिस्तुसुहुसुधृक्षि० ” उणा०पा० १कौ०पृ० ६१६

इत्यादिना मन्. गुणो रपरः. अनिद्. स्वस्य वसिष्ठमार्कण्डेयादिशिष्य-

त्वेपि धर्मज्ञाने तदुपजीव्यतया, धर्मवित्सु धर्मज्ञेषु तेभ्यो वा, उत्तमः.

उत्कृष्टतमः. इति—( धर्मविदुत्तमः ). एकत्राम, उच्छब्दादुत्कृष्टवाचि-

२५ न आति—

निरु०—४०५ वसिष्ठादुपजीव्यो यो धर्म ( धर्मविदुत्तमः ) ।

१ ज्ञानाम् ।

श्लो० ॥४४॥ ( ४०६ ) वैकुण्ठः,

ॐ वैकुण्ठाय नमः ।

भा०— दीनां शिष्योऽप्युपजीव्यः; यथा,

( १ ) “सर्वदाऽभिगतस्तद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः” रा०सं० १६। ५

( २ ) “धर्मज्ञस्तत्सन्धश्च” रा०सं० १२। “वेदविद्भिस्तु पूजितः”

रामा०सं० ३५—१४।

( ३ ) “यथावत्साङ्गचेदवित्” रा० अ० १—२० ।

( ४ ) “त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च ।

अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षण क्षितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः” १०

रा०कि०—२४—३१ ।

इत्यादिना. ❀

सर्वेषां संश्लेषयिता—( वैकुण्ठः ).

निर्व०—शायनिकस्तम्भ. चतुर्थम्.

( १ ) “विद, ज्ञाने” किप्. अगुणः इत्येति. धा० अदा० कौ० पृ० ४४ ३ १५,

धर्मशब्दो हि, ध्रुतेर्मनिनि व्युदपादि? ❀

निरुक्तानुसारात् सर्वेषां संश्लेषयितृतया, विकुण्ठानां विगतसंश्लेष-

विघातानाम् अयमिति—( वैकुण्ठः ).

( १ ) “शुठ, प्रतिघाते” शुठोत्यन्ये; कुठि चेति पठ्यते; धा०

भ्वादिः कौ० पृ० ३९५

२०

चात् प्रतिघाते,

स च प्रतिघातोऽत्र संश्लेषविघातः इदित्वान्नुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ.

भावे यञ्. को वा. विपूर्वा बहुव्रीहिः. ततो विकुण्ठशब्दात्,

निरु०—४०६ संश्लेषप्रतिघातश्च कुण्ठिधात्वर्थ उच्यते॥ ३०४॥

विगतः स च येषान्ते विकुण्ठाः स्युरुदीरिताः ।

२५

तेषामेषैष इति हि ( वैकुण्ठः ) परिकीर्तितः ॥ ३०५ ॥

भा०—( १ ) “ कुठि, गतिप्रतिघाते ” स चात्र संश्लेषविधातः

स च विगतो येषान्ते विकुण्ठाः, तेषामेषः—( वैकुण्ठः ).

( २ ) “ मया संश्लेषिता भूमिरद्विर्व्योम च वायुना । वायुश्च तेजसा सादं

५ वैकुण्ठत्वं ततो मम ” इति, भा०शा० ३४३—५० ।

ईदृशी हि शैली रामत्वेपि; यथा,

( ३ ) “ राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यर्हिसन् परस्परम् ”

रा०यु० १३१—९५।

तदसन्निधौ परस्परनिर्व्यपेक्षा हि तत्रत्याः ? यथाहुः पौर्यः पतीन्,

१० ( ४ ) “ राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ” रा०अ० ४८—२७।  
इति.

( ५ ) “ व्यमृजन् कवलान्नागा गावो वत्सान्नपाययन् ”

( ६ ) “ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् । पुत्रं प्रयमजं  
लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ” रा० अ० ४८—५ ।

११ स्तनार्थिनस्तुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा । सर्वे सर्वं  
परित्यज्य राममेवान्वयुस्तदा ” इति. ❀ रा० ।

( १ ) “ स यत् पूर्वस्मात् सर्वस्मात् पाप्मन ओपस्तस्मात्पुरुषः ”  
इति, परमपावनत्वात्—

निर्व०—( २ ) “ तस्येदम् ” इति, ४।३।१२०॥कौ०पृ०२७१

२० संवन्धसामा न्येऽण् आदिवृद्धिरैकारः.

( ३ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

स च, परमपावनतया, निरुक्तानुसारात् पूर्वस्मात् विश्वस्मात्, पाप्मनः  
सर्वानोपति दहतीति वा, पिपतिं पृणाति च पालयति, पूरयतीति वा,  
पुरुषोत्तमतया सर्वेषां पुरति अग्रगामी भवतीति वा,—

( ४०७ ) पुरुषः,

ॐ पुरुषाय नमः ।

ज्ञा०—( पुरुषः ).

( १ ) “पावनस्तर्वलोकानां त्वमेव रघुनन्दन” इति. रा० उ० ८२—९। ५

शबरी,

( २ ) “तवाहञ्चक्षुषा सौम्य ! पूता सौम्येन मानद” इति. रा० आ०

७४—१३ ।

( ३ ) “पृ, पालनपूरणयोः” वा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

( ४ ) “पुरः कुपन्” इति कुपन्प्रत्ययान्तो वा—(पुरुषः). उणा० १०

पा० ४ कौ० पृ० ६३५ स हि, रामस्तर्वाथा पुरुष इष्यते ?

( ५ ) “राघवं शोभयन्त्येते पङ्कजाः पुरुषोत्तमम्” रा० ।

( ६ ) “शार्ङ्गन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः” ❀ रा०

यु० १२०—१५।

निर्व०—( पुरुषः ). सर्वत्र

१५

( १ ) “उष, दाहे” इगुपधलक्षणः कः. अगुणः. धा० ञ्वादिः

कौ० पृ० ४०९

( २ ) “पुर, अग्रगमने” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६

( ३ ) “पृ, पालनपूरणयोः” धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

( ४ ) “पूरी, आप्यायने” वा धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५ २०

अयं दिवादिश्रुरादिश्च पूर्वत्र उभयत्र,

( ५ ) “अश्रुपि०” इत्यादिना कन्. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

बाहुलकादन्यतोपि भवति पृणातेः.

( ६ ) “उदोष्ठचपूर्वस्य०” ७।१।१०२ ॥ कौ० पृ० ४४९

इत्पुत्वम्. रपरत्वम्. उभयत्राप्यगुणः.

२५

निरु०—४०७ स यत्पूर्व इति श्रुत्या ( पुरुषः ) पावनत्वतः ।

पृधातोः पालनार्थाद्धि कुपन्प्रत्यययोगतः ॥ ३०६ ॥

सर्वपालकतालब्ध्या ( पुरुषः ) शोच्यते बुधैः ।

१ चक्षुषा तव सौम्येन पूतास्मि रघुनन्दन ।

{ ६७ } ( ४०८ ) प्राणः,  
{ ३७१ }

ॐ प्राणाय नमः ।

भा०—सर्वप्राणनाद—

५ ( प्राणः ). ❀

निर्व०—( ७ ) “ नेट्० ” इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१  
( ८ ) “ हलि च ” इति, दीर्घः. अपरत्र ८।२।७७॥ कौ०पृ० ६३  
एकत्र तत एव बाहुलकात् कन्.

( ९ ) “ इण्शीत्यां वन् ” वा अन्यतोपि भवति. उणा०पा० १ कौ०  
१० पृ० ६१७

नेट्. प्राग्वत्. चुरादेरीदितः पक्षे णिलोपोपि. एवं व्युत्पादिते पूर्वशब्दे  
प्रत्ययलोपः ऊकारह्रस्वश्च. पृषोदरादिलक्षणः. अन्यत्र उभयत्र  
यथासंख्यम्

( १० ) “ पृ, पालनपूरणयोः ” पक्षे स्वादिः. धा०जुहो० कौ०पृ० ४४९

१५ क्र्यादिश्च इतरत्र,

( ११ ) “ पुर, अग्रगमने ” धा०तुदा० कौ०पृ० ४६६

( १२ ) “ पुरःकुपन् ” इति, कुपन्. उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३५

( १३ ) “ यजजपदशां यङ् ” इत्यत्र, ३।२।१६६॥ कौ०पृ० ६०५

दशाम् इति नलोपनिर्देश इव भाव्यन्तिप्रायेण. सति चास्मिन् प्रत्यये,

२० पिपतिं पृणात्योरपि प्रकृतिरूपसाम्यात् उभयोरपि ग्रहणात्, पिपतिं-  
पृणात्योः.

( १ ) “ उदोष्ठचपूर्वस्य ” इत्युत्त्वम्. ७।१।१०२॥ कौ०पृ० ४४९

रपरत्वम्. उभयत्रापि किञ्चान्न गुणः.

सर्वप्राणनाद प्राणित्यस्मात् सर्वमिति—( प्राणः ).

.३ निरु०—४०८ ( प्राणः ) सर्वप्राणनाद्वि तद्वानात्—



{ ४०९-६६ } प्राणदः, { ४१० } प्रणमः,  
{ ३७७-९५६ }

ॐ प्राणदाय नमः । ॐ प्रणमाय नमः ।

भा०—प्रसिद्धानपि प्राणान्ददातीति—(प्राणदः)—अतो हि तद्विरहे, ५

( १ ) “अपि वृक्षाः परिम्लानास्तपुष्पाङ्कुरकोरकाः” रा० अ० ५९-४।

( २ ) “परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च” इत्यादि. ❀ रा०

अ० ५९-५ ।

( १ ) “प्रणामयति” अथ० शि० ।

इति श्रौत्या निरुक्त्या स्वगुणैश्चराचरनामनात्—( प्रणमः ). १०

निर्व०—( १ ) “अन, प्राणने” प्रपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४६

( २ ) “अकर्तरि०” इत्यपोदाने घञ्. ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

उपधावृद्धिः. सांहितिको दीर्घः.

( ३ ) “पूर्वपदात्०” इति, णत्वम्. ❀ ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७

तद्विरहे वृक्षादीनामपि परिम्लानतया, तेषां प्रसिद्धानपि प्राणान् १५  
ददातीति—( प्राणदः ).

( १ ) “हु—दाञ्, दाने” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) “आतोनुपसर्गे० ” इति, कः. आछोषः. ३।२।३॥ कौ०

पृ० ५७०

व्युदपादि हि प्राणशब्दः श्रौत्या निरुक्त्या? २०

स्वगुणैः चराचरप्रणप्रीकरणात्, प्रणमयति. प्रह्वीकरोति तदिति

वा, तत्प्रणौति तयैव निरुक्त्या प्रणामयतीति वा, तत एव हेतोः

तेन प्रणूयते प्रकर्षेण स्तूयतेसौ इति वा,—

( प्रणमः—प्रणवः ). इति वा उक्तयथापि पाठः. प्रणव इत्येव वा.

निरु०—४०९ ( प्राणदः ) स्मृतः ॥ ३०७ ॥

२५

४१० गुणैश्चराचराणां हि नामनात् ( प्रणमः ) स्मृतः ।

भा०—(२) “हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया” रा० अ० २५—२।  
इति. ❀

यशसाऽपि विस्तीर्ण इति—

५ निर्व०—पूर्वत्र,

( १ ) “ णमु, प्रहृत्वे ” प्रपूर्वः. धा० ण्वादिः कौ० पृ० ४३०

णो नः—णिचि वृद्धिः. तत उदात्तोपदेशात् ङिणतः कृतः परत्वाभावेन.

( २ ) “ नोदात्तोपदेशस्य० ” ७।३।३४ ॥ कौ० पृ० ५४१

इति निपेधानवकाशात्.

१० (३) “जनीजूषन्नमुरजोऽमन्ताध्व” घटादिगणसूत्रम् कौ० पृ० ४१७

इत्यमन्तत्वात् मित्त्वम्. उपसृष्टतया,

( ४ ) “ ज्वलह्वललनमामनुपसर्गाद्वा ” घटादिगणसूत्रम् कौ०  
पृ० ४१७

इति, विकल्पाप्रवृत्तेः. णौ,

१५ (५) “ मित्तां ह्रस्वः ” इति, ह्रस्वः. ६।४।९२ ॥ कौ० पृ० ४८२

ततः पचादच्. णिलोपः. णोपदेशतया,

( ६ ) “ उपर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ” ८।४।१४ ॥ कौ० पृ० ३८६

इति. नस्य णत्वम्. अपरत्र,

( ७ ) “ णु, स्तुतौ ” प्रपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

२० ( ८ ) “ णोऽनः ” आद्ये तु पक्षे, नौतिरय-६।१।६५ ॥ कौ० पृ० ३८६

मिहान्तर्भावितण्यर्थस्य नमेर्यं वर्तते. अनेकार्या हि धातवः ? ततः

पचादच्. गुणावादेशौ. णत्वं प्राग्वत्. द्वितीये

( ९ ) “ अकर्तरिचकारके० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७

( १० ) “ ऋदोरप् ” इत्युवर्णान्तात्. ३।३।५७ ॥ कौ० पृ० ६५३

२५ कर्मण्यप्. गुणावादेशौ—णत्वं च पूर्ववत्. ❀

यशोविस्तारयनया, प्रथते प्रस्यातो भवतीति.—

( ४११ ) पृथुः ।

ॐ पृथवे नमः ।

भा०— ( पृथुः ) .

( १ ) “ प्रथ, प्रख्याने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१४ ५

( २ ) “ प्रथिप्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च ” उणा० पा० १ कौ०

पृ० ६१०

इति, कुप्रत्ययः .

( ३ ) “ पृथुश्रीः पार्थिवात्मजः ”

( ४ ) “ रामो नाम जनैः श्रुतः ” रा० सं० ८ । १०

( ५ ) “ तेषामतियशा लोके रामः ” रा० बा० ७७-२८ ।

( ६ ) “ यशसश्चैकभाजनम् ” इत्यादि. ॐ रा० कि० १५-२० ।

अवतारासमकालवर्तिनामपि ध्यानादिना उपकारित्वमाह—

निर्व०— ( पृथुः ) .

( १ ) “ प्रथ, प्रख्याने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१४ १५

( २ ) “ इयणः संप्रसारणम् ” इति, संप्रसारणसंज्ञायाम्, १।१।४५॥

कौ० पृ० ५९

( ३ ) “ कुर्त्तश्च ” इति प्रकरणे, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

( ४ ) “ प्रथिप्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

इति, कुः. संप्रसारणं च. रेफस्य ककारः. २०

( ५ ) “ संप्रसारणाच्च ” इति. पूर्वरूपम् ६।१।१०८॥ कौ० पृ० ६०

एकादेशः. अगुणः. ॐ

अवतारासमकालवर्तिनामपि ध्यानादिना उपकर्तृतया,

हिरण्यस्य हितरमणीयतया सुवर्णसाम्यात् तदुपलक्ष्यस्य ध्यातृहृद-

यस्य गर्भः शुभाश्रयतया निर्गम्य इति वा, हिरण्यनिधिसाम्यात्तद- २५

भूय इति वाः—

निरु०— ४११ यशोविस्तारवत्त्वाच्च ( पृथु ) रित्युच्यते बुधेः ॥ ३०८॥

{ ४१२ } हिरण्यगर्भः, ( ४१३ ) शत्रुघ्नो,

ॐ हिरण्यगर्भाय नमः । ॐ शत्रुघ्नाय नमः ।

५ भा०—( हिरण्यगर्भः ).—हिनरमणीयस्य ध्यातृहृदयस्य, शुभाश्रयत्वेन निगीर्यत्वात्, हिरण्यनिधिसाम्याद्वा, तथा तन्मन्त्रवर्णः,  
( १ ) “ ध्येयस्त एव विश्वात्मा ” इति. ॐ  
विषयेषु विक्षेपणात्तेषां रावणवत् शत्रुमिन्द्रियवर्गं विवेकशरैः हन्ति शमयतीति—

१० ( शत्रुघ्नः ).

निर्व०—( हिरण्यगर्भः ).

( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा०तुदा०कौ०पृ०४६८

( २ ) “ अतिगृभ्याम्० ” इति, जन्. उणा०पा०३कौ०पृ०६३१

गुणो रपरः

१५ ( ३ ) “ नेट्० ” इति, नेट्. ७।२।८।।कौ०पृ०५८१

( ४ ) “ हर्य, गतिकान्त्योः ” धा०त्वादिः कौ०पृ०४०४

( ५ ) “ हर्यतेः कन्यन् हिरच ” इति, कन्यन् उणा०पा०५कौ०पृ०६४४

धातोर्हिरादेशश्च. आदेशे अकारउच्चारणार्थः. अगुणः णत्वम्. ॐ

तेषां शत्रुं रावणवत् विपक्षमिन्द्रियवर्गं हन्ति. विवेकशरजालेन

२० शमयतीति—

( शत्रुघ्नः ).

( १ ) “ हन्, हिमागत्योः ” धा०अदा०कौ०पृ०४३५

निरु०—४१२ हिनस्य रमणीयस्य ध्यातृणां हृदयस्य हि ।

( हिरण्यगर्भः ) स्तत्रस्थः स शुभाश्रयणः स्मृतः ॥ ३०९ ॥

५ यद्वा ( हिरण्यगर्भः ) ऽग्नौ हिरण्यनिधिसाम्यनः ।

४१३ शत्रुमिन्द्रियवर्गान्यो हन्ति ( शत्रुघ्नः ) उच्यते ॥ ३१० ॥

भा०—( १ ) “ अमनुष्यकर्तृके च ” इति, टक्. ३।२।५३॥

कौ०पृ० ५७९

( २ ) “ गमहन० ” इत्यादिना उपधालोपः. ६।४।९८॥ कौ०पृ० ४२१

( ३ ) “ होहन्तेः० ” इति, कुत्वम्. ७।३।५४॥ कौ०पृ० ६४ ५

( ४ ) “ दशेन्द्रियाननं घोरं यो मनोरजनीचरम् । विवेकशरजालेन शमन्नयति योगिनाम् ” इति. ॐ सात्वतसंहिता १२-१५४

निर्य०—( २ ) “ आशिषि हनः ” ३।२।४९॥ कौ०पृ० ५७९

( ३ ) “ लक्षणे जायापत्योष्टक् ” ३।२।५२॥ कौ०पृ० ५७९

इत्यतो हनष्टगिति वर्तमाने, १०

( ४ ) “ अमनुष्यकर्तृके च ” इति, टक्. ३।२।५३॥ कौ०पृ० ५७९

( ५ ) “ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ” ६।४।९८॥

कौ०पृ० ४२१ इति, कित्युपधालोपः.

( ६ ) “ हो हन्तेर्जिन्नेषु ” इति नकारे परे ७।३।५४॥ कौ०पृ० ६४

हन्तेर्हस्य कुत्वम्. आन्तरतम्यात् घः. न च, १५

( ७ ) “ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ” इत्युपधा—१।१।५७॥ कौ०पृ० ८

लोपः स्थानिवत्. नकारे परे कुत्वविधानसामर्थ्यात्.

( ८ ) “ शङ्ल, शातने ” णिचि वृद्धिः. धा०तुदा० कौ०पृ० ४६९

( ९ ) “ शदेरगतौ तः ” इत्यगतौ ७।३।४२॥ कौ०पृ० ४९६

शातने णिचि दस्य तः. ततो, २०

( १० ) “ रुशातिभ्यां कुन् ” इति कुन्. उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३६

( ११ ) “ नेट्० ” इति, नेट्. णिलोपः प्रज्ञादिगणे ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

हस्वपाठात्. आकारस्य हस्वः. यदा तु,

( १२ ) “ आत्मानं मानुषं मन्ये ” रा०यु० १२०—११॥

इति प्रक्रियया, मनुष्यत्वभावना; तदा, २५

( १३ ) “ कप्रकरणे मूलविभुजादिय उपसंस्त्यानम् ” ३।२।५॥

कौ०पृ० ५७१ इति. मूलविभुजादिराकृतिगणत्वात् कः.

शेषं प्राग्वत्. ॐ

( ४१४ ) व्यासो, ( ४१५ ) वायुः,

ॐ व्याप्ताय नमः । ॐ वायवे नमः ।

५. भा०—तद्व्याने मुग्धवृद्धमर्तृमृत्युशत्रुमित्रादिषु वात्सल्याविशेषात्—

( व्यासः )—यथा,

( १ ) “ पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति । पुत्रेष्वग्निषु  
दारेषु प्रेक्ष्यशिष्यगणेषु च ” रा०आ० २-३७।

( २ ) “ निखिलेनानुपूर्व्याच्च पिता पुत्रानिवौरसान् ” रा०अ० २-३८।

१०. ( ३ ) “ रिपूणामपि वत्सल ” इत्यादि. ॐ रा०य० ५०-५६।

स्वयमेव तत्र तत्र तान् गच्छतीति—

( वायुः ).

( १ ) “ कृवापाजिमि० ” इत्यादिना उण्. यथा, उणा० पा० १ कौ०

पृ० ६०९

१५ निर्ब०—शत्रुमित्रादिषु वात्सल्याविशेषात् व्याप्नोतीति—

( व्यासः ).

( १ ) “ आप्लृ, व्यातो ” विपूर्वः गत्यर्थात् धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

कर्तरि क्तः. निहतत्वान्नेद्. वेरिकारस्य सांहितिको यण्. ॐ

स्वयमेव तत्र तत्र तांस्तान् वाति गच्छतीति—

२०. ( वायुः ).

( १ ) “ वा, गतिगन्धनयोः ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( २ ) “ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशून्य उण् ” इत्युण्. उणा० पा० १

कौ० पृ० ६०९

निरु०—४१४ नीचपूज्यो विशेषेण व्यापनाद् ( व्यास ) उच्यते ।

४१५ तत्र तत्र स्थितान् सर्वान् भरद्वाजगुहादिकान् ॥ ३११ ॥

गच्छति स्वयमेवेतान् स ( वायु ) गतिं शब्दते ।

( ४१६ ) अधोक्षजः, ॥

ॐ अधोक्षजाय नमः ।

भा०—( २ ) “ सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ”

सं० १—५७।

( ३ ) “ भरद्वाजाश्रमं गत्वा ” वा० सं० १—८७।

( ४ ) “ गुह्यमासाद्य धर्मात्मा ” इति. \* सं० १—२९।

एवम् अमृतोदधिवत्सर्वैस्सदोपयुज्यमानोपि

( १ ) “ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तरमादधोक्षजः ” इति. भा०

उ० ८९—१०।

( अधोक्षजः )—यथा,

( २ ) “ अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ” वा० ७६—१७।

( ३ ) “ अक्षय्यकीर्तिश्च ” इत्यादि. \* रा० कि० २४—३१।

निर्व०—( ३ ) “ आतो युक्चिण्कृतोः ” ७। ३। ३३॥ कौ० पृ० ५३९

इति, णिति कृति आतो युक् कित्वादन्तावयवः. \*

एवममृतोदधिवत् सर्वैस्सदोपयुज्यमानोपि, निरुक्तानुसारात् अधो  
न क्षीयते जात्विति वा जातु अधोऽक्षीयमाणः प्रादुर्भूत इति वा,—

( अधोक्षजः ). पूर्वत्र,

( १ ) “ क्षि, क्षये ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९२

( २ ) “ अन्येष्वपि दृश्यते ” इति, ङः. ३। २। १०१॥ कौ० पृ० ५८५ २०

टिलोपः. नञ्समासः—नञो नलोपः.

( ३ ) “ धृञ्, धारणे ” पचाद्यच्. : धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

गुणो रपरः नञ्समासः—नञो नलोपः. एवं सिद्धादधरशब्दात्

( ४ ) “ पूर्वाधरावराणां ममिपुरधवधैषाम् ” ५। ३। ३९॥ कौ०

पृ० ३३७ इत्यस्तात्यर्थे अमिः.

निरु०—४१६ मृतोपयुज्यमानोपि सर्वैस्समन्तान्भुवत् ॥ ३१२ ॥

अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मा ( अधोक्षजः ) ।

श्लो० ॥ ४५ ॥ ( ४१७ ) ऋतुः,

ॐ ऋतवे नमः ।

भा०— सदाप्यपूर्वस्सर्वोऽष्टासकैरुत्तरोत्तरैः. गुणपर्यायैः ऋच्छतीति.—

५ ( ऋतुः ).

( १ ) “ अर्तेश्वतुः ” इति, तुः. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१३

इतो हि वसन्तशिशिरादीनामपि ऋतुत्वम् ? यथा,

( २ ) “ वर्माभितमाः पर्जन्यं ह्यादयन्तमिव प्रजाः ” रा० अ० ३-२९।  
इत्यादि. ❀

१० निर्व०— अद् इत्यादेशश्च. स्वरादिपाठादव्ययत्वम् सौरुत्वम्. उत्त्वम्. गुणः. पूर्वरूपत्वम्. जात्वित्यव्ययस्य जादेशः. तस्य विपर्ययश्च. पृषोदरादिलक्षणः. अत्र च, आदेशस्य अव्ययवद्भावेऽव्ययसंज्ञायां च तदन्तविधौ लुकि च विहितविशेषणेपि उपसर्जनत्वात् गौणतायां च तदभावात्,

१५ ( ५ ) “ अव्ययादाप्सुषः ” इति, सुपो लुक्. परत्र २।४।८२॥  
कौ० पृ० ८८

( ६ ) “ जनो, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( ७ ) “ अन्येष्वपि ” इति. अत्रापि ङः. ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

टिलोपः. अत्र च जात्वर्थोऽर्थसिद्धः; अतो न पृषोदरादित्वकल्पनादि-

२० क्लेशः. शेषं प्राग्वत्. ❀

सदाप्यपूर्वस्सर्वोऽष्टासकैरुत्तरोत्तरगुणपर्यायैः ऋच्छतीति,—

( ऋतुः ).

( १ ) “ क, गतिप्रापणयोः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

निरु०— ४१७ ऋच्छतीति ( ऋतुः ) प्रोक्तः सर्वोऽष्टासकैरुत्तरोत्तरैः ॥ ३१३॥



( ४१८ ) सुदर्शनः, ( ४१९ ) कालः,

ॐ सुदर्शनाय नमः । ॐ कालाय नमः ।

भा०—गुणप्रभावानभिज्ञानामपि दर्शनमात्रमेवास्य शोभनमिति— ५

( सुदर्शनः )—यथा,

( १ ) “ सोमवत्प्रियदर्शनः ” रा०वा० १-१८।

( २ ) “ सदैकप्रियदर्शजः ” इति च. ❀ रा०वा० १-१६।

एवंभूतैर्गुणैरात्मनि चराचरसंकलनात्—

( कालः ), ❀

१०

एवं राक्षसमृगयया, जगद्रक्षणेन चात्र विहृत्य,  
पुनः परमे स्थाने तिष्ठतीति—

निर्व०—५: किञ्चेति वर्तमाने,

( १ ) “ अर्तश्च तुः ” इति, तुः. कित्. अगुणः. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१३

अनिद्ः इतो हि हेतोः, वसन्तादिरपि ऋतुः ? ❀

१५

गुणप्रभावानभिज्ञानामपि सुशोभनं दर्शनमात्रम्, अस्मेति—

( सुदर्शनः ).

( १ ) “ दशिर्, प्रेक्षणे ” भावे ल्युट्. अनः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३०

गुणोरपरः— स्वित्यव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

एवंभूतैर्गुणैश्चराचरं, कलते संकलितं अवत्यस्मिन् इति,—

२०

( कालः ).

( १ ) “ कल, शब्दसंस्थानयोः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०३

( २ ) “ हलश्च ” इत्यधिकरणे यञ् वृद्धिः. ❀ ३।३।१२१॥ कौ०

पृ० ६६३ इत्थं राक्षसाखेटकेन, जगत्संरक्षणेन च अत्र विहृत्य पुनश्च  
परमे स्थाने तिष्ठतीति,—

२५

निरु—४१८ शुभं च दर्शनं यस्य मन्दानां स ( सुदर्शनः ) ।

४१९ चिदचित्कलनात् ( कालः ) गुणगत्मानि चेत्येः ॥३१४॥

( ४२० ) परमेष्ठी,

ॐ परमेष्ठिने नमः ।

भा०— ( परमेष्ठी ).

- ५ ( १ ) “परमे कित्” इति, इनिप्रत्ययः. उणा०पा०४कौ०पृ०६३२  
 ( २ ) “अम्बाम्ब०” इत्यादिनां पत्वम्. ८।३।९७।।कौ०पृ०५७१  
 ( ३ ) “हलदन्तात्” इति, सप्तम्या अलुक्. यथा, ६।३।९।।  
 कौ०पृ०१८७  
 ( ४ ) “विवेशवैष्णवन्तेजः सशरीरस्तहानुगः” रा०ड०११०—१२

१० तथा, सप्तापर्वणि.

( ५ ) “एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलवर्धनः । रावणं सगणं हत्वा  
 दिवमाक्रमितां प्रभुः” ॥ इत्यादि. ॐ भा०स०५५—४७।

निर्व०— ( परमेष्ठी ).

- ( १ ) “ष्ठा, गतिनिवृत्तौ” पस्सः. टोस्तुः. धा०च्वादिः कौ०पृ०४२४  
 १५ ( २ ) “गमेरिनिः, प्रेस्थ इत्यतः” इनिः, उणा०पा०४कौ०पृ०६३२  
 स्थः इति वर्तमाने,  
 ( ३ ) “परमे कित्” इति, परम उणा०पा०४कौ०पृ०६३२  
 इत्यस्मिन् शब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः—कित्. आतो लोपः.  
 ( ४ ) “अम्बाम्बगोभूमिस्तव्यापद्वित्रिकुशेकुशंङ्गुमञ्जिपुञ्जिपदे-  
 २० बर्हिर्दिव्यश्रित्यः स्थः” ८।३।९७।।कौ०पृ०५७१  
 इत्यत्र स्थ इति कप्रत्ययान्तानुकारात् पत्वाप्राप्तौ,  
 ( ५ ) “स्थास्थिन्नस्थूणामुपसंस्थानम् ” ८।३।९७।।कौ०पृ०  
 ५७१

इत्युपसंस्थानात्, स्थिनस्तस्य पः. टुत्वम्, परमशब्दः पृषोदरादिव्या-  
 २५ स्यातः. तनो ङिः. तस्य,

निरु०—४२० परे पदे स्थिनत्वाच्च ( परमेष्ठी ) प्रकीर्तितः ।

) १ अभिष्टः ।

( ४२१ ) परिग्रहः, ।

ॐ परिग्रहाय नमः ।

भा०— अत्र तत्र च परितो ग्रहोऽस्येति—

( परिग्रहः ), स्वसंबन्धिपौरजानपदतत्संबन्धिनां तद्देवता तदाराम- ५  
तरुदूर्वादिरपि परमपदप्रापणात्.

( १ ) “ ये हि भगवदेशेष्वनुरागिणः ”

इत्यादि. अस्य सौशील्यन्तत्त्वम्. ❀

अथ, शीलदुस्साधासाधुसाधकस्संहाराधिकारः पातालशयनः क-  
ल्की च. युगावसाने पापातिप्रसङ्गिषु संकीर्णवर्णाश्रमव्यवस्थेषु— १०

निर्व०—(६) “हलदन्तात् सप्तम्यास्संज्ञायाम्” ६।३।९॥ कौ० पृ० १८७

इत्यलुक्. गुणः. ततः, इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

अत्र तत्र च, परिपरितः, ग्रहः स्वसंबन्धिपौरजानपदतत्संबन्धि  
देवतातरुदूर्वादीनामपि परमपदप्रापणात्. ग्रहणम् अस्येति—  
( परिग्रहः ). १९

( १ ) “ ग्रह, उपादाने ” धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७८

( २ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” इति, ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३

भावे अप्. परिपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

अथ, शीलदुस्साधासाधुसाधकः संहाराधिकारी पातालशयनः क-  
ल्की च प्रस्तूयते. मन्त्रवर्णानुरोधेन युगावसाने पापातिप्रसङ्गिषु २०  
संकीर्णवर्णाश्रमव्यवस्थेषु जनेषु, उच्यति समवेनो भवति प्रचण्डो  
भवतीति—

निर्ह०—४२१ इहामुत्र समं सर्वग्रहणात्स्यात् (परिग्रहः) ॥३१५॥

( ४२२ ) उग्रः, { ४२३ } संवत्सरो,

ॐ उग्राय नमः । ॐ संवत्सराय नमः ।

५ भा०— ( उग्रः )— प्रचण्डः.

( १ ) “ उच्च, समवाये ” धा० दिवा० कौ०पृ०४६०

“ ऋजेन्द्राग्र० ” उणा०पा०२कौ०पृ०६२०

इत्यादिना रज्ज्वप्रत्ययान्तो निपातः.

( २ ) “ संहारमूर्तये कालवैश्वानरार्चिषे ”

१० इति मन्त्रवर्णात्. श्रीपौष्करे,

( ३ ) “ कल्की च विष्णुर्मगवान्नष्टधर्मावितारकत् । उर्व्यां म्लेच्छगण

हत्वाऽवस्थितो यः कलौ युगे ” इति. ॐ

पाताले संहारपरिकरैः कालप्रतीक्षोऽनन्ते संवसतीति—

( संवत्सरः )

१५ ( १ ) “ संपूर्वाद्विषतेः ”

निर्व०— ( उग्रः ).

( १ ) “ उच्च, समवाये ” धा० दिवा० कौ०पृ०४६०

( २ ) “ ऋजेन्द्राग्र० ” इत्यादिना प्रागुक्त-उणा०पा०२कौ०पृ०६२०

सूत्रेण रज्ज्व. चस्य गः; गुणाभावाच्च निपात्यते.

२० ( ३ ) “ नेट् ” इति, नेट्. ॐ ७।२।८॥ कौ०पृ०५८१

ध्यानविधिना पाताले सहस्रहारपरिकरैः, कालप्रतीक्षोऽनन्ते संवसतीति—

( संवत्सरः ).

निरु०—४२२ नेष्ट धर्मे कल्किरूपो ह्यावतीर्य महीभूतः । म्लेच्छा-

दीन हतवान्यो सा ( बुध्र ) इत्युच्यते बुधेः ॥ ३९६ ॥

२५ ४२३ संहारस्योपकरणैस्माकं काल प्रतीक्षयन् ।

( संवत्सरः ) स्यात्पाताले ह्यनन्ते वसतीति यः ॥ ३९७ ॥

{ ४२४ } दक्षो,  
{ ६१७ }

ॐ दक्षाय नमः ।

भा०-(२) "संपूर्वाच्चित्" इति, सरप्रत्ययः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८

( ३ ) " अनन्तशयनारूढं " सात्वतसंहिता १२-१६८ । ५

" चक्राद्यायुधवृन्देन मूर्तेन परिवारितम् " सात्वतसंहिता १२-१६९ ।

इति तद्ध्यानविधेः.

( ४ ) " कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधेरतः । आक्रोशमानान्

सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् " इति. ॐ भा० आर० १९१-१५ ।

दस्युवधे दक्षते शीघ्रकारीति- ( दक्षः ). १०

( १ ) " दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च " धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४०६

( २ ) " क्षिप्रकारी जनार्दनः " इति. ॐ

पापतत्फलातिप्रसङ्गश्रान्तजन्तुविश्रामभूमिः-

निर्व०-(१) " वस, निवासे " संपूर्वः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४३२

व्युदपादि हि सरप्रत्ययान्तोऽयं शब्दः प्रागेव १ अनिद्. १५

( २ ) " सस्ति० " इति, सस्य तः. ७।४।४९॥ कौ० पृ० ४१०

संहितायाम् अनुस्वारपाक्षिकपरसवर्णौ. ॐ

अथ, कल्की क्षिप्रकारितया, दस्युवधे दक्षते. शीघ्रकारी भवतीति-

( दक्षः ).

( १ ) " दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च " षचाद्यच्. ॐ धा० ञ्वादिः कौ० २०

पृ० ४०६

पापतत्फलानिप्रसङ्गश्रान्तान् जन्तून् विश्रमयति स्वस्मिन् तेषां

विश्रान्तिं कारयतीति-

निरु०-४२४ शीघ्रार्थत्वादक्षशान्तिनिषेधादस्यो द्वाः ।

येन स स्याच्छीघ्रकारी ( दक्ष ) इत्युच्यते युधेः ॥ ३९८ ॥ २९

( ४२५ ) विश्रामो, ( ४२६ ) विश्वदक्षिणः, ॥

ॐ विश्रामाय नमः । ॐ विश्वदक्षिणाय नमः ।

५ भा०— ( विश्रामः ).

( १ ) “धर्मस्य च विवृद्धचर्थं विप्राणां हितकाम्यया” भा०स०५४-५६।

इति सप्तापर्वणि. ❀

अपचरत्सु कथं हितकारी ? तत्राह विश्वदक्षिणः विश्वस्मिन्निष्टानिष्ट-  
कारिण्यविशेषेण दक्षत इति—( विश्वदक्षिणः ).

१० निर्व०—( विश्रामः ).

( १ ) “श्रमु, तपसि खेदे च” विपूर्वः. धा०दिवा० कौ०पृ०४५९

णिच्. उपधावृद्धिः. नच

( २ ) “नोदात्तोपदेश०” इत्यादिना तन्निषेधः; तस्य चिणि ङिति- ७।

३।३४॥कौ०पृ०५४९

१५ कृति च विधानात्. प्रकृते तदभावात्. नाप्यमन्तत्वान्मित्ये,

( ३ ) “ मितांहस्वः” ६।४।९२ ॥ कौ०पृ०४८२

( ४ ) “वा चित्तविरागे” इत्यतो वेत्यनुवर्त्य, ६।४।९१ ॥ कौ०पृ०४९७

तस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्. ततः पचाद्यच्. णेलोपः. ❀

अपकारिष्वपि दयाक्षमत्वलक्षणेन दाक्षिण्येनापचरत्स्वपि हितकारितया,

२० विश्वस्मिन्निष्टानिष्टकारिणि जन्तावविशेषेण दक्षते शीघ्रकारी भवतीति  
वा, वाजिमेधे विश्वं विश्वंभरालक्षणं द्विजेभ्यः प्रदेया दक्षिणाऽस्येति  
वा,—( विश्वदक्षिणः ).

निरु०— ४२५ पापानि तत्फलान्येव श्रान्ता भोक्तुं च ये जनाः ।

तेषां विश्राममृमित्वाद् ( विश्रामः ) परिकीर्तितः ॥ ३९९ ॥

२५ ४२६ अपकारिष्वपि क्षान्तो ( विश्वदक्षिण ) उच्यते ।

यद्वाऽश्वमेधे पृथिवीं दक्षिणात्वेन दत्तवान् ॥ ३२० ॥

महीसरेभ्यः कृत्स्नां यः स स्मृतो ( विश्वदक्षिणः ) ।

श्लो०॥४६॥ ( ४२७ ) विस्तारः,

ॐ विस्ताराय नमः ।

भा०— “ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ” उणा०पा०२कौ०पृ०६२१

अपकारिष्वप्यतिक्षमत्वं हि दाक्षिण्यम् ?

( १ ) “ स इमं सकलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ” इति.

भा०आर० १९०—१६ ।

यद्वा, अश्वमेधे, विश्वं विश्वंभरा दक्षिणा अस्येति वा.

आरण्यपर्वणि,

( २ ) “ ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् । वाजिमेधे  
महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ” इति. ॐ भा०आ०१९१—१।१०

कलिप्रबलसंहारेण कृतं प्रवर्तयतोऽस्माद्वेदमर्यादा प्रथत इति—

( विस्तारः ).

निर्व०—( १ ) “ दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च ” धा०त्वादिः कौ०पृ०४०६

( २ ) “ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ” इति, इनन्. उणा०पा०२कौ०पृ०६२१

णत्वम्. विश्वशब्दो व्युदपादि. पूर्वत्र तत्पुरुषः. अपरत्र व्युत्पादिता-१५

दक्षिणशब्दात्, स्त्रियामतष्ठाप्. दीर्घः. ततो विश्वपूर्वो बहुव्रीहिः.

( ३ ) “ गोस्त्रियोः० ” १।२।४८॥कौ०पृ०१२९

इति, उपसर्जनह्रस्वः. ॐ

कलिप्रबलसंहारेण कृतयुगप्रवर्तनात्, वेदमर्यादा विस्तीर्णा प्रथतेऽ

स्मादिति— ( विस्तारः ).

( १ ) “ स्तृञ्, आच्छादने ” धा०त्वादिः कौ०पृ०४७५

विपूर्वः.

निरु०—४२७ प्रबलं यः कलिं हत्वा प्रवर्त्य च कृतं युगम्

॥३२१॥

विस्तार्य वेदमर्यादां स्थितो ( विस्तार ) उच्यते ।

## ( ४२८ ) स्थावरस्थाणुः,

ॐ स्थावरस्थाणवे नमः ।

- भा०—“प्रथने वावशब्दे” इति, घञ्. यथा, ३।३।३३॥ कौ० पृ० ६५०  
 ५ ( १ ) “ ततो धर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत । भविष्यति  
 कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ” इति. ॐ भा० आ० १९१-७।  
 एवं धर्मे स्थावरीकृते शमे स्थास्यतीति—( स्थावरस्थाणुः ).  
 ( १ ) “ स्थापयित्वा स मर्यादां स्वयंभूविहितां शुभांम् ”  
 १० इत्यारण्यके. ॐ १९१-२ ।

अथ कार्तियुगानां हिताहितयोः—

निर्व०—(२) “प्रेस्त्रोऽयज्ञे ” इत्यत स्र इति वर्तमाने, ३।३।३२॥ कौ०  
 पृ० ६५०

( ३ ) “प्रथने वावशब्दे ” इति, ३।३।३३॥ कौ० पृ० ६५०

१५ वौ अपादाने घञ्. वृद्धिः. स्परत्वम्. ॐ

एवं स्थावरः स्थावरीकृतधर्मस्तन् शमे स्थास्यतीति स्थाणुश्चेति—

( स्थावरस्थाणुः )—एकं नाम.

( १ ) “ ठा ” गतिनिवृत्तौ ” पस्तः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२४

( २ ) “ टोस्तुः ”

२० ( ३ ) “ स्थोणुः ” इति, बाहुलकात् उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६  
 भविष्यति णुः. अनिट्. भूयोऽप्ययमेव धातुः.

( ४ ) “ स्थेशभास० ” इत्यादिना ३।२।१७५॥ कौ० पृ० ६०६

वरच्. अनिट्, कर्मधारयः. ॐ

अथ, कार्तियुगानां हितमहितं च प्रमीयते व्यवस्थाप्यतेऽनेनेति—

२५ निरु०—४०८ स्थावरीकृत्य धर्मान्यक्षमे स्थास्यति नित्यशः॥ ३२२॥

येन केनाप्यचाल्यस्त ( स्थावरस्थाणु ) रुच्यते ।

१ हिताम् ।



{ ४२९ } प्रमाणम्, ( ४३० ) बीजमव्ययम्, ।

ॐ प्रमाणाय नमः । ॐ बीजायाव्ययाय नमः ।

भा०—( प्रमाणम् ). व्यवस्थापकः. एतच्छक्तिप्रेषितं हि, प्रत्य- ५

क्षाद्यपि प्रमाणं भवति? यथा,

( १ ) “ तच्छीलमनुवर्तन्ते मनुष्या लोकवासिनः ” इति. ❀ आर०  
१९१—३। एवं कलिकालाद्यवग्रहावसानेषु पुनःपुनर्धर्मप्ररोहणात्—  
( बीजमव्ययम् ). ❀

निर्व०—( प्रमाणम् ).

( १ ) “ माङ्, माने ” प्रपूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

करणे ल्युट्. अनः.

( २ ) “ कृत्यचः ” इति. णत्वम्. ८।४।२९॥ कौ० पृ० ५५६

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ॥ महामाष्यम् ॥

एतच्छक्त्या हि, प्रत्यक्षाद्यपि प्रमाणम्? ❀

इत्थं कलिकालाद्यवग्रहावसानेषु पुनः पुनः धर्मप्ररोहणात् अव्य- १५  
यम् अविनाशम् बीजं कारणम् इति—

( बीजमव्ययम् )-एकनाम.

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” विपूर्वः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ उपसर्गे च संज्ञायाम् ” इति, ङः. टिलोपः. ३।२।९९॥ २०

कौ० पृ० ५८५

( ३ ) “ अन्येषामपि दृश्यते ” ६।३।१३७॥ कौ० पृ० १६५

इति, वेरिकारस्य दीर्घः.

निरु०—४२९ हिताहितस्थापकत्वात् ( प्रमाणं ) स्यात्कृतादिषु ॥ ३२३॥

४३० यो वै कलियुगस्यान्ते मुहुर्धर्मप्ररोहणम् । करोति भक्त- २५

क्षार्थं सोच्यते ( बीजमव्ययम् ) ॥ ३२४ ॥

१ प्रेरितम् ।

( ४३१ ) अर्थो,

ॐ अर्थाय नमः ।

भा०—एकभक्तेर्विशिष्टाधिकारिणस्सम्यग्ज्ञानिनस्स्वयंप्रयोजनत्वात्-

५ ( अर्थः ). अर्तः,

( १ ) “उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन्” इति, थन् प्रत्ययः. यथा, उणा०

पा० २ कौ०पृ० ६१८

( २ ) “ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वामुदेवस्सर्वम्” इति. ॐ गी० ७-१९।

मन्दसुकृतेनार्थार्थिना निर्व्याजं नार्थ्यत इति—

१० निर्व०—वचयोरभेदः. विशेषणे,

( ४ ) “ इण्, गतौ” विपूर्वः. धा०अदा० कौ०पृ० ४४१

( ५ ) “एरच्” इति भावे अच् गुणा—३।३।५६॥ कौ०पृ० ६५३

यादेशौ, वेरिकारस्य यण् यकारः. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः.

नञो नलोपः.

१५ ( ६ ) “ लिङ्गमशिष्यम्” इत्यदि. ॐ ॥ महाभाष्यम् ॥

एकभक्तेः विशिष्टाधिकारिणः सम्यग्ज्ञानिनः स्वयंप्रयोजनतया,  
तेनार्थ्यते प्राप्यते इति—

( अर्थः ).

( १ ) “ ऋ, गतौ” धा० जुहो० कौ०पृ० ४५२

२० ( २ ) “ उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन्” इति, थन्. उणा०पा० २ कौ०  
पृ० ६१८

गुणो स्परः. अनिट्. मन्दसुकृतेनार्थार्थिना तद्व्याजेन अत्यर्थनात्;  
निर्व्याजं नार्थ्यते न प्राप्यत इति—

निरु०—४३१ परमैकान्तित्तिर्नित्यमीषणत्रयवर्जितैः ।

५ स्वयंप्रयोजनतया प्राप्यमाणोऽर्थोऽुच्यते ॥ ३२५ ॥

( ४३२ ) ऽनथा,

ॐ अनर्थाय नमः ।

भा०— ( अनर्थः )— स ह्यर्थव्याजेनैनमर्थयते यथा,

( १ ) “ अर्थमेकपिङ्गः ” इति. वि० ध० ४३—४७ ।

( २ ) “ ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ” इति

च. ❀ भा० शां० ३४२—३५१.

सदा सर्वेभ्यस्सर्वथा दानेप्यक्षयत्वात्, महान्तः शङ्खपद्मादिनिधिरत्नाक-  
ररोहणगिरिवरादयः कोशाः भाण्डागाराणि, अस्थेति—

निर्व०— ( अनर्थः ).

( १ ) “ अर्थ, उपयाच्ञायाम् ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४९०

चुरादौ कथादिः णिच्. अतो लोपः. ततः,

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इति ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७

कर्मणि घञ्. यदा

( ३ ) “ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ” ॥ परिभाषेन्दुशेख० ॥

इति न वासरूपविधिः; तदा तदनुबुचौ,

( ४ ) “ एरच् ” इत्यच्. यदि तु, ३।३।५६ ॥ कौ० पृ० ६५३

( ५ ) “ बहुलमेतन्निदर्शनम् ” चुरा० ग० सू० कौ० पृ० ४९१

इत्यस्य व्याख्याविकल्पनात्, अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः; तदा तदभावे-  
नैव वा घञ्. इत्थं परत्रापि बोध्यम्. नञ्समासः नञो नलोपः. नुद्. ❀ २०

सदा सर्वेभ्यस्सर्वथा दानेप्यक्षयत्वात्, महान्तः शङ्खपद्मादिनिधिरत्ना-  
कररोहणभूधरादयः कोशाः भाण्डागाराण्यस्थेति—

निरु०—४३२ अर्थार्थिनाल्पभाग्येन निर्व्याजं नाप्यते यतः ।

तस्मा ( दनर्थनामा ) सौ वेदविद्भिः प्रकीर्तितः ॥ ३२६ ॥

( ४३३ ) महाकोशो, ( ४३४ ) महाभोगो, ( ४३५ ) महाधनः, ॥

ॐ महाकोशाय नमः । ॐ महाभोगाय नमः । ॐ महाधनाय नमः ।

५ भा०—( महाकोशः )—अर्थसाध्यः

कामभोगोपि महानस्मादिति—( महाभोगः ).

( १ ) “ लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ” इति. ❀

भग० गी० ७—२२।

अनिरूप्यातिरूपणप्रदेयमनन्तं धनमस्येति—

१० ( महाधनः )—सर्वचैतत् प्रह्लादः प्राह,

निर्व०—( महाकोशः ). कुशिस्तौत्रः. ततो देवमेपादिवत् पचाद्यच्.

( १ ) “ हलश्च ” इति, घञ्वा. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३

गुणः. व्युदपादि हि महच्छब्दः १ अन्यच्च-एवमुत्तरत्रापि. ❀

महान्, भोगः अर्थसाध्यः कामोपभोगोपि, अस्मादिति—

१५ ( महाभोगः ).

( १ ) “ भुज, पालनाभ्यवहारयोः ” धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

भावे घञ्. गुणः.

( २ ) “ चजोः० ” इति, कुत्वम्. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६०

गः. अन्यत् प्राग्वत्. ❀

२० महदनन्तम्, अतिरूपणप्रदेयं धनं राः, अस्येति—

( महाधनः ).

निरु०—४३३ शङ्खपद्मादिनिधयो महान्तो रोहणो गिरिः ।

कोशा भाण्डगृहा यस्य ( महाकोशः ) स उच्यते ॥ ३२७॥

४३४ अर्थसाध्यः कामभोगो यस्मादेपां महानिति ।

२५ ( महाभोगः ) स विज्ञेयो ह्यष्टार्णश्चिन्तितार्थदः ॥ ३२८॥

४३५ अनिरूप्यातिरूपणप्रदेयं धनमक्षयम् ।

यस्यैवास्तीति सततं स ( महाधन ) ईरितः ॥ ३२९॥

श्लो० ॥४७॥ ( ४३६ ) अनिर्विण्णः,

ॐ अनिर्विण्णाय नमः ।

भा०—(१) “मरीचिमिश्रैर्दक्षेण तथैवान्यैरनन्ततः । धर्मः प्राप्तस्तथाचान्यैरर्थः कामस्तथापरैः” इत्यादि. वि०पु० १-१८-२३। ५  
एवं सृष्ट्यादेः तत्तदिष्टदानस्य चासकृत्प्रयुक्तस्यापि, संसारिषु वि-  
पयोन्मादादसंमुखीनेषु वैफल्येपि, पुनस्तत्तदावर्जनदुराशया-  
(अनिर्विण्णः)—अनलसः; अत एव ह्यस्यानाद्यन्तो जगद्व्यापारः।  
( १ ) “ अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ” इति. १०  
वि०पु० १-९-१।

निर्व०—( १ ) “ धन, धान्ये ” छान्दसश्चायम्. धा०जुहो०

कौ०पृ० ४५२

जौहोत्यादिकः. पञ्चमो ह्ययं वेदः। तथाप्ययं ज्ञापायामपि प्रयुज्यते.

तादृशस्य

( २ ) “ ऋ, सृ, गतौ ” इत्यस्य, धा०जुहो०कौ०पृ० ४५२ १५

(३) “बहुलंछन्दसि” इत्येव इत्त्वसिद्धौ, ७।४।७८।।कौ०पृ० ७१०

(४) “अर्तिपिपत्योश्च” इति श्लावि—७।४।७७।।कौ०पृ० ४४९

त्त्वविधानस्य पाक्षिकभाषाप्रयोगज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्.  
पचादिलक्षणोऽच्. शेषं पूर्ववत्. ॐ

इत्थं सृष्ट्यादेस्तत्तदिष्टदानस्याप्यसकृत्प्रयुक्तस्य, संसारिषु विपयो- २०  
न्मादादसंमुखीनेषु वैफल्येपि, पुनस्तदावर्जनदुराशया अनुच्छिन्नज-  
गद्व्यापारत्वेन, निर्विण्णोऽलसो नेति—

( अनिर्विण्णः ).

निरु०—४३६ ( अनिर्विण्णो ) जागरुको जगद्व्यापारसन्तनौ ।

मिश्रुमारारुतिनया तारात्वेण सर्वदा ॥ ३३० ॥

( ४३७ ) स्थविष्ठो,

ॐ स्थविष्ठाय नमः ।

भा०—अथानिर्वेदोदाहरणं, स्वाध्यायब्राह्मणोत्तमानुवाके वैष्णवे  
 ५ च पुराणे प्रसिद्धम्. ताराशिशुमाराकृतिः ताराप्रकारेण स्थौल्यात्-  
 ( स्थविष्ठः ); यथा,  
 (१) “तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति, प्रभोः” वि० पु० २-९-१ ।  
 इति. ❀

निर्व०—( १ ) “ विद, विचारणे ” निर्वृत्तः. धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१  
 १० ( २ ) “ गत्यर्थे ” इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६  
 भवन्ति हि, अविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्माणः ? निहतत्वान्नेद्.  
 (३) “ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ” ८।२।४२॥ कौ० पृ० ५८६  
 इति प्रकरणे,  
 ( ४ ) “ नुदविदोन्दत्राग्राहीभ्योन्यतरस्याम् ” ८।२।५६ ॥ कौ०  
 १५ पृ० ५८९

इति, वैकल्पिकं निष्ठातस्य नत्वम्; पूर्वस्य च दकारस्य. रौधादिकेनो-  
 न्दिना साहचर्यात् तादृशस्य विन्देरेव ग्रहीतुमुचितत्वात्.

(५) “ कृत्यचः ” इत्यचः परत्वाभावात् ८।४।२९॥ कौ० पृ० ५५६  
 अप्राप्ते णत्वे,

२० ( ६ ) “ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ” इति, ८।४।२९॥ कौ० पृ० ५५६  
 औपसंख्यानिको णः. पूर्वस्य तु नकारस्य दुत्वेन, णः नञ्-समासः.  
 नञो नलोपः. ❀

अथ, अनिर्वेदोदाहरणम्- तत्र शुनिपुराणप्रसिद्धशिशुमाराकृतितारान-  
 कारेणातिस्थूल इति—

२५ ( स्थविष्ठः ).

निर्व०—४३७ स्थौल्यात् (स्थविष्ठ)स्तंभोक्तः समार्णः पापनाशनः ।

( ४३८ ) भूः, ( ४३९ ) धर्मयूपो,

ॐ भुवे नमः । ॐ धर्मयूपाय नमः ।

भा०— ध्रुवानुबन्धेन सर्वाधारो जवतीति—

( भूः ).

( १ ) “ तस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः ” इति, वि० पु० २ ।

धर्मतत्त्वं शिरोवयवतया यौतीति—

( धर्मयूपः ).

( १ ) “ यु, मिश्रणे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

१०

निर्व०— ( १ ) “ स्थूल, परिवृंहणे ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४९०

चुरादौ कथादिः णिच्- अतो लोपः ततः पचाद्यच्. णिलोपः

एवं निष्पन्नात् स्थूलशब्दात् आतिशायनिक इष्टम्. तत्र,

( २ ) “ स्थूलदूर० ” इत्यादिना यणादिपर- ६।४।१५६॥ कौ० पृ० ३४२

लोपः. पूर्वस्य च गुणः. अच्. ॐ

१५

ध्रुवानुबन्धेन सर्वाधारो जवतीति— ( भूः ).

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ भुवः संज्ञान्तरयोः ” ३।२।१७९॥ कौ० पृ० ६०७

इति, संज्ञायां क्तिप्. तस्य सर्वस्य लोपः. ॐ

स एव धर्मं धर्मतत्त्वं शिरोवयवतया यौति मिश्रयतीति— ( धर्मयूपः ). २०

( १ ) “ यु, मिश्रणे ” अन्तर्भावितण्यर्थः. धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

( २ ) “ पानीविपिन्यः पः ” “ च्युवः किञ्च ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

निरु०— ४३८ औत्तानपादिसंबन्धात् सर्वाधारतया तया॥ ३३१५

भवतीति च ( भूः ) प्रोक्तो ज्ञानानां भूनिदो मनुः ।

४३९ उत्तमाङ्गनया धर्मतत्त्वं यौतीति सर्वदा ॥ ३३२ ॥

२५

( धर्मयूप ) स्तमान्यानो ह्यष्टाङ्गो धर्मशयकः ।

( ४४० ) महामखः, । ( ४४१ ) नक्षत्रनेमिः,

ॐ महामखाय नमः । ॐ नक्षत्रनेमये नमः ।

५ भा०— “ कुयुष्याञ्च ” इति पप्रत्ययः. बहुलवचनादीर्घश्च.

( २ ) “ धर्मो मूर्धानमाश्रितः ”

( ३ ) “ तच्छिरो धर्मः ” इति च. ❀

धर्मशरीरतया पूज्यो यज्ञोऽस्यावयव इति— ( महामखः ). यथा,

( १ ) “ यज्ञो धर्मश्च विज्ञेयः ” इति. ❀

१० ज्योतिष्वकन्नयतीति—

( नक्षत्रनेमिः ). “ नियो मिः ” इति मिः; यथा,

निर्व०— इति वर्तमाने, “ कुयुष्याञ्च ” इति, वः. कित्. उणा० पा० ३

कौ० पृ० ६२६

( ३ ) “ श्रुकः किति ” इति, नेट्. बहुलवचनात् ७।२।११ ॥

१५ कौ० पृ० ४२५

दीर्घः. कित्त्वान्न गुणः. धर्मशब्दो हि धरते:

( ४ ) “ अर्तिस्तुमुहु० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२३

इत्यादिना मनि व्युदपादि? ❀

महान् पूज्यः, मखो यज्ञोऽवयवोऽस्येति—

२० ( महामखः ). मखिर्गत्यर्थः. पचाद्यच्. महच्छब्दोन्यरूपि अन्यच्च ज्यो-

तिपां निर्वाहकतया, नक्षत्राणि ज्योतीं अपि नयति निर्वहतीति—

( नक्षत्रनेमिः )

निरु०— ४४० धर्मदेहतया पूज्यो यज्ञोऽस्यावयवो यतः ॥ ३३३ ॥

ततो ( महामखः ) प्रोक्तो ह्यष्टार्णः कर्मकारकः ।

२५ ४४१ यन्नक्षत्रात्मकं चरं ज्योतीरूपमनामयम् ॥ ३३४ ॥

यस्मिन्नित्यं नामयति भ्रमन्तमनुयाति च ।

❀ ( नक्षत्रनेमि ) विज्ञेयो नवार्णो भ्रमनायकः ॥ ३३५ ॥



( ४४२ ) नक्षत्री,

ॐ नक्षत्रिणे नमः ।

भा०—(१) “अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्माज्ज्यो-  
तींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः” इति. वि०पु० २-१२-२८ । ५

( २ ) “एष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान् । भ्रम-  
न्तमनुतं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत्” इति. ❀ वि०पु० २-९-२ ।

( १ ) “शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि । नारायणो न-  
यन्यान्नां तस्याधारः स्वयं हृदि” इति—वि०पु० २-९-४ ।

( नक्षत्री ). ❀ एवमखिलभुवनभारमनायासेन क्षमते वहतीति— १०

निर्व०—(१) “णीञ्, प्रापणे ” णो नः. धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४२३

( २ ) “नियो मिः” इति, मिः. गुणः. अनिट्. उणा०पा० ४कौ०

पृ० ६३४

प्रकरणान्तरेपि तु, अयं धात्वन्तरादपि व्युत्पादयिष्यते.

( ३ ) “ णक्ष, गतौ ” नः. धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४०९

( ४ ) “ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽन्नन् ” उणा०पा० ३ कौ०

पृ० ६२९

इति, अन्नन्. ❀

स्वस्याधारतया नक्षत्रं शिशुमाराकृति ज्योतीरूपम् अस्मिन्नस्तीति-  
( नक्षत्री ). २०

( १ ) “ णक्ष, गतौ ” नः. ततः, धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४०९

प्रागिव व्युत्पन्नान्नक्षत्रशब्दात् मत्वर्थायः— ❀ अतइनिः.

( २ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. इन्नन्तलक्षणो—दीर्घ इत्यादि

६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६ ❀

एवमखिलभुवनभारमनायासेन क्षमते सहते वहतीति— २५

निरु०—४४२ शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि ।

तदस्यास्ति स ( नक्षत्री ) समार्णो लोकपावनः ॥ ३३६ ॥

( ४४३ ) क्षमः, ( ४४४ ) क्षमः,

ॐ क्षमाय नमः । ॐ क्षामाय नमः ।

भा०— ( क्षमः ).

( १ ) “ यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ” वि०

पु० २-१२-२२ ।

इति. ❀

अवान्तरक्षये नक्षत्रान्तरैः क्षीणस्तिष्ठतीति— ( क्षमः ).

( १ ) “ क्षै, क्षये ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४ १०

( २ ) “ क्षायो मः ” यथा, ८।२।५३ ॥ कौ० पृ० ५८८

( ३ ) “ तारकाक्षिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ” वि० पु० २-९-५।

इति.

निर्व०— ( क्षमः ).

( १ ) “ क्षमूप्, सहने ” पचाद्यच्. ❀ धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९९ १५

अवान्तरक्षये नक्षत्रान्तरैः क्षमः क्षीण इति— ( क्षमः ).

( १ ) “ क्षै, क्षये ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४

( २ ) “ आदेच उपदेशेऽशिति ” इत्येच आत्वम्. ६।१।४५ ॥ कौ०

पृ० ४२३

( ३ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यकर्मकात् कर्तरि कः. ३।४।७२ ॥ कौ० २०

पृ० ५९६ निष्ठात इत्यनुवृत्तौ,

( ४ ) “ क्षायो मः ” इति, मः. ८।२।५३ ॥ कौ० पृ० ५८८

अनिद्. ❀

निर्०— ४४३ अनायासेन निश्चिन्तां च भुवनस्य यः ।

महने न ( क्षमः ) प्रोक्तः षट्पणः क्षान्तिदायकः ॥ ३३७ ॥ १९

४४४ अवान्तरक्षये कैभित् क्षीणस्तारागणैः स्मृतः ।

( क्षमो ) भुवनमीपस्य भुवनक्षयसंप्रतः ॥ ३३८ ॥

( ४४५ ) समीहनः,॥

ॐ समीहनाय नमः ।

भा०—( ४ ) “यावन्मात्रे प्रदेशे तु मैत्रेयावस्थितो ध्रुवः।क्षयमाया-  
न्ति तावत्तु भूमेराभूतसंष्टुव ” इति. ❀ वि०पु०२-८-९७ । ५  
अथ सृष्टौ सर्वान् सर्वदा स्वेषु अधिकारेषु समीहयतीति-  
( समीहनः ).

( १ ) “ त्वां भूतान्युपपर्यावर्तन्ते ” इति. आरणम् २ ।

उद्योगे,

( २ ) “पृथिवीञ्चान्तरिक्षञ्च दिवं च पुरुषोत्तमः । विचेष्टयति भू- १०  
तानि क्रीडन्निव जनार्दनः ” इति. भा०उ०६७-१० ।

( ३ ) “ ध्रुवो यत्र प्रतिष्ठितः । एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि  
भास्वरम् ” इत्याख्य, वि०पु०२-८-९८ ।

ध्रुवज्योतिर्मयवृष्ट्यादिपरम्परया

( ४ ) “ इज्याफलस्य भूरेपा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता ” १५

( ५ ) “ ततश्चाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः ” वि०पु०

२-८-१०९ ।

इति यज्ञतत्साधनतत्फलावधित्वेन प्रतिपादितः; अतः—

निर्व०—अथ, सृष्टान् सर्वान् सर्वेष्वधिकारेषु समीहयति प्रेषयतीति-  
( समीहनः ). २०

( १ ) “ ईह, चेष्टायाम् ” वा०भ्वादिः कौ०पृ०४०७

संपूर्वः. णिच्. नन्द्यादित्युः; ल्युङ्वा बाहुलकादित्येदि

अनः. णिलोपः. यज्ञतत्साधनतत्फलसाधनतया प्रतिपादित-

तया यज्ञरूपोऽयमिति—

निरु०—४४५ स्वस्याधिकारे सर्वान् हि यस्समीहेत सृष्टिषु । २५

( समीहन ) स्तद्विज्ञेयस्त्वदार्णः कार्यदायकः ॥ ३३९ ॥

श्लो० ४८ . ( ४१२ ) ना० ४४६ यज्ञः . ४४७ इज्यः .

श्लो० ॥ ४८ ॥ { ४४६  
९७१ } यज्ञ, ( ४४७ ) इज्यो,

ॐ यज्ञाय नमः । ॐ इज्याय नमः ।

भा०—( यज्ञः ).

५ ( १ ) “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनह्” ३।३।९०॥ कौ० पृ० ६५८

( २ ) “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति. ❀ य० वे० ।

कामाधिकारैरिन्द्रादिद्वारा इज्यामर्हतीति—( इज्यः ).

( १ ) “ ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान् ।

सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ” भा० शा० ३४६—२९ ।

१० ( २ ) “ येऽप्यन्यदेवताभक्ताः ” गी० १०—२३ ।

( ३ ) “ वर्णाश्रमाचारवतौ ” ईर्त्यादि. ❀ म० स्मृ० ।

निर्व०—( यज्ञः ).

( १ ) “यज, देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु” भावे, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

( २ ) “अकर्तरि च कारके०” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।९९॥ कौ० पृ० ६४७

१५ ( ३ ) “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नह्” इति, नह्. निहतत्वान्निद्रः

३।३।९०॥ कौ० पृ० ६५८

( ४ ) “ स्तोश्चुनाश्चुः ” इति, चुत्वेन नस्य जः. ❀ ८।४।४०॥

कौ० पृ० १८

इन्द्रादिद्वारा इज्यां कामाधिकारयजनम् अर्हतीति—

२० ( इज्यः ). धातुः. प्राग्वत्. ततस्त्रियामित्यनुवृत्तौ,

( १ ) “ व्रजयजोर्भावे क्यप् ” इति, स्त्रियां- ३।३।९८॥ कौ० पृ० ६५९

भावे क्यप्. संप्रसारणसंज्ञायाम् प्रागुक्तायाम्,

( २ ) “ वचिस्वपियजादीनां किति ” ६।१।१५। कौ० पृ० ४३२

इति, संप्रसारणं. यकारस्य इकारः.

२५ निरु०—४४६ यज्ञाराध्यतया ( यज्ञः )—

४४७ ( इज्यः ) रुर्मजिरचितः ॥ ३४० ॥

? इन्द्रा ।

( ४४८ ) महेज्यश्च,

ॐ महेज्याय नमः ।

भा०—अकामहता महती इज्या अस्याव्यवधानेनेति—

( महेज्यः ).

( १ ) “ ये तु सर्वाणि कर्माणि ” गो० १२-६ ।

( २ ) “ मयि सर्वाणि कर्माणि ” ईर्त्यादि. ❀ गो० ३-३० ।

निर्व०—( २ ) “ संप्रसारणाच्च ” इति, पूर्वरूपम् ६।१।१०८॥

कौ० पृ० ६०

एकोदेशः. किञ्चादगुणः. अदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः.

१०

एवन्निष्पन्नात् इज्याशब्दात्,

( ३ ) “ तदर्हति ” इत्यधिकारे, ५।१।६३॥ कौ० पृ० ३०१

( ४ ) “ दण्डादिभ्यो यः ” इति, अर्हार्थं यस्तद्धितः. ५।१।६६॥

कौ० पृ० ३०१

अथवा. “ छन्दसि च ” इति प्रातिपदिकप्रकृतिकः. अयं हि,

१५

पञ्चमवेदः ।

( ५ ) “ यस्य० ” इत्यालोपः ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

( ६ ) “ हलो यमां यमिलोपः ” इति, ८।४।६४॥ कौ० पृ० १०

पाक्षिकः प्रथमयलोपः. ❀

तथा महती अकामहता इज्या अव्यवधानेन यजनमस्येति—

२०

( महेज्यः )

प्राग्देव धातुप्रत्ययादि. सर्वं यप्रत्यय वर्जम्. व्युत्पादितान्-

महतश्शतृषदित्यातिदेशिकः स्त्रियाम् उगिष्ठशणो ङीप्. ततः,

( १ ) “ स्त्रियाः पुंवद्० ” ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०

इत्यादिना पुंवद्भावः ततो महत आत्वादि. सांहित्यिक आद्गुणः.

२५

निर्व०—४४८ इज्या हि महती यस्य स ( महेज्य ) उदाहृतः ।

( ४४९ ) क्रतुः,

ॐ क्रतवे नमः ।

भा०—पञ्च महायज्ञाः औपासनादयः; सप्त पाकयज्ञाः श्रौताग्निहोत्रा-  
दयः; सप्त हविर्यज्ञाश्च यज्ञपदेनोपात्ताः अग्निष्टोमादयः; सप्त सोमसंस्थाः  
क्रतवः, तैराराध्यः

क्रियते इति—

( क्रतुः ) . “ कृञः क्रतुः ” इति क्रतुः. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१४

दीर्घकालबहुयजमानकमासचोदनालक्षणं सत्रम् तत्र चाराध्यतया

१० सततं सीदतीति—

निर्व०—( २ ) “ गोस्त्रियोः० ” १।२।४८॥ कौ० पृ० १२९

इति, उपसर्जनह्रस्वः. ❀

देवयज्ञादयः पञ्च महायज्ञाः; औपासनादयस्सप्त पाकयज्ञाः ;

अग्निहोत्रादयः सप्त हविर्यज्ञाः; अग्निष्टोमादयस्सप्त सोमसंस्थाः

१५ क्रतवः; ते च परिगणितयज्ञाः; तैर्यज्ञक्रतुभिराराध्यः क्रियत इति—

( क्रतुः ).

( १ ) “ कृञ्, करणे ” धा० तना० कौ० पृ० ४७३

( २ ) “ कृञः क्रतुः ” इति, क्रतुः. कित्वाद्गुणः. उणा० पा० १

कौ० पृ० ६१४

२० ( ३ ) “ इकः० ” इति यण् ककारस्य रेफः. ❀ ६।१।७७॥ कौ०

पृ० ८

दीर्घकालबहुयजमानकमासोपवासचोदनालक्षणे सत्रे समाराध्यतया,

सततं सीदति संगच्छत इति—

निर्व०—४४९ अग्निष्टोमादयस्सप्त संस्थाः क्रतव इतिताः ॥ ३४१ ॥

भाराध्यः क्रियते

इतिः ।

( ४५० ) सत्रम्, ( ४५१ ) सतांगतिः, ।

ॐ सत्राय नमः । ॐ सतांगतये नमः ।

भा०—( सत्रम् ). सीदतेः गतिकर्मणः, ५

( १ ) “गुधुवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः” उणा०पा०४कौ०पृ०६४०

एवमेव प्रवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिः. ॐ

अथ निवृत्तिधर्मनिरतानां—( सतांगतिः ); तत्रैव,

( १ ) “निर्धूतदोषपङ्क्तानां यतीनां संयतात्मनाम् । स्थानं तत्परमं

विप्र पुण्यपापपारिक्षये ” इति. ॐ वि०पु०२-८-११ । १०

निर्व०—( सत्रम् ).

( १ ) “पङ्क्त, विशरणगत्यवसादनेषु” पस्तः. धा०श्वादिः कौ०पृ०४२०

( २ ) “ गुधुवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ” उणा०पा०४

कौ०पृ०६४० इति, त्रः. अनिट्.

( ३ ) “ खरिच ” इति, चत्त्वम्. ८।४।५५॥कौ०पृ०२० १५

दस्य तः. आविष्टलिङ्गोयमि<sup>६३</sup>दि. एवमेव प्रवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिः,

अथ सतां निवृत्तिधर्मनिरतानां गतिः प्राप्य इति—

( सतांगतिः ). गतिशब्दो हि,

( १ ) “ गच्छ, गतौ ” ततः, धा०श्वादिः कौ०पृ०४३०

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुबुत्तौ, ३।३।१९॥कौ० २०

पृ०६४७ द्विषां कर्मणि क्तिनि निहतत्वादिवभावे,

( ३ ) “ अनुदात्तोपदेश० ” इत्यादिना अनुनासिक- ६।४।३७।

कौ०पृ०४३५

निरु०—४५० बहुकालानेकयजमानके विधिचोदिते ॥ ३४२ ॥

सत्रे सदारारघ्यतया ( सत्रं ) स्यात्सीदतीति च । २५

४५१ प्रवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिर्यस्स ( सतांगतिः ) ॥ ३४३ ॥

निवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिर्यस्म ( सतांगतिः ) ।

{ ४५४ } सर्वज्ञो,  
{ ८२८ }

ॐ सर्वज्ञाय नमः ।

भा०—( १ ) “ अन्तर्निविष्टभावं च ” मन्त्रे च,

( २ ) “ आत्मध्यानपरायणाय ” इति.

(-३) “ शान्तं हृत्पद्मार्पितमानसम् ” इति च. ❀

तथा सर्वात्मनाऽत्मानं जानातीति—( सर्वज्ञः ).

( १ ) “ युञ्जानं च स्वमात्मानं परस्मिन्नव्यये पदे ” इति. ❀

निर्व०—( १ ) “ अतः सातत्यगमने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८३

अतो मनिनि व्युत्पादितो ह्यात्मशब्दः ? पूर्वत्र,

( २ ) “ वृत्तु, वर्तने ” निपूर्वः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१२

( ३ ) “ गत्यर्थे ” इत्यादिना कर्तरि कः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६

( ४ ) “ उदितो वा ” इति, क्त्वायामिडिकल्पात्, ७।२।५६॥ कौ०

पृ० ६६८

( ५ ) “ यस्य विभाषा ” इति निष्ठायां नेट्. अपरत्र, ७।२।१५॥ १५

कौ० पृ० ५८७

( ६ ) “ मुच्ल, मोक्षणे ” विपूर्वः धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०

ततः प्राग्देव अविवक्षितकर्मतया, अकर्मकात् कः.

इह कर्मणि वा अनिट्.

( ७ ) “ चोः कुः ” इति झल्लि कुत्वम्. कः उभयत्रापि अगुणः. २०

ततो—८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८

बहुव्रीहिः दीर्घः. ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि.

तथा आत्मानं सर्वं सर्वात्मानं जानातीति—( सर्वज्ञः ).

( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा० ऋयादिः कौ० पृ० ४७७

निरु०—४५४ सर्वात्मना स्वमात्मानं यश्च जानाति केवलम् ३४६।२५

( सर्वज्ञ ) स्त तु विज्ञेयस्सामाणीं ज्ञानदो मनुः ।

१ सर्वात्मानं, सर्वात्मनि । २ युञ्जानश्च ।



( ४५२ ) सर्वदर्शी, ( ४५३ ) निवृत्तात्मा,

ॐ सर्वदर्शिने नमः । ॐ निवृत्तात्मने नमः ।

५ भा०—सर्वो द्विविधावपि धर्मो अध्यक्षयितुं शीलमस्येति—( सर्वदर्शी ).

( १ ) “ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ” इति, णिनिः. ॐ

३।२।७८॥कौ०पृ०५८२

तत्र निवृत्तिधर्माचार्यो नरनारायणादिः, परमवैराग्य—

ख्यापनाय विषयेभ्यः प्रत्याहृतमनाः—( निवृत्तात्मा )—तद्वचने,

१० निर्व०—लोपे च व्युत्पादितः. प्रागेव असेशतारिव्युत्पादितात् सच्छ-

ब्दात् आम्. संहितायाम् अनुस्वार पाक्षिकपरसवर्णावुक्तौ. ॐ

सर्वो द्विविधावपि प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मो द्रष्टुमध्यक्षयितुं शीलमस्येति—  
( सर्वदर्शी ).

( १ ) “ दृशिर्, प्रेक्षणे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०

१५ ( २ ) “ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ” इति, णिनिः. ३।२।७८॥

कौ०पृ०५८२

गुणो रपरः सर्वशब्दो व्युत्पादितः. तत इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि.

तत्र निवृत्तिधर्माचार्यो नरनारायणादिः.

निवृत्तो विमुक्तो वा, परमवैराग्यप्रख्यापनाय विषयेभ्यः

२० प्रत्याहृतः, आत्मा— मनः, अस्येति—

( निवृत्तात्मा ).

निरु०—४५२ धर्माधर्मा च तौ सर्वावध्यक्षयितुमादरात् ॥ ३४४ ॥

सर्वदा शीलमस्येति ( सर्वदर्शी ) ततः स्मृतः ।

४५३ निवृत्तिधर्माचार्यत्वात् विषयेभ्यो निवृत्तिमत् ॥ ३४५ ॥

२५ मनो यस्य ( निवृत्तात्मा ) नरनारायणात्मकः ।

{ ४५४ } सर्वज्ञो,  
{ ८२८ }

ॐ सर्वज्ञाय नमः ।

भा०—( १ ) “ अन्तर्निविष्टभावं च ” मन्त्रे च,

( २ ) “ आत्मध्यानपरायणाय ” इति.

( ३ ) “ शान्तं हृत्पद्मार्पितमानसम् ” इति च. ❀

तथा सर्वात्मनाऽत्मानं जानातीति—( सर्वज्ञः ).

( १ ) “ युञ्जानं च स्वमात्मानं परस्मिन्नव्यये पदे ” इति. ❀

निर्व०—( १ ) “ अत, सातत्यगमने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८३

अतो मनिनि व्युत्पादितो ह्यात्मशब्दः १ पूर्वत्र,

( २ ) “ वृत्तु, वर्तने ” निपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१२

( ३ ) “ गत्यर्थे ” इत्यादिना कर्तरि कः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६

( ४ ) “ उदितो वा ” इति, क्त्वायामिडिकल्पात्, ७।२।५६॥ कौ०

पृ० ६६८

( ५ ) “ यस्य विभाषा ” इति निष्ठायां नेट्. अपरत्र, ७।२।१५॥ १५

कौ० पृ० ५८७

( ६ ) “ मुच्ल, मोक्षणे ” विपूर्वः. धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०

ततः प्राग्वदेव अविवाक्षितकर्मतया, अकर्मकात् कः.

इह कर्मणि वा अनिट्.

( ७ ) “ चोः कुः ” इति झलिकुत्वम्. कः उभयत्रापि अगुणः. २०

ततो—८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८

बहुव्रीहिः. दीर्घः. ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि.

तथा आत्मानं सर्वं सर्वात्मानं जानातीति—( सर्वज्ञः ).

( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा० क्त्वादिः कौ० पृ० ४७७

निरु०—४५४ सर्वात्मना स्वमात्मानं यच्च जानाति केयलम् ३४६।२५.

( सर्वज्ञ ) स्त तु विज्ञेयस्मनार्जो ज्ञानदो मनुः ।

१ सर्वात्मानं, सर्वात्मनि । २ युञ्जानम् ।

( ४५५ ) ज्ञानमुत्तमम्, ॥ श्लो०॥४९॥ { ८५६ } सुव्रतः,

ॐ ज्ञानायोत्तमाय नमः । ॐ सुव्रताय नमः ।

५ भा०—ज्ञायतेऽस्मिन् सर्वः परो वैष्णवो धर्म इति—

( ज्ञानमुत्तमम् ).

( १ ) “ पठन्तमनिशं शास्त्रं पञ्चरात्रपुरस्सरम् ”

इति.

( २ ) “ न मे पार्थास्ति कर्तव्यम् ” ❀ गी० ३-२२ ।

१० इति न्यायेन केवलपरार्थत्वात्. शोभनं व्रतमस्येति—

( सुव्रतः ).

निर्व०—( २ ) “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इति, कः. आलोपः.

३।२।३॥कौ०पृ०५७०

व्युदपादि हि सर्वशब्दः । ❀ तथैव च—

१५ उत्तमम् अत्युत्कृष्टं, सर्वः परो वैष्णवो धर्मः, ज्ञायतेऽस्मिन्निति

ज्ञानमिति—( ज्ञानमुत्तमम् ).

एकनाम.

( ३ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा०त्रया०कौ०पृ०४७७

अधिकरणे ल्युट्. अनः. दीर्घः. उत्कृष्टवाचिनः

२० उच्छब्दात् अतिशयने तमप्. चर्त्वम्. दस्य तः.

आविष्टलिङ्गोऽयमि'त्यं'दि. ❀

स्वार्थकर्तव्याभावेन केवलपरार्थतया,

सु-शोभनं, व्रतं नियमोऽस्येति—( सुव्रतः ).

निरु०—४५५ परश्च वैष्णवो धर्मः सर्वऽस्मिन् ज्ञायते यतः॥ ३४७॥

२३ सर्वेषां श्रेयसां मूलं तज्जयं ( ज्ञानमुत्तमम् ).

१ ४५६ भक्तार्थं व्रतवान् योऽमौ ( सुव्रत ) स प्रकीर्तितः॥ ३४८॥

( ४६७ ) सुमुखः,

ॐ सुमुखाय नमः ।

भा०—(१) “एकपादेन तिष्ठन्तमाहरन्तं च मारुतम् । पक्षमासोप-  
वासांश्च दिशन्तमनुचिन्तयेत् ” इति. ❀

५

जपादावविकृतप्रसन्नमनोहरमुखत्वात्—( सुमुखः ).

( १ ) “ ओंकारलक्षणं मन्त्रं जपेन्नान्तरलक्षितम् ” इति.

( २ ) “ कृष्णाय कमलदलामलनेत्राय ” इति,

तन्मन्त्रवर्णः. ❀

निर्व०—व्रतित्तौत्रः. अज्जिधौ,

१०

( १ ) “ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके कादिनि-

वृत्त्यर्थम् ” इत्यच्. ३।३।५६॥कौ०पृ०६५३

मुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

जपादावविकृतप्रसन्नमुखतया वा,

वीरबाहुरित्यादावुत्तरत्र

१५

प्रस्तोष्यमाणस्य भमृताहरणकर्मणोऽत्रापि

प्रतिपाद्यत्वेन तदानीमानन्दामृत-

संपूर्णवदनतया वा सु—मनोहरं. मुखमस्येति—( सुमुखः ).

( १ ) “ खनु, अवदारणे ” धा०त्वादिः कौ०पृ०४२१

( २ ) “ उदिदृणातिरेजलौ० ” इति वर्तमाने, उणा०पा०५कौ० २०

पृ०६४३

( ३ ) “ डिस्त्रेनेमुट् चोदात्तः ” इत्यच्.अल् वा डित्. धातोः

उणा०पा०५कौ०पृ०६४३

निर्व०—४५७ ध्यातृणां विषये यस्य मुप्रसन्न मनोहरम् ।

मुखमस्तीति ( सुमुखः )—

२५

( ४५८ ) सूक्ष्मः,

ॐ सूक्ष्माय नमः ।

भा०—निरुपाधिकसमाधिसाक्षात्कृतसुसूक्ष्मत्वरूपत्वात्—( सूक्ष्मः ).

१ ( १ ) “ सूचेः स्मन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इति, स्मन् प्रत्ययः.

( २ ) “ सर्वे ब्रह्मपरायणाः ”

इति. ❀

निर्व०—मुट् च. उदात्तः, टिलोपः. सुपूर्वा बहुव्रीहिः. ❀

१० निरुपाधिसमाधिसाक्षात्कृतसुसूक्ष्मरूपतया,

अन्यत्रासुरेषु निरुद्धाभिसन्धितया वा,

सूचयतीति—( सूक्ष्मः ).

( १ ) “ सूच, पैशुन्ये ” चुरादौ कयादिः. धा० चुरा० कौ० पृ० ४८९

णिच्. अतो लोपः.

१२ ( २ ) “ सूचेः स्मन् ” इति, स्मन्—बाहुलकात्—उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

( ३ ) “ लिङाशिपि ” इत्यत्र ३।४।११६॥ कौ० पृ० ३७४

लकारस्येव स्मन्निति द्विसकारकनिर्देशमाश्रित्य, अयं सादिरेवेति

२० व्याख्यानाद्वानेद्. एवमेवान्यत्रापीदृशे प्रदेशेऽवधेयम् णिलोपः.

( ४ ) “ चोः कुः ” इति, झलि कुत्वम्. चस्य कः. ततः, ८।२।३०॥

कौ० पृ० ६८

( ५ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” ८।३।५९॥ कौ० पृ० ३४

इति, कोः परस्य प्रत्ययावयवस्य सस्य पः. ❀

२५ निरु०—४५८ ( सूक्ष्म ) स्मूक्ष्मस्वरूपतः ॥ ३४९ ॥ अथवा ॥

असुरेषु निगृह्यभिप्रायत्वात् ( सूक्ष्म ) उच्यते ।

( ४५९ ) सुघोषः, ( ४६० ) सुखदः,

ॐ सुघोषाय नमः । ॐ सुखदाय नमः ।

भा०—औपनिषदः स्वाध्यायघोषः अस्येति—

५

( सुघोषः ). ❀

एवं सदाचारसमाध्यनुष्ठापनेन तन्निष्ठेभ्यः फलं परमसुखं ददातीति—

( सुखदः ). ❀

निर्व०—सु—शोभनो घोषः औपनिषदस्नाध्यायघोषः

मथनाद्भुतगोचरसुरासुरादिघोषो वाऽस्येति—

१०

( सुघोषः ).

( १ ) “ घुपिर्, अविशब्देने ” धा०चुरा० कौ०पृ०४८५

चुरादिः.

( २ ) “ अनित्यश्वास्य णिच् ”

( ३ ) “ घुपिरविशब्देने ” ७।२।२३॥कौ०पृ०५९३

१५

इति निष्ठायामिण्णिपेधाह्लिङ्गात् तदभावे, यञि लघूपधगुणः णिचि तु,

( ४ ) “ एरच् ” इति भावे अच्. णेलोपो विक्षेपः ३।३।५६॥

कौ०पृ०६५३

सुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

एवं सदाचारसमाध्यनुष्ठापनेन तन्निष्ठेभ्यः. सुखं परमं फलम्,

२०

अमृतदानादिना सुरेभ्यः सुखं वा ददातीति—( सुखदः ).

( १ ) “ हुदाञ्, दाने ” धा०जुहो० कौ०पृ०४५१

( २ ) “ आतेनुपसर्गे कः ” ३।२।३॥कौ०पृ०५७०

निर्ह०—४५९ स्वाध्यायघोषो यस्यास्ति ( सुघोषः ) स तु कीर्तितः

॥ ३५० ॥

२५

समाध्यनुष्ठापनेन तदनुष्ठानशीलिनाम् ।

४६० सुखं बहु ददातीति ( सुखदः ) परिकीर्तितः ॥ ३५१ ॥

( ४६१ ) सुहृद, ।

ॐ सुहृदे नमः ।

भा०—कुत इदं परोपकारव्यसनित्वम्; यतः,

५ ( सुहृद ).

अनुपकारिण्यपि किमस्य भविष्यति ?

किं करवाणीति शुभाशंसि शोभनहृदयत्वं सुहृत्वम्. ॐ

निर्व०—इति, कः.

आहोपः.

१० ( ३ ) “ खनु, अवदारणे ” धा०वादिः कौ०पृ०४२१

सुपूर्वः.

( ४ ) “ अन्येष्वपि दृश्यते ” ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५

इत्यपिशब्दात् सर्वोपाधिव्यभिचारार्थात् उपपदान्तरकारकान्तरयोः  
धात्वन्तरादपि डः.

१५ टिलोपः.

उभयत्रापि. ॐ

कुत इदं परोपकारव्यसनित्वम्. तत्रोच्यते,

यतोऽनुपकारिण्यपि सु-शोभनं किमस्य भविष्यति; किं वा करवाणीति  
शुभाशंसि, हृदयमस्येति—

२० ( सुहृद ).

( १ ) “ हञ्, हरणे ” धा०वादिः कौ०पृ०४२३

( २ ) “ वलिमलितनिभ्यः कयन् ” उणा०पा०४कौ०पृ०६३६  
इति वर्तमाने,

निरु०—४६१ किमस्मिन् करवाणीति ह्यनुपकारिणि शोभनम् ।

२५ यस्यास्ति हृदयं सोऽयं ( सुहृदि ) त्यभिधीयते ॥ ३५२ ॥

( ४६२ ) मनोहरो,

ॐ मनोहराय नमः ।

भा०— एवं निसर्गसौहार्देन तेषां मनो हरतीति—

( मनोहरः ).

( १ ) “हरतेरनुदमनेऽच्” ❀ ३।२।९॥कौ०पृ० ५७२

जिताश्च तेषां क्रोधादयोऽनेनेति—

निर्व०—( ३ ) “वृहोप्पुक्दुकौच” उणा०पा० ४कौ०पृ० ६३६

इति, कयन्. धातोः दुगागमश्च. कित्त्वान्न गुणः.

इत्थं निष्पन्नस्य हृदयशब्दस्य सुपूर्वस्य इह बहुव्रीहौ, १०

( ४ ) “सुहृदुर्हृदौमित्रामित्रयोः” ५।४।१५०॥कौ०पृ० १७१

इति, मित्रार्थे हृद्भावे निपात्यते.

पाक्षिकमवसाने चत्वरम्. ❀

एवं निसर्गसौहार्देन, असुरव्यामोहनीयनिजरूपत्वेन वा तेषां मनोऽन्तः—

करणं हरतीति—

( मनोहरः ).

( १ ) “हञ्, हरणे” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४२३

( २ ) “हरतेरनुदमनेऽच्” ३।२।९॥कौ०पृ० ५७२

इति, अच्. गुणः स्परः.

( ३ ) “मन, ज्ञाने” धा०दिवा० कौ०पृ० ४५६

( ४ ) “सर्वधातुज्योऽमुन्” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६४०

इति, अमुन्. सोऽस्त्वम्.

निरु०—४६२ एवं निनर्गसौहार्दनेषां हृदयहारकः ।( मनोहरः )

समाख्यातो लक्षणः शान्तिशायकः ॥३५३॥



( ४६३ ) जितक्रोधो,

ॐ जितक्रोधाय नमः ।

भा०—( जितक्रोधः ).

५ अथवा , अमृताहरणे.

( १ ) “ आनन्दामृतसंपूर्णवदनेनेन्दुकान्तिना ।

कलशाकृतिरूपेण करस्थेन विराजितम् ”

इति. ❀

( सुमुखः ).

१० असुरेषु गूढानिप्रायत्वात्—

( सूक्ष्मः ). ❀

सुरासुरादिविष्यमाणमथनाद्भुतत्वात्—

( सुघोषः ). ❀

अमृतदानादिना सुरेभ्यः सुखं ददातीति—

१५ ( सुखदः ). ❀

तत्र हेतुः—

( सुहृत् ). ❀

असुरव्यामोहनीयरूपत्वात्—

( मनोहरः ). यथा,

२० ( १ ) “ त्रैलोक्यविस्मयकरं कान्ताकृतिधरं स्मरेत् ”

इति. ❀

तेन विस्मयाविहस्तचेतसामसुराणां सुरेषु क्रोधो जित इति—

निर्व०—( ५ ) “ हशि च ” ६।१।११४॥कौ०पृ०२७

इति, उत्त्वम्. आद्रुणः. ❀

२५ निरु०—४६३ रक्षासां देवविषये येन क्रोधो विनिर्जितः ।

स ( जितक्रोध ) आस्यातो ह्यष्टार्णः क्रोधनाशकः ॥ ३५४ ॥

१ दायदनिज ।

( ४६४ ) वीरबाहुः,

ॐ वीरबाहवे नमः ।

भा०—( जितक्रोधः ).

स्फुरत्कटककेयूरमालमथनखेलाऽहमहमिकाव्यतीहारविक्रान्तबाहवः ५  
सहस्रमस्येति—

( वीरबाहुः ). ❀

निर्व०—तथा जितः क्रोधः, तदुपलक्ष्यः क्रोधलोत्तादिः,  
विस्मयविहस्तचेतोऽसुरकर्तृकसुरकर्मकक्रोधो वा अनेनेति—

( जितक्रोधः ).

१०

( १ ) “ क्रुध, क्रोधे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५७

भावे धञि गुणः.

( २ ) “ जि, जये ” कर्मणि क्तः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४०५

अनिट्. अगुणः. ❀

अथ केवलममृताहरणधर्माः वीराः. मथनखेलाऽहमहमिका

१५

व्यतीहारविक्रान्ताः बाहवः भुजाः सहस्रम्, अस्येति—

( वीरबाहुः ).

( १ ) “ बाहु, विलोढने ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३८२

( २ ) “ कुर्भश्च ” इतिप्रकरणे, “ अजिदृशिकम्पमिपसिबाधामृजिपशि  
तुग् धुग् दीर्घहकाराश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

२०

इति, कुः. धस्य ह्य,

( ३ ) “ वीर, विक्रान्तौ ” चुराद्यौ कथादिः अदन्तः. कौ० पृ० ४९०

( ४ ) “ आधृपोयः ” णिच्. अतो लोपः.

निरु०—४६४ विमान्ना बाहवो यस्य ( वीरबाहुः ) मृ स स्मृतः ।

( ४६८ ) व्यापी, ( ४६९ ) नैकात्मा,

ॐ व्यापिने नमः । ॐ नैकात्मने नमः ।

१ भा०— सुरासुरमन्दरवासुकिप्रभृतिषु शक्त्याप्यायनाय व्यापनात्—  
( व्यापी ). ❀

तदातनैः ब्राह्मकौर्ममोहिनीमुखै रूपैः—

( नैकात्मा ). ❀

निर्व०— सुरासुरमन्दरवासुकिप्रभृतिषु शक्त्याप्यायनाय व्याप्तुं शीलम्—

१० स्यास्तीति—

( व्यापी ).

( १ ) “ आप्लु, व्याप्तौ ” विपूर्वः. वा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( २ ) “ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ” ३।२।७८॥ कौ० पृ० ५८२

इति, णिनिः.

१५ वेः इकारस्य यण्. यकारः.

इज्जतलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

तदातनाः नैके ब्राह्मकौर्ममोहिनीमुखाः

इह चात्मानो रूपाण्यस्येति—

( नैकात्मा ).

२० ( १ ) “ अत, सातत्यगमने ” वा० श्वादिः कौ० पृ० ३८३

अतो मनिणि व्युत्पादित आत्मशब्दः. एतेः,

( २ ) “ इण्भोकापा० ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२७

निरु०— ४६८ देवरक्षोमन्दरेषु वासुकिप्रभृतिष्वपि । आप्यायनाय  
शक्त्या च ( व्यापी ) स्याद्रूपायनादसौ । ३५८ ॥

१५ ४६९ तदातनैर्ब्रह्मकौर्ममोहिन्याद्यवतारकैः ।

( नैकात्मे ) ति श्रुतस्सम्यग्मून्यर्णो बहुरूपदः ॥ ३५९॥

( ४७० ) नैककर्मकृत, ।

ॐ नैककर्मकृते नमः ।

भा०—मथनधारणवैरिविदारणमुधादानाद्यनेककर्मा—

( नैककर्मकृत ). ❀

अथ धर्मात्मा पुरुषार्थव्यवस्थापनाय सर्वान्तर्वसतीति—

निर्व०—इत्यादिना कनि गुणे च व्युत्पादितश्चैकशब्दः.

नञः, नशब्दस्य वा समासः. पूर्वत्र,

( ३ ) “ नन्नाण्णपात्० ” ६।३।७५॥ कौ०पृ० १४८

इत्यस्योपलक्षणतया नञः प्रकृतिभावः.

अन्यत्र तु, अनञ्त्वादप्रसक्त एव नलोपः. वृद्धिः. दीर्घः.

ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀

तथानैकानि अनेकानि मथनधारणवैरिवारणमुधादानादीनि

कर्माणि कार्याणि करोतीति—

( नैककर्मकृत ).

( १ ) “ डुरुञ्, करणे ” धा०तना० कौ०पृ० ४७३

( २ ) “ सुकर्मपाप० ” ३।२।८९॥ कौ०पृ० ५८४

इत्यादिना किपि तुक्.

अगुणः. पुनरप्ययमेव धातुः.

( ३ ) “ सर्वधानुष्यः० ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३९

इति, मनिङ्. गुणो रपरः. अनिङ्. नलोपः. नैकशब्दः प्राग्वत्.

कर्मधारयः. ❀

अथ धर्मात्मा मन्त्रवर्णानुरोधात् पुरुषार्थव्यवस्थापनाय

सर्वान्तर्वसतीति—

निरु०—४७० समुद्रमयने नैककर्मकृत ( नैककर्मकृत ).

१ बारण ।

( ४७१ ) वत्सरो, ( ४७२ ) वत्सलो,

ॐ वत्सराय नमः । ॐ वत्सलाय नमः ।

५ भा०—( वत्सरः ).

( १ ) “ वशेश्व ” इति, सरन् प्रत्ययः. उणा०पा०३ कौ०पृ०६२८

( २ ) “ सर्वान्तश्चारिणे धर्मात्मने ”

इति हि तन्मन्त्रवर्णः. ❀

तत्र हेतुः.

१० ( वत्सलः ).

वत्सान् स्वीत्सुकान् कामयते इति—

( १ ) “ वत्सांसाभ्यां कामबले ” ५।२।९८॥कौ०पृ०३२७

इति, लच् प्रत्ययः.

स हि चिरं परिचीयमानेष्वपि शरणागतेषु, कस्यापि हेतोः

१५ निर्व०—( वत्सरः ).

( १ ) “ वस, निवासे ” धा०च्वादिः कौ०पृ०४३२

( २ ) “ अशोत्सरन् ” “ वशेश्व ” उणा०पा०३ कौ०पृ०६२८

इति, सरन्. अनिद्.

( ३ ) “ सस्ति ० ” इति, तः. ❀ ७।४।४९॥कौ०पृ०४१०

२० तत्र हेतुरुच्यते. वत्साः तदुपलक्ष्याः स्वीत्सुकाः काम्यमानाः

शरणागताः अस्य सन्तीति—

( वत्सलः ).

निरु०—४७१ पुरुषार्थस्थापनाय सर्वान्तर्वसनाच्च यः ॥ ३६० ॥

धर्मात्मा ( वत्सर ) स्म स्यान्मुन्यर्णोऽभीष्टो मनुः ।

२५ ४७२ सर्वस्यान्तर्निवसने हेतुस्स्याद् ( वत्सलः ) स्मृतः ॥ ३६१ ॥

वत्से धेनोन्विय यतो वत्सलः शरणागते ।

( ४७१ ) वत्सरो, ( ४७२ ) वत्सलो,

ॐ वत्सराय नमः । ॐ वत्सलाय नमः ।

५ भा०—( वत्सरः ).

( १ ) “वशेऽथ” इति, सरन् प्रत्ययः. उणा०पा० ३ कौ०पृ० ६२८

( २ ) “सर्वान्तश्चारिणे धर्मात्मने ”

इति हि तन्मन्त्रवर्णः. ❀

तत्र हेतुः.

१० ( वत्सलः ).

वत्सान् स्वोत्सुकान् कामयते इति—

( १ ) “ वत्सांसाभ्यां कामबले ” ५।२।९८॥कौ०पृ० ३२७

इति, लच् प्रत्ययः.

स हि चिरं परिचीयमानेष्वपि शरणागतेषु, कस्यापि हेतोः

१५ निर्व०—( वत्सरः ).

( १ ) “ वस, निवासे ” धा०भा०वादिः कौ०पृ० ४३२

( २ ) “ अशोत्सरन् ” “ वशेऽथ ” उणा०पा० ३ कौ०पृ० ६२८

इति, सरन्. अनिट्.

( ३ ) “ सस्ति ० ” इति, तः. ❀ ७।४।४९॥कौ०पृ० ४१०

२० तत्र हेतुरुच्यते. वत्साः तदुपलक्ष्याः स्वोत्सुकाः काम्यमानाः

शरणागताः अस्य सन्तीति—

( वत्सलः ).

निर्ह०—४७१ पुरुषार्थस्थापनाय सर्वान्तर्वसनाच्च यः ॥ ३६० ॥

धर्मात्मा ( वत्सर ) स स्यान्मुन्यर्णोऽङ्गीष्टो मनुः ।

२५ ४७२ सर्वस्यान्तर्निर्वसने हेतुस्त्याद् ( वत्सलः ) स्मृतः ॥ ३६१ ॥

यत्ते धेनोरिव यतो वत्सलशरणागते ।

( ४७५ ) धनेश्वरः, ॥

ॐ धनेश्वराय नमः ।

भा०— ( धनेश्वरः ).

आशुकर्मणि ह्यशोतेर्वरः ? ❀

५

दत्तावप्यर्थकामो दुर्विपयान्निवर्त्य ताभ्यां हितधर्मरक्षणात्—

निर्व०— ( १ ) “ रु, क्रीडायाम् ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४२०

अन्तर्भावितप्यर्थश्च- अत्रायम्.

( २ ) “ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५

इति प्रकरणे,

१०

( ३ ) “ रमेस्त च ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५

इति, नः. तश्चान्तादेशः. अनिट्. ❀

क्षिप्रकारितया धनस्य तत्तदिष्टविभवस्य ईश्वरः दाने

आशुकारीति—

( धनेश्वरः ).

१५

( १ ) “ अशू, व्याप्तौ संघाते च ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

( २ ) “ क्लिशोरीसोपधायाः ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

इति वर्तमाने,

( ३ ) “ अशोतेराशुकर्मणि वरः च ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

इति, वरः. चादुपधाया ईत्त्वं च.

२०

( ४ ) “ नेट् ” इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

( ५ ) “ धन, धान्ये ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२

च्छान्दसश्चायम्. अस्त्येव चात्र च्छन्दस्त्वम्. उक्ता वा अस्य

निरु०— ४७५ तत्तदिष्टद्रव्यदाने शीघ्रकारी ( धनेश्वरः ) ॥ ३६४॥

( ४७४ ) रत्नगर्भो,

ॐ रत्नगर्भाय नमः।

भा०— ( १ ) “ अत इनिठनौ ” इति भूमनित्ययोगयोः इनिः, ❀  
५१२।११५॥ कौ०पृ० ३३०

तेषु ❀ धनायद्रघः प्रदेयधनाधिक्यात्— ❀ ७।४।३४॥  
( रत्नगर्भः ) .

यथा,

( १ ) “ कामार्थावुद्ग्रहन्तं च शङ्खचक्रच्छलेन तु ”

१० इति. ❀

तत्तदिष्टधनादाने आशुकारित्वात्—

निर्व०— ( १ ) “ वद, व्यक्तायां वाचि ” धा०च्वादिः कौ०४३४  
ततो व्युत्पादितात् वत्सशब्दात् ❀ भूमनित्ययोगयोः  
मत्वर्थीयोऽत इनिः.

१५ ( २ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६

इति, लोपः. इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्येति. ❀

रत्नं तदुपलक्ष्य धनायद्रघः. ❀

प्रदेयमधिकं धनं गर्भेऽस्य तद्रर्भः

तद्वद्विद्यमानमनेनेति वा—

२० ( रत्नगर्भः ) .

( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा०क्यादिः कौ०पृ० ४७६

( २ ) “ अतिगृभ्यां भन ” उणा० पा० ३ कौ०पृ० ६३१

इति भानि व्युत्पादितः अयं शब्दः.

निरु०— ४७४ धनायद्रघ यथाकामं प्रदेयधनवत्त्वतः ॥ ३६३ ॥

१ ( रत्नगर्भ ) स्तमास्यातो ह्यष्टाणां धनदो मनुः ।

१ उपपदं च ।



( ४७५ ) धनेश्वरः, ॥

ॐ धनेश्वराय नमः ।

भा०— ( धनेश्वरः ).

आशुकर्मणि ह्यश्रोतेर्वरद ? ❀

५

दत्तावप्यर्थकामौ दुर्विपयान्निवर्त्य ताभ्यां हितधर्मरक्षणात्—

निर्व०— ( १ ) “ स्म, क्रीडायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२०

अन्तर्भावितप्यर्थश्च- अत्रायम्.

( २ ) “ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५

इति प्रकरणे,

१०

( ३ ) “ रमेस्त च ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५

इति, नः. तश्चान्तादेशः. अनिट्. ❀

क्षिप्रकारितया धनस्य तत्तदिष्टविभवस्य ईश्वरः दाने

आशुकारीति—

( धनेश्वरः ).

१५

( १ ) “ अश्रू, व्याप्तौ संवाते च ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

( २ ) “ क्लिशोरीञोपधायाः० ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

इति वर्तमाने,

( ३ ) “ अश्रोतेराशुकर्मणि वरदं च ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

इति, वरदं चादुपधाया ईत्वं च.

२०

( ४ ) “ नेट्० ” इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

( ५ ) “ धन, धान्ये ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२

च्छान्दसश्चायम्. अस्त्येव चात्र च्छन्दसत्वम्. उक्ता वा अस्य

निर्ह०— ४७५ तत्तदिष्टव्यदाने शीघ्रकारी ( धनेश्वरः ) ॥ ३६४॥

श्लो०॥५१॥ ( ४७६ ) धर्मगुप्, ( ४७७ ) धर्मकृत्,

ॐ धर्मगुप्ते नमः । ॐ धर्मकृते नमः ।

५ भा०— ( धर्मगुप् )—

( १ ) “ साधुमार्गे स्थितानां च संयच्छन्तं धिया च तौ ” इति.  
एवं सर्वान् धार्मिकयन्त्रकारणादनुग्रहेर्हेतुं धर्मं  
करोतीति— ( धर्मकृत् ).

१० निर्व०— ज्ञापयामपि प्रयोगे गतिः, पचाद्यच्. गुणः. ❀

दत्तावप्यर्थकामौ दुर्विषयान्निवर्त्य, ताभ्यां हितधर्मरक्षणात् धर्मं गोषा-  
यति रक्षतीति— ( धर्मगुप् ).

( १ ) “ गुप्, रक्षणे ” क्तिप्. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३९७

१५ ( २ ) “ गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ” इत्यायप्रत्ययो न भवति,  
३।१।२८॥ कौ०पृ० ३९७

( ३ ) “ आयादय आर्धधातुके वा ” ३।१।३१॥ कौ०पृ० ३९७  
इति तस्य आर्धधातुकविवक्षायां वैकल्पिकतया, इह तदभावपक्षाभय-  
णात्. अगुणः.

२० ( ४ ) “ धृञ्, धारणे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२३

( ५ ) “ अतिस्तुमुहु० ” उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१६

इत्यादिना मन्. गुणो स्परः. अनिद्. ❀

इत्थं सर्वान् धार्मिकयन्त्र अकारणादनुग्रहेर्हेतुं धर्मं करोतीति—  
( धर्मकृत् ).

२५ निरु०— ४७६ कामं दत्त्वाऽप्यर्थकामौ निवर्त्य विषयान्तरात् ।

ताभ्यां हि तस्य धर्मस्य रक्षणाद् ( धर्मगुप् ) स्मृतः ॥ ३६५ ॥

४७७ सर्वं जनं धार्मिकयन्त्र लीलानुग्रहलक्षणम् ।

धर्मं करोति यस्माद्धि तस्माद् ( धर्मकृद् ) च्यते ॥ ३६६ ॥

( ४७८ ) धर्मी, ( ४७९ ) सत्,

ॐ धर्मिणे नमः । ॐ सते नमः ।

भा०—“धर्मसामान्यममलमनादिनिधनं विभुम् । दुर्लभं यत्प्रबुद्धानां ५  
तत्प्रसादधिया विना ” इति. ❀

प्रसिद्धोऽपि धर्मोऽस्य सर्वसाधारणोपकरणमिति—

( धर्मी ). ❀

उक्तधर्मप्रशस्तत्वात्—( सत् ).

निर्व०—( १ ) “ डुकृञ्, करणे ” धा० नना० कौ० पृ० ४७३ १०

क्रिपि तुक्. अगुणः, धर्मशब्दो व्युत्पादितः. ❀

सर्वसाधारणोपकरणं प्रसिद्धोऽपि धर्मोऽस्यास्तीति—

( धर्मी ).

व्युत्पादिताद्धर्मशब्दात् प्रशंसायाम्,

( १ ) “ संज्ञायां मन्मान्याम् ” ५।२।१३७॥ कौ० पृ० ३३३ १५

इति मत्वर्थीयः इनिः इह ठनः असमावेशार्थः.

( २ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्येयादि. ❀

इत्थं प्रशस्तधर्मतया, धर्मिणां सताम् अपक्षयविनाशादिरहिततोषहि-  
तनिरुपाधिकसद्भावसाद्रूप्याभ्यां सत् सति वेदनार्हमिति— २०

( सत् ).

( १ ) “ अत्, भुवि ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४४

ततः, “ वर्तमाने लट् ” ३।२।१२३॥ कौ० पृ० ३६६

निरु०—४७८ साधारणोपकरणं धर्मो यस्यास्ति केवलम् ।

स वै ( धर्मी ) ति विज्ञेयप्पडर्णां धर्मशो मनुः ॥ ३६७ ॥ २५

४७९ निरुपाधिकसद्भावान्नित्यसाद्रूप्ययोगतः ।

( स ) च्छब्देनोच्यते विष्णुर्वेदवेदान्तपारंगैः ॥ ३६८ ॥

( ४८० ) ( सत् ) अक्षरम्,

ॐ अक्षरसत्ते नमः ।

भा०-( १ ) “ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ” इति.

५ गी० १७-२६ ।

तस्य च प्राशस्त्यं साध्यस्य भगवतस्सत्त्वात्;

तस्य च सत्त्वं निरुपाधिकात् सद्भावात्, साद्गुण्याच्च.

( २ ) “ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ” इति. ❀

गी० १७-२६ ।

एवम् नित्यनिरुपाधिकसद्भावसाद्गुण्याभ्याम्-

{ सत्  
अक्षरम् } अस्य च विशेषणम्.

१० क्षरं हि कचिद्वेशे काले वा व्याहन्यते ?

तादृष्यं यथा;

( १ ) “ अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्धिजन्मभिः । वर्जितश्शस्यते  
वक्तुं यस्तदाऽस्तीति केवलम् ” इति. वि० पु०-४-१० ।

निर्व०-इत्यतो लडिति वर्तमाने,

१५ ( २ ) “ लटश्शतृशानचौ० ” ३।२।१२४॥ कौ० पृ० ५९९

इति पुनर्लङ्ग्रहणात् अधिकविधानार्थात् कचित् प्रथमासामानाधि-  
करण्येऽपि शता इत्यादि. शेषं पुरस्तादेव न्यरूपि.

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ॥ भाष्ये ॥ ❀

तथा अधर्मिणाम् असताम् अप्रशस्तपापातिप्रसक्त्यनुगुणनित्यनिरवधि-

२० कभवदुरितप्रदतया, तेषां कुमनीपिकया संगत्या असदिति वेदनार्हमिति-

निरु०-४८० अपक्षयविनाशादिवर्जितो ( ५क्षर ) उच्यते ।

तस्मा( दक्षरसदि ) ति होकनामा च शस्यते ॥ ३६९ ॥

१ निरुपाधिरुतत्रावनित्य । २ अस्यैव । सदसत्क्षरमक्षरम्. सत्-अक्षरम्-  
अक्षरसत्त्व. । सदक्षरमसत् क्षरम् इति केषांचित्पाठः. (सत्) पदमर्थवशान्मूले  
द्विरावृत्तम् सठदेव पाठ्यम् ।

( ४८१ ) ( असत् ), ( ४८२ ) असत्क्षरम्, ।

ॐ असते नमः । ॐ असत्क्षराय नमः ।

भा०— एतदेव हि श्रूयते,

( २ ) “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति. ❀ छां० उ० ६-२-१। ५

अप्रशस्तपापप्रसक्तेषु—

{ असत्, } च  
{ क्षरम्. }

असतां नित्यनिरवधिकभवदुरितप्रदत्वात्. आम्नातं हीदं द्वयम्.

( १ ) “एष एव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति,

एष एवाऽसाधुकर्म कारयति तं यमथो निनीपति” कौ० उ० ३-९। १०

( २ ) “ असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ” इति. ❀

तत्र साधुष्वपराधाननन्तानपि दृष्ट्वा न दण्डयति

क्षमते चेति नैतावदेव, किंतु तेषाम्—

निर्व०— ( असत् ).

प्राग्वदेव धातुप्रत्ययादि; नैलोपस्त्विहेति तु विशेषः, नान्नोः

सांहितं जश्त्वम्.

इदमेव द्वयं विशेष्यते. तत्र च प्रतियोगिप्रक्रमप्रकरणात्,

विपरिवृत्तिप्रत्यासत्त्या च प्रथमम् असद्विशेष्यते.

येषाम् असत् तेषां तत एव क्षरम्— क्षरणार्हमिति—

( क्षरम् ).

( १ ) “ क्षर, संचलने ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ४१९

पचाद्यच्. लिङ्गं प्राग्वत्. ❀

निरु०— ४८१ असतां यस्सदाऽनन्तभवाख्याऽघप्रदानतः ।

( असदि ) त्युच्यते सद्भि ( ४८२ ) स्तस्मादेव (क्षरं) च सः॥ ३७०॥

१ असत्यानित्य । २ परम् । ३ (असत्) पदं सत्पदवत् । नञ्समासनलोपा-  
विह विशेष इति ध्येयम् ।

( ४८३ ) अविज्ञाता,

ॐ अविज्ञात्रे नमः ।

भा०— ( अविज्ञाता )—

५ ( १ ) “ उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ” रा० अ० १—१० ।

इतिवत्, प्रपन्नापराधापरिगणनं गुण एव.

अतो हि तातपादाः,

( २ ) “ सर्वज्ञतामेवमुपालभामहे त्वं ह्यज्ञ एवाश्रितदोष-  
जोषणः ” इति.

१० ये पुनः ज्ञातिमात्रत्वात् सर्वज्ञस्य सर्वथा अज्ञत्वपरं व्याचक्षते, ते  
श्रुत्याचार्यसेवौचित्यन्यायबधिराः शोच्याः न निरसनार्हाः.

निर्व०— अथ पारिशेष्यात्. सद्विशेष्यते. तेषां सत्; तेषां तत् एव  
क्षरं नेति—

( अक्षरम् ).

१५ क्षरशब्दो हि निरुक्तः; ततो नञ्समासः. नञोनलोपः. लिङ्गं प्राग्वत्.  
यद्वा, सविशेषणे इमे द्वे नामनी, अक्षरं- सत्. क्षरम्— असत्.  
इति उक्त एवार्थः— अस्मिन् पक्षेऽत्र उभयत्रापि अर्थवशात् विशेषण-  
विशेष्ययोः यथासंख्यं नेष्यते. ❀

तत्र साधुष्वपराधाननन्तानपि दृष्ट्वा न दण्डयति क्षमते चेति.

२० नैतावदेव परंतु तदपराधेषूपेक्षया परुषभाषणेपि

प्रत्युत्तरादानेन तेषां विज्ञाता नेति—

( अविज्ञाता ).

निरु०— ४८३ प्रपन्नकृतपापानां किञ्चिदप्यविचारणात् ।

( अविज्ञाते ) ति कथितः बुधैस्तद्गुणपारगैः ॥ ३७१ ॥

## ( ४८४ ) सहस्रांशुः,

ॐ सहस्रांशवे नमः ।

भा०— अथ च सर्वज्ञः—( सहस्रांशुः )—

सहस्रम्-अपरिमिताः, अंशवः- ज्ञानानि, अस्येति. ननु आश्रिताप- ५  
 राधव्यतिरिक्तसर्वज्ञ इति विप्रतिपिद्धम्, न तदपराधेष्वतात्पर्येणोपेक्षा  
 ह्यज्ञानं विवक्षिता ? उपेक्षते हि तेषां दोषम्

( १ ) “ दोषो यद्यपि तस्य स्यात् ” इति. रा०यु० २८-३ ।

( २ ) “अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्” इति. गी० ९-३० ।

न चैवं पापफलनियततन्त्रियामकयमतद्यातनादयो भगवत्क्षमायामपि १०  
 कृतापराधं बाधेरन्, तेषामपि तदधीनत्वात् इत्यभिप्रेत्याह—

निर्व०—( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने”विपूर्वः. तृच्. धा०त्रयादिः  
 कौ०पृ० ४७७

अनिट्. नञ्समासः. नञो नलोपः. अनङादि. ❀

अथ सर्वज्ञः सहस्रं सहस्रसंख्याकाः अपरिमिताः,

१५

अंशवः तदुपलक्ष्याणि ज्ञानानि, अस्येति—( सहस्रांशुः ).

( १ ) “ अशू, व्याप्तौ ” धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६३

( २ ) “कुर्भश्च” इति प्रकरणे, उणा०पा० १कौ० पृ० ६१०

( ३ ) “खरुशङ्कंशुपीयुनीलङ्गुलिगु” उणा०पा० १कौ०पृ० ६११

इति कुः; नुम् च निपात्यते. अनुस्वारः. यदि त्वंशुशब्दः. प्रायेणात्र २०

न पठ्यते; तदा बाहुलकात्, “ कुर्भश्चे ” ति चकाराद्वा अलोत्तेर-

पि कुः. पृषोदरादित्वात् वर्णागमः. सहस्रशब्दो व्युत्पादितः; दी-

र्घः. यथोक्तव्याख्यानं

निरु०—४८४अंशवो बुद्ध्यः प्रोक्ताः सहस्रं सन्ति यस्य ते ।

(सहस्रांशु) रिति ख्यातो ह्यष्टार्णो धीमदो मनुः॥३७२॥

२५

१ नतावदपराधेष्वतात्पर्यरूपोपेक्षाद्य ।

( ४८५ ) विधाता,

ॐ विधात्रे नमः ।

भा०— ( विधाता )—आह हि यम एव,

५ ( १ ) “ अहममरवरार्चितेन धात्रा सम इति लोकहिताहिते नियुक्तः ” इत्यादि. वि०पु० ३—७—१५ ।

अत्र, ब्राह्म, वैष्णव, वामन, नारसिंह, लैङ्ग, वैष्णवधर्म, श्रीविष्णुतत्त्व, भागवतप्रभृतिषु, यमकिंकरसंवाद-  
स्सर्वो द्रष्टव्यः.

१० यद्येप दोषसहः, किं तर्हि हेयाद्वर्गादुपादेयस्य  
व्यावर्तकम्, तत्राह.

निर्व०— नान्नोरविरोधः. ❀

प्रपन्नापराधविषये, सत्यां हि स्वक्षमायां, पापफलनियत-  
तन्नियामकयमतद्यातनादीनामकिञ्चित्करतायै,

१५ तेषाम् आर्थस्वाधीनताप्रस्थापनाय तानपि विदधातीति—  
( विधाता ).

( १ ) “ हुधात्र, धारणपोषणयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१  
विपूर्वः. तृच्. अनिद्. अनङित्यादि.

यद्येप दोषसहः.

२० किं तर्हि हेयादुपादेयस्य व्यावर्तकं; तत्रोच्यते कृतमुपा-  
देयानां लक्षणम् आभिमुख्यमानलक्षणं चिह्नमनेनेति—

निरु०—४८५ तादधीन्याद्यमादीना (विधाते) त्युच्यते बुधेः ॥ ३७३ ॥



( ४८६ ) कृतलक्षणः, ॥

ॐ कृतलक्षणाय नमः ।

ज्ञा०—( कृतलक्षणः ).

कृतं हि तेन लक्षणमुपादेयानाम्,

५

( १ ) “ मित्रभावेन संप्राप्तम् ” रा०यु०—१८—३ ।

( २ ) “ सम्यग्व्यवसितो हि सः ” इति. गी०९—३० ।

स्वाप्तिमुख्यमात्रं, श्रीहरीवंशे, भा०हरि० ।

( ३ ) “ चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम । नामुद्रिताः प्रवेष्ट-  
व्या यावदागमनम्मम ” भा०हरि० । १०

श्रीविष्णुधर्मे.

( ४ ) “ भवतां भमतामत्र विष्णुसंश्रयमुद्रया । विनाऽज्ञाभङ्गकृत्तैव  
भविष्यति नरः कचित् ” ॥

श्रीविष्णुतत्त्वे,

( ५ ) “ चक्रादिधारणं पुंसां परसंबन्धवेदनम् । पतिव्रतानिमित्तं हि १५  
बलयादि विभूषणम् ” १ पा०वि०त० ।

इति.

निर्व०—( कृतलक्षणः ).

( १ ) “ लक्ष, दर्शनाङ्कनयोः ” चुरादिः. णिच्. धा०चुरा०कौ०

२०

पृ०४८४

( २ ) “ धापृवस्यज्यतित्यो नः ” उणा०पा०३कौ०पृ०६२५

इति प्रकरणे,

( ३ ) “ लक्षेष्ट च ” उणा०पा०३कौ०पृ०६२५

इति, नः. तस्याडागमश्च. णिलोपः. णत्वम्.

( ४ ) “ डुरुञ्ज, करणे ” धा०तना० कौ०पृ०४७३

२५

निरु०—४८६ कृतं हि लाञ्छनं येन चोपादेयेषु जन्तुषु ।

परमात्मा हृषीकेशः स तु स्यात् ( कृतलक्षणः ) ॥ ३७४ ॥

श्लो० ॥ ५२ ॥ ( ४८७ ) गभस्तिनेमिः,

ॐ गभस्तिनेमये नमः ।

भा०—एवं वा वैष्णवलक्षणम् अन्यद्देयलक्षणम्; अतो न वैपम्यनै-  
५ धृण्यादिदोषप्रसक्तिः.

एवं कृतलक्षणाः यमतर्किकराणाम् अप्रधृष्याः; यतस्तद्रक्षकोऽयम्.  
( गभस्तिनेमिः ). भास्वरसहस्रारचक्रः.

निर्व०—कर्मणि क्तः, अगुणः, अनिष्ट. इदमुपोदेयलक्षणम्;  
अन्यच्च हेयलक्षणम्.

१० अतो न वैपम्यनैर्धृण्यप्रसक्तिः. एवं कृतलक्षणाः यमतर्किकराणा-  
मप्रधृष्याः कुतः; यतस्तद्रक्षकोऽयम्. ❀  
गभस्तिः मयूखः, तन्मयो भास्वरो नेमिः तदुपलक्षितं सहस्रारचक्रम-  
स्येति—

( गभस्तिनेमिः ).

१५ ( १ ) “ णमु, प्रहृत्वे शब्दे च ” धा०वादिः कौ०पृ० ४३०

( २ ) “ णो नः ” ६।१।६५॥कौ०पृ० ३८६

छन्दोभावानाकलनेन. ❀

( ३ ) “ —किकिनौ लिट् च ” ३।२।१७१॥कौ०पृ० ६०६  
इति वर्तमाने,

२० ( ४ ) “ तापायां धाञ्छ्रुस्सृगमिजनिनिमित्त्यः ” वार्ति० कौ०पृ० ६०६  
इति, किकिनौ. स्वरे भेदः. तौ च लिङ्गत्. ततः,

( ५ ) “ लिटिधातोर्नभ्यासस्य ” ६।१।८॥कौ०पृ० ३६९

निरु०—४८७ ज्योतिर्विशिष्टनेम्या यल्लक्षितं चक्रमुत्तमम् ।

( गभस्तिनेमि ) रस्यास्ति नवार्णः पापनाशकः ॥ ३७५ ॥

भा०—गभस्तिः दीप्यते ज्योतिर्मयं नेमिलक्षितं चक्रं, यस्येति—  
यथा;

( १ ) “ वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा पुरुषवरस्य नतस्य दृ-  
ष्टिपाते । तव गतिरथ वा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्य- ५  
लोक्यः ” वि० पु० ३-७-३५।

इति. ❀

निर्व०—इति द्वित्वम्.

अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषः. ततः,

( ६ ) “ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ” ६।४।१२०॥कौ० १०  
पृ० ३८२

इति लिप्तिमित्तादेशरहितत्वात् एत्वाभ्यासलोपौ. यद्वा,

( ७ ) “ णीञ्, प्रापणे ” धा० ङादिः कौ० पृ० ४२३

( ८ ) “ णो नः ” ६।१।६५॥कौ० पृ० ३८६

( ९ ) “ नियो मिः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३४ १५

इति, मिः. गुणः. अनिट्. ❀

( १० ) “ भस्, भर्त्सनदीप्त्योः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२  
ह्लादिः छान्दसश्चापम्.

( ११ ) “ अस्त्येव हीह छन्दोभावः ” धनवदस्यापि उक्तयुक्त्या  
भाषायामपि वा प्रयोगः २०

( १२ ) “ वसेस्तिः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इति, तिः बाहुलकात् भसेरपि भवति.

( १३ ) “ तितुत्र० ” ७।२।९॥कौ० पृ० ६०८

इति, नेट्.

पृषोदरादित्वात् वर्णागमेन गः. ❀

( ४८८ ) सत्त्वस्थः,

ॐ सत्त्वस्थाय नमः ।

- भा०—किं च कर्मणो निमित्तस्याऽप्यभावाच्च यमाद्यप्रधृष्याः, कुत-  
 ५ स्तदभावः यस्मादेप तेपाम्—  
 ( सत्त्वस्थः ).  
 ( १ ) “ सुपि स्थः ” इति, कः. ३।२।४॥ कौ० पृ०५७१  
 ( २ ) “ हृदये स्थितः ”  
 ( ३ ) “ हृदि यदि भगवाननादिरास्ते हरिरपि चक्रगदाधरोऽव्ययात्मा ।  
 १० तदधमधविधातकर्तृभिन्नं जवति कथं सति चान्धकारमर्के ” वि०पु०  
 २-२-२५॥ ॥अभियुक्तः ॥  
 ( ४ ) “ स्फटिकमाणिशिलाऽमलः कविष्णुर्मनसि नृणां क च मत्सरादि-  
 दोषः ” वि०पु०-३-७-२२ ।  
 ईर्त्यादि. तथा श्रीविष्णुधर्मे,  
 १५ ( ५ ) “ किंकरा दण्डपाशौ वा न यमो न च यातनाः। समस्तास्तस्य य-  
 स्यात्मा केशवालम्बनस्तदा ” वि०पु० २-२-२८ ।  
 श्रीवामने प्रह्लादः. पं० वि० ध०

- निर्व०—इतोप्येते यमादेरप्रधृष्याः. यदेप तेषां तत्प्रधर्पणे हेतु कर्मनिर्मु-  
 छनाय सत्त्वे हृदये तिष्ठतीति—  
 २० ( सत्त्वस्थः ).  
 ( १ ) “ ठा , गतिनिवृत्तौ ” पस्तः. धा० ज्वादिः कौ० पृ० ४२४  
 “ तोः द्रुः ”  
 ( २ ) “ आतोऽनुपसर्गं कः ” ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

निरु०—४८८ सत्त्वे हृदि स्थितत्वाद्धि ( सत्त्वस्थः ) समुदीरितः ।

( ४८९ ) सिंहो,

ॐ सिंहाय नमः ।



भा०—( १ ) “ तथाऽन्यदुक्तं नरसत्तमेन इक्ष्वाकुणाम्भक्तियुतेन  
नूनम् । ये विष्णुभक्ताः पुरुषाः पृथिव्यां यमस्य ते निर्विषया ५  
भवन्ति ” वा०पु० ।

इति. ❀

यदिदमविदन्तो यमादयः तान् प्राकृतवत् धर्षयेयुः;

तान् हिनस्तीति—

( सिंहः ). यथा,

१०

निर्व०—इत्यतः कः इत्यनुवृत्तौ,

( ३ ) “ सुपि स्थः ” ३।२।४॥कौ०पृ०५७१

इति, कः, आलोपः.

( ४ ) “ अम्, भुवि ” धा०अदा०कौ०पृ०४४४

अतश्चातरि व्युत्पादितो हि सच्छब्दः ? ततः,

१५

( ५ ) “ तस्य भावस्त्वतलौ ” ५।१।११९॥कौ०पृ०३०९

इति, त्वस्तद्धितः—

जन्त्वचत्वे. ततो मत्वर्थीयः अर्शआदाच्च.

( ६ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

इति, लोपः. ❀

२०

यदिचेदमविदन्तः, यमादयः स्वभक्तान् प्राकृतवत् धर्षयेयुः ?

तदा तानपि सिञ्चति हिनस्ति वा हन्तीति—

( सिंहः ).

निरु०—४८९ हरिभक्तानविज्ञाय दण्डे प्रयत्नमानसान् ॥ ३७६ ॥

हिनस्ति च यमादीन् यः स ( सिंहः ) परिकीर्तितः ।

२५

भा०—( १ ) “ प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः ” इति.

वि०पु० ३-७-१५ ।

अतश्च लैङ्गे मार्कण्डेयः,

- ५ ( २ ) “ वासुदेवपरं दृष्ट्वा वैष्णवं दग्धकिल्बिषम् । देवा विभीतास्तं-  
यान्ति प्रणिपत्य यथागतम् ॥ दृष्ट्वा धर्मोपि वै भक्तं वैष्णवं दग्धकि-  
ल्बिषम् । उत्थाय प्रार्जलिभूत्वा ननाम रविनन्दनः ॥ तस्मात् संपूजयेद्भ-  
क्त्या वैष्णवान् विष्णुवन्नरः । स याति विष्णुसायुज्यं नात्र कार्या  
विचारणा ” लै०पु० ।

- १० तत्रैव कौशिकोपाख्याने भगवद्भायकान्;

( ३ ) “ कौशिकार्दीस्तथा दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामहः । प्रत्युद्रम्य  
यथान्यायं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ” लै०पु० ।

इत्युपक्रम्य प्रस्तुतम्. यथेष्टं द्रष्टव्यम्.

श्रीविष्णुतत्त्वे गरुडप्रस्तावे,

- १५ ( ४ ) “ हरिपादप्रपन्नानां दूरीभूताः स्वभावतः । तेषां तु सर्वभूतानां  
हरिरेव पतिर्यतः ॥ वैष्णवेभ्योपि विभ्यन्ति देवा नरकरक्षकाः ।  
अवमानक्रिया तेषां संहरत्यखिलं जगत् ॥ कालेनैतावता तेषु नरकेषु  
हि कश्चन । न दृश्यते महावीर्यप्रभावात्परमेष्ठिनः ” प० वि० त० ।  
इति.

- २० निर्य०—( १ ) “ पिच, क्षरणे ” धा०तुदा० कौ०पृ०४७०  
पस्तः.

( २ ) “ हिसि, हिंसायाम् ” वा. धा०रुधा०कौ०पृ०४७१

पूर्वत्र धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थोपपत्तिः.

अन्यत्र न यत्नः— उभयत्रापि यथासंख्यम्.

- २५ ( ३ ) “ सिचेस्संज्ञायाम्० ” उणा०पा०५कौ०पृ०६४४

इति, के, हे च अन्तादेशे नुमि, तथा पृषोदरादिलक्षणै.

( ४९० ) भूतमहेश्वरः, ।

ॐ भूतमहेश्वराय नमः ।

भा०— श्रीविष्णुयमे—

( १ ) “ नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्चि- .५  
तो देवः केशवः कुशनाशनः ” इत्यादि.

यथोक्ते समर्थः यस्मात्—

( भूतमहेश्वरः ).

निर्व०— वर्ण विपर्यये, इदित्त्वान्नुमि, पचाद्यचि च ,

उक्तयत्राप्यनुस्वारे सिंहशब्दः प्रागेव हि व्युदपादि ? ❀

१०

यतो भूतानां ब्रह्मयमादय ईश्वराः;

अयं तु तेषामपि ईश्वरतया

महांश्वासौ ईश्वरो नियन्ता चेति—

( भूतमहेश्वरः ).

( १ ) “ ईश, ऐश्वर्ये ” घा० अदा० कौ० पृ० ४३८

१५

( २ ) “ स्थेशभास० ” ३।२।१७५ ॥ कौ० पृ० ६०६

इत्यादिना वरञ्च.

( ३ ) “ नेट्० ” ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

इति, नेट्. महच्छब्दो व्युत्पादितः. भूतशब्दोपि. सं—

हितायां गुणः. ❀

२०

निर्ह०—४९० भूतेश्वराणां सत्रहयमादीनां नियन्त्रणात् ॥ ३७७॥

कारणं जगतां यश्च स स्याद् ( भूतमहेश्वरः ) ।

( ४९१ ) आदिदेवो, ( ४९२ ) महादेवो,

ॐ आदिदेवाय नमः । ॐ महादेवाय नमः ।

५ भा०— भूतेश्वराणां ब्रह्मयमादीनामपि नियन्ता तेषामपि कारणं तदभिभवपटुप्रतापश्च.

( आदिदेवः ).

आदिः द्योतमानश्चेति.

( १ ) " भीपास्माद्वातः पवते " तै०उ०आ० ८-१ ।

१० ईत्थ्यादि. ❀

तैः क्रीडनकैः कन्दुकादिभिरिव क्रीडतीति—

( महादेवः ).

निर्व०—तेषामप्यादिः कारणं च असौ देवः तदभिभव-  
पटुप्रतापतया द्योतमानश्चेति—

१५ ( आदिदेवः ).

( १ ) " दिवु, क्रीडादौ० " धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२  
पचादिपाठादच्. गुणः.

( २ ) " डुदाञ्च, दाने " आङ्पूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( ३ ) " उपसर्गं घोः० " ३।३।९२ ॥ कौ० पृ० ६५८

२० इति किप्रत्यये आलोपे चायमयस्तादेव न्यरूपि.

महानन्यधिकः, पूज्यो वा स चासौ देवः तैः क्रीडनकैः क्रीड-  
श्चेति—

( महादेवः ).

निरु०—४९१ (आदिदेवो) हि भवति ब्रह्मादिभ्यो विशेषतः॥३७८॥

२५ ४९२ ब्रह्मादिभिः क्रीडति यो (महादेव) स्त उच्यते ।



( ४९३ ) देवेशो , ( ४९४ ) देवभृत् , ( ४९५ ) गुरुः , ॥

ॐ देवेशाय नमः । ॐ देवभृते नमः । ॐ गुरवे नमः । ५

ज्ञा०—तेषां स्वामी च—

( देवेशः ). ❀

तेषां यथार्हविनियोगक्षमः तान् विजृतीति—

( देवभृत् ). ❀

तेषां वेदैः स्वस्वाधिकारबोधनात्—

१०

( गुरुः ).

निर्व०—प्राग्वदेव धात्वादि सर्वं. न्यरूपि च महच्छब्दः. ❀

तेषां च यथार्हविनियोगक्षमतया देवानां ब्रह्मादीनाम् ईशः स्वामीति—  
( देवेशः ).

( १ ) “ ईश, ऐश्वर्ये ” धा०अदा०कौ०पृ०४३८

१५

इगुपधलक्षणः कः. व्युदपादि हि देवशब्दः । एवमुत्तरत्रापि.

गुणः. ❀

तथा तान् देवान् विजृतीति—

( देवभृत् ).

( १ ) “ डुभृञ्, धारणपोषणयोः ” धा०जुहो० कौ०पृ०४५० २०

किपि तुक्. अगुणः. ❀

तेषां वेदैस्वस्वाधिकारबोधनादुरुराचार्य इति वा,  
कालेनानवच्छेदात्, सर्वेषामपि गुरुः अधिक इति वा—

( गुरुः ).

निरु०—४९३ ब्रह्मादीनां च(देवेशो)यथार्हविनियोजकः॥३७९॥ २५

४९४ ब्रह्मशक्त्यमादीनां धरणाद् ( देवभृत् ) स्मृतः ।

४९५ ब्रह्मेन्द्रवरुणादीनां ( गुरु ) वेदापदेशनात् ॥ ३८० ॥

श्लो० ॥ ५३ ॥ ( ४९६ ) उत्तरो,

ॐ उत्तराय नमः ।

भा०—(१) “यो वै देवांश्च प्रहिणोति तस्मै” श्वे० उ०५—१—१४।

५ ( २ ) “ हरिगुरुवशगोऽस्मि ” इत्यादि; वि० पु० ३—७—१५।

( ३ ) “ अग्निस्सुवर्णस्य गुरुः ” इत्यादि च.

(४) “सर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” इति. पातं० सू० १-१-२७।

इदं गुरुत्वं हयशिरोपाख्येन प्रसिद्धम्.

( ५ ) “ जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः । प्रादाच्च

१० ब्रह्मणे राजन् ततः स्वां प्रकृतिं गतः ” इति; “ रसातलाद्येन

पुरा समाहृतास्तमस्तवेदाः ” इत्यादौ च. ❀

एवं ब्रह्मादेरासुरापदुच्चारणात्—

( उत्तरः ).

निर्व०—( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८

१५ कुप्रकरणे ,

( २ ) “ कृग्रोरुच्च ” उण्ण० णा० १ कौ० पृ० ६१०

इति, कुः. उकारश्चान्तादेशः. स्परत्वम्. अगुणः. ❀

एवं ब्रह्मादेरासुरापदुच्चारणतया, ते विषदमुत्तरन्त्य-

स्मादिति वा, ब्रह्मादिस्तुत्यनन्तरं देवकार्यार्थमुत्थिततर इति वा—

२० ( उत्तरः ).

पूर्वत्र,

( १ ) “ तृ, पुवनतरणयोः ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२७

उत्पूर्वः,

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ; ३।३।१९।। कौ० पृ० ६४७

२५ निरु०—४९६ आपदुच्चारणादौऽसौ ब्रह्मादे ( रुचरः ) स्मृतः ।

१ पूर्वेपा ।

( ४९७ ) गोपतिः,

ॐ गोपतये नमः ।

भा०—( १ ) “ एवं स्तुतस्त भगवान् पुरुषस्सर्वतोमुखः । जहौ नि-  
द्रामथ तदा देवकार्यार्थमुत्थितः ” इति च. भा०शा० ३४८—४७। ५

( उत्तरः ). ❀

अशेषच्छन्दोगापावेपवान्निर्वाहकः—

( गोपतिः ).

( १ ) “ वाक्पतये ”

इति तन्मन्त्रवर्णे. ❀

१०

एवं सर्वविद्यापालनात्—

निर्व०—( ३ ) “ ऋदोरप् ” ३।३।५७।। कौ०पृ० ६५३

इत्यपादाने अप् गुणः स्वरः. चत्वंम्. दस्य तः. इतरत्र उच्छब्दादुत्थि-  
तवाचिनः.

( ४ ) “ द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ” ५।३।५७।। कौ०पृ० १५  
३४१

इति, द्वयोरेकस्यातिशये तस्य. चत्वंम् प्राग्वत्. ❀

मन्त्रवर्णानुगुण्येन गवाम् अशेषच्छन्दोगापावेपाणां वाचां, पतिः स्वामी  
निर्वाहकः इति—

( गोपतिः ).

२०

( १ ) “ पा, रक्षणे ” धा०अदा० कौ०पृ० ४४३

( २ ) “ पतिर्देतिः ” इति, इतिः. दिलोपः. उणा०पा० ४ कौ०  
पृ० ६३४

( ३ ) “ गम्, गतौ ” धा०न्वादिः कौ०पृ० ४३०

( ४ ) “ मपेर्देः ” इति, दोः. उणा०पा० २ कौ०पृ० ६२२

२५

दिलोपः. प्राग्वत्. ❀

निर्व०—४९७ छन्दोगापावेपवाचां निर्वाहाद् (गोपतिः) स्मृतः ॥ ३८१॥

( ४९८ ) गोप्ता , ( ४९९ ) ज्ञानगम्यः ,

ॐ गोप्ते नमः । ॐ ज्ञानगम्याय नमः ।

५ भा०—( गोप्ता ).

( १ ) “ सर्वविद्येश्वराय ” इति तन्मन्त्रवर्णः. ❀

परविद्यावेद्यः समाधिगम्यः—

( ज्ञानगम्यः ).

निर्व०—मन्त्रवर्णानुरोधेन सकलविद्यां गोपायति रक्षतीति—

१० ( गोप्ता ).

( १ ) “ गुप्, रक्षणे ” तृच्.तत्र च, धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३९७

( २ ) “ गुप्भूष० ” ३।१।२८॥कौ०पृ० ३९७

इत्यायप्रत्ययः.

( ३ ) “ आयादयः० ” ३।१।३१॥कौ०पृ० ३९७

१५ इति वैभाषिकतया न भवति.

( ४ ) “ स्वरतिस्रुतिस्रुयतिधूञ्जुदितो वा ” ७।२।४४॥कौ०पृ० ३८५

इत्युदित्वावेद्वक्तयेह नेट्.

( ५ ) “ तृन्तृचौ० ” उणा०पा० ३कौ०पृ० ६२३

इत्यनिडेव वा अनङादि. ❀

२० वरवाजिमुखस्य ध्येयतया च अयं ज्ञानेन परविद्यावेद्यसमाधिना गम्यः

प्राप्य इति—

( ज्ञानगम्यः ).

निरु०—४९८ पालनात् सर्वविद्यानां ( गोप्ते ) ति परिकीर्तितः ।

४९९ परया विद्यया वेद्यो ( ज्ञानगम्य ) इति स्मृतः ॥ ३८२ ॥

( ५०० ) पुरातनः, ।

ॐ पुरातनाय नमः ।

भा०—( १ ) “ पोरदुपधात् ” ३।१।९८॥कौ०पृ०५५७  
इति, यत्प्रत्ययः.

९

( २ ) “ वरवाजिमुखं ध्यायेत् अथ वागीश्वरं प्रभुम् ”  
इति. ❀

नेह विद्याप्रद्योतनम् अद्यैव; किं तु प्रतिकल्पम् इति—  
( पुरातनः ).

भा०—( १ ) “ सायंचिरम्० ” ४।३।२३॥कौ०पृ०२५६ १०  
इत्यादिना द्युट्युलौ; तुडागमश्च. ❀

इति श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे,

भगवद्गुणदर्पणे

पञ्चमं शतकं समाप्तम् ।

निर्व०—( १ ) “ गल्ह, गतौ ” धा०न्वादिः कौ०पृ०४२० १५

( २ ) “ पोरदुपधात् ” ३।१।९८॥कौ०पृ०५५७

इति, यत् कृत्यः.

( ३ ) “ शकि लिङ् च ” ३।३।१७२॥कौ०पृ०५५२  
इति चात् शस्यार्थे.

( ४ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा०न्यादिः कौ०पृ०४७७ २०

भाषे ल्युट्. अनः. दीर्घः. ❀

इत्थं प्रतिकल्प्य विद्याप्रद्योतनादेऽमेव पुरा पूर्वं ज्ञवतीति—  
( पुरातनः ).

निरु०—५०० विद्याप्रद्योतनाद्योक्तौ प्रतिकल्प्य ( पुरातनः ) ।

निर्व०—( १ ) “ स्वरादिनिपातमव्ययम् ” १।१।३७॥कौ०पृ०८६

इत्यव्ययसंज्ञात् पुराशब्दात्,

( २ ) “ सायंचिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यश्च्युटच्युलौतुट्च ” ४।३।२३॥

१ कौ०पृ०२५६

इति, ट्युः; ट्युल्वा. स्वरे विशेषः. तयोस्तुडागमश्च. टित्वादाद्यवयवः.

योरनः. तत्र चायं विवेकः. तुटः प्रागादेशः;

( ३ ) “ घकालतनेषु कालनाम्नः ” इत्यादिनिर्देशादिति. ❀

६।३।१७॥कौ०पृ०१८८

१५ इति श्रीकृशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-

वरदेदेशिकतनयवरदगुरुवरमूनुवरदार्यसूरिविरचिते,

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे,

भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,

पञ्चमं शतकं संपूर्णम् ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना

कल्याण-(मुंबई)

श्रीः ।

विक्रय्य पुस्तकोंकी संक्षिप्त  
सूची ।

श्रीमहाभारत ।

सटीक मोटेअक्षरका ।

महर्षिश्रीवेदव्यासप्रणीत और पंचमवेदसंज्ञा होनेसे विशेष प्रशंसाकरना निरर्थकहै ये वहपुस्तक गणपत कृष्णाजीके छापेकीहै जो पूर्वकालमें ६० वा ८० रुपयेको मिलताथा उसीको हमने सबलेकर ४० रुपयेमें देतेहैं टपाल महसूल ५ रु० अलग है परंतु अब थोड़ी पुस्तकें रहगईहैं महाभारतके प्रेमालोगोंको शीघ्र लेनाचाहिये कुछकालके पीछे मूल्य अधिक होजायगा ऐसा ग्रंथ उत्तम छपनेकी आशाभी कमतीहै—लीजिये तो टपाल स्वर्चासहित मूल्य (४५) पैतालीसही रुपयेमें अभी देतेहैं.

मार्कण्डेयपुराण (खुलापत्रा)

नवीन छपाहुआ टाईप उत्तम कागज और इयाहीका छिद्रचर्दोंकी टिप्पणीभी है इसके अंतर्गत जो दुर्गासप्तशती है उसपर शांतनवीटीका जो अतिउत्तमहै लगाई गई है मूल्य केवल ५ मुद्रा.

भजनामृत ।

यह साधु वैष्णवों तथा हरिभक्तोंकेलिए अधिक प्रयोजनप्रियग्रंथ है इसमें नित्यकीर्तन, प्रभातो, होन्ही, विनय, आरती, हिंडोल, गौरी, नय, मुनि इत्यादि सुंदर भजनहैं कीमत १ रु०

## रागरत्नाकर-भक्तचिन्तामणि- रागमालासहित ।

६ राग ३६ रागिनीका पूर्ण गानविद्याका घर है परम मनोहर चुचुहाते रसभरे रोज मरहकी गवनई लिखी है नीतिविषयक तथा सामयिक ५०० दोहे सोरठेभी हैं १००२ राग हैं और नाजनियोंके गानेलायक गजलै हैं कीमत २ रु०

### भक्तमालारामरसिकावली ।

सत्ययुग त्रेता द्वापर कलियुगके हरिचरणानुरागी परम भक्तोंका जीवनचरित्र चौपाई दोहा सोरठा इत्यादिमें लिखा है इसके रचयिता श्रीमन्महाराज खुराज सिंहजू देवबहादूर री-वाधिपति हैं इनकी बनाईपुस्तकोंमें यह किताब परम पवित्र और अग्रगण्य गिनीजाती है की० ४ रु०

### श्रीमद्भागवतम् ।

#### ( श्रीमद्वीरराघवीयटीकासमन्वितम् )

संप्रति श्रीमद्भागवतं महापुराणं बहुविधटीकासमन्वितं सर्वत्र सुप्रसिद्धं विद्यते । तथापि सर्वटीकानां मध्ये श्रीवीरराघवीया टीकाऽत्यन्तं सरला सुबोधा नवीन ( १० ) सहस्रग्रन्थात्मिका सविस्तरा सुप्रसिद्धा श्रीवैष्णवजनादरणीयाऽति-प्रशस्तास्ति । तथा वीरराघवीययाटीकया समन्वितमेतत्पुस्तकं सर्वसज्जनविद-ज्जनसंप्रदायिजनपौराणिकजनानां त्वत्यन्तोपयोगित्वात्—अस्माभिः तैलङ्ग-विदादिलिपिलिखितपुस्तकान्युपलभ्य तिरुपतिनगरस्थ वेदमार्गप्रतिष्ठापकाचा-र्योभयवेदान्ताचार्यश्रीमदनन्तपूरुषसिंहासनासीनातिरुपतिश्रीरङ्गाचार्यद्वारा शो-धयित्वा स्वकीये “ लक्ष्मीचन्द्रदेवर ” मुद्रणालये स्थूलसूक्ष्मरतिविशदवर्ण-विन्यासैरायसाभरः गुण्यनोच्चक्षणपत्रेषु मुद्रयितुं समारम्भ्यते । तत्रच प्रथमं श्रीदशमस्कन्धो मुद्रयितुमुपक्रम्यते ।

येषां येषामेवत्समग्रग्रन्थसंग्रहणेच्छास्ति । ते स्वस्वनामग्रामस्थलप्रत्यभिप्र



एकं पत्रं प्रेषयन्तु । यथा यथा पुस्तकं मुद्रयिष्यते तथा तथा प्रेषयिष्यामः । प्रति-  
स्कन्धं मुद्रिते सति तावदेव ग्रन्थं प्रेषयित्वा तावदेव वा मूल्यं तत्तत्समये ग्रही-  
ष्यामः । येषां तु प्रथमं एतद्ग्रन्थजिघृक्षा स्यात् येच वा प्रतिस्कन्धं संगृहीयुः—तेऽती-  
व स्वल्पमूल्येन समग्रं ग्रन्थं लभेरन् । पश्चाद्मूल्यं वर्द्धयिष्यते । अतस्त्वर्यतामेतदल-  
म्यस्वल्पमूल्यं श्रीवीरराघवीयटीकासमन्वित श्रीमद्भागवतमहापुराणग्रन्थसंग्रहणे-  
च्छयेति शम् ।

## शाक्तप्रमोद ।

दशमहाविद्याओंका और पञ्चदेवोंका पञ्चाङ्ग ।

सम्पूर्ण भारतनिवासि द्विजोत्तमोंपर विदित हो कि, यह अलम्य क्लिष्टतासे  
प्राप्त परमगुप्त अत्युत्तम नवीन ग्रंथ हमारे यहां छपा है; इसमें आदिशक्ति  
जगन्माताके दशोस्वरूप जयात् काली, तारा, त्रिपुरसुंदरी, भुवनेश्वरी,  
छिन्नमस्ता, त्रिपुरभैरवी, धूमावती, बगलामुखी, मातंगी, कमलात्मिका,  
तथा पंच देवता दुर्गा, शिव, गणेश, सूर्य, विष्णु और वेदोक्त, शास्त्रोक्त,  
मंत्रोक्त, तंत्रोक्त, विस्तारपूर्वक लिखी है, जिनके चित्र (तस्वीरें) भी फो-  
टोग्राफानुसार यथावत् खींची गई हैं। इस ग्रंथका मूल्य पञ्च ( ५ ) मुद्रा.

## सूचना ।

### १ श्रीमद्भोस्वामितुलसीदासकृत रामायण (सटीक) .

पंडित—ज्वालाप्रसादकृतटीका ।

लीजिये रामायण सटीकभी लीजिये असल पुस्तक श्री-  
गुसाईजीकी लिपिके अनुसार व सम्पूर्ण श्लोकों सहित जिसमें  
शंका-समाधान आद्यपर्यंत विस्तारपूर्वक लिखे हैं इसके  
टीकाकी रचना ऐसी उत्तम और अपूर्व मनभावन सुखउप-  
जावन राम यशपावन है कि, पढ़ते २ कदापि तृप्ति नहीं

होती तुलसीदासजीका जीवनचरित्र रामवनवास तिथिपत्र माहात्म्यभी सम्मिलितहैं कीमत ८ रु० डाकमहसूल १॥ रु०

## २ रामायण बडा ।

सहित श्लोकार्थ गूढार्थ छन्दार्थ स्तुत्यर्थ शंकासमाधान और तुलसीदासजीका जीवनचरित्र, रामवनवासतिथिपत्र, रामाश्वमेध, लवकुशकाण्ड, माहात्म्य और वरवारामायणके जिस्में पंचीकरणका बडा नक्शा और ३८०० कठिन २ शब्दोंके अर्थ लिखेहैं अक्षर अत्यंत मोटा ग्लेजकागजका की० ५ रु० रफ् कागजका की० ४ रु०

## ३ रामायण मझोला ।

ऊपरके सब अलंकारोंसहित इसका सांचा छोटाहै अक्षर सामान्यहै कीमत २॥ रु० रफ् १॥ रु०

## ४ रामायण गुटका ।

यहभी पूर्वोक्त सब अलंकारोंसे पूरितहै साधु तथा देशाटन करनेवालोंको अत्यंत उपयोगीहै कीमत बहुतही थोड़ी केवल १ रु०

## शार्ङ्गधरसंहिता ( भाषाटीकासह )

यह टीका आढमली और गूढार्थप्रकाशिका जो इस्की संस्कृतटीका है उनके अनुसार भाषाटीका करीगई है यद्यपि इसग्रंथकी टीका कईभिपग्वरोंने कीहै परन्तु इस रीतिसे विस्तारपूर्वक किसीने नहींकीहै तिसपरभी मूल्य केवल (तीन मुद्रा) ३ रु० रक्खाहै विलायतीकपडेकी जिल्दसहित ये १ छपाहै ।

## मनुस्मृतिः ।

सान्वय अत्युत्तम सरल हिंदीभाषाटीकासहित छपकर विक्रयार्थ प्रस्तुत है सा उत्तमग्रंथ अद्यावधिपर्यंत कहीं नहीं छपाया भारतवर्षके राजा महाराजा तथा विप्रगण इसीके अनुसार राजनीति और प्रजापालन धर्मशासन करते हैं हीतक कि, श्रीमन्महाराज अंग्रेजबहादूरभी इसका अवलम्ब लेते हैं यहग्रंथ रामसुंदर मोटे टैप् और जाड़े विलायती कागजपर छपाई की. ३ रु०

## ब्रह्मवैवर्तपुराण संपूर्ण ।

ब्रह्मसूत्र, प्रकृतिखण्ड, गणेशखण्ड और श्रीकृष्णजन्मखण्ड संपूर्ण चारोंखंडोंका मूल्य ८ रुपया आदिके तीनखंडोंका मूल्य ५ रुपया केवल श्रीकृष्णजन्मखंडका मूल्य रु० ३ है.

## ब्रजविलास ।

ब्रजमण्डलसे प्राप्त यह ग्रंथ अत्यंत शुद्धतापूर्वक बड़े २ अक्षरोंमें मोटे कागजपर छपाई कठिन शब्दोंकी टीप्पणीभी है कीमत ५ रु०

## श्रीमद्भागवत संस्कृत तथा भाषाटीकासहित ।

श्रीवेदव्यासप्रणीत श्रीमद्भागवत अठारहों पुराणोंमेंसे श्रीमद्भागवत सबसे कठिन है और इसका प्रचार भारतखण्डमें सबसे अधिक है यह ग्रंथ छिप्टाके कारण सर्व साधारण लोगोंको टीका होनेपरभी अच्छीरीतिसे समझना कठिन था. कोई २ स्थलमें बड़े २ पण्डितोंकी बुद्धि चक्करमें उड़जाती थी इसलिये विनासंस्कृत पढ़े सर्व साधारण पण्डित व स्वल्पविद्या जाननेवाले भगवत्भक्तोंके लाभार्थ संस्कृतमूल अतिप्रिय ब्रजभाषाटीकासहित जो कि हिन्दीभाषाओंमें शिरोमणि और माननीय है उसी भाषामें टीका बनवाकर प्रथमावृत्ती छपाया था ओ श्रीकृष्णचन्द्र आनन्दकंदकी कृपाकटाक्षसे बहुतही जल्दी हाथोंहाथ बिकगई अब इसकी द्वितीयावृत्ती प्रथमावृत्तीकी अपेक्षा अच्छीतरह शुद्ध करवाके मोटे अक्षरमें छपाया है और संबंधित कथाओंके शिवाय उत्तमोत्तम भक्तिज्ञानमार्गी १०० अतीव मनोहर दृष्टांत दिये हैं कि जिनके श्रवणसे श्रोताओंका मन भाषनानुसार भग्न होजाता है कागज विलायती चट्टिया लगाया है माहात्म्य पद्याध्यायी भाषाटीका सहित इसके साथही है प्रथमावृत्तीमें मूल्य १५ रुपयोंथा इस आवृत्तीमें केवल १२ बाराही रुपया रक्कस है ज्यादा प्रशंसा बाहुल्यमात्र है.

( दोहा ) एकपढी आपीपढी, ताहकी पुनिआध ॥

नेमसाहित जो नितपढे, कटे कोटि अपराध ॥ १ ॥

# हारीतसंहिता—(वैद्यकग्रन्थ)

(मूल संस्कृत और भाषाटीकासहित)

समस्त महाशयोंको विदित करनेमें आताहै कि,— “हारीतसंहिता” नामक वैद्यक ग्रन्थ सरल हिन्दीभाषानुवाद बनवाकर और शान्त्रियोंद्वारा शुद्ध करवाकर सुन्दर मध्यमअक्षरोंमें छपाकर विक्रयार्थ प्रस्तुतहै,—लीजिये तो यह ग्रन्थ बहोतही उपकारक और स्वल्पहोकरभी सर्ववैद्योंको सचतरहके औषधज्ञान तथा रोगोंकी चिकित्सा करनेमें अप्रतिम साह्य होगा इसमें कुछ संदेह नहींहै इसवास्ते वैद्य महाशयजी ! अभी ज्यादा लिखना बाहुल्यमात्रहै, तथापि इस अपूर्व ग्रन्थको अवश्य संग्रहमें रखकर रोगनिवारणद्वारा निर्मलकीर्तिको प्राप्त करेंगे. इस ग्रन्थका मूल्य केवल ३ रु.

विशेषसूचना—संपूर्णपुस्तकोंका सूचीपत्र आध आनेका टिकट भेजनेसे विनादाम बडासूचीपत्र भेजाजाताहै.

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना—

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना

कल्याण—(मुंबई)

## ( ५०१ ) शरीरभूतभृद्.

ॐ शरीरभूतभृते नमः ।

भा०— ( १ ) “ शरीरभूतं तत्त्वजातं विभर्तीति ”

( शरीरभूतभृत् ).

५

( २ ) “ तच्छिरः ” आरण-२ ।

( ३ ) “ तस्य मूर्धा समभवत् द्यौस्सनक्षत्रदेवता ” इत्यारभ्य—

( ४ ) “ एतद्वयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतम् ”

इत्यन्तम् ॐ भा०शां० ३४८—४९ ।

( ५ ) “ यत्तु तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् । हन्यकव्यभु- १०

जो विष्णोरुदक्पूर्वं महोदधौ ” भा०शां० ३४८—३ ।

इति. ॐ

निर्व०—स एव च हयशिरसा शरीरभूतं शरीरतंयावस्थितं विभर्ति  
भरति वेति—

( शरीरभूतभृत् ).

१५

( १ ) “ बुभुञ्, धारणपोषणयोः ” धा०जुहो०कौ०पृ० ४५०

( २ ) “ भुञ्, भरणे ” वा धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२२

किपि, तुक्. अगुणः.

भवतेः कर्तरि क्तः.

( ३ ) “ श्र्युकः० ” इति, नेट्. ७।२।११॥कौ०पृ० ४२५ २०

( ४ ) “ शृ, हिंसायाम् ” धा०क्यादिः कौ०पृ० ४७६

( ५ ) “ कृशृपृकटिपटिशौटिज्य ईरन् ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३३

इति, ईरन्. गुणः स्वरः. ॐ

निरु०—५०१ देहभूतं जगत्त्वं भक्त्यादिधरान्तकम् ॥ ३८३ ॥

( शरीरभूतभृत् ) प्रोक्तो विभर्तीति दशाक्षरः ।

२५

{ ५०२ } भोक्ता, ( ५०३ ) कपीन्द्रो,

ॐ भोक्त्रे नमः । ॐ कपीन्द्राय नमः ।

५ भा०— ( भोक्ता ). ❀

अथैवं स्ववर्धितवेदविहितकर्मप्रवर्तकः पुरा रामः स्वविसदृशलीलामनु-  
जावतारे स्वदासानां विसदृशतरकपिरूपं प्रपन्नानां देवानामिन्द्रः—  
( कपीन्द्रः ).

( १ ) “ सर्वलोकेश्वरस्ताक्षाक्षलोकानां हितकाम्यया । सर्वैः परिवृतो

१० देवैर्वीनरत्नमुपागतैः ” रा०यु० १४४—१६ ।

इति. ❀

निर्व०— हयशिराश्च हव्यं कव्यं च भुङ्क्ते इति—

( भोक्ता ).

( १ ) “ भुज, पालनाभ्यवहारयोः ” धा०रुधा०कौ०पृ०४७१

१५ तृच. गुणः. अनिद्र.

झलि कुत्वम्. गः.

तस्य चर्त्वम्. कः. अनडादि. ❀

अथैवं स्ववर्धितवेदविहितकर्मश्रातिस्विकप्रवर्तकः मुखभेदेन अपौनरु-  
क्त्यात्पुना रामः प्रस्तूयते.

२० कपीनां स्वविसदृशलीलामनुजावतारे स्वदासानां तदानुगुण्येन विसदृश-  
तरकपिरूपं प्रपन्नानां देवानामिन्द्रः

स्वामीति—

( कपीन्द्रः ).

निरु०—५०२ हव्यं कव्यं च यो भुङ्क्ते स(भोक्ता)परिकीर्तितः॥ ३८४।

कपिरूपं प्रपन्नानां देवानामिन्द्रस्तत्त्वतः ।

५०३ ( कपीन्द्र ) इति विख्यातः सत्तार्णो मनुनायकः ॥ ३८५ ॥

( ५०४ ) भूरिदक्षिणः, ॥

ॐ भूरिदक्षिणाय नमः ।

भा०—स एव, जगदाचार्यकाय हयमेधादिभिर्यजमानः—

( भूरिदक्षिणः ).

५

( १ ) “ अश्वमेधशतैरिष्टा ” इत्यादि. ❀ रा० वा० १-९४ ।

निर्व०—( १ ) “ इति, परमैश्वर्य ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७

इदित्त्वान्नुम्. अयम्,

( २ ) “ ऋज्जेन्द्राग्र० ” इत्यादिना, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०  
रत्नन्तो निपातितः.

१०

( ३ ) “ नेट्० ” इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

इति पूर्वमेवैदिरराम.

( ४ ) “ कपि, चलने ” इदित्त्वान्नुम्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९६

( ५ ) “ अच इः ” इति प्रकरणे, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८

( ६ ) “ कुण्डिकम्योर्नलोपश्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९ १५  
इति, इः; नलोपश्च. दीर्घस्तांहितः. ❀

स एव जगदाचार्यकाय महादक्षिणैः हयमेधादिभिः यजमानतया  
भूरयो दक्षिणाः अस्येति वा, उक्तव्युत्पत्त्या भूरिदक्षिणोऽश्वमेधादिः  
सोऽस्यास्तीति वा—

( भूरिदक्षिणः ).

२०

( १ ) “ दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०६

( २ ) “ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

इति, इनन्. णत्वम्. ततः स्त्रियाम्, अतष्टाप्. दीर्घः.

निरु०—५०४ हयमेधादिभिर्यज्ञैर्जगदाचार्यकाय वै ।

यजमानस्त विज्ञेयस्तर्षदा ( भूरिदक्षिणः ) ॥ ३८६ ॥

२५

श्लो० ॥ ५४ ॥ ( ५०५ ) सोमपो,

ॐ सोमपाय नमः ।

भा०— तत्रैव सोमपीथी—

५ ( सोमपः ).

( १ ) “ यत्किञ्चिद्भूयते वह्नौ हविर्मन्त्रैर्विधानतः । तत्सर्वममृतं कृत्वा विष्णवे संप्रयच्छति ” ॥ इति.

( २ ) “ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ” गी० ९-२४ । इति. ❀

१० निर्व०— ( ३ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३६८

( ४ ) “ अदिशदिभूशुभिन्यः किन् ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३५ इति, किन्. अगुणः.

( ५ ) “ श्रुकः० ” इति, नेट्. पुंवद्भावः. ततः, ७।२।११॥ कौ०पृ० ४२५

१५ ( ६ ) “ गोस्त्रियोः० ” १।२।४८॥ कौ०पृ० १२९

इति, उपसर्जनह्रस्व ईत्थ्यादि. अनुकल्पे तु, व्युत्पादितादेव भूरिदक्षिण-शब्दात् मत्वर्थीयोर्शआद्यच् विशेषः

( ७ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६ तत्रैव सोमपीथितया, सोमं लतात्मकं सोमराजानं पिवतीति—

२० ( सोमपः ).

( १ ) “ पा, पाने ” भ्वादिः कौ०पृ० ४२४

( २ ) “ आतोऽनुपसर्गं कः ” इति, कः. न च ३।२।३॥ कौ०पृ० ५७०

( ३ ) “ गापोष्टृ ” इति, टक्; ३।२।८॥ कौ०पृ० ५७२

( ४ ) “ पिवतेत्सुराधोध्वोरिति वस्तव्यम् ” ३।२।८॥ कौ०पृ० ५७२

२५ इत्युपपदनियमात्. आद्योपः.

निरु०—५०५ ह

सोमपः ) परिकीर्तितः ।



( ५०६ ) अमृतपः,

ॐ अमृतपाय नमः ।

भा०—हविःपरिणामरूपम् अमृतं स्वयमेव पिबति चेति—

( अमृतपः ).

स्वानुष्ठानानुविधायिभ्यः स्वानुभवरूपममृतं परमे व्योम्नि पातीति वा—

( अमृतपः ).

( १ ) “ यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त ”

इति. तै०उ०ना०—६—१५ ।

निर्व०—(५) “ पुञ्ज, अग्निपवे ” पस्तः. धा०स्वादिः कौ० १०

पृ०४६१

( ६ ) “ अतिस्तुसुहु० ” उणा०पा०१ कौ०पृ०६१६

इत्यादिना मन्त्र. गुणः. अनिट्. ॐ

त एव च सर्वयज्ञोक्तृतया अमृतं तद्वदास्वाद्यं ब्रह्म हूयमानं

यत्किञ्चिद्धविः पिबतीति वा,

१५

स्वानुष्ठानानुविधायिभ्यः परमे व्योम्नि स्वानुभवरूपममृतं पाति

रक्षतीति वा—

( अमृतपः ). एकत्र,

( १ ) “ पा, पाने ” अन्यत्र, धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२४

( २ ) “ पा, रक्षणे ” उभयत्रापि, धा०अदा०कौ०पृ०४४३ २०

( ३ ) “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इति, कः.आलोपः.३।२।३॥कौ०

पृ०५७०

( ४ ) “ मृद्, प्राणत्यागे ” धा०तुदा०कौ०पृ०४६८

निरु०—५०६ परिणामोऽस्य हविषां पीयूषमिति चोच्यते ॥३८७॥

तत्त्वानात्स्या ( दमृतपः ) परमे व्योम्नि वा स्थितः ।

२५

मुक्तेभ्यो यः स्वानुभवं पाती ( त्यमृतपः ) स्मृतः ॥ ३८८ ॥

( ५०७ ) सोमः,

ॐ सोमाय नमः ।

भा०—( २ ) “ अमृतस्यैष सेतुः ” मुं०उ०२-२-५ ।

५ ( ३ ) “ यस्य च्छायाऽमृतम् ” इति. ❀

स्वस्मै, स्वानुभवितृभ्यश्च अमृतायमानः—

( सोमः ).

सोमशब्दो ह्यमृतवाची?

( १ ) “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ” अष्ट-३-१ ।

१० ( २ ) “ स खल्वमृतोपमः ”

( ३ ) “ महता तपसा राम महता चापि कर्मणा । राज्ञा दशरथेनासि

लब्धोऽमृतमिवामरैः ” इति. रा०आ०६६-३ ।

( ४ ) “ अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ”

इति.

१५ ( ५ ) “ शान्तिसमृद्धममृतम् ” इति च. ❀ तै०उ०शि०६-२ ।

निर्व०—( ५ ) “ हसिमृगिण्वाऽमि० ” उणा०पा०३कौ०पृ०६२८

इत्यतः तन्. इति वर्तमाने,

( ६ ) “ तनिमृङ्भ्यां किञ्च ” उणा०पा०३ कौ०पृ०६२९

इति, तन्-किञ्. अगुणः. अनिट्. नञ्समासः.

२० नञो नलोपः. अयमन्यथा चापि प्रागुक्तः. ❀

स चातृभिकरत्वादिनाऽमृतोपमतया स्वस्मै स्वानुभवितृभ्यश्च.सोमःअमृतं  
भवतीति—

( सोमः ).

( १ ) “ पुञ्, अभिपवे ” पस्सः. धा०स्वादिः कौ०पृ०४६१

२० ( २ ) “ अर्तिस्तुसुहु० ” उणा०पा०१कौ०पृ०६१६

निरु०—५०७ ( सोमः ) सुधायमानत्वान्मुक्तानां परिकीर्तितः ।

( ५०८ ) पुरुजित्,

ॐ पुरुजिते नमः ।

भा०—( १ ) “ सत्येन लोकाञ्जयति दीनान् दानेन राघवः ।

गुरुन् शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ” रा० अ० १२-२९।५

इति बहूनां जयात्—

( पुरुजित् ). ❀

( १ ) “ स्नेहो मे परमो राजन् त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितः । भक्तिश्च

नियता वीर ! भावो नान्यत्र गच्छति ” उक्त० रा० ४०।

( २ ) “ यावद्रामकथा वीर ! ” इत्यादिवत्, रा० ।

१०

निर्व०—इत्यादिना मन्. गुणः. अनिद्. श्रौत्या च प्रसिद्ध्याऽयम-

मृतवचनः. अतिमधुरिम्णा च तत्तादात्म्येनेह निर्देशः. ❀

तथा पुरुन् बहून् लोकदीनगुरुशात्रवान्सत्यदानशुश्रूषा-

शरासनैः जयतीति—

( पुरुजित् ).

१५

( १ ) “ जि, जये ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०५

क्लिपि तुक्. अगुणः. ईर्त्यैदि.

( २ ) “ पृ, पालनपूरणयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

( ३ ) “ कुर्त्तश्च ” इति प्रकरणे, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

( ४ ) “ पृभिदिव्यधिगृधिधृपित्यश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१० २०

इति, कुः. कृत इत्यनुवृत्तौ,

( ५ ) “ उदोष्ठचपूर्वस्य ” ७।१।१०२॥ कौ० पृ० ४४९

इत्युत्त्वम्. स्पर्त्त्वम्. अगुणः. ❀

निरु०—५०८ लोकान् दीनान् गुरुन् शत्रून् सत्यदानानुवर्तनैः

॥ ३८९ ॥ धनुषा जितवान्यश्च ( पुरुजित् ) स स्मृतो बुधैः । २५

( ५०९ ) पुरुसत्तमः, । ( ५१० ) विनयो,

ॐ पुरुसत्तमाय नमः । ॐ विनयाय नमः ।

५ भा०— स्वगुणामृतसमुद्रपिपासुषु हनुमदादिषु महत्सु अस्ति-  
तम इति—

( पुरुसत्तमः ).

मारोचादयोऽपि वीर्यादिनाऽस्माद्विनीयन्ते दम्यन्ते इति—

( विनयः ). ❀

१० निर्व०— तथैव पुरुषु महत्सु स्वगुणामृतोदधिपिपासुषु हनुमदादिषु  
सत्तमः अस्तितमः इति—

( पुरुसत्तमः ).

( १ ) “ अस्, भुवि ” धा० अदा० कौ०पृ०४४४

ततश्शतरि व्युत्पादितो हि सच्छब्दः । तत आतिशायनिकस्तमः.

१५ जश्त्वचर्त्वे. पुरुशब्दः पूर्ववत्. ❀

वीर्यादिना मारोचादयोऽपि विनीयन्ते दम्यन्तेऽस्मादिति—

( विनयः ).

( १' ) “ णीञ्, प्रापणे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३

विपूर्वः. णो नः.

२० ( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७  
इत्यनुवृत्तौ,

( ३ ) “ एरच् ” इत्यपादानेच्. ३।३।५६॥कौ०पृ०६५३

निरु०—५०९ महत्स्वस्तितमत्वादो ह्याञ्जनेयादिषु स्वयम्॥३९०॥

( पुरुसत्तम ) आरज्यातो नवार्णः स्वस्तिदो मनुः ।

२५ ५१० कुम्भकर्णमहाकायस्तरमारीचरावणाः ॥ ३९१ ॥

दम्यन्ते विक्रमैर्येन ( विनयः ) सतदाहृतः ।

( ५११ ) जयः, ( ५१२ ) सत्यसन्धो,

ॐ जयाय नमः । ॐ सत्यसन्धाय नमः ।

भा०— आश्रितैर्जीयते विधेयी क्रियते इति—

५

( जयः ). यथा,

( १ ) “ आज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम् ” रा०वा० ३-३७।

( २ ) “ ततो नारायणो विष्णुः नियुक्तस्मुरसत्तमैः ” इति. ❀

रा०वा० १६-१।

तेषु सत्या सन्धा प्रतिज्ञा अस्मेति—

१०

( सत्यसन्धः ). यथा,

( १ ) “ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा संति सलक्ष्मणाम् । न तु

प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ” रा०आ० १०-१९।

( २ ) “ सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ” इति च. ❀ रा०सं० ३९।

निर्व०— ( ४ ) “ भिणीभुवः० ” ३।३।२४॥कौ०पृ० ६४९ १५

इति घञ् तु न; अनुपसर्ग इति प्रतिषेधात्. गुणायदेशौ. ❀

आश्रितविधेयतया तैर्जीयते आज्ञाप्यतेऽयमिति—

( जयः ).

( १ ) “ जि, जये ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४०५

( २ ) “ अकर्तरि० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥कौ०पृ० ६४७ २०

( ३ ) “ एरच् ” इति, कर्मण्यच्. गुणः. ❀ ३।३।५६॥कौ०

पृ० ६५३

अथ तेषु सत्या अकैतवा, सन्धा प्रतिज्ञा, अस्मेति—(सत्यसन्धः).

( १ ) “ बुधाञ्, धारणयोपणयोः ” धा०जुहो०कौ०पृ० ४५१

संपूर्वः. अनुस्वारपरसवर्णौ अङिति वर्तमाने, २५

निरु०—५११ आश्रितैर्जीयते यस्माद्विधेयी क्रियते (जयः) ॥३९२॥

५१२ सत्या प्रतिज्ञा यस्मेति ( सत्यसन्धः ) स उच्यते ।

## ( ५१३ ) दशार्हः,

ॐ दशार्हाय नमः ।

भा०—दाशः दानम् भक्तैः स्वस्मै स्वात्मनिवेदनरूपम्, तेभ्यो वा स्वात्म  
५ समर्पणरूपम् अर्हतीति—

( दशार्हः ).

( १ ) “ अर्हः ” इत्यच्. एवं ( महाहर्ह ) इत्यादि. ३।२।१२॥

कौ०पृ०५७२

कृष्णत्वे दशार्हाणामपत्यत्वाद्वा. ❀

१० निर्व०—( २ ) “ आतश्चोपसर्गे ” ३।३।१०६॥कौ०पृ०६६०  
इति. स्त्रियामह् डिच्वादातो लोपः ततः

अतष्टाप्. दीर्घः. अस्तेश्चतारि व्युत्पादितात् सच्छब्दात्,

( ३ ) “ तत्र साधुः ” इति, यत्.-४।४।९८॥कौ०पृ०२८९

१५ भत्वाज्जश्त्वाभावः. स्त्रियामतष्टावित्यादि. ततः स्त्रियां पुंवभावः.

( ४ ) “ गोस्त्रियोः० ” १।२।४८॥कौ०पृ०१२९

इति, उपसर्जनह्रस्वः. छन्दोभावाच्छन्दसि वर्णाधिक्यमदोषः. तद्भावश्च  
दर्शितः. ❀

अयं च, दाशं भक्तकर्तृकस्वसंप्रदानकस्वात्मनिवेदनरूपम्, स्वकर्तृका-

२० क्तसंप्रदानकस्वात्मसमर्पणरूपं वा दानम्,

अर्हतीति वा, दाशन्ति यस्मै भक्ताः स्वात्मनः

कर्म स चासावर्हः पूज्यश्चेति वा, कृष्णत्वे दशार्हापत्यमिति वा, तत्सम्ब-  
न्धीति वा—

( दशार्हः ).

२५ निरु०—५१३ आत्मनो वार्पणं भक्तैस्तेभ्यो वा स्वात्मनोऽर्पणम्

॥ ३९३ ॥ दाशस्तमर्हति च यो ( दशार्हः ) स तु कीर्तितः ।

भा०—परंब्रह्म सत्त्वं वा सत्.

( २ ) “ तदस्यास्ति० ” इति, मनुष्. ५।२।९४॥कौ०पृ० ३२५

( ३ ) “ संज्ञायाम् ” मनुषोवकारः ८।२।११॥कौ०पृ० ३२६

( ४ ) “ तसौ मत्वर्थे ” इति, भसंज्ञा. १।४।१९॥कौ०पृ० ३२५ ५

सत्त्वान्-ब्रह्मवित्, सात्त्विको वा. तस्येदं कर्म शास्त्रं वा सात्त्वतम्. ततः,

( ५ ) “ तत्करोति तदाचष्टे ” इति, णिच्. चुरादौ-गणसूत्रम् कौ०  
पृ० ४९०

( ६ ) “ णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य ” ६।४।१५५॥कौ०पृ० ३१०

इतीष्ठवन्नावात् ढिलोपः. १०

निर्व०—( १ ) “ अर्ह, पूजायाम् ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४११

पूर्वत्र अजित्यनुवृत्तौ,

( २ ) “ अर्हः ” इति, ३।२।१२॥कौ०पृ० ५७२

कर्मण्युपपदेऽणोपवादोऽच्. स्त्रियां विशेषः.

( ३ ) “ दष्ट, दाने ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२२

१५

भावे घञ्. उत्तरत्रार्हतेः कर्तरि पचाद्यच्, दशतेरपि स एवाच्.

( ४ ) “ दशगोत्रौ संप्रदाने ” इति, ३।४।७३॥कौ०पृ० ६४५

संप्रदाने कारके निपात्यते. कर्मधारयः. उभयत्रापि सांहितिको दीर्घः.

अपरत्र जित्वरतया दशापि दिशोऽर्हतीति दशार्हो नाम यदुवंशो

राजा. अर्हतेः प्रथमकल्पवदेवाऽच्.

२०

( ५ ) “ दंश, दशने ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३१

( ६ ) “ कनिन्पुवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ” उणा०पा० १

कौ०पृ० ६१८

इति, कनिन्. प्राक् प्रत्ययनिर्देशाद्वाहुलकाद्वा, अन्यतोपि भवतीति  
कनिन्.

२५

( ७ ) “ अनिदिताम्० ” इति, नलोपः. ततः, ६।४।२४॥

कौ०पृ० ७६

( ५१४ ) सात्वतांपतिः, ॥

ॐ सात्वतांपतये नमः ।

भा०—ततः किपि सति, णिलोपे, च कृते, सात्वतः-भागवताः तेषां पतिः  
५ ( सात्वतांपतिः ) .

निर्व०—( ८ ) “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ” ८।२।७॥कौ०पृ० ३९  
इति, नलोपः. सांहितिको दीर्घः. न च तत्र कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धः.

७ ( ९ ) “ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ” ८।२।२॥कौ०  
पृ० ६३

१० इति नियमात्. संज्ञाराब्दोऽयं नातीवात्रावयवार्थेऽभिनिविष्टव्यम्. एवं  
मवेदेशे अन्यत्रापि तत्र तत्रावधातव्यम्. एवं सिद्धाद्वशाद्दशार्थाद्वात्,

( १० ) “ ऋष्यन्धकवृष्णिंकुरुष्यश्च ” ४।१।११४॥कौ०पृ० २१३

इति, अपत्यर्थे इजपवादोण्. अन्यत्र संबन्धसामान्यविवक्षायाम्,

( ११ ) “ तस्येदम् ” इति वा. ४।३।१२०॥कौ०पृ० २७१

१५ उभयत्राप्यादिवृद्धिः.

( १२ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६

तथा निराशीः कर्मकारिणां निर्वाहकतया, रुष्णत्वे यादवधुरंधरतया  
वा सात्वतां, सत् ब्रह्म, सत्त्वं वा. तद्वन्तः सत्त्वन्तः ब्रह्मविदः, सात्त्विका  
वा तेषामिदं कर्म, शास्त्रं वा सात्त्वतं; तत्कुर्वाणाः तदाचक्षाणाश्च वा,

२० सातयति सुखयत्याश्रितानिति सात्-परमात्मा; स एयामस्तीति वा  
सात्वतः सात्त्वन्तो वा महाभागवताः; तेषां पतिः स्वामीति—  
( सात्वतांपतिः ) .

निरु०—५.१४ ये सात्त्वतो भागवतास्तेषां यः पतिरीश्वरः ॥ ३९४ ॥

( सात्वतांपति ) रित्युक्तो नगार्णस्तामुरक्षकः ।



भा०—( १ ) “ निराशीः कर्मसंयुक्तान् सात्वतांश्चाप्यकल्पयम् ।  
सात्वतज्ञानदृष्टोऽहं सात्वतः सात्त्विकीपते ”

इत्युक्तं ध्वनयति अनयैव व्युत्पत्त्या. यादवधुरंधरत्वाद्वा. ❀

निर्व०—( १ ) “ पा, रक्षणे ” घा०अदा० कौ०पृ०४४३ ५

( २ ) “ पातेर्दतिः ” इति, दतिः. उणा०पा०४कौ०पृ०६३४

टिलोपः. पूर्वत्र,

( ३ ) “ अस, भुवि ” घा०अदा० कौ०पृ०४४४ ॥

ततश्चातारि व्युत्पादितो हि सच्छब्दः. ततः,

( ४ ) “ तदस्य० ” इति, मत्तुप्. ५।२।९४॥कौ०पृ०३२५ १०

( ५ ) “ तसौ मत्वर्थे ” १।४।१९॥कौ०पृ०३२५

इतिभत्वाज्भत्वाभावः. ततोत्र,

( ६ ) “मादुपभायाश्च मतोर्वोऽथवादिभ्यः” इति, ८।२।९॥कौ०पृ०३२५

( ७ ) “ ज्ञयः ” ८।२।१०॥कौ०पृ०३२६

( ८ ) “ संज्ञायाम् ” इति वा. ८।२।११॥कौ० पृ० ३२६ १५

यथायथं मतोर्मस्य वः. ततः,

( ९ ) “ तस्येदम् ” इत्यण्. आदिवृद्धिः ततश्च, ४।३।१२०॥

कौ०पृ०२७१

( १० ) “ तत्करोति तदाचष्टे ” इति, णिच्. चुरादौ-गणसूत्रम्.

कौ०पृ०४९०

( ११ ) “ णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य ” ६।४।१५५॥कौ०पृ०३१०

इति, आतिदेशिकटिलोपः. ततः किपि णिलोपः. उत्तरत्र सातिसौ-

त्रः सुखार्थः. ततः,

( १२ ) “ हेतुमति च ” ३।१।२६॥कौ०पृ०४९२

इति हेतुमण्यन्तात् शः इति स्थिते,

( १३ ) “ अनुपसर्गाद्विम्पविन्दधारिषारिचिद्युदेजिचेतिसातिसाहि-

भ्यश्च ” इति, शस्य, ३।१।१३८॥कौ०पृ०५६८

( १४ ) “ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ” ३।१।९४॥कौ०पृ०५५५

श्लो०॥५५॥ ( ५१५ ) जीवो, ( ५१६ ) विनयिता,

ॐ जीवाय नमः । ॐ विनयित्रे नमः ।

५ भा०-तान् भागवतान् आत्मनाशाब्द्यावर्त्य, स्वपरिचर्यया जीवयतीति-  
( जीवः ).

( १ ) “आनन्दमूर्तिर्भगवान् हरिश्चैलोक्यपूजितः । इष्टुं न सहते देवि ।

क्लिष्टान् स्वपरिचारकान् ” इति. ❀

तान् राजकुमारलालनेन रक्षतीति—

१० ( विनयिता ).

( १ ) “ णय, गतौ, रक्षणे च ” ❀ धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०२

निर्व०—इति वासरूपविधिना अभावे, कर्तरि क्प्. णिलोपः. ततो मनुः  
भत्वाज्जश्त्वाभावः. ततो वत्वम् उभयत्रापि तत्र आम्. अनुस्वारपाक्षि-  
कपरसवर्णौ. ❀

१५ स्वस्य स्वपरिचारककेशासहतया तान् भागवतानात्मनाशाब्द्यावर्त्य स्व-  
परिचर्यया जीवयति सजीवयतीति—

( जीवः ).

( १ ) “ जीव, प्राणधारणे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०५

णिच्. ततः पचाद्यच्. णेलोपः. ❀

२० तान् राजकुमारवल्ललयन् विनयते विशिष्य प्राप्नोति रक्षतीति—  
( विनयिता ).

( १ ) “ णय, गतौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०२

निरु०—५१५ तानात्मनाशाब्द्यावर्त्य सत्त्वान्यथ स्वसेवया ॥ ३९५ ॥  
उजीवयति ( जीवः ) स भक्तकेशासहो मनुः ।

२५ ५१६ भक्तान्नित्यं राजपुत्रलालनन्यायतस्मुखम् ॥ ३९६ ॥

रक्षत्यतो ( विनयिता ) नयते रक्षणार्थतः ।

( ५१७ ) साक्षी, ( ५१८ ) मुकुन्दो,

ॐ साक्षिणे नमः । ॐ मुकुन्दाय नमः ।

भा०—तदर्थं तद्वृत्तसाक्षात्कारात्—

५

( साक्षी ). ❀

तैरैकान्त्यगरिण्या प्रार्थितः स्वयं मुक्तिभूमिं ददातीति—( मुकुन्दः ).

पृषोदरादित्वात्साधुः. ❀

निर्व०—विपूर्वः. णो नः. तृच्. इद्. अनङादि. ❀

तदर्थं तद्वृत्तस्य साक्षाद्ब्रष्टा भवतीति—

१०

( साक्षी ).

साक्षादित्यव्ययम्. ततः,

( १ ) “पूर्वादिनिः ” इति वर्तमाने, ५।२।८६॥ कौ० पृ० ३२४

( २ ) “ साक्षाद्ब्रष्टरि संज्ञायाम् ” ५।२।९१॥ कौ० पृ० ३२४

इति ब्रष्टरि इतिस्तद्धितः. भत्वम्.

१५

( ३ ) “ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ” इति, ६।४।१४४॥ कौ०

पृ० १३३ टेलोपः. इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्येति. ❀

तैरैकान्त्यगरिण्या प्रार्थितः स्वयं तेषां मुक्तिं ददातीति—

( मुकुन्दः ).

( १ ) “ बुदाञ्, दाने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

२०

( २ ) “ आतोऽनुपसर्गे० ” इति, कः. आलोपः ३।२।३॥

कौ० पृ० ५७०

( ३ ) “ मुच्छ, मोक्षणे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०

मिरु०—५१७ साक्षात्करोति यः ( साक्षी ) तद्वृत्तं रक्षणाय सः

॥ ३९७ ॥

२५

५१८ तैः प्रार्थितस्त्वयं मुक्तिं ( मुकुन्दः ) स्याद्वदाति सः ।

१ अमार्थितोपि ।

{ ५१९ } अमितविक्रमः ।  
{ ६४७ }

ॐ अमितविक्रमाय नमः ।

भा०—तेषां ध्यानाराधनानुसन्धेयतत्त्वनिकराधारशक्तिधारणात्—

५ ( अमितविक्रमः ). श्रीपौष्करे,

( १ ) “कालवैश्वानरस्त्रायी नाना स्वाधो निवासिनः । आधारशक्तिस-  
ज्ञस्य ह्यमूर्तस्य च वै विभोः॥ अभिमानतनुर्यो वै नानाभेदैश्च वर्तते ”  
इति. ❀ प०पौ०सं० ।

निर्व०—( ४ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” ३।३।९४॥कौ०पृ०६५८

१० इति, भावे क्तिन्. अनिट्. झलि,

( ५ ) “ चोः कुः ” इति, कुत्वम्. चस्य कः. तत्र तेः ८।२।३०॥  
कौ०पृ०६८

उम्. इति वर्णविकारः पृषोदरादिलक्षणः. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀

तेषां ध्यानाराधनानुसन्धेयतत्त्वनिकराधारशक्तिधारणात्—

१५ अमितः— अपरिमितः, विक्रमः पराक्रमः बलम् अस्येति—  
( अमितविक्रमः ).

( १ ) “ क्रमु, पादविक्षेपे ” धा०ङ्वादिः को०पृ०४०१

विपूर्वः भावे घञ्.

( २ ) “ अत उपधायाः ” ७।२।११६॥कौ०पृ०३८६

२० इत्युपधावृद्धिः प्राप्ता;

( ३ ) “ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ” ७।३।३४॥कौ०पृ०  
५४१

इति प्रतिपिध्यते.

निरु०—५१९ तेषां ज्ञानानुसन्धेयतत्त्वसन्दोहधारिणीम् ॥ ३९८॥

२५ तां रक्तिं धृतवान् योऽसौ स्मृतो ( अमितविक्रमः ) ।

१ ध्यातो ।

( ५२० ) अम्भोनिधिः ,

ॐ अम्भोनिधये नमः ।

ज्ञा०—पातालाम्भसि अखिलजगदाधारपीठकमठात्मना निधीयत इति-  
( अम्भोनिधिः ). ६

( १ ) “ अनन्तबलशक्तये भुवनभृते कच्छपात्मने ”

इति तन्मन्त्रवर्णात्. ❀

निर्व०—( ४ ) “ माङ्, माने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

कर्मणि क्तः. अनिङ्.

( ५ ) “ व्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति ” ७।४।४०॥ कौ० पृ० ५९४ १०

इति, इत्त्वम्-अगुणः. नञ्समाप्तः. नञोऽलोपः. नाम्नोः सांहितं  
पूर्वरूपम्. ❀

मन्त्रवर्णानुरोधात् अखिलजगदाधारपीठकमठात्मतया, अम्भसि पाता-  
लार्णवपयसि निधीयते स्वयं निक्षिप्यत इति—

( अम्भोनिधिः ). १५

( १ ) “ दुधाञ्, धारणपोषणयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१  
निपूर्वः.

( २ ) “ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७  
इत्यनुवृत्तौ,

( ३ ) “ उपसर्गे घोः किः ” इति, किः. आतो लोपः. ३।३।१२॥ २०  
कौ० पृ० ६५८

( ४ ) “ आप्ल, व्याप्तौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( ५ ) “ सर्वधातुभ्योऽसुन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०  
इति प्रकरणे,

निर्ह०— ५२० आधारशक्तिकमठास्वरूपेणार्णवाम्भसि ॥ ३९९॥ २५  
निधीयते स्वयं येन स ( अम्भोनिधि ) रुच्यते ।

( ५२१ ) अनन्तात्मा,

ॐ अनन्तात्मने नमः ।

भा०— तदुपरि जगदाधारस्तम्भभोगीन्द्रस्य आत्मतया तिष्ठतीति—

५ ( अनन्तात्मा ). श्रीजयायाम्,

( १ ) “ आधारशक्तेरुपरि विमलं दीप्तविग्रहम् । ज्वालाशतसमाकीर्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ अनन्तेशं न्यसेद् ” इति. पं० ज० सं० ।

( २ ) “ चक्रलाङ्गलहस्तं च प्रणमन्तं परावरम् ” पं० सं० ।

इति च. ❀

१० निर्व०—( ६ ) “ आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् च वा ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इत्यतः, आपो ह्रस्वः इति वर्तमाने,

( ७ ) “ उदके नुम्भौ च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इत्यसुन्. धातोः ह्रस्वः. भश्चान्तदेशः. नुम् च; मित्त्वादन्त्यादचः परः.

१५ अनुस्वारपरसवर्णा. सो रुत्वम्. उत्त्वम्. गुणः. ❀

तदुपरितनजगदाधारस्तम्भभूतभोगीन्द्रात्मतया, अनन्तस्य नास्ति-  
तमगुणान्तस्य आधारतया सर्वप्राणनस्य वा शेषस्यात्मा अन्तरात्मेति  
( अनन्तात्मा ).

( १ ) “ अत, सातत्यगमने ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३८३

२० ततो मनिणि न्यरूपि ह्यात्मशब्दः १ पूर्वत्र,

( २ ) “ अम, गत्यादिषु ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०१

( ३ ) “ हसिप्रयिण् वाऽमिदमिलुपुधुर्विभ्यस्तन् ” उणा० पा० ३

कौ० पृ० ६२८

इति, तन्.

२५ निरु०— ५२१ क्रमठस्योपरि जगदाधारस्तम्भभोगिनः ॥ ४०० ॥

स्वरूपेण स्थितो योऽस्मा ( वनन्तात्मा ) प्रकीर्तितः ।

## ( ५२२ ) महोदधिशयो,

ॐ महोदधिशयाय नमः ।

जा०—स एवान्तकाले तस्मिन्नेवानन्तभोगपर्यङ्के महोदधौ शेते इति-  
( महोदधिशयः ).

( १ ) “ अधिकरणे शेतेः ” इत्यच्. एवं भूशय इत्यादि. ❀  
३।२।१५॥कौ०पृ०५७३

निर्व०—(४) “तितुत्र०” ७।२।९॥कौ०पृ०६०८  
इति, नेङ्. अनुस्वारपरसवर्णौ. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः.

नञो नलोपः. नुङ्. उत्तरत्र,

( ५ ) “ अन, प्राणने ” धा०अदा०कौ०पृ०४४६

( ६ ) “जृविशिभ्यां शच्” बाहुलकात्, उणा०पा०३कौ०पृ०६३०  
अन्यतोऽपीति, अनेरपि भवति.

( ७ ) “ झोऽन्तः ” ७।१।३॥कौ०पृ०३६८

इति, अन्तादेशः. आदेशे अकार उच्चारणार्थः. चित्त्वात्,

( ८ ) “ चितः० ” इत्यन्तोदान्त. ततः ६।१।१६२॥कौ०पृ०७२३

दीर्घः सांहितः. ततश्च नान्तलक्षणो दीर्घः इत्यादि. ❀

स एवान्तकाले तस्मिन्नेवानन्तपर्यङ्के महोदधौ महार्णवे शेते इति-  
( महोदधिशयः ).

( १ ) “ शीङ्, स्वप्ने ” अच्प्रकरणे, धा०अदा० कौ०पृ०४३८ २०

( २ ) “ अधिकरणे शेतेः ” ३।२।१५॥कौ०पृ०५७३

इत्यच्. गुणायोदेशौ,

निर्ह०—५२२ तस्मिन्ननन्तपर्यङ्के समुद्रे शयनाच्च यः ॥ ४०१ ॥

( महोदधिशयः ) स्यातो दशार्णो मनुरुत्तमः ।

( ५२३ ) ५ अन्तकः, ॥

ॐ अन्तकाय नमः ।

भा०— तदा सर्वस्य अन्तं करोतीति—

५ ( अन्तकः ).

( १ ) “ तत्करोति० ” इति, णिच्. ण्वुल्. चुरादौ-गणसूत्रम्.

कौ०पृ०४९०

( २ ) “ अन्ते पृथिव्यां सलिले दृश्यसे त्वं महोरगे ” रा०यु० १२०-२३।  
इति.

१० निर्व०—( ३ ) “ डुधाञ्, धारणपोषणयोः ” धा०जुहो० कौ०पृ०४५१

( ४ ) “ कर्मण्यधिकरणे च ” इति, ३।३।९३॥कौ०पृ०६५८

कर्मण्युपपदे अधिकरणेर्थं घोः किः, आलोपः.

( ५ ) “ उन्दी, क्लेदने ” इदित्. धा०रुधा०कौ०पृ०४७२

( ६ ) “ कुन् शिल्पिसंज्ञयोर्पूर्वस्यापि ” उणा०पा०२ कौ०पृ०६२१

१५ इति संज्ञायां कुन्.

( ७ ) “ उदकं च ” इति सूत्रं तु. उणा०पा०२ कौ०पृ०६२१

एतत्प्रपञ्चार्थं नान्यथयितव्यम्.

( ८ ) “ युवोरनाकौ ” इति, वोः अकः. ७।१।१॥कौ०पृ०२३३

( ९ ) “ अनिदिताम्० ” ६।४।२४॥कौ०पृ०७६

२० इति, नलोपः. अगुणः. एवं सिद्धस्योदकशब्दस्य

( १० ) “ उदकस्योदः० ” इति वर्तमाने, ६।३।५७॥कौ०पृ०१९१

( ११ ) “ पेपंवासवाहनाधिपु च ” इति, ६।३।५८॥कौ०पृ०१९१

घो उदादेशः. न्यरूपि हि महच्छब्दः १ आत्वादि. गुणः. ॐ

तदा, अन्तयति सर्वस्यान्तं करोतीति—

२५ ( अन्तकः ).

अमतेस्तानि व्युत्पादितो ह्यन्तशब्दः १ ततः,

निरु०—५२३ अन्तं करोति जगतो योसा ( वन्तक ) ईरतः ॥४०२॥



श्लो० ॥ ५६ ॥ { २०६ } ( ५२४ ) अजो,

ॐ अजाय नमः ।

भा०— वैष्णवे,

( ३ ) “ आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ” इति. वि० ५  
पु० २-५-२०।

( ४ ) “ यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा । आस्ते कु-  
सुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ” वि० पु० २-५-२२।

( ५ ) “ गन्धर्वाप्सरसरिसद्धाः सकिन्नरमहोरगाः । नान्तं गुणानां  
गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते ” वि० पु० २-५-२४। १०

( ६ ) “ तस्य वीर्यं प्रभावं च स्वरूपं रूपमेव च । न हि वर्णयितुं  
शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ” वि० पु० २-५-२९।

( ७ ) “ कल्पान्ते यस्य वक्त्रेऽयो विषानलशिखोज्ज्वलः । संकर्षणात्म-  
को रुद्रो निष्कम्याति जगन्नयम् ” वि० पु० २-५-१९।

इत्यादि. ❀

१५

अस्मिन्तत्त्वावसाने प्रणवप्रकृतिभूताकारवाच्यतया स्मर्तव्यत्वात्—

( अजः ). अकारवाच्यतया जात इति.

निर्व०— ( १ ) “ तत्करोति० ” इति णिच्. चुरादौ-गणसूत्रम् कौ०  
पृ० ४९०

( २ ) “ णाविष्टवत् ” इति, टिलोपः. ततः, ६।४।१५५॥ कौ० पृ० ३१० २०

( ३ ) “ ण्वुल्लृचौ ” ३।१।१३३॥ कौ० पृ० ५६६

इति, ण्वुल्. अकः णिलोपः. ❀

अस्मिन्तत्त्वावसाने प्रणवप्रकृतिभूताकारवाच्यतया स्मरणीयत्वात् अ-  
अकारवाच्यः जः जातः प्रादुर्भूतः, इति—( अजः ).

निरु०— ५२४ तत्त्वावसानकाले च प्रणवप्रकृतित्वतः ।

२५

स्मर्तव्यत्वा ( दजः ) प्रोक्तः पडर्णो ह्यूर्ध्वनाशकः ॥ ४०३ ॥

( ५२५ ) महार्हः,

ॐ महार्हाय नमः ।

भा०—( १ ) “ तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्मि महेश्वरः ” तै०उ०

५ धा०अ०१०—२४।

इति. ❀

तत्र प्रणवेन- महम्- आत्मनिवेदनपूर्वकं पूजनम्, अर्हतीति-  
( महार्हः ).

( १ ) “ ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युज्जीतैतद्वै महोपनिषदं

१० देवानां गुह्यमिति ” ❀ तै०उ०ना०६—५१।

निर्व०—( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा०दिवा०कौ०पृ०४५४

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” इति, डः. दिलोपः. ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५

( ३ ) “ अव, रक्षणादौ ” धा०न्वादिः कौ०पृ०४०६

तत्रापि तथैव डः. दिलोपश्च. सर्वोपि ह्ययमपि शब्दमहिमेत्युदैरिराम.

१५ न तु किप्;

( ४ ) “ लोपोव्योर्वालि ” इति, बलोपे ६।१।६६॥कौ०पृ०१६९

( ५ ) “ ह्रस्वस्य० ” इति, तुगापत्तेः. ६।१।७१॥कौ०पृ०५५९

( ६ ) “ अनित्यमागमशासनम् ”

इति तु अगतिकगतिः. इह च गत्यन्तरमुक्तमेव. ❀

२० तत्र, प्रणवेनात्मनिवेदनपूर्वकं महं पूजनमर्हतीति—

( महार्हः ).

( १ ) “ अर्ह, पूजायाम् ” धा०न्वादिः कौ०पृ०४११

( २ ) “ अर्हः ” ३।२।१२॥कौ०पृ०५७२

इति कर्मण्यणोऽपवादोऽच्. तत्फलं चोक्तमेव.

२५ ( ३ ) “ मह, पूजायाम् ” धा०न्वादिः कौ०पृ०४११

निर्ह०—५२५ स्वरूपादिकृतार्थेन तारेणात्मनिवेदनम् ।

महं पूजामर्हतीति ( महार्ह ) इति कथ्यते ॥ ४०४ ॥

( ५२६ ) स्वाभाव्यो,

ॐ स्वाभाव्याय नमः ।

भा०— एवमनेन मन्त्रेण स्वभूतैरात्मभिः स्वामित्वेन आग्निमुख्येन  
अवश्यं भावनीयत्वात्—

५

( स्वाभाव्यः ).

( १ ) “ ओरावश्यके ” इति, ण्यत्. ३।१।१२५॥कौ०पृ०५६४

( २ ) “ स्वोज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि । आत्मदास्यं  
हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर ” इति. वि०त० ।

( ३ ) “ नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनाय ” इति. श्वे०उ०६—१७ । १०

निर्व०— भ्वादिः. चुरादौ कथादिर्वा. आद्ये कल्पे,

( ४ ) “ घञर्थे कविधानम् ” ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३

इति, भावे कः. द्वितीये णिच्.अतो लोपः. तस्य स्थानिवद्भावाभो-  
पधावृद्धिः. ततः,

( ५ ) “ एरच् ” इति, भावेअच्. ३।३।५६॥कौ०पृ०६५३ १५

णिलोपः. उभयत्रापि दीर्घस्सांहितः. ❀

एवमनेन मन्त्रेण स्वैर्नित्यस्वभूतैरात्मभिः अवश्यमाभाव्यते स्वामि-  
तया आग्निमुख्येन भाव्यते इति वा, तैः स्वेन नित्यत्वेन स्वाभाविकेन  
स्वामिभावेन आभाव्यत इति वा, नित्यस्य स्वस्वामिभावस्य स्वाभा-  
विकतया, सुतरामाभाव्यते इति वा—

२०

( स्वाभाव्यः ).

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा०त्वादिः कौ०पृ०३६८

निरु०—५२६ मन्त्रेणानेनात्मभिस्तु स्वभूतैराग्निमुख्यतः ।

अवश्यं भावनीयत्वात् ( स्वाभाव्यः ) परिकीर्तितः ॥ ४०५ ॥

( ५२७ ) जितामित्रः,

ॐ जितामित्राय नमः ।

- भा०— नित्यस्य स्वस्वामिभावस्य स्वाभाविकत्वेन भाव्यत्वाद्वा. ❀  
 ५ एतद्रहस्यावबोधविरोध्यहंममकारकामादयो जिताः तेषामनेनेति—  
 ( जितामित्रः ). कामादयो हि एषाम् अमित्राः ?  
 ( १ ) “ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ” गी० ३-३७।  
 इति उपक्रम्य,  
 ( २ ) “ जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ” गी० ३-४३।  
 १० इत्यन्तम्. ❀

- निर्व०—प्रथमद्वितीययोः कल्पयोः आङ्पूर्वः तृतीये तु सुपूर्वश्च,  
 कल्पत्रयेपि ण्यदित्यनुवृत्तौ,  
 ( २ ) “ ओरावश्यके ” इति, ३।१।१२५॥ कौ० पृ०५६४  
 अवश्यभावे द्योत्ये ण्यत्. वृद्धिरौकारः .  
 १५ ( ३ ) “ वान्तो यि प्रत्यये ” इति; वान्तादेशः ६।१।७९॥ कौ० पृ० १०  
 आव्. प्रथमद्वितीययोः,  
 ( ४ ) “ स्त्वं, शब्दोपतापयोः ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२५  
 अतो ङप्रत्यये व्युदपादि हि स्वशब्दः ? दीर्घः. तृतीये अव्ययस्य सौर-  
 कारस्य यण् वः अन्यत्प्राग्वत्. ❀  
 २० तथा जिताः अमित्राः शत्रवः तद्रूपाः तेषामेतद्रहस्या-  
 वबोधविरोधिभूताः अहंकारममकारकामक्रोधादयः, अनेनेति—  
 ( जितामित्रः ).  
 ( १ ) “ अम, गत्यादिषु ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०१

निरु०—५२७ एतद्रहस्यविज्ञानविरोधिमत्यदयः ।

२५ जितास्तेषामनेनेति ( जितामित्रो ) ऽ एवर्णकः ॥४०६॥

( ५२८ ) प्रमोदनः । ( ५२९ ) आनन्दो,

ॐ प्रमोदनाय नमः । ॐ आनन्दाय नमः ।

भा०—स्वसंबन्धिनां तत्प्रथमानुसन्धानप्रहर्षः प्रयोजनमिति— ५

( प्रमोदनः ). ❀

अथ कपिलमूर्तिः; आनन्दवल्लीमीमांस्यमानवाङ्मनसदुर्ग्रहो महान-  
न्दोऽस्यास्तीति—( आनन्दः ).

निर्व०—( २ ) “ अशिञ्जादिभ्य इञ्चोञ्चौ ” उणा० पा० ४ कौ०  
पृ० ६४० १०

इत्यतः, आदिशब्दस्य प्रकारार्थतया इञ्च,

इत्यवयुत्पानुवर्तमाने,

( ३ ) “ अमेद्विषति चित् ” इति, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इञ्चः चित्. ततोन्तोदात्तः.

( ४ ) “ जि, जये ” कर्मणि क्तः. अगुणः. अनिद्. दीर्घः. ❀ १५

धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०५

अथ स्वसंबन्धिनः तत्प्रथमानुसन्धानेन प्रमोदयति प्रहर्षयतीति—

( प्रमोदनः ).

( १ ) “ मुद, हर्षे ” प्रपूर्वः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३८२

णिच्. गुणः. ल्युः ल्युङ्. इत्यादि अनः. णिलोपः. ❀ २०

अथ कपिलमूर्तिः; आनन्दः आनन्दवल्लीमीमांस्यमानो वाङ्मनसदुर्ग्र-  
हो महानानन्दधुरस्यास्तीति—

( आनन्दः ).

निरु०—५२८ ध्यानासक्तेषु जक्तेषु मोदमानः ( प्रमोदनः ) ॥

५२९ बल्यामानन्दसंज्ञायामवाङ्मनसगोचरः ॥ ४०७ ॥ २५

आनन्दो यस्स यस्यास्ती—( त्यानन्दः ) परिकीर्तितः ।

( ५३० ) नन्दनो,

ॐ नन्दनाय नमः ।

भा०—अर्शआदित्वात्—अच्. ❀

५ तमानन्दं यथोक्तायां मुक्तौ प्राप्य नन्दयतीति—  
( नन्दनः ).

( १ ) “ एष ह्येवानन्दयाति ” तै० उ० आ० ७ ।

( २ ) “ एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ”  
इति वा. ❀

१० एवमनन्तभोग्यभोक्तृभोगनदुपकरणैः समृद्धयते तस्मिन्निति—

निर्व०—( १ ) “ दुनदि, समृद्धौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३८७

आङ्पूर्वः. इदित्वाच्चुमिर्त्थी० दि. भावे घञ्, ततो मत्वर्थीयोऽर्श आद्यञ्.

( २ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

तमानन्दं यथोक्तायां मुक्तौ प्राप्य तान्नन्दयतीति वा, सर्वभूतानामपि,

१५ तदानन्दमात्रोपजीवकतया, तानि नन्दयतीति वा—

( नन्दनः ).

धातुः प्राग्वत्. नुमादि. णिच्. ततो ल्युः. ल्युङ्वा इत्थी० दि.

अनः. णिलोपः. ❀

एवमनन्तभोग्यभोक्तृभोगभोगोपकरणैः नन्दयते सन्तोष्यते, तानि वा-

२० नन्दन्ति समृद्धानि भवन्त्यस्मिन्निति—

निरु०—५३० तमानन्दमथोक्तायाम्मुक्तौ प्राप्य यस्सदा ॥ ४०८॥

मुक्तास्त्रित्यान्नन्दयते ( नन्दनः ) स तु कीर्तितः ।

( ५३१ ) नन्दः, ( ५३२ ) सत्यधर्मा,

ॐ नन्दाय नमः । ॐ सत्यधर्मणे नमः ।

ज्ञा०— ( नन्दः ).

( १ ) “ अधिकरणे घञ् ” ❀

एवमा च प्रक्रमात्- आ च स्वप्राप्तेः, आर्जवात्-

( सत्यधर्मा ). सत्यवृत्तः. ❀

ईदृशेन महामहिम्ना वाच्येन विक्रान्तत्रिवेदः—

निर्व०— ( नन्दः ). धातुः पूर्ववत्. नुमादि च. उभयत्रापि, १०

( १ ) “ हलश्च ” इत्यधिकरणे घञ्. ❀ ३।३।१२१॥

कौ० पृ० ६६३

इत्थमा च प्रक्रमात्- आ च स्वप्राप्तिलक्षणपरिसमाप्तेः,

आर्जवात्-सत्यः अकुटिलः, धर्मः वृत्तम्, अस्मेति—(सत्यधर्मा).

धरतेर्मनि, अस्तेऽशतरि निष्पन्नात् सच्छब्दात् यति च धर्मसत्य- १५

शब्दौ हि प्रागेव व्युदपादिपाताम् ? बहुव्रीहिः.

( १ ) “ धर्मादनिच् केवलात् ” ५।४।१२४॥ कौ० पृ० १६८

इति अनिच् समाप्तान्तः.

( २ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इति, लोपः. नान्तत्वादीर्घ इत्येति. ❀

२०

इत्थमार्पणनिर्वचनात्रिवेदीविक्रान्तमहामहिमशालितया त्रयाणां वे-

दानां विक्रमः ईदृशेन वाच्येन महिम्ना क्रमणमस्येति—

निर्व०— ५३१ भोग्यैर्भोगोपकरणैर्भोगैर्भोक्तृभिरेव च ॥४०९॥

तस्मिन् समुध्यते नित्यमिति ( नन्दः ) प्रकीर्तितः ।

५३२ आ प्रक्रमादा स्वप्राप्तेराजवात्सत्यवर्तनः ॥४१०॥

२५

“ भ्यान्म ( सत्यधर्मा ) च वस्वर्णसत्यधर्मदः ।

( ५३३ ) त्रिविक्रमः ॥ श्लो० ॥ ५७ ॥ ( ५३४ ) महर्षिः

ॐ त्रिविक्रमाय नमः । ॐ महर्षये नमः ।

५ भा०— ( त्रिविक्रमः ). यथा,

( १ ) “ त्रिरित्येवं त्रयो वेदाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमसे तां-  
स्तथा सर्वान् त्रिविक्रम इति स्मृतः ”

( २ ) “ सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ” आर० ३ ।

( ३ ) “ नारायणपरा वेदाः ” इति. ❀

१० यथोक्तवेददर्शनात्—

( महर्षिः ). कपिलमूर्तिः,

निर्व०— ( त्रिविक्रमः ).

( १ ) “ क्रमु, पादविक्षेपे ” धा०भ्यादिः कौ०पृ० ४०१

विपूर्वः. ततो भावे घञि

१५ ( २ ) “ नोदात्त० ” ७।३।३४॥ कौ० पृ० ५४३

इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधे च- विक्रमशब्दः,

( ३ ) “ तृ, घुवनतरणयोः ” ततः, धा०भ्यादिः कौ० पृ० ४२७

( ४ ) “ तरतेर्ङिः ” इति द्विप्रत्यये टिलोपे, उणा० पा० ५

कौ०पृ० ६४४

२० ( ५ ) “ नेङ्गशि० ” इति, अनिटि च ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

त्रिशब्दोपि पूर्वमेव हि न्यरूपिपाताम् ? बहुव्रीहिः. ❀

ध्यानविधाने श्रोद्गौर्यमाणकगादिवस्तुतया कपिल-

मूर्तिः. महांश्वासी ऋषिः, यथोक्तवेदद्रष्टा चेति—

( महर्षिः ).

२५ निरु०-५३३ त्रयो वेदान् क्रमते यो हि महिम्ना स (त्रिविक्रमः) ४११

५३४ साक्षाद्द्रष्टा मन्त्रवेदान्यो ( महर्षिः ) स च स्मृतः ।



( ५३५ ) कपिलाचार्यः , .

ॐ कपिलाचार्याय नमः

भा०— ( १ ) “ श्रुतीर्कगाद्या वक्त्रेभ्यः प्रोद्गिरन्तमतः स्मरेत् ”  
इति तद्ध्याने.

५

( २ ) “ ऋषिप्रसूतं कपिलं महान्तम् ”

( ३ ) “ सौख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिस्त उच्यते ” इति च. ❀  
कपिलश्चासावाचार्यश्चेति—

( कपिलाचार्यः ).

( १ ) “ कवृ , वर्णे ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ३९६ १०

( २ ) “ कवेः पञ्च ” इति, इलच् प्रत्ययः. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१३  
पकारश्चान्तादेशः.

निर्व०—( १ ) “ कषी , गतौ ” ईदित् धा० तुदा० कौ० पृ० ४६४

( २ ) “ इन् सर्वधातुभ्यः ” इति, इन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

( ३ ) “ इगुपधात् कित् ” इति , स कित्. अगुणः. उणा० १५  
पा० ४ कौ० पृ० ६३७

महच्छब्दो व्याख्यातः. आत्वादि.

( ४ ) “ कृत्यकः ” ६ । १ । १२८ ॥ कौ० पृ० १६

इति पाक्षिकत्वादिह न प्रकृतिभावः.

( ५ ) “ आद्रुणः ” ६ । ३ । ८७ ॥ कौ० पृ० ११

२०

इति , गुणोऽकार एकदेशः स्वरः. ❀

ध्यानविधौ निर्धूमाङ्गारवर्णतया , कपिलः पिङ्गलश्चासौ मन्त्रवर्णात्  
स्वतत्त्वसंविदाचयनात् आचार्यश्चेति—

( कपिलाचार्यः ).

( १ ) “ चर , गतिभक्षणयोः ” धा० ण्वादिः कौ० पृ० ४०५ २५

निर्व०— ५३५ तत्त्वप्रवचनोदेव(कपिलाचार्य) उच्यते ॥ ४१२ ॥

{ ५३६ } कृतज्ञो,  
{ ८३ }

ॐ कृतज्ञाय नमः ।

भा०— ( ३ ) “ निर्धृमाङ्गारवर्णाभं शङ्खपद्माक्षसूत्रिणम् ”

५ इति तद्धयाने स्वतत्त्वसंविदाचयनात्— ( आचार्यः )

( ४ ) “ संवित्प्रकाशनाय ” इति तन्मन्त्रवर्णे ❀

सापराधसगरापत्येप्यंशुमति स्वाभिनम्रत्वसुकृतमेव,

ज्ञातवान् इति—

( कृतज्ञः ). वैष्णवे ,

१० निर्व०— आङ्पूर्वः.

( २ ) “ चरेराङ्गि चागुरौ ” इति , ३।१।१०० ॥ कौ०पृ० ५५८

गुरौ प्रतिपेक्षान्न यत्. ततः ,

( ३ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” ३।१।१२४ ॥ कौ०पृ० ५६२

इति हलन्ता ण्यत्. उपधावृद्धिः.

१५ ( ४ ) “ कमु , कान्तौ ” धा० त्वादिः कौ० पृ० ३९९

( ५ ) “ कवृ, वर्णे ” वा धा० त्वादिः कौ०पृ० ३९६

( ६ ) “ सुलिकल्यनिमहिमडिशण्डिपिण्डितुंण्डिकुडिहूम्प इलच् ”

उणा० पा० १ कौ०पृ० ६१३

इति , वर्तमाने ,

( ७ ) “ कमेः पश्च ” कवेरिति वा पाठः. उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१३

२० इति , इलच्. उभयत्रापि प्रकारेणान्तादेशश्च दीर्घः. ❀

सापराधसगरापत्येपि अंशुमति कृतं स्वाभिनम्रत्वसुकृतमेव जानातीति—

( कृतज्ञः ).

निरु०— ५३६ स्वाभिनम्रत्वसुकृतं किञ्चिदंशुमता कृतम् ।

विदितं येन कारुण्यात् ( कृतज्ञः ) सोभिधीयते ॥ ४१३ ॥

## ( ५३७ ) मेदिनीपतिः ।

ॐ मेदिनीपतये नमः ।

भा०—(१) “ कपिलमुपगम्य भक्तिनम्रः तदा तुष्टाव सचैनं भग-  
वानाह ” वि०पु०४-४-२४ ।

( २ ) “ वरं वृणीष्व ” इति च इति. ❀ वि०पु०४-४-२६

( ३ ) “ यस्येयं वसुधा सर्वा वामुदेवस्य-धीमतः । कापिलं रूप-  
मास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ” इति. रा०वा० ।

( मेदिनीपतिः ). ❀

निर्व०—( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा०भ्यादिः कौ०पृ०४७७ १०

( २ ) “ आतोऽनुपसर्गे कः ” ३ । २ । ३ ॥ कौ०पृ०५७०  
इति, कः. आद्योपः. करोतेः कर्मणि क्तः. अगुणः. अनिट्. ❀

कपिलरूपास्थानेन धराधारणात्, मेदिन्याः निरुक्त्या प्रसिद्ध्या  
मथुकैठभमेदस्संयोगात् तत्पदवाच्यायाः भुवः, पतिः निर्वाडिति—  
( मेदिनीपतिः ).

१५

( १ ) “ पा, रक्षणे ” धा०अदा०कौ०पृ०४४३

ततो ङत्यन्तोऽयं व्याख्यातः.

( २ ) “ जिमिदा, स्नेहने ” जिः इत्. धा०भ्यादिः कौ०पृ०४११

( ३ ) “ सर्वधातुज्योऽमुन् ” उणा०पा०४ कौ०पृ०६४०

इत्यमुन्. गुणः. निरुक्तबलात् पृषोदरादिलक्षणः सलोपः. यदा तु, २०  
रजशिरादिवत्. अदन्तस्याप्यस्याभिधानं; तदा घञि गुणः. नैव-  
चात्र सलोपे यत्नः. न उच्यतश्च, ततो मत्वर्थोऽपि इति.

निरु०—५३७ कापिलं रूपमास्थाय यो धारयति मेदिनीम् ।

त ( मेदिनीपतिः ) ख्यातो नवार्णो भूपदो मनुः ॥ ४१४ ॥

( ५३८ ) त्रिपदस्य,

ॐ त्रिपदाय नमः ।

- भा०—भोग्यभोक्तृनियन्तृणि तत्त्वानि ज्ञाप्यतया पदानि अस्येति-  
 ५ ( त्रिपदः ). यथा,  
 ( १ ) “ सत्त्वानामुपकाराय प्रधानं पुरुषं परम् । दर्शयिष्यामि लोके-  
 पु कापिलं रूपमास्थितः ” इति.  
 प्रणवे त्रीणि पदानि तद्वाचकानि इति वा,  
 ( २ ) “ तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ”  
 १० इति वा त्रिपदः. ❀

निर्व०—( ४ ) “ यस्य० ” इति, लोपः. ततः स्त्रियाम्, ६ । ४ ।

१४८ ॥ कौ०पृ०५६

( ५ ) “ कन्नेभ्यो ङीप् ” ४ । १ । ५ ॥ कौ०पृ०५५

इति नान्तलक्षणो ङीप्. ❀

- १५ तथैव कापिलं रूपमास्थाय तत्त्वत्रयाभिव्यञ्जनात्, त्रीणि भोक्तृभो-  
 ग्यनियन्तृणि चेतनप्रधानतदाश्वररूपाणि तत्त्वानि पदानि, पदार्तगत्यर्थ-  
 तया ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाप्यानि, अस्येति वा, प्रणवे-त्रीणि-अकारोका-  
 रमकारात्मकानि. पदानि- तद्वाचकानि अस्येति वा, वाराहरूपास्थाने  
 त्रीणि पदानि, ककुदान्यस्येति वा—

२० ( त्रिपदः ).

( १ ) “ पद, गतौ ” धा०दिवा०कौ०पृ०४५५

निरु०—५३८ भोक्तृभोग्यनियन्तृणि ज्ञाप्यान्यस्य पदानि वा ।

प्रणवे त्रीणि वाच्यानि वाचकानि पदानि वा ॥ ४१५ ॥

वाराहरूपस्यास्थाने पदानि ककुदानि वा ।

२५ यस्य सन्ति हस्तौ नित्यं ( त्रिपदः ) परिकीर्तितः ॥ ४१६ ॥

( ५३९ ) त्रिदशाध्यक्षो,

ॐ त्रिदशाध्यक्षाय नमः ।

भा०— स एव ब्रह्मादेः प्रलयापत्स्वत्वात्—

( त्रिदशाध्यक्षः ). ❀

९

अग्रलग्नमहीमण्डलदंष्ट्रः—

निर्व०— ( २ ) “ खनो घ च ” ३।३।३२५॥कौ०पृ०६६४

इति चकारात् चित्करणाद्वा, प्रकृत्यन्तरलाभात् यथा—

योगं- करणाधिकरणयोः, बाहुलकात् कर्मणि वा घः—

तरतेः द्विप्रत्यये त्रिशब्दो निरूपितः. ❀

१०

स एव ब्रह्मादीनां प्रलयापत्स्वतया, त्रिदशानां देवानां

ब्रह्मादीनाम् अध्यक्षः स्वामीति—

( त्रिदशाध्यक्षः ).

( १ ) “ अद्भू, व्याप्तौ ” धा०न्वादिः कौ०पृ०४०८

अधिपूर्वः. पचाद्यच्. अधेरिकारस्य यण् यकारः.

१५

( २ ) “ दंश, दशने ” स्त्रियां, धा०न्वादिः कौ०पृ०४३१

( ३ ) “ गुरोश्च हलः ” ३।३।१०३॥कौ०पृ०६६०

इति, अप्रत्ययः. पृषोदरादित्वान्नलोपः. यद्वा,

( ४ ) “ घञर्थे कविवानम् ” ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३

इति यथायथं घञर्थे कर्मादौ कः.

२०

( ५ ) “ अनदितां हल उपधायाः षिङ्गति ” ६।४।२४॥कौ०पृ०७६

इति किति नस्य लोपः. ततः स्त्रियामुभयतोऽतश्चाप्. दीर्घः.

त्रिशब्दो व्याख्यातः. बहुव्रीहिः. उपसर्जनह्रस्वः. सांहितो

दीर्घः. ❀

निरु०—५३९ सखा स्यात् (त्रिदशाध्यक्षो) ब्रह्मादेः प्रलयापदि । २५

( ५४० ) महाशृङ्गः,

ॐ महाशृङ्गाय नमः ।

भा०—( महाशृङ्गः ).

५ ( १ ) ' एकशृङ्गो वराहस्त्वम् ' रा० यु० १२०—१४।

( २ ) " दंष्ट्रायविन्यस्तमशेषमेतद्भूमण्डलं नाथ विभाव्यते ते ।

विगाहतः पद्मवन विलग्न सरोजिनीपत्रमिवोदपङ्कम् "

इति. ❀ वि० पु० १—४—३६।

कृतान्तमन्तकाभं हिरण्याक्ष रुचवान् इति—

१० निर्व०—अग्रलग्नमहीमण्डलद्वयतया महान् अद्वितीयः,

शृङ्गः अस्योपलक्षणतया दंष्ट्रा अस्येति—

( महाशृङ्गः ).

( १ ) " शृ, हिंसायाम् " धा० क्रयादिः कौ०पृ०४७६

( २ ) " गन्गम्यद्योः " उणा० पा० १ कौ०पृ०६१६

१५ ( ३ ) " भृजः किन्नुट् च " इत्यतः गन्-किन्नुट्, उणा० पा० १

कौ०पृ०६१६

चेति वर्तमाने,

( ४ ) " शृणातेर्ह्रस्वश्च " उणा० पा० १ कौ०पृ०६१६

इति, गन्. कित्. तस्य नुट्. धातोः—ह्रस्वश्च. विधानादिना

२० नग इदिति वक्ष्यते.

( ५ ) " नेट्० ' इति नेट्. ७।२।८॥को०पृ०५८१

अगुणः. अनुस्वास्परसवर्णौ. निरूपितो महच्छब्दः.

आत्मम् दीर्घः. ❀

स एव कृतान्तम् अन्तकाभं हिरण्याक्ष रुन्तति- छिनत्ति-

२१ ति वा, कृतान्तं स्मरान्तान्तं नाराहस्मृतिपुराणाभ्यां करोतीति वा—

निरु०—५४०मही यस्य च शृङ्गाग्रि (महाशृङ्गः) स कथ्यते॥४१७॥

१ शृणादे रौ ।

( ५४१ ) कृतान्तकृत्, ॥

ॐ कृतान्तकृते नमः ।

भा०— ( कृतान्तकृत् ). यथा ,

( १ ) “ हतो हिरण्याक्षमहामुरः ” इति. ५

वाराहस्मृतिपुराणयोः स्वसिद्धान्तकरणाद्वा. ❀

( २ ) “ ततस्तमुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहस्फुटपद्मलो-  
चनः । रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवाचलो म-  
हान् ” इति, वि० पु० १-४-२६ ।

निर्व०— ( कृतान्तकृत् ). पूर्वत्र ,

१०

( १ ) “ कृती , च्छेदने ” उत्तरत्र, धा०तुदा०कौ०पृ०४७०

( २ ) “ हुकञ् , करणे ” धा० तना० कौ०पृ० ४७३

उभत्रापि क्तिप्. करोतेस्तुगपि. अगुणः.

( ३ ) “ अम , गत्यादिषु ” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४०१

ततस्तनि न्यरूपि ह्यन्तशब्दः ? कृतशब्दश्च करोते-

१५

निंठायामुक्तः, बहुव्रीहिः, अनुकल्पे तत्पुरुषोऽपि.

दीर्घः, जश्त्वचत्वं. ❀

स एव नृम्युद्धरणान्महान् निस्तमान्यधिकश्चासौ वराहो

नृदारश्चेति—

निरु०—५४१ अन्तकाशं हिरण्याक्षं कृतवान् यः (कृतान्तकृत्)। २०

स्वसिद्धान्तकरत्वाद्वा स्वाख्यस्मृतिपुराणयोः ॥ ४१८ ॥

कृतान्तकृदिति स्यातो वस्वर्णोन्नीष्टदायकः ।

श्लो० ॥ ५८ ॥ ( ५४२ ) महावराहो ,

ॐ महावराहाय नमः ।

भा०— ( महावराहः ) .

५ ( १ ) “ नष्टां च धरणीं पूर्वमविन्द च गुहां गताम् । गोविन्दु इति तेनाहम् ” इति. भा०शां० ३४३-४१ ।

निर्व०— ( महावराहः ) .

( १ ) “ हन, हिंसागत्योः ” धा०अदा० कौ०पृ० ४३५ .

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” ३ । २ । १०१ ॥ कौ०पृ० ५८५ ।

१० इति डः. दिलोपः.

( ३ ) “ वृञ्, वरणे ” धा० स्वादिः कौ०पृ० ४६२

( ४ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” ३ । ३ । ५८ ॥ कौ०पृ० ६५३

इत्यप्. गुणः स्परः. स्त्रियामतटाप्. दीर्घः.

( ५ ) “ ऊर्णुञ्, आच्छादने ” कुप्रकरणे धा० अदा० कौ०पृ० ४३९

१५ ( ६ ) “ ऊर्णोतेर्नुलोपश्च ” उणा०पा० १ कौ०पृ० ६११

इति , वर्तमाने,

( ७ ) “ महति ह्रस्वश्च ” उणा०पा० १ कौ० पृ० ६११ ,

इति , कुः. नुलोपः. ह्रस्वश्च. अगुणः. पृषोदरादित्वाद्

उकारलोपः. अत्र तु , तत एव उरित्यस्य लोपश्च.

२० यद्वा , हन्तिराङ्पूर्वः. अन्यत्समम्. उक्तव्युत्पत्त्या

वरशब्दस्तिद्धः. न चान्यत्र प्रयतितव्यम् ; दीर्घः. महच्छब्दो

हि न्यरूपि ? आत्वम्. दीर्घः. ❀

आर्पनिर्वचनात् गां पूर्वं नष्टां धरणीं विन्दते लभत इति—

निरु०—५४२ रसातलगतामुर्वीं यश्चोद्धृत्योत्थितः क्षणात् ॥ ४१९ ॥

२५ ( महावराह ) इति सः स्मृतो ह्युर्वीप्रदो मनुः ।



( ५४३ ) गोविन्दः, ( ५४४ ) सुषेणः,

ॐ गोविन्दाय नमः । ॐ सुषेणाय नमः ।

भा०—( गोविन्दः ). ❀

अथान्यद्रहस्यम्. शोभना शुद्धसत्त्वमयी बद्धमुक्तनित्यविजयोपक-  
रणत्वात् सेनेव पञ्चोपनिषत् कायः अस्येति— ( सुषेणः ).

निर्व०—( गोविन्दः ). ❀

( १ ) “ विद्म, लभे ” धा०तुदा०कौ०पृ०४७०

( २ ) “ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ” ३ । १ । १३८ ॥ कौ० १०  
पृ०५६८

इति, शः. ततः,

( ३ ) “ तुदादिभ्यश्शः ” डित्वादगुणः. ३ । १ । ७७ ॥ कौ०  
पृ०४६४

( ४ ) “ शे मुचादीनाम् ” इति, नुम्. ७ । १ । ५९ ॥ कौ० पृ०४७० १६  
अनुस्वारपरसवर्णौ. पररूपमित्युक्तमेव.

( ५ ) “ गम्ल, गतौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०

( ६ ) “ गमेडोः ” इति, ङोः. टिलोपः. ❀ उणा०पा०३ कौ०  
पृ०६२२

अथान्यद्रहस्यम्. सुशोभना शुद्धसत्त्वमयी सेना-बद्धमुक्तनित्यवि- २०  
जयोपकरणतया तदुपमः- तदुपलक्ष्यः पञ्चोपनिषत्कायोऽस्येति—  
( सुषेणः ).

( १ ) “ पित्र, वन्धने ” पस्सः. धा०स्वादिः कौ०पृ०४६१

( २ ) “ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ” इति प्रकरणे, उणा०पा०३  
कौ०पृ०६२५

निरु०—५४३ नष्टं च धरणीं पूर्वं (गोविन्दो) यस्त लभवान् ॥ ४२० ॥

५४४ पञ्चोपनिषदङ्गत्वात् ( सुषेणः ) परिकीर्तितः ।

( ५४५ ) कनकाङ्गदी, ।

ॐ कनकाङ्गदिने नमः ।

भा०—तन्मयैः उक्तरूपसौन्दर्यसन्धुक्षणैः अङ्गदोपलक्षितैः दिव्यभूषणैर्नित्ययोगात्—

( कनकाङ्गदी ). ❀

निर्व०—( ३ ) “ कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ” उणा०पा० ३

कौ०पृ० ६२५

इति नः. नित्. अनिट्. गुणः. ततस्त्रियामतटाप्. दीर्घः.

० सुपूर्वा बहुव्रीहिः. उपसर्जनह्रस्वः.

( ४ ) “ इण् कोः ” इत्यधिकृत्य. ८।३।५७॥कौ०पृ० ३४

( ५ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” इति षत्वस्य ८।३।५९॥कौ०पृ० ३४

( ६ ) “ सात्पदादयोः ” इति निषेधे. प्राप्ते, ८।३।१११॥कौ०

पृ० ३५८

५ ( ७ ) “ सुषामादिषु च ” ८।३।९८॥कौ०पृ० १९५

इति, सुषामादित्वात् षः. तत्र हि,

( ८ ) “ एति संज्ञायामगात् ” ८।३।९९॥कौ०पृ० १९६

इति, पठयते ? ततः,

( ९ ) “ अट् कुप्वाड् ” ० इति, णत्वम्. ❀ ८।४।२॥कौ०पृ० ३२

० कनकानि सुवर्णानि, अस्य च अप्राकृतयथोक्तविलक्षणद्रव्य-  
पञ्चकोषलक्षणतया, तन्मयान्यङ्गदानि तदुपलक्षितानि उक्तरूप-  
सन्धुक्षणानि दिव्यभूषणानि, तानि नित्यमस्य सन्ति अस्मिन्वेति—  
( कनकाङ्गदी ).

( १ ) “ इडाञ्, दाने ” धा० जुहो० कौ०पृ० ४५१

५ निरु०—५४५अप्राकृतानि दिव्यानि भूषणानि चनित्यशः॥४२१॥

रत्नानि भन्ति यस्यासौ सोच्यते ( कनकाङ्गदी ) ।

( ५४६ ) गुह्यो,

ॐ गुह्याय नमः ।

भा०— नित्ययोगे इतिः. कनकशब्दः अप्राकृतययोक्तविलक्षण-  
द्रव्यपञ्चकलक्षकः. ❀

एवं परमोपनिषद्विषयेण वपुषा—

( गुह्यः ).

( १ ) “ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ” ३।१।१०९॥कौ०  
पृ०५५९

इति क्यप्. ❀

निर्व०— अनेकार्था हि धातवः. तदीजं चाभ्यधापि. अतः

उक्तार्थोपपत्तिः. फलितार्थकथनं वेदम्.

( २ ) “ आतोनुपसर्ग० ” इति, ३।२।३॥कौ०पृ०५७०

कः. आलोपः. अङ्गिर्गत्यर्थः. इदित् नुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ.

पचादच्.

( ३ ) “ कनी, दीप्तिकान्तिगतिषु ” धा० ज्वादिः कौ०पृ०४०१

( ४ ) “ कुन् शिल्पिसंज्ञयोर्पूर्वस्यापि ” उणा०पा०२कौ०पृ०६२१

इति कुन्. वोरकः. दीर्घः. ततो नित्ययोगे मत्वर्थीयो अत इतिः,

“ न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः ” इति न्यायो हि न नियत इत्युक्तम्.

( ५ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६ २०

इन्नन्तत्वात् दीर्घः इत्यादि. ❀

एवं परमोपनिषद्विषयेण वपुषा गुह्यते संवियत इति—

( गुह्यः ).

( १ ) “ गुह्, संवरणे ” धा० ज्वादिः कौ०पृ०४२२

निरु०— ५४६ पञ्चोपनिषदङ्गेन गृह्यत्वाद् (गुह्य) उच्यते ॥४२२॥ २५

( ५४७ ) गभीरो,

ॐ गभीराय नमः ।

भा०— तदभिव्यक्तैश्वरमहागाम्भीर्यः—

५ ( गभीरः ).

( १ ) “ गभीरगम्भीरौ ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३३

इति गाहेरिन् प्रत्ययः. ह्रस्वत्वम्, भकारादेशश्च

निपात्यते. तत्संपृक्तो हि, कतकसंकलितमिव सलिलम्,

अनाद्यविद्याकलुषोपि संसारो प्रसीदति? किं पुनः स्वभावः.

१० दीप्रो भगवान्. ❀

निर्व०—(२) “शंसिदुहिगुहिभ्यो वा०” ३।१।१०९॥ कौ० पृ० ५५९

इति काशिकानुरोधात् किप्. अगुणः.

( ३ ) “ प्रशस्यस्य श्रः ” ५।३।६० ॥ कौ० पृ० ३४१

( ४ ) “ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ” इति, ६।१।२१४॥ कौ० पृ० ७२७

१५ सूत्रद्वयवलात् शंसिस्तिद्धम्. इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्.

अस्य तु अयं निर्देश एव वा मूलम्. ❀

तदभिव्यक्तैश्वरमहागाम्भीर्य इति—

( गभीरः ).

( १ ) “ गम्ह, गतौ ” ईरन्प्रकरणे, धा०न्वादिः कौ० पृ० ४३०

२० ( २ ) “ गभीरगम्भीरौ ” इति, ईरन् उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३३

भभ्रान्तादेशः. पक्षे नुम् च निपात्यते. इह च नुम्बर्जमन्यत्सर्वम्.

तत्संपर्के कतकसंकलितसलिलवत् अनाद्यविद्याकलु—

पस्यापि संसारिणः प्रसादे, किमु वक्तव्यम् स्वभावदीप्तस्य

भगवतः. ❀

२५ निरु०— ५४७ महागाम्भीर्ययुक्तत्वाद् ( गभीर ) इति कथ्यते ।

( ५४८ ) गहनो , ( ५४९ ) गुप्तश्च ,

ॐ गहनाय नमः । ॐ गुप्ताय नमः ।

ज्ञा०— अथ च—

५

( गहनः ). दुरवगाहः. नहि स्वच्छसुग्रहान्तर्वृत्तोपि

रत्नाकरो जानुदन्नः ? ❀

( गुप्तः ). च तद्गौरवज्ञैः पूर्वगुरुभिः. ❀

कुत्र किंवा लक्षणो गुप्तः ;

( १ ) “ तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ” इति, रा० १०

यु० ११४—१५ ।

निर्व०— अथ यथा स्वाच्छसुग्रहान्तर्वृत्तोपि रत्नाकरो न जानुद-  
न्नः ; तथा गहनः दुरवगाहो भवतीति—( गहनः ).

( १ ) “ गाहू , विलोडने ” धा० भादिः कौ० पृ० ४०७

( २ ) “ बहुलमन्यत्रापीति युच् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६ १५

बाहुलकाद्भवः. अनः. ❀

तथैव च तद्गौरवज्ञैः गुप्तः सुरक्षितो भवतीति—( गुप्तः ).

( १ ) “ गुप्, रक्षणे ” कर्मणि क्तः. धा० भादिः कौ० पृ० ३९७

( २ ) “ यस्य विज्ञापा ” इति ततोत्र तदज्ञावः. ७ । २ । १५॥

कौ० पृ० ५८७

२०

( ३ ) “ आयादयः० ” ३ । १ । ३१ ॥ कौ० पृ० ३९७

इति वैज्ञापिकतया नायप्रत्ययः. अगुणः. ❀

कुत्र किंलक्षणो गुप्तः. तदेवोच्यते—चक्रगदे तदुपलक्ष्याणि च पूर्वो-  
क्तनित्यरूपविभूषणवत् पञ्चशक्तिमयदिव्यायुधानि तानि धरतीति—

निरु०—५४८ वालैर्दुरवगाहत्वाद् ( गहनः ) परिवर्तितः ॥ ४२३ ॥ २५

५४९ अन्यैर्दुरवबोधो यो ( गुप्तः ) इत्यभिधीयते ।

( ५५० ) चक्रगदाधरः , ॥ श्लो० ॥५९॥ ( ५५१ ) वेधाः.

ॐ चक्रगदाधराय नमः । ॐ वेधसे नमः ।

- ५ भा०—( चक्रगदाधरः ). उक्तनित्यरूपविभूषणवत् पञ्चशक्ति-  
मयनित्यदिव्यायुध इत्यर्थः. ❀  
एवं विविधमनन्तमहाविभवं नित्यं विदधातीति—  
( वेधाः ).

निर्व०—( चक्रगदाधरः ).

- १० धरतेः पचाद्यचि व्याख्यातोयं शब्दः.

( १ ) “ गद , व्यक्तायां वाचि ” धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ३८६  
पचाद्यच्. स्त्रियामतष्ठाप्. इत्यादि.

( २ ) “ चक्र, तृती, प्रतिघाते च ” रक्प्रकरणे, धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ३८८

( ३ ) “ चकिचम्योरुच्चोपधायाः ” उणा०पा०५ कौ० पृ० ६४३

- १५ इति, रक्. बाहुलकादत्रोत्वं न नेडिति नेद्. यद्वा ,

करोतेः क इति , वर्तमाने करोतेर्द्वं चेति कः.

रुजो द्वित्वं च. बाहुलकादग्याससंज्ञा. उरदत्वं- स्पर्त्वं-

हलादिशेषः. अगुणः. यण्. क्तो रेफः. अथवा तत एव

बाहुलकात् सिचेस्संज्ञायां कोन्यत्रापि भवति. द्वित्वं च.

- २० उताहो ध्वजर्थं कविधानमिति कः. द्वित्वप्रकरणे ,

( ४ ) “ के रुजादीनामुपसंख्यानम् ”

इति द्वित्वमित्यादि. ❀

एवविधमनन्तमङ्गलं महाविभवं विदधातीति—

( वेधाः ).

- २० निरु०—५५० यशस्विमदिव्यहेतिः स स्या-(चक्रगदाधरः) ॥४२४॥

५५१ महाविभवकल्याणं सततं विदधाति यः ।

भक्तैः परमं ( वेधाः ) पठर्णो मङ्गलप्रदः ॥ ४२५ ॥

( ५५२ ) स्वाङ्गो,

ॐ स्वाङ्गाय नमः ।

भा०— ( १ ) “ विधाजो वेध च ” इति, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४२

५

असिप्रत्ययो वेधादेशश्च.

( २ ) “ तमसः परमो धाता ” इति, ॐ रा० यु० १२०—१४१

यथा तत्रैव समग्रस्वासाधारणमङ्गं छत्रचामरादिसर्वाधिराज्यपरि-  
वर्हजातं नित्यमस्येति—

( स्वाङ्गः ). ॐ

१०

प्राकृतैः उत्पत्तिमरणादिभिः न जिता

निर्व०— “ दुधाञ्, धारणपोषणयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१  
विपूर्वः.

( २ ) “ मिथुनेऽसिः ” इत्यतोऽसिरिति वर्तमाने, उणा० पा० ४  
कौ० पृ० ६४२

१५

( ३ ) “ विधाजो वेध च ” इति, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४२

असिः असुनोपवादः स्वरे भेदः. उपसृष्टस्य वेधादेशश्च.

तत्राकार उच्चारणार्थः असन्तलक्षणो दीर्घः ईर्त्यादि. ॐ

तमसः परमो ह्ययं धाता, तत्रैव स्वमात्मीयं

स्वासाधारणमङ्गं छत्रचामरादिसर्वाधिराज्यपरिवर्ह—

२०

जातमस्येति—

( स्वाङ्गः ).

अङ्गिर्गत्यर्थः. इदित्. नुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ. पचाद्यच्.

( १ ) “ स्वि, शब्दोपतापयोः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” इति डः. टिलोपः. ३।२।१०१ ॥ कौ० पृ० ५८५२५

निरु०— ५५२ स्वासाधारणमङ्गं हि छत्रादिपरिवर्हणम् ।

यस्यास्ति नित्यं स ( स्वाङ्गः ) पङ्क्तिः परिवारदः ॥ ४२६ ॥

( ५५३ ) अजितः,

ॐ अजिताय नमः ।

भा०—यथोक्तद्रव्योपादाना पुरी अजिता अस्यास्तीति—

५ ( अजितः ). अर्था आद्यजन्तं वा.

( १ ) “ पुरं हिरण्मयीं ब्रह्मा विवेशापराजिता ” इति. आ० १-११६ ।

तन्मयमेवमेवचकारुवणः—

निर्व०—उक्तं चैतत् प्रागेव. दीर्घः. बहुव्रीहिः. यद्वा,

१० ( ३ ) “ तत्पुरुषः समानाधिकरणः० ” १ । २ । ४२ ॥ कौ० पृ० १४४

ततो नित्ययोगे मत्वर्थीयोर्षा आद्यच्.

( ४ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६

( ५ ) “ न कर्मभारयात्० ” इति न्यायो ह्यनित्यः. ॐ

१५ यथोक्तद्रव्योपादानाऽपराजितास्यपुरीकतया. न-नास्ति जिता, प्राकृतै-  
रुत्पत्तिमारणादिभिः पराजितास्येति वा,  
तैर्न जिता अजिता- अपराजितास्यप्रख्याता पुरी सास्यास्तीति वा-  
( अजितः ).

( १ ) “ जि, जये ” क्तः. अगुणः. अनिद्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५

२० ( २ ) “ द्वियाम् ” अतटाप् ४ । १ । ४ ॥ कौ० पृ० ८८

दीर्घः. पूर्वत्र, नञ्पूर्वा बहुव्रीहिः. उपसर्जनह्रस्वः.

उत्तरत्र. तत्पुरुषः. उभयत्रापि नञो नलोपः.

तत्पुरुषपक्षे मत्वर्थीयः अर्था आद्यच्.

( ३ ) “ यस्य० ” इत्यालोपः. ॐ ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६

२५ आपर्निर्वचनात् ( रुष्णः ) तन्मयमेवमेवचकारुवणो भवतीति—

निरु०—५५३ प्राकृतेन जिता या सा यस्यास्तौत्यजिता पुरी ।

( अजित ) स्तेन विज्ञेयः मनाणां मज्जिदो मनः ॥ ४२७ ॥



{ ५५४ } कृष्णो,  
{ ५८ }

ॐ कृष्णाय नमः ।

भा०— ( कृष्णः ).

( १ ) “रूपेर्वर्णे” इति, नक् प्रत्ययः, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५ ५  
तन्मयरूप एव वाराहाद्यवतारोपि इति च निरुचे.

( २ ) “रूपामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कृष्णायसो महान् । कृष्णो  
वर्णश्च मे यस्मात्तेन कृष्णोहमर्जुन ” भा० शां० १४३—४९।  
इति. यथोक्तं सर्वं व्यनक्ति श्रीविष्णुतत्त्वादौ.

( ३ ) “एकैव पञ्चधा भूता प्रधाना विग्रहात्मिका । सर्वशक्तिस— १०  
मेतापि पुरुषो नियतीरिमाः ॥ न जहाति स्वभावोत्थकारुण्येन  
समाश्रितः । परमेष्ठी पुमान् विश्वो निवृत्तिसर्व एव च ॥ पञ्चैताः  
शक्तयः प्रोक्ताः परस्य परमात्मनः ” पा० विष्णुतत्त्वसंहिता ।  
तेषां तत्त्वं द्विविधमुक्त्वा.

( ४ ) “मत्स्यकूर्मवराहाणामाविर्भावो महात्मनः । अनयैव द्वि- १५  
जभेष्ठ नान्यया तद्विरोधतः ” इति. ❀ पा० वि० त० सं० ।  
अनयैव नित्यव्यक्तौ, उपासकानामनुग्रहाय व्यूहोपि  
किञ्चित् स्थूलः—

निर्व०— ( कृष्णः ).

( १ ) “रूप, विलेखेन ” नक् इत्यनुवृत्तौ. धा० तुदा० कौ० पृ० ४६४ २०

( २ ) “रूपेर्वर्णे ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५  
इति, नक्, अगुणः, अनिद्.

( ३ ) “रपाभ्यां० ” इति णत्वम्. ❀ ८।४।१।। कौ० पृ० ३९

अथ उपासकानामनुग्रहाय व्यूहेपि- किञ्चित् दृढः—  
स्थूलो भवतीति—

निरु०— ५५४ अप्राकृतातिरुचिरमेवकः ( कृष्ण ) ईरितः ।

( ५५५ ) दृढः , ( ५५६ ) संकर्षणो ,

ॐ दृढाय नमः । ॐ संकर्षणाय नमः ।

५ भा०— ( दृढः ) .

( १ ) “ दृह दृहि , वृद्धौ ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४११

( २ ) “ दृढः स्थूलबलयोः ” इति निपातितः. ❀ ७ । २।२०॥

कौ० पृ० ५९३

क एवम्— ( संकर्षणः ) .

१० ( १ ) “ संसारे चिदचितोरात्मनि समं कर्पणात् समं कर्म नयति ”  
इति , मौलाः. ❀ पाञ्च०मूलसंहिता ।

निर्व०— ( दृढः ) .

( १ ) “ दृह दृहि , वृद्धौ ” क्तः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४११

( २ ) “ दृढः स्थूलबलयोः ” इति , ७ । २।२०॥ कौ० पृ० ५९३

१५ तस्येडभावः. लाघवात्तकारस्य ङः. हस्य लोपः. इदितस्त्विदित्वाङ्-  
मो नलोपश्चास्मिन्नर्थे निपात्यते. अगुणः. ❀

क एवम्—संसारे चिदचितौ वात्मनि संकृपति , समं कृपतीति वा ;

निरुक्तानुसारात् तयोस्तसंकर्षं समं कर्पं स्वात्मनि कर्षणं  
नयतीति वा—

२० ( संकर्षणः ) . पूर्वत्र ,

( १ ) “ कृप , विलेखने ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६४

संग्रुर्वः ल्युः. ल्युङ्ङेर्त्थो”दि. अनः— लघूपधगुणः स्परः.

( २ ) “ अट्कुप्वाङ्० ” इति णत्वम्. ८ । ४।२॥ कौ० पृ० ३२

समो मः. अनुस्वारः— पाक्षिकः परसवर्णः. अपरत्र ,

२५ निरु०— ५५५ स्थूलत्वादलवत्याच्च( दृढ ) इत्यभिधीयते ॥ ४२८ ॥

५५६ यः कर्पते चिदचितौ स ( संकर्षण ) उच्यते ।

१ संसारे । २ कर्प ।

{ १०१ } ( ५५७ ) ऽच्युतः ।

ॐ अच्युताय नमः ।

भा०— व्यूहेपि,

( १ ) “ च्यव्नोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु । यस्मान्न च्यवसे ऽ  
स्थानात् तस्मात् संकीर्त्यसे ऽच्युतः ”

इति—

( अच्युतः ). ❀

( १ ) “ येनावृत खं च दिवं महीं च ” तै० उ० १—१ ।

( २ ) “ तेनेदमावृतम् ” इति,

१०

निर्व०—(३) “ णीञ् , प्राप्ते ” णो नः धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( ४ ) “ अन्येष्वपि० ” इति डः. टिलोपः— ३।२।१०१॥

कौ० पृ० ५८५

कृषेर्भावे घञ्. अन्यत्प्राग्वत्.

( ५ ) “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ” ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७

१५

इति णत्वं. विशेषः. ❀

आर्पणनिर्वचनात् व्यूहेपि हि नायं च्यवनधर्मा तत-

श्च्युतो नेति—

( अच्युतः ).

( १ ) “ च्युङ्, गतौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२७

२०

कर्तरि क्तः. अनिट् अगुणः. नञ्समासे नञो नलोपः. ❀

तथा त्रियते आव्रियते सर्वमनेनेति वा, तत् वृणोत्यावृणोत्य-

यमिति वा—

निरु०— ५५७ यस्मान्न च्यवते स्थानाद्ब्रह्मादिस्तौ ( ऽच्युतः )

स्मृतः ॥ ४२९ ॥

( ५५८ ) वरुणो, ( ५५९ ) वारुणो,

ॐ वरुणाय नमः । ॐ वारुणाय नमः ।

५ भा०—( वरुणः ).

( ३ ) “ वृत्र, वरणे ” धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२

( ४ ) “ कृवृदारिभ्य उनन् ” ❀ उणा०पा०३ कौ०पृ०६२७

तं स्वामित्वेन वृणुत इति वरुणः तत्र भवः—

( वारुणः ).

१० ( १ ) “ तेषु चाप्यहम् ” इति, ❀ गी०९—२९ ।

तेषु छायातरुवदावृतानाम् उपजीव्यसर्वस्वः

तत्कृतोपमर्दसहस्रसहो वृक्षत इति—

निर्व०—( वरुणः ).

( १ ) “ वृत्र, वरणे ” धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२

१५ ( २ ) “ कृवृदारिभ्य उनन् ” उणा०पा०३ कौ०पृ०६२७

इति उनन्. गुणः. स्पर्शः, णत्वम्. ❀

तस्य वरणीयाधिष्ठानलब्धसत्ताकया वरुणेषु- तं स्वामितया

वृणानेष्पासकेषु भव इति—

( वारुणः ).

२० वृत्रः-कर्तृकरणयोरुन्नन्तो निरुचे हि वरुणशब्दः. ततः.

( १ ) “ तत्र भवः ” इति भवार्थे अण्. आदिबुद्धिः. ४। ३। ५३॥

कौ०पृ०२६१

( २ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ❀ ६। ४। १४८ ॥ कौ०पृ०५६

तांश्च छायातरुवत्तदुपजीव्यसर्वस्वतया तत्कृतो—

२५ पमर्दसहस्रसहस्रं वृक्षते- वृणति इति—

निरु०—५५८ यस्मिन्तत्सर्वमावृत्य ( वरुणः ) स तु कथ्यते ।

५५९ आपस्या वरुणास्तामु स्थितो ( वारुण ) ईरितः ॥४३०॥

( ५६० ) वृक्षः, { ५६१ } पुष्कराक्षो,

ॐ वृक्षाय नमः । ॐ पुष्कराक्षाय नमः ।

ज्ञा०— ( वृक्षः ).

- ( १ ) “ वृक्ष , वरणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०६  
( २ ) “ निवासवृक्षस्ताधूनामापन्नानां परा गतिः ” रा० ।  
( ३ ) “ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ” तै० उ० ११—२० ।  
( ४ ) “ समाभिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंशयः पक्कफल-  
प्रपातः ” इत्यादिवत्. ❀  
तेषां प्रसादवर्षेण पोपके अक्षिणी यस्य सः—

९

१०

( पुष्कराक्षः ). पुष्करम् ,

( १ ) “ पुपः करन् ” इति करन् प्रत्ययः , किद्वद्भावः

निर्व०— ( वृक्षः ).

- ( १ ) “ वृक्ष , वरणे ” पचाद्यच्. ❀ धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०६ १५  
तेषां पुष्करे प्रसादवर्षेण पोपके- अक्षिणी अस्पृति—

( पुष्कराक्षः ).

अशोः क्सावक्षिशब्दः. प्रागेव हि निरुचे.

- ( १ ) “ पुप, पुष्टौ ” करन्नित्यनुवृत्तौ-धा० क्त्रयादिः कौ० पृ० ४७८  
( २ ) “ पुपः कित् ” इति करन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३२ २०  
कित्. कित्वविधानान्न क इत् अगुणः. अनिट् दीर्घः. ततः

निरु०— ५६० साधूनामाश्रयत्वाच्च सर्वेनस्तहनादपि ।

सर्वसर्वापजीव्यत्वाद् ( वृक्ष ) इत्यभिधीयते ॥ ४३१ ॥

५६१ सतां प्रसादवर्षेण पोपके यस्य चाक्षिणी ।

( पुष्कराक्ष ) स्त विज्ञेयो ह्यष्टाणः प्रीतिवर्धकः ॥ ४३२ ॥

२५

१ संशयः । २ भावाभ्याम् ।

( ५६२ ) महामनाः, ॥ श्लो० ॥ ६० ॥ ( ५६३ ) भगवान्,

ॐ महामनसे नमः । ॐ भगवते नमः ।

५ भा०— तेष्वगाधोदारविस्मृतमनाः—

( महामनाः ).

एवमशेषदोषविद्वेषिकल्याणस्वरूपतया परमपूज्यः—

( भगवान् ).

निर्व०—(३) “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः०” ५।४।११३ ॥ कौ० पृ० १६६

१० इति पञ्च- समाप्तान्तः अन्यथापीति प्रागुक्तम्.

( ४ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ❀ ६।४।१४८ ॥ कौ० पृ० ५६

तेषु महत् अगाधोदारविस्मृत मनोऽस्येति—

( महामनाः ).

( १ ) “ मन . ज्ञाने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६

१५ ( २ ) “ सर्वधातुज्यः० ” इत्यसुन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

महच्छब्दो निरुचे-अन्यच्च प्राग्वत्. असन्तत्वादीर्घ इत्यादि ❀

अथास्य स्वरूपतः परमपूज्यतोच्यते. अशेषदोषविद्वेषि-

कल्याणस्वरूपतया भगः गुणः- तदुपलक्ष्यं च स्वरूपमस्यास्तीति—

( भगवान् )

२० ( १ ) “ भज , सेवाधाम् ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४३१

( २ ) “ खनो घ च ” ३ । ३ । ३२५ ॥ कौ० पृ० ६६४

इति चकारान्त प्रित्करणेद्वा, अन्यतोपि यथायथ

करणप्रिकरणयोर्धः

निरु०— ५६२ अगाधोदारविस्तार मनो यस्य ( महामनाः ) ।

२५ ५६३ सर्वहेयगत्यनीककल्याणगुणवत्तया ॥ ४३३ ॥

पूज्यात्पूज्यतमो योऽगो ( भगवान् ) इति सिद्धयते ।

(५६४) भगहा,

ॐ भगध्रे नमः ।

भा०— गुणतोपि तथा—

( भगहा ).

( १ ) “ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्य-

योश्चैव पण्णां भग इतीरणा ” वि० पु० ६-५-७४ ।

तं हन्ति गच्छतीति हन्तिर्गर्मनकर्मा अत्र वैष्णवे पष्ठशे भगव-  
च्छब्दनिर्वचनप्रकरणं लेख्यम्. ❀

निर्व०— ( ३ ) “ चजोः० ” इति कुत्वम्. गः. ७।३।५२॥ १०

कौ० पृ० ५६०

एवं सिद्धात् भगशब्दात्

( ४ ) “ तदस्य० ” इति मत्तुप्. ५।२।९४॥ कौ० पृ० ३२५

( ५ ) “ मादुपधायाः० ” ८।२।९॥ कौ० पृ० ३२५

इति, मतोर्मस्य वः. अत्यन्तत्वाद्दोषः. उगित्वात्तुमित्यादि. ❀ २५

अथ गुणतोपि सोच्यते. कल्याणगुणैकतानतया भगमैश्वर्यादिगुणं  
हन्ति गच्छति प्राप्नोतीति—

( भगहा ).

( १ ) “ हन, हिंसागत्योः ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३५

गतिकर्महायम्. उपपदनियमस्य प्रायोत्तिप्रायत्वात् २०

( २ ) “ ब्रह्मचूण० ” ३।२।८७॥ कौ० पृ० ५८४

इति वा, सार्वकालिको वा कृप्. वस्तुतस्तु ब्रह्मचूणेति सूत्रे प्रकृत्यु-  
पपदप्रत्ययकालनियमाश्रित्वारो हि फलिनाः. तत्र च प्रकृतिनिय-  
मादभूते चोक्तोपपदव्यावृत्तेः

निरु०— ५६४ भगिस्तु कल्याणगुणैः नमस्तर्तव्यं गच्छति॥ ४३४॥ २५

यश्चार्मा ( भगहा ) प्रोक्तः पठणः सुखदायकः ।

( ५६५ ) नन्दी, ( ५६६ ) वनमाली.

ॐ नन्दिने नमः । ॐ वनमालिने नमः ।

५. जा०— एवम् असौ व्यूहे मंकर्पणः स्वावतारे नन्दगोपेन पितृमान्—  
( नन्दी ). मधुबल्लवीसेवाऽनन्दवान् वा. ❀

स्वसृज्यभूतसूक्ष्मसारसौरभ्याभिमानिन्या वैजयन्त्या नित्ययोगी—  
( वनमाली ). ❀

निर्व०— उपपदान्तरेपि भवतीत्यवधेयम्. तत्प्रकारस्तु स्पष्टमाकरे  
१० द्रष्टव्यः. प्रागपीदमवोचाम, भगशब्दो हि निरूपितः. हन्नन्तत्वादी-  
र्घः—इत्यादि. यथोक्तव्याख्यानानेन नाम्नोरपुनरुक्तिः. ❀  
एवमसौ व्यूहे सकर्पणः स्वस्यावतारे नन्दगोपेन पितृमत्तया नन्दः  
नन्दगोपः पितास्यास्तीति वा आनन्दी इति छित्त्वा तत्रानन्दः म-  
धुबल्लवीसेनानन्दश्चुरस्यास्तीति वा—

१५ ( नन्दी ) ( आनन्दी ) वा.

( १ ) “ दुनदि, समृद्धौ ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ३८७

दुरित्. इदित्त्वानुमित्यादि. पूर्वत्र पचाद्यच्.

अपरत्र स एवधातुराङ्पूर्वः अन्यत्रागवत्. भावे घञ्

विशेषः उभयत्रापि मत्वर्थीयोऽत इति:

२० ( २ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः. इन्नन्तत्वात् दीर्घ इत्यादि. ❀

तथा वनमाला स्वसृज्यभूतसूक्ष्मसारसौरभ्याभिमानि—

नी वैजयन्ती नित्यमस्यास्तीति—

( वनमाली ).

२५ निरु०— ५६५ नन्दगोपेन पितृमान् ( नन्दी ) ति परिगीयते ॥ ४३५ ॥

५६६ स्वसृज्यभूतसूक्ष्माणा मालया नित्ययोगतः ।

( वनमाली ) समाख्यातो ह्यटार्णो भूषणप्रदः ॥ ४३६ ॥



(५६७) हलायुधः, ।

ॐ हलायुधाय नमः ।

भा०— उक्तभूतसमृद्धिरूपीवलहलपरिकरः—

( हलायुधः ) यथा ,

( १ ) “ बलतद्र समृद्धयर्थं सौरकर्मणि कीर्तयेत् ” इति,

निर्व०— ( १ ) “ माङ्, माने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( २ ) “ क्रजेन्द्राग्र० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इत्यादिना रन्ततो निपातः. अनिद्. रलयोरभेदः.

स्त्रियामतष्ठाप्. दीर्घः.

( ३ ) “ वन, पण, संतकौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०१

पचाद्यच्. इत्थं सिद्धादनमालाशब्दात् ,

( ४ ) “ व्रीह्यादिभ्यश्च ” ५ । २ । ११६ ॥ कौ० पृ० ३३०

इति, तस्याकृतिगणत्वात्, मत्वर्थेयि इनिः.

( ५ ) “ यस्य० ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६

इत्यालोपः. इन्नन्तत्वादीर्घ इत्यादि. ॐ

उक्तभूतसमृद्धिरूपीवलहलपरिकरतया हलं सौरः

आयुधमस्येति—

( हलायुधः ).

( १ ) “ बुध, संपहारे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६

आइपूर्वः.

( २ ) “ वज्रर्थे कनिधानम् ” ३ । ३ । ५८ ॥ कौ० पृ० ६५३

( ३ ) “ स्यात्सागापाव्यधिहनिबुध्यर्थम् ”

इनि, वरणे रुः. अगुणः.

निरु०— ५६७ हलं च ननं सौर धने योऽनो ( हलायुधः ) । २५

नौरकार्यनमृद्धयर्थो उत्तरां मन्त्रनायकः ॥ ४३७ ॥

{ ५६८ } आदित्यो ,  
{ ३७ }

ॐ आदित्याय नमः ।

ज्ञा०— स्ववाचकात् आवर्णात् आतः इत्यः प्राप्यः इति—  
५ ( आदित्यः ).

( १ ) “ एतिस्तुशास्वृद्वजुपः क्यप् ” ३।१।१०९॥ कौ० पृ० ५५९

आकारो हि संकर्षणबीजमन्त्रः.

भूतपूर्वाऽदितिभावायाः देवक्याः अपत्यमिति वा—  
( आदित्यः ).

१० निर्घ०— ( ४ ) “ हल , विलेखने ” धा० भ्यादिः कौ० पृ० ४१९  
पचाद्यच्. दीर्घः. ❀

आकारस्य संकर्षणबीजमन्त्रतया स्ववाचकेन

आता तपरोयम् असन्देहार्थो निर्देशः पाक्षिकार्थान्तरलाभा-  
र्थश्च. आकारेण इत्यः प्राप्य इति वा. अदितेः आर्पवचन-

१५ सिद्धभूतपूर्वादितिभावायाः देवक्याः अपत्यमिति वा—  
( आदित्यः ). पूर्वत्र ,

( १ ) इण् , गतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

( २ ) “ एतिस्तुशास्वृद्वजुपः क्यप् ” ३।१।१०९॥ कौ० पृ० ५५९  
इति क्यप्. अगुणः.

२० ( ३ ) “ ह्रस्वस्य० ” ६।१।७१॥ कौ० पृ० ५५९  
इति , तुक्. तृतीयायाः सामासिको लुक्. पदत्वान्नस्त्वम्.  
अपरत्र,

निरु०— ५६८ आवर्णादेव प्राप्यो यः स ( आदित्यः ) प्रकीर्तितः ।  
अदितिर्देवकी तस्याः ( आदित्यो ) वा ह्यपत्यतः ॥४३८॥

भा०— यथा , वैष्णवे धर्मे देवकीं प्रति भगवान् ,

( १ ) “ दाक्षायणी त्वमदितिः संभूता वसुधातले । नित्यैव  
त्वं जगद्धात्री प्रसादं ते करोम्यहम् ” इति. ॐ भ० वि० ध०  
९३-४४।

अथ नारायणविषयः. दिव्याश्चर्यज्योतिर्मयत्वात् अपूर्वः—

निर्व०— ( ४ ) “ दो, अवखण्डने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४  
( ५ ) “ आदेचः० ” इत्यनैमित्तिकमात्वम् ६।१।४५॥ कौ० पृ० ४२३  
( ६ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” अनिट्. ३।३। ९४॥ कौ० पृ० ६५८  
( ७ ) “ द्यातिस्यति० ” इति, इत्वम्. ७।४।४०॥ कौ० पृ० ५५४ १०  
अगुणः नञ्पूर्वा बहुव्रीहिः. नञो नलोपः. यद्वा ,  
( ८ ) “ इण् , गतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४१  
अदिति दान्ताव्ययपूर्वः. ततः क्तिन्. अनिट्. अगुणः.  
अथवा ,

( ९ ) “ अद, भक्षणे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३५ १५  
( १० ) “ हस्रुहियुपिभ्यः० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१५  
इति बाहुलकादन्यतोपीति, इतिः. तत एव बाहुलकादन्य-  
त्र क्वचिदन्त्योपीकारः नेट्. प्रागपीदमवोचाम. एवं सिद्धात्  
अदितिश्चात् ,

( ११ ) “ दित्यदिति० ” इत्यादिना, ४।१।८५॥ कौ० पृ० २०५ २०  
अपत्यार्थे ण्यः. आदिवृद्धिः. भत्वम्,

( १२ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६  
अथ नरनारायणविषयः. तयोश्च भवेन सह युध्यतोः  
सतोः तच्चेजसि सिद्धस्याप्यादित्यस्य तमायमानतया  
अयमपूर्वा ज्योतिः. दिव्याश्चर्यज्योतिर्मयश्चासां आदित्यो २५  
भानुश्चेति—

( ५६९ ) ज्योतिरादित्यः, { ५७० } सहिष्णुः,

ॐ ज्योतिरादित्याय नमः । ॐ सहिष्णवे नमः ।

५ भा०— ( ज्योतिरादित्यः ).

प्रसिद्धो ह्यादित्यः तत्तेजसि तमायेत, श्रीनारायणीये,

( १ ) “ तयोर्भवेन युध्यतोः ” निष्पन्नाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवा-  
सनाच्युतः ” इति. ❀ भा० शा० ३४४—९०।

तत्र तदपराधसहनात्—

१० ( सहिष्णुः ). तत्रैव,

( १ ) “ प्रसादयामास भवो देवं नारायणं प्रभुम् । शरणं जगता-  
माद्यं वरण्यं वरदं हरिम् ॥ तथैव वरदो देवो जितक्रोधो जिते-  
न्द्रियः । प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह संगतः ”

इति. ❀ भा० शा० ३४४—११९।

१५ निर्व०— ( ज्योतिरादित्यः ).

एकन्नाम-निरुचे ह्यादित्यशब्दः.

( १ ) “ द्युत दीप्तौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

( २ ) “ द्युतेरिसिन्नादेशश्च जः ” इति. उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२४

इसिन्नादेशस्य जश्च गुणः रुत्वम्. ❀

२० तत्र तदपराधं तच्छीलस्सहत् इति—

( सहिष्णुः ).

( १ ) “ पृह, मर्षणे ” पस्सः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१९

निरु०— ५६९ समस्ततेजोहरणज्योतिषा दीव्यते च यः ।

स वै स्याज् ( ज्योतिरादित्यो ) नवार्णो ज्ञानदायकः ॥ ४३९ ॥

२५ ५७० ब्रह्मादिमन्तुमहनात् ( सहिष्णु ) रिति ऋष्यते ।

( ५७१ ) गतिसत्तमः, ॥ श्लो० ॥ ६१ ॥ ( ५७२ ) सुधन्वा,

ॐ गतिसत्तमाय नमः । ॐ सुधन्वने नमः ।

भा०— स एव परमधर्माध्वदेशिकत्वेन—

५

( गतिसत्तमः ).

गतौ प्रत्ययिततमः इति,

( १ ) “अहो ह्यनुगृहीतो ह्यधर्म एभिस्सुरैरिह” भा०शा० ३३५—१७।

इति. ❀

सुधानिमिचसुराऽमुरस्रमरसंहारिथरासनत्वाद्—

१०

( सुधन्वा ).

निर्व०— ( २ ) “अलंकृ०” ३।२।१३६॥कौ०पृ०६०१

इत्यादिना प्रागुक्तसूत्रेण ताच्छीलिक इष्णुच्. ❀

स एव परमधर्माध्वदेशिकत्वेन गतौ सत्तमः अस्तितमः

प्रत्ययिततम इति—

३९

( गतिसत्तमः ).

अस्तेरशतरि व्युत्पन्नात् सच्चब्दात् आतिशायनिके तमपि सत्तमशब्दः—

गमेः क्तिनि अनिटि, अनुनासिकलोपे, गतिशब्द—

।

अव्युदपादिपाताम्. ❀

सुधानिमिचसुराऽमुरस्रमरसंहारिथरासनतया सु-शोभनं धनुस्स्येति—२०

( सुधन्वा ).

( १ ) “धन, धान्ये” उप्तिरित्यनुवृत्तौ, धा० जुहो०कौ०पृ०४५२

( २ ) “अर्तिपूवपियजितनिधनितपिभ्यो निव्” उणा० पा० २

कौ०पृ०६२४

इति असिः. निव्. निच्चादाद्युदात्तः. सुपूर्वो बहुव्रीहिः.

२५

निरु०— ५७१ धर्मे प्रत्ययिततमो ( गतिसत्तम ) उच्यते ॥ ४४० ॥

५७२ सुशोभनं धनुर्यस्य ( सुधन्वा ) परिकीर्तितः ।

श्लो० ६१ ( ५१२ ) ना० ५७३ खण्डपरशुः ।

( ५७३ ) खण्डपरशुः,

ॐ खण्डपरशवे नमः ।

भा०—( १ ) “धनुषश्च” इति समासान्तो नञ्. ॐ ५।४।१३२॥

५ कौ०पृ० १६९

( २ ) “ तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ”

( ३ ) “ नरस्तनो वरकटकाम्यतूपणैर्महेषुभिः पवनपदं  
समावृणोत् ” इति. ॐ

परशुना रौद्रसंग्रामखण्डनात्—

१०—( खण्डपरशुः ). तत्रैव,

( १ ) “ अथ रुद्रविधातार्थमिषीकां नर उद्धरन् । मन्त्रैश्च संयु-  
योजाशु सोमवत् परशुर्महान् ॥ क्षिप्तश्च सहसा रुद्रे खण्डनं प्राप्तवांस्त-  
दा । ततोहं खण्डपरशुस्ततः परशुखण्डनात् ”

इति. ॐ भा०शा० ३४४—८६।

१५ निर्व०— ततः,

( ३ ) “ धनुषश्च ” इत्यनुवर्तमाने, ५।४।१३२॥कौ०पृ० १६९

( ४ ) “ वा संत्रायाम् ” ५।४।१३३॥कौ०पृ० १६९

इत्यनङ् पाक्षिकस्तमासान्तः. हिन्त्वादन्त्यादेशः. तत उवर्णस्य यण्  
वकारः. नान्तलक्षणो दीर्घः इत्यादि. ॐ

२० स एवार्पनिर्वचनात् खण्डः रौद्रसंग्रामखण्डनः

परशुः परश्वधोऽस्येति—

( खण्डपरशुः ).

( १ ) “ शू, हिंसायाम् ” धा०क्यादिः कौ०पृ० ४७६

परशब्दे उपपदे कुप्रकरणे,

२१ निरु०— ५७३ तीव्रकोपात् परशुना रौद्रसंग्रामखण्डनात् ॥४४१॥

इत्युक्तः ( खण्डपरशु ) नेमार्णश्लोकरनाशकः ।

( ५७४ ) दारुणो,

ॐ दारुणाय नमः ।

भा०— एवं बाह्याभ्यन्तरारिदारुणात्— ( दारुणः ).

( १ ) “ क्वृदारिभ्य उनन् ” ॐ उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२७५

निर्व०—( २ ) “ आङ्गारयोः खनिशृभ्यां ङिच्च ” उणा० पा० १  
कौ० पृ० ६११

इति, कुः. सङ्घिच. टेलोपः. पृणातेरचि परशब्दो व्युत्पादितः.

( ३ ) “ खनु, अवदारणे ” धा० भादिः कौ० पृ० ४२१

( ४ ) “ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ” इति स्थिते, ३।४।७५॥ कौ० १०  
पृ० ६४५

( ५ ) “ यमन्ताडुः ” इति, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१५

करणे कर्तरि वा डः. बाहुलकात्त डस्येत्मज्ञा.

( ६ ) “ नेडुशि० ” इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८३

अनुस्वारपरसवर्णौ. द्रुत्वस्यासिद्धत्वान्न च विप्रतिषेधः. १५

( ७ ) “ पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ”

इति हि स्थितिः. यद्वा,

( ८ ) “ स्वडि, भेरने ” चुरादिः, इदित्. नुमादि. धा० चुरा०

कौ० पृ० ४८१

ततो णिचि पचाद्यच्. णेलोपः. इदित्करणाद्विज्ञाणिचः. २०

पाक्षिकत्वे तु तटोपवर्जमन्यत्राद्यच्. लिङ्गत्वं तूपपादयिष्यते. ॐ

एवं शीषणः. बाह्यानाभ्यन्तराध्वारीन् दारयति विदारयतीति—

( दारुणः ).

( १ ) “ ड्, विदारणे ” धा० कयादिः कौ० पृ० ४७३

णिच् वृद्धिः. स्वरत्वम्. ततः,

२५

निरु०— ५७४ बाह्याभ्यन्तराध्वर्याणां दारुणादपि ( दारुणः ) ॥ ४४२ ॥

( ५७५ ) द्रविणप्रदः, ।

ॐ द्रविणप्रदाय नमः ।

भा०— अथ व्यासावतारः,

५ समग्रं शास्त्रतदर्थरूपद्रविणं प्रददातीति—

( द्रविणप्रदः ). यथा,

( १ ) “ बहन्वै वामहस्तेन सर्वशास्त्रार्थसंचयम् । दक्षिणे-  
न च शास्त्रार्थानादिशंश्च यथास्थितान् ”

इति तद्ध्याने. ❀

१० परविद्यया दिवि च परमपदे स्थितं स्वतत्त्वरहः स्पृशतीति—

निर्व०—(२) “ कृवृदारिभ्य उनन् ” इति, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२७,

उनन्. णिलोपः. णत्वम्. ❀

अथ व्यासावतारः. तद्ध्यानविधिना द्रविणं समग्रं शास्त्रतदर्थरूपं  
धनं प्रददातीति—

१५ ( द्रविणप्रदः ).

( १ ) “ बुदाञ्, दाने ” प्रपूर्वः बा० जुहो० कौ० पृ० ४५१  
क इत्यनुब्रुतौ,

( २ ) “ भ्रे दाज्ज्ञः ” इति कर्मण्युपपदे ३।२।६॥ कौ० पृ० ५७२  
भ्रोपसृष्टादस्मात् कः. आहोपः.

२० ( ३ ) “ द्रु, गतो ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२६

( ४ ) “ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ” इति इनन्. उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१  
गुणः. अच्. णत्वम्. ❀

मन्त्रवर्णाद्विदितपदार्थतया, दिवि परमे पदे ततश्च तदधिकरणकं  
स्वतत्त्वं रहः स्पृशतीति—

२५ निरु०— ५७५ शास्त्रं तदर्थं द्रविणं प्रददाति जनाय यः ।

व्याप्तो भूत्वा हरिस्साक्षाद् ( द्रविणप्रद ) उच्यते ॥ ४४३ ॥



( ५७६ ) दिविस्पृक्,

ॐ दिविस्पृशे नमः ।

भा०— ( दिविस्पृक् ).

( १ ) “ स्पृशोऽनुदके किन् ” ३ । २ । ५८ ॥ कौ० पृ० ७९ ६

( २ ) “ हलदन्तात् ” इत्यलुक्. ६ । ३ । ९ ॥ कौ० पृ० १८७

( ३ ) “ विदितपरमार्थः ” इति तन्मन्त्रे. ॐ

निर्व०— ( दिविस्पृक् ).

“ स्पृश, संपर्शने ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६९

( १ ) “ स्पृशोऽनुदके किन् ” ३ । २ । ५८ ॥ कौ० पृ० ७९ १०  
इति किन्.( २ ) “ किन्प्रत्ययस्य कुः ” ८ । २ । ६२ ॥ कौ० पृ० ६८  
इति कुत्वस्यासिद्धत्वात्.( ३ ) “ ब्रश्च० ” इत्यादिना पूर्वं षः. ८ । २ । ३६ ॥ कौ० पृ० ५१  
तस्य जश्चेन डः. तस्य कुत्वेन गः- तस्य पाक्षिकचत्वेन कः. १५

( ४ ) “ दिवु, क्रीडादौ ” उणादिषु, धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२

( ५ ) “ संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्यात् ” श्लो० वा० ।  
इत्यादिन्यायावलम्बनात्.

( ६ ) “ दिवेर्दिविः ” इति न्यासोहितसूत्रेण दिविः. उणा० सूत्रम् ।

टिलोपः. ततो ङिः. तस्यालुक्प्रकरणे, २०

( ७ ) “ हदुत्प्यां च ” ८ । ३ । ९४ ॥ कौ० पृ० १८७

इति सत्यपि प्रतिपदोक्ते तस्यासंज्ञार्थत्वात्, इह

( ८ ) “ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ” ६ । ३ । ९ ॥ कौ० पृ० १८७

इत्यलुक्.

निर्ह०— ५७६ परया विद्यया यः स्वं स्पृशतीति परे यदे । २५

( दिविस्पृक् ) सोच्यते नित्यम्—

{ ५७७ } सर्वदृग्, ( ५७८ ) व्यासो,  
{ २०१ }

ॐ सर्वदृशे नमः । ॐ व्यासाय नमः ।

६ भा०—अन्यदपि सर्वं वैभवं पश्यतीति—

( सर्वदृक् ).

( १ ) “ दृशेध्वेति वक्तव्यम् ” इति किन्प्रत्ययः.

( २ ) “ किन्प्रत्ययस्य कुः ” इति कुत्वम्. ८।२।६२॥ कौ०पृ०६८

( ३ ) “ विदुषे ” इति तन्मन्त्रे. ❀

१० ( १ ) “ युगानुसारबोधानामखेदजननाय वै । विभजंस्तु चतुर्धा  
वै वेदमेकं त्रिकालवित् ” इति—

( व्यासः ). ❀

निर्व०—मन्त्रवर्णाद्वैदुष्येणान्यच्च सर्वं वैभवं पश्यतीति—

( सर्वदृक् ).

१५ ( १ ) “ दृशिर्. प्रेक्षणे ” धा० १वादिः. कौ०पृ० ४३०

( २ ) “ दृशेध्वेति वक्तव्यम् ”

इति, किन्. क्विच् वा. पङ्गकाः प्राग्वत्. सर्वशब्दो व्याख्यातः.

अन्यदप्यत्र वक्तव्यं प्रागेव सप्रपञ्चमवोचाम. ❀

युगानुसारबोधानामखेदजननाय विभक्तवेदतया व्यस्यन्ते

२० विभज्यन्ते वेदाः अनेनेति—

( व्यासः ).

( १ ) “ असु, क्षेपणे ” विपूर्यः. धा० दिवा० कौ०पृ० ४५१

( २ ) “ हलश्च ” इति करणे घञ्. वृद्धिः. ३।३।१२१॥ कौ०पृ० ६६३

वेरिंकारस्य यण् यकारः. नान्नोः सांहितं जश्त्वम्. ❀

निरु०—५७७ ( सर्वदृक् ) सर्वदर्शनात् ॥ ४४४ ॥

५७८ यस्याश्रतुर्धा करणाद् ( व्यासः ) इत्युच्यते बुधेः ।

{ ५७९ } वाचस्पतिः, ( ५८० ) अयोनिजः, ॥  
{ २१८ }

ॐ वाचस्पतये नमः । ॐ अयोनिजाय नमः ।

ज्ञा०— पञ्चमवेदरूपायाः वाचः स्वामी—

५

( वाचस्पतिः ). ❀

सारस्वतावतारे भगवद्वाक्संभवत्वाद्—

( अयोनिजः ).

निर्व०—स एव पञ्चमवेदरूपाया वाचो भारत्याः पतिः स्वामीति—

( वाचस्पतिः ). भिन्नं पदम्. समस्तं वा.

१०

( १ ) “ पा, रक्षणे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

अतो ङ्यन्तः पतिरुक्तः.

( २ ) “ वच, परिभाषणे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( ३ ) “ क्तिवचि० ” इत्यादिना क्तिर् दीर्घः ३।२।१७८॥ कौ०

पृ० ६०७

१५

( ४ ) “ वचिस्वयि० ” इत्यादिना प्राप्तसंप्रसारणाभावश्च. ६।

१।१५॥ कौ० पृ० ४३२

ततो ङ्यन्तः. सोरुत्वम्. विसर्गः, तस्य पठ्याः

( ५ ) “ पतिपुत्र० ” इत्यादिना २।३।५३ ॥ कौ० पृ० १२१

सकारश्छान्दसः. तथा समासपक्षे पठ्याः अलुक् च. पञ्चमो २०

ह्ययं वेदः सर्वमिदं सविस्तरं प्रागेव प्रत्यपीपदाम. ❀

सारस्वतावतारे भगवद्वाक्संभवतया, योनौ भगे

जायत इति योनिजः स नेति— ( अयोनिजः ).

-

निरु०—५७९ वाचः पञ्चमवेदस्य स्वामी वाचस्पतिः स्मृतः ॥ ४४५ ॥

५८० सारस्वतावतारे हि भगवन्मुन्यसंभवात् ।

२५

स्मृतो ( ह्ययोनिजः ) इति वस्वर्णः कर्मनाशकः ॥ ४४६ ॥

श्लो० ॥ ६२ ॥ ( ५८१ ) त्रिसामा,

ॐ त्रिसाम्ने नमः ।

भा०—( १ ) “अथ भूयो जगत्सृष्ट्वा भोशब्देनानुनादयन् । सर-

५ स्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ” इति, ❀ भा० शा०-  
३५०—३७ ।

स्वगायकबृहद्रथन्तरवामदेव्यप्रधानसामकत्वात्—  
( त्रिसामा ).

स्वयं च स्वानुभवप्रीत्या तादृशि गायतीति—

१० निर्व०—( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ सप्तम्यां जनेर्ढः ” ३।२।१७ ॥ कौ० पृ० ५८५

इति, ङः. टिलोपः.

( ३ ) “ यु, मिश्रणे ” निप्रकरणे, धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

( ४ ) “ वहिभिश्चयुद्रुग्लाहात्वारिभ्यो निव् ” उणा० पा० ४ कौ०

१५ पृ० ६३४

इति, निः, निव्. तत्फलं चोक्तमेव. गुणः.

( ५ ) “ नेट्० ” इति, नेट्. ७।२।८ ॥ कौ० पृ० ५८१

नञ्-समासः नञो नलोपः. ❀

स्वगायकप्रधानानि त्रीणि सामानि बृहद्रथन्तरवामदेव्यान्यस्येति—

२० ( त्रिसामा ).

( १ ) “ पो, अन्तर्कर्मणि ” पस्सः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ आदचः० ” इति आत्वम्. ६।१।४५ ॥ कौ० पृ० ४२३

( ३ ) “ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ” इति, मनिन्. उणा० पा० ४

कौ० पृ० ६३९

२५ अनिट्. तस्तेर्ङी, त्रिशब्दश्चोक्तः. बहुव्रीहिः. नान्तलक्षणो दीर्घः.

इत्यादि. ❀

स्वयमपि स्वानुभवप्रीत्या सामानि तादृशि गायतीति—

निरु०—५८१ श्रोत ( त्रिसामा ) यश्चासी बृहदादित्रिसामकः ।

(५८२) सामगस्, (५८३) साम,

ॐ सामगाय नमः । ॐ साम्ने नमः ।

भा०—( सामगः ).

( १ ) “ गापोष्टक् ” इति टक्. तदनुभवाद्वादोपि हि ३ । २ । ८॥

कौ०पृ०५७२

साम गापयते,

( २ ) “ एतत्साम गायन्नास्ते ” इति. ❀ तै०उ०१०—५ ।

स्वगायकानामपि पापं स्यतीति—

१०

( साम ).

( १ ) “ षो, अन्तकर्मणि ” इति, धा०दिवा०कौ०पृ०४५४

( २ ) “ सातिष्याम्० ” इत्यादिना मनिच्. ❀ उणा०पा०४ कौ०

पृ०६३९

एवमपहतपाप्मनां परमगतिनिमित्तम्—

१५

निर्व०—( सामगः ).

( १ ) “ नै, शब्दे ” आत्वम्. धा०न्वादिः कौ०पृ०४२४

( २ ) “ गापोष्टक् ” इति, अनुपसर्गात् ३ । २ । ८॥ कौ०पृ०५७२

गायतेष्टक्. आतो लोपः. सामशब्दो निरुक्तः. नलोपः. ❀

स्वगायकानां पापं स्यति नाशयतीति—

२०

( साम ).

प्राग्वदेव सामशब्दः, नलोपश्च.

( १ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥

एवमपहतपाप्मनां परमगतिनिमित्ततया निर्वाणं निश्चेयसमिति—

निरु०—५८२ स्वयं स्वानुभवप्रीत्या गायतीति च(सामगः)। ४४७॥२५

५८३ स्वगायकानां कालुष्यनाशक ( साम ) ईस्तिः ।

( ५८४ ) निर्वाणम्, ( ५८५ ) भेषजम्,

ॐ निर्वाणाय नमः । ॐ भेषजाय नमः ।

५ भा०—( निर्वाणम् ).

( १ ) “ निर्वाणोवाते ” इति निपातितः. ❀ ८ । २ । ५० ॥

कौ०पृ०५८८

अतः असाध्यसंसारव्याधेः परमम्—

( भेषजम् ). स्तवराजे,

१० ( १ ) “ नारायणादपिगणास्तथा सिद्धा महोरगाः । देवादेवर्षयश्चैव  
यं विदुर्दुःखभेषजम् ” इति. ❀

निर्व०—( निर्वाणम् ).

तन्निमित्ततया चात्र तद्व्यपदेशः.

( १ ) “ वा, गतिगन्धनयोः ” निपूर्वः क्तः. धा०अदा०कौ०

१५ पृ०४४३

ततो निष्ठातस्य,

( २ ) “ निर्वाणोवाते ” अवाते कर्तरि निपातनात् नत्वम्. अनिद्.

८ । २ । ५० ॥ कौ०पृ०५८८

( ३ ) “ कृत्यचः ” इति णः. ८ । ४ । २९ ॥ कौ०पृ०५५६

२० ( ४ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्येवादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥

अतः असाध्यसंसारव्याधेः भेषजम् परममौषधमिति—

( भेषजम् ). ततः,

( १ ) “ क्षिपज्, चिकित्सायाम् ” धा० कण्डादिः कौ०पृ०५२१

( २ ) “ कण्डादिभ्यो यक् ” इति, स्वार्थे यक्. ततः क्तिप्. तन,

२५ ३ । १ । २७ ॥ कौ०पृ०५२०

निरु०—५८४ ( निर्वाण ) स्यात्परगतेर्निमित्त निर्गतेनसाम् ॥४४८॥

५८५ असाध्यभयरोगस्य ( भेषजं ) यत्सदौषधम् ।

( ५८६ ) भिषक्, । ( ५८७ ) संन्यासकृत्,

ॐ भिषजे नमः । ॐ संन्यासकृते नमः ।

भा०—सम्यग्विदितनिदानचिकित्साः—

५

( भिषक् ). ❀

कथं चिकित्सति, सात्त्विकेन संन्यासेन रजस्तमसी कृन्ततीति—

( संन्यासकृत् ).

निर्व०—(३) “यस्य हलः” इत्यर्धधातुके ६।४।४९॥ कौ० पृ० ५०४

यशब्दस्य संधातस्य लोपः, स च,

१०

( ४ ) “आदेः परस्य” इति यकारमात्रस्य १।१।५४॥ कौ० पृ० ७

( ५ ) “अतो लोपः” इत्यकारलोपः, ६।४।४८॥ कौ० पृ० ३९७

एवं सिद्धात् भिषज्शब्दात् तस्येदमिति संबन्धसामान्येन अण्,

वृद्धिरैकारः, तस्य च पृपोदरादित्वात् वर्णविकार एकारः—

आविष्टलिङ्गोयमित्यादि. ❀

१५

सम्यक् विदितनिदानचिकित्सतया भिषज्यति चिकित्सतीति

भिषक् वैद्य इति—

( भिषक् ).

निरुचे ह्ययं शब्दः १ ततोण्वर्जम्.

( १ ) “चोः कुः” इति, कुत्वं, गः. ८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८ २०

तस्य पाक्षिकमवसानचर्त्वम्. कः, इति चात्र विशेषः. ❀

कथं चिकित्सति तत्रोच्यते. संन्यासेन समीचीनेन सात्त्विकेन

भवचिकित्सारूपेण भर्तारं भरन्यासेन रजस्तमसी कृन्ततीति—

( संन्यासकृत् ).

निरु०—५८६ भवरोगनिदानज्ञो योऽसौ (भिषगु) दीरितः॥ ४४९॥ २५

५८७ त्यागेन सात्त्विकेनाशु रजस्तमसः पदम् ।

यः कृन्तति स ( संन्यासकृत् ) नवार्णो मनुस्मृतः ॥ ४५० ॥

( ५८८ ) शमः,

ॐ शमाय नमः ।

भा०— भर्तारि भरन्यासः. संन्यासः. स हि भवचिकित्सा.

५ ( १ ) “ वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्थाः ” तै०उ० ११-२२।  
इत्यादिश्रुतेः. ❀

तदर्थम्

( १ ) “ भोक्तारं यज्ञतपसाम् ” इत्यादिना, गी०५-३७।

इच्छाभयक्रोधशान्त्युपायमाचष्ट इति—

१० ( शमः ).

( १ ) “ तदाचष्ट ” इति णिच्. चुरादिगणसूत्रम् कौ०पृ०४९०  
पचाद्यचि कृते-रूपम्. ❀निर्व०— ( २ ) “ कृती, छेदने ” किप्. अगुणः. धा० तुदा०  
कौ०पृ०४७०

१५ ( ३ ) “ असु, क्षेपणे ” धा० दिवा० कौ०पृ०४५९

निपूर्वः, भावे घञ्. वृद्धिः. नेरिकारस्य यण् यकारः.

ततस्संपूर्वः कर्मधारयः. अनुस्वारपाक्षिकपरसवर्णा.

जश्त्वचत्वे. ❀

तदर्थं शमं तदुपादेयतद्वचपदेशादिच्छाभयक्रोधशान्त्युपाय-

२० माचष्टे इति—

( शमः ).

( १ ) “ शमु, उपशमे ” भावे घञ्. धा० दिवा० कौ०पृ०४५९

( २ ) “ नोदान् ” ७।३।३४॥ कौ०पृ०५४२

इत्यादिना न वृद्धिः. ततश्शमशब्दात्,

२५ ( ३ ) “ तत्करोति तदाचष्टे ” चुरादिगणसूत्रम्, कौ०पृ०४९०  
इति, णिच्.

निरु०— ५८८ अनुदृक्तः ( शमः ) प्रोक्तः—



( ५८९ ) शान्तः,

ॐ शान्ताय नमः ।

भा०— स्वयं च—

( शान्तः ).

सत्यपि समुद्रेकहेतौ महिमसमुद्रे निस्तरङ्गसमुद्रवदनुद्रिक्तः. तद्वर्शिनां  
हि प्रभावः. यं जगौ पतञ्जलिः,

( १ ) “ तत्सन्निधौ वैरत्यागः ” इति , पात० सू० ४—३५ ।

अर्वाचीनश्च.

( २ ) “ परितः पटुविभेदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् । १०

मधुरैरवशानि लम्भायन्नपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ” ❀ किरा०

२—५५ ।

ततः ❀ व्युत्थितचित्तैः शुभाश्रयभूतैरस्मिन्निधीयत इति—

❀ पा० सू० ४—२९ ।

निर्व०— ( ४ ) “-णाविष्टवत् ” ६।४।१५५॥कौ०पृ० ३१० १५

इति , टिलोपः. ततः पचाद्यच्. णिलोपः. ❀

स्वयं च सत्यपि समुद्रेकहेतौ महिमसमुद्रे निस्तरङ्ग-

समुद्रवदनुद्रिक्ततया शाम्यतीति—

( शान्तः ).

पूर्ववद्भातुः. कर्तरि क्तः. उदित्वेन क्त्वायां वेट्कत्वादिह नेट्. २०

( १ ) “ अनुनासिकस्य किञ्चलोः किति ” ६।४।१५॥कौ०पृ० ५१५

इति, किति दीर्घः. अनुस्वारादि. ❀

अतो व्युत्थितचित्तैः निधीयते शुभाश्रयभूतेऽस्मिन् इति—

निरु— ५८९ ( शान्तो ) ऽविकृतमानसः ।

( ५९० ) निष्ठा, ( ५९१ ) शान्तिः ,

ॐ निष्ठायै नमः । ॐ शान्तये नमः ।

५ भा०— ( निष्ठा ).

( १ ) “ आतश्चोपसर्गे ” इत्यङ्. ❀ ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

तत्र ❀ परमसमाधौ विस्मृतसर्वाधिकाराः शाम्यन्तीति—

( शान्तिः ). ❀ पा० सू० ३—५५ ।

निर्व०— ( निष्ठा ).

१० ( १ ) “ ढा, गतिनिवृत्तौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२४

निपूर्वः पस्तः. टोस्तुः.

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ आतश्चोपसर्गे ” ३।३।१०६॥ कौ० पृ० ६६०

इत्यधिकरणे अङ्. आलोपः.

१५ ( ४ ) “ उपसर्गात्सुनोति० ” ८।३।६५॥ कौ० पृ० ३८४

इत्यादिना पत्वम्. दृत्वम् स्त्रियामतथावादि

आविष्टलिङ्गोयमित्यादि. ❀

तत्र परमसमाधौ विस्मृतसर्वाधिकाराः शाम्यन्ति अस्मिन्निति—

( शान्तिः ). धातुः प्राग्वत्.

२० ( १ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

इत्यनुवृत्तौ, अधिकरणे स्त्रियां क्तिन्.

( २ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

( ३ ) “ अनुनासिकस्य० ” ६।४।१५॥ कौ० पृ० ५१५

इति, दीर्घः. अनुस्वारपरसवर्णौ लिङ्गं प्राग्वत्. ❀

२५ निरु०—५९० निष्ठायते ह्यर्थिनां यो हृदि (निष्ठा) स कथ्यते ॥ ४५१॥

५९१ सर्वाधिकाराः शाम्यन्ति समाधौ परमे धतः ।

अतः ( शान्ति ) इति श्लोक ऋत्वर्णो न किञ्चो मनुः ॥ ४५२ ॥

( ५९२ ) परायणम्, ॥

ॐ परायणाय नमः ।

भा०— समाहितानां परमयनम् अव्यवहितप्रापिका परमा  
भक्तिरस्मात् इति—

५

( परायणम् ). यथा,

( १ ) “ निर्ममः शान्तः ” इत्युपक्रम्य, गी० १८—५३।

( २ ) “ मद्भक्तिं लभते पराम् ” इत्यन्तम्. गी० १८—५४।

( ३ ) “ भक्त्या त्वनन्यया शक्यः ” इति च. ॐ गी० ११—५४।

एवं स्वभक्तिभावनाशुभानि

१०

ॐ यमसमाध्यवधोनि अष्टाङ्गानि. पा०सू० ३—२९।

तस्मात् इति—

निर्व०— तत्र समाधिमतां परम् अतिशयितम् अयनम् अव्यवहित-  
प्रापिका परमा भक्तिरस्मादिति—

( परायणः ). ( परायणं ) वा.

१९

( १ ) “ इण्, गतौ ” वा० अदा० कौ० पृ० ४४१

( २ ) “ अय, गतौ ” वा धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४०२

करणे ल्युट् योरनः. एतेर्गुणायोदेशौ च. पृणातेः

पचाद्यच्. गुणो रपरः. सांहितिको दीर्घः—

( ३ ) “ पूर्वपदात् ” इति, णत्वम्. ऋबपठे ८।४।३॥ कौ० २०

पृ० १६७

( ४ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. यद्वा, ॥ महाभाष्ये ॥

तेषां परमुत्कृष्टम् अयनं तादृशपरमभक्त्युत्पादकं

स्थानमिति तत्पुरुषः. आविष्टलिङ्गोयम्. ॐ

निरु०— ५९२ यस्मात्तु परमा भक्तिः चरमप्रापिका मता ।

२५

तस्मात् ( परायण ) मिति स्मृतो ह्यष्टाङ्ग उत्तमः ॥ ४५३ ॥

श्लो० ॥ ६३ ॥ { ५९३ } शुभाङ्गः, ( ५९४ ) शान्तिदः,

ॐ शुभाङ्गाय नमः । ॐ शान्तिदाय नमः ।

५ भा०— ( शुभाङ्गः ).

स हि स्वयोगयोगक्षेमवहः. ❀

एवं निष्पन्नभक्तिभ्यः अप्रतिप्रसवनिर्मूलितभवोपप्लवां स्वसायुज्य-  
रूपां शान्तिं ददाति इति—

( शान्तिदः ). यथा,

१० ( १ ) “ विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ”  
इति, श्वे० उ० २—७।

निर्व०— एवं तस्य स्वयोगक्षेमवहतया शुभानि स्वभक्तिभावना-  
शोभनानि अङ्गानि यमादिसमाध्यवधीनि अष्टाङ्गान्यस्मादिति—  
( शुभाङ्गः ).

१५ अङ्गिर्गतिकर्मा. इदित्वाशुमिर्त्यादि. पचाद्यच्.

( १ ) “ शुभ शुम्भ, शोभार्थे ” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६६

इगुपधलक्षणः कः अगुणः. दीर्घः. ❀

एवं निष्पन्नभक्तिभ्यः अप्रतिप्रसवोऽन्मूलितभवोपप्लवां स्वसायुज्यरूपां  
शान्तिं ददातीति—

२० ( शान्तिदः ).

निरु०— ५९३ स्वशक्त्युद्भवकल्याणयमाद्यष्टाङ्गसंभवः ।

यस्मात् ( शुभाङ्गः ) सप्रोक्तः समागो ध्यानदायकः ॥ ४५४ ॥

५९४ एवं निष्पन्नभक्तिभ्यः शान्तिं सायुज्यसंज्ञिकाम् ।

महानन्दां ददातीति ( शान्तिदः ) परिकीर्तितः ॥ ४५५ ॥

{ ५९५ } सप्ता,  
{ ९९० }

ॐ स्रे नमः ।

ज्ञा०—( २ ) “ मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शा-  
श्वतम् ” गो० १८—५९।

( ३ ) “ तमोशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्यात्मानं शान्तिमत्यन्त-  
मेति ” इत्यादि. ॐ श्वे० उ० ३—११।

एवं मुमुक्षून् मुञ्चन् संसृक्षूश्च प्रचितचिरन्तनकर्मवैचित्र्योचित-  
परिकरैर्योजयन् सृजतीति—

( सप्ता ).

( १ ) “ सृजिदृशोर्ज्ञान्यमकिति ” इत्यम्. ॐ ६।१।५८॥

कौ० पृ० ४३०

निर्व०—( १ ) “ दुदाञ्च, दाने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ आतोनुपसर्गे० ” ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

इति, कः. आहोपः. शमेर्भावे क्तिन्. अन्यदनुपदमेवावादि. ॐ १५

इत्थं मुमुक्षून् मुञ्चन् संसृक्षूश्च प्रचितचिरन्तनकर्मवैचित्र्योचित-  
परिकरैर्योजयन् सृजतीति—

( सप्ता ).

( १ ) “ सृज, विसर्ग ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६९

तृच्. अनिद्.

( २ ) “ सृजिदृशोर्ज्ञान्यमकिति ” ६।१।५८॥ कौ० पृ० ४३०

इति, झलादावकिति. अम्. मित्वादन्त्यादचः परः. क्तो  
यण् रेफः.

( ३ ) “ व्रश्चन्नस्त्रसृज० ” ८।२।३६॥ कौ० पृ० ५१

इत्यादिना पत्वम्. टुत्वम्. अनङित्यादि. ॐ

निर्ह०—५९५ कर्मवैचित्र्यतस्मृष्टीन् ( सप्ता ) स्यात्सृजतीति यः ।

{ ५९६ }  
{ ८१३ } कुमुदः,

ॐ कुमुदाय नमः ।

भा०— एवं सृष्टस्य आवल्लस्तम्बस्य उच्चावचशब्दस्पर्शादिभोगवती  
५ भूमिः कुः, प्राकृतमण्डलं तत्र भोक्तृन् भोजयन् मोदत इति—  
( कुमुदः ).

मूलविभुजादित्वात् कः.

( १ ) “ अनीशश्चात्मा वध्यते भोक्तृभावात् ” श्वे० उ० १-८।

( २ ) “ ज्ञाज्ञौ द्रावजावीशनीशौ ” इति. ❀ श्वे० उ० १-९।

१० तत्र कौ कुत्सितं वा वलन्ते आससारं भ्राम्यान्ति इति कुवलाः जीवाः  
ते स्वदेहेन्द्रियादौ आपेक्षिकाभिमानिका ईशाश्चेति कुवलेशाः तांस्तथा  
नियच्छन्त्यातीति—

निर्व०— एवं कौ आवल्लस्तम्बं सृष्टस्य उच्चावचशब्दादिभोगवत्यां  
भूमौ तदुपलक्ष्ये प्राकृतमण्डले तदधिकरणभूतान् भोक्तृन् भोजयन्  
१९ मोदते इति—

( कुमुदः ).

( १ ) “ मुद. हर्ष ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८२

( २ ) “ मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ” इति ३।२।५॥ कौ० पृ० ५७१

तस्याकृतिगणत्वात् कः. इगुपधलक्षणो वा गुणः.

२० ( ३ ) “ कै, शब्दे ” आत्वम्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४

( ४ ) “ कुर्मश्च ” इति चकारात् उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

बाहुलकाद्वान्यतोपि कुः. आहोषः. ❀

निरु०— ५९६ कौ प्राकृते मण्डले यत्स्वभोक्तृनपि भोजयन् ॥ ४५६ ॥  
मोदते यस्मदा कालं ( कुमुदः ) स तु गीयते ।

( ५९७ ) कुवलेशयः ।

ॐ कुवलेशयाय नमः ।

भा०— ( कुवलेशयः ) .

( १ ) “ आतोनुपसर्गे कः ” ॐ ३ । २ । ३ ॥ कौ० पृ० ५७० ५

निर्व०—तत्र कौ भूमौ कुत्सितं वा वलन्ते आसंसारं भ्राम्यन्ति इति  
कुवलाः जीवाः, ते च ते ईशाः, देहेन्द्रियादावाग्निमानिकाः स्वा-  
मिनश्चेति कुवलेशाः तांस्तथा नियच्छन् यातीति वा.

उक्तव्युत्पत्त्या कुवलो जीवः, जातावेकवचनम्, तत्र  
तन्निपच्छन् शेते इति वा—

१०

( कुवलेशयः ) .

पूर्वत्र ,

( १ ) “ या, प्रापणे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( २ ) “ आतोनुपसर्गे ” इति कः आद्योपः. ३ । २ । ३ ॥ कौ० पृ० ५७०

( ३ ) “ ईश, ऐश्वर्ये ” इगुपभलक्षणः कः. धा० अदा० कौ० पृ० ४३८ १९

( ४ ) “ वल वल्ल, संवरणे संचरणे च ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०३

पचाद्यच्. एकत्र कुशब्दो निरुक्तः. अन्यत्राप्ययम्-सांहितो

गुणः. अपरत्र ,

( ५ ) “ शीङ्, स्वने ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३८

( ६ ) “ अधिकरणे शेतेः ” इत्यच्. ३ । २ । १५ ॥ कौ० पृ० ५७३ २०

गुणायादेशौ, व्युत्पादितात् कुवलशब्दात् किः सप्तमी

तस्याश्वालुक्प्रकरणे ,

( ७ ) “ शयवासवासिष्यकालात् ” ६ । ३ । १८ ॥ कौ० पृ० १८८

इति अलुक् पाक्षिकः. ॐ

निरु०—५९७ कुत्सितं वलमेपां ते कुवला जीवसंज्ञिताः ॥ ४५७ ॥ २५

देहेन्द्रियादेरीशास्ते कुवलेशा इति स्मृताः ।

यस्तान्निपच्छन् यातीति ( कुवलेशय ) उच्यते ॥ ४५८ ॥

( ५९८ ) गोहितो, { ५९९ } गोपतिः,  
४९७

ॐ गोहिताय नमः । ॐ गोपतये नमः ।

५ भा०— गोः, प्रकृतेः संसारबीजावापे क्षेत्रीभूतायाः

हितः- व्यवस्थापकः— ( गोहितः ).

( १ ) “ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सञ्च विचैति सर्वम् । तमीशानम् ” श्वे० उ० ४—११ ।

( २ ) “ गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ” मन्त्रोप० । ३३०—१८ ।

१० ( ३ ) “ सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत् ” मन्त्रोप० ३३०—१७ ।  
इति. ❀

भोगभूमेः स्वर्गस्यापि पतिः— ( गोपतिः ).

निर्व०— तथा, गोः संसारबीजावापक्षेत्रभूतायाः प्रकृतेः हितः.

तदधिष्ठानेन तस्याः कार्यकरतया व्यवस्थापकः इति—

१५ ( गोहितः ).

( १ ) “ हि, गतौ ” कः. अगुणः. अनिट्. धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( २ ) “ गम्ल्ठ, गतौ ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४३०

( ३ ) “ गमेडोः ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२

इति, डोः. टिलोपः.

२० तथा, गोः भोगभूमेः स्वर्गस्यापि पतिः स्वामीति—  
( गोपतिः ).

( १ ) “ पातेडतिः ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४२

व्युत्पादितश्चाय. तथा गोशब्दश्च. ❀

निरु०— ५९८ संसारबीजक्षेत्रस्य प्रकृतेः स्थापकश्च यः । स ( गोहितः )

२५ ५९९ स्वर्गभूमेः पतित्वाद् ( गोपतिः ) स्मृतः ॥ ४५९ ॥



{ ६०० } गोप्ता,  
{ ४९८ }

ॐ गोप्ते नमः ।

भा०— अस्य कर्मफलचक्ररक्षिता—

५

( गोप्ता ), ❀

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्गमिश्रसूनोः-  
श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-श्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य  
श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे  
भगवद्गुणदर्पणे  
पष्ठं शतकं समाप्तम् ।

१०

निर्व०—अस्य कर्मफलचक्रस्य रक्षितृतया तद्रोषायति रक्षतीति—

( गोप्ता ),

( १ ) “ गुप्, रक्षणे ” तृच्. धा० ङ्वा० कौ० पृ० ३९७

( २ ) “ आयादयः० ” ३। १। ३३ ॥ कौ० पृ० ३९७

२५

इत्यस्य वैभाषिकतया वाऽऽप्यप्रत्ययः. ऊदित्वाद्देट्.

कोयमित्यस्यधाम. अनङित्यादि. ❀

इति कुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-  
वरददेशिकतनयवरदगुरुवरसूनु-वरदाचार्यमूरिविरचिते

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

२०

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे भवन्नामसहस्रनिर्वचने  
पष्ठं शतकं संपूर्णम् ।

निर्व०— ६०० यः कर्मफलचक्रस्य ( गोप्ता ) हि परिपालनात् ।

## अथ सप्तमशतकप्रारम्भः ।

( ६०१ ) वृषभाक्षो, ( ६०२ ) वृषप्रियः, ॥

५ ॐ वृषभाक्षाय नमः । ॐ वृषप्रियाय नमः ।

भा०— तच्च धर्मद्वारेणेति—

( वृषभाक्षः ).

फलवर्षी वृषभो धर्मः, सोक्षः संसारचक्राधारो यस्मात्. ❀

एवं प्रवर्तकधर्मो प्रियावस्येति—

१० ( वृषप्रियः ).

निर्व०— तच्च धर्मद्वारेणेति वृषभः, फलवर्षी धर्मः— अक्षः अस्य  
रथावयववाचिनः आधारेणलक्षणतया संसारचक्राधारोऽस्मादिति—  
( वृषभाक्षः ).

( १ ) “ अक्षू, व्याप्तौ ” पचाद्यच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०८

१५ ( २ ) “ वृष, सेचने ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१०

( ३ ) “ कृशृशालिकलिगर्दिभ्योऽभच् ” उणा०पा० ३ कौ०पृ०६३०  
इति वर्तमाने,

( ४ ) “ ऋषिवृषिभ्यां कित् ” उणा०पा० ३ कौ०पृ०६३०

इति अभच्, कित्. अगुणः. दीर्घः. ❀

२० एवं वृषो प्रवर्तकनिवर्तकौ धर्मौ प्रियाविष्टावस्येति—

( वृषप्रियः ).

निरु०— ६०१ यस्याक्षो वृषभो धर्मो ( वृषभाक्ष ) स्त उच्यते ॥ ४६० ॥

६०२ धर्मो प्रियो तावस्येति प्रवर्तकनिवर्तकौ ।

( वृषप्रिय ) स्म विज्ञेयो हाटार्णः फलदो मनुः ॥ ४६१ ॥

श्लो० ॥ ६४ ॥ ( ६०३ ) अनिवर्ती,

ॐ अनिवर्तिने नमः ।

भा०— तत्प्रियत्वेन हि द्वैधानां कर्मणां धर्मत्वम्.

तत्प्रियत्वख्यापनमेव च विध्यर्थः. इदञ्च

५

( १ ) “फलमत उपपत्तेः ” इत्यत्र न्यरूपि. ब्र० सू० ३-२-३७ ।

तथा च द्रमिडाचार्याः,

( २ ) “ फलसंविभक्त्या हि कर्मजिरात्मानं पिप्रोषन्ति. स प्रीतो-  
लं फलाय इति हि शास्त्रे मर्यादा ” इति. ॥ द्रमिडाचार्याः ॥

अतः कर्मतत्संस्कारशक्त्यपूर्वभावनाविधि-

१०

पक्षा उपेक्ष्याः. ❀

तत्र प्रवृत्तिकर्मरतानां धूमादिपितृयाणपुनरावृत्त्या

संसारान्न निवर्तयतीति—

( अनिवर्ती ).

निर्व०—( १ ) “प्रोञ्ज, तर्पणे कान्तौ च” धा० जयादिः कौ० पृ० ४७४ १५

( २ ) “ इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः ” ३।१।१ ३५ ॥ कौ० पृ० ५५७

इति कः. अगुणः.

( ३ ) “ अचिभ्रुयातु० ” इति एः इयङ्. ६।४।७७ ॥ कौ० पृ० ४५

( ४ ) “ डिच्च ” इत्यन्तादेशः. १।१।५३ ॥ कौ० पृ० ७

( ५ ) “ वृष, सेचने ” तेनैव कः. नुदादिलक्षणो वा. अगुणः. ❀ २०

वा० त्वादिः कौ० पृ० ४१०

द्वैधानामपि कर्मणां तत्प्रियत्वेन हि धर्मत्वम्. तत्र

प्रवृत्तिरतान् धूमादिना पितृयाणेन पथा पुनरावर्तयन्

संसारान्निवर्तयतीति—

( अनिवर्ती ).

२५

निरु०— ६०३ पितृयाणप्रवृत्तानां संसारान्न निवर्तनात् ।

( अनिवर्ती ) समाम्यातो ह्यज्ञार्णोऽनयदो मनुः ॥ ४६२ ॥

( ६०४ ) निवृत्तात्मा,

ॐ निवृत्तात्मने नमः ।

भा०— ग्रहादित्वाणिनिः. एवं कामीत्यादयः. अतो हि संसारा-  
५ नुच्छेदः. यथा,

( १ ) “ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णष्वण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र वा-  
न्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ” गी०८-५ ।

( २ ) “ कृतात्ययेनुशयवान् ” ब्र० सू० ३-१-८ ।

इत्यादौ चैतद्व्याचारि. ❀

१० ततो निवृत्तानिवृत्तधर्माणोऽप्यात्मानोऽस्येति—

( निवृत्तात्मा ). ❀

निर्व० ( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” निपूर्वः. धा० ङ्वादिः कौ०पृ०४१२

णिच्. गुणः. स्परः. ततः,

( २ ) “ नन्दिग्रहिषचादित्यो ल्युणिन्यचः ” ३।१।१३४॥कौ०

१५ पृ० ५६७

इति ग्रहादित्वाणिनिः. णिलोपः. नञो नलोपः.

इन्नन्तदीर्घः. “इत्यादि. ❀

ततो निवृत्ताः निवृत्तिधर्माणोऽप्यात्मानोऽस्येति—

( निवृत्तात्मा ).

२० आत्मा व्युदपादि.

( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” धा० ङ्वादिः कौ०पृ०४१२

निपूर्वः. कर्तरि क्तः. अगुणः. उदित्वान्निष्ठायां नेट्.

दीर्घस्सांहितः, ततो भान्तदीर्घ इत्यादि. ❀

निरु०— ६०४ निवृत्तिधर्माणो यस्य ह्यात्मानस्तन्ति त स्मृतः ।

१५ ( निवृत्तात्मे ) त्यष्टवर्णो दुष्कर्मफलमोचकः ॥ ४६३ ॥

( ६०५ ) संक्षेपा ,

ॐ संक्षेपे नमः ।

भा०— तत्र प्रवृत्तान् संकुचितस्वाभाविकज्ञानप्रभावान् कर्तुं  
शीलमस्येति—

५

( संक्षेपा ). यथा ,

( १ ) “ यथा क्षेत्रज्ञशक्तिस्ता वेष्टिता नृप सर्वगा ” ॥ वि०पु०

६-७६-२ ।

इत्यादौ. ❀

निवृत्तानां तत्संकोचनविमोचनं क्षेमं करोतीति—

१०

निर्व०— तत्र प्रवृत्तिस्तान् तच्छीलः संक्षिपति स्वभाविकज्ञान-  
प्रभावाभ्यां संकोचयतीति—

( संक्षेपा ).

( १ ) “ क्षिप , प्रेरणे ” भा० तुदा० कौ०पृ० ४६४

संपूर्वः.

१५

( २ ) “ तृन् ” ३ । २ । १३५ ॥ कौ० पृ० ६०१

इति ताच्छीलिकस्तृन्. गुणः. अनिट्, अनडादि. समो मः

अनुस्वारः.

पाक्षिकः परसवर्णः. ❀

निवृत्तानां तु तत्संकोचनविमोचनलक्षणं क्षेमं कुशलं  
करोतीति—

२०

निरु०— ६०५ स्वाभाविकासंकुचितमेधायाश्च प्रकाशनम् ।

निवृत्तिधर्मणां कर्तुं शीलं यस्यास्ति सर्वदा ॥ ४६४ ॥

स ( संक्षेपे ) ति कथितः षडणो धीविकासदः ।

( ६०६ ) क्षेमकृत् , ( ६०७ ) शिवः , ।

ॐ क्षेमकृते नमः । ॐ शिवाय नमः ।

५ भा०— ( क्षेमकृत् ) . ❀

एवं सर्वबुभुक्षुमुमक्षुशिवंकरत्वात्

( शिवः ) . यथा ,

( १ ) “ संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ”

( २ ) “ पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः ”

१० ( ३ ) “ शिवश्शिवानामशिवोऽशिवानाम् ” इति . ❀ भा० उ० ४१-६ ।

अथ शिवत्वोपपादकानि . ईशितव्यादिभाजक-

लक्ष्मीवैल्लभ्यसौभाग्यचिह्नं श्रीवत्सोऽस्य वक्षसीति—

निर्व०— ( क्षेमकृत् ) .

करोतेः क्पि तुक् . अगुणः .

१५ ( १ ) “ क्षि , क्षये ” इत्यादि . धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९२

( २ ) “ अर्तिस्तुसुदुसृष्टुक्षिभुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ”

इति मन् . गुणः . अनिट् . ❀ उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

एवं सर्वं बुभुक्षवो मुमुक्षवश्च शेते शिवं करोस्मिन्निति—

( शिवः ) .

२० ( १ ) “ शङ् , स्वप्ने ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३८

( २ ) “ सर्वनिवृप्त्व० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इत्यादिना रन्प्रत्ययः . ह्रस्वश्चेत्याद्यवोचाम .

( ३ ) “ नेदुशि० ” इति नेट् . ❀ ७ । २ । ८ ॥ कौ० पृ० ५८१

निरु०— ६०६ असंकोचज्ञानरूपक्षेमस्य करणात्सताम् ॥ ४६५ ॥

२५ ( क्षेमकृत् ) चापि सर्वेषां—

६०७ शिवस्य कृष्णाच्च ( शिवः ) ।

( ६०८ ) श्रीवत्सवक्षाः,

ॐ श्रीवत्सवक्षसे नमः ।

भा०— ( श्रीवत्सवक्षाः ).

( १ ) “ श्रीवत्सवक्षाः ” इति. ॐ रा०यु० ११४—१५। ५

निर्व०— अथ शिवत्वोपपादकानि ईशितव्याद्विभाजकस्य लक्ष्मी-  
चौल्लभ्यसौभाग्यस्य चिह्नं श्रीवत्सः महापुरुषलक्षणश्चेतरोमावर्त-  
विशेषो वक्षसि हृदयेऽस्येति— ( श्रीवत्सवक्षाः ).

( १ ) “ वच, परिभाषणे ” असुन्नकरणे, धा०अदा० कौ०पृ० ४४३

( २ ) “ पचिवचिभ्यां सुट् च ” इति, असुन्. उणा०पा० ४कौ० १०

पृ० ६४१ तस्य सुट् च. टित्वादावयवः. अनिट्.

( ३ ) “ चोःकुः ” इति, झलि कुत्वम्. कः. ततः ८।२।३०॥

कौ०पृ० ६८

( ४ ) “ इण्कोः ” इत्यधिकृत्य, ८।३।५७॥कौ०पृ० ३४

( ५ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” ८।३।५९॥कौ०पृ० ३४ १६

इति, प्रत्ययावयवस्य सस्य पत्वम्.

( ६ ) “ वद, व्यक्तायां वाचि ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३४

( ७ ) “ वृत्तवदिह्निकमिकपिभ्यस्तः ” उणा०पा० ३कौ०पृ० ६२७

इति डः.

( ८ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. चत्वम्. ७।२।१९॥कौ०पृ० ६०८ २०

( ९ ) “ भिञ्, सेवायाम् ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२२

( १० ) “ क्तिञ्वाचि० ” इत्यादिना क्तिप् प्रत्ययो दीर्घश्च.

३।२।१७८॥कौ०पृ० ६०७

( ११ ) “ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ” २।२।३५॥कौ०पृ० १७३ ।

निरु०— ६०८ लक्ष्मीचौल्लभ्यसौभाग्यचिह्नं श्रीवत्सनामकम् २५

॥४६६॥

( श्रीवत्सवक्षा ) यस्यास्ति वक्षसीति स तु स्मृतः ।

( ६०९ ) श्रीवासः , ( ६१० ) श्रीपतिः ,

ॐ श्रीवासाय नमः । ॐ श्रीपतये नमः ।

९ भा०—( १ ) “ नित्यश्रीः ” इति— रा० यु० ११४-१५।  
तेन यत्सूच्यते तदुच्यते— ( श्रीवासः ) .

( २ ) “ श्रियो नित्यस्वैरविहारकल्पद्रुमोद्यानम् ”

( ३ ) “ तुल्याशीलवयोवृत्ताम् ” इतिवत्. ❀ रा०सु० १६-५।

तस्याः समुचितो नित्यस्वयंवरपतिः—

१० ( श्रीपतिः ) . यथा ,

( १ ) “ ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ ” पु०सू० ।

( २ ) “ अस्मेशाना जगतो विष्णुपत्नी ” ❀ श्रीसू० ।

निर्व०—इति सप्तमोग्रहणात् , अस्ति हि व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिः . अन्यथाप्युक्तम् . न च पूर्वनिपातः .

१५ ( १२ ) “ गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी ” २ । २।३५॥कौ०पृ० १७३

इति , निपातादेत्युक्तम् . असन्तलक्षण उपधादीर्घ इत्यादि. ❀

तेन च यत्सूचितं तदुच्यते . स्वस्वश्रियो नित्यस्वैरविहार-  
कल्पद्रुमोद्यानताया श्रीर्वसत्यस्मिन्निति—

( श्रीवासः ) .

२० ( १ ) “ वस , निवासे ” धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ४३२

( २ ) “ हलश्च ” ३ । ३ । १२१ ॥ कौ०पृ० ६६३

इत्यधिकरणे- षञ् . वृद्धिः . श्रीशब्दो व्याख्यातः . उत्तरना-  
प्येवमवशेषम् . ❀

तस्याः श्रियः पतिः नित्यस्वयंवरवृत्त इति—

२५ ( श्रीपतिः ) . पतिर्व्याख्यातः . ❀

निरु०—६०९ श्रियो विहारस्थानत्वात् ( श्रीवासः ) इति चोच्यते ॥ ४६७

६१० स्वयं श्रियः पतित्वेन वृत्तत्वात् ( श्रीपतिः ) स्मृतः ।



(६११) श्रीमतांवरः, ॥

ॐ श्रीमतांवराय नमः ।

भा०— तस्याः सादरपूर्णनिर्वर्णननित्यपात्रं भगवान् ; ब्रह्मादय-  
स्तु तन्त्रान्तरीयककटाक्षशीकरक्षणलक्ष्यम्. यथा ,

( १ ) “ शुक्लमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता । पश्यतां  
सर्वदेवानां ययौ वक्षस्थलं हरेः ॥ तयावलोकिता देवा  
हरिवक्षस्थलस्थया । लक्ष्म्या मैत्रेय सहस्रा परां निर्वृति-  
मागताः ” इति , वि० पु० १९— १०६ ।

तस्मात्—

( श्रीमतांवरः ). ❀

नित्यनूतननिर्व्याजप्रणयनरसश्रियं तस्यै ददातीति—

निर्व०—भगवतस्तत्सादरपूर्णनिर्वर्णननित्यपात्रतया श्रीमत्त्वम्.  
श्रियो नान्तरीयककटाक्षशीकरक्षणलक्ष्मीभावसमासादित-  
साम्राज्यलक्ष्मीकाणां ब्रह्मादीनां वरः श्रेष्ठ इति—

( श्रीमतांवरः ).

( १ ) “ वृत्र , वरणे ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( २ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” ३ । ३ । ५८ ॥ कौ० पृ० ६५३

इत्यप्. गुणो रपरः. श्रीशब्दात्

( ३ ) “ तदस्य० ” ५ । २ । ९४ ॥ कौ० पृ० ३२५

इति , मतुप्. तत आम्. अनुस्वारपाक्षिकपरमवर्णो. ❀

स्वस्य तज्जीवातुतया तस्यै श्रियं नित्यनूतननिर्व्याज-  
प्रणयनसंपदं ददातीति—

निरु०— ६११ देवानां श्रीमतां श्रेष्ठः (श्रीमतांवरः) उच्यते ॥ ४६८

श्लो० ॥ ६५ ॥ ( ६१२ ) श्रीदः, ( ६१३ ) श्रीशः,

ॐ श्रीदाय नमः । ॐ श्रीशाय नमः ।

५ भा०— ( श्रीदः ).

तस्या जीवातुरित्यर्थः, तच्छ्रयणेन हि सा श्रीर्निरुच्यते,

( १ ) “ न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव । मुहूर्तमपि  
जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ” रा० अयो० ५३-३१ ।

इति हि तस्याः प्रकृतिः.

१० ( २ ) “ विष्णोरेषानपायिनी ” वि० पु० १९-१४४ ।

( ३ ) “ अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ” रा०  
यु० १२१-१९ ।

( ४ ) “ अनन्या राघवेणाहम् ” रा० सु० २१-१५ ।

इति च. ❀

१५ ( १ ) “ श्रियश्श्रीश्च भवेदश्रया ” इति.

तस्या अपि तथा स्वनिदानत्वात् श्रीशः, यद्वा श्रीरेवास्यपि ईशा सर्वा-  
वस्थाव्यवस्थापिकेति—

( श्रीशः ).

निर्व०— ( श्रीदः ).

२० ददातेः कः. आहोपः. ❀

स्वस्य श्रियोपि श्रीत्वनिदानतया श्रियः ईशः. निर्वाहक इति वा, सा हि

( १ ) “ पुप्रधानेश्वरेश्वरी ” पा० सनत्कुमार-सं० ११३ ।

ततः श्रीरीशा सर्वावस्थाव्यवस्थापिका अस्मेति वा—

( श्रीशः ).

२५ निरु०—६१० योसौ श्रियै स्वप्रणयरसदः ( श्रीदः ) ईरितः ।

६१३ ( श्रीशः ) स्यान्निद्रय ईशत्वादीशा श्रीरस्य वा मतः ॥ ५६९ ॥

( ६१४ ) श्रीनिवासः, ( ६१५ ) श्रीनिधिः,

ॐ श्रीनिवासाय नमः । ॐ श्रीनिधये नमः ।

भा०—(२) “ आदावात्मगुणत्वेन योग्यरूपेण विग्रहे । आधार- ५  
कस्वरूपेण दासीभावेन वा सदा ”

( ३ ) “ पुं प्रधानेश्वरेश्वरी ” पा० सनत्कुमार-सं० ११३ ।

इति हि तस्याः नाम. ❀

दिव्यवल्ग्या इव कल्पद्रुमः तस्या नित्योपन्नः —

( श्रीनिवासः ). ❀

१०

रत्नमञ्जरीव मञ्जूपायां श्रीरस्मिन्निहितेति—

( श्रीनिधिः ). ❀

निर्व०— ईशः. कप्रत्ययान्त उक्तः. अनुकल्पे च स्त्रियामतटाप्.

दीर्घश्चेति विशेषः. तथा बहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वश्च दीर्घः. ❀

दिव्यवल्ग्या इव कल्पद्रुमः श्रियो निवासः. तस्या नित्योपन्न इति— १५

( श्रीनिवासः ).

वसतिर्निर्पूर्वः. पूर्ववदधिकरणे घञ् वृद्धिः. ❀

रत्नमञ्जरीव मञ्जूपायां श्रीनिधीयतेस्मिन्निति—

( श्रीनिधिः ).

( १ ) “ डुधाञ्, धारणपोषणयोः ” पा० जुहो० कौ० पृ० ४५१ २०  
निर्पूर्वः.

( २ ) “ कर्मण्यधिकरणे च ” ३।३।९३ ॥ कौ० पृ० ६५८

इति, योः किः. आहोयः. ❀

निर्ह०—६१४ नित्योपन्ननिवासत्वात् (श्रीनिवासः) श्रियः स्मृतः ।

६१५ श्रीरस्मिन्निहिता नित्यं (श्रीनिधिः) परिकीर्तितः ॥ ४७० ॥

( ६१६ ) श्रीविभावनः, । ( ६१७ ) श्रीधरः,

ॐ श्रीविभावनाय नमः । ॐ श्रीधराय नमः ।

१ भा०— सैवास्य विभावनी प्रख्योपख्याहेतुरिति—

( श्रीविभावनः ).

( १ ) “ अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ” इतिवत्. ❀

रा०आ० ३७—१८ ।

तां रत्नमिवाचिपं पुष्पमिव सुरभिम् इन्दुरिव चन्द्रिकाम् अमृतमिव

१० स्वादुताम् औत्पत्तिकेन संबन्धेन धरतीति—

( श्रीधरः ).

( १ ) “ न हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवतो तथा ” इति. ❀

रा० अ० ३० २९ ।

निर्व०— तस्याः तत्प्रख्योपाख्यहेतुतया श्रिया विभाव्यते निरूप्यत इति—

१५ ( श्रीविभावनः ).

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” विपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३६८

णिच्. वृद्ध्यावादेशौ. ततः.

( २ ) “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” ३।३।११३॥ कौ०पृ० ६६२

इति कर्मणि ल्युट्. अनः. णिलोपः. ❀

२० तां च श्रियं रत्नपुष्पेन्द्रमृतानि अर्चिस्तौरभचन्द्रिकास्वादुता इवात्-  
त्तिकेन संबन्धेन धरतीति—

( श्रीधरः ).

भुञ्जोचि धर उक्तः. अन्यच्च वक्तव्यं प्रागेव प्रव्यक्तमाप्तयापि. ❀

निरु०— ६१६ यस्य प्रख्योपाख्यहेतुः श्रीः स्यात्त ( श्रीविभावनः ) ।

५ ६१७ रुच्यर्चिः कौमुदीगन्धान् सुधारस्तेन्दुपुष्पसत् ॥४७१॥

श्रियं धरति नित्यं यः ( श्रीधरः ) स तु कीर्तितः ।

( ६१८ ) श्रीकरः, ( ६१९ ) श्रेयःश्रीमान्,

ॐ श्रीकराय नमः । ॐ श्रेयःश्रीमते नमः ।

भा०— तां परत्व इव व्यूहावतारादिष्वपि स्वानुरूपां करोतीति— ५  
( श्रीकरः ).

( १ ) “ कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ” ३।२।२०॥ कौ० पृ० ५७४  
इति आनुलोम्ये टः. एवं तीर्थकर इत्यादि. यथा,

( २ ) “ देवत्वे देवदेहेयम् ” वि० पु० १-९-१४२ ।

इत्यादि. ❀

१०

श्रेयसे सर्वपुरुषार्थाय श्रेयणीया श्रीः श्रेयःश्रीः सा अस्य नित्य-  
योगिनीति—

( श्रेयःश्रीमान् ).

यथा,

निर्व०— तां श्रियं परत्व इव व्यूहादिष्वपि स्वानुरूपां करोतीति— १५  
( श्रीकरः ). करोतेः,

( १ ) “ कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ” ३।२।२०॥ कौ०  
पृ० ५७४ इति आनुलोम्ये टः. गुणः स्पर्शः. ❀

तथा श्रेयसे सर्वपुरुषार्थाय तदर्थिभिः श्रीयते आश्रीयत इति श्रेयः-  
श्रीः प्रकृता लोकमाता, सा नित्यमस्तीति—

२०

( श्रेयःश्रीमान् ).

एक नाम. श्रीशब्दोऽत्र बाहुलकात्;

निरु०— ६१८ परव्यूहावतारेषु स्वानुरूपां करोति ताम् ॥ ४७२ ॥

श्रियं योसौ ( श्रीकरः ) स्यान् मुन्यर्णः श्रीकरो मनुः ।

६१९ श्रेयसे श्रेयणीया श्रीः श्रेयःश्रीर्नित्ययोगिनी ॥ ४७३ ॥ २५

( श्रेयःश्रीमान् ) सावस्य वस्वर्णः पुरुषार्थदः ।

भा०—( १ ) “ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अल-  
मेपा परित्रातुं राक्षस्या महतो भयात् ” रा०सु०५८—९२ ।

( २ ) “ शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयस्सुखम् ” वि०पु०१-९-१२४ ।

५ ( ३ ) “ विमुक्तिफलदायिनी ” वि०पु०१-९-१२० ।

( ४ ) “ यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ” श्री० ।

( ५ ) “ श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ” श्री०सू० ।

इति हि श्रियो निर्देशः. ❀

सह तया जगन्मात्रा पितृवत् सर्वाश्रयः—

१० निर्व०—( १ ) “ ताभ्यामन्यत्र० ” ३ । ४ । ७५ ॥ कौ०

पृ० ६४५

इति वा कर्मणि. क्विन्तः. अन्यत्समं-प्रशस्यशब्दो हि निरुक्तः ततो

( २ ) “ दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ” इति ईयसुन्. तत्र

परतः ५।३।५॥ कौ०पृ०३४१

१५ ( ३ ) “ प्रशस्यस्य शः ” ५।३।६०॥ कौ०पृ०३४१

इति, आदेशः.

( ४ ) “ प्रकृत्यैकाच् ” ६।४।१६३॥ कौ०पृ०३४१

इति, प्रकृतिभावात्.

( ५ ) “ टेः ” ६।४।१४३ ॥ कौ०पृ०५६

२० इति, टिलोपः. गुणः. श्रुत्वम्. ततः श्रेयश्श्रीशब्दात्

( ६ ) “ तदस्य० ” इत्युक्तार्थे मतुप्. ५ । २ । ९४ ॥ कौ०

पृ० ३२५

अत्वन्तदीर्घः नुमित्यादि. ❀

सह तया जगन्मात्रा पितृवत् सर्वाश्रयतया लोकानां त्रयं लोकत्र-

२५ यम्. उ१लक्षणं चैतत्. सर्वस्याप्याश्रय इति—

( ६२० ) लोकत्रयाश्रयः, ॥

ॐ लोकत्रयाश्रयाय नमः ।

भा०— ( लोकत्रयाश्रयः ).

यथा,

( १ ) “ त्वम्पाता सर्वलोकानां देवदेवो हरिः पिता ” इति. ❀

वि०पु० १-९-१२५ ।

निर्व०— ( लोकत्रयाश्रयः ).

( १ ) “ भिञ्, सेवायाम् ” धा० भ्वादिः कौ०पृ०४२२

आङ्पूर्वः.

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥ कौ०पृ०६४७

इत्यनुवृत्तौ,

( ३ ) “ एरच् ” इति कर्मण्यधिकरणे ३।३।५६॥ कौ०पृ०६५६

वा अच्. अधिकरणे,

( ४ ) “ पुंसि संज्ञायाम् ” ३।३।११८॥ कौ०पृ०६६३ १५

इति, यो वा. गुणः अम्. तरेतर्ही त्रिशब्द उक्तः. ततः

( ५ ) “ संख्याया अवयवे तयप् ” ५।२।४२॥ कौ०पृ०३१९

इति तयप्. तद्धितः. तस्य

( ६ ) “ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ” ५।२।४३॥ कौ०पृ०३१९

इति पाक्षिकोऽयजदेशः. भत्वम्.

( ७ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ०५६

( ८ ) “ लोह, दर्शने ” धा० भ्वादिः कौ०पृ०३८७

( ९ ) “ हलश्च ” ३।३।१२१॥ कौ०पृ०६६३

इत्यधिकरणे घञ्. संहिताकार्यम्. ❀

निर्ह०—६२० श्रिया सहजगन्मात्रा पितृवत् सकलाश्रयः।४७४।२

( लोकत्रयाश्रयः ) स स्यात् दशार्णो रक्षकत्वदः ।

श्लो० ॥ ६६ ॥ ( ६२१ ) स्वक्षम्, ( ६२२ ) स्वङ्गम्,

ॐ स्वक्षाय नमः । ॐ स्वङ्गाय नमः ।

१ भा०—तत्सौन्दर्यमुधोदधिपारीणदिव्यकरणः—

( स्वक्षः ).

अस्या अपि स्पृहणीयदिव्यदेहः—( स्वङ्गः ).

परस्परप्रणयप्रवहदपरिमितानन्दः—

निर्व०—तत्सौन्दर्यमुधोदधिपारीणदिव्यकरणतया सुशोभनमक्षि

० तदुपलक्षितञ्च करणजातमस्येति—

( स्वक्षः ).

अक्षिशब्दो हि अशेः क्तौ निरुचे. सुपूर्वो बहुव्रीहिः.

( १ ) “ बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ” ५।४।११३॥

कौ०पृ० १६६

१५ इति षच्. “ ईत्थं ” इति.

( २ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८ ॥ कौ०पृ० ५६

इति लोपः. सोरुकारस्य यण् वः. ॐ

तस्या अपि स्पृहणीयदिव्यदेहतया सुशोभनमङ्गमस्य इति—

( स्वङ्गः ).

२० अङ्गेरिदितो गतिर्कर्मणः अचि अङ्गशब्द उक्तः. बहुव्रीहिः. सु-

पूर्वः. यण्. ॐ

परस्परप्रणयप्रवहदानन्दतया शतम् अस्योपलक्षकत्वात् अपरिमितः

आनन्दोस्येति—

निरु०—६२१ श्रीसौन्दर्यमुधासिन्धुपारीणकरणो हि यः॥४७५॥

२५ ( स्वक्षः )—

६२२ श्रियः स्पृहणीयदिव्याङ्गः ( स्वङ्ग ) उच्यते



( ६२३ ) शतानन्दः, ( ६२४ ) नन्दिः,

ॐ शतानन्दाय नमः । ॐ नन्दये नमः ।

भा०—(शतानन्दः). ❀

५

एवम्, सर्वदा सर्वत्र सर्वथा च अनया समृद्धयतीति—

( नन्दिः ). इन्.

( १ ) “सर्वधातुभ्यः०” ❀ उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३७

उभयानुकूलोज्ज्वलशेषशेषासनादिनित्यपरिचारकगणपरिचरणीय-  
त्वात्—

१०

निर्व०—( शतानन्दः ).

( १ ) “ दुनदि, समृद्धौ ” धा० ऋादिः कौ०पृ० ३८७

आङ्पूर्वः नुम्. भावे घञ्. अनुस्वारपरस्तवर्णौ. शतशब्दो व्युत्पा-  
दितः. दीर्घः. ❀

एवं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा चानया नन्दति समृद्धयतीति—

१५

( नन्दिः ).

धातुः प्राग्वत्. नुमादि.

( १ ) “ सर्वधातुभ्यः०” इति नुम्. ❀ उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३७

उभयानुकूलोज्ज्वलशेषशेषासनादिनित्यपरिचारकगणपरिचरणीयतया  
ज्योतिर्गणस्य, ज्योतिशब्दो हि श्रौतमरीचिशब्दव्यपदेश्यसदाद्यो- २०  
तमानसूरिवचनः, सूरिवृन्दस्य ईश्वरः स्वामीति—

निरु०—६२३ अन्योन्यप्रणयानन्दसिन्धोस्ममुदितो हि यः ॥४७६॥

( शतानन्दः ) स विज्ञेयो दम्पत्यानन्दो मनुः ।

६२४ ( नन्दि ) स्तत्र नित्यं स श्रिया ऋध्यति सर्वदा ॥४७७॥

( ६२५ ) ज्योतिर्गणेश्वरः, । ( ६२६ ) विजितात्मा,

ॐ ज्योतिर्गणेश्वराय नमः । ॐ विजितात्मने नमः ।

५ भा०—( ज्योतिर्गणेश्वरः ).

ज्योतिश्शब्दो हि,

( १ ) “ मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ” पु० सू० ।

( २ ) “ साध्यास्सन्ति देवाः ” इति. पु० सू० ।

सदा द्योतमानसूरिपरिकरवाचकः. एवं परत्वं च काष्ठा. ❀

१० अथ सौशील्यपरमावधिः गुह्यतमः लक्ष्मीकमनीयत्वसम्पदुच्छृङ्खलमपि मनोस्य प्रणमैः प्रवणीकृतमिति—

( विजितात्मा ). ❀

निर्व०—( ज्योतिर्गणेश्वरः ). ईशेर्वरचि,

( १ ) “ नेट्० ” इति इडभावे च ईश्वरशब्द उक्तः ७।२।८॥ कौ०

१५ पृ० ५८१

( २ ) “ गण, संख्याने ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८८

चुरादौ कथादिः. णिच्यतो लोपः. तस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः. ततः

( ३ ) “ एरच् ” ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५६

इति भावे अच् णिलोपः. ज्योतिश्शब्दो द्युतेरिसिनि आदेश्व जकारे

२० व्युत्पादितः. तत्र सोरुत्वम्. अन्यत्र गुणः.

इत्थं परत्वं च परा काष्ठा. ❀

अथ सौशील्यपरमावधिरपि गुह्यतमः स्वस्य लक्ष्मीकमनीयत्वसम्पदुच्छृङ्खलमनस्त्वेपि विजितः प्रणमैः प्रवणीकृतः आत्मा मनोस्येति—

( विजितात्मा ).

२५ निरु०—६२५ नित्यसूरिगणानां य ईशो ( ज्योतिर्गणेश्वरः ) ।

६२६ सौशील्यस्य गुणस्याथ परमावधिर्वर्णनम् ॥ ४७८ ॥

मानसं प्रणतैर्यस्य ( विजितात्मा ) जितं च सः ।

( ६४७ ) विधेयात्मा,

ॐ विधेयात्मने नमः ।

भा०—तेषां विधेयं हि इहागच्छ इह तिष्ठ इहास्व इदं भुङ्क्ष्व  
इति विधातुं च योग्यं स्वरूपमस्येति—  
( विधेयात्मा ).

इदंशसौशील्यसत्त्वेनास्य अतिमहती कीर्तिरिति—

निर्व०—निरुचे ह्यात्मा, विपूर्वाज्जयतेः कर्मणि कः. अनिद. दीर्घः  
ततो नान्तदीर्घः. "इत्येति. ❀

तथा तेषां विधेयः आगच्छ आस्व भुङ्क्ष्व इति विधातुं योग्यः १०  
आत्मा स्वरूपमस्येति—

( विधेयात्मा ).

पूर्ववदात्मा.

( १ ) " इधात्र, धारणपोषणयोः " धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१  
विपूर्वः. १५

( २ ) " अचो यत् " इति यत्. कृत्यः. ३।१।९७ ॥ कौ०  
पृ० ५५७

( ३ ) " अहं कृत्यतृचश्च " ३।३।१६९ ॥ कौ० पृ० ५५२  
इति अर्हार्थे यत्.

( ४ ) " इत्यति " ६।४।६५ ॥ कौ० पृ० ५५७ २०

इति इत्वम्. गुणः. दीर्घः. पुनश्च अन्यो दीर्घ "इत्येति. ❀  
इदंशसौशील्ये सत्ये वसति अर्थतोतिमहती कीर्तिरस्येति—

निरु०— ६२७ इहागच्छेह तिष्ठेदं भुङ्क्ष्वेति प्रणेतैस्सदा ॥ ४७९ ॥  
योग्यं विधातुं यद्रूपं ( विधेयात्मा ) न कीर्तितः ।

( ६२८ ) सत्कीर्तिश्च,

ॐ सत्कीर्तये नमः ।

भा०— ( सत्कीर्तिः ).

५ एतावद्धि सुवचनम्,

( १ ) “ यदस्य कीर्त्यते तदस्ति तावदिति । न तु यावदस्ति तावदिति तदधिकं वा ” इति.

( २ ) “ यथा सर्वेश्वरः कृष्णः प्रोच्यते सर्वपण्डितैः । तथापि स्वल्पमेवोक्तं भूतार्थे कतमा स्तुतिः ”

१० ( ३ ) “ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या ” गी० ११-१६ ।

इत्यादि च. ❀

निर्व०— ( सत्कीर्तिः ).

( १ ) “ कृत, संशब्दने ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३

चुरादिः णिच्.

१५ ( २ ) “ कृत इत् ” इत्यनुवृत्तौ, ७।१।१००॥ कौ० पृ० ४२७

( ३ ) “ उपधायाश्च ” ७।१।१०१॥ कौ० पृ० ४८३

इति इत्त्वम्. रपरत्वम्.

( ४ ) “ उपाधायाश्च ” ८।२।७९॥ कौ० पृ० ३८३

इति दीर्घः. ततः कीर्तयते:

२० ( ५ ) “ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ” ३।३।९७॥ कौ० पृ० ६५९

इति स्त्रियां ण्यासभ्रन्थोऽपुचि प्राप्ते किञ्चन्तो निपातः.

( ६ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

णेरुपः. यद्वा कीर्तयतेः. एवं सिद्धात् इन्द्रकरणे,

निरु०— ६२८ ईदृक्सारथ्यसत्त्वाद्धि ( सत्कीर्तिं ) रिति रु

२५ ष्यते ॥ ४८० ॥

( ६२९ ) छिन्नसंशयः ॥

ॐ छिन्नसंशयाय नमः ।

ना०—एवं सौशील्यप्रथया स्वविषयया सुज्ञानदुर्ज्ञानमुसाध-  
दुस्साधमुलभदुर्लभत्वादिसंशयश्छिन्नोऽनेनेति— ५  
( छिन्नसंशयः ).

यथा,

( १ ) “ तं हि देवमात्मबुद्धिप्रसादम् ” श्वे० उ० ५—१८।

( २ ) “ त्वदन्यस्तसंशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ” गी० ६—३६।

इत्यादि. ❀

१०

निर्व०—( ७ ) “ ह्यपिपिरुहिवृत्तिविधिछिदिकीर्तिभ्यश्च ” उणा०

पा० ४ कौ० पृ० ६३७

इति इन्. इह.

( ८ ) “ अच इः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८

इत्यस्यापवादः. स्वरे विशेषः. णिलोपः. प्राग्वत्. अस्तेऽक्षतरि १५

व्युत्पादितात् सच्छब्दात्. स्त्रियाम्,

( ९ ) “ उगितश्च ” ४।१।६॥ कौ० पृ० ८९

इति ङीप्. बहुव्रीहिः. पूर्वस्य पुंवत्. ❀

एवमस्य प्रथितसौशील्यतया छिन्नोपाकृतः संशयः सुज्ञानदुर्ज्ञान-  
मुसाधदुस्साधमुलभदुर्लभत्वादिसंशयोऽनेनेति— २०

( छिन्नसंशयः ).

( १ ) “ शङ्खं स्वम् ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३८

संपूर्वः. एरच्. इति नावे अच्. गुणापादेशौ. नमो मौञ्जुस्वारः.

निरु०—६२९ सौशील्यप्रथया चैवं दुष्करत्वादिसंशयः ।

छिन्नो येन विशेषेण न प्रोक्तम् ( छिन्नसंशयः ) ॥ ४८१ ॥ २५

श्लो० ॥ ६७ ॥ ( ६३० ) उदीर्णम्,

ॐ उदीर्णाय नमः ।

भा०—कथं चर्मचक्षुषामपि प्रत्यक्षयोग्यत्वेन—

५ ( उदीर्णः ).

उल्लसितः ॥

अतोऽस्मदादिचक्षुष्यपि तत्साक्षात्कारकर्माणीति—

निर्व०—( २ ) “ छिद्दि, द्वैधीकरणे ” धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१  
कर्मणि क्तः अनिट्.

१० ( ३ ) “ रदाज्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ” ८।२।४२ ॥ कौ०  
पृ० ५८६

इति निष्ठातस्य नः पूर्वस्य च दस्य. ॥

कथमेतत् तत्रोच्यते. यतश्चर्मचक्षुषामपि प्रत्यक्षयोग्यत्वेन उदीर्णः  
उद्गतः उल्लसितः इति—

१५ ( उदीर्णः ).

( १ ) “ ऋ, गतौ ” धा० त्रयादिः कौ० पृ० ४७६

उदिति दान्ताव्ययपूर्वः. गत्यर्थत्यादिना क्तः अगुणः.

( २ ) “ श्युकः० ” ७।२।११ ॥ कौ० पृ० ४२५

इति व्यपदेशिवद्भावेन एकाच उगन्तात् कितो नेद्.

२० ( ३ ) “ ऋतः० ” ७।१।१०० ॥ कौ० पृ० ४२७

. इति अङ्गत्स्य इत्त्वम् रपरत्वम्.

( ४ ) “ रदाज्याम्० ” ८।२।४२ ॥ कौ० पृ० ५८६

इति रेफान्निष्ठातो नः. णत्वम्.

( ५ ) “ हलि च ” इति दीर्घः. ॥ ८।२।७७ ॥ कौ० पृ० ६३

२५ निरु०—६३० प्रत्यक्षविषयत्वेन ह्युत्पन्नश्चर्मचक्षुषाम् ।

( उदीर्णः ) इति न शोक्तस्तत्तार्णो नयनप्रदः ॥ ४८२ ॥

( ६३१ ) सर्वतश्चक्षुः,

ॐ सर्वतश्चक्षुषे नमः ।

भा०—( सर्वतश्चक्षुः ).

अतश्छिन्नसंशयत्वं सिद्धम्. स हि स्पष्टप्रत्यक्षे संशयः. ❀

५

तत्परेषु—

निर्व०—अतोऽस्मदादिचक्षुषामपि तत्साक्षात्कारकर्मतया सर्वतः सर्वेषां सर्वाणि चक्षुष्यस्मिन्निति—

( सर्वतश्चक्षुः ).

( १ ) “ चक्षिह्, व्यक्तायां वाचि ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३७१०

अयं दर्शनेपि इति इहायं दर्शनकर्मा. इदितोऽप्यस्य न नुम् अन्ते

इदितः इति व्याख्यानात्, उत्तिप्रकरणे,

( २ ) “ चक्षेः शिच् ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२४

इत्युत्तिः. शित्. शित्वात्.

( ३ ) “ तिङ् शित्० ” इति सार्वधातुकत्वेन ३।४।११३॥ कौ० १६

पृ० ३६८

( ४ ) “ चक्षिङ्ः ख्याञ् ” २।४।५४॥ कौ० पृ० ४३७

इत्यार्धधातुकविषयः ख्याञादेशः न. निरुचे हि सर्वशब्दः.

ततस्तत्तिप्रकरणे,

( ५ ) “ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ” ५।४।४४ ॥ कौ० २०

पृ० ३५६

इति तस्याकृतिगणत्वात् सार्वविभक्तिकस्तत्तिः. श्रुत्वम्.

अतश्छिन्नसंशयः. ❀

तथा तत्पराधीनस्नानपरिकर्मगोष्ठ्यादिसर्वावस्थतया तेष्वीशो नेति—

निरु०—६३१ तत्साक्षात्कारकर्माणि सर्वचक्षुष्यपि स्वतः । २५

अतस्स्यात् ( सर्वतश्चक्षुः ) नवार्णो नेत्रशक्तिदः ॥ ४८३॥

( ६३२ ) अनीशः, ( ६३३ ) शाश्वतस्थिरः, ।

ॐ अनीशाय नमः । ॐ शाश्वतस्थिराय नमः ।

५ भा०—( अनीशः ).

तदधीनस्नानपरिवर्त्मगोष्ठ्यादिसर्वावस्थत्वात्. ❀

तथा असकृत् प्रत्यक्षीकृतसदातननानाविम्बेत्यव्यवहितश्च  
तिष्ठति चेति—

( शाश्वतस्थिरः ). तथा च श्रीसत्त्वते,

१० ( १ ) “ विम्बाकृत्यात्मना विम्बे समागम्यावतिष्ठते ” पा० सा० ।  
इति. ❀

निर्व०—( अनीशः ). •

ईशोः इगुपधात् कः इत्युक्तम्. नञो नलोपः. नुद्. ❀

तथा शाश्वतः असकृत् प्रत्यक्षीकृतसदातननानाविम्बाकृतिश्चासौ

१५ स्थिरः व्यवहितेतरस्तिष्ठन्नेति—

( शाश्वतस्थिरः ).

एकनाम. तिष्ठते;

( १ ) “ अजिरशिशिर० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१२

इत्यादिना किरजन्तोयं निपातितः. आहोपः. शश्वत् इत्यव्ययात्

२० यथायथमण्. आदिवृद्धिः.

( २ ) “ अव्ययानां भ्रमात्रे० ” ६ । ४ । १४४ ॥ कौ० पृ० १३३  
इति टिलोपस्य,

( ३ ) “ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ” २ । ४ । ९ ॥ कौ०  
पृ० १७६

२५ इत्यादिनिर्दिष्टात् अनित्यतया तदभाव इत्यवोचाम. ❀

निरु०—६३२ शोको ( अनीशो ) यश्चासौ तदायत्तास्तिष्ठक्रियः ।

६३३. विम्बाकृत्यात्मना विम्बे स्थितः स्यात् ( शाश्वतस्थिरः ) ४८४



( ६३४ ) भूशयो, ( ६३५ ) भूषणो,

ॐ भूशयाय नमः । ॐ भूषणाय नमः ।

भा०—सन्निधियाच्चया, तद्वर्शितायतनादिभूमिषु स्वय व्यक्तसि- ५  
द्धमानुपादिलक्षणानु तदनुग्रहसुखेन शेत इति—

( भूशयः ). ❀

एवं विश्वजनीनेन शीलेन श्रियः पतिमात्मानं भूषयतीति—

( भूषणः ).

( १० ) “ कुधमुण्डार्थेभ्यश्च ” इति युच्. ❀ ३।२। १५१ ॥ १०  
कौ०पृ० ६०३

निर्व०—सन्निधियाच्चया भूपु स्वयं व्यक्तसिद्धमानुपादिलक्षणानु  
तद्वर्शितायतनादिभूमिषु तदनुग्रहसुखेन शेत इति—

( भूशयः ). शीङः,

( १ ) “ अधिकरणे शेतेः ” ३।२। १५ ॥ कौ०पृ० ५७३ १५  
इत्यच्. गुणः. अय्. भवते;

( २ ) “ भुवस्संज्ञान्तरयोः ” ३।२। १७९ ॥ कौ०पृ० ६०७

इति संज्ञायां क्तिप्. स्त्रियां. संपदादिलक्षणो वा. ❀

एवं विश्वजनीनेन शीलेन श्रियः पतिमात्मानं भूषयति मण्डयतीति—

( भूषणः ). २०

( १ ) “ अव-तसि, भूप अलंकारे ” धा०चुरा०कौ०पृ० ४८५

चुरादिः. णिच्. ततो युच्प्रकरणे,

( २ ) “ कुधमुण्डार्थेभ्यश्च ” ३।२। १५१ ॥ कौ०पृ० ६०३

इति मुण्डार्थत्वाद्युच्. अनः. णिलोपः. णत्वम्. ❀

निरु०—६३४ स्वय व्यक्तादिरूपेण कौ शेते ( भूशय ) श्व सः । २५

६३५ एव विश्वजनीनेन शीलेन च श्रियः पतिः ॥ ४८५ ॥

य आत्मानं भूषयति ( भूषणः ) परिकीर्तितः ।

( ६३६ ) भूतिः, ( ६३७ ) अशोकः,

ॐ भूतये नमः । ॐ अशोकाय नमः ।

५. भा०—न हि श्रीमतां अनाथगृहातिथित्वतत्संविभज्यभोज्यत्वसमानयोगक्षेमत्वादिदूषणं, किन्तु भूषणमेव.

सर्वबाह्यान्तरोपायारिक्तानां तेषामेव सर्वसमृद्धा विभूतिरिति—  
( भूतिः ).

तेषां सुतसुरभिसुहृद इव तद्विभूतिभूत इत्यर्थः. ❀

१० एवं कस्य चिदप्यनाथस्याहानात्तद्विषये—

( अशोकः ). ( विशोकः ) वा. ❀

निर्व०—सर्वबाह्यान्तरोपायारिक्तानां तेषामेव भूतिः सर्व-  
समृद्धा सुतसुरभिसुहृद इव विभूतिरिति—  
( भूतिः ).

१५ भवतेः स्त्रियां क्तिन्.

( १ ) “ श्रुक्ः० ” इति, ७ । २ । ११ ॥ कौ० पृ० ४२५

नेट्. अगुणः. नियतलिङ्गत्वात् यथायथं ब्रह्मात्मादिविशेष्यो-  
पादानम्. देवताभिप्रायकं वा स्त्रीत्वम्. ❀

एवं कस्याप्यनाथस्याऽहानात् तद्विषये नास्ति, विगतो वा,

२० शोको दुःखमस्येति—

( अशोकः ). ( विशोको ) वा.

( १ ) “ शुच, शोके ”. घा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३९०

( २ ) “ ईशुचिर्, पूतोभावे ” वा. घा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

उभयतोपि भावे घञ्. गुणः.

२५ निरु०—६३६ योसौ समृद्धिर्मेभ्यः भक्तानां ( भूति ) रीतिः ४८६

६३७ नाथत्वाच्चापि सर्वेषां—( यशोरु ) स्तेन ईरितः ।

( ६३८ ) शोकनाशनः ॥

ॐ शोकनाशनाय नमः ।

भा०—तेषां स्वसंबन्धव्यतिरेकशोकं नाशयतीति—

( शोकनाशनः ). यथा

( १ ) “ श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दशेभ्यः तरति शोकमात्मवित् इति सोहं भगवश्शोचामि तस्मा भगवान् शोकस्य पारन्तारयतु ” इति. छा० उ० ७-१-३ ।

शोचन्ति हि स्वपरबन्धुभूतभगवद्दर्शनक्लेशविदः. ❀

तत्र गूढप्रज्ञावो हि तद्वाह्यान्तरचक्षुरुन्नयनक्षमदिव्यतेजोतिशयः— १०

निर्व०—( ३ ) “ चजोः० ” ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६०

इति कुत्वं कः. बहुव्रीहिः. एकत्र नञो नलोपः. अन्यत्र विपूर्वः समाप्तः. ❀

परमबन्धुभूतभगवद्दर्शनक्लेशविदां तेषां शोकं स्वसंबन्धव्यतिरेकक्लेशं नाशयतीति—

( शोकनाशनः ).

( १ ) “ गश, अदर्शने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५८

णो नः णिच्. वृद्धिः. ततो ल्युः. ल्युङ्गा. “ इत्यंदि. अनः णि-लोपः. शोक उक्तः. ❀

तत्र गूढप्रज्ञावो ह्ययम् आर्चिः तद्वाह्यान्त्यन्तरचक्षुरुन्नयनक्षमदिव्यतेजोस्यास्तीति—

निरु०—६३८ भक्तानां स्वेन संबन्धव्यतिरेकस्वरूपकम् ॥ ४८७ ॥

यत्तच्छोकं नाशयति ( शोकनाशन ) इतिरितः ।

श्लो०॥ ६८॥ ( ६३९ ) अर्चिष्मान्, ( ६४० ) अर्चितः, .

ॐ अर्चिष्मते नमः । ॐ अर्चिताय नमः ।

५ भा०—( अर्चिष्मान् ). ❀

सर्वमेतत् संभावयन् उदाहरति—

( अर्चितः ).

अर्चा अर्चावतारः सास्य सञ्जातेति—

निर्व०—( अर्चिष्मान् ).

१० ( १ ) “ अर्च, पूजायाम् ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ३९०

( २ ) “ अर्चिशुचिहुसृषिच्छादिच्छर्दिभ्य इतिः ” उणा०पा० २

कौ०पृ० ६२४

इति इतिः. ततो मनुष्.

( ३ ) “ तसौ मत्वर्थे ” १ । ४ । १९ ॥ कौ०पृ० ३२५

१५ इति भत्वात् पदान्तस्य सौरुत्वञ्च.

( ४ ) “ अदिशप्रत्यययोः ” ८ । ३ । ५९ ॥ कौ०पृ० ३४

इति पत्वम्. अत्वन्तदीर्घः. नुमित्यादिः. ❀

अथ सर्वमेतत् संभावयन् इत्युदाह्रियते. अर्चा, परत्ववदविप्रकृष्टः, उ-

रनराद्यवतारवत् अकाचित्कोऽकादाचित्कश्च, सदा सर्वेषु क्षेत्रायतनेषु

२० गृहेषु च प्रत्यक्षसिद्धोर्चावतारः सा अस्य सञ्जातेति—

( अर्चितः ).

( १ ) “ अर्च, पूजायाम् ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ३९०

( २ ) “ गुरोश्च हलः ” ३ । ३ । १०३ ॥ कौ०पृ० ६६०

निरु०—६३९ भक्ताभ्यन्तरवाहीकचशुरुन्नयनक्षमम् ॥ ४८८ ॥

२५ दिव्यं तेजः सदा यस्य ( सोर्चिष्मानि ) ति कथ्यते ।

६४० अर्चा ह्यर्चावतारोस्य क्षेत्रायतनसम्प्रसु ॥ ४८९ ॥

सञ्जाते ( त्यर्चितः ) प्रोक्तः समार्णो वाञ्छितप्रदः ।

( ६४१ ) कुम्भो ,

ॐ कुम्भाय नमः ।

भा०— सद्यवतारो न परत्ववद्विप्रकृष्टः ; सुरनराद्यवतारवत्  
 कचित् कदाचिद्वा ; सदा सर्वेषु क्षेत्रायतनेषु गृहेषु

च प्रत्यक्षत्वात्. अस्य च तत्त्वगुह्यं भगवच्छास्त्रे बोधायन-  
 वैष्णवस्मृतिपुराणादिषु निषेव्यम्. वैष्णवधर्मेषु ,

( ३ ) “ सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम् । कृत्वात्मनः

प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ” वि० ध० १०३-१९ ।

( ४ ) “ तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् । विशत्यपा- १०

स्तदोपस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम् ” इत्यादि. वि० ध० १०३-२८ ।

तत्र तैः परिचितसजातीयसौन्दर्यादिना काम्यत इति—

( कुम्भाः ).

निर्व०— इति स्त्रियामकारप्रत्ययः. अतः टावादि. ततः.

( ३ ) “ तदस्य सजातं तारकादिभ्य इतच् ” ५।२। ३६ ॥ १५

कौ०पृ० ३१८

इति इतच्. तद्धितः. भत्वम्.

( ४ ) “ यस्य० ” इत्यालोपः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६

तत्र तैः परिचितसजातीयसौन्दर्यादिमत्तया काम्यत इति वा

कौ उक्तक्षेत्रायतनादिलक्षणायां भूमौ ध्यानाराधनादि— २०

गोचरतया वा ; कौ जन्ममरणादिभावेण स्वल्पसबन्धवत्यां

सीम्नि तदोपयमभट्टादिज्ञयापहमहाप्रभावत्वेन

वा भाति दीव्यत इति वा—

( कुम्भाः ). पूर्वत्र ,

निरु०— ६४१ काम्यते यस्तसजातीयैः गुणैः ( कुम्भाः ) प्रकीर्तितः ४९०२५

भातीति कुम्भो नित्यं हि पडणो भयनाशकः ।

भा०—( १ ) “ कमेः कुम् च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ०

भप्रत्ययः, कुमादेशश्च.

कौ भूमौ, उक्तक्षेत्रायतनादिलक्षणायां ध्यानाराधनादीनां सोमि

५ जन्ममरणमात्रेण वा स्वप्नमवन्ववत्यां यमजटादिजयापहमहाप्रजाव  
त्वेन भाततीति वा—

( कुम्भः ).

पृषोदरादित्वात् साधुत्वम्. श्रीपोष्करभागे,

( २ ) “ आभासयति भूभाग परितस्तद्देव हि । स्वक्षेत्रः ”

१० “ इत्यादि. ❀

निर्व०—( १ ) “ कमु, कान्तौ ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३९९

भ इत्यनुवृत्तौ,

( २ ) “ कमेः कुम् च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ०

इति भः; धातोः कुमादेशश्च. यद्वा;

१५ ( ३ ) “ दृढविभ्यां भः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३१

बाहुलकादन्यतोपि भवति पृषोदरादिलक्षणः कमेस्त उः.

( ४ ) “ नेद्. ” इति नेद्. ७ । २ । ८ ॥ कौ० पृ० ५८१

बाहुलकान्न गुणः. अनुस्वारपरसवर्णा. अपरत्र.

( ५ ) “ भा, दीप्तौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

२० ( ६ ) “ अन्येष्वपि० ” इति डः. टिलोपः. ३ । २ । १०१ ॥ कौ०  
पृ० ५८५

( ७ ) “ कै, शब्दे ” आत्वम्. बाहुलकात्, धा० ङ्वादिः कौ०  
पृ० ४२४

( ८ ) “ कुम्भश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

२५ इति चकाराद्वा कुः.

( ९ ) “ आतो लोपः ” ६ । ४ । ६४ ॥ कौ० पृ० ४२३

इत्युस्तमेव. पृषोदरादिनाद्वर्णागमन मः “ इत्यादि. ❀

( ६४२ ) विशुद्धात्मा ;

ॐ विशुद्धात्मने नमः ।

भा०—( ३ ) “ यस्माद्देवालयोद्देशात् तुष्मातजलजस्य च ।

भवेच्छब्दानुबोधश्च तावत्क्षेत्रं तदुच्यते ”

५

इत्यादौ सीमावधिविकल्पाश्च दर्शिताः.

( ४ ) “ ऐहिकामुष्मिकी यत्र सिद्धिर्भवति देहिनाम् । अणिमाद्यष्ट-

कोपेता स्वशक्त्या स्वात्मना तु वै ॥ अध्वावनिषु सर्वासु

नित्यं कुर्वति सन्निधिम् । मृक्तये सर्वभूतानां विशेषेण तु वै भुवि ”

तत्र क्षेत्रेषु

१०

( ५ ) “ ब्राह्मीत्युक्त्वा जगन्नाथं क्षिप्रं ब्राह्मणपूर्वकैः । ज्ञात्वा

विमुक्तदेहं तु सह पुर्यष्टकेन तु ॥ महता तूर्यघोषेण कृत्वा

रथवरे तु वै । जित्वान्तकभटान् रौद्रान् बलात् क्षेत्रेशकिं-

राः ॥ आनीय क्षेत्रनाथस्य अन्तितः ख्यापयन्ति च । देव

क्षेत्रे त्वदीयेऽस्य विमुक्तं पाञ्चभौतिकम् ॥

१५

शरीरमद्यानाथस्य कुरु शश्वदथोचितम् । क्षेत्रनाथस्तु

तदाकर्ण्य समाकर्ण्य गणेरितम् ॥ करुणानुगतेनैव तन्निरीक्ष्य तु चक्षुषा-

इत्यादिना न्यस्तेदेहानां शुद्धितारतम्येन भावता स्वयम्,

किंकरादिद्वारा वा , शोषितानां सद्यो वा , पुण्य-

जन्मादिक्रमेण वा , भगवत्प्राप्तिः प्रपञ्चिता. ❀

२०

एवमशेषाश्रितेषु निरवशेषितसर्वस्वत्वात्— ( विशुद्धात्मा ). ❀

निर्व०— एवमशेषाश्रितेषु निरवशेषितसर्वस्वतया विशुद्ध-

श्चात्मा आत्मा चेति वा , विशुद्धः आत्मा अस्य इति वा—

( विशुद्धात्मा ).

निरु०— ६४२ सर्वाश्रितेष्वशेषेण सर्वस्वत्यागतस्तदा ॥ ४९१ ॥ २५

( विशुद्धात्मा )—

( ६४३ ) विशोधनः ।

ॐ विशोधनाय नमः ।

भा०—तत्र क्षेत्रेषु न्यस्तदेहान् स्वप्राप्त्यर्हान् विशोधयतीति—  
५ ( विशोधनः ) । ❀

अथ क्षेत्रविशेषेषु पूर्वोक्तन्यूहविभवानां स्थितिविशेषः.

( १ ) “ जनार्दनारूपया देवस्त्वनिरुद्धो जगत्प्रभुः । भूभागे वासुभा-  
ण्डाख्ये नित्यसन्निहितस्थितः ” इति.

निर्व०—आत्मा हि अततेर्मनिण्युक्तः.

१० ( १ ) “ शुध, शौचे ” धा० दिवा० को० पृ० ४५७

विपूर्वः ऋतः. अगुणः. अनिद्र.

( २ ) “ ज्ञपः० ” ८ । २ । ४० ॥ को० पृ० ३८५

इति धत्तम्. जश्त्वम्. पूर्वस्य तत्पुरुषः बहुव्रीहिर्वा.

दीर्घः, ततो नान्तदीर्घः. “इत्यादि. ❀

१५ अथ क्षेत्रेषु न्यस्तदेहान् स्वप्राप्त्यर्हान् विशोधयतीति—  
( विशोधनः ) .

( १ ) शुध, शौचे ” धा० दिवा० को० पृ० ४५७

विपूर्वः. णिच्. गुणः. ततो ल्युः. ल्युट्वा इत्यादि. अनः णिलोपः. ❀

अथ क्षेत्रविशेषेषु पूर्वोक्तन्यूहविभवानाम् स्थितिविशेषः प्रपश्यते.

२० तत्र च आर्पणनिवेचनात् वासुभाण्डाख्ये भूभागे अनिरुद्धो जनार्दना-  
रूपो वसन् नित्यसन्निहिततया निरुद्धः प्रतिरुद्धो नेति—

निरुः—६४३ च पूर्वोक्तनिवृत्तः स्यात् ( विशोधनः ) ।



( ६४४ ) अनिरुद्धो, ( ६४५ ) अप्रतिरथः,

ॐ अनिरुद्धाय नमः । ॐ अप्रतिरथाय नमः ।

भा०—( अनिरुद्धः ). ❀

५

स एव जनार्दनारूपत्वादनिरुद्धजनार्दने अप्रतिपक्षत्वात्—

( अप्रतिरथः ). ❀

आत्मप्रद्योतनात्—

निर्व०—( अनिरुद्धः ).

( १ ) “ रुधिरावरणे ” धा० रुधा० कौ० पृ० ४७०

१०

निपूर्वः क्तः. अनिट्. धत्वजश्त्वे. नञो नलोपः. ❀

स एव जनार्दनारूपतया अनिरुद्धजनार्दने नास्ति प्रतिरथः

प्रतीपरथः प्रतिपक्षोऽस्येति—

( अप्रतिरथः ).

( १ ) “ रमु, क्रीडायाम् ” धा० त्वादिः कौ० पृ० ४२०

१५

( २ ) “ हनिकुपिनीरमिकाशिष्यः स्थन् ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ४१८

इति स्थन्. अनिट्.

( ३ ) “ अनुदात्तोपदेश० ” ६ । ४ । ३७ ॥ कौ० पृ० ४३५

इत्यादिना झलि कित्यनुनासिकलोपः. प्रतीत्यव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः.

ततो नञ्पूर्वः. पुनरपि बहुव्रीहिः. नलोपः.

२०

पुरुषोत्तमः प्रद्युम्नश्चात्तिलप्यः. आर्षनिर्वचनात्. प्रकृष्टं द्युम्नमात्म-

प्रद्योतलक्षणम् ऐश्वर्यमस्य इति—

निरु०—६४४ वासुजाण्डारूपभूजागे नित्यसन्निहितस्थितः ॥ ४९२ ॥

( अनिरुद्ध ) इति ख्यातो वस्वर्णो मनुकुत्तमः ।

६४५ प्रतिपक्षस्य राहित्यात् बहुानिरुद्धजनार्दनः ॥ ४९३ ॥

२५

विरुद्धातो ( ह्यप्रतिरथः ) नवार्णः शत्रुनाशकः ।

( ६४६ ) प्रद्युम्नो, ( ६४७ ) ऽमितविक्रमः, ॥

ॐ प्रद्युम्नाय नमः । ॐ अमितविक्रमाय नमः ।

५ भा०—( प्रद्युम्नः ).

( १ ) “ प्रद्योतयिता ” इति मौलाः. पाञ्चरात्रे मूल० सं० ।

प्रद्युम्नः—पुरुषोत्तमः,

( २ ) “ अधिष्ठाय स्थितस्साक्षात् भक्तानां सुगतिप्रदः ” ❀

त्रैलोक्येऽप्यपर्यवसितविक्रमत्वात् त्रिविक्रमः—

१० ( अमितविक्रमः ).

निर्व०—( प्रद्युम्नः ).

( १ ) “ म्ना, अभ्यासे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२५

( २ ) “ वञ्चर्थे कः ” ३ । ३ । ५८ ॥ कौ०पृ०६५३

इति कर्मणि कः. आलोपः. निरुचे हि दिवेर्दिवौ दिव्शब्दः.

१५ ततस्तप्तम्यारसामासिके लुकि अन्तर्वर्तिनीं विज्ञाकृतमाश्रित्य पदत्वात्

( ३ ) “ दिव उत् ” ६ । १ । १३१ ॥ कौ०पृ०६१

इति उत्.

( ४ ) “ अलोन्त्यस्य ” १ । १ । ५२ ॥ कौ०पृ० ७

इत्यन्तादेशः. यण् यः. ततः प्रपूर्वा बहुव्रीहिः. ❀

२० यामुनतीर्थमाश्रित्य स्थितः त्रिविक्रमश्चदवाच्यः. अमितः

त्रैलोक्येऽपि अपर्यवमितविक्रमः पादविक्षेपोऽस्येति—

( अमितविक्रमः ).

विपूर्वात् नमेः भावे वञ्च.

निरु०—६४६ आत्मप्रद्योतनत्वाच्च ( प्रद्युम्न ) इति न्ययोऽ१४।

२५ अधिष्ठाय स्थितस्साक्षात् भक्तानां सुगतिप्रदः ।

६४७ त्रैलोक्येऽप्यपर्यवमितविक्रमो ( ऽमितविक्रमः ) ॥ ४९५ ॥

श्लो० ६९ ( ५६५ ) ना० ६४८ कालनेमिनिहा.

श्लो० ॥ ६९ ॥ ( ६४८ ) कालनेमिनिहा ,

ॐ कालनेमिनित्रे नमः ।

भा०— ( १ ) “ यामुनं जलमाश्रित्य देवदेवस्त्रिविक्रमः । स्थितः  
कमलसम्भूतनृणां च सुगतिप्रदः ” ❀

५

एतेषु क्षेत्रेषु स्थित्वा कलिकल्मषापहः—

( कालनेमिनिहा ).

( २ ) “ अविद्याध्या च या नेमिः कालचक्रस्य दुर्धरा । सा  
मयीयं समाश्रित्य विग्रहं विधुनोति च ॥ ध्यायेत्तत्प्रसरन्नं च देवम् ”

इति हि कालनेमिघ्नध्यानम्. ❀

१०

निर्व०— ( १ ) “ नोदात्तोपदेशस्य० ” ७। ३। ३४ ॥ कौ० पृ० ५४१  
इत्यादिना नोपधावृद्धिरित्युक्तम्. माङः कः. अनिट्.

( २ ) “ द्यतिस्यतिमा० ” ७। ४। ४० ॥ कौ० पृ० ५९४

इति इत्त्वम्. अगुणः. नञो नलोपः. ततो बहुव्रीहिः. ❀

एतेषु क्षेत्रेषु स्थित्वा कालनेमिनामकदैत्यघ्नध्यानविधिना

१५

कालस्य काञ्चचक्रस्य नेमिं तत्तुल्यामविद्यां कलिकल्मषं

निहन्ति अपहन्तीति—

( कालनेमिनिहा ).

हन्तेर्नपूर्वात् किप्. अन्यत् प्रागेवोक्तम्.

छन्दस्त्वानाकलने,

२०

( १ ) “ णमु, प्रहृत्वे शब्दे ” णो नः. वा०त्वादिः कौ० पृ० ४३०

( २ ) “ क्याच्छन्दसि ” इत्यनुवृत्तौ, ३। २। १७० ॥ कौ० पृ० ६०६

निर्ह०— ६४८ कालचक्रस्य या नेमिरविद्याया च दुर्धरा ।

तां नाशयति यश्चासौ ( कालनेमिनिहा ) स्मृतः ॥ ४९६ ॥

नवाक्षरो मनुष्यमविद्यामूलमोचकः ।

२५

( ६४९ ) शौरिः ,

ॐ शौरये नमः ।

भा०—( १ ) “ उत्पलावर्तके देसो शौरिसज्ञोऽच्युतः स्थितः ” इति—  
५ ( शौरिः ).

निर्व०—( ३ ) “ आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च ” ३।२।१७१॥

कौ० पृ० ६०६

इति सूत्रात् किकिनो लिट् च इति वर्तमाने ,

( ४ ) “ भाषायां धाञ्कसृगमिजनिनिमित्तः ” ३।२।१७१ ॥ कौ०

१० पृ० ६०६

इति किकिनौ तौ च लिट् स्वरे भेदः .

छन्दसि इति च निवृत्तम् . भाषाग्रहणात् . ततो द्वित्वम् .

अभ्याससंज्ञायाम् ,

( ५ ) “ हलादिः रोपः ” लिङ्णिमित्ता—७।४।६० ॥ कौ० पृ० ३६९

१५ देशादित्याभावात् एत्वाभ्यासलोपो . अथवा ,

( ६ ) “ णीञ् , प्रापणे ” नः वा० त्वादिः कौ० पृ० ४२३

( ७ ) “ नियो मिः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३४

अनिट् , गुणः . उक्तं चैतत् प्रागेव

( ८ ) “ कल , सन्दसस्यानयोः ’ धा० त्वादिः कौ० पृ० ४०३

२० ( ९ ) “ हलश्च ” ३ । ३ । १२१ ॥ कौ० पृ० ६६३

इति करणाधिकरणयोः कथायथ धञ् वृद्धिः . हन्तन्त

दीर्घः . “ इत्येति ”

उत्पलावर्तकवासी देवः शौरिशब्दाभिधेयः शूरस्य वसु—

देवस्य अपत्यमिति—

५५ ( शौरिः ).

निरु०—६४९ शौरिनाम्ना स्थित ( शौरिः ) उत्पलावर्तके गुणे ॥ ४९७ ॥

( ६५० ) शूरः,

ॐ शूराय नमः ।

भा०— शूरस्य वसुदेवस्य अपत्यम् इति. ❀

( १ ) “ धराधरे चित्रकूटे रक्षःक्षयकरो महान् । संस्थितश्च ५

परो रामः पद्मपत्रायतेक्षणः ” इति— ( शूरः ). रामः

( २ ) “ शु , गतौ ” धा० सौत्रः कौ० पृ०

( ३ ) “ शुसिचिमिनां दीर्घश्च ” इति रक्प्रत्ययः. ❀ उणा० पा० २

कौ० पृ० ६२०

स एव विशेष्यते—

१०

निर्व०—(१) “ शूर , वीर , विक्रान्तौ ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४९०

चुरादौ कथादिः. अदन्तः. णिच्. अतो लोपः. ततः पचाद्यच्.

णिलोपः. यद्वा शुस्सौत्रो गतिकर्मा. रक्प्रकरणे ,

( २ ) “ शुसिचिमिनां दीर्घश्च ” इति रक्. धातोः— उणा० पा० २

कौ० पृ० ६२०

११

दीर्घश्च. अनिद्. अगुणः. ततश्शूरशब्दात् अत इजोपवादे

( ३ ) “ ऋष्यन्धक० ” इत्याणि प्राप्ते, तत्प्रति- ४ । १ । ११४ ॥

कौ० पृ० २१३

प्रसवो बाह्वादेराकृतिगणत्वात् इज्. वृद्धिः. भत्वम्.

( ४ ) “ यस्य० ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६

२०

इति लोपः. एतच्च प्रागेव प्रापञ्चि. ❀

चित्रकूटधराधरस्यो रामः रक्षःक्षयकरशब्दव्यपदेश्यतया

शूरो वीर इति— ( शूरः ).

प्राग्वेदेव धातुः. प्रत्ययोन्यच्च. अपत्यप्रत्ययो नेति तु विशेषः. ❀

स एव विशेष्यते शूरजनानां वीरजनानां सुग्रीवमारुति-

२५

प्रभृतीनामीश्वरः नियन्ता इति—

निरु०— ६५० सर्वरक्षःक्षयकरः ( शूर ) इत्यभिधीयते ।

( ६५१ ) शूरजनेश्वरः, । ( ६५२ ) त्रिलोकात्मा,

ॐ शूरजनेश्वराय नमः । ॐ त्रिलोकात्मने नमः ।

५ भा०—( शूरजनेश्वरः ).

( १ ) “ मगधामण्डले विप्र महाबोधधराश्रितः । सस्थितो लोकना-  
थात्मा देवदेवो जनार्दनः ” इति—

( त्रिलोकात्मा ).

भक्तानुग्रहाय त्रीन् लोकान् सातत्येन गच्छतीति—

१० ( २ ) “ अतः, सातत्यगमने ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ३८३

( ३ ) “ सातिभ्याम्मनिन्मनिणौ ” उणा०पा० ४को०पृ० ६३९

इति मनिन्प्रत्ययः. ❀

निर्व०—( शूरजनेश्वरः ).

ईशेश्वरचि नेटिति इडभावे च ईश्वरशब्दः. जनेः पचाद्यचि जनशब्दः.

१५ शूरयतेरचि शु इति सौत्राद्वा रकि दीर्घं च शूरशब्दश्च. सम्यग्युपा-  
दिपत. सांहितो गुणः. ❀

मगधामण्डले महाबोधधराश्रितो देवः आर्पनिर्वचनात् त्रिलोकनाथा  
त्मपदभाक्त्या त्रित्वयुक्तानां त्रयाणां लोकानाम् आत्मा सातत्येन  
गन्ता इति—

२० ( त्रिलोकात्मा ).

( १ ) “ अतः, सातत्यगमने ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ३८३

( २ ) “ सातिभ्यां० ” इति मनिन्. वृद्धिः. उणा०पा० ४को०पृ० ६३९

( ३ ) “ नेट्० ” इति नेट्. इत्युक्तमेव. ७।२।८॥ कौ०पृ० ५५९

( ४ ) “ लोक्तु, दर्शने ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ३८७

२५ निरु०—६५१ पराक्रमजने शश्वत् स्मृत ( शूरजनेश्वरः ) । ४९८।

६५२ यस्सातत्येन लोकांस्त्रीन् भक्तानुग्रहकाम्यया ।

गच्छतीति ( त्रिलोकात्मा ) वस्वर्णो भूतिदायकः ॥ ४९९ ॥

( ६५३ ) त्रिलोकेशः,

ॐ त्रिलोकेशाय नमः ।

भा०—(१) “शुभमासाद्य भूतागं प्राग्ज्योतिषपुरे तथा । देव विश्वे-  
श्वराख्यं तु स्थितमेत्य स्वगोचरात् ” इति— ५

( त्रिलोकेशः ).

( १ ) “ केशवः केशाहा लोके द्वैरूप्येण क्षितौ स्थितः । मथुराख्ये  
महाक्षेत्रे वाराणस्यामपि द्विज ” इति—

निर्व०—( ५ ) “ हलश्च ” ३।३।१२१ ॥ कौ०पृ० ६६३

इत्यधिकरणे घञ्, तर्तेर्द्वौ विशब्दः. भावप्रधानश्चायं निर्देशः. १०

( ६ ) “ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ” १।४।२२ ॥ कौ०पृ० ३०

इत्यत्र द्व्येकयोरिति यथाद्वित्वैकत्वपरः, अन्यथा हि द्व्येकेष्विति  
स्यात् तनः शाकपार्थिवादीनां सिद्धये

( ७ ) “ उत्तरपदस्योपसख्यानम् ” २।३।६९ ॥ कौ०पृ० १२३

इति तस्याकृतिगणत्वात् समासः, अतो नाय द्विगुः. येन १५

( ८ ) “ द्विगोः ” ४।१।२१ ॥ कौ०पृ० ९४

इति ङीप् प्रसज्येत दीर्घः. ततो नान्तदीर्घः. इत्यादि. ❀

प्राग्ज्योतिषपुरस्थो देवः आर्षोक्त्या विश्वेश्वरपदा-

भिरेयतया त्रिलोकानामीशः इति—

( त्रिलोकेशः ).

२०

ईशोः इगुपधात् कः. त्रिलोकशब्दावनुपदमेव हि न्यरूपि-  
पाताम्. गुणः. ❀

निरु०—६५३ त्रिलोकानामीशतया ( त्रिलोकेशः ) प्रकीर्तितः ।

( ६५४ ) केशवः,

ॐ केशवाय नमः ।

ज्ञा०—( केशवः ).

५ ( २ ) “ क इति ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे  
संभूतौ तस्मात् केशवनामवान् ” हरि० २७९—४७ ।

इति निरुक्तिः. ❀

निर्व०—मथुरावाराणसीक्षेत्रद्वयनिकायः क्लेशापहो देवः केशवशब्दो-  
दाहृतः आर्पणनिर्वचनात्. कः ब्रह्मा च ईशः रुद्रश्च केशौ द्वन्द्वः ताव-  
१० झभूतावस्य स्त इति वा यतस्तौ अस्मात् संभविष्यतः ततः केशौ  
वसतोऽस्मिन्निति वा. वक्ष्यते च निर्वचनान्तरम् तदनुरोधात्. केशिन-  
मवति हिनस्ति इति वा—

( केशवः ).

( १ ) “ कै, शब्दे ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२४

१५ आत्वम्. अनिमित्तम्.

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” ३। २। १०१ ॥ कौ० पृ० ५८५

इति डः. टिलोपः. गुणः. ततोऽस्यापि केशरूपत्वात्

( ३ ) “ आधये चिकीर्षवे ”

इत्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थेन ।

२० ( ४ ) “ कृन्मेजन्तः ” १। १। ३९ ॥ कौ० पृ० ८७

इत्यौषदेशिकप्रतिपत्त्यर्थेनान्तग्रहणेन

( ५ ) “ यावत्पुराणिपातयोर्लट् भुवश्च महाव्याहतेः ” ३। ३। ४॥

कौ० पृ० ५४६

इत्यन निपातमहाव्याहत्योरन्यतरग्रहणेन वा ज्ञापनात् लक्षणप्रति-  
२५ शेक्षपरिभाषायाः अनित्यतया तदुप—

निरु०—६५४ ब्रह्मेशयोः स्वाङ्गजत्वात् (केशवः) परिकीर्तितः। ५००।



( ६५५ ) केशिहा,

ॐ केशिघ्ने नमः ।

भा०—( १ ) “ केशवं केशिहन्तारम् ”

इतिवत् स्वयमेव निर्वचनान्तरमाह—( केशिहा ). इति. ❀ ५

निर्व०—जीवनेन तन्त्रावृत्त्या दिवा वा द्वन्द्वैकवद्भावमाश्रित्य,

( ६ ) “ केशादोन्यतरस्याम् ” ५।२।१०९ ॥ कौ०पृ० ३२८

इति मत्वर्थीयो वः. अपरत्र,

( ७ ) “ वस, निवासे ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४३२

( ८ ) “ अन्येष्वपि० ” ३।२।१०९ ॥ कौ०पृ० ५८५ १०

इत्यपिशब्दात्. सर्वापाधिव्यभिचारार्थादधिकरणे डः.

टिलोपः. अन्यत्र.

( ९ ) “ अव, रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृष्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्य-

र्थपाचनक्रियेच्छादीन्पवाभ्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ” इति पा-

ठादवतिरिह धा० ऋादिः कौ०पृ० ४०६ १५

हिंसाकर्मा, ततः पचाद्यच्.

( १० ) “ क्लिभू, विवाधने ” धा० ऋादिः कौ०पृ० ५७८

( ११ ) “ क्लिशेरच् ललोपश्च ” उणा०पा० ५ कौ०पृ० ६४४

इत्यन्. ललोपश्च. गुणः. ततः केशशब्दात् मत्वर्थीयोत

इनिः. भत्वम्. २०

( १२ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८ ॥ कौ०पृ० ५६

नलोपः. ततः पृषोदरादिलक्षणः. इतो लोपः. ❀

उक्तं निर्वचनान्तरं वक्ष्यत इति तदुच्यते केशिनं के नरवन्तं तुर-

गदानवं हन्तीति—( केशिहा ).

निरु०—६५५ असुरं केशिनामानं हतवान् ( केशिहा ) स्मृतः । २९

( ६५६ ) हरिः, ॥

ॐ हरये नमः ।

- भा०—(१) “ गिरौ गोवर्धनाख्ये तु देवः सर्वेश्वरो हरिः । संस्थितः  
६ पूजितः स्थाने ” इति—  
( हरिः ).  
( २ ) “ इडोपहृतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठः  
तस्माद्धरिरिति स्मृतः ” इति. ❀ भा० शा० ३४३—३९ ।  
( १ ) “ कामदेवस्तु भगवान् सर्वेषां सर्वकामदः । शंकरालयमा-  
१० साद्य संस्थितोऽस्तरसार्चितः ” इति—

- निर्व०—हनः क्तिप् "इत्थ्या"दि. केशी व्याख्यातः. नलोपः. हन्तन्तदीर्घः.  
"इत्थ्या"दि. उक्तव्याख्याविकल्पत्वात् नाम्नोरपुनरुक्तिः. ❀  
गोवर्धनगिरिस्थो देवो हरिश्चाब्दव्यपदेश्यः. आर्पणनिर्वचनेन क्रतौ इडोपहृतं  
भागं हरतीति वा. वर्णतो हरिः हरितवर्ण इति वा—  
१९ ( हरिः ).  
( १ ) “ हञ्, हरणे ” धा० १वादिः कौ० पृ० ४२३  
( २ ) “ सर्वधातुभ्य इन् ” इति वर्तमाने, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७  
( ३ ) “ हृषिपिरुहिवृतिविदिल्लिदिकीर्तिभ्यश्च ” उणा० पा० ४  
कौ० पृ० ६३७  
२० इति इन्. प्रकृते,  
( ४ ) “ अच इः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८  
इत्यस्यापवादः. स्वरे विशेषः. गुणः. स्वरः. ❀

निरु०—६५६ भक्तानां दुःखहरणाद्वर्णश्रेष्ठ्या (हरिः) स्मृतः ॥ ५०१ ॥

श्लो० ॥ ७० ॥ ( ६५७ ) कामदेवः, ( ६५८ ) कामपालः,

ॐ कामदेवाय नमः । ॐ कामपालाय नमः ।

भा०—( कामदेवः ).

( २ ) “ दीव्यतिर्दानकर्मा ” ❀

स एव दत्तानुपालनात्—(कामपालः ). ❀

निर्व०—शंकरालयस्थो देवः आर्पवचनात् सर्वकामप्रदतया काम-  
देवशब्दवाच्यः. कामानां काम्यमानानाम् अर्थानाम् ईशः स्वा-  
मी, तथाच दातेति वा, आहृत्य देवो दातेति वा—( कामदेवः ). १०  
पूर्वत्र,

( १ ) “ दिवु, क्रीडादौ ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२

अन्यत्र दानकर्मा. इहायम्, उभयत्र पचाद्यच् तत्र प्रत्यये ह्यय-  
म्, इगुपधलक्षणः कप्रत्ययो माभूदिति गुणः.

( २ ) “कमु, कान्तौ” धा० ङादिः कौ० पृ० ३९९ १५

( ३ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

इति कर्मणि च घञ्. उपधावृद्धिः. नच,

( ४ ) “ नोदान्तोपदेशस्य० ” इति निषेधः. ७।३।३४॥ कौ०

पृ० ५४१

( ५ ) “अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्” ❀ ७।३।३४॥ २०

कौ० पृ० ५४१

स एव दत्तं कामं पालयति रक्षतीति—( कामपालः ).

( १ ) “ पाल, रक्षणे ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३

चुरादिः. णिच्. ततः पचाद्यच्. णिलोपः. कामः कर्मणि घञि  
व्युत्पादितः. ❀

२५

निरु०—६५७ सर्वेषां कामदत्त्वाच्च ( कामदेव ) इतीरितः ।

६५८ दत्त्वा तु पालनकरः ( कामपालः ) प्रकीर्तितः ॥ ५०२ ॥

( ६५९ ) कामी, ( ६६० ) कान्तः,

ॐ कामिने नमः । ॐ कान्ताय नमः ।

५ भा०—प्रदेयातिशयात्—(कामी) । ❀

स एव स्वयमेव कमनीयः—

( कान्तः ).

अतो ह्यप्सरसार्चितः.

एवमुत्तरत्रापि संज्ञासामर्थ्यादिना तत्तत्क्षेत्रसंबन्ध ऊहनोयः ❀

१० निर्व०—स च कामाः प्रदेयार्थाः अतिशयिताः अस्य सन्तीति—  
( कामी ).

काम उक्तः. ततोतिशायने मत्वर्थीय इनिः.

( १ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८ ॥ कौ०पृ० ५६

इति लोपः. इन्नन्तदीर्घ “इत्थ्यादि. ❀

११ तत एव वचनात् स एव अप्सरोर्चिततया कान्तः कमनीयो भवतीति—  
( कान्तः ).

( १ ) “ कमु, कान्तौ ” धा०भा०कौ० पृ० ३९९

कान्तिरिच्छा वर्तमान इत्यनुवृत्तौ,

( २ ) “ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” ३।२।१८८ ॥ कौ०पृ० ५९७

२० इति मतेः पृथक् बुद्धिग्रहणात् मतिरिहेच्छा इति तदर्थोद्वर्तमाने कः  
उदित्वात् निष्ठार्या नेद्.

( ३ ) “ अनुनासिकस्य किञ्चलाः कृति ” ६।४।१५ ॥ कौ०पृ० ५१५

इति शलादौ कृति दीर्घः. अनुस्वारपरसवर्णौ.

निरु०—६५९ प्रदेयातिशयात् ( कामी )—

२५ ६६० ( कान्तः ) स्यात् कमनीयकः ।

( ६६१ ) कृतागमः , । ( ६६२ ) अनिर्देश्यवपुः ,

ॐ कृतागमाय नमः । ॐ अनिर्देश्यवपुषे नमः ।

भा०— अथ शक्तीशावतारः.

५

( १ ) “ नानामन्त्रमर्यां दिव्यां व्यञ्जयत्यमलात्मनाम् ” इति—

( कृतागमः ). ॐ

तत्तद्युगगुणानुग्राहकरूपवैचित्र्यात्—

( अनिर्देश्यवपुः ).

नि०—एवमुत्तरत्रापि यथायथं मंज्ञासामर्यादिना तत्तत्

१०

क्षेत्रसंबन्ध ऊहाः. ॐ

अथ शक्तीशावतारः स च आर्षवचनादमलात्मनां नाना-

मन्त्रमयविद्याव्यञ्जयितृत्वा कृतागमः शास्त्रमनेनेति—

( कृतागमः ).

( १ ) “ गम्ह , गतौ ” धा०भादिः कौ०पृ० ४३०

१५

आहपूर्वः.

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥ कौ०पृ० ६४७

इत्यनुवृत्तौ ,

( ३ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” ३।३।५८॥ कौ०पृ० ६५३

इत्यप्. वज्रोपवादः. अत्र अयं कृतागमः कृतागमः अगुणः

२०

अनिर्देश्यः दीर्घः. ॐ

तत एव वचनात् तत्तद्युगगुणानुग्राहकरूपवैचित्र्यात्

अनिर्देश्यम् इदम् ईदृशमिति निर्दिष्टम् अशक्यं वपुः

शरीरमस्येति—

( अनिर्देश्यवपुः ).

२५

निरु०—६६१ मन्त्रविद्याव्यञ्जकत्वात्(कृतागम)इतीरितः॥५०३॥

६६२ युगानुसारिरूपत्वात् ( अनिर्देश्यवपुः ) स्मृतः ।

( ६६३ ) विष्णुः,

ॐ विष्णवे नमः ।

भा०—( १ ) “ युगानुसारकान्तिश्च ” इति. ❀

९ एवं व्याप्तिनियमनादिशक्तिद्वारा विश्वव्याप्तेः—

( विष्णुः ).

( १ ) “ सर्वशक्त्यात्मने ” इति तन्मन्त्रवर्ण.

आदित्यपुराणे ,

( २ ) “ यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मात् स

१० प्रोच्यते विष्णुर्विशोधतोः प्रवेशनात् ” आ० पु० ।

निर्ध०—( १ ) “ डुवप् , बोजसन्ताने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

उत्तिप्रकरणे ,

( २ ) “ अर्तिपृषपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ” उणा० पा० २

कौ० पृ० ६२४

१५ इत्युत्तिः. नित्- नित्त्वादाद्युदात्तः.

( ३ ) “ दिश , अनितर्जने ” धा० तुदा० कौ० पृ० ६६४

निर्धुर्वः .

( ४ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” ३ । १ । १२४ ॥ कौ० पृ० ५६२

इति ण्यत्. कृत्यश्चायं कर्मणि

२० ( ५ ) “ शकि लिङ् च ” इति चाच्छक्यार्थे—३ । ३ । १७२ ॥ कौ० पृ० ५५२

इत्युदैरिराम. गुणः. नञो नलोपः. ❀

मन्त्रवर्णादिना व्याप्तिनियमनविक्रमणादिद्वारा सर्वं

येवेष्टि व्याप्नोतीति—

( विष्णुः ).

२५ ( १ ) “ विप्लृ , व्याप्तो ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

निरु०—६६३ स्वगक्त्या जगतो व्याप्तिर्यद्वा विक्रमणात् स्वरतः ॥ ५० ॥

( विष्णुः ) स्मृतो विरोधेण—

( ६६४ ) वीरो ,

ॐ वीराय नमः ।

भा०— उद्योगे ,

( ३ ) “ विष्णुर्विक्रमणाद्देवः ” इति , वा. ❀ भा० उ० ६९— १३ । ५

( १ ) “ आज्ञाप्रतोक्षकेणैव गदाचक्रद्वयेन तु । प्रेरितेन हिन-  
स्याशु साधुसन्तापकारिणः ” इति—

( वीरः ). ❀

नास्य देशकालवस्तुतोऽवधयस्सन्तीति—

निर्व०— ( २ ) “ स्थोणुः ” इति अनुवृत्तौ, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६ १०

( ३ ) “ विपेः किञ्च ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६

इति णुः, कित्, अगुणः, अनिट्, विशेः अस्य तु निष्पत्तिः— पू—

वमेव प्रपञ्चिता. ❀

स्वाज्ञाप्रतोक्षकेण चक्रगदादिना साधुसन्तापकारिणः

अजति क्षिपति हिनस्तीति—

२५

( वीरः ).

( १ ) “ अज , गतिक्षेपणयोः ” धा० त्वादिः कौ० पृ० ३९१

( २ ) “ स्फापितञ्चि० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६१९

इत्यादिना द्वात्रिंशतो धातुभ्यो रग्विधायकेन

प्रागुक्तसूत्रेण रक्.

२०

( ३ ) “ अजेर्व्यघञपोः ” २ । ४ । ५६ ॥ कौ० पृ० ३९१

इति वीभावः, अगुणः, अनिट्. ❀

मन्त्रवर्णादिना सदा सर्वत्र सर्वथा च प्रवृत्तस्वभाव-

तया नास्त्यन्तो देशकालवस्त्ववधिः अस्येति—

निरु०— ६६४ ( वीरः ) स्यात्प्राप्तुः तद्वा ।

२५

( ६६५ ) ऽनन्तो , ( ६६६ ) धनञ्जयः , ॥

ॐ अनन्ताय नमः । ॐ धनञ्जयाय नमः ।

५ भा०—( अनन्तः ).

( १ ) “ अनन्तमूर्तये ” इति तन्मन्त्रवर्णात्.

( २ ) “ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ” गी० १०—१९ ।

( ३ ) “ अथैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म ” य०७ का०३—४ ।

( ४ ) “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति च. तै०उ०आ०१ ।

१० सदा सर्वत्र सर्वथा च प्रवृत्तस्वभाव इत्यर्थः. नच वस्तुपरिच्छेदाभावे  
वस्त्वभेदः , देशकालयोरतथात्वप्रसङ्गात्. ❀  
न चैतदिष्टमानन्त्यं गुणविभूतिभ्यामप्युपपादते—  
( धनञ्जयः ).

निर्व०—( अनन्तः ).

१५ ( १ ) “ अम , गत्यादिषु ” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४०१

( २ ) “ हसिमृगिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् ” इति तन्. उणा०  
पा० ३ कौ० पृ० ६२८

( ३ ) “ तितुञ्च० ” इति नेट्. ७ । २ । ९ ॥ कौ०पृ० ६०८  
अनुस्वारस्परसवर्णौ. नञो नलोपः नुट्. ❀

२० अथ गुणविभूतिभ्यामप्यानन्त्यम् उपपादते स्वस्य प्रेप्सो-  
पार्जनलोभगृहिनोपजीवनादियोग्यत्वातिरेकेण  
धनं हेमरत्नादिकं द्रव्यं जयति अधः करोतीति—( धनञ्जयः ).

निरु०—६६५ देशतः कालतो वापि गुणतो वस्तुतोपि वा ॥५०५॥  
अवधिर्यस्य नास्तीति सो ( ऽनन्तः ) समुदाहृतः ।

२५ ६६६ प्रेप्सोपार्जनलोभादियोग्यत्वाधिस्यतस्ततः ॥ ५०६ ॥

माणिमौक्तिरुत्तमानि हेमरूप्यादिकं धनम् ।

योधः करोति मनत ( धनञ्जय ) दत्तोग्निः ॥ ५०७ ॥



भा०—प्रेप्सोपार्जनलोभगूहनोपजीविनादियोग्यत्वाधिवयेन हेमरत्ना-  
दिकं धनमधः करोतीति-

( १ ) “ संज्ञायां भृनुवृजिधारिसहितपिदमः ” ३ । २ । ४६ ॥

कौ०पृ० ५७८

५

इति खच्.

इह हि बृहत्सु ब्रह्मशब्दं प्रयुज्यते तत्र तत्र तत्तत्कर्मज्ञानान्यामशेष-  
भोगमोक्षभोक्तृत्वबृहत्त्वात् जीवात्मापि ब्रह्मोच्यते.

( २ ) “ तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ”

( ३ ) “ निर्दोषं हि समं ब्रह्म ” इत्यादिषु. गी० ५-१९ । १०

तद्भोगमव्यक्तञ्च अनन्तभोगोपकरणपरिणामात्,

( ४ ) “ मम योनिर्महत् ब्रह्म ” इत्यादिषु. गी० १४-३ ।

तान्यां स्थितिभोगादिसर्वावस्थाहेतुत्वेन हितः—

निर्व०—( १ ) “ जि, जये ” धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ४०५

( २ ) “ संज्ञायां भृनुवृजिधारिसहितपिदमः ” ३ । २ । ४६ ॥ १५

कौ०पृ० ५७८

इति खच्. गुणार्थादशौ.

( ३ ) “ धन, धान्ये ” पचाद्यच्. धा० जुहो० कौ०पृ० ४५२

( ४ ) अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम् ” ६ । ३ । ६७ ॥ कौ०पृ० ५७५

इति खिदन्ते उत्तरपदे पूर्वस्याजन्तस्य मुम्. मित्वादन्त्यादचः परः. २०

अनुस्वारः. पाक्षिकः परसवर्णः. ❀

इह हि बृहत्सु प्रधानपुरुषेश्वरादिषु ब्रह्मशब्दः. श्रुत्यादिषु प्रयुज्यते.  
बृहत्त्वं च. तेषां नत्र तत्र यथायथम् उपपादयिष्यते. कश्चित् बृंह-  
णत्वं च तत्र ब्रह्मन्याम्.

संप्रदानान्यां तत्तत्कर्मज्ञानतोशेषभोगमोक्ष-

श्लो० ॥ ७१ ॥ ( ६६७ ) ब्रह्मण्यो,

ॐ ब्रह्मण्याय नमः ।

भा०—( ब्रह्मण्यः ).

५ निर्व०—भोक्तृत्वेन बृहते पुरुषाय अनन्तभोगोपकरणपरिणामात्  
बृहते ततो भोग्याय प्रधानाय च स्थितिभोगादिसर्वावस्थाहेतुत्वेन  
हित इति—( ब्रह्मण्यः ).

( १ ) “ बृह-बृहि, बृद्धौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४११  
ओष्ठ्यादी इमौ दन्त्योष्ठ्यादी अपि. यतो वयोरभेदः.

१० तत इदितः शुद्धात्-प्यन्ताद्वा. मनिन्प्रकरणे.

( २ ) “ बृहेर्नोच्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९

इति मनिन्. नस्य अकारश्च. अतो नानुस्वारः. अस्तु वा स.—  
अथापि तस्यैवाकारः. न इत्यनेन तत्स्थानिकाऽनुस्वारो लक्ष्यते  
इति व्याख्यास्यते. अत्र हीदितो नुमि

१५ ( ३ ) “ इक्श्तिपौ० ” इति इकि. इदित्वात् नलोपाभावे-३।३।  
१०८॥ कौ० पृ० ६६१

( ४ ) “ नश्च० ” इत्यनुस्वारं च ८।३।२४॥ कौ० पृ० २०

बृहिः प्यन्तस्यापीदम् तन्त्रेण ग्रहणम्. तत्रेकि णिलोपो नलोपा  
प्राप्तिश्चेति विशेषः. तत्फलं चानुपदमेव प्रव्यञ्जयिष्यते अतो यथा-

२० यथ तत्र तत्र निष्पत्तिर्दृष्टव्या. प्रकृते तु शुद्धादयं विधिः यन्  
कृतो रः.

( ५ ) “ नेद्० ” इति नेद्. ॐ ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

निरु०—६६७ जीवात्मा प्रकृतिश्चापि ब्रह्मेति व्यपदिश्यते ।

ताभ्या यः स्थितिभोगादेस्सर्वावस्थासु कारणम् ॥ ५०८॥

२५ ( ब्रह्मण्यः ) स च विज्ञेयस्तमार्गो भोगदायकः ।

( ६६८ ) ब्रह्मकृद्ब्रह्मा,

ॐ ब्रह्मकृद्ब्रह्मणे नमः ।

भा०—तत्कार्यं महदहंकारादिप्रभृति च ब्रह्म, अस्तोकविस्तरत्वात्.

( १ ) “ तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ” मु० उ० १-१। ५

इत्यादौ. ❀

तस्य कर्ता ब्रह्मा यस्य सर्वथा नियाम्यः, सः—

( ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ).

निर्व०—ततो ब्रह्मशब्दात् चतुर्थ्यन्तात्

( १ ) “ तस्मै हितम् ” ५। १। ५ ॥ कौ० पृ० २९१ १०

( २ ) “ शरीरावयवाद्यत् ” इति. वर्तमाने, ५। १। ६ ॥ कौ० पृ० २९१

( ३ ) “ खलवधमापतिलवृषब्रह्मणश्च ” इति, ५। १। ७ ॥ कौ० पृ० २९२

हितार्थे यत्. तद्धितः भत्वम्.

( ४ ) “ नस्तद्धिते ” इति टिलोपे प्राप्ते, ६। ४। १४४ ॥ कौ० पृ० १३३

( ५ ) “ ये चाभावकर्मणोः ” ६। ४। १६८ ॥ कौ० पृ० २९९ १५

इति यादौ अनः प्रकृतिभावः. णत्वम्. ❀

तथा- अस्तोकविस्तरत्वात् बृहत् तत्कार्यं महदहंकारादिकमपि;

ब्रह्म तत्करोतीति ब्रह्मकृत्, चतुर्मुखः. तस्य सर्वथा नियाम्यस्य

ब्रह्मा अर्थतो नियामक इति—

( ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ).

२०

एकत्राम. व्याख्यातो हि ब्रह्मशब्दः आविशलिङ्गत्वाच्च.

चतुर्मुखवाची पुमानिति विशेषः. रुजः क्विपि तुक्. अगुणः. इत्यादि.

ब्रह्मशब्दः उक्तः. एवमुत्तरत्राप्यवधेयम्. विशेषश्चेदुच्यते.

निरु०—६६८ महदादितमः कार्यं ब्रह्मेति ह्यभिधीयते ॥ ५०९ ॥

तस्य कर्ता स्वयं ब्रह्मा नियाम्यो यस्य सर्वदा ।

२५

स तु स्यात् ( ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ) नवार्णस्सर्वशक्तिदः ॥ ५१० ॥

( ६६९ ) ,

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

भा०— एवं व्यक्ताव्यक्तसमष्टिव्यष्टिपुरुषान् ब्रुहयति निरति-  
शयकल्याणगुणगणैः स्वरूपगुणविभक्तैः स्वयं च  
ब्रुहतीति अनापेक्षिकं वेदान्तवेद्यं परं ब्रह्म—

( ब्रह्म ). ❀

( १ ) “ ब्रुहेर्नाच्च ” इति मनिन्प्रत्ययः. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९  
नलोपश्च.

( २ ) “ ब्रुहत्त्वाब्रुहणत्वाच्च ब्रह्मेति परिकीर्त्यते ” इति. ❀

सर्वस्यास्य निमित्तं तप उलक्षितो धर्मोपि ( ब्रह्म ).

( १ ) “ तपो ब्रह्म ” इति श्रुतेः. तै० बृ० २-१ ।

निर्व०— नान्तदीर्घः. “ ईत्ये”दि. ❀

वेदान्तवेद्यं परन्तत्त्वमेवम् व्यक्ताव्यक्तसमष्टिव्यष्टि-  
रूपम् विश्वमनापेक्षिकं ब्रुहयति वर्धयति स्वयं च तथा  
निरतिशयकल्याणैः स्वरूपगुणविभक्तैः ब्रुहति वर्धते इति च—  
( ब्रह्म ).

( १ ) “ ब्रुहे० ” इति मनिन् “ ईत्ये”दि. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९

तत्र हि ब्रुहिः शुद्धो ण्यन्तश्च. तन्त्रेण गृह्यत इत्युक्तम्.

अत्र चार्पणनिर्वचनात् उभयतोऽपि निष्पत्तिः. णिच्पक्षे मनिनि  
तद्धोपो विशेषः. आविष्टलिङ्गत्वाच्चास्य शब्दस्य परब्रह्मवाचिनः  
क्रीयत्वम्.

निरु०— ६६९ व्यक्ताव्यक्तसमष्ट्यादिपुरुषांश्चैव नित्यशः ।

गुणैश्च कल्याणतमैर्ब्रह्म ब्रुहयतीति च ॥ ५११ ॥

रूपैः स्वरूपेण गुणैर्विभक्तैश्च स्वयं मुहुः ।

ब्रह्मेति स तु वा ( ब्रह्म ) षडर्णस्मन्तनिप्रदः ॥ ५१२ ॥

( ६७० ) ब्रह्मविवर्धनः, । ( ६७१ ) ब्रह्मवित्,

ॐ ब्रह्मविवर्धनाय नमः । ॐ ब्रह्मविदे नमः ।

भा०— तं विवर्धयतीति-

( ब्रह्मविवर्धनः ). ❀

तत्प्रतिपादको वेदोपि ब्रह्म ,

( १ ) “ ब्रह्माध्येष्यमाणः ” इत्यादेः.

( २ ) “ अनन्ता वै वेदाः ” ❀ काठकम् १ ।

तानप्यवधिना वेत्तीति-

( ब्रह्मवित् ).

निर्व०— तथा श्रौत्या च प्रसिद्ध्या ब्रह्म तपः तदुपलक्षितं च सर्व-  
स्यास्य निमित्तं धर्मं विवर्धयति विशेषेण वर्धयतीति—  
( ब्रह्मविवर्धनः ).

( १ ) “ वर्ध, छेदनपूरणयोः ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३

( २ ) “ वृधु, वृद्धौ ” वा. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१२

विपूर्वः आद्यः. चुरादिः. ततो भ्वादिः. पूर्वं स्वार्थे णिच्.

ततो हेतुमति णिच्. पूर्वविप्रतिषेधात्

अपवादत्वाद्वा. वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः. विनैव वा ण्य-

न्ताणिचं पूरयतीत्यर्थलाभः. अपरत्र केवलादेव स णिच्.

गुणादि. उभयतोपि ततो ल्युः. ल्युद्धा. बाहुलकादित्यो दि.

अनः णिलोपः. ❀

ब्रह्म, वचनात् तत्प्रतिपादकम् अनन्तशास्त्रमपि वेदं

वेत्ति अवधिना जानातीति—

( ब्रह्मवित् ).

निरु०—६७० तपोविवर्धनान्नित्यं स्मृतो ( ब्रह्मविवर्धनः ) ।

६७१ यो वेदानन्ततो वेत्ति स ( ब्रह्मविद् ) उदीरितः ॥५१३॥

( ६७२ ) ब्राह्मणो ,

ॐ ब्राह्मणाय नमः ।

भा०— ( १ ) “ अनादिनिधनं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । एकस्त-  
५ द्वेद भगवान् धाता नारायणः स्वयम् ” ❀ भा० मो० ३८०—१९।  
वेदव्यवस्थापनार्थं स्वयमत्रिगोत्रादौ दत्तात्रेयादि-  
रूपेण ब्राह्मणो भवतीति—  
( ब्राह्मणः ).

( १ ) “ ब्रह्म नयत्यणति ”

१० इति वा नैरुक्ताः. ❀

निर्व०— ( १ ) “ विद , ज्ञाने ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३  
किप्. अगुणः. पाक्षिकमवसानचत्त्वम्. ❀  
वेदव्यवस्थापनाय स्वयम् अत्रिगोत्रादौ दत्तात्रेयादि-  
रूपेण विप्रतया ब्राह्मणो भवतीति वा. निरुक्तानुसारात्  
१५ ब्रह्म वेदं स्वयं तादृशः सन्नयति प्रापयति तद्गणानि  
शब्दापयते वा उभयथापि व्यवस्थापयतीति वा—  
( ब्राह्मणः ).

ब्रह्मनूशब्दात् ,

( १ ) “ तस्यापत्यम् ” ४ । १ । ९२ ॥ कौ० पृ० २०७

२० ( २ ) “ तदधीते तद्वेद ” ४ । २ । ५९ ॥ कौ० पृ० २३६

इति वोक्तेषु अर्थेष्वण्. आदिवृद्धिः. अन्निति प्रकृतिभावात्.

( ३ ) “ नस्तद्धिते ” इति न टिलोपः. ६ । ४ । १४४ ॥ कौ० पृ० १३३

( ४ ) “ ब्राह्मोऽजातौ ” ६ । ४ । १७१ ॥ कौ० पृ० २१९

निरु०— ६७२ दत्तात्रेयादिरूपेण ह्युदीर्णो ( ब्राह्मणः ) स्मृतः ।

२५ पठनाद्वाय वेदस्य ॥ ५१४ ॥

( ६७३ ) ब्रह्मी ,

ॐ ब्रह्मिणे नमः ।

भा०— सर्वमेतत्प्रमाणप्रमेयरूपं ब्रह्म स्वमिति—

( ब्रह्मी ).

५

निर्व०— इत्यत्र अजातौ इति पर्युदासाभाप्यं तस्य विषयः तत्र ब्रह्म इति योगविभागात् जातावनपत्येणि टिलोपेपि तस्येष्टसिद्धयर्थतया , नाध्येतृवेदितृप्रत्ययान्तस्तस्य विषयः. णत्वम्. उत्तरत्र प्रथमकल्पे कर्मणश्शेषत्वविवक्षायां नियो नत्वे

( ५ ) “ अन्येष्वपि० ” ३ । २ । १०१ ॥ कौ०पृ० ५८५ १०

इति डः. टिलोपः ततः प्रज्ञाद्यण्. स्वार्थिकः. आदिवृद्धिः.

( ६ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६ । ४ । १४८ ॥ कौ०पृ० ५६

( ७ ) “ पूर्वपदात्० ” ८ । ४ । ३ ॥ कौ०पृ० १६७

इति णत्वम्. अनुकल्पे अणतिश्चान्दकर्मा. ततः प्राग्व-

त्कर्मणश्शेषत्वविवक्षया पचाद्यच्.

१५

( ८ ) “ शकन्द्वादिपुंटेः पररूपं वक्तव्यम् ” ६ । १ । ९३ ॥ कौ०पृ० ४९

इति तस्य आकृतिगणत्वात्. पररूपम्. ततः प्रज्ञाद्यण्.

आदिवृद्धिः.

( ९ ) “ यस्य० ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ०पृ० ५६

इति लोपः. णत्वे तु न प्रयतितव्यम्. ❀

२०

वचनात् ब्रह्म सर्वमेतत् प्रमाणप्रमेयरूपवस्त्वस्या-

स्तीति—

( ब्रह्मी ).

निरु०— ६७३ मानमेयरूपत्वात् स्वयं ( ब्रह्मी ) ति श्रूयते ।

( ६७४ ) ब्रह्मज्ञो, ( ६७५ ) ब्राह्मणप्रियः, ॥

ॐ ब्रह्मज्ञाय नमः । ॐ ब्राह्मणप्रियाय नमः ।

७ भा०—( १ ) “ सर्वब्रह्ममयो हरिः ” इति. ❀

वेदानर्थपर्यन्तं साक्षात्करोतीति—

( ब्रह्मज्ञः ).

( १ ) “ वेदविदेव चाहम् ” इति. ❀ गी० १५-१५ ।

तदधिकारिणो ब्राह्मणाः प्रिया अस्येति—

१० ( ब्राह्मणप्रियः ). यथा,

निर्व०— ब्रह्मणो मत्वर्थीयो ब्रीह्यादिलक्षण इनिः.

( १ ) “ नस्तद्धिते ” ६।४।१४४॥ कौ०पृ० १३३

इति टिलोपः. इन्नन्तदीर्घ “ इत्यादि. ❀

ब्रह्म वेदं जानाति अर्थपर्यन्तं साक्षात्करोतीति—

१५ ( ब्रह्मज्ञः ).

( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा० क्र्यादिः कौ०पृ० ४७७

( २ ) “ आतोनुपसर्गे० ” ३।२।३॥ को०पृ० ५७०

इति कः. आद्योपः. उक्तव्याख्यानानेन ब्रह्मविद्ब्रह्मज्ञयोः पुनरुक्तिः. ❀

तथा वचनशतैः ब्राह्मणाः प्रियाः अस्येति—

२० ( ब्राह्मणप्रियः ).

( १ ) “ प्रीञ्, तर्पणे कान्तौ च ” धा० क्र्यादिः कौ०पृ० ४७४

कान्तिः. कामना.

निरु०—६७४यो वेदानर्थतो वेत्ति सोऽपि (ब्रह्मज्ञ) विश्रुतः ॥५१५॥

६७५ वेदाधिकारिणो विप्राः प्रिया यस्येति वै सदा ।

२५ ( ब्राह्मणप्रिय ) इत्युक्तो नवाणो धर्मज्ञो मनुः ॥ ५१६ ॥



भा०—(१) “ व्रन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न प्रणमेद्य-  
थार्हम् ” इत्यादि.

(२) “ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्धधाना मत्परमा  
भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ” इति. गी० १३-२०। ५

(३) “ यद्ब्राह्मणस्य मुखतः ”

(४) “ विप्रप्रसादादसुगन्धयामि ” वि०ध०५२-२३ ।

(५) “ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः ” इत्यादि. गी० ९-३३।

एवं बहुमुखमानन्त्यमुक्तम्, यथा,

(६) “ महतो महीयान् ” तै०उ० १ । १०

(७) “ परात्परं यन्महतो महान्तम् ” तै०उ० १-५ ।

(८) “ महान्तं विभुमात्मानम् ” कठ०उ० २-४ ।

(९) “ महतः परमो महान् ”

इत्यादि. ❀

निर्व०—(२) “ इगुपधत्ताप्रीकिरः कः ” ३।१।१३५॥कौ०पृ० १५  
५६७ इति कः. अगुणः. संयोगपूर्वत्वात् एकाच्चाच्च. द्वाङ्गवि-  
कलतया,

(३) “ एरनेकाचः० ” इति यणोऽप्राप्तौ, ६।४।८२॥कौ०पृ० ४५

(४) “ अचि श्रुधातुध्रुवां ध्वोरियहुवडौ ” इति एरियङ्.

६।४।७७॥ कौ०पृ० ४५ २०

(५) “ डिच्च ” इति अन्तादेशः. ब्राह्मणो १।१।५३॥कौ०पृ० ७

व्याख्यातः, इत्यम् बहुमुखमानन्त्यमुक्तम्. ❀

श्लो० ॥ ७२ ॥ ( ६७६ ) महाक्रमो,

ॐ महाक्रमाय नमः ।

भा०— अथैवमुत्सुकीकृतेषु वात्सल्यतोऽप्यानन्त्यं परमतुङ्गमात्मानं  
५ परमनिम्नभवपातालजीवानारोह्यतो महत्यारोहणसोपानपर्वानुपूर्व-  
व्यस्येति—

( महाक्रमः ).

यथा जननी, स्तनन्धयमादौ स्तन्यन्धापयति, अथ दुग्धम्, अथा-  
हारम्; अथ भोगान् गमयति;—एवमयं सुकृतिनम् अद्वेष्यास्ति-  
१० क्पाऽभिमुख्यानुवर्तनज्ञानभक्तिविस्रम्भक्रमेणैव प्रापयति. अन्धु-  
त्थानार्थं छन्दानुवर्तनार्थं च; अन्यथा,

निर्व०— अथैवमुत्सुकीकृतेषु वात्सल्यतोऽप्यानन्त्यं प्रस्तोष्यते.  
सर्वोत्तुङ्गस्वात्मनि परमनिम्नभवपातालस्थजीवात्मसमारोपणेन म-  
हान्धयधिकः क्रमः जननीकर्तृकस्तनन्धयकर्मकस्तन्यदुग्धाहार-  
१५ भोगगमनिकाक्रम इव, स्वकर्तृकसुकृतिकर्मकाऽद्वेष्यास्तिक्पाऽभि-  
मुख्याऽनुवर्तनज्ञानभक्तिविस्रम्भप्रापणिक्याऽरोहणसोपानपर्वानुपूर्व-  
स्येति—

( महाक्रमः ).

( १ ) “ कमु, पादविक्षेपे ” धा०प्वादिः कौ०पृ० ४०१

२० भावे घञ्.

( २ ) “ नोदाचोपदेशस्य० ” ७ । ३ । ३४ ॥ कौ०पृ० ५४१

इत्यादिना नोपधावृद्धिरित्युक्तम्.

निर्ह०— ६७६ परमोन्नतिमात्मानं सनिम्नात् भवपातकात् ।

जीवान् समारोह्यतो ज्ञानभक्त्यादिरूपिणी ॥ ५१७ ॥

२५ पर्वानुपूर्वी यस्यास्ति ( महाक्रम ) इतीरितः ।

( ६७७ ) महाकर्मा ,

ॐ महाकर्मणे नमः ।

भा०—( १ ) “ वन्धायैव भवत्येषा अविद्या स्वकमोज्झिता ”

अतः स्वत्वाहुः ।

१

( २ ) “ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीण-  
पापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ” इति वि० ध० ।

( ३ ) “ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ” गी० ७-१९ ।

( ४ ) “ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ” गी० ८-८ ।

इत्यादि. ❀

१०

कमिकीटादिभावे दुर्जरूपरोच्छिष्टसिक्थद्रप्समात्रं जन्तुं  
स्वमहाविभवानुभवाभियुक्तं करोतीत्यतिविस्मयनीयं  
महदस्य कर्मेति—

( महाकर्मा ). ❀

निर्व०—( ३ ) “ मह, पूजायाम् ” वर्तमाने, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११ १५

( ४ ) “ वर्तमाने पृषत्० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२

इत्यादिनात्यन्तो निपातः. शतृवत्कार्यभाक्च,

इत्थप्युक्तमेव. आत्वम्. दीर्घः. ❀

कमिकीटादिभावे दुर्जरूपरोच्छिष्टसिक्थद्रप्समात्रस्य

जन्तोः स्वमहाविभवानुभवाभियुक्तीकरणेन महदपि

२०

विस्मयनीयं कर्मास्येति—

( महाकर्मा ). रुजः

निरु०—६७७ अत्यन्तहीनान् जन्तून्श्च योग्यान् स्वानुभवस्य चा५१८ ।

करोति महावाक्यं कर्म यस्यास्ति सर्वदा ।

( महाकर्मा ) स विज्ञेयो क्षष्टार्णो मनुक्तयः ॥ ५१९ ॥

२५

( ६७८ ) महातेजा,

ॐ महातेजसे नमः ।

भा०—एवं तामसानामप्यनाद्यविद्यातमस्तस्करतेजस्त्वात्—

५ ( महातेजाः ). ❀

कथमयमतिमहान् क्षोदीयसां नेदीयान् विषयान्तरवत् तत्कर-  
णान्यनुप्रविश्य तत्रान्तःकरणानुप्रवेशात्—

निर्व०—( १ ) " सर्वधातुभ्यः० " उणा०पा०४कौ०

पृ० ६३९

१० इति मनिन्. गुणो रपरः. अनिट्. निरुचे हि महच्छब्दः. एवम्  
उत्तरत्राप्यवधातव्यम्. नान्तदीर्घः. " इत्थ्यादि. ❀  
एवम् महत्तामसानां अप्यनाद्यविद्यातमस्तस्करं तेजोऽस्येति—  
( महातेजाः ).

( १ ) " तिज, निशाने " धा०चुरा०कौ०पृ०४८३

१५ इति क्षमायां हि

( २ ) " गुमिच्किञ्चस्तन् " ३।१।५॥कौ०पृ०४२८

इति सन्. अतो नेह ततः

( ३ ) " सर्वधातुभ्यः० " उणा०पा०४कौ०पृ०६४०

इति असुन्. गुणः. बहुव्रीहिः. असन्तदीर्घः. " इत्थ्यादि. ❀

२० अय महान् क्षोदीयसामपि नेदीयांश्चासौ उरगः उरो वक्षः  
तदुपलक्षितं च हृदयं तेन तत्करणान्यनुप्रविशन् तद्वारा  
तान् गच्छंश्चेति—

निरु०—६७८ अनाद्यविद्यास्यतमोहारि तेजो महद्यतः ।

( महातेजा ) ह्यतः ख्यातस्तेजोदो वमुवर्णकः ॥ ५२० ॥

( ६७९ ) महोरगः, ।

ॐ महोरगाय नमः ।

भा०— ( महोरगः ).

उरः प्रदर्शितं हृदयमुरः यद्वारा तान् गच्छतीति—

५

( १ ) “ उरसो लोपश्च ” इति ङप्रत्ययः. ३।२।४८॥ कौ० पृ० ५७८

( २ ) “ यो न विज्ञेन विज्ञवैः न वासोर्गिर्न भूषणैः । तोष्यते  
हृदयेनैव कस्तमीशान्न पूजयेत् ” इति. ❀ वि० ध० ९०—६९।

महत्सर्वसुकरमाराधनमस्येति—

निर्व०— ( महोरगः ).

१०

( १ ) “ गम्ह, गतौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३०

( २ ) “ गमेर्ङः ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२२

इति वर्तमाने,

( ३ ) “ उरसो लोपश्च ” ३।२।४८॥ कौ० पृ० ५७८

इति व्युत्पादयिष्यमाणस्य उरसो लोपश्च.

१५

( ४ ) “ अलोन्त्यस्य ” १।१।५२॥ कौ० पृ० ७

इति परिभाषया तदन्त्यस्य सस्य लोपः. ततः प्रिलोपः.

( ५ ) “ ऋ, गतौ ” असुन्प्रकरणे, धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२

( ६ ) “ श्रयतेस्त्वाङ्गे शिरः किञ्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इत्यतः किञ्चेत्यनुवृत्तौ,

२०

( ७ ) “ अतेरुच्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इति असुन्. किञ्. धातोरुदादेशश्च. रपरत्वम्. कित्वा-

दगुणः. अलोन्त्यलोपेन सलोप उक्तः. पूर्वोत्तरयो-

स्तांहितः. आद्रुणः. ❀

निरु०— ६७९ ( महोरग ) इति ख्याताश्चित्तद्वारा प्रवेशनात् । २१

( ६८० ) महाक्रतुः , ( ६८१ ) महायज्वा ,

ॐ महाक्रतवे नमः । ॐ महायज्वने नमः ।

५ भा०— ( महाक्रतुः ).

समर्पणसंस्कारस्वादुक्तैः आगमशास्त्रकारित-

सर्वव्यापारैराराध्यत्वात्. यथा ,

( १ ) “ यत्करोषि० ” इत्यादि. ❀ गो० ९-२७ ।

स्वयाजिनामन्ययाजिभ्योप्यत्युत्कर्षात्—

१० ( महायज्वा ).

( १ ) “ सुयजोर्ङ्गनिष् ” यथा, ३।२।१०३ ॥ कौ० पृ० ५९७

( २ ) “ तेषामेकान्तिनश्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ” इति. ❀

निर्व०— अथ महान् सर्वसुकरः क्रतुः समर्पणसंस्कार-

स्वादुक्तः रागशास्त्रकारितो यज्ञः , तदुपलक्षितं चा-

१५ राधनम् अस्येति—

( महाक्रतुः ). करोतेः ,

( १ ) “ कृत्रः क्रतुः ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१४

इति क्रतुः. अगुणः. यण्. क्रतो रः. ❀

वचनात् महान्तोन्ययाजिभ्य उत्कृष्टाः यज्वानः स्वयाजिनोऽस्येति-

२० ( महायज्वा ).

( १ ) “ यज्ञ . देवपूजादौ ” धा० ज्वादिः कौ० पृ० ४३२

( २ ) “ सुयजोर्ङ्गनिष् ” ३।२।१०३ ॥ कौ० पृ० ५९७

इति भूते ङ्वनिष्. अनिट्. ततः समासो नान्तदीर्घः. इत्यादि. ❀

निरु०— ६८० सर्वेऽथ सुकरा पूजा यस्य स्यात्स (महाक्रतुः) ॥ ५२१ ॥

७२ ६८१ देवतान्तरयाजिभ्यः स्वयाज्युत्कृष्टकारकः ।

( महायज्वा ) नमोऽस्तुः सत्त्वमेकलक्ष्ये मनः ॥ ७,२२ ॥

( ६८२ ) महायज्ञो,

ॐ महायज्ञाय नमः ।

भा०— अभिगमनभोगमधुपर्कादिसाष्टाङ्ग्यागोप्यन्येभ्यस्तथेति—

( महायज्ञः ). यथा,

( १ ) “ सर्वेषां किल धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ”

( २ ) “ रक्षते भगवान् विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत् ”

( ३ ) “ याः क्रियास्तसंप्रयुक्तास्त्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । तास्तर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ” इति.

( ४ ) “ अहो ह्येकान्तिनस्सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः । १०

विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति शिरसा स्वयम् ” पा० सा० ।

इति .

( ५ ) “ न तत्र पशुघातोऽभूत् ” भा० शा० ३३७—९ ।

( ६ ) “ आरण्यरूपदोद्गीता भागास्तत्रानुवर्णिताः ” इत्यादि. ❀

भा० शा० ३३७—१० ।

१५

निर्व०—तथा वचनैर्महान् अन्ययज्ञेभ्योपि अत्युत्कृष्टो

यज्ञोभिगमनभोगमधुपर्कादिसाष्टाङ्ग्यागोप्येति—

( महायज्ञः ).

धातुः प्राग्वत्. ततो भावे,

( १ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७ ००

इति अनुवृत्तौ,

( २ ) “ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ् ” ३।४।१९ ॥ कौ० पृ० ६५८

इति नङ्. श्रुत्वम् नस्य अः. ❀

निरु०—६८२ अन्येभ्यो देवयागेभ्यः स्वयागोत्कृष्टकारकः ।

( महायज्ञः ) समारूपातो ह्यष्टाङ्गो हरियागदः ॥ ५२३ ॥

२५

( ६८३ ) महाहविः, ॥

ॐ महाहविषे नमः ।

भा०— अहिंसात्त्विकौपनिषदानि हवींष्यस्येति—

९ . ( महाहविः ). यथा ,

( १ ) “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ” इत्यादि. गी० ४—२५ ।

( २ ) “ ज्ञानयज्ञेन ” गो० ९—१५ ।

( ३ ) “ योहमस्मि स सन्यजे यस्यास्मि नतमन्तरेमि ” ३ अ० ७—४७ ।

( ४ ) “ इदमहम्मा मृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि ” २ तै० २५ ।

१० . ( ५ ) “ अहमेवाहम्माञ्जुहोमि ” २ तै० ४१ ।

इति प्रत्यगात्महविष्वत्त्वाद्वा.

अथोपरिचरः पदमैकान्ती ,

( ६ ) “ आत्मा राज्यं धनश्चैव कलत्रं वाहनानि च । एतन्नगवते सर्व-  
मिति तत्प्रेक्षितं सदा ” इति अयं च. भा० शा० ३३६—२३ ।

१५ . ( ७ ) “ श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः ” गी० ४—३ ।

इति च एवं मनःशरीरयोः व्यापारसमाराध्यत्वम्. ❀

अथ वाचः—

निर्व०—स च महान्ति अहिंसात्त्विकौपनिषदानि हवींषि अत्येति वा,  
श्रुत्यादिना द्रव्ययज्ञात् ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वाद्वा.

२० हविः प्रत्यगात्मरूपं हविरस्येति वा—

( महाहविः ).

( १ ) “ हु , दानादानयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

( २ ) “ अतिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इतिः ” उणा० पा० २१०  
पृ० ६२४

२५ इति इतिः. गुणः. अच् इत्यादि. ❀

निरु०— ६८३ आत्मरूपं हविर्यस्य स ( महाहवि ) रुच्यते ।



श्री० ॥ ७३ ॥ ( ६८४ ) स्तव्यः,

ॐ स्तव्याय नमः ।

भा०— ( स्तव्यः ) .

स्तवमर्हतीति, यत्, अनध्यारोप्यमहामङ्गलनित्यनिरवधिकनिर- ५  
वद्यगुणो नाम सहस्रव्यपदेश्यः. पतिरेव स्तुतिमर्हति, इति न तु  
विपरीतगुणो देवतान्तरादिः. बार्हस्पत्यस्मृतौ,

( १ ) “ आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया । तथा

चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ” बा० स्मृ० ।

( २ ) “ इतीदं कीर्तनीयस्य ” इत्यादि. ॐ भा० १०

आ० १४९—१२१ ।

निर्व०— इत्थ मनःशरीरयोर्व्यापारेण समाराध्यत्वमुक्तम्.

अथ वाचः. तेन तदुच्यते. नामसहस्रव्यपदेश्यतया-

नध्यारोप्य महामङ्गलनित्यनिरवधिनिरवद्यगुणकतया च

स्तवं स्तुतिमर्हतीति— ( स्तव्यः ).

१५

( १ ) “ पुञ्, स्तुतौ ” बा० अदा० कौ० पृ० ४४०

पस्तः. अन्यच्च प्राग्वत्.

( २ ) “ ऋदोरप् ” ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

इति अप्. गुणावादेशौ. ततः स्तवराधात्,

( ३ ) “ तदर्हति ” इत्यर्थे, ५।१।६३॥ कौ० पृ० ३०१ २०

( ४ ) “ दण्ठादिभ्यो यः ” ५।१।६६॥ कौ० पृ० ३०१

इति तस्य आकृतिगणत्वात् यः. तद्धितः.

( ५ ) “ छन्दसि च ” ५।१।६७॥ कौ० पृ० ६९४

निरु०—६८४ चेतःशरीरयोर्जन्तोर्व्यापाराराध्यता हेरः॥ ५.२४॥

उक्ता नारायणस्याथ वागाराध्यत्वमुच्यते ।

२६

स्मृतः स्तुत्यर्हणात् ( स्तव्यः ) षडर्णो बन्धमोचकः ॥ ५२५ ॥

( ६८५ ) स्तवप्रियः,

ॐ स्तवप्रियाय नमः ।

भा०— यथाकथञ्चित्, यया कयाचिद्भाषया, येन केनापि, तेज-  
स्करः तिरस्करी वा, गुणसंकीर्तनाभिमानेन क्रियमाणस्तवः  
स्वविषयः प्रियतमोऽस्येति—  
( स्तवप्रियः ).

अकण्टकमेतत् वण्टाकर्णादिवृत्ते. ❀

स्वस्तोत्रमपि प्रसन्नेनानेन करणभूतेन निष्पाद्यत इति—

१० निर्व०— इति वा, प्रातिपदिकमात्रप्रकृतिकः. अस्त्येव हास्य छन्दो-  
भावः. यतोयं पञ्चमो वेदः. भत्वम्.

( ६ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६

स्वविषयो येन केनापि पुरुषेण यया कयाचन भाषया  
‘यथाकथञ्चित् तेजस्करः तिरस्कारी वा गुणसंकीर्तनाभि-

मानेन क्रियमाणः स्तवः स्तुतिः प्रियोऽस्येति—

( स्तवप्रियः ).

( १ ) “ प्रीत्र्, तर्पणे कान्तौ च ” धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७४

( २ ) “ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ” ३ । १ । १३५ ॥ कौ० पृ० ५६०

इति कः. अगुणः. इयद् “इत्थं” इति. स्तव उक्तः. ❀

२० स्वस्तोत्रस्यापि ध्रुवस्तवादौ प्रसन्नेनानेन करणभूतेन  
निष्पाद्यतया स्तूपतेनेनापमिति—

निरु०—६८५ यया कयाचिद्भारत्या येन केनापि जन्तुना ।

यथाकथञ्चित् कथितो यस्य प्रियतमस्तवः ॥ ५२६ ॥

( स्तवप्रियः ) स कथितो यस्वर्णः प्रीतिवर्धकः ।

( ६८६ ) स्तोत्रम् , ( ६८७ ) स्तुतः ,

ॐ स्तोत्राय नमः । ॐ स्तुताय नमः ।

भा०—( स्तोत्रम् ).

( १ ) “ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ”

इति द्रुन्. इदन्तु ध्रुवस्तवे द्रष्टव्यम्. ॐ ३।२।१८२॥ कौ० पृ० ६०८

सहस्रफणत्रयीमयादिभिस्मूरिभिरनन्तैः ब्रह्मादिभिरस्म-

दादिभिश्चाविशेषेणानवधौ काले तत्तदभिलपितसिद्धये स्तुत इति—

( स्तुतः ). यथा ,

( १ ) “ अशेषदेवेशानरेश्वरेश्वरैस्तदा स्तुतं यच्चरितं महा—

स्तुतम् ” इति.

निर्व०—( स्तोत्रम् ).

( १ ) “ द्रुन्, स्तुतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४०

पस्तः. तोष्टुः. हन्त्रकरणे ,

( २ ) “ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ”

३।२।१८२॥ कौ० पृ० ६०८

इति द्रुन्.

( ३ ) “ यः प्रत्ययस्य ” १।३।६॥ कौ० पृ० ९३

इति यः. इत्. तोष्टुः. अनिट्. गुणः. आविष्टलिङ्गोयम् “ इत्ये”दि. २०

सहस्रफणत्रयीमयादिभिस्मूरिभिरनन्तैर्ब्रह्मादिभिरस्म—

दादिभिश्च अविशेषेण अनवधौ काले तत्तदभिलपित-

सिद्धये स्तूयते ह्ययम् इति—( स्तुतः ).

धातुः प्राग्वत्. अन्यच्च कर्मणि क्तः. अगुणः. अनिट्. ॐ

निरु०—६८६ स्वेनैव निष्पाद्यतया स्वस्तुतेः(स्तोत्र)मुच्यते॥ ५२७॥ २५

६८७ शेषशेषासनाद्यैर्धः नूरिभिश्चास्मदादिभिः ।

स्तुतत्वादविशेषेण ( स्तुत ) इत्यभिधीयते ॥ ५२८ ॥

( ६८८ ) स्तोता, ( ६८९ ) रणप्रियः, ।

ॐ स्तोत्रे नमः । ॐ रणप्रियाय नमः ।

५ भा०—(२)“ धाता पुरस्तादमुदाजहार- शक्रः प्रविद्वान् प्रदिश-  
श्चतस्रः ” इति. पु० सू० १७।

अस्मदादिसर्वस्तुतत्त्वं प्रदिशश्चतस्र इति. ❀

स्वस्तोतारं स्तोतुं शीलमस्येति—

( स्तोता ).

१० ( १ ) “ यं स्तुवन् स्तव्यतामेति वन्दमानश्च वन्द्यताम् ” वि०  
ध० ७५—७५।

इति. एतत् कैलासयात्रायाम् ❀

श्रीमद्रामायणमहाभारतप्रभृत्यभिष्टुताभीष्टदिव्यचेष्टितः—

( रणप्रियः ).

१५ सुहृत्प्रीणनरणादिचेष्टितो हि सः, यथा,

निर्व०— कैलासयात्रादौ स्वस्तोतार स्वयमेव तच्छीलः स्तौतीति—  
( स्तोता ).

प्राग्वदेव धातुः.

( १ ) “ तृन् ” ३।२।१३५॥को०पृ० ६०१

२० इति ताच्छीलिकस्तृन्. गुणः. अनङ्. “इत्प्रादि. ❀

श्रीमद्रामायणमहाभारतप्रभृत्यभिष्टुतदिव्यचेष्टिततया

प्रियः अभीष्टः रणः सुहृत्प्रीणनसमरचेष्टास्येति—

( रणप्रियः ). प्रीणाते;

( १ ) “ इगुपय० ” ३।१।१३५॥को०पृ० ५६७

२५ निरु०— ६८८ स्वस्तोतारं परं स्तोतुं शीलं यस्यास्ति सर्वदा ।

( स्तोता ) स स्यात् पञ्चवर्णः सर्वस्तुत्यत्वदो मनुः ॥ ५२९ ॥

६८९ सुहृत्प्रियं युद्धकर्म यस्यास्ति स ( रणप्रियः ) ।

( ६९० ) पूर्णः,

ॐ पूर्णाय नमः ।

भा०—(१) “ ततस्तकामं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम् । चकार राव-  
वः प्रीतो हत्वा रावणमाहवे ” ॐ रा०यु० १११—३१। ५

बहुव्ययाऽयास्तत्कारविरहेपि स्तोत्रादिमात्रसाध्योयम्;

कुतः यतः—

( पूर्णः ).

स्वत एवाऽवाप्तमस्तकामः.

निर्व०— इत्यादिना कप्रत्यये अगुणे इयङि च प्रियशब्द- १०

इत्यन्यधाम. रणतिशब्दकर्मा. पचाद्यच्. अकर्तरि तु,

( २ ) “ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ” ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३

इति औपसंख्यानिकः. तत्र हि,

( ३ ) “ जावे ” “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७

इति वर्तते. १५

( ४ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३

इति सूत्रस्थं हि तदार्तिकम्. बहुव्रीहौ प्रियस्य विशेषणत्वेन

( ५ ) “ सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ ” २।२।३५॥कौ०पृ०१७३

इति नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते,

( ६ ) “ वाप्रियस्य ” इति विभाषा हि, २।२।३५॥कौ०पृ०१७३ २०

भवति. सः अतोत्र परप्रयोगः. ॐ

बहुव्यवाऽयास्तविरहेपि स्तोत्रादिमात्रसाध्यो ह्ययम्.

कुतः यतः पूर्णः स्वत एवावाप्तमस्तकामो भवतीति—

( पूर्णः ).

निरु०—६९० अवाप्तमर्चकामत्वं यस्यानौ ( पूर्णः ) उच्यते ॥ ५३० ॥ २५

निर्व०—( १ ) “ पूरी, आप्यायने ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८६  
इदित्. अकर्मकात् कर्तरि क्तः.

( २ ) “ श्रीदितो निष्ठायाम् ” इति ईष्णिपेधः. ७।२।१४॥

५ कौ० पृ० ५८९

( ३ ) “ रदाभ्याम्० ” ८।४।४२॥ कौ० पृ० ५८६  
इत्यादिना निष्ठातो नः.

( ४ ) “ रपाभ्याम्० ” इति णत्वम्. ८।४।१॥ कौ० पृ० ३९

, नचेदं पृधातो रूपम्. तत्र हि निष्ठायाम् अगुणे,

१० ( ५ ) “ श्रुकः० ” इति इडभावे ७।२।११॥ कौ० पृ० ४२५

( ६ ) “ उदोष्ठचपूर्वस्य ” ७।१।१०२॥ कौ० पृ० ४४९

इति उत्त्वे स्पर्त्वे च,

( ७ ) “ रदाभ्याम्० ” ८।२।४२॥ कौ० पृ० ५८६

इति णत्वम् प्रातम्.

१५ ( ८ ) “ नद्ध्यास्यापृमूर्छिमदाम् ” ८।२।८७॥ कौ० पृ० ७११

इति प्रतिषिध्यते. येन तत एव

( ९ ) “ हलि च ” ८।२।७७॥ कौ० पृ० ६३

इति दीर्घे णत्वे च उक्तरूपं स्यात्. नाप्ययम्,

( १० ) “ धादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञताः ” ७।२।२७॥

२० कौ० पृ० ५९४

इति पाक्षिको निपातः. ते हि णिचि निष्ठान्ता निपात्यन्ते.

अथवायमस्तु कथंचिण्णिचि निष्ठायां निष्ठा अयन्निपातः.

तत्रेडभावो निपात्यः. ण्यन्तः इदित् नेति तथा णिलोपोपि.

( ११ ) “ निष्ठायां सेटि ” इति सेट्यग्रहणसामर्थ्यात् ६।४।५२॥

२५ कौ० पृ० ५९२

( १२ ) “ णेरानिटि ” इति णिलोपस्याप्रवृत्तेः. अन्यत् तमम्. ६।४।५३॥ कौ० पृ० ३९९

६।४।५३॥ कौ० पृ० ३९९

( ६९१ ) पूरयिता, ( ६९२ ) पुण्यः,

ॐ पूरयित्रे नमः । ॐ पुण्याय नमः ।

भा०— किन्तर्हि पूरणीयवत् स्तोत्रादिकमपेक्षेत, तन्मनोरथ- ५

पूरणशीलत्वात् तदाह—

( पूरयिता ). ❀

पातकिनोपि स्वस्तुत्यर्हयन् पुनातीति—

( पुण्यः ).

( १ ) " पूजो यण्णुद्वस्वश्च " ❀ उणा०पा० ५

१०

कौ०पृ० ६४३

निर्व०— अथापि पूरणीयवत् तदनुजिघृक्षया तत्कृतं  
स्तोत्रादिकम् अपेक्ष्य तन्मनोरथं तच्छीलः पूरयतीति—  
( पूरयिता ).

धातुः प्राग्वत्. णिच्. ततस्तृन्. इट्.

१५

( १ ) " अनिटि " इति प्रतिषेधात् ६।४।५१ ॥ कौ०पृ० ३९९

न णिलोपः. गुणः. अय्. अनङ् " ईर्त्यादि. ❀

पातकिनोऽपि स्वस्तुत्यर्हयन् पुनातीति वा, तेषामपि पावनत्वस्तु-  
त्यर्हिकरणेन पुनाति शुभकर्मा भवतीति वा, तानपि पावयन् पुण्य-  
यति पुण्यान् स्वस्तुत्यर्हतया शुभकर्मणः करोतीति वा— २०

( पुण्यः ). पूर्वन्,

( १ ) " पूज्, पवने " धा० क्रयादिः कौ०पृ० ४७५

( २ ) " पूजो यण्णुद्वस्वश्च " उणा०पा० ५ कौ०पृ० ६४३

निरु०— ६९१ सदा पूरयितुं शील यस्य स्तोतृमनोरथान् ।

स स्यात् ( पूरयिता ) —

२५

६९२ ( पुण्यः ) योऽसौ पातकिपावनः ॥ ५३१ ॥

श्लो० ७३ .

( ६०२ )

ना० ६९३ पुण्यकीर्तिः.

( ६९३ ) पुण्यकीर्तिः,

ॐ पुण्यकीर्तये नमः ।

भा०—संकीर्तनमपि तथेति—

५ ( पुण्यकीर्तिः ).

( १ ) “ नामसंकीर्तनं भक्त्या विलायनमनुत्तमम् । मैत्रेया-  
शेषपापानां धातूनामिव पावकः ”

निर्ध०—इति यत्. तस्य णुट् धातोः ह्रस्वश्च. ह्रस्वविधानत्ता-  
मध्यात् न गुणः. णुटः प्रत्ययादित्यमाश्रित्य वलादि-

१० लक्षण इद् प्राप्तः.

( ३ ) “ नेद्वशि० ” इति प्रतिपिध्यते. अपरत्र ७ । २ । ८ ॥

कौ० पृ० ५८१

( ४ ) “ पुण, कर्मणि शुभे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६

( ५ ) “ अह्नयादयश्च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

१५ इति तस्याकृतिगणत्वात् यक्. अगुणः. अन्यत्रोक्तविधया  
निष्पन्नात् पुण्यशब्दात्,

( ६ ) “ तत्करोति० ” इति णिच्. चुरा० गणसूत्रम्. कौ० पृ० ४९०

( ७ ) “ णाविष्ठवत् ” ६ । ४ । १५५ ॥ कौ० पृ० ३१०

इति टिलोपः. ततः पचाद्यच्. णिलोपः. ॐ

२० तथा पुण्या पुनाना शुभा तादृशं कुर्वाणा वा कीर्तिः

संकीर्तनमस्येति— ( पुण्यकीर्तिः ).

( १ ) “ कृत, मंशब्दने ” चुरादिः णिच्. धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३

( २ ) “ उपधायाध ” ७ । १ । १०१ ॥ कौ० पृ० ४८३

इति इत्थम्. स्परत्त्वम्.

२५ ( ३ ) “ उपधायां च ” इति दीर्घः. तत् इन् प्रकरणे ८ । २ । ७८ ॥

कौ० पृ० ३८३

निरु०—६९३ पुण्यः श्लोकोस्ति यस्येति (पुण्यकीर्तिः) स तु स्मृतः ।



( ६९४ ) अनामयः , ॥

ॐ अनामयाय नमः ।

भा०—(२) “ अवशेनापि यन्नाग्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्  
विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ” वि०पु० ८—९१ । ५

( ३ ) “ कलौ संकीर्त्य केशवम् ” इति. वि०पु० ६—२—१७ ।

अत एव हि तत्परमूक्तादीनां पङ्क्तिपावनत्वश्रुतिः. ❀

एवं स्वसंस्पर्शदिव्यौषधेन—

( अनामयः ).

संसारमहाव्याधिविरोधी भवो हि व्याधिः भगव— १०

दनुभवशक्तिप्रतिबन्धकत्वात्.

( १ ) “ व्याधितिः परिपूर्णोस्मि ”

इति तज्ज्ञवचनात्. ❀

निर्व०—(४) “ हृदिषिरुहिवृतिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च ” उणा० पा० ४

कौ०पृ० ६३७ १९

इति इन्. णिलोपः. रुत्वम्. अन्यथा चापि व्युत्पादितम्

प्रागेव. पुण्यशब्दो ह्यधस्तादुक्तः. ततः,

स्त्रियामतश्चादि.

( ५ ) “ स्त्रियाः पुंवत् ” ६।३। ३४ ॥ कौ०पृ० १६०

इत्यादिना पूर्वपदस्य पुंवच्चावः. ❀ २०

एवम् स्वसंस्पर्शदिव्यौषधेन आमयस्य भगवदनुभव—

शक्तिप्रतिबन्धकतया महाव्याधिरूपस्य भवस्य विरोधीति—

( अनामयः ).

( १ ) “ मीत्र , हिंसायाम् ” धा० ऋयादिः कौ०पृ० ४७४

आङ्पूर्वः. पचाद्यच्. २९

निर्ह०—६९४ संसाराख्यमहाव्याधिः विरोधित्वाद् (अनामयः) ॥ ५३२ ।

श्लो० ॥ ७४ ॥ ( ६९५ ) मनोजवस्,

ॐ मनोजवाय नमः ।

भा०— उक्तेषु शीघ्रकारित्वात्— ( मनोजवः ). जगौ हि,

५ ( १ ) “ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा ” इति. गी० ९—३१ ।

( २ ) “ सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु । विष्णोरा-  
लयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ” इति च. ❀ वि० ध० ८३—२० ।

आत्मवत् स्मरणकीर्तनादिमात्रेण सर्वपावनानां गङ्गापुष्करादि-  
तीर्थानां हेतुत्वात्—

१० निर्व०—( २ ) “ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ” ६।३।५० ॥

कौ० पृ० ४५४

इति चादशित्यङ्निमित्ते प्राप्तमात्वम्.

( ३ ) “ निमिमीलियां खलचोरात्वम् नेति वाच्यम् ”

इति प्रतिषिध्यते. गुणः आय्. तस्य विरोधार्थे. नञ्प्रत्ययः.

१५ नञो नलोपः. नुङ्. ❀

उक्तेष्वर्थेषु क्षिप्रकारितया मनसोऽन्तःकरणस्येव जवो वेगोऽस्येति—

( मनोजवः ). जुस्तौत्रो गतिकर्मा वेगकर्मा च. ततो भावे,

( १ ) “ क्रदोरप् ” इत्यप्. गुणः. अव. ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

( २ ) “ मन, ज्ञाने ” धा० दिष्ठा० कौ० पृ० ४५६

२० ( ३ ) “ सर्वधातुभ्योऽसुन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इति असुन्. रुत्वयन्त्वापवादोत्वगुणाः. ❀

आत्मवत् स्मरणकीर्तनादिमात्रेण सर्वपावनानि तीर्थानि गङ्गादृषि-

जुष्टान्मांसि करोतीति हेतुत्वात् सृजतीति वा, तीर्थानि श्रुतिस्मृ-

त्यादीनि शास्त्राणि करोति सत्समयप्रवर्तकानि प्रवर्तयतीति वा, अ-

२५ गाधदुष्प्रवेशासिन्धोरिवात्मनः सर्वपां सुसुखप्रवेशायानेकावतारकर-

णात्, तीर्थानि स्वावताररूपाण्यवतारसोपानानि करोति विदधतीति—

निरु०—६९५ भक्तानां सम्पदः शीघ्रं करोतीति ( मनोजवः ) ।

( ६९६ ) तीर्थकरो,

ॐ तीर्थकराय नमः ।

भा०—( तीर्थकरः ).

श्रुतिस्मृत्यादिसत्समयप्रवर्तनाद्वा, यथा,

( १ ) “ योगो ज्ञानं तथा सांख्यम् ” भा०आनु० १५०—१४१।

“ इत्येति. अगाधदुष्प्रवेशसिन्धोरिवात्मनः । प्रवेशावतार-

सोपानकरणाद्वा. ❀

निर्व०—( तीर्थकरः ).

तीर्थशब्दो ह्यनेकार्थः. कोशसिद्धः. करोतेः,

( १ ) “ कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ” इति हेतौ टः. गुणः

स्परः. ३।२।२०॥ कौ० पृ० ५७४

( २ ) “ तृ, पुवनतरणयोः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७

( ३ ) “ पातृतुदिवचिरिचित्सिचित्यस्थक् ” उणा० पा० २

कौ० पृ० ६१९

इति थक्. अमुणः.

( ४ ) “ श्र्युकः० ” इति नेट्. ७।२।११॥ कौ० पृ० ४२५

( ५ ) “ कृत इक्षातोः ” ७।१।१००॥ कौ० पृ० ४२७

इति इत्वम्. स्परत्वम्.

( ६ ) “ हलि च ” इति दीर्घः. ८।२।७७॥ कौ० पृ० ६३

( ७ ) “ अचो रहान्यां द्वे ” ८।४।४६॥ कौ० पृ० १०

इति थस्य द्वित्वम्.

( ८ ) “ शरो शरि सवर्णे ” ८।४।६५॥ कौ० पृ० ११

इति पाक्षिकः प्रथमथलोपः तदभावे,

निरु०—६९६ गङ्गादितीर्थहेतुत्वात् श्रुतिस्मृत्योः प्रवर्तनात्

॥५३३॥ आत्मप्रवेशसोपानं कृत्वा ( तीर्थकरः ) स्मृतः ।

( ६९७ ) वसुरेता ,

ॐ वसुरेतसे नमः ।

भा०— तत्र कृष्णावतारः. दिव्यज्योतिरुपादानहेतुत्वात्—

६ ( वसुरेताः ).

वस्विति हि ज्योतिःपर्यायः.

( १ ) “उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने” वि० पु० ५—१—६०।  
इति.

( २ ) “ मम ते केशसंज्ञिताः ” भा० शा० ३४२—४८।

१० इति केशशब्दश्च. व्याख्यातः. ॐ

निर्व०—(९) “स्वारी च” इति पूर्वस्य ८।४।५५॥ कौ० पृ० २०  
थस्य चत्वर्यम् तः. एवं तत्र तत्र द्वित्वलोपादिकं यथाशास्त्रमूह्यम्. ॐ  
तत्र कृष्णावतारः प्रस्तोष्यते. दिव्यज्योतिरुपादानहेतुत्वात्  
वसुः रश्मिः स चात्र ज्योतिः तद्रूपं रेतो वीर्यम् स्वोपादान-

१५ इत्यमस्येति—

( वसुरेताः ).

नानार्थो हि वसुशब्दः

( १ ) “ रीड् , श्रवणे ” असुन्प्रकरणे, धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ सरोज्यां तुट् च ” इति , उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

२० असुन्. तुट् च. टित्त्वादादावयवः. अनिट्. गुणः.

( ३ ) “ वस , निवासे ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४३२

( ४ ) “ शृस्वृस्मिहितृप्पसिनसिहनिह्निदिबान्धिमनिम्यध ” उणा०

पा० १ कौ० पृ० ६०९

इति उः. समासोऽस्तन्तदीर्घः “इत्थादि. ॐ

२५ निरु०—६९७ वसुशब्दो ज्योतिरर्थः रेतस्तत्करणं मतम् ॥५३४॥

दिव्यज्योतिःकारणत्वात् ( वसुरेताः ) प्रकीर्तितः ।

( ६९८ ) वसुप्रदः । ( ६९९ ) वसुप्रदो,

ॐ वसुप्रदाय नमः । ॐ वसुप्रदाय नमः ।

भा०—परमनिधिमात्मानं देवकीवसुदेवाभ्यां पुत्रत्वेन प्रददातीति— ५

( वसुप्रदः ). ❀

ताभ्याम् जगत्पितुः स्वस्य पितृत्वरूपं महत्तेजः प्रददातीति पुनश्च—

( वसुप्रदः ).

वसुदेवापत्यत्वाच्च—

निर्व०— तथा वसु धनम् परमो निधिः तादृशम् आत्मानं देव— १०

कीवसुदेवाभ्यां संप्रदानाभ्यां पुत्रत्वेन प्रददातीति—

( वसुप्रदः ).

नानार्थो वसुशब्द इत्युक्तम्.

( १ ) “ बुदाञ्च, दाने ” प्रपूर्वः, धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ भे दाज्ञः ” इति कः. आद्योपः. ३।२।६॥ कौ० पृ० ५७२ १५

निरुचे हि वसुशब्दः. एवमुत्तरत्रापि ध्येयम्. ❀

तथा वसुं रश्मिं ततश्च जगत्पितुः स्वस्य पितृत्वरूपं महत्तेजः

ताभ्यामेव संप्रदानाभ्याम् प्रददातीति पुनरपि द्वितीयः—

( वसुप्रदः ).

निरुचाते हि वसुप्रदशब्दौ. ❀

२०

तथा सः वसुदेवस्य वसुभिः दीव्यतः आनकदुन्दुभेः अपत्यमिति—

निरु०— ६९८ देवकीवसुदेवाभ्यामात्मरूपं महद्भनम् ॥ ५३५ ॥

पुत्रत्वेन प्रकर्षेण ददातीति ( वसुप्रदः ) ।

६९९ देवकीवसुदेवाभ्यां स्वपितृत्वं महद्भु ॥ ५३६ ॥

तेजो यः प्रददातीति ( वसुप्रदः ) इतिरितिः ।

२५

{ ३३४ } ( ७०० ) वासुदेवो,

ॐ वासुदेवाय नमः ।

भा०—( वासुदेवः ). ❀

१५ इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्गमिश्रसूनोः  
श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालङ्घ श्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य  
श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे  
भगवद्गुणदर्पणे  
सप्तमशतकं समाप्तम् ।

१० निर्व०—( वासुदेवः ).

( १ ) “ दिवु, क्रीडादौ० ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२

कापवादः. पचादिगणे पाठात् अच्. गुणः. तृतीयासमासः. ततः

( २ ) “ कप्यन्धकवृष्णिकुरुयश्च ” ४।१।११४॥ कौ० पृ० २१३

इति अत इजोपवादः. अपत्ये अण्. आदिवृद्धिः.

१५ ( ३ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इति कुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-  
वरददेशिकतनयवरदगुरुवरसूनु-वरदाचार्यसूरिविरचिते

श्रीपराशरभट्टाचार्यभाषित-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे भगवन्नामसहस्रनिर्वचने

सप्तमशतकं संपूर्णम् ।

निरु०—७०० वासुदेवापत्यतश्च ( वासुदेवः ) प्रकीर्तितः ॥ ५३७ ॥

## अथ अष्टमशतकप्रारम्भः ।

( ७०१ ) वसुः, ( ७०२ ) वसुमनाः,

ॐ वसवे नमः । ॐ वसुमनसे नमः ।

५

भा०—एतदवतारागमं क्षीरार्णवनिकेतनत्वमाह—

( वसुः ).

तत्र वसतीति यथा

( १ ) “स लोकानां हितार्थाय क्षीरोदे वसति प्रभुः” भा०स० ४७—२६ ।

( २ ) “एष नारायणः श्रोमान् क्षीरार्णवनिकेतनः । नागपर्य- १०

ङ्मुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीम् ” हरि० ११३—६२ ।

”इत्यादि. ❀

तत्र लक्ष्मीजन्मभूमौ वसतोपि वसौ वसुदेवे मनोस्येति—

( वसुमनाः ).

( १ ) “देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेतिवत् वसुः-वसुदेवः ” १५

इति महाभाष्यविदः. ❀

निर्व०—तथैतदवतारागमरूपं क्षीरार्णवनिकेतनत्वमुच्यते

वचनात् क्षीरोदे वसतीति— ( वसुः ).

उक्तो ह्ययं शब्दः. ❀

तत्र लक्ष्मीजन्मभूमौ वसतोपि वसौ नामैकदेशेन निर्देशः, .

२०

वसुदेवे मनोस्येति—

( वसुमनाः ).

मनेरसुनि मनश्शब्द उक्तः. समाप्तः. असन्तदीर्घः इत्यादि. ❀

निरु०—७०१ वसतीति ( वसु ) लोकाहितेच्छुः क्षीरसागरे ।

७०२ जन्मभूम्यर्णवे लक्ष्म्या वसतो यस्य वै मनः ॥ ५३८ ॥ २५

अस्तीति वसुदेवे हि स स्याद् ( वसुमनाः ) परम् ।

( ७०३ ) हविः, ॥

ॐ हविषे नमः ।

भा०—देवकीवसुदेवसमीपवासरुचिरपि अपिदप्रेमाकुलाभ्यां  
५ ताभ्यां कंसात् गुप्तये नन्दयशोदाभ्यामादीयतेति—  
( हविः ). ❀

जायमान एव असुरकृतापदपनोदनः सतां गतिः—

निर्व०—देवकीवसुदेवसमीपवासरुचिरप्ययम् कंसात् गुप्त-  
ये नन्दयशोदाभ्यां कर्तृभ्याम् अपदप्रेमाकुलाभ्यां  
१० ताभ्याम् अपादानाभ्यां हूयते- आदीयत इति—  
( हविः ).

( १ ) “ हु, दानादानयोः ” धा० जुहो० कौ०पृ०४४९

( २ ) “ आदाने च ”

( ३ ) “ प्रीणनेपि ” इहादानकर्मायम्.

१५ ( ४ ) “ अर्चिश्चिहुमुपिछादिछर्दिभ्य इतिः ” उणा०पा०२कौ०  
पृ०६२४

इति इतिः. गुणावदेशौ. आविष्टलिङ्गोपमित्या<sup>१२</sup>दि. नाम्नो-  
स्संहितायाम्,

( ५ ) “ भोक्तृगोअघोअपूर्वस्य योशि ” ८।३।१७।। कौ०पृ०२७

२० इति रोर्पः. तस्य,

( ६ ) “ हलि सर्वेपाम् ” ८।३।२२।। कौ०पृ०२८

इति लोपः. ❀

जायमान एव असुरापदपनोदनतया सतां गतिः प्राप्य इति—

निरु०—७०३ नन्दगोपयशोदाभ्यां कंसापद्रवशान्तये ॥ ५३९ ॥  
२५ आदीयते स्वीक्रियते स ( हविः ) परिकीर्तितः ।



श्री० ॥ ७५ ॥ ( ७०४ ) सद्गतिः, ( ७०५ ) सत्कृतिः,

ॐ सद्गतये नमः । ॐ सत्कृतये नमः ।

भा०—( सद्गतिः ). यथा,

( १ ) “ सन्तसन्तोषमधिकं प्रथम चण्डमारुतः ” वि० पु० ५-३-४।

इति, ❀

सत्यः सकलसंसारनिगलच्छेदिन्यः दधिनवनीतचोरणोलूखलबन्ध-  
रिङ्गणरासक्रीडादिका मुग्धकृतयोस्येति—

( सत्कृतिः ). यथा,

( १ ) “ जन्म कर्म च मे दिव्यम् ” “ इत्यादि. ❀ गी० १०-३९॥

निर्व०—( सद्गतिः ).

गमेः कर्मणि क्तिनि गतिशब्द उक्तः. अस्तेश्वातरि सत्शब्दश्च.

एवमेवायमुत्तरत्रापि. विशेषस्तूच्यते. जश्नवम्. आविष्ट-

लिङ्गोयम् “ इत्यादि. ❀

तथा सत्यः सकलसंसारनिगलच्छेदनेन शोभनाः कृतयः दधिहय-

ङ्गवीनचोरणोलूखलबन्धनरिङ्गणरासक्रीडादिकाः

मुग्धचेष्टाः अस्येति—

( सत्कृतिः ).

करोतिः क्तिन् क्यप्. इत्यनुवृत्तौ,

( १ ) “ रुजः श च ” ३।३।१००॥ कौ० पृ० ६५९

निरु०—७०४ उत्पन्न एव कसादिकृतवाधापनोदनात् ॥ ५४० ॥

सता प्राप्यतया चैव ( सद्गतिः ) समुदाहृतः ।

७०५ रासक्रीडादिकृतयः सत्यो यस्य च ( सत्कृतिः ) ॥ ५४१ ॥

( ७०६ ) सत्ता, ( ७०७ ) सद्भूतिः,

ॐ सत्तायै नमः । ॐ सद्भूतये नमः ।

५ भा०—सत्तापि सतां स्वयमेवेति—

( सत्ता ).

न हि तद्व्यतिरेकेण किञ्चित् स्यात्.

( १ ) “ न तदस्ति विना यत् स्यात् मया ” इति. ॐ गी० ४-९।

सतां पुत्रो मित्रं बन्धुः दूतः सारथिः अन्यच्च तद्रवन्—

१० ( सद्भूतिः ).

निर्वे०—इति शः, चात् किन्. योगविभागात् क्यप् च स्त्रियाम्  
भवति. इह तु किन्. अगुणः, अनिट्. अस्तेशातरि सत्तशब्दात्  
उगित्वात् स्त्रियाम्,

( २ ) “ उगितश्च ” इति ङीप् ४।१। ६ ॥ कौ० पृ० ८९

६५ स्त्रियाः पुंवदित्यादिना समासे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः. ॐ

सतां सत्तापि स्वयमेवेति—

( सत्ता ). सच्छब्दात्,

( १ ) “ तस्य भावस्त्वतलो ” ५।११।१९॥ कौ० पृ० ३०९

इति भावे तल् तलन्तम् स्त्रियाम्. अतः टावादि. सांहिते जस्त्व-

२० चत्वे. आविष्टलिङ्गोपम्. ॐ

सतां भूतिः पुत्रमित्रबन्धुदूतसारथ्यादिवहूभवेन

विभूतिरिति—

( सद्भूतिः ).

निरु०—७०६ स्वयमेव सतां सत्ता यस्मात् ( सत्ते ) ति कीर्त्यते ।

२५७०७ सतां पुत्रकलत्रादिसत्तया ( सद्भूति ) रुच्यते ॥ ५४२ ॥

( ७०८ ) सत्परायणः , ।

ॐ सत्परायणाय नमः ।

भा०—( १ ) “ कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः ।

कृष्णः परायणं तेषाम् ” इति. ❀ भा० श्लो० १७३—२४ । ५

( सत्परायणम् ). आह च.

( १ ) “ मामेवैष्यसि ” इति. गी० १८—६५ ।

पुष्टिङ्गत्वे सन्तोस्य परायणमिति—( सत्परायणः ). यथा,

( २ ) “ मम प्राणा हि पाण्डवाः ” इति. भा० उ० ९०—३३ ।

( ३ ) “ पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं च श्रिता वयम् ” भा० २०

स० २१—१० ।

( ४ ) “ ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ” इति. ❀ गी० ७—१८ ।

निर्व०—भुवः किन्. अगुणः.

( १ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. ७।२ । ९ ॥ कौ० पृ० ६०८

( २ ) “ श्रुकः० ” इति वा. ❀ ७।२।११ ॥ कौ० पृ० ६०८ १५

सतां परं च तत् अयनं स्थानं चेति—( परायणम् ) इति वा,

सन्तः स्वप्राणभूततया च स्वात्मतया च परायणमस्येति वा—

( सत्परायणम् ) ( सत्परायणो ) वा,

उजयथापि पाठः. एतेः अयतेर्वा. अधिकरणे ल्युट् “ ईर्त्यादि.

पृथातोराचि पर उक्तः. सांहितो दीर्घः. संज्ञायाम् णत्वम्. २०

इदं चोक्तं प्रागेव तत्पुरुषे आविष्टलिङ्गत्वात् कृत्वता.

बहुव्रीहौ तु विशेष्यनिघ्नत्वात् पुंस्त्वम्. ❀

निरु०—७०८ सतां परं स्यादयनं सन्तो यस्योचमायनम् ।

स ( सत्परायणं ) स्यातो यद्वा स्यात् ( सत्परायणः ) ॥ ५४३ ॥

( ७०९ ) शूरसेनो,

ॐ शूरसेनाय नमः ।

भा०—यादवपाण्डवादयो भूभारावतरणसहायाः अस्येति—  
५ ( शूरसेनः ). ❀

निर्व०—असहायशूरत्वेपि भूभारावतरणे शूराः विक्रान्ताः  
सेनाः तदनुग्रहात् सहायकपरिवारसहिताः  
यादवपाण्डवादिपृतना अस्येति—  
( शूरसेनः ).

१० ( १ ) “ पित्र, बन्धने ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६१  
पस्तः, नप्रकरणे.

( २ ) “ कृवृजृसिद्रुपन्धनिस्वपिभ्यो निव ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५  
इति नः.

( ३ ) “ नेट् ” अनिट्. गुणः. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

१५ ततस्त्रियामतष्ठावादि. शुस्तौत्रो गत्यर्थः. ततो रक्प्रकरणे,

( ४ ) “ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इति रक् दीर्घश्च. अनिट्. अगुणः. शूरयतेर्वा पचाद्यच्.

णेलोपः. तत उभयतष्ठावादि. समासे पूर्वपदस्य पुंव-

द्भावः.

२० ( ५ ) “ गोस्त्रियोः ” १।२।४८॥ कौ० पृ० १२९

इति उपसर्जनह्रस्वः. ❀

यादववंशोद्धरणेन यदूनां तदपत्यलक्षणया यादवानाम्

श्रेष्ठः प्रशस्यतम इति—

निर्ह०—७०९ भूभारहरणार्थाय यादवाः पाण्डवाश्च ये ।

२५ शूरास्तहाया यस्येति ( शूरसेनः ) स कथ्यते॥ ५४४॥

( ७१० ) यदुश्रेष्ठः, ( ७११ ) सन्निवासः,

ॐ यदुश्रेष्ठाय नमः । ॐ सन्निवासाय नमः ।

भा०—( १ ) “ अयं स कथ्यते प्राज्ञैः पुराणार्थविशासदैः । गो- ५  
पालो यादवं वंशं मग्नमभ्युद्धरिष्यति ” इति. वि०पु० ।

( यदुश्रेष्ठः ). ❀

मनुष्यधर्मशीलत्वेपि सतां सनकादीनां विश्रान्तिभूमिः—

( सन्निवासः ). यथा,

( १ ) “ सनन्दनाद्यैर्भूनिभिः सिद्धयोगैरकल्मषैः । संचिन्त्यमानं १०  
तत्रस्थैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैः ” इति. ❀ वि०५—८४२ ।

निर्व०—( यदुश्रेष्ठः ).

प्रशस्यशब्दात् निष्पादितात् आतिशायनिके इष्टनि  
श्रादेशे प्रकृतिभावे गुणे च श्रेष्ठशब्द उक्तः.

( १ ) “ यती, प्रयत्ने ” धा०श्वादिः कौ० पृ० ३८३ १५

( २ ) “ अणश्च ” इति चकारात् उणा०पा० १कौ०पृ० ६०९

बाहुलकाद्वा न्यतोप्युः. पृषोदरादित्वात् तस्य दः. ❀

मनुष्यधर्मशीलत्वेपि सतां सनकादीनां निवासः चिचवृत्तेः

आवासभूमिरिति—

( सन्निवासः ).

२०

( १ ) “ वस, निवासि ” निपूर्वः. धा०श्वादिः कौ०पृ० ४३२

( २ ) “ हलश्च ” इति अधिकरणे घञ्. ३।३।१२१॥कौ०पृ० ६६३

वृद्धिः. सत्तशब्द उक्तः.

निरु०—७१० मग्नं तु यादवं वंशमुद्धरिष्यति यश्च सः ।

( यदुश्रेष्ठ ) इति ख्यातो वस्वर्णो वंशवर्धनः ॥ ५४५ ॥

२५

७११ सनकादिनिवासो हि मनुष्यत्वेपि यः सदा ।

( सन्निवासः ) स विज्ञेयो ह्यष्टार्णः स्थानदायकः ॥ ५४६ ॥

( ७१२ ) सुयामुनः , ॥

ॐ सुयामुनाय नमः ।

भा०—शोभनं पावनं मनोहरं यमुनासंबन्धिजलक्रीडापुष्पा-

५ पचयरासक्रीडादि यस्येति—

( सुयामुनः ). ❀

रुष्णत्वे निहृतपरभावत्वात्.

( १ ) “ वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावास्ततो हरे ” इति—

निर्व०—( ३ ) “ यरोनुनासिके० ” ८ । ४ । ४५ ॥ कौ०पृ० १९

१० इति पाक्षिकोनुनासिकः. ❀

सुशोभनं मनोहरं पावनं यामुनम् यमुनासंबन्धिजल-

केलिपुष्पापचयरासक्रीडादिकम् अस्येति—

( सुयामुनः ).

( १ ) “ यम, उपरमे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३०

१५ उनन्प्रकरणे,

( २ ) “ अजियमिश्रीङ्म्यश्च ” उणा०पा० ३ कौ०पृ० ६२०

इति उनन्. स्त्रियामतष्ठाबादि. ततः ,

( ३ ) “ तस्येदम् ” ४ । ३ । १२० ॥ कौ०पृ० २७१

इति अण्. आदिवृद्धिः.

२० ( ४ ) “ यस्य० ” इति ६ । ४ । १४८ ॥ कौ०पृ० ५६

आलोपः सुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

वचनात् रुष्णत्वे निहृतपरभावोयम्. भूतानामावासः स्थानमिति—

निरु०—७१२ गोपीनिर्यमुनायां तु शोभनं पावनं महत् ।

जलक्रीडादि यस्येति ( सुयामुन ) इतीरितः ॥ ५४७ ॥

ग्र० ॥७६॥(७१३) भूतावासो, { ३३४ } (७१४) वासुदेवः,

ॐ भूतावासाय नमः । ॐ वासुदेवाय नमः ।

भा०—( भूतावासः ) ❀

५

वासुदेवापत्यत्वे द्विषट्काध्यात्मं नियच्छतीति—

( वासुदेवः ). अत एव हि च

( १ ) “ जाग्रद्व्यूहवासुदेवो माथुरायाद्भुतभाषाय ”

इति मथुरावतारेण विशेष्यते. ❀

एवं सर्वप्राणालम्भनम्—

१०

निर्व०—( भूतावासः ). वसतिः आङ्पूर्वः.

( १ ) “ हलश्च ” इति अधिकरणे घञ्. ३।३।१२१ ॥ कौ० पृ० ६६३

वृद्धिः. भवतेः कर्तरि क्तः.

( २ ) “ श्रुकः० ” ७।२।११ ॥ कौ० पृ० ४२५

इति नेङ्. दीर्घस्तांहितः. ❀

१५

वासुदेवापत्यत्वं एव द्विषट्काध्यात्मविषयतयायम्

वासुध्वासौ देवश्चेति—

( वासुदेवः ).

प्रागेव द्विषट्काध्यात्मविषयप्रकरणे व्यस्तारि चानयो-

र्थः दीव्यतेरचि वसेर्ण्यन्तात् उपत्यये तत् एव तु शुद्धात्

२०

उणि च यथापथम् प्रसृष्टम् परिनिष्पत्तिश्च. ❀

एवम् सर्वेषाम् आत्मनाम् असूनां प्राणानाम् निलयः

आलम्भनमिति—

निरु०—७१३ यस्मिन् वसन्ति भूतानि ( भूतावासः ) स कथ्यते ।

७१४ वासुदेवापत्यतया द्वादशाध्यात्ममञ्जसा ॥ ५४८ ॥

२५

नियच्छति सदा यस्तु ( वासुदेवः ) स ईरितः ।

( ७१५ ) सर्वासुनिलयो,

ॐ सर्वासुनिलयाय नमः ।

भा०—( सर्वासुनिलयः ). यथा,

५ ( १ ) “ विना कृष्णेन गोव्रजाः ”

( २ ) “ असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना । कृष्णेन समुपेतं  
जहृषे भारतं पुरम् ” भा०स० ३३-१५ ।

“ इत्यादि. ❀

तेषामेव सर्वकर्मकरत्वेपि—

१० निर्व०—( सर्वासुनिलयः ).

( १ ) “ लोहः, श्लेषणे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ ली, श्लेषणे ” वा दिवादिः. कयादिश्च. निपूर्वः. धा० कयादिः  
कौ० पृ० ४७६

( ३ ) “ एरच् ” ३ । ३ । ५६ ॥ कौ० पृ० ६५३

१५ इत्यधिकरणे अच् गुणायदेशौ.

( ४ ) “ विभाषा लीयते ” इति. ६।१।५१ ॥ कौ० पृ० ४५४  
यका निर्देशात्. उभयोरप्यात्वप्राप्तौ( ५ ) “ निमिमीलियां खलचोरात्त्वन्नेति वक्तव्यम् ” ६।१।५१ ॥  
कौ० पृ० ४५४

२० इति तत्प्रतिषेधः.

( ६ ) “ अस, भुवि ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४४

( ७ ) “ शृस्वृस्निहित्रप्पसिवसिहनिक्लिदिवन्धिमनिष्पश्च ” इति.  
उ० पा० १ कौ० पृ० ६०९

उः. सर्व उक्तः. दीर्घः. ❀

२५ तेन एवं सर्वकर्मकरत्वेपि न तेषां किञ्चित् कृतम् मयेत्यवितृप्तता  
वा, स्वभक्तविषयान्यकर्तृकापराधान् सोढुं वा अलः पर्याप्तो नेति—

निरु०—७१५ (सर्वासुनिलय) तस्य स्यात् सर्वप्राणावलम्बनम् ॥ ५४१ ॥

१ द्रवीकरणे इति पाठः ग्रन्थान्तरे ।



( ७१६ ) अनलः ।

ॐ अनलाय नमः ।

भा०—( अनलः ).

न किञ्चित् कृतमेपां मयेत्यवितृप्तः.

५

( १ ) “ ऋणं प्रवृद्धमिव मे हृदयान्नापसर्पति ” इति. ❀ भा०  
उ० २८—२२ ।

स्वभक्तविषयापराधं सोढुञ्जालमिति वा. यथाह,

( १ ) “ द्वौ तु मे वधकालेऽस्मिन् न क्षन्तव्यौ कथञ्चन । यज्ञविघ्न-  
करं हन्या पाण्डवानां च दुर्हृदम् ” इति. ❀ १०

गोवर्धनोद्धरणपारिजातापहरणबालदोषपण्डखण्डनादौ  
देवानां दर्पमात्रं हतवान् इति—

निर्व०—( अनलः ).

( १ ) “ अल, भूषणपर्याप्तिवारणेपु ” धा०भादिः कौ०पृ० ४०४

पचाद्यच्, मान्तस्य ह्यस्य स्वरादिपाठादव्ययत्वम्. १५

यद्वा मान्तदेवालमोऽव्ययात् पर्याप्तिवचनात्

मत्वर्थीयोऽर्थआद्यच्.

( २ ) “ अव्ययानां भ्रमात्रे टिलोपः ” ६।४।१४४॥ कौ०पृ० १३३

इति टिलोपः. नञ्समासः नञो नलोपः. नुट्. ❀

गोवर्धनोद्धरणपारिजाताहरणबालदोर्दण्डपण्ड-

२०

खण्डनादौ देवानाम् दर्पं गवं हन्ति स्मेति—

निरु०—७१६ सर्वं कृत्वापि गोपाना नच किञ्चिन्मया कृतम् ।

इत्येवमवितृप्तो यो ( अनलः ) परिकीर्तितः ॥ ५५० ॥

स्वभक्तेभ्यः कृतं मन्तुं नालं सोढु स वा ( अनलः ) ।

( ७१७ ) दर्पहा, ( ७१८ ) दर्पदो,

ॐ दर्पन्ने नमः । ॐ दर्पदाय नमः ।

५ भा०—( दर्पहा ). ❀

शत्रुशमनदुर्जयद्वारवतीकरणशङ्खपद्मनिधिसुरतरुसुधर्माहरणादिना नि-  
र्भरीकृतेभ्यो यादवेभ्यो मधुपानादिदर्पं दत्तवान् इति—

( दर्पदः ). ❀

अथापि स्वयम्—

१० निर्व०—( दर्पहा ).

हनः क्तिप्. अयं सार्वकालिको वा. अन्यथा चापि प्रागुक्तः.

( १ ) “ हव, हर्षमोहनयोः ” घा० दिवा० कौ० पृ० ४५८

भावे घञ्. गुणो रपरः. हन्नन्तदीर्घ “ इत्यादि. ❀

शत्रुशमनदुर्जयद्वारवतीकरणशङ्खपद्मनिधिसुरतरुसुधर्माहरणादिना नि-

१५ निर्भरीकृतेभ्यो यादवेभ्यो दर्पम् मधुपानमदम् ददातीति—

( दर्पदः ). ददातेः,

( १. ) “ आतोनुपसर्गे० ” इति कः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

आहोषः. दर्प उक्तः. ❀

अथापि स्वयं दत्तः पारमेष्ठ्यतेजसा गर्वितः स नेति अदत्त इति वा—

२० निरु०—७१७ गोवर्धनस्योद्धरणे पारिजातपरिग्रहे ॥ ५५१ ॥

बालदोर्दण्डपण्डानां खण्डनादौ तदा तदा ।

देवानां वै दर्पमात्रं हतवान्यः स ( दर्पहा ) ॥ ५५२ ॥

७१८ मधुरायां यादवेभ्यो मधुपानादिना ततः ।

दर्पं च दत्तवान् योऽतौ ( दर्पदः ) परिकीर्तितः ॥ ५५३ ॥

( ७१९ ) ऽद्वैतो, ( ७२० ) दुर्धरो,

ॐ अद्वैताय नमः । ॐ दुर्धराय नमः ।

भा०—( अद्वैतः ).

५

सभापर्वणि,

( १ ) “एवंविधानि कर्माणि कृत्वा गरुडवाहनः । न विस्मयमुपा-  
गच्छन् पारमेष्ठ्येन तेजसा” इति. भा०स० ५१-२९ ।

यशोदानन्दलालने—( द्वैतः ) वा. ❀

बाललीलादिप्रसङ्गेषु मत्तमातङ्गवत् ताभ्यां—

१०

( दुर्धरः ).

दुर्वारचञ्चलचेष्टितः इति यथा साह.

( १ ) “ यदि शक्नोषि गच्छ त्वमातिचञ्चलचेष्टित ” इति. ❀

वि०पु० ५-६-१५ ।

दुरात्मनां वा ( दुर्धरः ). यथा,

१५

निर्व०—( अद्वैतः ).

नन्दयशोदालालनगर्वित इति वा, यथाक्रममद्वैतो द्वैतो वा

( १ ) “ ह्य, हर्षमोहनयोः ” कः. धा०दिवा०कौ०पृ० ४५८

अतिट्. अगुणः. पूर्वत्र नञ्समाप्ते नञो नलोपो विशेषः. नाम्नोः

सांहितं पूर्वरूपं च. उत्तरत्र तु न ते इति विवेकः. ❀

२०

बाललीलादिषु दुर्वारातिचञ्चलचेष्टिततया मत्तमातङ्गवत्ताभ्याम्

नन्दयशोदाभ्यां धर्तुमशक्य इति—

( दुर्धरः ).

( १ ) “ धृञ्, धारणे ” दुरुपसर्गः. धा०भादिः कौ०पृ० ४२३

निरु०—७१९ अथाप्यगर्वितो योसा ( अद्वैतः ) स उदाहृतः । २५

७२० बाललीलाप्रसङ्गेषु यशोदानन्दलालनात् ॥ ५५४ ॥

द्वैतो मत्तो भवेत्ताभ्यां दुर्धरो ( दुर्धरो ) मतः ।

( ७२१ ) ऽथाऽपराजितः, ॥

ॐ अपराजिताय नमः ।

भा०—( १ ) “ इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिवृक्षन्त्यल्पचेतसः । पटे-  
 ५ नाग्निं प्रज्वलितं यथा बालो यथाबलाः ” इति भा० उ० १२९-१६।  
 ( २ ) “ दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुस्पर्शः पाणिना शशी । दुर्धरा  
 पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्रहः केशवो बलात् ” इति. भा० उ० १२९-४०।  
 “ ईर्त्यीदि. ❀

अथ भारतसंग्रामे, निष्परिग्रहा अपि तत्परिग्रहात् पञ्चापि पाण्डवाः,  
 १० शतेनापि बहूपकरणरुढमूलैर्वा धार्तराष्ट्रैर्न पराजिता इति—  
 ( अपराजितः ).

निर्व०—( १ ) “ ईषद्भुस्तपुकच्छाकच्छार्थेषु खल् ” ३।३।१२६॥  
 कौ० पृ० ६६४ इति कच्छार्थे दुस्ति उपपदे खल्. गुणो रपरः. दुस्-  
 स्तोर्लत्वम्. द्वित्वादिकम् यथाशास्त्रमूह्यम्. ❀

१५ अथ शब्देनन्तरार्थः. वक्ष्यमाणनारायणपरिग्रहकर्तृकजयद्रौघयो-  
 तनात्. मङ्गलार्थो वा. भारतसंग्रामे निष्परिग्रहाणामपि पञ्चानाम्  
 पाण्डवानां तदेकपरिग्रहात् बहूपकरणरुढमूलैः शतेनापि धार्तराष्ट्रैः  
 अपराजिततया न सन्ति पराजिताः स्वगृह्याः अस्येति वा, उक्त्वा  
 अपराजिताः स्वगृह्याः पञ्च पाण्डवाः ते अस्य सन्तीति वा—  
 २० ( अपराजितः ).

निरु०—७२१ दुर्योधनार्दिभिर्नित्यं रुढमूलैः पराजयः ॥ ५५५ ॥  
 न यस्य कुत्रचिदापि सो ( ऽपराजित ) ईरितः ।

भा०—यथा आरण्यके कर्णाय इन्द्रः.

( १ ) “ एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं तं महामृधे । न तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ यमाहुर्वेदविदुषः वाराहमजितं हरिम् । नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ” भा० आर० ५ ३०९-२८ ।

जयदथाय रुद्रः.

( २ ) “ अजप्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि । ऋते-र्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ यमाहुरमितं देवं शङ्खचक्रगदा-धरम् । प्रधानस्तोत्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ” भा० आर० १० २६०-७५ ।

( ३ ) “ यस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सारथ्यमुपजग्मिवान् । ध्रुव एव जयस्तस्य न वस्यास्ति पराजयः ” भा० उ० ५२-१२ ।

भीष्मद्रोणादयश्च.

( ४ ) “ शक्रोहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यदेषान्नो भवेद्रोता विष्णुः कारणपूरुषः ” भा० ।

( ५ ) “ ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा साधुषु सन्नतिः । श्रीर्ध्रुवा चापि दक्षेषु ध्रुवो नारायणे जयः ” भा० ।

( ६ ) “ अजयः शाश्वतो ध्रुवः ” रा० यु० ११४-१५ ।

( ७ ) “ अजितः खड्गधृक् ” रा० यु० १२०-१४ । २०

( ८ ) “ यतः कृष्णस्ततो जयः ” भा० उ० ६-७९ ।

( ९ ) “ यत्र योगीश्वरः कृष्णः ” इत्यादि. गी० १८-७८ ।

आयुर्वेदे चरके औषधपेपणमन्त्रे,

( १० ) “ यथाहं नाभिजानामि वासुदेवे पराजयम् । मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥ एतेन सत्यवाक्येन सिध्यता- २५ मगदो ह्ययम् ” आयुर्वेदे ।

श्लो० ॥ ७७ ॥ ( ७२२ ) विश्वमूर्तिर,

ॐ विश्वमूर्तये नमः ।

भा०—वैतरणे च विषहरणमन्त्रं वदन्

५ ( १ ) “ रत्नाकर इवाक्षोभ्यो हिमवानिव चाचलः । जातवेदा इवा-  
धृष्यो नारायण इवाजयः ” इति. ❀ वैतरणे ।

कथं दुर्बलान् बलवन्तो न जयन्ति, सर्वस्य तच्छरीरत्वात् न हि  
स्वशरीरम् स्वानिष्टे चेष्टते. इदमभिप्रेत्याह—

( विश्वमूर्तिः ). यथा,

१० ( १ ) “ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ” इति. गी० १०—१९।

निर्व०—( १ ) “ जि, जये ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४०५  
परापूर्वः. कर्मणि क्तः. अनिट्. अगुणः. पूर्वत्र नञ्पूर्वा बहुव्रीहिः.  
अपरत्र तत्पूर्वः. तत्पुरुषः. उभयत्रापि नञो नलोपः. तत्पुरुषे तु ततो  
मत्वर्थीयोऽर्थ आद्यच्.

१५ ( २ ) “ यस्य० ” इति लोपः ६।४।१४८ ॥ कौ० पृ० ५६  
अत्र च प्रमाणसहस्रमनुसंधेयम्. ❀

अथ दुर्बलानामपि बलवदजड्यताप्रयोजकं स्वशरीरस्य स्वानिष्टवेष्टा-  
नौचित्याभिप्रायकम् सर्वस्य च तच्छरीरत्वमाभिधीयते. विश्वं कृत्त-  
मपि प्रपञ्चजातम् मूर्तिशरीरमस्येति—

२० ( विश्वमूर्तिः ).

( १ ) “ मूर्च्छा, मोहसमुच्छ्रावयोः ” भावे. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३९०

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” इति क्तिन्, ३।३।१४॥ कौ० पृ० ६५८

निरु०—७२० विश्वं मूर्तिस्तनुर्घस्य ( विश्वमूर्तिः ) स्तु स स्मृतः ॥ ५५६ ॥

( ७२३ ) महामूर्तिः, ( ७२४ ) दीप्तमूर्तिः,

ॐ महामूर्तये नमः । ॐ दीप्तमूर्तये नमः ।

भा०—विश्वाश्रयमूर्तिः—

५

( महामूर्तिः ). यथा,

( १ ) “ इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमर्हसि ” इति. ❀ गी० ११—७ ।

यत् किञ्चित् केनचित् गुणेन दीप्तं तदस्य विशेषेण मूर्तिरिति—  
( दीप्तमूर्तिः ). यथा,

१०

निर्व०—( ४ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

( ५ ) “ राछोपः ” ६।४।२१ ॥ कौ० पृ० ५११

इति झलादौ प्रत्यये रात् छस्य लोपः.

( ६ ) “ हलि च ” ८।२।७७॥ कौ० पृ० ६३

इति दीर्घः. द्वित्वादि विशेः कनि विश्व उक्तः. ❀

१५

विश्वरूपप्रदर्शने विश्वाश्रयतया महती मूर्तिरस्येति—

( महामूर्तिः ).

निरुचे हि मूर्तिशब्दः. इत्थम् उत्तरत्रापि. महच्छब्दश्च प्रागेवोक्तः.

ततश्चातृवद्भावात् स्त्रियाम्.

( १ ) “ उगितश्च ” ४।१।६॥ कौ० पृ० ८९

२०

इति ङीप्. पुंवद्भावः. महत् आत्मादि. ❀

यचनात् दीप्तं येन केनचित् दीप्तं यत्किञ्चिन्मूर्तिः स्वतेजोरासंभवतया विशेषेण तनूः अस्येति—( दीप्तमूर्तिः ).

निरु०—७२३ विश्वैकाश्रयमूर्तित्वा ( महामूर्ति ) रिति स्मृतः ।

७२४ यत्किञ्चित्केनचिद्दीप्तं गुणेनात्र विशेषतः ॥ ५५७ ॥ २५

तत्सर्वं मूर्तिरस्येति ( दीप्तमूर्ति ) रसौ स्मृतः ।

( ७२५ ) अमूर्तिमान्, ।

ॐ अमूर्तिमते नमः ।

भा०—(१) “यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा” गी० ११-४१।

५ “इत्यादि. ॐ

अमूर्तयः अव्यक्तपुरुषादयोप्येवमस्य स्वमिति—

( अमूर्तिमान् ). यथा ;

( १ ) “ भूमिरापोनलो वायुः ” गी० ७-४ ।

( २ ) “ अखरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिम् ” इति. गी० ७-५ ।

१० ( ३ ) “ यस्याव्यक्तं शरीरम् ” सु० उ० ७ ।

( ४ ) “ यस्यात्मा शरीरम् ” इति च. शतपथब्राह्मणे १४-६-१०।

पूर्वोक्तमूर्तिमत्त्वोक्तिविरोधात् अमूर्तिरित्येतावता

निषेधसिद्धौ मतुव्यैयर्थ्याच्च नैष मूर्तिनिषेधः. ॐ

कृष्णत्वेऽप्यजहद्वासुदेवादिचतुर्मूर्तित्वात्—

१५ निर्व०—( १ ) “ दीप्ति, दीप्ति ” इदित् कः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

( २ ) “ श्वोदितो निष्ठायाम् ” ७ । २ । १४॥ कौ० पृ० ५८९

इति नेट्. अन्यत् प्राग्वत्. ॐ

नास्ति मूर्तिः एषां ये च अमूर्तयोऽव्यक्तपुरुषादयः

ते च शरीरभूताः अस्य सन्तीति—

२० ( अमूर्तिमान् ).

बहुव्रीहौ नञो नलोपः. ततो मूर्तिशब्दात्,

( १ ) “ तदस्य० ” इति मतुप्. उपधादीर्घः. ५ । २ । ३६॥ कौ० पृ० ३१८

नुमादि. स्यादेव हि मूर्तिनिषेधे प्रागुक्तमूर्तिमत्त्वविरो-

धो मतुपो वैयर्थ्याच्च. अतः उक्त एवार्थः. ॐ

२५ निरु०—७२५ अमूर्तिशब्देनोच्यन्ते ह्यव्यक्तपुरुषादयः ॥ ५५८ ॥

त एव यस्य स्वमिति च स्मृतः स्या ( अमूर्तिमान् ) ।



( ७२६ ) अनेकमूर्तिः, ( ७२७ ) अव्यक्तः,

ॐ अनेकमूर्तये नमः । ॐ अव्यक्ताय नमः ।

भा०—(१) “ षोडश स्त्रीसहस्राणि शतमेकं ततोऽधिकम् । तावन्ति ५  
चक्रे रूपाणि भगवान् देवकीसुतः ” इति च.वि० पृ० ५-३२-१८।

असाधारणानेकमूर्तित्वात्—

( अनेकमूर्तिः ). ❀

इदं मनुष्यत्वेन गूह्य इति—

( अव्यक्तः ). यथा ,

१०

( १ ) “ नाहं प्रकाशस्सर्वस्य ” गी० ७-२५ ।

( २ ) “ नाहं वेदैर्न तपसा ” इत्यादि ❀ गी० ११-५३

निर्व०—रुष्णत्वेप्यजहद्वासुदेवादितुर्मूर्तितया शताधिकषोडश-  
सहस्रदिव्यमहिषीभोगानुगुणासाधारणतावन्मूर्ति-

तया चानेकाः मूर्तयोऽस्येति—

१५

( अनेकमूर्तिः ). इणः,

(१) “ इण्भीका० ” इत्यादिना कनिगुणे चैक-उणा० पा० ३  
कौ० पृ० ६२७

शब्द उक्तः. नञो नलोपः. नुद्. ततः. टावादि. पुंवद्भावः. ❀

उक्तस्य चास्य मनुष्यत्वेनोपगूह्यत्वात् व्यक्तो नैव सर्वस्येति— २०

( अव्यक्तः ).

(१) “ अञ्जु, व्यक्तिलक्षणादिषु ” विपूर्वः. पा० रुधा० कौ० पृ० ४७२

निरु०—७२६ षोडश स्त्रीसहस्राणि शतमेकं ततोऽधिकम् ॥ ५५९ ॥

( अनेकमूर्ति ) रित्युक्तः तत्सङ्ख्यादेहधारणात् ।

७२७ मनुष्यत्वेन सर्वत्र परत्तावाप्रकाशनात् ॥ ५६० ॥

२६

बुधे ( रव्यक्त ) इति च कथितस्तत्त्वभारोः ।

( ७२८ ) शतमूर्तिश्च, ( ७२९ ) शताननः, ॥

ॐ शतमूर्तये नमः । ॐ शताननाय नमः ।

५ ना०— अथ दिदक्षवे अर्जुनाय व्यक्तवैश्वरूप्यः—

( शतमूर्तिः ).

( १ ) “ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रशः ” इति. ❀ गी० ११-४।

( शताननः ).

तत्रैव च अर्जुनः

१० ( १ ) “ अनेकवक्त्रनयनम् ” इति. ❀ गी० ११-१० ।

निर्व०— ( २ ) “ अजिबृत्तिभ्यः कः ” इति कः. उणा० पा० ३ कौ०  
पृ० ६२९

( ३ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. ७ । २ । ९ ॥ कौ० पृ० ६०८

( ४ ) “ अनदिताम् ” इति नलोपः. ६।४।२४ ॥ कौ० पृ० ७६

१९ ( ५ ) “ चोः कुः ” ८ । २ । ३० ॥ कौ० पृ० ६८

चत्त्वम् निरुचे ह्ययम्. अन्यथापि प्रागेव. वेर्यण्

समाप्ते नञो नलोपः. ❀

अथ दिदक्षवेऽर्जुनाय व्यक्तवैश्वरूपतया शतम् अस्य

उपलक्षणतया अनन्ताः मूर्तयोत्येति—

२० ( शतमूर्तिः ).

शतशब्द उक्तः. अन्यच्च तत्र तत्र च. ❀

अनेकवक्त्रतया शतम् पूर्ववत् अनेकानि आननानि मुखानि अत्येति—

( शताननः ).

निरु०— ७२८ अर्जुनाय व्यक्ततया विश्वरूपप्रदर्शनात् ॥ ५६१ ॥

२५ ( शतमूर्ति ) रिति ग्यातः शतशोथ सहस्रशः ।

७२९ अनेकाननसंपत्त्या ( शतानन ) इतीरितः ॥ ५६२ ॥

श्लो० ॥ ७८ ॥ ( ७३० ) एको,

ॐ एकाय नमः ।

भा०—उक्ते महिम्नि सजातीयसंख्येयासंज्ञवात् अद्वैतं गच्छतीति-  
( एकः ). ५

( १ ) “ इण्, गतौ ” इत्यस्मात् धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

( २ ) “ इण्भीका० ” इत्यादिना कन्प्रत्ययः. उणा० पा० ३

कौ० पृ० ६२७

एकोपाधिरतितान् हि सञ्चक्षते. यथा द्वौ ब्राह्मणौ त्रयः क्षत्रियाः इति.

निर्व०—अनिः प्राणनकर्मा, शुद्धः. आङ्पूर्वः. पूर्वमुपसर्गेण युज्यते १०  
ततः साधनेन. दीर्घः सांहितः. ततः,

( १ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” इति, ३।३।११७॥ कौ० पृ० ६६२

करणे ल्युट्. यद्वा, अयम्,

( २ ) “ हेतुमति च ” इति णिजन्तः. अना-३।१।२६॥ कौ० पृ० ४९२

इपूर्वोपि. तत्पूर्वत्वे परनिष्ठिते दीर्घोधिकः. पूर्वं साधनेनापि हि १५

युज्यते दर्शनभेदात्. अतः इति वृद्धिः. ततः

( ३ ) “ बहुलमन्यत्रापि ” इति कर्मणि युच्. उणा० पा० २

कौ० पृ० ६२२

नन्द्यादिल्युः. ल्युट्वा. बाहुलकात्. सर्वत्र योरनः. णिचि तल्लोपश्च.

रातशब्द उक्तः. दीर्घः. ❀

२०

उक्ते महिम्नि अतुल्यकक्ष्यतया सजातीयसंख्येयान्तराभावात् अ-

द्वैतम् एति गच्छतीति—( एकः ).

( १ ) “ इण्गतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

( २ ) “ इण्, तीकापाशल्पतिमार्चिभ्यः कन् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२७

इति कन् बाहुलरान्न क इत्. गुणः. अनिट्. ❀

२५

निरु०—७३० द्वितीयस्वमजातीयराहित्या ( रेफ ) उच्यते ।

( ७३१ ) नैकः, ( ७३२ ) सः,

ॐ नैकाय नमः । ॐ साय नमः ।

भा०—नहि भगवतः कश्चित् केनचिदुपाधिना तुल्यकक्ष्यः; यथा—

१ ( १ ) “ एक इद्राजा जगतो बभूव ” ४ का० १—३२

( २ ) “ न तस्य प्रतिमास्ति ” इति च. ❀

अत इदमैक्यं न सर्वनिह्वानिवर्तसंकरणपरिणामादिनिमित्तम् किन्तु विभूतितया विजातीयेन सर्वेण द्वितीयवानेव इति—

( नैकः ). यथा,

१० ( ३ ) “ नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ” इति. ❀

गी० ११—३९ ।

एष्वाकुमारम् अखिलप्रसिद्धया स्वविषयं ज्ञानं स्पृतीति—

( सः ). स्यते;

( १ ) “ शमिमुपि स्यति० ”

१५ इत्यादिना ङः. यथा. ❀

निर्व०—उक्तव्याख्यानेन चास्यैक्यस्य असर्वनिह्वानपरतया विभूतितया विजातीयेन सर्वेण द्वितीयेन सदैवतत्वात् एकोनेति—

( नैकः ). अनेको वा,

एकः उक्तः. नशब्दोऽयम्. नञो नलोपाभावो वा. इति प्रागेवावादि.

२० वृद्धिः. अनुकल्पे नञो नलोपः. नृट् च वृद्धिः. ❀

इत्थं सिद्धान्तिते विशिष्टाद्वैते विभूतिभूतेष्वेव आकुमारमखिलप्रसिद्धया स्वविषयं ज्ञानं स्यति अन्तयति निश्चयीकरोतीति—( सः ).

निरु०—७३१ ( नैकः ) स्वव्यापारतया विभूतीनामितीरितः ॥ ५६३ ॥

७३२ सर्वेषु कृष्णरूपेषु आकुमारप्रसिद्धितः ।

२५ ज्ञानं हि यस्य विषयं स्यत्यसौ ( स ) इतीरितः ॥ ५६४ ॥

( ७३३ ) वः,

ॐ वाय नमः ।

भा०—प्रसिद्धिसर्वदासित्वात्—( वः ).

वसतेः डः.

५

( १ ) “ वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यसिलात्मनि । स च भू-  
तेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततो मुने ” इति. ❀

मलीमसेषु वसन्नपि कनतीति—

निर्व०—( १ ) “ पो, अन्तकर्मणि ” पस्तः आत्वम्. धा० दिवा०  
कौ० पृ० ४५४ ९०

( २ ) “ शमिमुपित्यति० ” इत्यादिना डः.

( ३ ) “ अन्येष्वपि० ” इति वा. टिलोपः. ❀ ३।२।१०१॥

कौ० पृ० ५८५

निरुक्तात् सर्वावाप्तस्त्वयम् यथाप्रसिद्धिसर्वत्र वसतीति—( वः ).

( १ ) “ वस, निवासे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२ १५

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” इति डः. पूर्ववत् ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

अन्यच्च. नाम्नोः संहितायाम्,

( ३ ) “ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेपाडाढ्यापान्नालः ” ७।१।

३९॥ कौ० पृ० ७०३

इति सोलुक् छन्दस्पः. अस्त्येव हि छन्दोभावः. यतोयम् पञ्चमो २०

वेद इत्युक्तम्. यद्वा सभासौ बन्ध इति. ( सप्तः ).

इत्येकनाम, अस्ति होवमन्यत्रापि. यथा त्रिककुम्भामेत्यादि.

अत्र चोक्त एवार्थः. समानाधिरुणसमाप्तः. अस्मिन् पक्षे लुको

नच्छान्दसत्त्वकल्पनशेषः इति विशेषः. ❀

एवम् मलीमसेषु वसन्नपि कनति दीच्यत इति—

२५

निरु०—७३३ यथा प्रसिद्धिवाप्तित्वात् तरभापि वसतेभ्य सः ।

भूतावाप्तनया ( वः ) स्यात्—

( ७३४ ) कः, ( ७३५ ) किम्,

ॐ काय नमः । ॐ किमे नमः ।

भा०—( कः ).

५ कनेतेर्डः. ❀

तत्तत् सर्वेप्सितबुभुत्सूनां निरुपाधिकप्रष्टव्यत्वात्—  
( किम् ).

( १ ) “ प्रच्छ, ज्ञीप्सायाम् ” इत्यस्मात् धा०तुदा०कौ०पृ०४६९

( २ ) “ प्रच्छिदंसि० ” इत्यादिना

१० इमप्रत्ययः. कादेशश्च.

( ३ ) “ सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ” इति. ❀ छा०  
उ०८—७—१ ।

निर्व०—( कः ).

( १ ) “ कनो, दीप्तिकान्तिगतिषु ” धा०त्वादिः कौ०पृ०४०१

१५ प्राग्देव डः. टिलोपश्च. ❀

सर्वेप्सितार्थसाधकबुभुत्सूनाम् निरुपाधिकप्रष्टव्यत्वात्—  
( किम् ).

( १ ) “ प्रच्छ, ज्ञीप्सायाम् ” धा०तुदा०कौ०पृ०४६९

( २ ) “ प्रच्छिदंसि० ” इत्यादिना इम्.

२० धातोः कादेशश्च यद्वा,

( ३ ) “ कै, शब्दे ” आत्त्वम्. धा०त्वादिः कौ०पृ०४२४

( ४ ) “ कायतेर्डिभिः ” इति डिभिः. उणा०पा०४कौ०पृ०६३१

टिलोपश्च (नकः) स्त

— कर्णरूपेण आकुमागि ( कः ) ॥५६५॥

५ यस्य विषयं स्यत्यसौ ( प्रष्टव्यः ( किं ) इति स्मृतः ।

( ७३६ ) यत्,

ॐ यते नमः ।

भा०—तेषां रक्षायै यतते इति—

( यत् ).

( १ ) “ यती, प्रयत्ने ” क्तिप्. यथा, धा०भादिः कौ०पृ० ३८३

( २ ) “ कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यशः । जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम् ” इति.

निर्व०—( ५ ) “ किमः कः ” इति कादेशः. ७।२।१०३ ॥ कौ०पृ० ०६१  
लिङ्गविशेषानादरेण

( ६ ) “ सर्वादीनि सर्वनामानि ” इति. १।१।२७ ॥ कौ०पृ० ३४  
महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्, संज्ञोपसर्जनीभूताः  
न सर्वादयः इति इह संज्ञात्वादसर्वनामत्वेन संज्ञाकार्यान्तर्गणकार्य-  
योरप्रसक्तेः. अतो न स्मायादिकम्, नाप्ययम् कादेशस्य चान्तर्ग-  
णकार्यत्वात्. एतच्च

( ७ ) “ त्यदादीनामः ” इति. ७।२।१०२ ॥ कौ०पृ० ४४  
अतस्त्यदादीनामित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन त्यदादेः किम  
इति किमो विशेषणादनुवृत्तिसामर्थ्यात् द्विपर्यन्तनियमत्यागाच्चेति  
स्पष्टमाकरे. अतो नेह लिङ्गत्रयेऽपि विशेषः. ओङि जश्शसोश्च क्ली-  
बे तु विशेषः. एवमुत्तरत्राप्युभयत्र यथा—

यथम् ज्ञेयम्. ❀

तेषां रक्षायै यतते प्रयत्नं करोतीति वा यजति तद्विरक्षिपया  
स्वात्मानं संगमयतीति वा—

( यत् ). पूर्वत्र ,

निरु०—७३६ रक्षायै प्रच्छकानां स यतते(यद्)इति स्मृतः ५६६ ॥ २५

( ७३७ ) तत्,

ॐ तते नमः ।

भा०—(३) “ अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् ” व० च० २।

५ इति च. ❀

• तेषां स्वज्ञानभक्तिं तनोतीति—

( तत् ).

( १ ) “ गमादीनाम् ” इति क्प्. ६।४।४०॥ कौ० पृ० ५८२  
नकारलोपः. तुगागगध. अतो हि

१० निर्व०—(१) “ यती, प्रयत्ने ” ईदित्. धा० ष्वादिः कौ० पृ० ३८३

ततः क्प्. तस्य लोपः. जश्त्वचत्वे. अपरत्र,

(२) “ यज, देवपूजासंगतिकरणदानेषु ” धा० ष्वादिः कौ० पृ० ४३२

इह चापम् संगतिकरणकर्मा.

(३) “ शूद्रभक्तो दिः ” इति वर्तमाने, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

१५ ( ४ ) “ त्यजितनियजिभ्यो ङित् ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

इत्यदिः ङित्. ततः ङिलोपः. वा चत्वंम्. प्रथमकल्पे तान्तो हि

यत्, पुङ्क्तिङ्गः. न तत्र सर्वनामत्वप्रसक्तिः. सर्वादिगणे दान्तस्यैव

पाठात्. अनुकल्पे तु यदः दान्तस्य अनादृत्यैव लिङ्गविशेषम्.

उक्तन्यायान्न संज्ञा कार्यान्तर्गणकार्यम्.

२० ( ५ ) “ त्यदादीनामः ” ७।२।१०२॥ कौ० पृ० ४४

इत्यत्त्वं च. शेषम् शास्वत्. ❀

तेषां स्वज्ञानभक्तिम् तनोतीति—

( तत् ).

निरु०—७३७ स्वज्ञानभक्तिं भक्तानां तनोतीति ( तद् ) उच्यते ।



( ७३८ ) पदमनुत्तमम् ।

ॐ पदायानुत्तमाय नमः ।

भा०—(२) “ तत् सवितुर्वरेणियम् ” २ ते० उ० २७।

(३) “ ओम् तत् सत् इति निर्देशः ” इत्यादि. ❀ गी० १७-२३। ५

तेषां परमप्राप्यत्वात्—

( पदमनुत्तमम् ).

पद्यते प्राप्यते इति पदम्. ❀

निर्व०—( १ ) “ तनु, विस्तारे ” धा० तना० कौ० पृ० ४७२

( २ ) “ क्षिप् च ” इति क्षिप्, ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१ १०

( ३ ) “ गमः कौ ” इत्यत्र, ६।४।४०॥ कौ० पृ० ५८२

( ४ ) “ गमादीनाम् ” इति ६।४।४०॥ कौ० पृ० ५८२

वक्तव्यं क्षिपि अनुनासिकलोपः. ततः,

( ५ ) “ ह्रस्वस्य० ” इति तुक्, ६।१।७१॥ कौ० पृ० ५५९

जश्त्वचत्वे. अथवा,

१५

( ६ ) “ त्यजितनि० ” इत्यादिना उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६१६

प्रागुदाहृतसूत्रेण अदिः डित्, टिलोपः. वा चत्वंम्.

अत्रापि प्रथमे कल्पे तान्तः तत्त्वशब्दः. तत्र च न संज्ञाप्रसक्तिः.

अनुकल्पे दान्तस्य तु तदः न संज्ञाकार्यम्. नाप्यन्तर्गणकार्यम्,

उक्तन्यायात्. अन्यत् प्राग्वत्. सांहितं चत्वंम्. ❀

२०

तेषां सर्वोत्कृष्टतया नास्त्युत्तममस्मादिति अनुत्तमम्.

परम् तादृशम् पद्यते गम्यत इति पदम् प्राप्यं चेति—

( पदमनुत्तमम् ). एकज्ञाम्.

निरु०— ७३८ परमं यत्प्रपन्नानां प्राप्यं ( पदमनुत्तमम् ) ॥ ५६७॥

( ७३९ ) लोकबन्धुः ,

ॐ लोकबन्धवे नमः ।

भा०— एवमविशेषेणाशेषानुग्रहे अवर्जनीयं बान्धवं निबन्धनमाह—  
५ ( लोकबन्धुः ).

लोकानां स्वजनः .

१ ( १ ) “ बन्ध, बन्धने ” धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७७

( २ ) “ शृस्वृस्निहि० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

इत्यादिना उप्रत्ययः. यथा ,

१० ( ३ ) “ माता पिता भ्राता निवासशरणं मुहत् गतिर्नारायणः ” सु० उ० ६।

( ४ ) “ पितामहस्य जगतः ” “ इत्येति० ” ॐ गो० ९-१७ ।

निर्व०— ( १ ) “ पद, गतौ ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

( २ ) “ खनो घ च ” इति चकारात्, ३।३।१२५॥ कौ० पृ० ६६४

घित्करणेनाद्वा. प्रकृत्यन्तरादपि घः. इति कर्मणि घः. उ-

१५ लृष्टवाचिन उदः आतिशायनिकः तमप्. चत्त्वम्. समासे

नञो नलोपः. अनिट्. आविष्टलिङ्गोऽयम् “ इत्येति० ” ॐ

अथैवमविशेषेणाशेषानुग्रहे अवर्जनीयम् बान्धवं नि-

बन्धनमभिधीयते. लोकानामशेषाणाम् बन्धुः स्वजन इति-

( लोकबन्धुः ).

२० ( १ ) “ बन्ध, बन्धने ” क्रयादिः धा० क्रयादिः कौ० पृ० ४७७

( २ ) “ नञ् ” इत्यनुस्वारः. परसवर्णः. ८।३।२४॥ कौ० पृ० २०

( ३ ) “ शृस्वृस्निहितृप्यसि वसिह निहितिदिवन्धि मनिभ्यश्च ” उणा०

पा० १ कौ० पृ० ६०९

इति उः.

, निरु०— ७३९ लोकानां स्वजनत्वाद्धि ( लोकबन्धु ) इति स्मृतः ।

( ७४० ) लोकनाथो , ( ७४१ ) माधवो ,

ॐ लोकनाथाय नमः । ॐ माधवाय नमः ।

भा०— तन्मूलमसाधारणं स्वाभाविकं च संबन्धमाह— ५

( लोकनाथः ). इति स्वामी. ❀

बान्धवविशेषमाह मातापितृत्वम् श्रिया सहास्य सूचयति—  
( माधवः ).

मधुकुलोद्भवत्वाद्वा— ( माधवः ).

( १ ) “मौनाद्व्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारतमाधवम्” भा० उ० ७१-४।१०  
इति वा. ❀

निर्व०— ( ४ ) “ लोह, दर्शने ” धा० भा० आदिः कौ० पृ० ३८७

( ५ ) “हलश्च” इत्यधिकरणे घञ्. ❀ ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३

तन्मूलभूतोसाधारणस्वाभाविकश्च संबन्ध उच्यते

लोकानां नाथः स्वामीति—

१५

( लोकनाथः ).

( १ ) “नाथु नाथु, याच्चोपतापैश्वर्यशीष्णु” धा० भा० आदिः कौ० पृ० ३८२

ऐश्वर्यकर्महायम्. पचादच्. लोक उक्तः. ❀

श्रिया सहास्य मातापितृत्वलक्षणबान्धवविशेषसूचनयायम्, मा-

याः लक्ष्म्याः धवः पतिरिति वा , मधुनामकयादवकुलोद्भवतया, २०

मधोरपत्यमिति वा , निरुक्तानुरोधात् मौनध्यानयोगवृत्तया वा—

( माधवः ). पूर्वत्र ,

निरु०— ७४० लोकबन्धुत्वमूत्राद्धि लोकस्वामित्वमित्यतः ॥ ५६८ ॥

स्वाभाविकाच्च संबन्धात् ( लोकनाथ ) इतीरितः ।

७४१ लोकनाथत्वसंबन्धः श्रौयतश्चेति ( माधवः ) ५६९ ॥ २५

मधोर्वशोद्भवत्वाच्च ( माधवः ) परिकीर्तितः ।

( ७४२ ) भक्तवत्सलः, ॥

ॐ भक्तवत्सलाय नमः ।

भा०—उक्तस्वाम्यवान्ववोत्सुकेषु भक्तेषु विशेषं भासते—

५ ( भक्तवत्सलः ).

तद्भासंभमविस्मृतान्यकामः. ❀

निर्व०(१)—"धूञ्, कम्पने" धा०स्वादिः-क्यादिः कौ०पृ०४६२-४७६  
पचाद्यच्. गुणः. अब्.

( २ ) " मन, ज्ञाने " धा०दिवा०कौ०पृ०४५६

१० ( ३ ) " अन्येष्वपि० " इति डः. ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५ .

दिलोपः. ततस्त्रियाम्. अतष्टावादि. अपरत्र ,

( ४ ) " मन, ज्ञाने " उपकरणे, धा०दिवा०कौ०पृ०४५६

( ५ ) " फलिपाटिनमिमनिजनांगुक्षटिनाकिधताश्च " उणा०

पा०१कौ०पृ०६१०

१५ इति डः. नस्य धश्च. ततो मयुशब्दात्

( ६ ) " ऋष्यन्धकवृष्णिक्कुरुष्यश्च " ४।१।११४॥कौ०पृ०२१३

इति अण्. अस्यत्यः. ओर्गुणः. अब्.

( ७ ) " तद्धितेषु० " इति आदिबुद्धिः. ७।२।११७॥कौ०पृ०२०४

उत्तरत्र पृषोदरादि. ❀

२० उक्तस्वाम्यवान्ववोत्सुकेषु भक्तेषु विशेषो भाप्यते भक्तेषु

तद्भासंभमविस्मृतान्यकामनया वत्सल इति—

( भक्तवत्सलः ).

( १ ) " वद, व्यक्तायां वाचि " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३४

( २ ) " वृत्तुवदिह्निकमिकपिन्यस्तः " इति सः. उणा०पा०३

२५ कौ०पृ०६२७

( ३ ) " तितुत्र० " इति नेट्. चत्वंम्. ततः ७।२।११॥कौ०पृ०६०८

( ४ ) " वत्सांसाभ्यां कामवले " ५।२।१८॥ कौ०पृ०३२७

निरु०-७४२विशेषं यन्नि भक्तेषु योगो स्यात्(भक्तवत्सलः)॥५७॥

श्लो० ॥ ७९ ॥ ( ७४३ ) सुवर्णवर्णो,

ॐ सुवर्णवर्णाय नमः ।

भा०— उक्तगुणवत् कनकनिकपनिर्दोषोज्ज्वलदिव्यवर्णः—

( सुवर्णवर्णः ). यथा,

५

( १ ) “ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् ” मु० उ० ३—३।

( २ ) “ रुक्माभं स्वमधीगम्यम् ” मनु० १२—१२२।

( ३ ) “ आदित्यवर्णम् ” पु० सू० २०।

( ४ ) “ हिरण्यमयः पुरुषः सर्व एष सुवर्णः ” छा० उ० १-६-६।

“इत्यादि. वर्णाधिष्ठानं च. ❀

१०

निर्व०— इति कामवति मत्वर्थीयो लब्ध.

( ५ ) “ भज, सेवायाम् ” धा०च्वादिः कौ० पृ० ४३१

( ६ ) “ गत्यर्थ० ” इत्यादिना कर्तरि क्तः. अनिट्. ३।४।७२॥

कौ० पृ० ५९६

( ७ ) “ चोः कुः ” इति कृत्वम्. गः. तस्य ८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८ १५

( ८ ) “ खरि च ” इति चर्त्वम्. कः. ❀ ८।४।५५॥ कौ० पृ० २०

उक्तगुणवत् कनकनिकपनिर्दोषोज्ज्वलदिव्यवर्णतया

सुवर्णस्य हिरण्यस्येव वर्णो रूपगुणोऽस्येति—

( सुवर्णवर्णः ).

( १ ) “ वृज्, वरणे ” नप्रकरणे, धा०स्वादिः कौ० पृ० ४६२ २०

( २ ) “ कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५

इति नः. नित्. गुणः. स्परः.

( ३ ) “ नेट् ” इति नेट्. णत्वम्. पुनश्च वर्ण-७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

शब्दः प्राग्वत् सुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

निरु०— ७४३ गुणवत्स्वर्णनिकपनिर्दोषोज्ज्वलवर्णतः ।

२५

( सुवर्णवर्ण ) इत्युक्तः नवार्णो भक्तिकामदः ॥ ५७१ ॥

( ७४४ ) हेमाङ्गो, ( ७४५ ) वराङ्गः,

ॐ हेमाङ्गाय नमः । ॐ वराङ्गाय नमः ।

५ भा०— नित्यं दिव्यं सत्त्वमयमङ्गमस्येति—

( हेमाङ्गः ).

( १ ) “ हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ” इति. ॐ छा० उ० १-६-६ ।

तदेतदौपनिषदं देवस्या व्रियमाणमतिनिष्ठुतदिव्य-  
चिह्नमाविष्कृतम् इति—

१० ( वराङ्गः ). यथा,

निर्व०— हेम, हाटकम्. तदुपलक्ष्यं च दिव्यसत्त्वमयम्

नित्यमङ्गं वर्णाधिष्ठानरूपम् अस्येति—

( हेमाङ्गः ).

अङ्गिर्गतिकर्मा. इदित्त्वान्नुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ. पञ्चादच.

१५ ( १. ) “ हि, गतौ वृद्धौ च ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( २ ) “ सर्वधातुभ्यो मनिन् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९

इति मनिन्. गुणः. अनिट्. नलोपः. सच

( ३ ) “ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ” ८।२।२॥ कौ० पृ० ६३

इति निष्मात् नात्रासिद्धः. बहुव्रीहिः. दीर्घः. ॐ

२० तथा वरम् देवस्या व्रियमाणम् अङ्गम् औपनिषदम्

अनिष्ठुतदिव्यचिह्नमाविष्कृतम् रूपमस्येति—

( वराङ्गः ).

निरु०— ७४४ वर्णाश्रयं तु यस्याङ्गं दिव्यसत्त्वमयं यतः ।

अतो ( हेमाङ्गः ) इत्युक्तः समाणो हेमवर्णदः ॥ ५७२ ॥

२५ ७४५ देवकीमोनये गुप्तदिव्यलाञ्छनमङ्गलम् ।

आविष्कृतं स्वतो येन ( वराङ्गः ) स्त तु कथ्यते ॥ ५७३ ॥

( ७४६ ) चन्दनाङ्गदी , ।

ॐ चन्दनाङ्गदिने नमः ।

भा०—(१) ' कुष्ठेन्दीवरपत्रार्थं चतुर्बाहुं निरोक्ष्य तम् । श्रीवत्सवक्षसं  
जातं तुष्टावानकदुन्दुभिः " इति. ❀ वि० पु० ५-३-८ । ५

चन्दनानि आह्लादनानि अनन्याभरणमप्यङ्गं स्वसंवलिततया  
उन्मील्य ददतीति वा—

केयूरोपलक्षणेन वा दिव्यभूषणान्यङ्गदादीनि भूयिष्ठान्यस्येति—  
( चन्दनाङ्गदी ). भूमनि इतिप्रत्ययः. ❀

निर्व०— अङ्गेरङ्गशब्द उक्तः. १०

( १ ) " वृज् , वरणे " भावे , धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( २ ) " अकर्तारि च कारके० " इति अनुवृत्तौ , ३ । ३ ।

१९ ॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) " ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च " इति. ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३

कर्मण्यप्. गुणो रपरः दीर्घः. साहितः. ❀ १५

तथा चन्दनानि आह्लादनानि च तानि अङ्गदादीनि अङ्गम् अनन्या  
भरणम् अवयवम् स्वसंवलिततया उन्मील्य ददानतीति वा. त-  
दिशेषवाचिनोऽस्योपलक्षणतया तदुपलक्ष्याणि वा नित्यदिव्यसत्त्व-  
मयानि भूषणानि चेति चन्दनाङ्गदादीनि. तानि भूयिष्ठान्यस्य सन्तीति-  
( चन्दनाङ्गदी ). २०

( १ ) " डुदाञ् , दने " धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) " आतोनुपसर्गे० " इति कः. आलोपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

उक्तो ह्यङ्गशब्दः.

निरु०—७४६ भूषणान्यङ्गदादीनि सदाह्लादकगणि च ।

सन्ति यस्य च नित्यन्तु स स्मृत ( चन्दनाङ्गदी ॥ ५७४ ॥ २५

( ७४७ ) वीरहा , ( ७४८ ) विषमः ,

ॐ वीरघ्ने नमः । ॐ विषमाय नमः ।

५ भा०— अतिमुग्धस्तनन्धयोपि पूतनाशकटार्जुनादीन् सूरादीन्  
वञ्चकान् समूलघातं जघानेति—

( वीरहा ). ❀

एवमृजुकुटिलाशयेषु क्षेमंकरभयंकरविषमवृत्तत्वात्—

( विषमः ). ❀

१० निर्व०— ( ३ ) “ चदि , आह्लादने ” इदित्वात् तुमि<sup>॥</sup>त्यौ<sup>॥</sup>दि.  
धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७

करणे ल्युट्. यद्वा णिजन्तात् ल्युः. ल्युट्. युज्वा. बाहुलकात्  
सर्वत्र यो. अनः. णिचि तलोपश्च दीर्घः. ततः.

( ४ ) “ न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः ” इति.

११ न्यायस्यानित्यतया भूमनि मत्वर्थीयोत इतिः.

( ५ ) “ वस्य० ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः. इन्नन्तदीर्घः. “इत्यौ<sup>॥</sup>दि. ❀

अतिमुग्धस्तनन्धयोपि वीरान् वञ्चकान् पूतनाशकटार्जुनादीन् सूरा-  
दीन् समूलघातं हन्तीति—

२० ( वीरहा ).

हनः क्तिप्. अन्यन्तु प्रागेव. प्रपञ्चितम्. अजेः रकि वीभावे चानिर्द्य-  
गुणे , वीरयतेर्वा पचाद्यचि णिलोपे च वीरशब्दः प्रागेव हि नित्हे.  
हन्नन्तदीर्घः. “इत्यौ<sup>॥</sup>दि. ❀

एवम् ऋजुकुटिलाशयेषु क्षेमंकरभयंकरवृत्ततया विषमः समो नेति—

२१ ( विषमः ).

निरु०— ७४७ समूल पूतनादीन्वै यो जघान स ( वीरहा ) ।

७४८ जीतिक्षेमकरत्वाद्दि कुटिलाकुटिलात्मसु ॥ ५.७५ ॥

( विषमः ) स तु विख्यातः—



( ७४९ ) शून्यो,

ॐ शून्याय नमः ।

भा०— मनुष्यत्वेपि अशेषदोषैर्विवर्जितः—

( शून्यः ).

( १ ) “ शुन. गतौ ” ण्यत्. ॐ धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६

निर्व०—( १ ) “ पम ष्टम, अवैकल्ये ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४१८

विपूर्वः पस्सः. पचाद्यच्.

( २ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” इति षत्वस्य ८।३।५९॥ कौ० पृ० ३४

( ३ ) “ सात्पदादोः ” इति प्रतिषेधे प्राप्ते, ८।३।१११॥ १०

कौ० पृ० ३५८

( ४ ) “ सुविनिदुर्भ्यस्तुपिसूतिसमाः ” इति. ८।३।८८॥ कौ० पृ० ४४५

समेशब्दे सस्य पत्वम्. ॐ

मानुष्यकेष्यखिलकल्याणगुणाभिवृद्धोयम् अशेषैर्दोषैः

शून्यो विवर्जित इति—

( शून्यः ).

( १ ) “ शुन, गतौ ” तुदादिः. धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६

( २ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” ३।१।१२४॥ कौ० पृ० ५६२

इति हलन्तात् ण्यत्.

( ३ ) “ रुत्यल्पुटः ” इति. ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६३ २

बाहुलकात् कचित् तत्सन्नियोगे प्रथमम्

( ४ ) “ अन्येषामपि० ” इति. ६।३।१३७॥ कौ० पृ० १६५

दीर्घः. ततो न लघूपधगुणः. अथवा संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः. यद्वा

( ५ ) “ रुओश्चि, गतिवृद्धोः ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४३४

द्वित् ओदिच्. कर्मणि कः

निरु०—७४९ ( शून्यः ) स्यात् दोषवर्जितः ।

( ७५० ) घृताशीः,

ॐ घृताशिपे नमः ।

भा०—( १ ) “ वृ, सेचने ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४२६

१ घृतं सेचनं स्वगुणैः जगदाप्यायनम् तत्र वा

गोपगृहगव्ये वा आशास्तिरस्येति—

( घृताशीः ). ❀

निर्व०—( ६ ) “ ओदितश्च ” इति निष्ठानत्वम्. ८।२।४५॥कौ०  
पृ० ५८७

१० ( ७ ) “ नेडुशि० ” इति नेड्. ७।२।८॥कौ०पृ० ५८१

( ८ ) “ वचिस्वपियजादीनां किति ” इति ६।१।१५॥कौ०पृ० ४३२

यजादित्वात् किति संप्रसारणम्. वस्य उः.

( ९ ) “ संप्रसारणाच्च ” इति पूर्वरूपम् ६।१।१०८॥कौ०पृ० ६०

( १० ) “ हलः ” इति संप्रसारणान्तस्य ६।४।२॥कौ०पृ० ४७६

१५ अस्य दीर्घः. किच्चादगुणः. ततः शूनशब्दात्,

( ११ ) “ प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ” चुरादौ गण-  
सूत्रम् । कौ०पृ० ४९०

इति णिच्. इष्टवद्भावात् टिलोपः. ततः,

( १२ ) “ अचो यत् ” इति. ३।१।९७॥कौ०पृ० ५५७

२० अजन्ताद्यत्. णिलोपः. सन्निपातपरिभाषा हि न नित्या.

( १३ ) “ कठाय क्रमणे ” इत्यादि निर्देशात् ३।१।१४॥कौ०पृ० ५१६

( १४ ) “ रुन्मेजन्तः ” इति. १।१।३९॥कौ०पृ० ८७

अन्तग्रहणाद्वा. ❀

घृतं स्वगुणैर्जगदाप्यायने गोपगृहगव्यसर्पिषि वा

२५ आशीः इच्छास्येति—

( घृताशीः ).

निर०—७५० गोपानां सन्नगव्ये वा जगदाप्यायनेन वा ॥५७६॥

घृतं त्याशा हि यस्यास्ति ( घृताशीः ) परिकीर्तितः ।

( ७५१ ) अचलः,

ॐ अचलाय नमः ।

भा०— दुर्योधनादिभिः दुरात्मभिरभेदः—

( अचलः ). ❀

५

प्रणतपाण्डवादेः प्रयोजनाय सत्यसमयादेश्चलतीति—

निर्व०— ( १ ) “ आङः शासु, इच्छायाम् ” किप्. धा० अदा०

कौ० पृ० ४३८

( २ ) “ आशासः कावुपधाया इत्त्वम् वाच्यम् ” ६।४।३४॥

कौ० पृ० ४४८

१०

इति उपधाया आत इत्त्वम्.

( ३ ) “ गृ-घृ, सेचने ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२६.

( ४ ) “ घृ, क्षरणदीन्योर्वा ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२

यथासंख्यं नपुंसके भावे कः.

( ५ ) “ अजिघृत्सिभ्यः कः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९ १५

इति कः. शासेस्सस्य रुत्वम्.

( ६ ) “ बोरुपधाया दीर्घ इकः ” इति. ८।२।७६॥ कौ० पृ० ८०

उपधादीर्घः. आवसानिको विसर्ग इत्यादि. अन्यत्र तु

( ७ ) “ शासिवसिघसोनां च ” ८।३।६०॥ कौ० पृ० ४३२

इति यत्वं बोध्यम्. ❀

२०

दुरात्मभिर्दुर्योधनादिभिरभेदतया चलः चञ्चलो नेति—

( अचलः ).

( १ ) “ चल, कम्पने ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४१६

पचाद्यच्. समासे नञो नलोपः. ❀

अवधीर्य चात्मनायुधस्पर्शसमयम् भोष्याभिक्रमणे समुद्धृतचक्रतया २५

प्रणतपाण्डवादेः प्रयोजनाय सत्यसमयादेश्चलतीति—

निरु०— ७५१ दुर्योधनावभेदत्वात् ( अचलः ) पारिकीर्तितः ॥ ५७७

( ७५२ ) चलः, ॥ श्लो० ॥ ८० ॥ ( ७५३ ) अमानी,

ॐ चलाय नमः । ॐ अमानिने नमः ।

५ भा०—( चलः ).

सह्यवधीरितानायुधस्पर्शसमयः समुद्धृतचक्रो भीष्म-  
माचक्राम. यथा,

( १ ) “ तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।  
सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरुणामिति चिन्तयित्वा ॥

१० स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्त्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।  
आभ्युत्पतन् लोकगुरुर्वभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः ॥ ”  
इत्यादि. ❀ भा० भा० ५९-९४ ।

भक्तेषु अनहंयुः —

( अमानी ).

१५ अतो हि दूत्यादावनपत्रपिष्णुरधिचकार. ❀

निर्व०—( चलः ).

धातुः प्राग्वत्. प्रत्ययश्च. ❀

दूत्याधिकारादौ अनपत्रपिष्णुत्वप्रयोजिकया भक्तेष्वनहं-  
युतया मानः चित्तसमुन्नतिः अस्यास्तीति मानी सः

२० अस्य नास्तीति—

( अमानी ).

( १ ) “ मान, पूजायाम् ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८८

भावे घञ्. ततः,

निरु०—७५२ मत्यादयः पाण्डवार्थं हि चलतीति ( चलः ) स्मृतः ।

१ ७५३ ( अमानी ) योजनहंकारी भक्तेष्वेव स ईरितः ॥ ५७८ ॥

( ७५४ ) मानदो, ( ७५५ ) मान्यो,

ॐ मानदाय नमः । ॐ मान्याय नमः ।

भा०—अर्जुनोग्रसेनयुधिष्ठिरादिभ्यः रथित्वाधिराज्यबहुमानं  
दत्तवान्—

( मानदः ). ❀

तदीयत्वेन सम्पन्तव्यः —

( मान्यः ).

तथा ह्ययमात्मानं बह्वामस्त.

१०

( १ ) “ न सारथेत्सात्त्वतकौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य क-  
श्चित् ” इति. ❀

निर्व०—( २ ) “ मत्वर्थीयोत इतिः ”

( ३ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

नञो नस्य लोपः. इन्नन्तदीर्घः. इत्यादि. ❀

१५

तथा मानमर्जुनादिभ्यो महाराथिकत्वाधिराज्यबहुमानम्  
ददातीति—

( मानदः ). ददातेः,

( १ ) “ आतोनुपसर्गे० ” इति कः. ३।२।३॥कौ०पृ०५७०

आलोपः. मानः उक्तः. ❀

२०

तदुत्पत्सारय्यादिना स्वबहुमाननात् मान्यः

तदीयत्वेन सम्पन्तव्य इति—

( मान्यः ).

( १ ) “ मान, पूजायाम् ” धा०चुरा०कौ०पृ०४८८

( २ ) “ ऋह्लोर्ण्यत् ” इति ण्यत्. ३।१।१०४॥कौ०पृ०५६२ २५

क एवं कर्मकरस्तोच्यते. ❀

निरु०—७५४त ( मानदो ) ऽर्जुनादिभ्यो मान राज्यं च दत्तवान् ।

७५५( मान्य ) स्तदीयवत्त्वे स्यात् सम्पन्तव्यस्तदैव मः ॥५७९ ॥

( ७५६ ) लोकस्वामी, ( ७५७ ) त्रिलोकधृत्, ।

ॐ लोकस्वामिने नमः । ॐ त्रिलोकधृते नमः ।

५ भा०— क एवं कर्मकरः—

( लोकस्वामी ). ❀

एवमगितुङ्गः कथं नीचैर्भवति यतः—

( त्रिलोकधृत् ).

अशेषाणामपि धारणपोषणयोर्भारकत्वादिति. यथा ,

१० ( १ ) “ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नम् ” इत्यादि. ❀

निर्व०— लोकानामशेषाणाम् स्वशेषाणाम् भुवनानाम् स्वामी  
निरुपाधिकशेषीति—

( लोकस्वामी ).

स्वरतेर्ङ् स्वशब्दो हि न्यरूप्यते. ततो मत्वर्थे

१५ ( १ ) “ स्वामिनैश्वर्ये ” इति. ५ । २ । १२६ ॥ कौ०पृ० ३३२

ऐश्वर्ये आमिनच् प्रत्ययान्तो यन्निपात्यते.

( २ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६ । ४ । १४८ ॥ कौ०पृ० ५५६

इन्नन्तदीर्घः, इत्यादि.

( ३ ) “ लोक , दर्शने ” धा० त्वादिः कौ०पृ० ३८७

२० ( ४ ) “ हलश्च ” इति अधिकरणे घञ्. ❀ ३ । ३ । १२१ ॥ कौ०पृ० ६६३

कुतश्चात्युच्चैरयमतिनीचैर्भवति. यतोशेषधारणपोष—

णभारकत्वात् त्रीन् लोकान् धरतीति—

( त्रिलोकधृत् ).

निरु०— ७५६ लोकभर्तृतया चैव ( लोकस्वामी ) ति शब्ध्यते ।

२५ ७५७ लोकत्रयस्य धरणात् स ( त्रिलोकधृत् ) इतिः ॥ ५८० ॥

( ७५८ ) सुमेधा ,

ॐ सुमेधसे नमः ।

ज्ञा०— आराधकमुत्सायबुद्धिः—

( सुमेधाः ).

( १ ) " नित्यमसिच् प्रजामेधयोः " ५।४।१२२॥ कौ० पृ० १६८

इति समाप्तान्तो सिच्. ❀

निर्व०—( १ ) " धृञ्, धारणे " किपि तुक्. धा० स्वादिः कौ० पृ० ४२३

अगुणः, लोक उक्तः, तस्तेर्ङिः, टिलोपः.

( २ ) " नेट्० " इति नेट्. पञ्चीसमासोयम्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१ १०

तत्फलं च प्रागेव उक्तम्. त्रिलोकधृक् इति पाठे, त्रिलोकान् धृष्णो-  
तीति विग्रहः.

( ३ ) " जिधृषा , प्रागल्भ्ये " धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

स्वादिः, धारकपोपकभारकोयम्. लक्षणया वा तदर्थ-

लाभः, किप्. पस्य जश्त्वेन डः. तस्य ,

( ४ ) " ऋटिगदधृक्स्वर्गदिगुष्णिगञ्चुयुजिकृञ्चां च " ३।२।५९॥

कौ० पृ० ६७

इत्यत्र दधृगिति निपातनेन धृपेः किनो विधानात्.

( ५ ) " किन्प्रत्ययस्य कुः " ८।२।६२॥ कौ० पृ० ६८

इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणात्

अन्यत्रापीति अत्र किप्यपि

कुत्वम् , गः. ततो वा चत्वम् , कः, प्रागपि इदमवादिष्य.

शेषम्. प्राग्भवत्. ❀

आराधकेषु मुत्सायबुद्धितया मुशोभना मेधा धारणावती धीरस्येति—

( सुमेधाः ).

निरु०— ७५८ बुद्धिस्मुशोभना यस्य ( सुमेधाः ) परिचीर्तितः।

( ७५९ ) मेधजो,

ॐ मेधजाय नमः ।

भा०—अतो मेधे देवकिपुत्रीयव्रतरूपे यज्ञे जात इति—

५ ( मेधजः ). स हि तामाह .

( १ ) “ स्तुतोहं यत्त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदद्य ते । सफलं

देवि सज्जलं जातोहं यत्तवोदरात् ” वि०पु०५-३-१४ ।

( २ ) “ सम्यगाराधितेनोक्तं यत्प्रसन्नेन ते शुभे । तत्कृतं

सकलं देवि ” इति. ॐ वि०ध० ३३-३९ ।

१० निर्व०—(१) “ मिह-मेह, मेधाहिंसनयोः ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२१

इमौ दान्तौ मतभेदेन धान्तौ धान्तौ च; तत्रेहानुकल्पे द्वितीयात्

( २ ) “ पिन्निदादिभ्योऽङ् ” इति. ३।३।१०४ ॥ कौ०पृ०६६०

भिदादित्वात् स्त्रियामङ्.

( ३ ) “ गुरोश्च हलः ” इति. ३।३।१०३ ॥ कौ० पृ०६६०

१५ अकारप्रत्ययो वा. अतष्ठावादि. प्रथमद्वितीयकल्पयोस्त्वस्मात्  
पृषोदरादित्वेन वर्णविकारः. दधयोर्यः. अन्यत् प्राग्वत्. सुपूर्वा  
बहुव्रीहिः.

( ४ ) “ नञ् दुस्तुभ्यः ” इति. अनुवृत्तौ ५।४।१२१ ॥ कौ०

पृ० १६८

२० (५) “ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ” इति. ५।४।१२२ ॥ कौ०पृ०१६८.

असिच् समासान्तः

( ६ ) “ यस्य० ” इति लोपः. असन्नदीर्घः. “ इत्यादि. ॐ

६।४।१४८ ॥ कौ०पृ० ५६

अतो मेधे देवकीपुत्रीयव्रतरूपे यज्ञे जायत इति—

२५ ( मेधजः ).

निरु०—७५९ देवकीकृतपुत्रीयव्रतयज्ञे च यस्य वै ॥ ५८१ ।

जनिस्तु ( मेधजः ) सत्स्यात्सतार्णः पुत्रदायकः ।



( ७६० ) धन्यः,

ॐ धन्याय नमः ।

भा०— तज्जन्मधनलाभात्—

( धन्यः ).

५

( १ ) “ धनगणं लब्धा ” इति यत्. ४।४।८४॥ कौ० पृ० २८८

( २ ) “ जातोहं यत्तवोदरात् ” वि० पु० ५—१३—२४ ।

( ३ ) “ अहं वो बान्धवो जातः ” इति. ❀ वि० पु० ५—१३—११ ।

निर्व०— ( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ सप्तम्यां जनेर्दः ” ३ । २ । ९७ ॥ कौ० पृ० ५८५ १०

इति डः, टिलोपः.

( ३ ) “ मिद-मेद, मेधाहिंसनयोः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२१

मतभेदेन धान्तौ उभावप्यत्र हिंसनकर्माणौ.

( ४ ) “ हलश्च ” इति. ३ । ३ । १२१ कौ० पृ० ६६३

अधिकरणे षञ्. आद्यस्य तु लवूपधगुणो विशेषः.

१५

अन्यत्तु प्रागेव प्रव्यक्तम्. ❀

तज्जन्मधनलाभात् धन्यः—

( १ ) “ धनं लब्धा ” इति.

( धन्यः ).

( २ ) “ धन, धान्ये ” पचाद्यच्. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२ २०

अन्यत्तु प्रागेवोक्तं ततो,

( ३ ) “ धनगणं लब्धा ” इति. ४ । ४ । ८४॥ कौ० पृ० २८८

यत्तद्धितः. लब्धेति तृभन्तम्.

( ४ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

निरु०— ७६० ( धन्य ) स्तु देवकीजन्मधनलाभादिति स्मृतः ॥ ५८२ ॥ २५

( ७६१ ) सत्यमेधा,

ॐ सत्यमेधसे नमः ।

भा०— बल्लववसुदेवादिसाजात्याभिमानिनी मेधा सत्यास्य न नद-  
५ नमात्रम् इति—

( सत्यमेधाः ).

स हि बल्लवानाह—

( १ ) “ यदि वोस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योहं भवतां यदि । तदात्म-  
बुद्धिसदृशी बुद्धिर्वः क्रियतां मयि ” इति. ❀ वि० पु० ५—१३—१।

१० ( १ ) “ नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च दानवः । अहं वो बान्ध-  
वो जातः न वञ्चिन्त्यमतोन्यथा ” वि० पु० ५—१३—११ ।  
“ इत्यादि.

( २ ) “ तदेतदखिलं गोष्ठं त्रातव्यमधुना मया । इममद्रिमहं धैर्या-  
दुत्पात्याशु शिलावनम् ॥ धारयिष्यामि गोष्ठस्य पृथुच्छत्रमिवापरम् ”

१५ इति. ❀ वि० पु० ५—११—१३ ।

निर्व०— तथा सत्या नदनमात्रत्वभावादवितथा मेधा बल्लववसु-  
देवादि साजात्याभिमानिनी बुद्धिः अस्येति—

( सत्यमेधाः ).

साधितः खलु मेधतेः मेधाशब्दः. अस्तेःशतारि सच्छब्दात्,

०० ( १ ) “ तत्र साधुः ” इति यति सत्यशब्दश्च. ४।४।९८॥ कौ०  
पृ० २८९

अतः स्त्रियाम्, अतटात्रादि. बहुव्रीहिः. पूर्वं पुवत्.

निरु०— ७६१ बल्लवीवसुदेवादिसाजात्यस्याभिमानिनी ।

मेधा यस्यास्ति सत्या सः ( सत्यमेधाः ) प्रकीर्तितः ॥ ५८३ ॥

( ७६२ ) धराधरः, ॥ श्लो० ॥ ८१ ॥ ( ७६३ ) तेजोवृषो,

ॐ धराधराय नमः । ॐ तेजोवृषाय नमः ।

भा०— गोवर्धनं धरमादधात्—

( धराधरः ). ❀

एवं सुहृत्पालनलक्षणं तेजो वर्पतीति—

( तेजोवृषः ).

निर्व०— अत्र चानादृत्यैव.

( २ ) “ नञ् दुस्तुज्यः ” इति अनुवृत्तिम्, ५।४।१२१ ॥ कौ० १०

पृ० १६८

प्रागुक्तसूत्रेणासिच्, समासान्तः छन्दस्यः. उक्तो हि छन्दोभावः.

असन्तदीर्घः “ ईर्ष्यादि. ❀

शातमन्यववर्षविघटनेन गोधनस्य परित्राणाय पृथुच्छत्रमिव

धरं गोवर्धनगिरिमाधरति धैर्यात् संविभर्तीति—

१५

( धराधरः ).

( १ ) “ धुञ्, धारणे ” आङ्पूर्वः, धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२३

पचाद्यच्. गुणः रपरः. पुनरप्ययमेव धातुः प्रत्यय—

ध्वान्यच्च. दीर्घः नान्नोः संहितायां सौरुत्वे यत्वे च,

( २ ) “ हलि सर्वेषाम् ” इति यलोपः. ❀ ८।३।२२ ॥ कौ० पृ० २८२०

एवं तेजः सुहृत्पालनलक्षणमोजो वर्पतीति—

( तेजोवृषः ). एकत्राम.

( १ ) “ वृषु, सेचने ” इगपधलक्षणः कः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४१०

अगुणः.

( २ ) “ तिज, निशाने ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३

२५

निरु०— ७६२ धरं गोवर्धनं शीघ्रं धृतवान् स ( धराधरः ) ।

७६३ तेजोभिर्वर्पति यतः सुहृत्पालनलक्षणम् ॥ ५८४ ॥

( तेजोवृषः ) समास्यातो वस्वर्णो मित्रवृद्धिः ।

( ७६४ ) द्युतिधरः, ( ७६५ ) सर्वशस्त्रभृतां वरः, ।

ॐ द्युतिधराय नमः । ॐ सर्वशस्त्रभृतां वराय नमः ।

५ भा०—तेन तारुण्येपि इन्द्राग्निभावुकामतिमानुषीं द्युतिं धृतवान्—  
( द्युतिधरः ). ❀

नरकजरासन्धादिसमरेषु—

( सर्वशस्त्रभृतां वरः ). यथा,

( १ ) “ मनुष्यधर्मलीलस्य लीला सा जगतः पतेः । अस्त्राण्यने-

१० रूपाणि यदरातिषु मुञ्चति ” इति. ❀

निर्व०—( ३ ) “ सर्व धातुभ्यः० ” इति. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

असुन्. गुणः. रुत्वोच्चगुणाः. ❀

एतेन द्युतिं तारुण्येपि इन्द्राग्निभावुकामतिमानुषीं दीप्तिं धरतीति—

( द्युतिधरः ).

१५ धृजो धर उक्तः.

( १ ) “ द्युत, दीप्तौ ” इन्प्रकरणे, धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४११

( २ ) “ इगुपधात् कित् ” इति, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

इन्. अनिट्. अगुणः. ❀

नरकजरासन्धादिसमरेषु क्षिप्रमनेकास्त्रमोचनात् सर्वशस्त्रभृतां सर्वा-

२० स्त्रिणाम् वरः श्रेष्ठ इति—

( सर्वशस्त्रभृतां वरः ).

निरु०— ७६४ अमानुषीं यो धृतवान् द्युतिमेन्द्राग्निभावुकाम् ॥ ५८५

स्यातस्त हि ( द्युतिधरः ) वस्वर्णः कान्तिदो मनुः ।

७६५ जरासन्धादिसमरे श्रेष्ठशस्त्रभृतां च यः ॥ ५८६ ॥

२५ स स्यातस्तसर्वलोकेषु ( सर्वशस्त्रभृतां वरः ) ।

( ७६६ ) प्रग्रहो ,

ॐ प्रग्रहाय नमः ।

ज्ञा०— अर्जुनः सारथिनानेन रश्मिभिरिव प्रगृह्यत इति—

( प्रग्रहः ). ❀

निर्व०— ( १ ) “ वृज् , वरणे ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२  
( २ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” इति अप् ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३  
गुणः. स्परः. धृजः क्पि तुक्. अगुणः.

( ३ ) “ शसु , हिंसायाम् ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४११

( ४ ) “ वृन् ” इति वर्तमाने , ३।२।१८१॥ कौ० पृ० ६०८ २०

( ५ ) “ दाम्नीशमुयुजस्तुतुदंसिसिचंमिहपतदशनहःकरणे ”

इति करणे वृन्. ३।२।१८२॥ कौ० पृ० ६०८

( ६ ) “ षः प्रत्ययस्य ” इति ष इत्. तोट्टुः. १।३।६॥ कौ० पृ० ९३

( ७ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. सर्व उक्तः. ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

ततस्तमुदायात् आम्. अनुस्वारपाक्षिकपरसवर्णौ. ❀

१६

अर्जुनः रश्मिभिरिव प्रगृह्यते प्रकर्षेण गृह्यते सारथिनानेनोते—

( प्रग्रहः ).

( १ ) “ ग्रह, उपादाने ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४७८

प्रपूर्वः.

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७ २०

इत्यनुवृत्तौ.

( ३ ) “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ” ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३

इति करणार्थे अप्. प्रपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

निर्ह०— ७६६ पार्थस्सारथिनानेन रश्मिभिर्यः प्रगृह्यते ॥ ५८७ ॥

स ( प्रग्रहः ) समाख्यातः समर्चण उदाहृतः ।

२५

( ७६७ ) निग्रहो , ( ७६८ ) व्यग्रो ,

ॐ निग्रहाय नमः । ॐ व्यग्राय नमः ।

५ भा०—अर्जुनपौरुषनिरपेक्षेण सारथ्यवैचित्र्येण निगृह्यन्ते शत्रव इति-  
( निग्रहः ) . ॐ

अर्जुनवैरिनिग्रहे युद्धकर्मासहमानः—  
( व्यग्रः ) .

( १ ) “ अग , कुटिलायां गतौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४१५

१० ( २ ) “ कजेन्द्राय० ” इत्यादिना . उणा० पा० २कौ० पृ० ६२० .

रन्प्रत्ययो निपातितः . यथा भीष्माभिक्रमणे ,

( ३ ) “ ये यान्ति यान्त्येव निशि प्रवीर येऽवस्थिताः सत्वरं तेऽपि  
यान्तु । भीष्मं रथात् पश्यत पात्पमानं श्रेणं च सङ्ख्ये सगणं मयाय ”  
इत्येवमुक्त्वा , भा० भी० ५९—८६ ।

१५ ( ४ ) “ रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ” इत्यादि . ॐ भा० भी०  
५९—९० ।

निर्व०—अर्जुनपौरुषनिरपेक्षेण सारथ्यवैचित्र्येण निगृह्यन्ते शत्रव इति-  
( निग्रहः ) .

पूर्ववद्धातुप्रत्ययौ निपूर्वो बहुव्रीहिः . ॐ

२० अर्जुनवैरिनिग्रहे अर्जुनयुद्धकर्मासहमानः तत्र—  
( व्यग्रः ) .

भीष्माभिक्रमणे रथादवप्लुत्य वाहान् विसृज्य चक्रपाणिभीष्म-  
मभिद्रुद्धे .

निरु०— ७६७ येन सारथ्यवैचित्र्यान्निगृह्यन्तेऽत्र शत्रवः ॥ ५८८ ॥

२१ स ( निग्रहः ) समाख्यातस्तप्तार्णश्शानुनाशकः ।

७६८ युद्धकर्मासहिष्णुत्वात् पार्यविद्रिदिनिग्रहे ॥ ५८९ ॥

योत्ता ( व्यग्रः ) समाख्यातः षडर्णो वैरिनाशकः ।

( ७६९ ) नैकशृङ्गो,

ॐ नैकशृङ्गाय नमः ।

भा०—बुद्धियोगसारस्य नामायाधग्रहणव्याजः प्राप्तकाले तद्ग्रहण-  
मिति बहुवैरिबाधकमस्येति—

५

( नैकशृङ्गः ) .

( १ ) “ शू, हिंसायाम् ” धा०क्रयादिः कौ०पृ० ४७६

( २ ) “ शृणातेर्ह्रस्वश्च ” उणा०पा० १ कौ० पृ० ६१६

इति गन्प्रत्ययः, किन्तुङगामश्च. ❀

निर्व०—(१) “अक-अग, कुटिलायां गतौ” द्वितीयोत्र, धा०च्वादिः १०  
कौ० पृ० ४१५( २ ) “क्लजेन्द्राय०” इत्यादिना रत्नन्तो निपा-उणा० पा० २  
कौ०पृ० ६२०त्यते, यदि तु केवलगतेः केवलगतिकर्मणः इदितोपि  
अत्र ग्रहणम्; तदा इदित्त्वानुभो नलोपोपि निपात्यः. नेद्.विपू— १५  
र्धः समासः. ❀बुद्धियोगः सारस्यम् अनायुधग्रहणव्याजं प्राप्तकाले  
तद्ग्रहणं चेति बहूनि शृङ्गाणि वैरिबाधकान्यस्येति—(नैकशृङ्गः).

( १ ) “ शू, हिंसायाम् ” धा०क्रयादिः कौ०पृ० ४७६

( २ ) “ गन् ” उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१६ २०

( ३ ) “ किन्तुद् च ” इति वर्तमाने, उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१६

( ४ ) “ शृणातेर्ह्रस्वश्च ” उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१६

इति गन् कित्, तस्य नुद्. वातोर्ह्रस्वश्च. विधानात्; बाहुलकात्  
किदित्यनुवर्तनाद्वा, गोनेत्. अन्यथा गित्वेनेह  
तत्कार्यसिद्धौ अनुवर्त्य किन्त्वत्र विधीयते इति.

१५

निरु०—७६९स्य स्या ( नैकशृङ्गः ) सः बहुशो वैरिबाध-  
कम् ॥ ५९० ॥

( ७७० ) गदाग्रजः, ॥

ॐ गदाग्रजाय नमः ।

भा०— गदनाम्नोऽग्रजः—

५ ( गदाग्रजः ). ❀

विभवेपि तन्मूलव्यूहं प्रत्यभिज्ञापयति—

निर्व०— ( ५ ) “ नेट्० ” इति नेट् अनुस्वारपरसवर्णौ. ७।२।८।

कौ०पृ०५८१

इणः कनि एक उक्तः. नशब्दोयम्. नलोपाभावः.

१० वृद्धिः. ततः बहुव्रीहिः. ❀

वसुदेवपत्न्यास्तुनामायाः तनूजस्य गदनाम्नो-  
ऽवरजरुशग्रे जायत इति—

( गदाग्रजः ).

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ०पृ०४५४

१५ ( २ ) “ अन्येष्वपि० ” इति ङः टिलोपः. ततः, ३।२।१०१॥

कौ०पृ०५८५

( ३ ) “ एक-अग, कुटिलायां गतौ ” यद्वा, धा० भ्वादिः कौ०पृ०४१५

( ४ ) “ अगि, गतौ ” उभयमपि, धा० भ्वादिः कौ०पृ०३८८

तत्र रुन्तो निपात्यते. नलोपश्च. तत्र ह्युक्तरीत्योभयो-

२० रपि निपातनम्.

( ५ ) “ गद, व्यक्तायां वाचि ” धा० भ्वादिः कौ०पृ०३८६

पचाद्यङ्. सवर्णदीर्घः तत्पुरुषः. ❀

अथ विभवेपि तन्मूलभूतो व्यूहः प्रत्यभिज्ञाप्यते यदुकुलेपि

चलभद्रवामुदेवमद्युन्नानिरुद्धाख्याभक्तस्यो मूर्तयो अस्येति—

२५ निरु०—७७० गदनाम्नो ह्यग्रजत्वात् ( गदाग्रज ) इतीरितः ।



श्री० ॥ ८२ ॥ ( ७७१ ) चतुर्भूतिः,

ॐ चतुर्भूतये नमः ।

भा०— ( चतुर्भूतिः ).

बलभद्रवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धाभिज्ञाश्वतसो भूतयो

यदुकुलेष्यस्येति— ❀

व्यूहमूलेन निरुपाधिकपररूपेण देवक्यामवततारिति—

निर्व०— ( चतुर्भूतिः ).

( १ ) “ मूर्छा , मोहसमुच्छ्राययोः ” धा०त्वादिः कौ० पृ० ३१०

आत् इत्.

( २ ) “ भावे ” ३ । ३ । १८ ॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ अकर्तरि च कारके ” इत्यनुवृत्तौ, ३ । ३ । १९ ॥ कौ० पृ० ६४७

( ४ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” इति क्तिन्. ३ । ३ । १९ ॥ कौ० पृ० ६४७

( ५ ) “ तितुत्र० ” इति नेट् ७ । २ । ९ ॥ कौ० पृ० ६४७

( ६ ) “ राहोपः ” इति झलादौ ६ । ४ । २३ ॥ कौ० पृ० ५११ १५

प्रत्यये रात् छस्य लोपः.

( ७ ) “ हलि च ” इति दीर्घः. द्वित्वादि. ८ । २ । ७ ॥ कौ० पृ० ६३३

( ८ ) “ चते-चदे , याचने च ” धा०त्वादिः कौ० पृ० ७२३

चादी एदितौ. तत आदात् ,

( ९ ) “ चतेरुन् ” इति उरन्. उणा० पा० ५. कौ० पृ० ६४४ २०

( १० ) “ त्रिचतुरो स्त्रियां तिस्र चतसृ ” ७ । २ । ११ ॥ कौ० पृ० ५२

इति स्त्रियां चतुरश्वतसादेशः. यथाशास्त्रं पूर्वकम्

पुंवद्रावः. ततो बहुव्रीहिः. ❀

निरु०— ७७१ बलभद्रो वासुदेवः प्रद्युम्नानिरुद्धः ॥ ६५९ ॥

चतस्रो भूतयो यस्य स ( चतुर्भूतिः )

( ७७२ ) चतुर्बाहुः, ( ७७३ ) चतुर्व्यूहः,

ॐ चतुर्बाहवे नमः । ॐ चतुर्व्यूहाय नमः ।

५ भा०— ( चतुर्बाहुः ). सा होनमाह.

( १ ) “ उपसंहर सर्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम् । जानातु मावतारते  
कंसोयं दितिजन्मजः ” इति. ❀ वि०पु० ५-३-१३ ।

अत्रापि तथैव समस्तव्यस्तपाङ्गुण्यव्यवस्थत्वात्—  
( चतुर्व्यूहः ). ❀

१० निर्व०— विभवेपि व्यूहमूलं परत्वंमपि प्रख्याप्यते निरुपाधिकपर-  
रूपेण देवक्यामवततारेति—

( चतुर्बाहुः ).

( १ ) “ बाधू, विलोडने ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ३८२

( २ ) “ कुर्त्तृश्च ” इति प्रकरणे, उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१०

१.५ ( ३ ) “ अजिदशिकम्यमिपंसिबाधामृजिवशितुगुक्दोर्घहकाराश्च ”  
इति कुः. घस्य हश्च. उक्तो हि. उणा०पा० १ कौ०पृ० ६१०

चतुश्शब्दः. एवमुत्तरत्रापि. एतादृशप्रदेशा अप्यूह्याः. ❀

अत्रापि तथैव समस्तव्यस्तपाङ्गुण्यव्यवस्थतया चत्वारो  
व्यूहाः अस्येति—

२० ( चतुर्व्यूहः ).

( १ ) “ ऊह, वितर्क ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४०७

विपूर्वः. भावे वञ्. यण्. चतुश्शब्दो व्युत्पादितः.

ततो बहुव्रीहिः. ❀

निरु०— ७७२ व्यूहमूलपरावस्थानिरुपाधिकरूपतः ॥ ५९२ ॥

२९ चत्वारो बाहवो यस्य स ( चतुर्बाहुः ) रुच्यते ।

७७३ समस्तव्यस्तपाङ्गुण्यव्यूहावस्थाचतुष्टयः ॥ ५९३ ॥

( चतुर्व्यूहः ) इति स्यातश्चतुर्वर्गप्रदो मनुः ।

( ७७४ ) चतुर्गतिः , १ { ७७५ } चतुरात्मा,

ॐ चतुर्वाहवे नमः । ॐ चतुरात्मने नमः ।

शा०—उपासकाभियोगतारतम्यकृतक्रमाच्चतस्रः प्राप्त-

५

योस्मिन् इति—

( चतुर्गतिः ) .

तेनैवाधिकारितारतम्येन प्रादुष्कृतस्थूलसूक्ष्मजाग्रदादि-  
चानुरात्म्यस्फुटीकरणात्, चत्वारः आत्मानो अस्येति—

( चतुरात्मा ) . ❀

१०

निर्व०—उपासकाभियोगतारतम्यकृतक्रमाच्चतस्रो गतयः

प्राप्तयोस्मिन् इति—

( चतुर्गतिः ) .

गमेः क्तिन्पनिटि अनुनासिकलोपे च गतिशब्द उक्तः. प्रागु-

क्तयुक्त्या चतुरश्वतस्तत्तावः. ❀

१५

अधिकारितारतम्येन प्रादुष्कृतस्थूलसूक्ष्मजाग्रदाद्यवस्था-

चानुरात्म्यस्फुटीकरणात्, चत्वारः आत्मानोऽस्येति—

( चतुरात्मा ) .

अतर्तेर्मानिण्यात्मशब्द उक्तः. नान्तदीर्घः. 'इत्य'दि. ❀

एवम् षोडशात्मकचतुर्व्यूहाधिकृतजगद्ध्यापारशास्त्रप्र-

२०

दानादिस्थूलसूक्ष्मप्रयोजनपुञ्जाभिव्यञ्जनात्, चत्वारः

उक्तचतुर्व्यूहप्रज्ञाः ज्ञावाः ज्ञवनाः प्रयोजनाभि-

व्यञ्जनानि अस्येति—

\* निरु०—७७४चतस्रः प्राप्तयो यस्मिन् तत्कानां स ( चतुर्गतिः ) ॥ ५९४ ॥

७७५स्थूलसूक्ष्मे जाग्रदादौ चानुरात्म्यप्रकाशनात् ।

२५

( चतुरात्मा ) ॥ विज्ञेयः वस्वर्णो मनुरुचमः ॥ ५९५ ॥

( ७७६ ) चतुर्भावेः, ( ७७७ ) चतुर्वेदवित्,

ॐ चतुर्भावाय नमः । ॐ चतुर्वेदविदे नमः ।

५ भा०— एवं षोडशात्मनि चतुर्व्यूहे अधिकृतजगद्ध्यापारशास्त्रदानादि-  
स्थूलसूक्ष्मव्यूहप्रयोजनपुञ्जव्यञ्जनात्—

( चतुर्भावेः ).

भावो भावना अभिव्यञ्जनम्. ❀

व्यूहविभवयोर्विभाषितमिदं महावैभवम् महाविभूतिमहार्णवलवमात्रम्

१० परापरविभवकोविदानां चतुर्वेदविदां प्रतिज्ञातीति—

( चतुर्वेदवित् ). ❀

निर्व०— ( चतुर्भावेः ).

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” भा० श्वादिः कौ०पृ० ३६८

हेतुमति णिच्. वृद्धिः. आप् ततः भावे,

१५ ( २ ) “ एरच् ” इति अच् णिलोपः. ❀ ३।३।५६॥ कौ०पृ० ६५३

व्यूहविभवयोर्विभाषितस्य महतो वैभवस्य महाविभूति-

महार्णवलवमात्रत्वेन तज्ज्ञैः अस्य यदुकुलोद्भवस्य

तदंशांशत्वेन ज्ञायमानतया, चतुर्वेदैः चतुरो वेदान्,

अधीयानैः जानानैर्वा. उभयथापि चातुर्वेदविदिः

२० विद्यते तादृशपरविभूतिकणिकामात्रकतया ज्ञायत इति—

( चतुर्वेदवित् ).

निरु०— ७७६ शास्त्रदानादिपुञ्जव्यञ्जनात् स्थूलसूक्ष्मयोः ।

( चतुर्भावेः ) समारस्यातः मुन्यर्णश्च गतिप्रदः ॥ ५९६ ॥

७७७ परावरविज्ञागानां कोविदास्त्वयमेव ये ।

५ ( चतुर्वेदविद् ) इत्युक्तः नवार्णो निगमप्रदः ॥ ५९७ ॥

( ७७८ ) एकपात् , ॥

ॐ एकपदे नमः ।

भा०— ( एकपात् ). अतो हि त एवमाहुः.

( १ ) “अंशावतारो ब्रह्मर्षे धोयं यदुकुलोद्भवः” वि० पु० ५-१-२। ५

( २ ) “अंशांशेनावतीर्योर्व्याम्” वि० पु० ५-१-३।

( ३ ) “विष्णोर्भावममीमांस्यम्” रा० यु० ५९-१२२।

( ४ ) “साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः” इति. ❀ रा० वा० १८-१३।

निर्व०—(१) “विद, ज्ञाने” बाहुलकात्, धा० अदा० कौ० पृ० ४४३  
कर्मणि क्तिप्. अगुणः. वा चत्वंम्. पुनरप्ययमेव धातुः. १०

( २ ) “हलश्च” इति करणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३

गुणः चतुश्शब्द उक्तः. पूर्वत्र बहुव्रीहिः. उत्तरत्र ,

( ३ ) “तद्धिताथौत्तरपदसमाहारे च” २।१।५१॥ कौ० पृ० १४२

इति तद्धिताथौयम् द्विगुः. अत्र च

( ४ ) “तदधीते तद्वेद” इति ४।२।५९॥ कौ० पृ० २३६ १५

अध्येतुवेदितुप्रत्ययस्य ,

( ५ ) “द्विगोर्लुक्” इति लुक्. ❀ ४।१।८८॥ कौ० पृ० २०५

किं केवलमेवं ज्ञायते न यतस्तथायम् व्यपदिश्यते च तदुच्यते ते-

षामेवम् व्यपदेश्यतया चायम् एकः पात् चतुष्पात् विभूतिलक्षणे

एतद्विभूतिलक्षणः तुर्यांशोस्येति—( एकपात् ). २०

( १ ) “पद , गतौ” दिवादिः. ततः , धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५

( २ ) “पदरुजविशस्पृशो घञ्” इति घञ्. ३।३।१६॥ कौ० पृ० ६४६

कर्तरि भवति. वृद्धिः. इणः कनि एक उक्तः. ततो बहुव्रीहिः. तत्र

( ३ ) “पादस्य०” इति अनुवृत्तौ ५।४।१३८॥ कौ० पृ० १७०

( ४ ) “संख्यासुपूर्वस्य” इति ५।४।१४०॥ कौ० पृ० १७० २५

ईह संख्यापूर्वस्य पादस्यान्तलोपः. स्थानिद्वारेति समा-

सान्तः. वा चत्वंम्. नाम्नोस्सांहितं जश्त्वम्.

निरु०—७७८ एकाशेनावतीर्णत्वात् (एकपात्) इति कथ्यते ।

श्लो० ॥ ८३ ॥ ( ७७९ ) समावर्तो ,

ॐ समावर्ताय नमः ।

भा०—एतादृशं सदा सर्वत्र सर्वदा समन्ताद्वैयूहवैभवावर्तनमस्येति—  
५ ( समावर्तः ). ❀

कपालुतया एष जगत्संवलितोधिकारः स्वतस्तु तदसम्मतमानाः—

निर्व०—अथ वेदमेकत्राम् तथा चायमर्थः.

चतुर्वेदविदाम् चतुर्विधाः वेदाश्च चतुर्वेदाः तान् विदन्ति  
जानन्तीति चतुर्वेदविदः , परावरविभवकोविदाः , तेषाम्

१० अयमेकपात् तथात्वेन व्यपदेश्यत इति—

( चतुर्वेदविदेकपात् ).

चेत्तेः इह कर्तरि क्तिप्. चतुर्वेदशब्दश्च शाक्यार्थिवादित्वात् समासः.

अतः संख्यापूर्वोपि नायम् द्विगुः.

( ५ ) “ द्विगोः ” इति न ङीप्. अन्यत्सर्वं प्राग्वत्. ❀ ४ । १ ।

१५ २१ ॥ कौ० पृ० ९४

इत्थम् सदा सर्वत्र सर्वदा समन्तात् आवर्तः वैयूह—

वैभवावर्तनमस्येति—

( समावर्तः ).

( १ ) “ वृत्तु , वर्तने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१२

२० आङ्पूर्वः. णिच्. गुणः.

( २ ) “ एरच् ” इति भावे अच् णिलोपः. ३।३।५६ ॥ कौ० पृ० ६५३

संपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

निरु०—७७९ एतादृशं हि सर्वत्र सर्वदा सर्वथापि च ॥ ५९८ ॥

व्यूहस्य विभयस्यापि यस्यास्त्यावर्तनं त्विति ।

२५ ( समावर्तः ) समास्यतः वस्यर्णो जन्मनाशकः ॥ ५९९ ॥

( ७८० ) निवृत्तात्मा, ( ७८१ ) दुर्जयो,

ॐ निवृत्तात्मने नमः । ॐ दुर्जयाय नमः ।

भा०— ( निवृत्तात्मा ). यथा,

( १ ) “ अवाक्यनादरः ” इति. ❀ छा० उ० ३-१४ ।

सुरनरादिशक्त्या अशक्यो वशीकर्तुम्,

( १ ) “ यन्न दर्शितवानेषः कस्तदन्वेष्टुमर्हति ” इति—

( दुर्जयः ). ❀

अथ सर्वस्य पादमूलमतिक्रम्य न गत्यन्तरम् इति—

१०

निर्व०—रूपालुतानिवन्धनो ह्येष जगत्संवलितोधिकारः स्वतस्त्व-

वाप्तसमस्तकामतया निवृत्तः-तदसंवलितः-आत्मा मनोऽस्येति—

( निवृत्तात्मा ). आत्मा ह्युक्तः.

( १ ) “ वृत्तु, वर्तने ” निपूर्वः. कः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४३२

उदित्वात् निष्ठायां नेद्. अगुणः दीर्घः. ततो

१५

नान्तदीर्घः. “ इत्यादि. ❀

सुरनरादिशक्त्या दुश्शकवशीकरणतया, जेतुमशक्य इति—

( दुर्जयः ).

( १ ) “ जि, जये ” दुष्पूर्वः. धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४०५

( २ ) “ ईषद्स्सुपु० ” ३।३।१२६॥ कौ० पृ० ६६४

२०

इत्यादिनोक्तसूत्रेण खलु दुस् अत्र लुच्छार्थः. एवमुत्तरत्रापि.

गुणः. अम्. दुसः सोरुत्वम्. ❀

निर्व०—७८० ( निवृत्तात्मा ) मनो यस्य सदा जगदमिश्रितम् ।

७८१ शक्त्या देवमनुष्यादौर्वशोक्तुं न शक्यते ॥ ६०० ॥

अन्वेष्टुं वापि यः सस्यात् ( दुर्जयः ) सप्तवर्णकः ।

२६

( ७८२ ) दुरतिक्रमः, । ( ७८३ ) दुर्लभः,

ॐ दुरतिक्रमाय नमः । ॐ दुर्लभाय नमः ।

५ भा०—( दुरतिक्रमः ) . श्रूयते हि. ❀

( १ ) “ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति ” इति.

( २ ) “ वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवामुयात् ”

( ३ ) “ नहि विष्णुलते काचिद्रतिरन्या विधीयते । इत्येवं सततं

१० वेदाः गायन्ते नात्र संशयः ” इति. ❀ लैङ्गपु० २४—१४३ ।

( १ ) “ तस्याप्यन्यमनस्कस्य सुलभो न जनार्दनः ” वि० ध० ७३—६ ।

( २ ) “ अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृणाम् ” इति. भा०

उ० ७८—२१ ।

( दुर्लभः ) . ❀

१५ निर्व०—सर्वेषामपि स्वपादमूलमातिक्रम्य गत्यन्तरविरहात्  
तैः अतिक्रामितुमशक्य इति—

( दुरतिक्रमः ) .

( १ ) “ क्रमु, पादविक्षेपे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०१

अतिपूर्वः. दुर्युपपदे पूर्ववत्. खल् सोरुत्वम्. एवमुत्तरत्रा—

२० प्युभयत्र. ❀

तथान्यमनस्कैः अजितेन्द्रियैः लब्धुं प्राप्नुमशक्य इति—

( दुर्लभः ) .

( १ ) “ दुर्लभप्, प्राप्तौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२९

दुसि पूर्ववत्. खल्. अन्यच्चेत्युच्यते. ❀

२५ निरु०—७८२ अतिक्रम्य स्वपन्मूलं सर्वेषां प्रापकान्तरम् ॥ ६०१॥

नास्तीति सर्वपापघ्नं स स्मृतो ( दुरतिक्रमः ) ।

७८३ अजितेन्द्रियदुष्पापो ( दुर्लभः ) स च कथ्यते ॥ ६०२॥



(७८४) दुर्गमो ,

ॐ दुर्गमाय नमः ।

भा०— नेत्रदुर्बलानामिव मध्याह्नास्करः अप्रवृष्यतेजाः ,

दण्डापूपिकया—

( दुर्गमः ). ❀

५

निर्व०— ( २ ) “ इदितोनुम् ” ७।१।५८ ॥ कौ० पृ० ३८२

( ३ ) “ लभेश्च ” इति अश्विदो रचि ७।१।६४ ॥ कौ० पृ० ४९४

नुमः ईषहभो लाभः. इत्याद्यर्थम्.

( ४ ) “ उपसर्गात् खल्वजोः ” इति खल्. ७।१।६ ॥ कौ० पृ० ६६४ ॥

घञोपसर्गादेव लभेर्नुमि सर्वत्र समुपालम्भादिवत्

प्रकृतेपि तथात्वान्नुम् स्यादिति शङ्क्यम्.

( ५ ) “ न सुदुर्भ्याम् केवलाभ्याम् ” इति ७।१।६८ ॥ कौ० पृ० ६६४

उपसर्गान्तररहिताभ्याम् सुदुर्भ्याम् लभेः नुमः प्रतिषे-

धात् न चैवम् अतिसुलभम् अतिदुर्लभम् सुसुलभम्

सुदुर्लभमित्यत्रापि. नुमः प्रसङ्गः. उपसर्गान्तरसाहित्येन

कैवल्यभावात् प्रतिषेधाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्. तत्र स्वत्योः

६ ) “ सुः पूजायाम् ” १।४।९४ ॥ कौ० पृ० १११

( ७ ) “ अतिरतिक्रमणे च ” इति, १।४।९५ ॥ कौ० पृ० १११

कर्मप्रवचनीयत्वेन कैवल्यानपायादित्यलम्. ❀

२०

नेत्रदुर्बलानाम् मन्याह्नास्करवत् अप्रवृष्यतेजस्क-

तया प्राप्तिरेव दूरे कुतः तत्तेजः प्रधर्षणसंभावना इति

दण्डापूपिकान्यायात् , गन्तुमर्थतः प्रधर्षयितुमशक्य इति—

( दुर्गमः ).

निरु०— ७८४ नेत्रदुर्बलवृत्तीनां मध्याह्नादुपगम्येयथा ।

प्राप्तिर्दुष्करतेजस्त्वात् ( दुर्गमः ) परिकीर्तितः ॥ ६०३ ॥

२५

( ७८५ ) दुर्गो , ( ७८६ ) दुरावासो ,

ॐ दुर्गाय नमः । ॐ दुरावासाय नमः ।

५ भा०—अविद्याद्यावरणैर्दुष्प्रवेशश्च—

( दुर्गः ) .

( १ ) “सुदुरोराधिकरणे” इति डः. ❀ ३।२।४८॥कौ०पृ०५७८

एवं च दूरे दुष्करः तत्पदावासः इति—

( दुरावासः ) . ❀

१० निर्व०—(१) “गल्लु, गतौ” खलू रत्वं च. ❀ धा० भ्वादिः कौ०पृ०४३०

अविद्याद्यावरणैर्दुष्प्रवेशतया च दुःखेन गच्छन्ति अत्रेति—

( दुर्गः ) .

धातुः प्राग्वत्. गमः इति वर्तमाने ,

( १ ) “ सुदुरोराधिकरणे ” इति , ३।२।४८ ॥कौ०पृ०५७८

१५ अधिकरणे डः. टिलोपः. दुर अत्र दुःस्वार्थः. ❀

एवं च दुर्धरस्य दुष्करस्य वा तत्पदावासस्य सुदूरतया

आवासयितुं निवासीकर्तुमशक्य इति वा दुर आवासः, संवासी-

स्मिन्निति वा दुर्धरश्चासौ आवासः वासस्थानं चेति वा—

( दुरावासः ) .

२० ( १ ) “ वस , निवासे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ०४३२

आङ्पूर्वः. आद्ये ,

( २ ) “ हलश्च ” इत्यधिकरणे घञ्. वृद्धिः. ततः , ३।३।१२१॥

कौ० पृ० ६६३

( ३ ) “ तत्करोति० ” इति णिच्. अतो लोपः. ततो-चुरादिगणमूत्रम्

२० कौ०पृ० ४९०

दुसि खल् णिलोपः. सौरुत्वं. मध्ये पक्षे वसेर्भावे घञ्.

निरु०— ७८५ दुष्प्रवेशतया ( दुर्गः ) पापिजिस्तु कदाचन ।

७८६ दुष्करावासभूमित्वात् ( दुरावास ) इतीरितः ॥ ६०४ ॥

( ७८७ ) दुरारिहा , ॥

ॐ दुरारिघ्ने नमः ।

भा०— इदं दौर्लभ्यम् अप्रपित्सुपापविषये प्रयच्छन् बुद्धाव-  
तारं नियच्छति—

( दुरारिहा ).

दुर्मार्गगामिनो दुरारिणः तान् त्रयीमार्गत्याजनादिभि-  
स्तैस्तरुपापैर्हतवान् इति.

यथा वैष्णवे ,

( १ ) “ मायामोहेन ते दैत्याः प्रकारैर्वहुभिस्तदा । व्युत्थापिता १०  
यथा नैपां त्रयीं कश्चिदरोचयत् । हताश्च ते सुरा देवैस्सन्मार्गपरि-  
पन्थिनः ” इति. ॐ वि० पु० ३—१८— ३४ ।

निर्व०— विशेषः. वृद्धिः. प्राग्वत् बहुव्रीहिः. अन्त्ये अधिकरण  
एव घञित्पादि णिजभावः. कर्मधारयोपीति विशेषः. ॐ

अथेदं दौर्लभ्यमप्रपित्सुपापजनविषये प्रयच्छन् १५

बुद्धावतारो निदर्श्यते. दुराः दुर्गन्तारश्च ते अरयो रिपव-  
श्चेति वा दुररणं दुर्गमनम् शीलमेषामिति दुरारिणः

शत्रव इति वा. दुरारयः दुरारिणो वा तान् नश्यवचना-  
त्रयीमार्गत्याजनादिभिस्तैस्तरुपापैर्हिनस्ति स्मेति—

( दुरारिहा ). २०

हनः क्तिप्. सार्वकालिकः अन्यदप्यत्र वक्तव्यम् प्रागे-  
वोक्तम्. पूर्वत्र ,

( १ ) “ ऋ , गतिप्रापणयोः ” धा० ऋादिः कौ० पु० ४२५

निरु०—७८७ दुरारिणस्तु दुर्मार्गगामिनस्तान्निहन्ति यः ।

त्रयीमार्गत्याजनावेस्त स्यान्नित्यं ( दुरारिहा ) ॥ ६०५ ॥ २५

भा०—कथं ताननुप्रविष्टः—

निर्व०—( २ ) “ ऋ-सु, गतौ ” वा धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२

( ३ ) “ अच इः ” इति इः गुणो रपरः. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८

१ पुनरपीमावेव धातू आवृत्तौ दुर्पूर्वौ दुष्पूर्वौ वा ततः ,

( ४ ) “ अन्येष्वपि० ” इति इः अङ्गकार्यम्. ३।२।१०१ ॥

कौ० पृ० ५८५

दिलोपः. दुर अयम् दुसस्तु सोरुत्वम् विशेषः. तत

उपसृष्टे सांहितो दीर्घः. अपरत्र ऋधातोः ,

१० ( ५ ) “ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ” ३।२।७८ ॥ कौ० पृ० ५८२

इति दुरि दुसि वोपसर्गे सुप्युपपदे णिनिः.

( ६ ) “ अचः ” इति वृद्धिः. रपरत्वम् रुत्वम् ७।२।११५ ॥

कौ० पृ० ४२

प्राग्वत्. यद्यपि वृत्तिकारेण अनुपसर्गे सुपि णिनिः इत्वमिप्रत्य,

१५ ( ७ ) “ उत्पतिभ्यां आङि सतेरुपसंख्यानम् ” काशिका ३।२।७८ ॥

कौ० पृ० ५८२

उक्तम् प्रथमपक्षोपि तदनुकूलः तथापि तन्ना—

प्यविरोधात् उपेक्ष्यमिति तद्विदः. प्रसिद्धो हि उपसर्गयोगेपि णिनिः.

( ८ ) “ उपजीविनः अनुयायिनः ” इत्यादि.

२० अनुकल्पेन लोपः

ह्रस्वन्तदीर्घः “ इत्यादि. ❀

कथं ताननुप्रविष्टः तत्रोच्यते. अमुरविप्रलम्भनमाया—

मोहनविग्रहतया शुभमङ्गमस्येति—

श्लो० ॥ ८४ ॥ ( ७८८ ) शुभाङ्गो, ( ७८९ ) लोकसारङ्गः,

ॐ शुभाङ्गाय नमः । ॐ लोकसारङ्गाय नमः ।

भा०—( शुभाङ्गः ).

५

अयं परमप्रत्ययित इति असुरविप्रलम्भकमायामो-

हनविग्रहः. ❀

कीदृक् विप्रलम्भः—

( लोकसारङ्गः ).

• लोके यत् सारं न्यायादनपेतं भोगमोक्षवर्त्म,

१०

( १ ) “ तद्वच्छति ”

निर्व०—( शुभाङ्गः ).

निरुचे ह्यङ्गेर्गतिकर्मणोऽच्यङ्गशब्दः, शुभेश्च शोभाथार्थादिगुण-

धलक्षणे के शुभशब्दश्च, दीर्घः. ❀

कीदृग्विप्रलम्भः तत्रोच्यते. लोकसारम्, लोके सारं न्यायादनपे- १५

ततया सारभूतम्, भोगमोक्षवर्त्म गच्छति गत्यर्थतयास्य नार्थ-

त्वात् तान् प्रति तदुपदेशाज्ज्ञानाति चेति—

( लोकसारङ्गः ).

( १ ) “ गम्, गतो ” स्वच्प्रकरणे, धा०त्वादि; कौ०पृ०४३०

( २ ) “ गमश्च ” इति सत्यपि, ३।२।४७ ॥ कौ०पृ०५७८ २०

( ३ ) “ संज्ञायाम् ” इति, अनुवृत्त्या ३।२।४६ ॥ कौ०पृ०५७८

निरु०—७८८ मायामोहनवेपेण विप्रलम्भानुरागपि ।

अनुप्रविष्टस्तान्योसी ( शुभाङ्गः ) इति कथ्यते ॥ ६०६ ॥

७८९ न्यायानपेतं यत्सारं भोगनिर्वाणवर्त्म च ।

लोके तद्वच्छति सदा ( लोकसारङ्गः ) इतिः ॥ ६०७ ॥

२५

( ७९० ) सुतन्तुः ,

ॐ सुतन्तवे नमः ।

भा०—(२) “ गमेऽसुप्युपसंख्यानम् ” ३।२।३८॥ कौ० पृ० ५७७

५ (३) “ खच्च वा ङिद्वक्तव्यः ” इति स खल्वाह ३।२।३८॥ कौ० पृ० ५७७

(४) “ कुरुष्वं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीप्सथ ” वि० पु० ३-१८-५  
“ इत्यादि. ❀शोभनो न प्रतिलङ्घ्यस्तदग्रहणवागुरातन्तुः कृत्रिमशान्ति-  
भावनादिरूपोऽस्येति—

१० ( सुतन्तुः ). ❀

निर्व०— संज्ञार्थं खजनुशासने खच्चस्तस्याङिद्वद्भावात् ,

( ४ ) “ गमेः सुपि वाच्यः ” ३।२।३८॥ कौ० पृ० ५७७

( ५ ) “ खच्च वा ङिद्वक्तव्यः ” ३।२।३८॥ कौ० पृ० ५७७

इति समुदायस्य संज्ञात्वेन अंशस्यातथाभावात्

१५ असंज्ञायामोपसंख्यानिकः. खच्च वा ङिच्च. ङित्वाङ्गिलोपः.

( ६ ) “ सु, गतो ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

“ सु स्थिरे ” इति स्थिरे कर्तरि घञ्. ३।३।१७॥ कौ० पृ० ६४७  
वृद्धिः. स्वरत्वम्.

( ७ ) “ अरुद्धिपदजन्तस्य मुम् ” इति. ६।३।६७॥ कौ० पृ० ५७५

२० ( ८ ) “ खित्यनव्ययस्य ” अजन्तस्य मुम् ६।३।६६॥ कौ० पृ० ५७५

( ९ ) “ मिदचोन्स्थात्परः ” १।१।४७॥ कौ० पृ० ७

अनुस्वारादि. लोकेः वञ्जि लोक उक्तः. ❀

तथा , अलङ्घ्यतया सुशोभनः तन्तुः— कृत्रिमशान्तिभाव-  
नादिरूपः , तदग्रहणवागुरागुणोऽस्य इति—

२५ ( सुतन्तुः ).

निर०—७९० तन्तुः कृत्रिमशान्त्यादिरूपः तदग्रहणाय वै ।

( सुतन्तुः ) शोभनोऽस्येति सप्तार्णो रोपनात् इति ॥ ६०८ ॥

( ७९१ ) तन्तुवर्धनः ।

ॐ तन्तुवर्धनाय नमः ।

भा०— एवं पापरुचिजिरेशुजिरिव संसारतन्तुं सन्तनोतीति—

( तन्तुवर्धनः ). यथा,

( १ ) “ तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ” गी० १६-१९।  
“इत्यादि.

( २ ) “ त्रयीधर्मसमुत्सर्गं मायामोहेन ते सुराः । कारिता-

स्तन्मया ह्यासन्तथान्ये तत्प्रचोदिताः ॥ तैरप्यन्ये परे तैश्च

तैरप्यन्ये परे च तैः ” इति. ❀ वि०पु० ३-१८-३२। १

निर्व०— ( १ ) “ तनु, विस्तारे ” घा०तना०कौ०पृ० ४७२

( २ ) “ सितनिगमिमसितच्यविधाञ् कृशिभ्यस्तुन् ”

उणा० पा० १ कौ०पृ० ६१३

इति तुन्.

( ३ ) “ तितुन्न० ” इति, नेट्. ७।२।९॥कौ०पृ० ६०८ १५

अनुस्वारपरसवर्णा. सुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

एवम् अंशुजिरिव पापरुचिजिः तन्तुम् संसारतन्तुं वर्धयति  
सन्तनोतीति—

( तन्तुवर्धनः ).

( १ ) “ वृधु, वृद्धौ ” णिच्. गुणः. घा०न्वादिः कौ०पृ० ४१२ २०

स्परः. ततो ल्युः “इत्यादि. अनः. णिलोपः. तन्तुरुस्तः. ❀

निरु०— ७९१ अंशुजिः पापरुचिजिस्तन्तुं संसारनामकम् ।

यस्तन्तनोतीति सदा ( तन्तुवर्धन ) इति. ॥ ६०९ ॥

( ७९२ ) इन्द्रकर्मा , ( ७९३ ) महाकर्मा ,

ॐ इन्द्रकर्मणे नमः । ॐ महाकर्मणे नमः ।

६ भा०— ( १ ) “ तमूचुस्सकला देवाः प्रणिपातपुरस्सरम् । प्रसीद ना-  
थ दैत्येभ्यस्त्राहीति शरणार्थिनः ” इति. वि० पु० ३-१७-३६ ।  
शरणागतेन्द्राद्यर्थे एवंविधव्यापारत्वात्—  
( इन्द्रकर्मा ). ❀

एवं प्रपन्नपरिपालनार्थत्वादुराचारदण्डनार्थत्वाच्च.

१० खलु परमकारुणिकस्यैव विप्रलम्भसंभवः एवं न्यायवृत्तत्वात्—  
( महाकर्मा ). ❀

निर्व०— एवम् शरणागतेन्द्राद्यर्थे एवंविधव्यापारतया  
इन्द्राय तत्प्राधान्येन तद्व्यपदेशात् तत्प्रभृतिभ्यो  
दैत्येभ्यः कर्म एतादृशव्यापारोस्येति—

१५ ( इन्द्रकर्मा ). कृजः ,

( १ ) “ सर्वधातुभ्यः० ” इति मनिन्. उणा० पा० ४ कौ० पु० ६३९  
गुणो रपरः. अनिङ्. इत्थम् उत्तरत्रापि. उभयत्र इन्देः,  
कनि इन्द्र उक्तः. नान्तदीर्घः “ इत्थं ” इति. ❀

प्रपन्नपरिपालनावशात् दुराचारदण्डनार्थत्वाच्च. खलु

२० परमकारुणिकस्य अस्य एव विप्रलम्भसंभवः. एवम्  
महत् न्याय्यं कर्म वृत्तमस्येति—

( महाकर्मा ).

निरु०— ७९२ प्रपन्नेन्द्राद्यर्थतया दैत्यसंहाररूपम् ।

कर्म यस्यास्ती ( न्द्रकर्मा ) हाष्टाणो मयुरुत्तमः ॥ ६१० ॥

५ ७९३ एव न्यायप्रवृत्तत्वात् ( महाकर्म ) ति शब्दने ।



( ७९४ ) कृतकर्मा, ( ७९५ ) कृतागमः, ॥

ॐ कृतकर्मणे नमः । ॐ कृतागमाय नमः ।

भा०— तद्विप्रलिप्तया स्वयमप्यनुष्ठिततदाचारः—

५

( कृतकर्मा ). ❀

तत्स्थेऽग्ने प्रणीतबुद्धार्हतादिसामयिकागमः—

( कृतागमः ). ❀

मुक्त्युपदेशनादितकेन भवादुद्गत इव—

निर्व०— प्रागुदपादिपातां हि उभावपीभौ शब्दौ. आत्वम् दीर्घः. १०

"इत्थ्यादि. ❀

तद्विप्रलिप्तया कृतम् स्वयमनुष्ठितं कर्म तदाचारोऽग्नेनेति—

( कृतकर्मा ). कृत्रः,

( १ ) " सर्वधातुभ्यः० " इति, उणा०पा०४ कौ०पृ०६३९

मनिन्. गुणः. नान्तदीर्घः "इत्थ्यादि. ❀

१५

तत्स्थेऽग्ने च, कृतः प्रणीतः. आगमः बुद्धार्हतादिसामयिकशास्त्र-

मनेनेति—

( कृतागमः ).

( १ ) " गम्ल्, गतौ " आङ्पूर्वः. धा०न्वादिः कौ०पृ०४३०

( २ ) " ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च " इति ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३२०

गमेः अप्. कृत उक्तः. दीर्घः. ❀

मुक्त्युपदेशनादितकेन उद्गतः-भवः संसारोऽस्येति वा, उद्गत इव

भवादिति वा—

निरु०—७९४ स्वानुष्ठिततदाचारः ( कृतकर्म ) ति कल्प्यते ॥६११॥

७९५ कृतबुद्धायागमत्वात् ( कृतागम ) उदाहृतः ।

२५

श्लो०॥ ८५ ॥ ( ७९६ ) उद्भवस्, ( ७९७ ) सुन्दरस्,

ॐ उद्भवाय नमः । ॐ सुन्दराय नमः ।

५ भा०—( उद्भवः ), ❀

तदृष्टिमनोहरः—

( सुन्दरः ), ❀

तेनासुरमनांसि सुष्ठु उनत्ति इति—

निर्व०—( उद्भवः ).

१० ( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ३६८

( २ ) “ ऋदोरप् ” इति ऊदन्तादप्. ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

तत्र हि दकारो मुखमुखार्थः. ततो यन्नन्तात्परः गुणः.

अप्. पूर्वत्र उत्पूर्वो बहुव्रीहिः. अपरत्र उदः,

( ३ ) “ निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ” २।२।१८॥ कौ० पृ० १४८

१९ इति समासः. तत्पुरुषः. ❀

तदृष्टिमनोहरतया च सुन्दरः रमणीय इति—

( सुन्दरः ).

( १ ) “ दृ, विदारणे ” सुपूर्वः. धा० ऋयादिः कौ० पृ० ४७६

( २ ) “ ऋदोरप् ” इति अप्. गुणः. स्परः. ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

२० पृषोदरादित्वात् वर्णागमेन मः नो वा. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀

तेन च सौन्दर्येण असुरमनांसि सुष्ठु—सुतराम् उनत्ति

क्वेदयति—आर्द्रयतीति—

निरु०— ७९६ मोक्षोपदेशनटनाद्रवादुद्भवतस्थितः ॥ ६१२ ॥

( उद्भवः ) स च विज्ञेयस्समार्णः पापनाशकः ।

२५ ७९७ स स्यात्सुन्दर उद्दिष्टः तेषां दृष्टिमनोहरः ॥ ६१३ ॥

विश्वातिशायिसौभाग्यशालित्वात् ( सुन्दरः ) स्मृतः ।

( ७९८ ) सुन्दो, ( ७९९ ) रत्ननाभः,

ॐ सुन्दाय नमः । ॐ रत्ननाभाय नमः ।

भा०—( सुन्दः ).

५

पृपोदरादिः. ❀

पाण्डित्यविडम्बनमृष्टोदरव्यक्तरम्यनाभिः—

( रत्ननाभः ).

निर्व०—( सुन्दः ).

( १ ) “ उन्दी, क्लेदने ” धा०रुधा० कौ० पृ० ४७२

१०

सुपूर्वः. पचाद्यच्. मुरुन्देर्वा. उकारलोपः. पृपोदरादिलक्षणः.

शकन्च्वादिलक्षणम् पररूपं वा. ❀

पाण्डित्यविडम्बनमृष्टोदरव्यक्तरम्यनाभितया, रत्नम् तद्वत् रम्या  
नाभिरस्येति—

( रत्ननाभः ).

१५

( १ ) “ णह, वन्वने ” नत्वम्. धा०दिवा०कौ०पृ० ४५५

( २ ) “ हनोर्जिश्च ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३८

इति इञ्. त्रश्चान्तादेशः. उपधावृद्धिः.

( ३ ) “ रमु, कीडायाम् ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२०

अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्,

२०

( ४ ) “ रमेस्त च ” इति. उणा०पा० ३ कौ०पृ० ६२५

नः. तश्चान्तादेशः. अनिङ्. ततो बहुव्रीहौ,

( ५ ) “ अच्प्रत्यन्वव० ” ५ । ४ । ७५ ॥ कौ०पृ० १८३

इत्यत्र अच्. इति योगविभागादच् समाप्तान्तः.

( ६ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ❀ ६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६ २५

निरु०—७९८ उनात्ति सुष्ठु चेतांसि रक्षसां ( सुन्द ) ईरितः॥६१४॥

७९९ स ( रत्ननाभ ) इत्युक्तः यः पाण्डित्यविडम्बनात् ।

मृष्टोदरव्यक्तरम्यनाभिस्तत्फलदो मनुः ॥ ६१५ ॥

( ८०० ) सुलोचनः, ।

ॐ सुलोचनाय नमः ।

भा०—तथा हृदयालुचोरलोचनः—

( सुलोचनः ). यथा,

( १ ) “ ततो दिग्म्बरो मुण्डः ” वि०पु० ३-१८-२ ।

( २ ) “ पुनश्च रक्ताम्बरधृक् मायामोहोऽजितेक्षणः ” वि०पु० ३-१८-१६ ।

इति. ❀

१० इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्गमिश्रसूनोः—

श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-श्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य

श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे

भगवदुणदपणे

अष्टमंशतकं समाप्तम् ।

१९ निर्व०—तथा हृदयालुचोरलोचनतया सु-शोभने लोचने अस्येति—

( सुलोचनः ).

( १ ) “ लोचू, दर्शने ” धा०प्वादिः कौ०पृ० ३८९

करणे ल्युट्, अनः. सुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

इति कुशिककुलतिलकश्रीविद्वटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-

२० वरददेशिकतनयवरदगुरुवरसूनु-वरदाचार्यसूरिविरचिते

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे भगवन्नामसहस्रनिर्वचने

अष्टमं शतकं समाप्तम् ।

निरु०—८०० ( सुलोचन ) इति प्रोक्तो दृष्टमायामोहितेक्षणः ।

## अथ नवमशतकम् ।

( ८०१ ) अर्को,

ॐ अर्काय नमः ।

ता०— अहो महात्मा अतिधार्मिक इति तैः स्तुतः—

५

( अर्कः ).

( १ ) “ अर्क, स्तुतौ ” ❀ धा० चुरा० को०पृ०४८२

निर्व०— स चाहो— अयम् महात्मा— अतिधार्मिक इति तैरर्च्यते  
ऋच्यते वा, स्तूयत इति वा, तैरर्च्यते पूज्यत इति वा— ,

( अर्कः ).

१०

पूर्वत्र प्रथमकल्पे,

( १ ) “ अर्क, स्तवने ” धा०चुरा०कौ०पृ०४८२

चुरादिः. णिच्. ततः.

( २ ) “ अर्कर्तरि च कारके० ” इति. ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७

अनुवृत्तौ,

१५

( ३ ) “ एरच् ” इति, ३।३।५६॥ कौ०पृ०६५३

कर्मण्यच्. णिलोपः. अनुकल्पे,

( ४ ) “ ऋच, स्तुतौ ” तुदादिः. धा०तुदा०कौ०पृ०४६५

( ५ ) “ अर्कर्तरि च कारके० ” इति, ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७

कर्मणि घञ्. गुणः. रपरः.

२०

( ६ ) “ चजोः कुघिण्यतोः ” इति ७।३।५२॥कौ०पृ०५६०

धिति चस्य कुत्वेन कः. परत्र,

( ७ ) “ अर्च, पूजायाम् ” धा०न्वादिः को०पृ०३९०

न्वादिः. प्राग्वत् कर्मणि घञ्. कुत्व च. द्वित्वादि ❀

## २ ) वाजसनिः.

जसनये नमः ।

नास्तिक्यवादेन ऐहिकमन्त्रादिकमेव संजज्ञतीति-  
सनिः ).

“ वन-वण, संज्ञकतौ ” इन्. धा० त्वादिः कौ० पृ० ४०१

“ सर्वधानुस्यः० ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

व्रतं हीदम्, यत् प्रातः प्रातः इध्योदनकवलान्  
इति. ❀

व अहिना विद्वन्वनपिञ्जिका अस्य करे अस्तांति-

- तथा नास्तिक्यवादेन- वाजम्- ऐहिकमन्त्रम्- अस्त्योपलक्ष-  
तद्यदिकमेव सनि- संजज्ञतीति-  
सनिः ).

वन-वण, संज्ञकतौ” पत्नः, णोः. धा० त्वादिः कौ० पृ० ४०१

“ सर्वधानुस्यः० ” इति इन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

“ वज-वज, गर्गा ” भौवादिः; धा० त्वादिः कौ० पृ० ३९२

“ वज, मार्गनंस्कारगन्योर्वा ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८१

∴ आये हेतुमति णिच्. द्वितीयं तु स चुरादिलक्षणो

उज्जयन्तोपधावृद्धिः. तनः,

) “ एरच् ” इति णोवे ३।३।५६।। कौ० पृ० ६५३

) “ अकर्नारि च कारके० ” ३।३।१९।। कौ० पृ० ६४७

यमच्. एरच् णोर्लोः. ( अन्यत्र वृद्धिवाधे नण्यो )

विशेषः. मातृदेव वाग्यन्तात्. स णिच्. विनापि तेनार्यलान्नात्. ❀

- ८०२ अन्नाद्यनिहिक्तेनैव यन्मान्मह्यां भजन्ति हि ।

( वाजसनि ) इत्युक्तः वत्सर्षोऽन्नयथो मनुः ॥ ६१७ ॥

( ८०३ शृङ्गी,

ॐ शृङ्गिणे नमः ।

भा०— ( शृङ्गी ). यथा,

( १ ) “ बर्हिषन्नधरः ” इति. ❀ वि०पु० ३-१८-२ । ५

आस्तिक्यवादिनः संविदात्मत्वप्रपञ्चमिथ्यात्वमिथ्या-

वादैर्जितवान्—

निर्व०—प्रातः प्रातः दध्योदनकवलग्रहणं हि क्षणकव्रतम्.

तथा शृङ्गं तदुपलक्षिता तादृशी अहिंसाविडम्बनपिच्छि-

का—करस्थास्यास्तीति—

१०

( शृङ्गी ).

( १ ) “ शृ, हिंसायाम् ” वा० क्यादिः कौ० पृ० ४७६

( २ ) “ गन्० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

( ३ ) “ किञ्चुट् च ” इति वर्तमाने, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

( ४ ) “ शृणातेः ह्रस्वश्च ” इति. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६ १५

गन्, कित्, तस्य नुट्. धातोः ह्रस्वश्च, विधानात्.

बाहुलकात्, किदित्थनुवर्तनाद्वा, गो नेत्. अन्यथा हि

गित्वेनेह तत्कार्यसिद्धौ अनुवर्त्य किञ्चन विधीयत.

( ५ ) “ नेट्० ” इति नेट्. गुणः. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

अनुस्वारपरसवर्णौ. ततश्च शृङ्गाब्दात् मत्वर्थापीत इनिः. २०

( ६ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इन्नन्तदीर्घः “ ईत्प्यादि. ❀

संविदात्मत्वप्रपञ्चमिथ्यादिमिथ्यात्ववादैरास्तिक्य—

वादिनो जयतीति—

निरु०-८०३ करोस्ति पिच्छिका यस्य(शृङ्गच)हिंसाविडम्बनात्। २५

सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वसंविदात्मत्ववादनः ॥ ६१८ ॥

( ८०४ ) जयन्तसू , ( ८०५ ) सर्वविजयी , ॥

ॐ जयन्ताय नमः । ॐ सर्वविजयिने नमः ।

५ भा०— ( जयन्तः ).

( १ ) “ जि , जये ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५

( २ ) “ तृभूवहिवसिभासिसाधिगण्डिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ” उणा०

पा० ३ कौ० पृ० ६३०

इति झच्प्रत्ययः. ❀

१० कथं चैतान् प्रमाणविरुद्धं प्रत्याययति—

( सर्वविजयी ).

निर्व०— ( जयन्तः ).

( १ ) “ जि , जये ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५

( २ ) “ जृविशिभ्यां झच् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०

१५ ( ३ ) “ रुहिनन्दिजीविगणिभ्यप्पिदाशिपि ” इति. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०

अतो झच्. पिदिति वर्तमाने ,

( ४ ) “ तृभूवहिवसिभासिसाधिगण्डिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०

२० इति झच्. पित् ,

( ५ ) “ पिद्वीरादिभ्यश्च ” इति. ४।१।४१ ॥ कौ० पृ० ९८

स्त्रियां द्वीपर्थम्.  
( ६ ) “ झोन्तः ” इति झो अन्तादेशः. ७।१।३॥ कौ० पृ० ३६८

आदेशे अकार उच्चारणार्थः. गुणः. अय्. ❀  
२५ कथं चैतान् प्रमाणविरुद्धं प्रत्याययति तत्रोच्यते. यतस्सर्वज्ञानम-  
प्येतज्ज्ञापय्या अयम् , सर्वविदः सर्वज्ञान- जेतुं शीलमस्येति—  
( सर्वविजयी ).

निरु०— ८०४ आस्तिस्यपादिनां जेता ( जयन्त ) इति कथ्यते ।

८०५ यस्य जप्याश्च सर्वज्ञाः स चोक्तः ( सर्वविजयी ) ॥ ६१९ ॥



श्लो० ८६ ( ६८३ ) ना० ८०६ सुवर्णविन्दुः.

श्लो० ॥ ८६ ॥ ( ८०६ ) सुवर्णविन्दुर,

ॐ सुवर्णविन्दवे नमः ।

भा०— सर्वज्ञा अपि हि जग्या अस्प्येति— ❀

सर्वशक्तित्वात् षट्तरपदकवर्णैरास्तिकतापलापात्— ५

( सुवर्णविन्दुः ).

( १ ) “ विदि, अपलापे ” ❀ धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७

निर्व०— एकत्राम.

( १ ) “ जि , जये ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५

( २ ) “ आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ” ३।२।१३४ ॥ १०

कौ० पृ० ६०१

इत्यधिकारे ,

( ३ ) “ प्रजोरिनिः ” इति वर्तमाने , ३।२।१५६ ॥ कौ० पृ० ६०४

( ४ ) “ जिहक्षिविश्थतीष्णमाव्यथाभ्यमपारिभूप्रसूभ्यश्च ” इति,

इनिरत्र ताच्छीलिकः गुणः अय्वेत्तेः ३।२।१५७ ॥ कौ० पृ० ६०४ १५

क्वपि विदुक्तः अगुणः सर्वा वन्नन्तो निपातितः श्रुत्वम्.

दस्य जः इन्नन्तदीर्घ “ ईर्त्यादि. ❀

तथा सुवर्णः सुशोभनैः वर्णैः षट्तरपदकवर्णैः विन्दति

आस्तिक्यमतमपलपतीति—

( सुवर्णविन्दुः ). २०

निपुणतरा हि तत्कक्ष्या परिपाटी.

( १ ) “ विदि, अवयवे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८७

अपलापकर्महायम्. नुमादि.

( २ ) “ विन्दुरिच्छुः ” इति , ३।२।१६९ ॥ कौ० पृ० ६०५

निरु०— ८०६ आस्तिकत्वापलापेन षट्त्रिः पदकाक्षरैः । २१

( सुवर्णविन्दुर ) गदितः नवार्णः पापनाशनः ॥ ६२० ॥

( ८०७ ) अक्षोभ्यम्,

ॐ अक्षोभ्याय नमः ।

भा०— गम्भीराशयत्वेनाविकार्यः—

( अक्षोभ्यः ). ❀

निर्व०— वयोरनेदात् उभयोरपि ग्रहणात् तच्छीलादावुप्रत्ययान्तो  
निपात इत्युक्तम्. तथापि विन्देरुः. प्रागेव प्रपञ्चितः.

( ३ ) “ वृज्, वरणे ” नप्रकरणे, धा० स्वादिः कौ०पृ० ४६२

( ४ ) “ कृवृजृसिद्धुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ” इति नः उणा०

पा० ३ कौ०पृ० ६२५

नित् स्वरार्थम्. गुणः. रपरः.

( ५ ) “ नेट् ” इति नेट्. ७।२।८॥कौ०पृ० ५८१

( ६ ) “ रपाभ्याम् ” इति णत्वम्. ८।४।१॥कौ०पृ० ३९

सुपूर्वस्तत्पुरुषः. ❀

गम्भीराशयतया क्षोभ्यो विकार्यो नेति—

( अक्षोभ्यः ).

( १ ) “ क्षुज्, सञ्चलने ” धा० क्रयादिः कौ०पृ० ४७७

( २ ) “ कृहलोर्ण्यत् ” इति ३।१।१२४॥कौ०पृ० ५६२

प्यत्. अर्हशम्ययोरयम् कृत्यः. गुणः. समासः. नञो नलोपः. ❀

वादित्ववाग्नित्ववारीणतया सर्वेषाम्- वागीश्वराणाम्-

वाचः. वाण्याः- ईश्वरः- ब्रह्मा बहुवचनादाद्यर्थ-

ज्ञात्वा ब्रह्मादीनामपि ईश्वरः स्वामीति—

निरु०— ८०७ गम्भीराशयवत्त्वेन हाधिकारितया च नः ।

( अक्षोभ्य ) स्तनवर्णः स्यादक्षोभ्यत्वप्रदायकः ॥ ६२१ ॥

( ८०८ ) सर्ववागीश्वरेश्वरः, ।

ॐ सर्ववागीश्वरेश्वराय नमः ।

भा०— ( सर्ववागीश्वरेश्वरः ).

अतो वादित्ववाग्नित्वयोः पारं गतः; यथा

( १ ) "उत्तरोत्तरमुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा" रा०अ० १-१४।

इति. ❀

यत्र पापकर्माणः अपुनरुत्थानं निमज्जन्ति,

( १ ) " क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु " गी० १८-१९।

इति, यत्र च पुण्यकृतो गाहं गाहं तृप्यन्ति, सः

१०

निर्वि०— ( सर्ववागीश्वरेश्वरः ).

ईशेर्वरचि ईश्वर उक्तः. पुनश्च स एव आवृत्तः.

( १ ) " वच, परिभाषणे " धा०अदा०कौ०पृ० ४४३

( २ ) " क्विञ्चि० " इत्यादिना क्प्. दीर्घः. ३।२।१७८॥

कौ०पृ० ६०७

१५

( ३ ) " वचिस्त्वपि० " इति ६।१।१५॥कौ०पृ० ४३२

प्राप्तसंप्रसारणाभावश्च.

( ४ ) " चोः कुः " इति कुन्त्वम्. कः. तस्य ८।२।३०॥कौ०पृ० ६८

जश्त्वम् गः. सर्व उक्तः. गुणः. ❀

दैवप्रमाणविपर्ययेण पापिनाम् पातालतलान्तर्निमग्नानाम् अपुन- २०

रुत्थानन्निमज्जयितृतया; पुण्यकृताश्च गाहं गाहं सुतृप्तानाम्

अपुनर्निमज्जनमुन्मज्जयितृतया च महंश्चासौ— हृदो अगाध-

जलाशय इति—

निरु०— ८०८ वादिवाग्नित्वयोः पारं यो गच्छति स विश्रुतः ।

रव्यर्णो वाक्प्रद इति ( सर्ववागीश्वरेश्वरः ) ॥ ६२२ ॥

२५

( ८०९ ) महाहदो, ( ८१० ) महागर्तो,

ॐ महाहदाय नमः । ॐ महागर्ताय नमः ।

भा०—( महाहदः ).

( २ ) “ हाद, अव्यक्ते शब्दे ” धा०भादिः कौ०पृ० ३८३

हादत इति हदः. पृषोदरादिपाठात् ह्रस्वत्वम्. ❀

एवं बाह्यकुदृष्टिविनिविष्टनष्टात्मनां रौरवादिगर्ता अस्मादिति—

( महागर्तः ). यथा,

१० ( १ ) “ अश्वदधानाः पुरुषाः धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्त-  
न्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ” इति. ❀ गी० ९—३ ।

निर्व०—( महाहदः ).

( १ ) “ हाद, अव्यक्ते शब्दे ” धा०भादिः कौ०पृ० ३८३

पचाद्यच्. पृषोदरादिलक्षणो ह्रस्वो वर्णविकारः. महतेरत्यन्तो महत्-

१५ शब्दो निरुचे. ततो महतः आत्वम्. दीर्घः. एवमुत्तरत्रापि. ❀

एवम् बाह्यकुदृष्टिविनिविष्टतया नष्टात्मनाम् महान्तः-

गर्ताः—अवटाः. तदुपलक्ष्याः रौरवादयो अस्मादिति—

( महागर्तः ).

( १ ) “ गृ, निगरणे ” धा०तुदा०कौ०पृ० ४६८

२० ( २ ) “ हसिमृश्रिण्वामिदमिलूप्पुधुर्विभ्यस्तन् ” उणा०पा० ३कौ०  
पृ० ६२८

इति तन्. गुणः. स्पर्शः.

( ३ ) “ तितुत्र० ” इति नेट्. द्वित्वादि. ❀ ७।२।९॥ कौ०पृ० ६०८

निरु०—८०९ शास्त्र्यत्र पुण्यस्तृप्तिं सः गाहं गाहं ( महाहदः )

२५ ८१० पापाक्रान्ततया नष्टप्रज्ञानां रौरवादयः ॥ ६२३ ॥

गर्ता यस्मान् ( महागर्तः ) स स्मृतो यमुपपन्नः ।

( ८११ ) महाभूतो, ( ८१२ ) महानिधिः, ॥

ॐ महाभूताय नमः । ॐ महानिधये नमः ।

भा०—एवं स्वशासनातिलङ्घिनामसुराणां निग्राहकत्वमुक्तम्. ५

अथ दैवीं संपदमभिजातानां स्वशास्त्रवस्थानामनुग्राहकत्वम्—

( महाभूतः ).

महान्तो महात्मानोऽस्य स्वभूता इति. यथा,

( १ ) “ महात्मानस्तु मां पार्थ ” इत्यादि. ॐ गी० ९—१३ ।

ते निधिवदतिप्रिया अस्मेति—

१०

( महानिधिः ). यथा,

( १ ) “ ये तु धर्म्यामृतमिदम् ” इत्यादि. ॐ गी० १३—२० ।

निर्व०—इत्थम् स्वशासनातिलङ्घिनाम् असुराणाम् निग्राहकत्व-  
मुक्तम्. अथ दैवीं संपदमभिजातानां स्वशास्त्रवस्थानाम् अनुग्राहक-

त्वमभिधीयते—महान्तः—महात्मानः—

१५

भूताः—स्वभूता अस्मेति—

( महाभूतः ).

भवतेः अकर्मकात्कर्तरि क्तः.

( १ ) “ श्रुकः० ” इति नेट्. अगुणः. ॐ ७।२।११ ॥ कौ० पृ० ४२५

तथा ते महान्तो निधयः तद्वदतिप्रिया अस्मेति—

२०

( महानिधिः ).

( १ ) “ बुधाञ्, धारणपोषणयोः ” निपूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

( २ ) “ उपसर्गं घोः किः ” इति किः. आद्योपः. ॐ ३।३।९२ ॥

कौ० पृ० ६५८

निर्ह०—८११ निग्राहकत्वं कथितं स्वस्यैवान्नातिलङ्घनाव । २५

स्वात्तानुवर्तिनां पुतामनुग्राहस्तथोच्यते ॥ ६२४ ॥

( महाभूतो ) महात्मानः स्वभूता यस्य चोच्यते ।

८१२ महात्मानो निधिरिष प्रिया यस्य ( महानिधिः ) ॥ ६२५ ॥

श्लो० ॥ ८७ ॥ ( ८१३ ) कुमुदः, ( ८१४ ) कुन्दरः,

ॐ कुमुदाय नमः । ॐ कुन्दराय नमः ।

५ भा०—कौ प्रकृतिमण्डल एव तैस्सह मोदत इति—

( कुमुदः ). ❀

कुं मुक्तिभुवं ददातीति वा—

कुन्दकुसुमवद्भिर्मल्पाद्वा. कुन्दम् परतत्त्वज्ञानम्

पृषोदरादिः. तदाति ददातीति—

१० ( कुन्दरः ).

निर्व०— तैस्सह कौ भूमौ तदुपलक्ष्ये प्रकृतिमण्डल एव मोदत इति—

( कुमुदः ).

( १ ) “ मुद, हर्षे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८२

( २ ) “ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ” ३।२।५॥

१५ कौ० पृ० ५७१

इति तस्याकृतिगणत्वात् कः. इगुपधलक्षणो वा. अगुणः.

( ३ ) “ कै, शब्दे ” आत्त्वम्. ततो बाहुलकात् धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४

( ४ ) “ कुर्भश्च ” इति षकाराद्वा. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१०

अन्यतोपि कुः. आहोषः. ❀

२० तथा कुम्- मुक्तिभुवं- ददातीति वा, कुन्दकुसुमवद्भक्षणया

विमलमिति वा, कुन्दं परतत्त्वज्ञानम् तन्नेत्या राति ददा-

तीति वा, कुम् पापं दारयतीति वा—

( कुन्दरः ).

निरु०— ८१३ प्राकृतं मण्डले भूमौ मोदनाच्च महात्मनिः ।

२५ मुक्तिभूमिप्रदानाद्वा ( कुमुदः ) परिकीर्तितः ॥ ६२६ ॥

८१४ भक्तेभ्यश्च मदा कुन्दमुमवद्भिर्मलां मतिम् ।

स्वयं गतिं ददातीति ( कुन्दरः ) परिकीर्तितः ॥ ६२७ ॥

भा०—( १ ) “ आतोनुपसर्गे कः ” ३।२।३ ॥ कौ०पृ० ५७०  
 ( २ ) “ ददामि बुद्धियोगं तम् ” इति. ❀

निर्व०—पूर्वत्र,

( १ ) “ रा, दाने ” धा० अदा० कौ०पृ० ४४३ ५

( २ ) “ आतोनुपसर्गे० ” इति कः. ३।२।३ ॥ कौ०पृ० ५७०

आलोपः उपपदेपि पूर्वत्र,

( ३ ) “ बुदाञ्ज, दाने ” धा० जुहो० कौ०पृ० ४५१

प्राग्वत् कः. अन्यच्च. कुरुक्तः. पृषोदरादित्वात् वर्णागमो नः.

मो वा. अनुस्वारादि. उत्तरत्र,

१०

( ४ ) “ कु, शब्दे ” धा० अदा० कौ०पृ० ४४०

( ५ ) “ अद्वादयश्च ” इति निपातनात् दः. उणा० पा० ४ कौ०पृ० ६३६

नुम् च. सहाकृतिगणः. अनुस्वारपरसवर्णौ. अपरत्र,

( ६ ) “ ह, विदारणे ” धा० ऋपादिः कौ०पृ० ४७६

णिच्. वृद्धिः. स्पर्शत्वम्.

१५

( ७ ) “ पूस्सर्वयोर्दारिसहोः ” इति, ३।२।४१ ॥ कौ०पृ० ५७७

पुरि उपपदे खज्विधानेपि बाहुलकादुपपदान्तरेपि खच्.

अत एव हि,

( ८ ) “ तगे च दारेः ” इति काशिका, ३।२।४१ ॥ कौ०पृ० ५७७

तदिदं बाहुलकेन लब्धमित्याहुः

२०

( ९ ) “ खचि ह्रस्वः ” इति खचि ६।४।९४ ॥ कौ०पृ० ५७७

परेणावुपधाह्रस्वः. णिलोपः. कुमिति मान्तो निपातः.

पापार्थः. चादिराकृतिगणः. निपातत्वादव्ययत्वम्.

( १० ) “ अनुस्वारपरसवर्णौ ” ❀ ८।३।२३ ॥ कौ०पृ० २०

( ८१५ ) कुन्दः,

ॐ कुन्दाय नमः ।

भा०— स्वयं च—

९ ( कुन्दः ).

जितपूर्वपूर्वज्ञानवैराग्यादिभूमिकेभ्यः उत्तरोत्तरां  
परभक्तिपरज्ञानादिभुवं ददातीति—

अथवा, कुमिति निपातः निपातनान्मान्तत्वम् पापार्थो निपातितः  
पापं दारयतीति—

१० ( कुन्दरः ).

अपि च विदारितं पापं शोधयतीति ( कुन्दः ).

( १ ) “ दैप्, शोधने ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२४

( २ ) “ आतोनुपसर्गे कः ” इति कः. ❀ ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

निर्व०— स्वयं कुञ्चितपूर्वपूर्वज्ञानवैराग्यादिभूमिकेभ्यः.

१५ उत्तरोत्तरां परभक्तिपरज्ञानादिभुवम् ददातीति वा, कुम्  
विदारितम् पापम् दायति शोधयतीति वा—

( कुन्दः ).

पूर्वत्र ददातेः कः. आलोपः. कुरुक्तः पृषो-

दरादित्वात् वर्णागमः. अनुस्वारादि. अपरत्र,

२० ( १ ) “ दैप्, शोधने ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२४

आत्वम् पूर्ववत् क इत्यादि कुमिति मान्तमव्ययम्,

इत्युक्तम्. अनुस्वारादि पूर्ववत्. ❀

निर्ह०— ८१५ कुमव्ययं पापवाचि कुन्दरस्तस्य दारणात् ।

भक्त्येभ्यः परतस्त्याद्विप्रदानात् ( कुन्द ) उच्यते ॥ ६२८ ॥



( ८१६ ) पर्जन्यः,

ॐ पर्जन्याय नमः।

भा०—अर्ज अर्दने पर्जन्य इति अन्यप्रत्ययः पर्जदिशश्च निपात्यते  
स्वतत्त्वज्ञापनेन त्रितापापहः—  
( पर्जन्यः ).

निर्व०—स्वतत्त्वज्ञानिनः. तापत्रयातुरान् स्वकटाक्षवर्षः पर्षति  
सिञ्चतीति वा, तेषाम् तापत्रयम् तत्त्वज्ञानेन पर्षति हिन—  
स्तीति वा, तेषाम् तत्तेनार्जयति अर्दयति वा—  
( पर्जन्यः )

प्रथमद्वितीययोः कल्पयोः.

( १ ) “पृषु-वृषु-मृषु, सेचने” ङ्वादिः. धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४१०  
मृषु, सहने च,

इतरौ हिंसासक्लेशनयोश्चेति पठ्यते अतोयमिह सेच—  
नकर्मा हिंसाकर्मा च तृतीये तु.

( २ ) “अर्ज, प्रतियत्ने” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८५  
चुरादिः. अयमर्थान्तरेपि पठ्यते अतोर्दनकर्महायम् अतः,

( ३ ) “चुरादेरन्यः” इति वर्तमाने पर्जन्य इति. उणा० पा० ३ कौ० पृ०  
अन्यः पुषेष्पस्य जत्वम् निपात्यते गुणः रपरः. अर्जेस्तु  
ण्यन्तस्य स एव प्रत्ययः पर्जदिशश्चापि वा निपात्यते यद्वा  
अर्जेः पुट् सन्नियोगशिष्टः यथाशास्त्रं णिलोपः. ❀

निरु०—८१६ विदारितं पापजातं कुन्दः शोधयतीति वा ।

स्वतत्त्वज्ञानदानेन नित्यं तापत्रयापहः ॥ ६२९ ॥

( पर्जन्यः ) स समाख्यातः—

( ८१७ ) पावनो, ( ८१८ ) अनिलः ।

ॐ पावनाय नमः । ॐ अनिलाय नमः ।

५ भा०— तथा पवत इति—

( पवनः ).

( १ ) " पवि, गत्यर्थः " धा० ऋयादिः कौ० पृ०

तदनुग्रहे प्रेरकनिरपेक्षत्वात्—

( अनिलः ).

१० ( १ ) " इल, प्रेरणे " प्रेरयतीति इलः. धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३

( २ ) " इगुपधात् कः " ३।१।१३५॥ कौ० पृ० ५६७

निर्व०— तथा च पवते गच्छतीति—

( पवनः ).

( १ ) " पूङ्, पवने " धा० ऋयादिः कौ० पृ० ४२७

१५ गत्यर्थ इहायम्. चलनशब्दार्थात् अकर्मकाद्युजिति

अर्थतश्चलनार्थादिकर्मकाद्युच्. यद्वा ल्युः. ल्युद्.

( २ ) " बहुलमन्यत्रापि " उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

इति युज्वा. सर्वत्र योरनः. गुणः. अवो दीर्घपाठे तु, अत्य—

न्तस्वार्थिकः. प्रज्ञायण. वृद्धिः. यस्येति लोपश्च. विशेषः. ❀

२० अप्रार्थितसर्वार्थप्रदातुः स्वस्य तदनुग्रहे प्रेरकनिरपेक्षेण

नास्ति इलः प्रेरकः अस्येति—

( अनिलः ).

( १ ) " इल, स्वप्रक्षेपणयोः " धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६

क्षेपणं हीह प्रेरणम्.

२५ निरु०— ८१७ ( पवनः ) पवते हि यः ।

८१८ स्वस्य स्वस्मात् प्रेरकोन्यः प्रपन्नानुग्रहे सदा ॥ ६३० ॥

नास्तीति सो ( अनिलः ) प्रोक्ते मुन्यर्णो मरुत्तमः ।

## ( ८१९ ) अमृताशो.

ॐ अमृताशाय नमः ।

भा०— सोस्य नास्तीति यथा,

( ३ ) “ तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ”

५

इति. ❀

तान् स्वगुणामृतमाशयतीति—

( अमृताशः ). ❀

रूपमप्यमृतमस्येति—

निर्व०—(२) “ इल, प्रेरणे ” वा चुरादिः. धा० चुरा० कौ० पृ० ४८३ १०

उभयत्रापि इगुपधलक्षणः कः. एलयतेरपि,

( ३ ) “ बहुलमेतन्निर्दर्शनम् ” चु० गणसूत्रम् कौ० पृ० ४९१ ❀

इत्यस्य व्याख्याविकल्पैः

अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः

इति स्वीकारात्, ततो बहुव्रीहिः. नञो नलोपः. नुद्. ❀

१५

तानमृतं स्वगुणामृतम् आशयति भोजयतीति—

( अमृताशः ).

( १ ) “ अश, भोजने ” धा० कृयादिः कौ० पृ० ४७८

णिच्. वृद्धिः. तत आशेः पचाद्यच्. णिलोपः. ततः,

( २ ) “ तन्निमृङ्ग्यां किञ्च ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९ २०

इति तन् किञ्च. अगुणः. अनिद्. नञो नलोपः. दीर्घः सांहितः. ❀

अमृतं तद्वत्तेभ्यः, स्वदमानं वपुः रूपमस्येति—

निरु०— ८१९ यथाशयति भक्तान्वै स्वगुणामृतमादरात् ॥ ६३१ ॥

( अमृताशः ) स इत्युक्तः श्रुतपीपुषदो मनुः ।

-( ८२० ) अमृतवपुस्त्र, ( ८२१ ) सर्वज्ञस्त्र,

ॐ अमृतवपुषे नमः । ॐ सर्वज्ञाय नमः ।

भा०—( अमृतवपुः ). ❀

तेषां शक्याशक्यसाध्यासाध्यादिकमनुसन्धत्त इति—

( सर्वज्ञः ). ❀

तेषामनेनैव मुखेन सुग्रहः नान्येन नियमन्निर्धूय येन

केनापि व्याजेन सुप्रवेशत्वात्—

१० निर्व०—( अमृतवपुः ).

( १ ) “ ड्रुवप्, बीजसन्ताने ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४३२

उत्तिप्रकरणे,

( २ ) “ अर्तिपूवपि० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२४

इत्यादिना उत्तिः निवृत्तः स्वरे भेदः, अमृतशब्द उक्तः.

१५ बहुव्रीहिः. ❀

तेषां शक्याशक्यसाध्यासाध्यादिकं सर्वं जानाति अनुसन्धत्त इति—

( सर्वज्ञः ).

( १ ) “ ज्ञा, अवबोधने ” धा० ऋयादिः कौ० पृ० ४७७

( २ ) “ आतोनुपसर्गे० ” इति कः. आहोपः. सर्व उक्तः. ❀

२० तेषामनेनैव मुखेन लब्धो नान्येनेति नियमनिर्धूयनेन

यत् किञ्चिद्व्याजमात्रसुप्रवेशतया सर्वतस्सर्वाण्यपि

मुखानि प्रवेशसाधनान्यस्येति—

निरु०—८२० वपुर्यस्यामृतमिति स चा ( मृतवपुः ) स्मृतः ॥ ६३२

८२१ शक्याशक्यादिकं सर्वं साध्यासाध्यादिकं च यः ।

२५ भक्तानामनुसन्धत्ते स ( सर्वज्ञ ) इतीरितः ॥ ६३३ ॥

( ८२२ ) सर्वतोमुखः, ॥ श्लो० ॥८८॥ ( ८२३ ) सुलभः,

ॐ सर्वतोमुखाय नमः । ॐ सुलभाय नमः ।

भा०— ( सर्वतोमुखः ).

५

यथा ,

( १ ) “ आर्तो वा यदि वा ह्यः परेषां शरणागतः ” रा०यु० १८—२८।

“ इत्यादि. ❀

ततः—

( सुलभः ).

१०

अनर्घोपि मूल्याभासेन स्वीकर्तुं शक्यः यथा अङ्गुरा—

गदायिनी नैकवक्त्रा

निर्व०— ( सर्वतोमुखः ).

( १ ) “ खनु , अवदारणे ” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४२१

अजलावित्यनुबुत्तौ ङित् खनेर्मुट्. चोदात्त इति अच्.

१५

अल्वा ङित् धातोर्मुट्. चोदात्तः. ट इत् अननुनासिकत्वा-

दुकारो नेत्. टिलोपः. उक्तो हि सर्वशब्दः. ततः ,

( २ ) “ आद्यादिभ्य उपसंस्थानम् ” ५।४।४४॥ कौ०पृ० ३५६

इति सार्वविभक्तिकस्तसिः. रुत्वोत्त्वे. ❀

अतस्स्वयमनर्घोपि नैकवक्त्रादिना रागादिमूल्या—

२०

भासेन स्वाधीनीकरणात् लब्धुं शक्य इति—

( सुलभः ).

लभेस्सावीपदित्यादिना खल् नुम् प्रतिषेधश्च. प्रगेवोक्तः. ❀ .

निरु०— ८२२ तत्तन्निग्रयममुत्सृज्य यो ज्ञातुं शक्यते बुधैः ।

व्याजेन येन केनापि स स्मृतः ( सर्वतोमुखः ) ॥ ६३४ ॥

२५

८२३ सर्वेषां सुप्रवेशत्वात् ( सुलभः ) परिकीर्तितः ।

पत्रं पप्यं फलं तोयं यो मे भक्षत्या प्रयच्छति ॥ ६३५ ॥

( ८२४ ) सुव्रतः, ( ८२५ ) सिद्धः,

ॐ सुव्रताय नमः । ॐ सिद्धाय नमः ।

५ भा०—( १ ) “ वस्त्रे प्रगृह्य गोविन्दं मम गेहं व्रजेति वै ”

इति स्वार्थानं चकार. ❀

यथा कथंचित् प्रविष्टानां सर्वथा परिपालनदृढव्रतः—

( सुव्रतः ).

यथा,

१० ( १ ) “ सकृदेव प्रपन्नाय ” रा०यु० १८—३३ ।

“ इत्यादि. ❀

स्वतत्त्वस्थितिविदाम्—

( सिद्धः ).

निर्व०—यथा कथंचित् प्रविष्टानां सर्वथा परिपालनदृढव्रततया

१५ मुशोभनं व्रतमस्येति—

( सुव्रतः ).

व्रतिस्तौत्रः, पचाद्यच्, यद्वा अज्जिधौ भयादीनामुप—

संख्यानम् नपुंसके कादिनिवृत्त्यर्थमित्यच्, सुपूर्वः समाप्तः. ❀

सदा वृत् एव सर्वनोभृत्वादिदमीयगोभृत्वस्याऽ—

२० नौपाधिकतया स्वतत्त्वस्थितिविदाम् सिद्धो न हि यत्नसाध्य इति—

( सिद्धः ).

निरु०—८२४ येन केन प्रविष्टानां सर्वथा परिपालनम् ।

दृढं सुष्ठु व्रतं यस्य स ( सुव्रत ) उदाहृतः ॥ ६३६ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

१५ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भ्रतं मम ॥ ६३७ ॥

८२५ अयत्नसाध्यः ( सिद्धः ) स्यात् स्वतत्त्वस्थितिवेदिनाम् ।

( ८२६ ) शत्रुजिच्छत्रुतापनः, ।

ॐ शत्रुजिच्छत्रुतापनाय नमः ।

भा०— अयत्नसाध्यः न ह्यस्य गोप्तृत्वमौपाधिकम् सदा  
स्वत एव सर्वगोप्तृत्वात् इति साक्षादाविर्भावाः

५

अथ व्यवहिताः ॥

तत्र शत्रुजिद्भिः ककुत्स्थपुरुकुत्सादिभिः स्वदिव्यतेजसाप्या-  
यितैरर्थपरिपन्थिनस्तापयतीति—

( शत्रुजिच्छत्रुतापनः ),

यथा वैष्णवे चतुर्थेऽंशे,

१०

( १ ) “ शतक्रतोर्वृषभरूपधारिणः ककुत्स्थोतिरोषसमन्वितो  
भगवतश्चराचरगुरोः अच्युतस्य तेजसाप्यायितो देवासुरसंग्रामे  
समस्तानेवासुरान्निजघान ” वि० ४—२—३१।

इति यथा च

निर्व०— ( १ ) “ पिबु, संराद्धौ ” था० दिवा० कौ० पृ० ४५७ १५

पस्तः, कतः, अनिद्, धत्वजश्त्वे. ॥

इत्यमुक्तास्साक्षादाविर्भावाः अथ व्यवहिता ह्याविर्भावाः

उच्यन्ते. तत्र स्वदिव्यतेजसाप्यायितैश्शत्रुजिद्भिः जित-

शात्रवैः ककुत्स्थपुरुकुत्सादिनृपतिभिः शत्रून् यथाक्रममसुरान्  
गन्धर्वांश्च तापयतीति—

२०

( शत्रुजिच्छत्रुतापनः ).

निरु०— ८२६ पुरुकुत्सककुत्स्थवैश्शत्रुजिद्भिः स्वतेजसा ॥ ६३८ ॥

आप्यायितैरपि गणान्यस्तापयति नित्यशः ।

( शत्रुजिच्छत्रुतापन ) इति विद्वद्रणोदितः ॥ ६३९ ॥

भा०—(२) “ पुरुकुत्सः रसातलगतश्चासौ भगवत्तेजसाप्यायितवीर्यः  
सकलगन्धर्वान् जघान ” इति च. ❀  
न्यग्रोधश्चासौ उदुम्बरश्चेति—

- निर्व०— एकस्मिन् शक्रस्य वृषभरूपधारिणः ककुदधिष्ठानः  
ककुत्स्थो भगवत्तेजसाप्यायितो देवासुरसंग्रामे असुरान्  
रसातलगतः पुरुकुत्सोपीदृशो गन्धर्वाश्च जघानेति हि प्रसिद्धिः.  
( ३ ) “ तप, सन्तापे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३०  
णिच्, वुद्धिः, ल्युः, ल्युङ्ङेत्यादि. अनः णिलोपः.  
( २ ) “ शङ्ल, शातने ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२०  
शेदेरगतौ इति तः. ततश्चातेः रुशातिभ्याम् कुन् इति कुन् उणा०  
पा० ४ कौ०पृ० ६३६  
( ३ ) “ नेद् ” इति नेद्. ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१  
णिलोपः. प्रज्ञादौ ह्रस्वपाठाद्ध्रस्वः.  
२५ (४) “ जि, जये ” क्षिपि तुक् इत्यादि. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४०५  
शत्रुरुक्तः. श्रुत्वञ् तस्य चः. ततः  
( ५ ) “ शश्छोऽटि ” इति शस्य वा छः. ❀ ८।४।६३॥  
कौ०पृ० २०  
अत्युच्छ्रितसेव्यस्याप्यतिर्नाचानामप्यनुवर्तनसाध्यतया न्यग्निः प्रह्नी-  
२० म्रुतैः कृताञ्जलिभिः रुध्यते स्वप्रसादोन्मुख्येन व्यवस्थाप्यत इति वा  
न्यग्नी रोधः उक्तं व्यवस्थापनमस्येति वा न्यग्रोधः स चासौ उद्गतं  
सर्वगुणैरुत्कृष्टम् अम्बरम् परमाकाशराज्यवाच्यम् परम् धाम तथा च  
तदुपलक्षितम् लक्ष्मीपरिजनादिकमस्येत्युदुम्बर. चेति—



( ८२७ ) न्यग्रोधोदुम्बरो,

ॐ न्यग्रोधोदुम्बराय नमः ।

भा०—( न्यग्रोधोदुम्बरः ). ❀

न्यग्रुतैरधःकृताञ्जलिभी रुध्यते स्वप्रसादौन्मुख्येन व्यवस्थाप्यत ५  
इति—

( न्यग्रोधः ). यथा,

( १ ) “ अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी ” इति.

निर्व०—( न्यग्रोधोदुम्बरः ). एकनाम.

( १ ) “ रवि-लवि-अवि, शब्दे ” धा०वादिः कौ०पृ० ३९६ १०  
इदित्वात्तुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ, कच्छेररो बाहुलकादन्यतोपि  
भवतीति अरः उत्तपूर्वो बहुव्रीहिः. पृषोदरादित्वात् वर्णव्यत्यये-  
नास्य उः. रुधिर् आवरणे पूर्वत्र अकर्तरि च कारक इति कर्म-  
णि घञ्. गुणः.

निरु०—८२७ न्यग्रुतैः प्रणतैः स्वानुग्रहौन्मुख्येन रुध्यते । १५

यो व्यवस्थाप्यते नित्यं न्यग्रोधस उदाहृतः ॥ ६४० ॥

गुणत्रयादुद्भूतं यत् परमं धाम चाम्बरम् ।

लक्ष्मीपरिजनादिष्व यस्यास्ति स उदुम्बरः ॥ ६४१ ॥

ऊर्वा उदुम्बर इति श्रुतेः ।

( न्यग्रोधोदुम्बर ) इति हेकं नाम प्रकीर्तितम् ।

अत्युच्छ्रितानां सेव्यो योप्यतिनीचानुवर्तनात् ॥ ६४२ ॥

( न्यग्रोधोदुम्बरः ) स स्यादभारणः सर्वसिद्धिदः ।

भा०—( २ ) “ कृतापराधस्य हि ते नान्यत् पश्याम्यहं क्षमम् ।  
अन्तरेणाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ” रा० कि० ३२-१७।  
इति च. ❀

५ सर्वगुणैरुद्रतमम्बरं परं धाम तदुपलक्षिता लक्ष्मीपरिजनादयोस्येति—  
( उदुम्बरः ).

( १ ) “ पृषोदरादित्वात् ” वर्णव्यत्ययः.

अत्युच्छ्रितसेव्योपि अत्यन्तनीचानामपि अनुवर्तनसाध्य इत्यर्थः.  
वैष्णवे,

१० ( २ ) “ एवं मौनेयगन्धर्वावधूतैरुरगैरपि । अर्थितो भगवानादिपुरुषः  
पुरुषोत्तमः ” इत्यादौ व्यक्तमेतत् अथ प्रादुर्भावान्तरसंज्ञः  
स्वाङ्गभूततत्तद्देवतामुखेन जगन्त्रियमनं तत्र अद्य स्थितमपि न श्वः  
अनित्यमिन्द्रादित्यादियदं येषां तेषु नियामकतया तिष्ठतीति—

निर्व०—( २ ) “ अञ्जु, गतिपूजनयोः ” धा० भ्वादिः कौ०

११ पृ० ३९०

गतिकर्महायम् निपूर्वः. यण्. ऋत्विगित्यादिना सुपि क्तिप्.

( ३ ) “ अनिदिताम्० ” इति, ६ । ४ । २४ ॥ कौ० पृ० ७६  
नलोपः. पदान्ते,

( ४ ) “ किन्प्रत्ययस्य कः ” इति, ८ । २ । ६२ ॥ कौ० पृ० ६८

२० कुत्वम्. चस्य कः. तस्य

( ५ ) “ झलां जशः ” इति, ८ । २ । ३९ ॥ कौ० पृ० १४

जश्त्वम्. तत्पुरुषः. अपरत्रावे घञ् “ ईत्यंदि.

चहुव्रीहिः. ततः कर्मधारयः. सांहितो गुणः. ❀

( ८२८ ) ऽश्वत्थः,

ॐ अश्वत्थाय नमः ।

भा०— ( अश्वत्थः ).

पृषोदरादिः यथा वैष्णवे ,

५

( ३ ) “ मूर्तिं रजोमयीं ब्राह्मीमाश्रित्य सृजति प्रजाः ।

आश्रित्य पौरुषीं मूर्तिं सात्त्विकीं यस्त पालयन् ॥ काला-  
रूपां तामसीं मूर्तिमाश्रित्य ग्रसते जगत् ” इत्यादि. ❀

निर्व०— अथ प्रादुर्भावान्तरसंज्ञकस्त्वांशभूततत्तद्देवतामुखेन

जगन्त्रियमनमुच्यते तत्राद्यस्थितमपि यत् नास्ति श्वः तदश्वः १०

अनित्यमिन्द्रादित्यादिस्थानम् तेन च तत्स्थलक्षणतया तेषु वा  
तदेवामस्तीति अश्वः तेषु वा नियाम्येषु तिष्ठति नियामक-  
तयाऽवतिष्ठत इति—

( अश्वत्थः ).

( १ ) “ द्या , गतिनिवृत्तौ ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२० १५

( २ ) “ सुपि स्थः ” ३ । २ । ४ ॥ कौ० पृ० ५७१

इति कः. आहोपः. श्वसिति स्वरादिरव्ययम्. नञो नलोपः. पृषो-  
दरादित्वात्तिष्ठतेस्सर्वतो वर्णविकारः. पूर्वत्र श्वसितिः प्राणनकर्मा.

निरु०—८२८ अनित्यमिन्द्रादिपदं येषां तेष्वपि नित्यशः ॥ ६४३ ॥

नियामकत्वेना ( ऽश्वत्थ ) स्तिष्ठतीति स कीर्तितः ।

२०

उर्ध्वमूलमवाक्शाख एषोऽश्वत्थस्तनातनः ॥ ६४४ ॥

इति श्रुतेश्च.

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ६४५ ॥

( ८२९ ) चाणूरान्ध्रनिषूदनः, ॥

ॐ चाणूरान्ध्रनिषूदनाय नमः ।

भा०—तद्विरोधिने चाणूरनामानमसुरान्ध्रमहं निषूदितवान् इति—

९, ( चाणूरान्ध्रनिषूदनः ),

सुपामादित्वात् पत्वम्. ॐ

निर्व०—( ३ ) “ झलां जश्० ” इति, ८।२।३९ ॥ कौ०पृ० १४  
जश्त्वेन सस्य दः चर्त्वेन तस्य तः, वैभाषिकौ द्वित्वलोपौ, अपरत्र  
अर्थ आद्यच्, अव्ययसंज्ञायाम् अगौणे तदन्तविधिना

१० ( ४ ) “ भमात्रे टिलोपः ” ६।४।१४४ ॥ कौ०पृ० १३३  
इति टिलोपः, नापि जश्त्वादि. ॐ

तद्विरोधिने चाणूरम् तत्प्रसूतत्वात् तन्नामानम्  
अन्ध्रम् अन्ध्रमहम् निषूदयति क्षारयतीति—

( चाणूरान्ध्रनिषूदनः ),

१५ ( १ ) “ पूद, क्षरणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८३

निपूर्वः पस्य सः, णिच् नन्दादित्युः, इत्यादि, अनः णिलोपः,

( २ ) “ सात्० ” इति निषेधे प्राप्ते ८।३।१११ ॥ कौ०पृ० ३५८

( ३ ) “ सुपामादिषु च ” इति, ८।३।९८ ॥ कौ०पृ० १९५

तस्याकृतिगणत्वात् उपसृष्टे पत्वम्,

२० ( ४ ) “ अन्ध, दृष्ट्युपधाते ” धा० चुरा० कौ०पृ० ४९१

चुरादौ कथादिः,

अनुस्वारादिणिच्, अतो लोपः, ण्यन्तात् णेलोपः,

( ५ ) “ सर्वधातुभ्यः दृन् ” इति दृन्, उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३९

निरु०—८२९ चाणूरास्यासुरं योरिं महं सूदितवांश्च सः ।

२५ प्रोच्यते मुनिभिर्नित्यं ( चाणूरान्ध्रनिषूदनः ) ॥ ६४६ ॥

श्री० ॥ ८९ ॥ ( ८३० ) सहस्रार्चिः,

ॐ सहस्रार्चिषे नमः ।

भा०— पाचनशोषणप्रतापनप्रकाशनधर्माण्यध्यक्षेणोपकारीणि  
सहस्रमर्चोप्यनेन सूर्ये निषिक्तानोति—  
( सहस्रार्चिः ).



निर्व०— ( ६ ) “ पः प्रत्ययस्य ” १।३।३॥ कौ०पृ० ९३  
इति ष इत्, तोष्टुः.

( ७ ) “ तितुत्र० ” ७।२।९॥ कौ०पृ० ६०८

इति नेट्. अगुणः. सत्त्वस्य णिचस्तद्वर्जप्रत्यत्.

१०

( ८ ) “ चण-शण-श्रण, दाने च ” धा०वादिः कौ०पृ० ४१५

चात् गतौ

( ९ ) “ खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोऽलचौ ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३६

इति खर्जदिः आकृतिगणत्वात् ऊरः बाहुलकात्

( १० ) “ अन्यतोपि० ” इति वा केवलात् ३।२।४८॥ कौ०पृ० ५७८ १५

प्यन्ताद्वा ऊरः आद्ये,

( ११ ) “ अन्येषामपि० ” इति दीर्घः. प्रज्ञाव्यण् कौ०पृ० १६५

वा स्वार्थे वृद्ध्यादि अन्यत्र वृद्धिः. णिलोपश्च तांहितो दीर्घः. ❀

आदित्यादिगततेजसाम् स्वतेजस्त्वात् सहस्रम् उपलक्षणतया पाचन-

शोषणप्रतापनप्रकाशनादिधर्माणि अध्यक्षेणोपकारीणि सूर्यादिनि- २०

विष्टानि अनेकसंख्यान्यर्चापि तेजांस्यस्येति—

( सहस्रार्चिः ).

निरु०— ८३० सूर्ये सहस्रमर्चापि शोषणादिषु हेतवः ।

अभिविष्टानि येनासौ ( सहस्रार्चिः ) रिति स्मृतः ॥ ६४७ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य त्रवेद्युगपदुत्थिता ।

२१

यदि भास्मदृशो सा स्यात् भास्वस्तस्य महात्मनः ॥ ६४८ ॥

( ८३१ ) सप्तजिह्वः,

ॐ सप्तजिह्वाय नमः ।

भा०—श्रीपौष्करे,

६ ( १ ) “ अग्नीषोमात्मसंज्ञस्य देवस्य परमात्मनः । सूर्याचन्द्र-  
मसौ विद्धि साकारौ लोचनेश्वरौ ” इति.( २ ) “ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि  
यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ” इति. ॐ भ०गी० ।

तथाग्निजिह्वा देवाप्यायिका इति ग्रहणवहनाधिकाराः

१० कालीकरालीप्रभृतयः सप्त अस्प्येति—

( सप्तजिह्वः ).

निर्व०—( १ ) “ अचं, पूजायाम् ” था०चुरा०कौ०पृ०४८६

( २ ) “ अर्चिशुचिहुसपिच्छादिच्छर्दिष्य इतिः ” उणा०पा०२  
कौ०पृ०६२४

१५ इति इतिः. सहस्रशब्दो निरुचे. दीर्घः. सौरुत्वमित्यादि. ॐ

तथा देवाप्यायिकाहुतिग्रहणवहनाधिकाराः सप्त जिह्वाः

कालीकरालीमनोजवासुलोहितासुध्रुववर्णास्तुलिङ्गिनीविश्वरूपालक्षणाः  
यद्वा हिरण्याकनकारक्तालुटासुप्रभाअतिरक्तावहुरुपालक्षणाअग्निजि-  
ह्वाः अस्प्येति—

२० ( सप्तजिह्वः ).

( १ ) “ लिह, आस्वादिने ” वन्प्रकरणे, था०अदा०कौ०पृ०४३७

( २ ) “ शेवयद्वज्जिह्वायीवाप्यायीवाः ” उणा०पा०१कौ०पृ०६१८  
इति वन्. लस्य जः. गुणाभावश्च निपात्यन्त अनिद्. श्रियामतटा-  
विति टाप्.

२५ निरु०—८३१ यस्मात् काल्यादिजिह्वाश्च अग्नेर्भवन्ति सप्त च ।

स ( सप्तजिह्व ) आग्न्यान्तो न्योकसन्तर्णे गतः ॥ ६४९ ॥

भा०—श्रीपौष्करे,

( १ ) “ तद्वक्त्रदेवतानां च हुतशुक् परमेश्वरः । मन्त्रपूतं यदादाय  
हुतमाज्यपुरःसरम् ॥ ब्रह्माण्डमुदने सर्वं सन्तर्पयति सर्वदा ” इति. ॐ  
इन्धनानि पाकहविस्सोमसस्थानि प्रत्येकं सप्त संख्यानि ५  
इष्टापूर्तरूपाणि सप्त वानस्पत्यास्तमिधोऽस्येति—

निर्व०—( ३ ) “ वण, समवाये ” धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३९७

षस्सः, कनिन्प्रकरणे सस्य,

( ४ ) “ सप्तशूभ्यां तुद् च ” इति कनिन्. तस्य तुद् च, उणा०

पा० १ कौ०पृ० ६१८

१०

सति चागमे बलादित्वादिद् प्राप्तो बाहुलकान्न. ततः स्त्रियाम्

( ५ ) “ कन्नेभ्यो ङीप् ” ४ । १ । ५ ॥ कौ०पृ० ५५

इति नान्तलक्षणे ङिपि प्राप्ते,

( ६ ) “ ण्णान्ता षट् ” १ । १ । २४ ॥ कौ०पृ० ३६

इति नान्ततया षट्संज्ञायाम्

१५

( ७ ) “ न षट्स्वत्तादिभ्यः ” ४ । १ । १० ॥ कौ०पृ० ५५

इति षट्संज्ञिकत्वात् ङीपः प्रतिषेधः नलोपः, उपसर्जनहरवः. ॐ

तथा सप्तपाकहविर्यज्ञसोमसंस्थात्मकानि औपासन-

वेश्वदेवस्थालीपाकाष्टकामासिश्चाद्धेशानबलिसर्पबल-

यस्तप्त पाकयज्ञाः. अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासापिण्डापितृयज्ञ-

२०

पशुबन्धाययणचातुर्मास्यसौत्रामण्यस्तप्त हविर्यज्ञाः.

अग्निष्टोमात्पग्निपोमोक्त्र्यपोडशवाजपेयाऽतिरात्रा-

प्तोर्यामास्तप्त सोमसस्थाः. तत्रेत्यम् यथाक्रममौपाननाग्निहोत्रा-

ग्निष्टोमादिभेदेन प्रत्येकं सप्त संख्यानि एधांसि तत् सप्तमिन्धनानि

इष्टापूर्तादिरूपकर्माणि—

२५

( ८३२ ) सप्तैधाः, ( ८३३ ) सप्तवाहनः, ।

ॐ सप्तैधसे नमः । ॐ सप्तवाहनाय नमः ।

५ भा०— ( सप्तैधाः ) .

तत्प्रकाशकगायत्र्यादिच्छन्दस्कवेदिकमन्त्राभिमानि—

नि रविरथधुर्याणि सप्तवाहनान्यस्येति—

( सप्तवाहनः ) .

यथा आम्नायते,

१० निर्व०— वा तद्दीपनार्थानि अश्वत्थोदुम्बरपर्णशमीवैक-

ङ्कतारानिहतपुष्करवर्णलक्षणानि सप्त वानस्प—

त्यान्येधांसि समिधा वास्येति—

( सप्तैधाः ) .

( १ ) “ एध, वृद्धौ ” धा०वादिः कौ०पृ० ३७६

१५ ( २ ) “ सर्वधातुभ्यः.० ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६४०

इति असुनु. सप्तशब्दरसाधितः. एवमुचरत्रापि.

( ३ ) “ वृद्धिरचि ” इति वृद्धिः. ६।१।८८॥ कौ०पृ० १२

( ४ ) “ असन्तत्वात् ” दीर्घः. ईर्थादि. ६।४।१४॥ कौ०पृ० ७८

१ तत्प्रकाशकगायत्र्यादिच्छन्दस्कवेदिकमन्त्राभिमानानि सप्त वाहनानि

२० रविरथधुर्याण्यस्येति वा नम वायुरकन्धान् वहति वाहयतीति वा—

( सप्तवाहनः ) .

( १ ) “ वह, प्राणे ” धा०वादिः कौ०पृ० ४३२

निरु०— ८३२वानस्पत्याश्च समिधरत्न सस्थानि वा तथा ।

इष्टापूर्वादिर्मणि ( सप्तैधाः ) सन्ति यस्य सः ॥ ६५० ॥

२५ ८३३ यो वहत्यनिलस्कन्धान् समासी ( सप्तवाहनः ) ।

वाहनानि च सन्त्यस्य सप्त वा सप्तवाहनः ॥ ६५१ ॥



( ८३४ ) अमूर्तिर,

ॐ अमूर्तये नमः ।

भा०—( १ ) “ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति ” “ इत्यादि. तै० उ० ६ प्र० १० अ० ।

( २ ) “ गुहाशयान्निहितास्सप्त ” तै० उ० ६ प्र० १० अ० ।

इत्युक्तम्. ❀

सप्त वायुस्कन्धान् वहति इति वा—

श्रीपौष्करे,

( १ ) “ विश्वेशप्राणशक्तेर्वै वाग्वाह्यमधिदेवतम् । जगत्सन्धा- १०

रकं चैव नानास्कन्धात्मना तु वै । एते भगवदारामाः

तिष्ठन्त्यस्मिन् जगत्रये ” “ इत्यादि.

अथैवमधिष्ठेयेभ्यः स्वभावविप्रकर्षः

( अमूर्तिः ).

स्थूलभौतिकमूर्तिव्यावृत्तः इत्यर्थः. ❀

१५

अकर्मवक्ष्यत्वेन तन्मग्नजीवविलक्षणः—

निर्व०—पूर्वत्र केवलदेव कर्तरि ल्युः. ल्युङ्ङेत्यादि करणे ल्युङ्ङा.

अनः. णिलोपः. अपरत्रापि करणवर्जम् उभयत्रापि व्युत्पा-

दम्. तत्र तु विग्रहे विशेषः. आद्ये बहुव्रीहिः.

अन्यत्र तत्पुरुषः. ❀

२०

एवमधिष्ठेयेभ्यस्तेभ्यः स्वभावविप्रकर्ष उच्यते स्थूलभौतिकमूर्ति-

व्यावृत्ततया नास्ति तादृशी मूर्तिरस्येति—

( अमूर्तिः ).

मूर्तिशब्दो हि निरुचे. बहुव्रीहिः. नञो नलोपः. ❀

निरु०—८३४ स्थूलभौतिकमूर्तिभ्यो व्यावृत्तो (ऽमूर्ति) रुच्यते । २५

( ८३५ ) अनघो, ( ८३६ ) ऽचिन्त्यो,

ॐ अनघाय नमः । ॐ अचिन्त्याय नमः ।

५ भा०— ( अनघः ). ❀

मुक्तोपमयापि दुर्निरूपः—

( अचिन्त्यः ). ❀

निर्व०— अकर्मवश्यत्वेन तन्मग्नजीवविलक्षणतया नास्त्यधमरयेति—  
( अनघः ).

१० अघशब्दश्च हन्तेर्नञ्पूर्वादन्त्यतोपि प्रागुक्तः.

समासः प्राग्वत्.

( १ ) “ नञो नलोपो नुद् ” इति. ❀ ६।३।७३॥ कौ०पृ०१४७

मुक्तौपम्येनापि दुर्निरूपतया चिन्तयितुमर्हश्चाक्यो वा चिन्त्यः स नेति—  
( अचिन्त्यः ).

१५ ( १ ) “ चिति, स्मृत्याम् ” धा०चुरा० कौ०पृ०४७९

चुरादिः. नुमादि णिच्. ततः अर्हशक्ययोः

( २ ) “ अचो यत् ” ३।१।९७॥ कौ०पृ०५५७

इति यत्. णिलोपः. यद्वा चिन्तेति षष्ठित्वे इदित्करणत्वात्  
लिङ्गादस्य णिचः पाक्षिकत्वात् तदभावे,

२० ( ३ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” ३।१।१२४॥ कौ०पृ०५६२

इति हलन्नात् ण्यत्. इदित्करणं हि चिन्त्यत इत्यादौ

( ४ ) “ अनिदिताम् ” ६।४।२४॥ कौ०पृ०७६

इति नलोपं प्रतिषेद्धुम् तच्च नित्यत्वे णिचोनुपधात्वात्

नलोपो न प्राप्नोतीति न कर्तव्यम् अतो व्यर्थम् सत् ज्ञापकं

२५ निरु०—८३५ जीवेभ्यः कर्मवश्येभ्यो व्यावृत्तत्वा (अनघः) स्मृतः ६५२

८३६ ( अचिन्त्या ) दुर्निरूपः स्या-मुक्ताद्युपमयापि सः ।

( ८३७ ) भयकृत्, ( ८३८ ) भयनाशनः, ॥

ॐ भयकृते नमः । ॐ भयनाशनाय नमः ।

भा०— स्वशासनातिवर्तिन्यतिवर्तिनि यथासंख्यं—

५

( भयकृत् ). ❀

( भयनाशनः ).

निर्व०—भवति णिजनित्य इति अनित्यत्वेन

( ५ ) “ णिजभावे ”

सति उपधात्वात् नलोपप्राप्तौ तत्प्रतिषेधाय तदर्थवदिति तत्फलञ्च १०

चिन्त्यत इत्यादौ नलोपाभाव इति उक्तमेवेत्यलम्. नञो नलोपः. ❀

स्वशासनातिवर्तिनां भयं करोतीति—

( भयकृत् ).

कृजः क्विपि तुगित्यादि”०९॥

( १ ) “ त्रिभी, भये ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

१५

अज्जिधौ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति

भावे अच्. गुणः. अय्. ❀

तदनुवर्तिनां च भयं नाशयतीति—

( भयनाशनः ).

निरु०—८३७ आज्ञातिलङ्घिनां पुंसां नरकादिभयंकरः॥ ६५३॥ २०

( भयकृत् ) स समाख्यातः सप्तार्णो भववर्धनः ।

८३८ आज्ञानुवर्तिनां स्वस्य भयं नाशयतीति यः ॥ ६५४ ॥

( भयनाशन ) इत्युक्तो नवार्णः कर्मकारकः ।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ॥ ६५५ ॥

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत्तत्तोपकारणम् ।

श्लो० ॥ ९० ॥ ( ८३९ ) अणुर,

ॐ अणवे नमः ।

भा०—( १ ) “ भयाभयकरः कृष्णः ” इति.

५ अथाणिमाद्यधिष्ठानम्. ❀

अतिप्रकृष्टमैश्वर्यमतिमूक्ष्मदहराकाशाव्यक्तजीवानुप्रवेशसामर्थ्यात्—  
( अणुः ).

( १ ) “ गत्यर्थादणतेरणश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

इत्युप्रत्ययः तदणिमाप्येतदणुः

१० ( २ ) “ अणोरणीयान् ” तै० उ० ६ प्र० १० अ० ।

( ३ ) “ निपुणोणीयान् ” ❀

निर्व०—( १ ) “ णश, अदर्शने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५८

अनः. णिचि वृद्धिः. ल्युस्त्त्यादि. अनः णिलोपः. भयशब्दः प्राग्वत्.

अथाणिमाद्यधिष्ठानमिति प्रकृष्टमैश्वर्यं निरूप्यते. तत्रातिमूक्ष्मदहराका-

१४ शाव्यक्तजीवानुप्रवेशसमर्थतया अणोरणीयान् तत्सर्वमणति गच्छती-  
ति—( अणुः ).

( १ ) “ अणतिश्चाद्वार्थः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०१

गतिकर्महायम् उपकरणे

( २ ) “ अणश्च ” इति उः. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

२० तदणिमाप्येतदणुः व्याप्त्या अतिविपुलं परमव्योमादिक-  
मपि चुलकीकृत्याति—

इति विष्णुपुराणे,

निरु०— ८३९ अतिमूक्ष्मदहराकाशाव्यक्तजीवप्रवेशने ॥ ६५६ ॥

शक्तिमा ( नणु ) रित्युक्तः पञ्चर्णः सर्वशक्तिदः ।

( ८४० ) बृहत्,

ॐ बृहते नमः ।

भा०—विसोर्णायाव्याख्या विपुलपरमव्योमादि चुलकीकृत्य अति-  
महता महिम्ना—

( बृहत् ).

( १ ) “पृषत् बृहत् महत्” उणा०पा० २ कौ०पृ० ६२२

इत्यादिना बृहेरतिप्रत्ययः शतृवद्भावश्च निपात्यते. यथा,

( २ ) “स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्” पु०तू० १ अ० ।

( ३ ) “महतो महीयान्” ते०उ० ६ प्र० १० अ० । १०

( ४ ) “वर्षियांश्च पृथिव्या” ईत्यादि. ❀

तूलानि लाव्यति शायिना लघिम्ना सर्वत्राव्याहतगत्वरः—

निर्व०—भवता महिम्ना महतो महीयान् वर्हति बृंहति वर्धत इति—  
( बृहत् ).

( १ ) “बृह-बृहि, वृद्धौ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४११ १५

( २ ) “वर्तमाने पृषत्” उणा०पा० २ कौ०पृ० ६२२

बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति अतिः, अगुणः, शतृवद्भावश्च.

निपात्यते बृहेर्नलोश्च. लिङ्गन्मशिष्यमि“त्या”दि. ❀

तूलानि लाव्यति शायिना महिम्ना सर्वत्राप्यव्याहतगत्वर-

तया कश्यतीति वा ततः कशः तनुर्भवतीति—

२०

निरु०—८४० विपुल परमव्योम महिम्ना चुलकीकृतम् ॥ ६५७॥

येन नाम्ना ( बृहत् ) स स्यात् षडण्यश्च बृहत्त्वदः ।

( ८४१ ) कृशः, ( ८४२ ) स्थूलः,

ॐ कृशायः नमः । ॐ स्थूलाय नमः ।

भा०— ( कृशः ) .

५ ( १ ) “ कृश, तनूकरणे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४६०  
इगुपधत्वात् कः. कशिमा चायं लघिमा चेति प्रकरणात्  
गम्यते यथा,

( २ ) “ अप्रगोयो नियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ” ॐ भार० ।  
सर्वमव्यवहितमेकत्र स्थित्वा स्पष्टम् भूमिष्ठस्य च चन्द्रम-  
१० सं परिमार्ष्टुं शक्तिः प्राप्तिः तयातिप्रकृष्टा विशिष्टः— ( स्थूलः ) .

निर्व०— ( कृशः ) .

( १ ) “ कृश, तनूकरणे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४६०  
आद्ये इगुपधलक्षणः कः. अगुणः. द्वितीये मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना  
कर्तरि कः. ततोनुपसर्गात्,

१५ ( २ ) “ कुलक्षीबकृशोष्ठावाः ” ८ । २ । ५५ ॥ कौ० पृ० ५८९  
इति कप्रत्यये तो लोपः. तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्येदोऽ  
भावश्च निपात्यते. अगुणः. कशिमा चायं लघिमेत्यैश्व-  
र्यप्रकरणात् अवसीयते—

एकत्र स्थित्वा सर्वम् अव्यवहितं स्पष्टम् भूमिष्ठस्य च  
२० चन्द्रमसं परिमार्ष्टुम् शक्तिः प्राप्तिः तयातिप्रकृष्ट  
उत्कृष्टस्तिष्ठतीति वा तया परिवृंहितो भवतीति वा—  
( स्थूलः ) .

निरु०— ८४१ सर्वत्राग्याहतगतिलघिम्ना ( कृश ) ईरितः ॥ ६५८ ॥

८४२ स्थित्यैक्याखिल स्पृष्टुं शक्तिर्या महती सदा ।

१५ तया प्रकृष्टा सस्या विशिष्टः ( स्थूल ) उच्यते ॥ ६५९ ॥

( ८४३ ) गुणभृत्,

ॐ गुणभृते नमः ।

भा०—( १ ) “खर्जपिआदिभ्य ऊरोलचाविति ऊलच्” उणा० पा० ४  
कौ० पृ० ६३६ ५

( २ ) “ध्रुवस्तमालाभ्य तिष्ठति” इति. ❀  
स्वसंकल्पेन सर्वं स्वगुणभूतसर्वावस्थं कुर्वन् विभर्तीति—(गुणभृत्).  
इदमस्य प्रकृष्टमीशितृत्वम्.

( १ ) “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” इति. ❀  
अतद्वक्ष्यतया तत्संस्पर्शेऽपि अस्पृष्टतद्गुणः— १०

निर्व०—पूर्वत्र.

( १ ) “डा, गतिनिवृत्तौ ” धा० ङ्वादिः कौ० पृ० ४२४  
षस्सः. तोष्टुः.

( २ ) “खर्जपिआदिभ्य ऊरोलचौ” इति पिआदे—उणा० पा० ४  
कौ० पृ० ६३६ १५

राकृतिगणत्वात् बाहुलकात् पृषोदरादित्वाद्वा, आलोपः.  
बाहुलकात् कित्वमेव वा. यद्वा “स्थूल, परिवृंहणे” चुरादौ  
कथादिः. णिच्. अतो लोपः. ततोऽच् णिलोपः अगुणः. सर्वम्  
गुणं स्वगुणभूतम् तादृशसर्वावस्थं कुर्वन् विभर्तीति—  
( गुणभृत् ). २००

भृजः क्तिपि तुक्. अगुणः.

( १ ) “संकेत-ग्राम-कुण-गुण, चामन्त्रणे” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८९  
चुरादौ कथादिः. अलोपः. तस्य स्थानिवत्भावात्  
न गुणः. ततः पचाद्यच्. णिलोपः. ❀

निरु०—८४३ संकल्पात् स्वगुणीभूतसर्वावस्थमिदं जगत् । २५  
कुर्वन् विभर्ति नित्यं यो ( गुणभृत् ) स स्मृतो बुधैः ॥ ६६० ॥

( ८४३ ) निर्गुणो, ( ८४५ ) महान्, ।

ॐ निर्गुणाय नमः । ॐ महते नमः ।

६ भा०— ( निर्गुणः ).

परमस्वतन्त्रः इदमस्य परमं वशित्वम्

( १ ) “ विश्वस्य मिपतो वशी ” तै० उ० ६ प्र० १ अ० ।

( २ ) “ सत्त्वादयो न सन्तीति यत्र च प्राकृता गुणाः ”

इति च प्राकाम्यमिच्छानभिधातभूमौ उन्मज्जति

१० निमज्जति च यथोदके. ❀

अस्य परमप्रकर्षात्—

( महान् ).

१ निर्ब०—इदमस्य प्रकृष्टं प्रभुत्वापरपर्यायमीशितृत्वम्, अतद्वश्यतया निर्गतः तत्संस्पर्शोऽपि अस्पृष्टः तद्गुणोऽस्येति—

१५ ( निर्गुणः ).

गुणोत्पुक्तः. निर्बुवंः बहुव्रीहिः. निरस्तु रत्वम्.

विशेषः परमस्वातन्त्र्यलक्षणमिदमस्य परमं वशित्वम् प्राकाम्यम्

इच्छानभिधातभूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके तेन च

• परमप्रकृष्टेन महते पूज्यते इति—

२० ( महान् ).

निरु०—८४४ स्थितोऽपि नीरक्षीरवज्जगतो स्पर्शनाद्गुणैः ।

उत्तरम ( निर्गुण ) इति समार्णः पावनत्वदः ॥ ६६१ ॥

८४५. गृह्या सह महानोरं गुन्मजननिमज्जनात् ।

( महानि ) ति च निरूप्याः पठणंस्तु महन्वयः ॥ ६६२ ॥



भा०—(१) “-महतेः पृषत् बृहत्०” उणा०पा०२कौ०पृ०६२२  
इत्यादिना पूर्ववन्निपातनम्. यथा,

( २ ) “ संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ”

( ३ ) “ यद्वदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत् कुर्यादयत्नतः ” ५

इति च्छायानुप्रवेशेन परचित्तवशीकारः अनुध्यानेन  
तच्चित्ताधिष्ठानं सजीवस्य उत्थितजीवस्य वा शरीरस्थानुप्रवेशनम्  
इष्टापूर्ताधिष्ठानम् इति चतुर्विधं यत्र कामावसायित्वमाहुः. ❀  
तादृशवैश्वरूप्यप्रकर्षेण कचिद्धृतः न नियमितः इति—

निर्व०—( १ ) “मह, पूजायाम्” धा० ङ्वादिः कौ०पृ०४११ १०

( २ ) “ वर्तमाने पृषत्बृहत्महत्जगत्शतृवच्च ” उणा०पा०  
२ कौ०पृ०६२२

इति अतिप्रत्ययान्तो निपातितः शतृवत् कार्यभाक् च भवति. तत्  
उगित्वाटुगिदचामिति नुम् भित्त्वात् अन्त्यादचः परः.

( ३ ) “ सान्तमहतस्तंयोगस्य ” ६ । ४ । १०॥कौ०पृ०५७ १५  
इति महतो नस्योपधाया दीर्घः. संयोगान्तलोपः. तस्यासिद्धत्वात्  
नलोपो न. ❀

छायानुप्रवेशेन परचित्तवशीकरणम् अनुध्यानेन  
तच्चित्ताधिष्ठानम् सजीवस्योद्धृतजीवस्य वा शरीर-  
स्थानुप्रवेशनम् इष्टापूर्ताधिष्ठानं चेति चतुर्विधं यत्र १०  
सर्वथा स्वाच्छन्द्यावस्थानलक्षणम् यत्र कामावसायित्वमुच्यते  
तादृशवैश्वरूप्यप्रकर्षेण कचिद्धृतो नियमितो नेति—

( ८४६ ) अधृतः, ( ८४७ ) स्वधृतः,

ॐ अधृताय नमः । ॐ स्वधृताय नमः ।

५ भा०—( अधृतः ).

तत्प्रकर्षश्च सर्वदा स्वाच्छन्दाम् अतो हीति ह स्माहुः

आसिद्धसमाधयो हि वैदिकपुत्राः तत्संकल्पात्

अपुनरावृत्तिपरमपदं प्रापुः. भावावर्तेन पुनराव-

र्तन्ते च चिदचित्स्वरूपविपर्ययसाम-

१० ध्येयं असौ कस्यापि हेतोर्न विपर्यययतीति. ❀

मन्त्रौपधितपस्तमाधिसिद्धात् बद्धैश्वर्यात् भगवदैश्वर्य-

यं व्यावर्तयति—

( स्वधृतः ).

एतदैश्वर्यमस्य न समाध्याद्युपाधिकम् किन्तु स्वभाव-

१५ तो धृतम् इति स्वधृतः. ❀

निर्व०—( अधृतः ).

धृजः कर्मणि क्तः. अनिद्. अगुणः. नञो नलोपः. ❀

अथ मन्त्रौपधितपस्तमाधिसिद्धात् भगवदैश्वर्य-

म् व्यावर्त्यते सोपाधिकतदैश्वर्योक्तोपाधिवैधुर्यात्

२० स्वेन स्वाभाविकेनैश्वर्येण धृत इति वा उक्तहेतुना

स्वेन स्वाभावेन धृतमैश्वर्यम् स्वधृतं तदस्यास्तीति वा—( स्वधृतः )

धृत उक्तः. स्वरतेर्द्वि स्वशब्दश्च. अनुकल्पे स्वधृत-

शब्दात् अर्शमाद्यच्च. मत्वर्थायः.

( १ ) “ यस्येति च ” लोपः. ❀ ६।४।१४८॥कौ०५०५६

२५ निरु०—८४६ यन्नानियाम्यः केनापि ह्य ( धृत ) स्त तू कीर्तितः ।

८४७ स्वभावतो धृतैश्वर्यः ( स्वधृतः ) परिकीर्तितः ॥ ६६३ ॥

( ८४८ ) स्वास्यः,

ॐ स्वास्याय नमः ।

भा०—अथ मुक्तैश्वर्यात्—

( स्वास्यः ).

आस्या आसनम्,

( १ ) “ आतश्चोपसर्गे ” ३ । ३ । १०६ ॥ कौ०पृ०६६०

इति अह् सा शोभना अस्येति मुक्तस्य हि आविर्भूत-

स्वाभाविकैश्वर्यरूपम् आसनं दुष्टम् पूर्वमविद्यातिरोहितत्वात्

( २ ) “ नैवं भगवतस्तदाविर्भावात् ” इति. ❀

अथ नित्यानामैश्वर्यात्—

निर्व०—अथ मुक्तैश्वर्यादेतस्य व्यावृत्तिः कीर्त्यते. प्रागविद्याति-

रोहितानन्तराविर्भूतस्वाभाविकैश्वर्यरूपान्मुक्तासनाद्व्यावर्तमाना

सदाविर्भावात् सुशोभना आस्या आसना स्थितिरस्येति—

( स्वास्यः ).

( १ ) “ आस, उपवेशने ” धा० अदा० कौ०पृ०४३८

( २ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” ३ । १ । १२४ ॥ कौ०पृ०५६२

इति ण्यत्. तयोरेव कृत्येत्यादिना जावेयम् कृत्यः.

ततस्त्रियामतथावादि. सुपूर्वो बहुव्रीहिः. यण्. उपसर्जन-

हस्वः. स्वास्य इति पाठे आह् पूर्वात्तिष्ठते;

( ३ ) “ आतश्चोपसर्गे ” ३ । ३ । १०६ ॥ कौ०पृ०६६०

इति त्रियामह्. आद्योपः. अन्यत् प्राग्वत्. ❀

निरु०—८४८ आसनं शोभनं यस्य स ( स्वास्य ) इति चोच्यते ।

( ८४९ ) प्राग्वंशो,

ॐ प्राग्वंशाय नमः ।

भा०—( प्राग्वंशः ).

५ ( १ ) " यत्र पूर्वे " पु०सू०१ अ० ।

इति श्रुतिः. अनादिमुक्ताः प्राञ्चः तेषां वंशः समुद्रव-

भूमिः नित्यस्वरूपाविर्भावनिबन्धनभूतः

इति सर्वं हि सर्वथा तदिच्छोपाधिकमिति अविवादः. सर्वस्यास्य संग्रहो वैष्णवे,

१० ( २ ) " तदाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ स्वाभाविकं परम् । निरस्तातिशयं यस्य ततस्तोष्यामि किं त्वहम् " इति. ❀

निर्व०—अथ नित्यैश्वर्यादस्य वैलक्षण्यं लक्ष्यते सर्वस्यापि

सर्वथा तदिच्छाधीनतया प्राचां पूर्वपाम् अनाद्यविद्या-

नित्ययुक्तानाम् सूरीणां वंशः तत्स्वरूपाविर्भाव-

१५ निबन्धनभूततया समुद्रवभूमिरिति—( प्राग्वंशः ).

" वन-वन, शब्दे " धा०न्वादिः कौ०पृ०४०१

( १ ) " वन-पण, संभक्तौ " वनु च नोच्यते. धा०न्वादिः कौ० पृ०४०१

( २ ) " दुवम्, उद्गिरणे " वा. धा०न्वादिः कौ०पृ०४१९

२० तत्र वनेर्वमेश्व जनिदाच्युस्रुमदिपमिनि-

भृन्त्य इत्वन् त्वन्क्वन्शस्मिन्शक्स्वडडटाटचः

( ३ ) " अन्येभ्योपि दृश्यन्ते " उणा०पा० ४ कौ०पृ०६३६

उक्ताः प्रत्ययाः. प्रकृत्यन्तरेभ्योपि भवन्ति. अतो वृधातोः

निर्ह०—८४९ अनादिमुक्ताः प्राञ्चो ये तेषामुद्रवभूमिदः ॥६६४॥

२९ ( प्राग्वंश ) इति विख्यातः सत्तार्णो मनुहत्तमः ।

अन्यर्धगः प्रपञ्चः स वंशः प्रागेव नहि पाश्चात्य इति ( प्राग्वंशः )

( ८५० ) वंशवर्धनः, ॥

ॐ वंशवर्धनाय नमः ।

भा०— अथ तद्विलक्षणस्य तत्तत्ताद्रूप्यहेतुत्वात् तत्र—  
( वंशवर्धनः ).

५

निर्व०— शक् अन्यतोपि हि भवति. इति शक् बाहुलकादृशि  
ग्रहणाद्वा.

( ४ ) “ लशकनद्धिते ” १।३।८॥को०पृ० ३२

इति न शस्पेत्संज्ञा नचेडागमः. तत एव,

( ५ ) “ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्पादीनामनुनासिकलोपो १०

झलि कूडिति ” इति. ६।४।३७ ॥ को०पृ० ४३५

( ६ ) “ अनुनासिकस्य किञ्चलोः कूडिति ” इति. ६।४।१५॥

को०पृ ५१५

लोदीर्घौ च न स्तः नश्चापदान्तस्य झलीति यथायथ

नस्य मस्य वानुस्वारः.

१५

( ७ ) “ अश्रु, गतिपूजनयोः ” प्रपूर्वः. धा०यादिः कौ०पृ० ३९०

दीर्घः गत्यर्थोत्रायम्. ऋत्विगादिसूत्रेण विन्.

( ८ ) “ अनिदितां० ” ६।४।२४॥को०पृ० ७६

इति नलोपः. पदान्ते किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्त्वम् कः. तस्य

जश्त्वेन गः. ❀

२०

अथ तद्विलक्षणस्य चास्य तत्तत्ताद्रूप्यहेतुत्वमुच्यते.

तत्र वगम् अनन्नरोक्तम् स्वसन्तानभूतम् नित्यमिद्ध-

वर्गम् वर्धयति इति—

( वंशवर्धनः ).

नि०— ८५० नित्यमिद्धस्य वर्गो यो वग सन्तानलक्षणम् । २५

त वर्धयति यश्चामो ( वंशवर्धन ) उच्यते ॥ ६६५ ॥

श्लो० ॥ ११ ॥ ( ८५१ ) भारभृत्,

ॐ भारभृते नमः ।

भा०— वंशम् अनन्तरोक्तं स्वसन्तानभूतं नित्यवर्गसिद्धवर्गं

५ वर्धयतीति यथा,

( १ ) “ प्रणतोऽस्म्यन्तसन्तानम् ” इति, ❀

मुक्तानां च बन्धनसंसनस्वरूपाविर्भावस्वप्राप्तिभारं  
विभर्तीति—

( भारभृत् ). ❀

१० तत्र प्रमाणयति —

निर्व०—( १ ) “ वृधु, वृद्धौ ” णिच्. गुणः. स्परः. धा० भ्वादिः

कौ० पृ० ४१२

ततोऽल्पुरित्यादि. अनः. णिलोपः. वंश उक्तः. ❀

मुक्तानां च भारं बन्धनसंसनस्वरूपाविर्भावस्व-

१५ प्राप्तिभारम् विभर्ति भरति वेति—

( भारभृत् ).

भृज उभयस्मादपि किपि तुक्. अगुणः. पुनरपि स एव  
धातुरावर्त्यः.

( १ ) “ अकर्तरि च कारक्ये ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

२० इति कर्मणि घञ्. वृद्धिः. स्परत्वम्. ❀

अत्र च प्रमाणसंपन्निमत्ता प्रत्याप्यते उक्तवक्ष्यमाण-

गुणकतया सर्वेष्वपि वेदादिषु शास्त्रेषु कथ्यतेऽस्मायम्

प्रगीत इति—

निरु०— ८५१ मुक्तानां बन्धमोक्षादिभारस्य भरणेऽपि सः ।

२५ ( भारभृत् ) सप्तवर्णः स्यात् कार्यनिर्वाहशक्तिदः ॥ ६६६ ॥

( ८५२ ) कथितो, ( ८५३ ) योगी,

ॐ कथिताय नमः । ॐ योगिने नमः ।

भा०— ( कथितः ).

उक्तवक्ष्यमाणगणवत्तया सर्वशास्त्रेषु यथा.

( १ ) “ वेदेषु स पुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ”

( २ ) “ वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ मध्ये  
तथान्ते च विष्णुः सर्वत्र गीयते ”

( ३ ) “ वचसां वाच्यम् ”

१ जि०७ ।

१०

“इत्यादि. ❀

सर्वमेतत् संभावयति इति—

( योगी ).

निर्व०— ( कथितः ).

( १ ) “ कथ, वाक्यप्रबन्धे ” धा०चुरा० कौ०पृ०४८८ १५  
चुरादिः. अदन्तः. णिच्. अतो लोपः. तस्य स्थानिवद्भावात्,  
नोपधावृद्धिः. ततः कर्मणि कः. इट्.

( २ ) “ निष्ठायां सेटि ” ६ । ४ । ५२ ॥ कौ०पृ०५९२

इति णेल्लोपः. ❀

सर्वम् इदं संभाव्यत इति प्रदर्शयते.

२०

युज्यतेनेन इति योगः अघटितार्थवटनं

महाप्रभावः सोऽतिशयितो नित्ययुक्तश्च अस्यास्ति इति—

( योगी ).

निरु०— ८५२ उक्तशास्त्रेषु ( कथितो ) यस्यसर्वगुणवत्तया ।

योगी अघटितार्थस्य वटनं तेन सर्वथा ॥ ६६७ ॥

२५

८५३ यस्यास्ति नित्यसंबन्धः स ( योगी ) परिकीर्तितः ।

( ८५४ ) योगीशः,

ॐ योगीशाय नमः ।

भा०—युज्यतेनेन इति योगः. अघटितार्थघटनम् महाप्रभावः  
५ सोऽस्यातिशयेन नित्ययोगेन च इति. यथा,

( १ ) “ पश्य मे योगमैश्वरम् ” गी० ११-८ ।

( २ ) “ योगेश्वरः कृष्णः ” गी० १८-७८ ।

( ३ ) “ योगं योगेश्वरात् कृष्णात् ” गी० १८-७५ ।

( ४ ) “ महायोगेश्वरो हरिः ” “ इत्यादि. ❀ गी० ११-९ ।

१० वद्वेष्वपि सहजसमाधिकानां सनकादियोगिनामपि धुर्यः—  
( योगीशः ).

निर्व०—( १ ) “ युजिर्, योगे ” धा०रुधा०कौ०पृ० ४७१

( २ ) “ हलश्च ” ३ । ३ । १२१ ॥ कौ०पृ० ६६३

इति करणे घञ्. गुणः.

१५ ( ३ ) “ चजोः ” ७ । ३ । ५२ ॥ कौ०पृ० ५६०  
इति कृत्पम् गः. ततः अतिशायने नित्ययोगे च मत्वर्थी-  
योऽत इति.

( ४ ) “ यस्येति च ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ०पृ० ५६

इति लोपः. इन्नन्तर्दोषः “ इत्यादि. ❀

२० वद्वेष्वपि योगिनां सहजसमाधिकानां सनकादियोगिनाम्  
ईशः तद्धृतया स्वामी इति—  
( योगीशः ).

ईशः इगुपधात् कः. योगिशब्दश्चोक्तः. नलोपः. दोषः. ❀

निरु०—८५४ ( योगीशः ) मनकादीनां योगिनां पुंस् उच्यते ॥ ६६८ ॥



( ८५५ ) सर्वकामदः, । ( ८५६ ) आश्रमः,

ॐ सर्वकामदाय नमः । ॐ आश्रमाय नमः ।

भा०—( १ ) “ सनन्दनादीन् अपकल्मषान् मुनींश्चकार भूयोऽति-  
पवित्रितं पदम् ” इति. ❀ वि० पु० ।

योगस्खलितेभ्योऽपि अणिमादिकामान् अन्तरायतया ददाति इति—  
( सर्वकामदः ).

यथा,

( १ ) “ प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतोत्तमाः ” गी० ६-४१ । १०  
“ इत्यादि. ❀

ततः निवृत्त्य सुभिक्षपरविद्येषु वैष्णवगेहेषु तेषां विश्रान्तिहेतुः—  
( आश्रमः ).

निर्व०—योगस्खलितेभ्योऽपि सर्वान् कामान् अन्तरायभूतान्  
अणिमादिकामान् ददाति इति—  
( सर्वकामदः ).

ददातिः कः. आल्लोपः, कमेः कर्माणि घञि काम उवतः. अन्यच्च  
तत्रैव स्फुटम्. सर्वशब्दश्च प्रागेवोक्तः. ❀

स हितेभ्यः कामानेव ददाति न त्वन्यान् ते च ततो निवृत्त्य  
सुभिक्षपरविद्येषु श्रीवैष्णवगेहेषु आश्रम्यन्ते विश्रान्तिं  
प्राप्यन्तेऽनेन इति—

( आश्रमः ).

निरु०—८५५ अणिमादीन् सर्वकामान् योगस्खलितयोगिनाम् ।  
अन्तरायतया मुनेर्ददत्स्यात् ( सर्वकामदः ) ॥ ६६९ ॥

८५६ तेषां तु योगकृतानां हेतुर्वैष्णवसद्गुम् ।

सुभिक्षपरविद्येषु विश्रान्ते ( आश्रमः ) स्मृतः ॥ ६७० ॥

( ८५७ ) श्रमणः,

ॐ श्रमणाय नमः ।

भा०—( १ ) “ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभट्टोभिजायते ” श्री  
५ गा० ६-४१ ।

इति. ❀

भोगजन्मभ्याम् अनुपक्षीणसर्वसंस्कारैः तत्र समाधिषेपोऽनायासेन  
श्रम्यते अश्रम्यते इति—

( श्रमणः ).

१० ( १ ) “ युवोरनाकौ ” इत्यनः ७।१।१॥ कौ० पृ० २३३

निर्व०—( १ ) “ श्रमु, तपसि खेदे च ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५९  
आङ्पूर्वः. णिच् वृद्धिः. अमन्तत्वात् मित्वे,

( २ ) “ मितां ह्रस्वः ” ततः, ६।४।९२ ॥ कौ० पृ० ४८२

( ३ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७

१५ इति अनुवृत्तौ,

( ४ ) “ एरच् ” ३।३।५६ ॥ कौ० पृ० ६५३

इति करणे अच्. णिलोपः. ❀

भोगजन्मभ्याम् अप्यनुपक्षीणपूर्वसंस्कारैः तैः तत्र समाधिषेपोऽनायासे-  
न श्रम्यते पारश्रम्यतेऽश्रम्यते विषयभूतेऽस्मिन् अस्मात् अस्मै अनेन  
२० इति वा, तैः तत्र समाधिषेपेण श्रम्यतेऽश्रम्यतेऽयम् इति वा, ते  
अश्रम्यन्ते समाधिषेपाभ्याम् श्राप्यन्तेऽनेन इति वा, श्रमयति तत्र  
तांस्तमभ्यामयति इति वा—

( श्रमणः ).

निरु०—८५७ अक्षीणपूर्वसंस्कारैर्जन्मनानुभवेन च ।

२५ श्रम्यतेऽश्रम्यतेऽनेति ( श्रमणः ) परिकीर्तितः ॥ ६७१ ॥

जा०—( २ ) “ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदौहिकम् ” इति. ❀  
गी० ६-४३ ।

निर्व०—धातुः प्राग्वत्. ततः,

( १ ) “ अधिकरणापादानसंप्रदानकरणकर्मकर्तृषु ” ५

( २ ) “ कृत्यल्युटोः ” ३ । ३ । ११३ ॥ कौ०पृ० ६६२,

इति बाहुलकात् ल्युट्. तत्र च अधिकरणापादानसंप्रदानकर्मसु  
शुद्धात् करणे केवलात् ण्यन्ताच्च कर्तरि तु ण्यन्तादेव चाऽम्. इति  
विवेकः. करणाधिकरणयोः,

( ३ ) “ हलश्च ” ३ । ३ । १२१ ॥ कौ०पृ० ६६३ १०

इति घञ् प्रातः, करणे ण्यन्तात् एरच् तदिदं बाहुलकात् ल्युटाऽ

पोद्यते महान् हि तस्य प्रभावः. कर्तरि ल्युप्रभृतिश्च वा, योरणः.

णिचि वृद्धौ मित्वे मितां ह्रस्वः. णिलोपः. णत्वम् यद्वा,

( ४ ) “ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ” ३ । ४ । ७५ ॥ कौ०पृ० ६४५

इति अन्तरेण संप्रदानापादाने १५

( ५ ) “ तुदादिभ्यो नकौ ” इत्यनः शेषं प्राग्वत्, अपण इति पाठे तु

( ६ ) “ तैस्तैः दास्यविशेषैः श्रप्यते पच्यतेनेन ” इति वा,

( ७ ) “ तं श्रपयति परिपकयति ” इति वा यथायथमर्थः

( ८ ) “ श्रै, पाके ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२४

( ९ ) “ आ, पाके ” धा०अदा० कौ०पृ० ४४३ २०

अदादिः श्रायतेः श्रातेर्वा उत्तयत्रापि णिच्.

( १० ) “ अतिर्हीर्लीरीकूयीक्ष्माभ्यातां पुष्णौ ” ७ । ३ । ३६ ॥

कौ०पृ० ४८२

इति आदन्नलक्षणः पुक्.

( ११ ) “ घटादयो मितः ” इति मित्वम् तत्र हि कौ०पृ० ४१७ २५

( १२ ) “ आ, पाके ” इति पच्यते. तत्र च, धा०अदा० कौ०पृ० ४४३

( ८५८ ) क्षामस्,

ॐ क्षामाय नमः ।

भा०— एवं स्वयोगाभिमुख्यमात्रेण ते योगभ्रष्टा अपि दुर्गं

१ तस्मिन् क्षमन्तेऽस्मात् इति—

( क्षामः ).

घञ्.

( १ ) “नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति” गी० ६-४

इति. ❀

१० निर्व०— ( १३ ) “ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य  
ग्रहणम् ” परि० ।

( १४ ) “ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम् ” परि० ।

इति परिभाषाभ्याम्,

श्रायतेः श्रातेश्चोभयोरपि ग्रहणमित्युक्तम्. ह्रस्वः.

१५ ल्युटि “त्यै” दि. अनः. णिलोपः. णत्वम् प्राग्वत् इतरत्. ❀

इत्थं स्वयोगाभिमुख्यमात्रेण ते योगस्वलिता अपि दुर्गं तस्मिन् क्षम-  
न्तेऽस्मादिति वा ते तथा भवितुं क्षम्यन्ते शक्ताः कियन्तेऽनेनेति वा,  
तान् क्षमयति तत्क्षमान् करोतीति वा—

( क्षामः ).

२० ( १ ) “ क्षमूष, सहने ” धा० ङ्वादिः को० पृ० ३९९

( २ ) “ क्षमू, सहने ” वा. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५९

आद्यो ङ्वादिः. पित्. अपरो दिवादिः. अपित् ततः आद्ये  
कल्पे उभयोपि,

( ३ ) “ अकर्तृति च कारके० ” ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७

२५ इति अपादाने घञ्.

निरु०—८५८ योगाभिमुख्यमात्रेण योगभ्रष्टा अपि स्वयम् ।

यस्मात् क्षमन्ते स ( क्षामो ) भगवन्तरणाय वै ॥ ६७२ ॥

भा०— एवं प्रत्यापन्नसमाधीन् समाधिविपाकद्वारा,  
तमसः पारं नयति इति—

निर्व०— ( ४ ) “ नोदात्त० ” ७।३।३४॥ कौ०पृ०५४१

इत्यादिना न वृद्धिः. द्वितीये क्षमेर्णिच्. वृद्धिः.

५

( ५ ) “ नोदात्त० ” ७।३।३४॥ कौ०पृ०५४१

इति हि णिचि जिति णिति कृति च प्रतिषेधः. अतो मित्वे

ह्रस्वः. ततः करणे,

( ६ ) “ एरच् ” ३।३।५६॥ कौ०पृ०६५३

इति अच्. णिलोपः. तृतीये क्षमेः पचाद्यच् ततः

१०

क्षमशब्दात्,

( ७ ) “ तत्करोति० ” इति णिच्. ३।१।२६॥ कौ०पृ०४९२

( ८ ) “ णाविष्ठवत् ” वार्ति० ६।४।१५५॥ कौ०पृ०३१०

इति ढिलोपः. तस्य स्थानियत्वात् नोपधावृद्धिः. ततः

पुनश्च पचाद्यच् णिलोपः. ततस्सर्वत्र,

१५

( ९ ) “ प्रज्ञादिभ्यश्च ” ५।४।३८॥ कौ०पृ०३५६

इति तस्याकृतिगणत्वात् स्वार्थे अण्. आदिवृद्धिः.

( १० ) “ यस्य० ” इति लोपः. द्वितीयकल्पे ६।४।१४८॥ कौ०

पृ०५६

( ११ ) “ वा चित्तविरागं ” इत्यतः वेति ६।४।९१॥ कौ०पृ०४९७ २.

( १२ ) “ मिता ह्रस्वः ” ६।४।९२॥ कौ०पृ०४८२

इति सूत्रे अनुवर्त्य तस्य व्यवस्थितविभापात्वाश्रयणान्न

ह्रस्व इति वा बोध्यम्. अत्र च, न तत्र प्रज्ञादित्वं कल्प्यम्

विग्रहवाक्येऽपि दीर्घः पाठ्य इति विशेषः. ❀

एवं प्रत्यापन्नसमाधीन् समाधिविपाकद्वारा मौलानि-

२५

रुक्तानुरोधत् सुदु पारं तमसः पारं नयति इति—

( ८५९ ) सुपर्णो,

ॐ सुपर्णाय नमः ।

भा०—( सुपर्णः ).

५ ( १ ) “ स्वपारं भगवान्नयति ”

इति मौलाः.

( २ ) “ अनेकजन्मसंमिद्धस्ततो याति परां गतिम् ” गी०६-४५

इति. ❀

तांश्च प्रबलेहेतुभिः पतितान् अपि वायुनाऽनुपम-

१० गत्त्वेरेण पतगपतिना वाहयति उत्तारयति इति—

निर्व०—( सुपर्णः ).

नयतेर्ङः. टिलोपः.

( १ ) “ पार-तीर, कर्मसमाप्तौ ” धा०चुरा०कौ०पृ०४९०

चुरादिः णिच्. ततः कर्तर्यच्. णिलोपः. ततः पृषोदरादिलक्षणो

१५ दीर्घस्य ह्रस्वः. ह्रस्वस्य लोपश्च. सुपूर्वः.

( २ ) “ सह मुपा ” २ । १ । ४ ॥ कौ०पृ०१२८

इति समासः. असमानपदत्वात्

( ३ ) “ रपाभ्याम्० ” ८ । ४ । १ ॥ कौ०पृ०३९

इति णत्वाभ्याम्,

२० ( ४ ) “ पूर्वपदात्० ” ८ । ४ । ३ ॥ कौ०पृ०१६७

इति णत्वम्. ❀

तांश्च प्रबलेहेतुभिः पतितानपि परमर्पिशापादधश्चरं

परमभागवतं वसुम् गरुत्मता पुनरुपरिचरीकरणात् वायुना

परमगत्त्वेरेण पतगपतिना वाहयति उत्तारयति इति—

२५ निरु०—८५९ अत्यादन्नसमाधीन् यः समाधिः परिपाकतः ।

तपनः पारं नयति ( सुपर्णः ) सच कीर्तितः ॥ ६७३ ॥

( ८६० ) वायुवाहनः, ॥ श्लो० ॥ ९२ ॥ ( ८६१ ) धनुर्धरो,

ॐ वायुवाहनाय नमः । ॐ धनुर्धराय नमः ।

ज्ञा०—( वायुवाहनः ).

यथा परमर्षिशापात् अर्धश्वरं परमभागवतं वसुं गरुत्मता पुनरुपरि-  
चरीचकार. श्रीविष्णुतत्त्वे च,

( १ ) “ अथवा पक्षिराट् तूर्णमागत्य स्वामिनः पदम् । नेष्यति.” ❀

ईदृगुपासकानां कण्टकोद्धरणाय स्वयमेव—

( धनुर्धरः ).

१०

( १ ) “ एतदर्थं हि लोकेस्मिन् क्षत्रियैर्धार्यते धनुः ”

( २ ) “ धार्यते क्षत्रियैश्चापो मार्तण्डो भवेदिति ” ❀

निर्व०—( वायुवाहनः ).

( १ ) “ वह , प्रापणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

णिच् वृद्धिः. ल्युरि”त्यौ”दि. अनः. णिलोपः.

१५

( २ ) “ वा, गतिगन्धनयोः ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( ३ ) “ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशून्य० ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९

इति उण्.

( ४ ) “ आतो युक् चिण् कृतोः ” इति इह णिति कृति धातोर्पुक्. ❀

७।३।३३।। कौ० पृ० ५३९

२०

ईदृगुपासकानाम् कण्टकोद्धरणाय स्वयमेव धनुः कार्मुकम् धरति इति—

( धनुर्धरः ). धृजः ण्वादाचि धर उक्तः.

( १ ) “ धन, धान्ये ” उत्तिप्रकरणे, धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२

निरु०—८६० वायुना मत्वरणैव कर्मणा पतितान् सतः ।

गरुत्मता बाहयति यस्त स्याद् ( वायुवाहनः ) ॥ ६७४ ॥

२५

८६१ उपासकानां भोक्तव्यः प्रत्यूहविनिवृत्तये ।

धनुषो धारको नित्यं स्वयं स स्या ( धनुर्धरः ) ॥ ६७५ ॥

? अनीश्वरम् ।

( ८६२ ) धनुर्वेदो, ( ८६३ ) दण्डो,

ॐ धनुर्वेदाय नमः । ॐ दण्डाय नमः ।

५ भा०— अन्येपि सुरनरेन्द्रादयो धनुरादिकं तत्तच्छास्त्रप्रवर्तके-  
ऽस्मिन्विन्दन्तीति—

( धनुर्वेदः ). ❀

वेदधर्मक्षेमंकरनृपतिमुखेन दण्डनीत्या दुष्टान्  
दाप्यति इति—

१० ( दण्डः ).

( १ ) “ जमन्ताडुः ” ❀ उणा० पा० १ कौ० पृ० ६ १५

निर्व०— ( २ ) “ अतिगृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ” उणा०  
पा० २ कौ० पृ० ६ २४

इति उसिः नित् . सौरुत्वम् . अन्यच्च वक्तव्यम् प्रागुक्तम्

१५ ( ३ ) “ मा नाम आर्तशब्दोऽभूत् ”

इति हि लोकेषु धानुष्कैर्धनुर्धार्यत. ❀

अन्येपि सुरनरेन्द्रादयः धनुरिदमुपलक्षणं धनुरादिकं

तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकेऽस्मिन् विन्दन्ति लभन्ते इति—

( धनुर्वेदः ).

२० ( १ ) “ विड्ल, लाजे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४ ७०

( २ ) “ हलश्च ” इत्यधिकरणे घञ् . गुणः ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६ ६३

धनुरुक्तः . रुत्वं प्राग्वत् . ❀

तथा वेदधर्मक्षेमंकरनरेन्द्रादिमुखेन दण्डनीत्या दुष्टान्

दाप्यति उपरामयतीति— ( दण्डः ).

२५ निरु०— ८६२ सुरेन्द्राद्या धनुश्शास्त्रं यस्माद् विन्दन्ति स श्रुतः ।

( धनुर्वेदो ) ह्यष्टवर्णो धनुर्वेदप्रदायकः ॥ ६ ७६ ॥

८६३ वेदधर्मरिष्टतातिनृपादिमुखतः तत्तान् ।

दण्डनीत्या दापयतीति ( दण्डः ) स्याद्वृत्तवर्णकः ॥ ६ ७७ ॥



( ८६४ ) दमयिता, ( ८६५ ) ऽदमः, ।

ॐ दमयित्रे नमः । ॐ अदमाय नमः ।

भा०—स्वयञ्च रावणादीन् ताच्छील्येन—

५

( दमयिता ). ❀

न चास्यान्यः कश्चिदेवमिति—

( अदमः ). यथा,

( १ ) “ भस्म कुर्याज्जगत्सर्वं मनसैव जनार्दनः । नतु कृत्स्नं  
जगच्छक्तं किञ्चित् कर्तुं जनार्दने ” इति. ❀ भा० उ० ६७—८ । १०

निर्व०—( १ ) “ दमु, उपशमे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५९

शमेर्ण्यन्तात् भावे परजन्तस्य इदं ग्रहणम्. उपशम इति.

( २ ) “ जमन्ताडुः ” इति डः. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६३५

जम् प्रत्याहारः. बाहुलकान्न डस्येत्वम्.

( ३ ) “ नेट् ” इति नेट्. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀ ७।२।८॥ कौ० ११

पृ० ५८१

स्वयं च रावणादीन् ताच्छील्येन दमयतीति—

( दमयिता ).

धातुः पूर्ववत्. ततो णिच्. वृद्धिः. अमन्तत्वात्

मिच्चे “ मितां ह्रस्वः. ” ततः ६ । ४ । ९२॥ कौ० पृ० ४८२ २०

( १ ) “ तृन् ” इति ताच्छीलिकस्तृन्. इट्. ३।२।१ ३५॥ कौ० पृ० ६०१

गुणः. अम्. अनङादि. ❀

कृत्स्नस्यापि परिपन्थिवर्गस्यास्मिन् अकिञ्चित्करतया

नास्ति दमः दमकर्मा अन्यः अन्यञ्चतुर्कदमनं वा अस्येति—

( अदमः ).

२५

निर्ह०—८६४ ताच्छील्यारावणादीनां हर्ता ( दमयिता ) स्वयम् ।

८६५ कश्चिदमयिता नास्ति यस्यात्ता ( वदमः ) स्मृतः ॥ ६७८॥

( ८६६ ) अपराजितः,

ॐ अपराजिताय नमः ।

भा०— एवं सर्वतोमुखे प्रशासने कचित् कदाचित् कुतश्चिदप्रतिहतः—

५ ( अपराजितः ). यथा,

( १ ) “ दाशार्हमपराजितम् ”

( २ ) “ यस्य मन्त्री च गोत्रा च मुह्यच्चैव जनार्दनः । हरिस्त्रैलो-  
क्यनाथस्तन् किञ्च तस्य न निर्जितम् ” भा०३० ।

इति च. ❀

१० निर्व०— प्राग्वदेव धातुः. ततो भावे घञ्.

( १ ) “ नोदात्तोपदेशस्य० ” ७।३।३४॥ कौ०पृ०५४१

इत्यादिना नोपधावृद्धिः. आद्ये ततः,

( २ ) “ तत्करोति० ” इति णिचि चुरा० गणसूत्रम् कौ०पृ०४९०

( ३ ) “ णाविष्ठवत् ” इति टिलोपः. ६।४।१५५॥ कौ०पृ०३१०

१५ उक्तयुक्त्या न वृद्धिः. ततः पचाद्याचि णिलोपः. अनुअल्पे तु

भावे घञ् नातोधिकमिति विवेकः. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः.

नञो नलोपः. नाम्नोस्साहितः अकस्सवर्णे दीर्घः. ❀

एवं सर्वतोमुखे प्रशासने कचित् कदाचित् कुतश्चिदपि

पराजितः प्रतिहतो नेति—

२० ( अपराजितः ).

( १ ) “ जि, जये ” धा० ज्वादिः कौ०पृ०४०५

( २ ) “ जि, अभिगमे च ” धा० ज्वादिः कौ०पृ०४२६

परापूर्वः. ततः कर्मणि कः. अगुणः. अनिट्. नञ्समासः.

नलोपः. ❀

२५ निरु०— ८६६ कचित् कदाचित् कुतश्चिद सर्वतोमुखप्रशासने ।

यस्य प्रतिहतिर्नास्ति स वै स्या ( अपराजितः ) ॥ ६७९ ॥

( ८६७ ) सर्वसहो, ( ८६८ ) नियन्ता,

ॐ सर्वसहाय नमः । ॐ नियन्त्रे नमः ।

भा०—स्वशासनेन सर्वं देवतान्तरमपि मन्दाधिकारिणामाराध्यतया ५  
सहते विभर्तीति—

( सर्वसहः ), ❀

तत्र तत्तद्गुचीन् प्ररोचयन् नियच्छतीति—

( नियन्ता ).

निर्व०—स्वशासनेन सर्वं विश्वमपि देवतान्तरम् सहते मन्दाधिका- १०  
रिणामाराध्यतया विभर्तीति—

( सर्वसहः ),

( १ ) “ यह, मरणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१९

षत्सः, अच्, सर्व उक्तः, नच्

( २ ) “ पुःसर्वयोर्दारिद्र्यहोः ” इति, ३।२।४१॥ कौ० पृ० ५७७ १५

खच्, कर्मणश्शेषत्वेन विवक्षणात् क्षेमंकरा इतिवत्.

असंज्ञात्वाद्वा. तत्र हि सहिग्रहणम् असंज्ञार्थम् नच्,

( ३ ) “ संज्ञायां भृगुवृजिधारिसहितपिदमः ” ३।२।४६॥ कौ० पृ० ५७८

इति शत्रुसहादिवत् खच् तत्र विख्यातग्रहणात् प्रकृते च

गुणरुतत्वात् ततो न मुमित्यलम्. प्रकृतमनुसरामः. २०

छन्दोभावात् छन्दसि वर्णाधिक्यमदोषः. तद्भावश्च दर्शितः. ❀

तत्र तत्तद्गुचीन् प्ररोचयन् नियच्छतीति—

( नियन्ता ).

निरु०—८६७ मन्दाधिकारिणां सर्वमाराध्यत्वेन दैवतम् ।

विभर्ति सहते यस्तु स ( सर्वसह ) ईरितः ॥ ६८० ॥ २५

८६८ दैवतेषु च सर्वेषु तत्तदिच्छां प्ररोचयन् ।

मन्दाधिकारिणो योऽसौ ( नियन्ता ) स्यान्नियच्छति ॥ ६८१ ॥

( ८६९ ) नियमो, ( ८७० ) यमः, ॥

ॐ नियमाय नमः । ॐ यमाय नमः ।

५ भा०—( १ ) “ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ”  
इति. ❀ गो०७—२१ ।

तत्फलं च जात्यायुर्भोगादिकं नियम्यतेऽस्मिन्निति—  
( नियमः ).

( १ ) “ यमस्तमुपनिविषु च ” ३ । ३ । ६३ ॥ कौ०पृ०६५४

१० इत्यप्. यथा,

( २ ) “ लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ”  
इति. ❀ गो०७—२२ ।

तत्तत्फलनियामकान् यमादीनपि यच्छतीति—  
( यमः ). यथा,

१५ निर्व०—( १ ) “ यम, उपरमे ” धा० ऋादिः कौ०पृ०४३०

निपूर्वः. तृच्. अनिट्. अनुस्वारादि. ततोऽनङादि. ❀

तत्फलं च जात्यायुर्भोगादिकं नियम्यते निमित्तभूते  
ऽस्मिन्निति—

( नियमः ).

२० प्राग्वच्चातुः. उपसृष्टः

( १ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ ३।३।१९॥ कौ०पृ०६४७

( २ ) “ यमस्तमुपनिविषु च ” इति अधिकरणे अप्. ❀

३ । ३ । ६३ ॥ कौ०पृ०६५४

तत्तत्फलनियामकान् यमादीनप्यधिष्ठातृतया यच्छतीति—

२५ ( यमः ).

निरु०—८६९ भोगादिकं नियम्यास्मिन् लग्नायन् (नियमः) स्मृतः।

८७० यमादीन् यच्छति ( यम ) तत्तत्फलनियामकान् ॥ ६८२॥

श्लो० ॥ ९३ ॥ ( ८७१ ) सत्त्ववान्,

ॐ सत्त्ववते नमः ।

भा०—(१) “प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः” वि० पु० ३-७-१३।

इति एवं रजस्तमसोर्नियमनम् अथ सत्त्वस्य. ❀

परमप्रकाशलाघवसुखसंपदा मोक्षमूलं सत्त्व

साक्षादधिष्ठयमस्येति—

( सत्त्ववान् ). यथा,

( १ ) “ महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः ” श्वे० उ० ३-१२।

इति ब्रुहिणादिमुखे हि रजस्तमसो श्रीमति वाराहे देवः १०

( २ ) “ सत्त्वेन मुच्यते जन्तुस्तत्त्व नारायणात्मकम् । रजसा

सत्त्वयुक्तेन भवेच्छ्रीमान् यशोऽधिकः ” व० पु० ।

( ३ ) “ तच्च पैतामहं वृत्तं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते । यद्रजस्तमसोऽ

पेतं सोहं नास्त्यत्र संशयः ” व० पु० ।

इति. ❀

१५

निर्व०— प्राग्वदेव धातुः. पचाद्यच् एवं रजस्तमसोर्नियमन-

मुक्तम्. अथ सत्त्वस्यापि तदुच्यते. ❀

परमप्रकाशलाघवसुखसंपदा मोक्षमूलं ब्रुहिणादिमुखेन

रजस्तमोऽधिष्ठानात् साक्षादधिष्ठेयम् सत्त्वम्

अस्यास्तीति—

२०

( सत्त्ववान् ). अस्तेः शतरि न्यरूप्यत हि सच्छब्दः. ततः

( १ ) “ तस्य भावस्त्वतलौ ” इति भावे त्वः ५।१।११९॥

कौ० पृ० ३०९

जश्त्वचर्त्वे. ततः

( २ ) “ तदस्य० ” इति मत्तुप्. ५।२।९४॥ कौ० पृ० ३२५ २५

निरु०—८७१ प्रकाशलाघवसुखसंपदा मोक्षसाधनम् ।

सत्त्वं साक्षादधिष्ठेयं यस्यासौ ( सत्त्ववान् ) श्रुतः ॥ ६८३ ॥

( ८७२ ) सात्त्विकः, ( ८७३ ) सत्यः,

ॐ सात्त्विकाय नमः । ॐ सत्याय नमः ।

५ भा०—धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यरूपफलनियमनेन च सत्त्वमर्हतीति—  
( सात्त्विकः ).

( १ ) “ तदर्हति ” इति. ठक्. ❀ ५ । १।६३॥कौ०पृ०३०१  
सात्त्विकशास्त्रप्रतिपाद्यतया यथार्थवैभवः. ( सत्यः ).

( १ ) “ सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णस्त्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम् । सत्तासते  
१० च गोविन्दस्तस्मात्सत्यस्सतां मतः ” भा०उ०६९—१२—१३ ।  
इति वा—( सत्यः ).

निर्व०—( ३ ) “ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ”

८ । २ । ९ ॥ कौ०पृ०३२५

इति मतोर्मस्य वः. अत्वन्तदीर्घः. ततो नुमि<sup>१</sup>त्यो<sup>२</sup>दि. ❀

१५ धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यरूपफलनियमनेन च सत्त्वमर्हतीति—

( सात्त्विकः ). सत्त्वशब्दः साधितः. ततः

( १ ) “ तदर्हति ” इति, ठगादिद्वादशक-५।१।६३॥कौ०पृ०३०१

. विधानात् इह ठजधिकारमध्यस्थठक्.

( २ ) “ ठत्येकः ” इति इकादेशः. आदेशोऽकार उच्चारणार्थः.

२० ७ । ३ । ५० ॥ कौ०पृ०२२१

( ३ ) “ किति च ” इत्यादिवृद्धिः. ७।२।११८ ॥कौ०पृ०२०४

( ४ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ❀ ६ । ४ । १४८ ॥ कौ०पृ०५६

सात्त्विकशास्त्रप्रतिपाद्यतया सत्यो यथार्थवैभव इति वा,

. वचनात् स्वस्य सत्ये तस्य च स्वस्मिन् प्रतिष्ठिततया

२५ सत्यत्वेन सतां मतत्वाद्वा— ( सत्यः ).

निर्ह०—८७२ विज्ञानैश्वर्यवैराग्यधर्मरूपफलं स्वयम् ।

नियम्यार्हति सत्त्वं यः ( सात्त्विकः ) परिकीर्तितः ॥ ६८४ ॥

८७३ यथार्थवैभवः ( मन्यः ) सर्वशान्तेषु विश्रुतः ।

( ८७४ ) सत्यधर्मपरायणः, । ( ८७५ ) अभिप्रायः,

ॐ सत्यधर्मपरायणाय नमः । ॐ अभिप्रायाय नमः ।

भा०—निरुपाधिस्तात्त्विकचोदनाधिकारिफलक उत्तमधर्मोत्प  
परायणं परमप्रीणनम् इति—

( सत्यधर्मपरायणः ). ❀

सत्यधर्मनिष्ठेन निरुपाधिकोद्देश्यतया अभिप्रेतः

इति—

( अभिप्रायः ). ❀

१०

निर्व०—उक्तो ह्यस्तेः शतरि सच्छब्दः. ततः

( १ ) “ तत्र साधुः ” इति यत्. ❀ ४।४।९८॥कौ० पृ० २८९

तथा सत्यः—निरुपाधिकः. सात्त्विकचोदनाधिकारिफलको  
धर्मः परायणं परमप्रीणनं परमप्रीणनमस्येति—

( सत्यधर्मपरायणः ). -

१९

एतेः अयतेर्वा ल्युटि अयनशब्दः पृथातोः ऋदोरपि  
परशब्दश्च प्रागुक्तः. दीर्घः. णत्वम् धरतेर्मनि धर्म उक्तः.

अस्तेः शत्रन्तात् यति च सत्यशब्दस्समर्थितः. ❀

सत्यधर्मनिष्ठेन स्वच्छेन सद्यो निरुपाधिकोद्देश्यतया अभिप्रेयते  
अभिसन्धीयते इति—

२०

( अभिप्रायः ).

निरु०—८७४ उपाधिकहितस्सर्वमुख्यो धर्मः परायणम् ॥ ६८५ ॥

परमप्रीणनं यस्य ( सत्यधर्मपरायणः ). ।

८७५ स्वच्छेन धर्मनिष्ठेन सत्येन च विशेषतः ॥ ६८६ ॥

निरुपाधिकोद्देश्यत्वादभिहितः प्रेयते च यः ।

२५

( अभिप्रायः ) न विज्ञेयो वस्वर्णो मनुर्नमः ॥ ६८७ ॥

( ८७६ ) प्रियार्हो,

ॐ प्रियार्हाय नमः ।

भा०—एवमैदमर्थ्यज्ञानिनं प्रियमेवार्हति इति—

५ ( प्रियार्हः ) .

एकभक्तिषु हि भगवतः स्वत एव प्रावण्यम् आर्तार्थार्थिजिज्ञासुषु  
औदार्यबलात्करणेन

( १ ) “ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ” गी० ७-१७ ।

( २ ) “ उदारास्तर्ब एवैते ” इति. ॐ गी० ७-१८ ।

१० निर्व०—( १ ) “ इण्, गतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४१ .

आभि प्रइत्युपसर्गममुदायपूर्वः. ततः,

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

इति कर्मणि घञ्. तदनुवृत्तौ,

( ३ ) “ एरच् ” इति वा तत्राच्. आद्ये ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५३

१५ ( ४ ) “ अचः ” ७।२।११५॥ कौ० पृ० ४२

इति वृद्धिः. आय् अन्यत्र गुणः. अम् इति भेदः. उभयत्रापि  
सांहितो दीर्घः. ॐ

एवं प्रियमैदमर्थ्यज्ञानिनम् एकभक्तिमेवार्हतीति—

( प्रियार्हः ) .

२० ( १ ) “ अर्ह, पूजायाम् ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४११

( २ ) “ अर्हः ” ३।२।१२॥ कौ० पृ० ५७२

इति कर्मण्यणोऽपवादोऽच् स्त्रियां निरोपः.

( ३ ) “ प्रोञ्, तर्पणे कान्तौ च ” धा० कयादिः कौ० पृ० ४७४

( ४ ) “ इगुपधत्राप्तीकिरः कः ” ३।१।१३५॥ कौ० पृ० ५६७

२५ इति कः. अगुणः. तयोगपूर्वत्वात् एकाच्चाच्च.

निरु०—८७६ ऐदमर्थ्यज्ञानिनं यः ( प्रियार्हः ) प्रियमर्हति ।



( ८७७ ) ऽहः, ( ८७८ ) प्रियकृत्,

ॐ अर्हाय नमः । ॐ प्रियकृते नमः ।

भा०— अनन्यस्पृहाणां तेषामप्ययमेव योग्य इति—

५

( अहः ).

( १ ) “ आस्थितस्त हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ” गी० ७—१८।

इति. ❀

अन्यपरानपि भजतः तच्छन्दानुवर्तनेन प्रियान् करोति इति—

( प्रियकृत् ).

१०

( १ ) “ निराशीः कर्मसंयुक्तान् सात्त्वतांश्चाप्यकल्पयन् ” इति. ❀

निर्व०—( ५ ) “ एनेकाचः ” इति यणोऽप्राप्तौ, ६।४।८२॥ कौ० पृ० ४५

( ६ ) “ अचिश्रुधातुभ्रुवां श्वोरियडुवडौ ” ६।४।७७॥ कौ० पृ० ४५

इत्येरियडु, दीर्घः. एकभक्तिषु हि भगवतः स्वत एव प्रवणता

आर्तार्थार्थिजिज्ञासुषु तु औदार्यबलात्कारात्. ❀

१५

अनन्यस्पृहाणां तेषामप्ययमेवार्हति प्राप्तुं योग्यो भवतीति—

( अहः ).

धातुः प्राग्वत्. पचाद्यच्. ❀

अन्यपरानपि भजतः प्रियान् छन्दानुवर्तनेन प्रीतिवि—

पयान् करोतीति—

२०

( प्रियकृत् ).

रुजः क्विपि तुक्. अगुणः. प्रिय उक्तः. ❀

निरु०—८७७ अनन्येच्छावतां पुंसां योग्यस्सोऽह इति स्मृतः ॥ ६८८ ॥

८७८ भजतोप्यन्यभक्तान् यः स्वप्रियान् कुरुते सदा ।

छन्दानुवर्तनेनेति ( प्रियकृत् ) सच कथ्यते ॥ ६८९ ॥

२५

( ८७९ ) प्रीतिवर्धनः, ॥ श्लो० ॥ ९४ ॥ ( ८८० ) विहायसगतिः,

ॐ प्रीतिवर्धनाय नमः । ॐ विहायसगतये नमः ।

६ भा०— अथोत्तरोत्तरगुणाविष्कारेण तां प्रीतिं वर्धयति इति—  
( प्रीतिवर्धनः ).

( १ ) “ जगतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तम् ” इति. ॐ  
गो० १०—१ ।

तथा निरुद्धभक्तिपरकोटिभिः विहायसं परमेव गम्यतेऽस्मात् इति—

१० ( विहायसगतिः ). स खल्वाह.

निर्व०— अथोत्तरोत्तरगुणाविष्कारेण तां प्रीतिं वर्धयतीति—  
( प्रीतिवर्धनः ).

बृधेर्न्यन्तात् ल्प्वादौ वर्धन उक्तः. यद्वा,

( १ ) “ वर्ध, छेदनपूरणयोः ” धा०चुरा० कौ०पृ० ४८३

१५ चुरादिः. पूरणकर्मा चायम्. णिच्. अन्यथाप्युक्तम्  
ततो ल्युप्रभृतिः. अनः. णिलोपः.

( २ ) “ प्रीञ्च, तर्पणे कान्तौ च ” धा०क्यादिः कौ०पृ० ४७४

भावे द्विषां किन्. अनिच्. अगुणः. ॐ

अथ निरुद्धभक्तिकोटिभिः विहायसं परमव्योम गम्यते

२० प्राप्यतेऽस्मादिति—

( विहायसगतिः ).

अर्थकथनमात्रमिदम्. पञ्चीसमाप्तोयम्. गमेः—

निरु०— ८७९ गुणाविष्करणान्नित्यमुत्तरोत्तरतोऽधिकम् ।

यस्तु प्रीतिं वर्धयति ( प्रीतिवर्धन ) ईरितः ॥ ६९० ॥

२१ ८८० निरुद्धभक्तियुक्तैर्हि नित्यं यस्मान्नु गम्यते ।

विहायसं परं व्योम ( विहायसगति ) स्तु तः ॥ ६९१ ॥

? पद्मं व्योम ।

श्लो० ९४ ०

( ७४१ ) ना० ८८० विहायसगतिः.

जा०—( १ ) भुक्त्वा च भोगान् विपुलान् त्वमन्ते मत्प्रसादतः ।

ममानुस्मरणं प्राप्य मम लोके निवत्स्यसि ॥ म० गी० ।

इति सूत्रं च

( २ ) “ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्त- ५

च्छेपगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्चाताधिक्या ” इति, ❀

शा० ४-२-१६ ।

निर्व०—(१) “ अकतेरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ ३ । ३ । १९॥

कौ० पृ० ६४७

(२) “ स्त्रियां किन् ” इति अपादाने किन्. अनिट्. ३। ३। १९॥ १०

कौ० पृ० ६५८

( ३ ) “ अनुदानोपदेश० ” ६। ४३७॥ कौ० पृ० ४३५

इत्यादिना अनुनासिकलोपः.

( ४ ) “ ओहाक्, त्यागे ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

( ५ ) “ ओहाइ, गतौ ” वा. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५० ११

विपूर्वः. असुन्प्रकरणे,

( ६ ) “ वसेर्णित् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इत्यतो णिदित्यनुवृत्तौ

( ७ ) “ वहिहाधाज्ज्म्यश्छन्दसि ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इत्यसुन् णित्. उक्तो हि छन्दोभावः. केचित्त्विदमन्यथा २०

व्याचख्युः

( ८ ) “ पचिवचिभ्यां मुट् च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४१

इत्यतस्सुडित्यनुवृत्त्या पुनरसुडिति उदाजहुश्च. वक्षाः

हासाः वासाः इति. तत्तु बाहुलकेनापि सुसमाधम्

स्तोमवाहाः विहायाः विश्वधायाः इत्यादिदर्शनादुचितोक्तै- २५

व वस्तुतः स्थितिः णित्त्वाद्.

( ९ ) “ आतो युक् ” ७ । ३ । ३३॥ कौ० पृ० ५३९

इति णिति कृति युक्. बाहुलकादकारः. पृषोदरादित्वाद्.

( ८८१ ) ज्योतिः,

ॐ ज्योतिषे नमः ।

भा०— तदारोहणनिश्रेण्याः अर्चिरादिगतेः प्रथमं पदमर्चिराह—  
५ ( ज्योतिः ) .

निर्व०— अथवा हाधातोः

( १० ) “ अत्यविचमितमिनमिरमिलमिनमितपिपतिपनि-

पणिमहिभ्योऽसञ्च ” इत्यसञ्च. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०

( ११ ) “ वहियुभ्यां णित् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०

१० इत्यसञ्चो णित्वं च बाहुलकात् अन्यतोपीत्यसञ्च णित्

( १२ ) “ हि, गतौ वृद्धौ च ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

इत्यतो वा हाधातोर्वा विपूर्वात् युक् हिनोतेस्तु

तादृशाद्वृद्ध्यायादेशावित्यलम्. ❀

अथ तदारोहणनिश्रेणिकाऽर्चिरादिगतिः प्रतिपाद्यते उपासनप्रसन्नेन

१५ भगवता उपासकानामतिवाहे गन्तॄणां गमयितृत्वलक्षणेऽतिवहने

नियुक्ततया हि आतिवाहिकाः अर्चिरादयो देवताविशेषाः

बहेरतिपूर्वाद्भावे घञन्तात्

( १ ) “ तत्र नियुक्तः ” ४ । ४ । ६९ ॥ कौ० पृ० २८६

इति ठक्. सर्वमिदं ब्रह्ममीमांसायां स्पष्टम् तत्क्रमगमनिका च तथैव

२० स्फुटतरं द्रष्टव्या तद्वारा च तन्नियोजकस्य भगवतोऽत्राभिधानम्

तत्र प्रथमं पदमर्चिरुच्यते द्योत्यतेऽयमस्मादिति—

( ज्योतिः ) .

निरु०— ८८१ स्वप्तिः माधनत्वाद्यः स्वयं नित्यं विशेषतः ।

अर्चिरादिगते ( ज्योतिः ) प्रथमं पदं कथ्यते ॥ ६९२ ॥

( ८८२ ) सुरुचिः,

ॐ सुरुचये नमः ।

जा०—द्युत्येतेऽस्मादिति द्युतेरित्सन् जादेशश्च यथा,

( १ ) “ तेर्चिषमभिसंभवन्ति ” छा०५-१०-१ ।

इति उपासनप्रसङ्गेन भगवता उपासकातिवहने नियु-

क्त्वेनातिवाहिका ह्यर्चिरादयः .

( २ ) “ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ” शा०४-३-१ ।

( ३ ) “ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ” शा०४-३-४ ।

इत्यादौ चिन्तिताः . ❀

सूर्योदयाद्गोचर इति रुचिरहः साऽस्य शोभनेति—

( सुरुचिः ).

( १ ) “ इगुपधात् कित् ” इति इन् कित्, उणा०पा०४कौ०पृ०६३७

( २ ) “ अर्चिपोऽहः ” इति. ❀ छा०५-१०-१ ।

निर्व०—द्युतेर्दीप्तिकर्मणो बाहुलकात्,

( २ ) “ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ” ३।४।७५ ॥ कौ०पृ०६४५

इति बाधित्वा अपादान इह इत्सनि आदिर्जकारे गुणे च

ज्योतिरूपे करणे वायं घ्युत्पाद्यः हत्वम् अवसाने तु

विसर्गः. आविशलिङ्गनेयमि<sup>२</sup>त्यादि. ❀

अथाहः सुशोभना रुचिः सूर्योदयाद्गोचरमानमहरस्येति—

( सुरुचिः ).

( १ ) “ रुच, दीप्तौ ” इन्प्रकरणे, धा०त्वादिः कौ०पृ०४११

( २ ) “ इगुपधात् कित् ” उणा०पा०४कौ०पृ०६३७

निरु०—८८२ अहः शुभं यस्य स वै ( सुरुचिः ) परिकीर्तितः ।

( ८८३ ) हुतभुग्विभुः ।

ॐ हुतभुग्विभवे नमः ।

भा०— अमृतपरिणामं हुतं भुञ्जानः सोमः यस्मिन्

५ शुक्लपक्षद्वारा विभुः पूर्णो भवति सः—

( हुतभुग्विभुः ).

( १ ) “ अन्न आपूर्यमाणः पक्षः ” इति. ॐ छा०५-१०-१।

निर्व०—इति कर्तरि इन् किच्. ततो न गुणः. सुपूर्वा बहुव्रीहिः.  
नाम्नोः सांहितो विसर्जनीयस्य सः. ॐ

१० अथापूर्यमाणपक्षः प्रकरणात् हुतभुक् अमृत-  
परिणामं हुतं भुञ्जानस्सोमः विभुः व्यापी शुक्लप-  
क्षद्वारा पूर्णोऽस्मिन्निति—

( हुतभुग्विभुः ).

एकनाम. भवतेविपूर्वाद्धौ. विभुरुक्तः. अभ्यच्च

१५ प्रागेव प्रव्यक्तम्.

( १ ) “ भुज, पालनाभ्यवहारयोः ” धा० रुधा० कौ०पृ०४७१

इहाभ्यवहारक्रियोयम् किप्. अगुणः. कुत्वम् गः. वा चत्वंम्.

( २ ) “ हु, दानादानयोः ” धा० जुहो०कौ०पृ०४४९

कर्मणि क्तः. अगुणः. बहुव्रीहिः. आवसानिकस्य चत्वंम्.

२० सांहितिकं जश्त्वम्. ॐ

अथ पटुदङ्मासाः उत्थानकालतया रूपते शब्दते

उदगयनद्वारा प्रशस्यत इति—

निरु०—८८३ भुधापरीणामहुतं भुञ्जानश्चन्द्रमास्तथा ॥ ६९३ ॥  
विभुः पूर्णो भवेद्यस्मिन् स वै स्याद् ( हुतभुग्विभुः ) ।

( ८८४ ) रविः, ( ८८५ ) विरोचनः,

ॐ स्वये नमः । ॐ विरोचनाय नमः ।

भा०—उत्थानकालतया उदगयनद्वारा ख्यते प्रशस्यते इति—

५

( रविः ).

( १ ) “ आपूर्यमाणपक्षात् यान् पटुदञ्चेति मासान् ” छा०५—

१०—१ ।

इति. ❀

द्वाभ्यामयनगतिभ्यां संवत्सरः रथेनादित्यं विरोच-

१०

यतीति—

( विरोचनः ).

( १ ) “ मासेभ्यस्संवत्सरम् ” छा०५—१०—२ ।

( २ ) “ संवत्सरोऽसावादित्यः ” तै०६ न्यासविद्या. ❀

निर्व०—( रविः ).

१५

( १ ) “ रु, शब्दे ” धा०अदा०कौ०पृ०४३९

( २ ) “ अच इः ” उणा०पा०४कौ०पृ०६३८

इति कर्मणि इः, गुणः, अव्. ❀

अथ संवत्सरः द्वाभ्यामयनगतिभ्यां संवत्सरो रथेन

आदित्यं विरोचयति विद्योतयतीति—

२०

( विरोचनः ).

( १ ) “ रुच, दीप्तौ ” विपूर्वः. धा०न्वादिः कौ०पृ०४११

णिच्. गुणः. ल्युप्तिर्ल्यप्तिर्दि. अनः. णिलोपः. ❀

निर्ह०—८८४ यश्चोत्तरायणद्वारा ख्यतेऽत्र प्रकाश्यते ॥ ६९४ ॥

स वै ( रविः ) समाख्यातः प्राशस्त्यफलदो मनुः ।

२५

८८५ अयनद्वयगत्याकं यो विरोचयति स्वयम् ॥ ६९५ ॥

( विरोचन ) इति ख्यातः प्रकाशफलदो मनुः ।

( ८८६ ) सूर्यः,

ॐ सूर्याय नमः ।

भा०—वायुस्तदा सरत्यस्मादिति—

( सूर्यः ).

( १ ) “ राजसूयसूर्य० ” ३ । १ । ११४ ॥ कौ० पृ० ५६९

इत्यादिना निपातितः. बहुलवचनादस्येति कृतः प्राप्तमर्थं

व्यभिचरन्ति इति कृतप्रत्ययानां सर्वत्रेष्टार्थत्वं द्रष्टव्यम्.

( २ ) “ स वायुलोकम् ” कौपी० १—३ ।

१० इति. ❀

निर्व०—अथ वायुः सदा वायुस्तरति पवतेस्मादिति एतं सुवति  
प्रेरयति वा—

( सूर्यः ). आद्ये,

( १ ) “ सू, गतौ ” अन्धत्र. धा०वादिः कौ० पृ० ४२५

१५ ( २ ) “ पू, प्रेरणे ” तुदादिः. धा०तुदा० कौ० पृ० ४६८

पस्तः. उभयत्रापि. क्यप् प्रकरणे,

( ३ ) “ राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुप्यरुष्टपच्याव्यश्याः ”

३ । १ । ११४ ॥ कौ० पृ० ५६९

इति क्यवन्तो निपातः. तत्र

२० ( ४ ) “ तपोरेव० ” ३ । ४ । ७० ॥ कौ० पृ० ५५५

इति व्यभित्तिः सस्तेस्पादये. क्यप् कृत उत्पत्ति. सुयतेस्तु

कर्तरि क्यप्. तस्य रुट् च निपात्यते. यद्वा प्रत्यय-

मुत्वं रुट् वा निपात्य

( ५ ) “ कृत्यत्पुटः० ” ३ । ३ । ११३ ॥ कौ० पृ० ६६२

२५ इति बाहुलकात् कृत्यस्यास्य उभयप्रोक्तार्थवत्त्वोपपत्तिः.

पूर्वत्र स्वरत्यम्.

निरु०—८८६ वायुस्तरति यस्माद्धि तस्मात् (सूर्यः) पवतस्तरः ॥ ६९६ ॥



{ ८८७ } सविता,  
{ ९६९ }

ॐ सवित्रे नमः ।

भा०— सूर्यद्वारा वृष्टिसस्यादिकं सूते इति—

( सविता ).

( १ ) “ संवत्सरादादित्यम् ” छा० ५-१०-२।

( २ ) “ वायुमद्वादविशेषविशेषाभ्याम् ” इति, शा० ४-३-२।

न्याय्यं व्यवधानम्. ❀

रविरश्मिसंक्रान्त्यादिमुखेन चन्द्रविद्युद्गुणान् लोचयतीति—

निर्व०— ( ६ ) “ हलि च ” ८ । २ । ७७ ॥ कौ० पृ० ६३ १०

इति दीर्घः. उभयत्रापि अगुणः. प्रतिषेधात् यथा—

यथं प्रवृत्तेः. ❀

अथादित्यः सूर्यद्वारा सस्यादिकं सूते प्रभूते

इति—

( सविता ).

( १ ) “ पूङ्, प्राणिगर्भविमोचने ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३८

आदादिकः तुच्.

( २ ) “ स्वरतिसूतिसूयतिभृजूदितो वा ” ७। २। ४४ ॥ कौ० पृ० ३८५

इति पाक्षिक इट्. गुणः. अत्र. अनङादि. ❀

अथ चन्द्रमाः अमानवापरनामाविद्युद्गुणश्च रविणा

नूर्येण तदुपलक्ष्य तद्रश्मिसंक्रान्त्यादिमुखेन चन्द्र-

विद्युद्गुणान् लोचयति दर्शयतीति—

निरु०— ८८७ वृष्टिसस्यादिकं सूते ( सविने ) नि स्वर्मुखात् ।

(८८८)रविलोचनः,॥श्लो०॥९५॥(८८९)अनन्तहुतभुग्भोक्ता

ॐ रविलोचनाय नमः । ॐ अनन्तहुतभुग्भोक्ते नमः ।

५ ना०— ( रविलोचनः ).

( १ ) “ आदित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम् ” छा०५-१०-२।

( ३ ) “ स वरुणलोकम् ” इति, ॐ कौपी० १-३ ।

सप्ततन्तुषु हुतं भुङ्क्ते इति इन्द्रो हुतभुक् प्रजाः भुनक्ति  
पालयतीति प्रजापतिः भोक्ता तौ महान्तावस्येति—

१० ( अनन्तहुतभुग्भोक्ता ).

( १ ) “ स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम् ” ॐ कौपी० १-३।

निर्व०— ( रविलोचनः ).

( १ ) “ लोचु, दर्शने ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८९

णिच्. ल्युटिर्ल्यौ दि. अनः. णिलोपः. रौतेरिप्रत्यये रविरुक्तः. ॐ

१५ अथेन्द्रः प्रजापतिश्च. अनन्तौ अनवधिकमाहात्म्यतया

महान्तौ हुतभुग्भोक्तारौ प्रकरणात् सप्ततन्तुषु हुतं

भुङ्क्ते इति हुतभुक् इन्द्रः सच भुनक्ति प्रजाः पालयतीति

भोक्ता प्रजापतिः सच इति द्वन्द्वः तावस्येति—

( अनन्तहुतभुग्भोक्ता ). एकं नाम.

२० ( १ ) “ भुज, पालनान्यवहारयोः ” धा०रुधा०कौ०पृ० ४७१

पालनकर्महायम्. तृच्. गुणः. अनिट्. कुत्वं गः.

तस्य चत्वं कः.

निरु०—८८८सूर्यस्य रश्मिसवन्धाद् विद्युद्वरुणचन्द्रकान् ॥ ६९७॥

निरन्तर लोचयति ( रविलोचन ) इरिति ।

२५ ८८९ मरुत्वान् हुतभुग्भोक्ता भुनक्तीति प्रजा विधिः ॥ ६९८ ॥

सौ ( अनन्तहुतभुग्भोक्ता ) महान्तौ यस्य तौ सदा ।

१ रविलोचनः ।

निर्व०— पुनश्चायं धातुरावर्त्यः अन्यवहणाक्रियश्चेहायम्.

क्रिप्. अगुणः. कुत्वम् गः. वा चत्वम् संहितायाम्

( २ ) “ झलां जशः ” ८।२।३९॥ कौ०पृ० १४

इति जश्त्वम्. जुहोतिः के हुत उक्तः. अनिद्.

( ३ ) “ अम, गत्यादिषु ” ततः धा० ङ्वादिः कौ०पृ० ४०१

( ४ ) “ हसिमृशिण्वामिदमि० ” उणा०पा० ३ कौ०पृ० ६२८

इत्यादिना तन्.

( ५ ) “ तितुत्र० ” इति इद्. ७।२।९॥ कौ०पृ० ६०८

प्रतिषेधे अनुस्वारादौ च अन्तश्चोप्यवादि. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः १०

नलोपः. नुद्. ततो बहुव्रीहिद्वन्द्वगर्गः पुनर्बहुव्रीहिः अत्र,

( ६ ) “ ननुतश्च ” ५।४।१५३॥ कौ०पृ० १६१

इति न कप्. यतस्समासान्तो विधिरनित्यः तद्वीजं च

( ७ ) “ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ” ६।२।१९३॥ कौ०पृ० ७७१

इत्यन्तोदात्तार्थोऽश्वादिषु राजन्शब्दपाठः.

( ८ ) “ द्वित्रिभ्यां णङ्गन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ” ६।२।१९७॥ कौ०पृ० ७७१

इति मूर्ध्नोऽङ्कतसमासान्तस्य निर्दिष्टस्य पाक्षिकत-

त्स्वरविधानं च ईत्थं<sup>३</sup>दि. तत्र हि पूर्वत्र नित्यत्वे,

( ९ ) “ राजाहस्सस्त्रिभ्यश्च ” ५।४।११॥ कौ०पृ० १५२

इति राजन्शब्दात् टचि,

( १० ) “ चितः ” ६।१।१६३॥ कौ०पृ० ७३३

इत्येव सं स्वरस्तिद्धः. ततः तदभावेऽपि स्वराय तद्ग्रहणमिति

वक्तव्यम्. तथा च तस्यानित्यत्वमिति उत्तरत्रापि.

( ११ ) “ द्वित्रिभ्यां णमूर्धः ” ५।४।११५॥ कौ०पृ० १६६

{ ८९० }  
{ ४६१ } सुखदो,

ॐ सुखदाय नमः ।

भा० - अमानवमुखेन स्पृष्ट्वा सवासनं संसारमुत्सार्य स्वाप्ति-  
५ सुखं ददातीति—

( सुखदः ).

( १ ) “ तत्पुरुषोऽमानवस्त एनान् ब्रह्म गमयति ” छा० ५-१०-३।  
इति. ❀

निर्व० - इति समाप्तान्तमरुत्त्वैव तस्य तत्स्वरविधानात् तस्या-  
१० प्यनित्यत्वमिति ज्ञापकं चेदं सामान्यापेक्षम् अत उक्ता यु-  
क्तिमती वाचो युक्तिः अनङ्गादि, अनन्तो हुतभुक् भोक्तेति  
व्यस्तपाठे तु हुतभुक् भोक्ता इति कर्मधारयः सविशेषणमेकं  
नाम तत्र न क्विपः प्रसक्तिरि'त्यादि. अन्यत् प्राग्दत्त. संहिता-  
कार्यम्. पूर्व एव तु, मुख्यः पाठः. ❀

१५ एवं द्वादशापि तन्नियोज्याः, आतिवाहिका उक्ताः.

एनानमानवमुखेन स्पृष्ट्वा सवासनं संसारमुत्सार्य

अमीषां सुखं स्वप्राप्तिसुखं ददातीति—

( सुखदः ). ददातेः,

( १ ) “ आतोनुपसर्ग० ” इति कः. आलोपः ३।२।३। कौ० पृ० ५७०

२० ( २ ) “ खनु, अवदारणे ” सुपूर्वः पा० ज्वादिः कौ० पृ० ४२१

( ३ ) “ अन्येप्त्व० ” इति डः टिलोपः. ❀ ३।२।१०१। कौ० पृ० ५८५

निरु० - ८९० अमानवकरस्पर्शाद्विधमुत्सार्य सत्त्वरम् ॥ ६९९॥

स्वप्राप्तिलक्षणमुखं ददाति ( सुखद ) अ सः ।

( ८९१ ) नैकदो,

ॐ नैकदाय नमः ।

भा०—एकं ददातीति एकदाः तद्विरुद्धा नैकदाः असंख्येयमालाञ्जन-  
वासः प्रभृतिब्रह्मालंकारदायिन्यो मुक्ताभ्युत्थानविदो ५  
दिव्याप्सरसोऽस्येति—

( नैकदः ).

( १ ) “ तं पञ्च शतान्यप्सरस उपधावन्ति शतं मालाहस्ताशत-  
मञ्जनहस्ताः ” इत्यंदि. कौ० १—४ ।

कौपीतकिनस्तमामनन्ति.

१०

( २ ) “ तं ब्रह्मालंकारेणालंकुर्वन्ति ” इत्यंदि. च ॐ कौ० १—४ ।

निर्व०—तथा तेषां नैकान्यनेकानि मालाञ्जन वासः प्रभृतीनि  
ब्रह्मालंकरणानि ददातीति नैकदाः वासोलंकरणहस्ताः  
तथा नैका बह्व्यो जायन्ते प्रादुर्भवन्तीति नैऋजाः वा  
मुक्ताभ्युत्थानकोविदाः पञ्चशतसंख्याकाः दिव्याप्सरसः  
ताः अस्य सन्ति इति—

१५

( नैकदः ).

नैऋजो वा—एकत्र प्रादुर्भवन्तीति कः. आलोपः. अन्यत्र,

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” ३ । २ । १०१ ॥ कौ० पृ० ५८५ २०

इति डः. टिलोपः. इणः कनि एक उक्तः. नञो नराब्दस्य वा  
समासः. नञो नलोपाभावोपि. इति चोपपादितम्. वृद्धिः.

निरु०—८९१ ब्रह्मालंकारदायिन्यो मुक्तेभ्यश्च परे पदे ॥ ७०० ॥  
दिव्याभ्याप्सरसो यस्य ( नैकद ) स्त च कथ्यते ।

{ ८९० }  
{ ४६१ } सुखदो,

ॐ सुखदाय नमः ।

भा० - अमानवमुखेन स्पृष्ट्वा सवासनं संसारमुत्सार्य स्वाति-  
५ सुखं ददातीति—

( सुखदः ).

( १ ) “ तत्पुरुषोऽमानवस्त एनान् ब्रह्म गमयति ” छा० ५-१०-३।  
इति. ❀

निर्व०—इति समासान्तमकृत्वैव तस्य तत्स्वरविधानात् तस्या-  
१० प्यनित्यत्वमिति ज्ञापकं चेदं सामान्यापेक्षम् अत उक्ता यु-  
क्तिमती वाचो युक्तिः अनङ्गादि, अनन्तो हुतभुक् भोक्तेति  
व्यस्तपाठे तु हुतभुक् भोक्ता इति कर्मधारयः सविशेषणमेकं  
नाम तत्र न क्रियः प्रसक्तिरिति “ त्र्यां ” दि. अन्यत् प्राग्दत्. संहिता-  
कार्यम्. पूर्व एव तु, मुख्यः पाठः. ❀

१५ एवं द्वादशापि तन्नियोज्याः, आतिवाहिका उक्ताः.

एनानमानवमुखेन स्पृष्ट्वा सवासनं संसारमुत्सार्य

अमीषां सुखं स्वप्राप्तिसुखं ददातीति—

( सुखदः ). ददाते,

( १ ) “ आतोनुपसर्ग० ” इति कः. आद्योपः ३।२।३। कौ० पृ० ५७०

२० ( २ ) “ खनु, अवदारणे ” सुपूर्वः धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ४२१

( ३ ) “ अन्येष्व० ” इति डः टिलोपः. ❀ ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

निरु०—८९० अमानवकरस्पर्शाद्ववमुत्सार्य सत्त्वरम् ॥ ६९९॥

स्वप्राप्तिलक्षणसुखं ददाति ( सुखद ) अ सः ।

( ८९१ ) नैकदो,

ॐ नैकदाय नमः ।

भा०—एकं ददातीति एकदाः तद्विरुद्धा नैकदाः असंख्येयमालाञ्जन-  
वासः प्रभृतिब्रह्मालंकारदायिन्यो मुक्तान्मुत्थानविदो ५  
दिव्याप्सरसोऽस्येति—

( नैकदः ).

( १ ) “ तं पञ्च शतान्यप्सरस उपधावन्ति शतं मालाहस्ताशत-  
मञ्जनहस्ताः ” इत्यादि. कौ० १-४ ।

कौपीतकिनस्समामनन्ति.

१०

( २ ) “ तं ब्रह्मालंकारेणालंकुर्वन्ति ” इत्यादि. च ❀ कौ० १-४ ।

निर्व०—तथा तेषां नैकान्यनेकानि मालाञ्जनवासः प्रभृतीनि  
ब्रह्मालंकरणानि ददातीति नैकदाः वासोलंकरणहस्ताः  
तथा नैका बह्व्यो जायन्ते प्रादुर्भवन्तीति नैऋजाः वा  
मुक्तान्मुत्थानकोविदाः पञ्चशतसंख्याकाः दिव्याप्सरसः १५  
ताः अस्य सन्ति इति—

( नैकदः ).

नैकजो वा—एकत्र प्राग्वद्दत्तेः कः. आद्योपः. अन्यत्र,

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” ३ । २ । १०१ ॥ कौ० पृ० ५८५ २०

इति ङः. टिलोपः. इणः कनि एक उक्तः. नजो नशब्दस्य वा  
समासः. नजो नलोपान्नावोपि. इति चोपपादितम्. बुद्धिः.

निरु०—८९१ ब्रह्मालंकारदायिन्यो मुक्तेभ्यश्च परे पदे ॥ ७०० ॥

दिव्याश्वाप्सरसो यस्य ( नैकद ) स्त च कथ्यते ।

( ८९२ ) अग्रजः, ।

ॐ अग्रजाय नमः ।

भा०—एवं प्राप्तवतां मुक्तानामग्रे सह सर्वैश्वर्यश्रिया

५ यथापर्यङ्कविद्यं परमभोग्या जायत इति—  
( अग्रजः ).

( १ ) “ स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कम् ” इतिप्रभृति, कौ० १-५।

( २ ) “ उपश्वोरुपवृंहणं तस्मिन् ब्रह्मास्ते तमित्यं वित्पादेनै-  
वाग्र आरोहति तं ब्रह्माह कोसीति ” कौ० १-५।

१० इतिप्रभृति च.

( ३ ) “ सा या ब्रह्मणि चितिर्या व्यष्टिः तां चितं जयति तां  
व्यष्टिं व्यश्नुते ” इति. इत्येवमन्ता हि पर्यङ्कविद्या. ❀ कौ० १-६।निर्व०—अनुकल्पेतटाबादौ स्त्रियाः पुंवच्च. ततः स्त्रियामतष्ठाप्  
दीर्घ इत्यादि. ततो नैकदाशब्दान्नैकजाशब्दाच्च

१५ मत्वर्थीयोऽर्श आद्यच्.

( ३ ) “ यस्य० ” इत्यालोपः. ❀ द। ४। १४८॥ कौ० पृ० ५६  
एवं प्राप्तानां मुक्तानामग्रे सह सर्वैश्वर्यश्रिया यथा-  
पर्यङ्कविद्यं परमभोग्यो जायते प्रादुर्भवति  
इति—

२० ( अग्रजः ).

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ सप्तम्यां जनेर्ढः ” ३। २। ९७ ॥ कौ० पृ० ५८५  
इति ङः. ढिलोपः. अङ्गेर्गत्यर्थात्

निरु०—८९२ स्वस्याग्रे प्राप्तमुक्तानां सर्वैश्वर्यश्रिया सह-॥ ७०१ ॥

२५ यथापर्यङ्कविद्यं च करुणाविष्टचेतसा ।

तद्भोग्यो जायते यश्च सो ( अग्रजः ) परिकीर्तितः ॥ ७०२ ॥

? सर्वैश्वर्या ।



{ ८९३ } अनिर्विण्णः,  
{ ४३७ }

ॐ अनिर्विण्णाय नमः ।

भा०—एवमाश्रितं महता प्रणिधानेन संसारगर्तादुच्चार्य आत्मानं  
प्राप्य च तमशोच्यं पश्यन्—

( अनिर्विण्णः ).

( १ ) “कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह” रा०सु० ८५।  
इतिवत्. ❀

निर्व०—( ३ ) “ ऋज्रेन्द्राय० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०  
इत्यादिना रकि इदित्वाञ्जुमो निपातनालोपे

( ४ ) “ नेट्० ” ७ । २ । ८ ॥ कौ० पृ० ५८३

इतीट्प्रतिषेधे च अयशब्द उक्तः. ❀

एवमाश्रितं महता प्रणिधानेन संसारगर्तादुच्चार्य आत्मानं  
प्राप्य च तमशोच्यं पश्यन् कृतकृत्यतया निर्विण्णो  
निर्वेदवान्नेति—

( अनिर्विण्णः ).

( १ ) “ विद, सत्तायाम् ” दिवादिः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६

( २ ) “ विद, विचारणे ” वा. धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

रुधादिः. निर्वृत्तिः. निसस्तु सौरुत्वम्. ततः कर्तारि कः.

अनिट्. अगुणः.

( ३ ) “ रदाभ्यां निष्ठातः० ” ८ । २ । ४२ ॥ कौ० पृ० ५८६

इत्यादिना निष्ठातस्य नः. पूर्वस्य च दस्य नः.

निरु०—८९३ महता प्रणिधानेन ह्युच्चार्य भवगर्ततः ।

प्राप्य च तमात्मानं कृतकृत्यश्च विज्वरः ॥ ७०३ ॥

पश्यन्नशोच्यमेतं यो ( ह्यनिर्विण्णः ) स ईरितः ।

( ८९४ ) सदामर्षी,

ॐ सदामर्षिणे नमः ।

भा०—ततः प्रभृति सर्वकालं तेन कृतप्रतिकृतं मर्षितुं  
५ निर्वोदुं शीलमस्येति—

( सदामर्षी ).

( १ ) “ सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ”  
“ इत्यादि. ❀ तै० १—२ ।

( २ ) “ अनुत्तमेपूतमेपु लोकेषु ” छा० १—२ ।

१० निर्व०—( ४ ) “ कृत्यचः ” ८।४।२९ ॥ कौ० पृ० ५५६

इत्यचः परत्वाभावात् णत्वाप्राप्तौ,

( ५ ) “ निर्विण्णस्योऽसंख्यानम् ” ८।४।२९ ॥ कौ० पृ० ५५६  
इति परस्य णत्वम् पूर्वस्य णत्वेन णः. नञ्समासः.

नलोपः. ❀

१५ ततः प्रभृति सर्वदा सर्वकालं मर्षितुं सोदुं तेन सह  
कृतप्रतिकृतं निर्वोदुं शीलमस्य इति—

( सदामर्षी ).

( १ ) “ मृप, निनिक्षायाम् ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५  
अर्थादत्र निर्वहणक्रियोऽयम्.

२० ( २ ) “ सुप्यजातौ ” ३।२।७८ ॥ कौ० पृ० ५८२  
इत्यादिना ताच्छील्यं णिनिः. गुणो रपरः. तदन्तपाठे तु  
ताच्छील्यवर्जमुक्त एवार्थः. कापवादः. कर्तरि पचाद्यच्.  
अन्यत् प्राग्वत्. निष्पादितात् सर्वशब्दात्,

निरु०—८९४ सर्वकालं तत्प्रभृति कृतप्रतिकृतं च मः ॥ ७०४ ॥

२. मर्षितुं शीलमस्येति ( सदामर्षी ) नि कीर्तितः ।

## ( ८९५ ) लोकाधिष्ठानम्,

ॐ लोकाधिष्ठानाय नमः ।

भा०— इति श्रुतानां मुक्तभोग्यानां नित्याश्रयः—

( लोकाधिष्ठानम् ) . ❀

तत्र च—

निर्व०—( ३ ) “ सर्वैकान्य० ” ५।३।१५॥ कौ०पृ० ३३६  
इत्यादिना दाप्रत्यये,

( ४ ) “ सर्वस्य सः० ” ५।३।६॥ कौ०पृ० ३३४

इति सादेशे च सदाशब्द उक्तः, इन्नन्तदीर्घादि. ❀

मुक्तभोग्यानामत्युत्तमानां श्रुतानाम् लोकानाम् अधि-  
ष्ठानं नित्याश्रयः इति—

( लोकाधिष्ठानम् ).

( १ ) “ ठा, गतिनिवृत्तौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४०४

अधिपूर्वः, परसः, तोष्टुः, अधिरणे ल्युट्, अनः दीर्घः.

( २ ) “ आदेशप्रत्यययोः ” इत्यस्य-८।३।५९॥ कौ०पृ० ३४

( ३ ) “ सात्० ” इति निषेधे प्राप्ते ८।३।१११॥ कौ०पृ० ३५८

( ४ ) “ उपसर्गात् सुनोति० ” ८।३।६५॥ कौ०पृ० ३८४

इत्यादिना पः, टुत्वम्, लोक उक्तः, दीर्घः.

( ५ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्यम् ॥ २०

तत्र च सदा सर्वैस्सर्वथानुभवेऽपि अद्भुतः अतिविस्मय-  
नीयो भवति इति—

निरु०—८९५लोकानां मुक्तभोग्यानां (लोकाधिष्ठानं) माश्रयः॥७०

( ८९६ ) अद्भुतः, ॥ श्लो० ॥ ९६ ॥ ( ८९७ ) सनात्,

ॐ अद्भुताय नमः ॐ सनाते नमः ।

५ भा०— ( अद्भुतः ).

( १ ) “ अदिभुवो इतच् ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४२  
सर्वदा सर्वैः सर्वथाऽनुभवेप्यपूर्ववदतिविस्मयनीयः. \*  
तेषां संभजनात्—  
( सनात् ).

१० सनस्तनादिति गणे निपातितः.

निर्व०— ( अद्भुतः ).

( १ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८  
अतपूर्वः.

( २ ) “ अधिभुवो इतच् ” उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४२  
१५ इति विस्मयार्थे स्वरादेराकृतिगणत्वात् अव्यये दन्ते  
उपपदे इतच्. टिलोपः. क्लीबपाठेऽपि प्राग्देव.

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यंदि. \* कौ० ३३९—१६ भा० ।  
तन्नित्यसंभजनभागयमखण्डनिर्देशेन सनादिति वा सनम्  
उक्तसंभजनम्. अतति गच्छतीति वा, तमयते प्राप्नोति इति वा—  
२० ( सनात् ).

( १ ) “ वन- पण, संभक्तौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०१  
पस्तः. आद्ये स्वरादौ सनादिति पाठादव्ययत्वम्.

निर्व०— ८९६ तत्सदा सर्वथा सर्वभुज्यमानोप्यपूर्ववत् ।  
स्मयनीयो ( ऽद्भुतः )—

२५ ८९७ प्रोक्तस्तेषां संभजनात् ( सनात् ) ॥ ७०६ ॥

? अद्भुतम् ।

( ८९८ ) सनातनतमः,

ॐ सनातनतमाय नमः ।

भा०—एवम्—

( सनातनतमः ).

सनापुराणे तनपि रूपम्.

पुराणतमः पुरापि नवः पुराणः सदातनत्वेपि तदातन-

वन्नित्यं नूतनभोग्यः. ❀

किंरूपः मध्यस्थनीलतोयदविद्युल्लेखोज्ज्वलवर्णः—

निर्व०—तत्र च सनतेस्सनादित्यातिनिर्णायते. द्वितीये

( २ ) “ अत, सातत्यगमने ” धा०वादिः कौ०पृ० ३८३

किप् विज्वा. तृतीये,

( ३ ) “ अय , गतौ ” ततः क्विवेव. धा०वादिः कौ०पृ० ४०२

( ४ ) “ लोपो व्योर्वलि ” ६।१।६६ ॥ कौ०पृ० १६९

इति यलोपः. किप्स्तर्वापहारको लोपस्तूक्तः.

( ५ ) “ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ” ६।१।७१॥ कौ०पृ० ५५९

इति तुक्. सनेभावे घञर्थे कः. प्राग्वदेव पस्तः.

सर्वत्र दीर्घः. अव्ययानव्ययाभ्यां विभक्तेर्लुगलुकौ

विशेषः. जश्त्वचत्वं. ❀

सदातनोपि तदातनवन्नित्यभोग्यतया अतिशयितस्सना-

तनः पुराणः इति—

( सनातनतमः ).

पुरापि नवम् पुराणः अत उक्तार्थोपपत्तिः.

( १ ) “ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ” ४।३।१०५॥ कौ०पृ० २६९

इत्यादिनिपातनाद् अयं साधुः. तत्र हि दृष्टुमशक्यत्वाद्—

निरु०—८९८ नित्यनूतनभोग्यत्वाद् ( सनातनतमः ) स्मृतः ।

( ८९९ ) कपिलः,

ॐ कपिलाय नमः ।

मा०—( कपिलः ). ❀

- ५ निर्व०—५ भावः. पुरा पूर्वान्नुवतेः डश्च वा निपात्यते. आद्ये,  
 \* निपातनात् आकारस्य नलोपः. पक्षद्वयेपि यथा-  
 संख्यम्.

( २ ) “ अट्कुप्वाङ् ” ८।४।२॥ कौ०पृ० ३२

इति वा संज्ञात्वात् निपातनाद्वा णत्वम्. “अबाधकान्यपि

- १० निपातनानि भवन्ति” इति पुरातनशब्दस्यापि संभव  
 इत्यलम्. सनेत्यव्ययादुक्तार्थकत्वात्,

( ३ ) “ सायंचिरं प्राह्वे प्रगे व्ययेभ्य ट्चुट्चुलौ तुट् च ”

इति ट्चुट्चुलौ शैपिकौ तयोस्तुट् च. ४।३।२३॥ कौ०पृ० २५६  
 अनः नच कृते तुट्चयमादेशः. येन टिदाद्यवयवः

- १५ इति तस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्

( ४ ) “ युवोः० ” ७।१।१॥ कौ०पृ० २३३

इत्यनादेशेन तकारोप्यपहियेत. यद्वा अनुनासिकस्य  
 योरनादेशविधानेन मृत्युरित्यादाविव स एव वा न स्यात्  
 परंतु तुटः प्रागेव चायमादेशः.

- २० ( ५ ) “ घकालतेनेपु कालनाम्नः ” ६।३।१७॥ कौ०पृ० १८८

इत्यादिनिर्देशात् तत आतिशायनिरुक्तम्. ❀

स किरूपः तत्रोच्यते मध्यस्थनीलतोयदग्निदुल्लेखोज्ज्वल-  
 वर्णतया कपिलः पिङ्गल इति—

( कपिलः ).

- २५ निरु०—८९९ विद्युन्मण्डलमध्यस्थनीलमेघवदुज्ज्वलः ॥ ७०७ ॥

( कपिलः ) स समान्यातः सप्तवर्णा महामनुः ।

( ९०० ) कपिरव्ययः, ।

ॐ कपये अव्ययाय नमः ।

भा०—स्वयमपि तदनुभवमुखनिर्वृतिं पाति पिवति वा—

( कपिरव्ययः ). ❀

( १ ) “ इन् सर्वधातुभ्यः ” आतो लोपः. उणा० पा० ४ कौ०

पृ० ६३७

१० इति श्रीहरितकुलतिलकं श्रीवत्साङ्गमिश्रसूनोः—

श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-श्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य

श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे १०

भगवद्गुणदर्पणे

नवमं शतकं समाप्तम् ।

निर्व०—( १ ) “ कम्, कान्तौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९९

( २ ) “ कबृ, वर्णे ” वा. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९६

इलच्प्रकरणे,

( ३ ) “ कमेः पश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१३

( ४ ) “ कवेः ” इति वा पाठः.

इति लच्. मस्य पाठान्तरे वस्य च वा पकारः. ❀

स्वयमप्यव्ययः. अप्ययो वानुपक्षीणः. कम् इहा—

यं सुखार्थः. तदनुभवमुखनिर्वृतिं पिवति पाति रक्षतीति इति वा— २०

( कपिरव्ययः ).

अप्ययो वा सन्निशेषणमेकत्राम.

( १ ) “ पा, पाने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४

( २ ) “ पा, रक्षणे ” च धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( ३ ) “ इन् सर्वधातुभ्यः ” इति इन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७ २५

निर्ह०—९०० अनश्वरमुख पाति स उक्तः ( कपिरव्ययः ) ॥ ७०८ ॥

निर्व०—( ४ ) “अच इः” वा. पूर्वत्र बाहुलकात्, उणा० पा० ४  
कौ० पृ० ६३८

( ५ ) “इगुपधात् कित् ” इति. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७

५ इनः कित्वमन्यतोपि भवति अपरत्र अकुतस्त्यमपि इप्रत्ययस्य कित्वं  
बाहुलकाल्लभ्यते तस्य हि महान् प्रभावः. इयांस्तु विशेषः. इनः कित्वं  
श्रुतं कचिदन्यतोपि एस्तु अश्रुतमेव कुत्रचित् कल्प्यते इति ऐदमर्थ्येन  
हि अच इरित्येव वक्तव्ये इनोपि ग्रहणम् कित्वादातो लोपः.

( ६ ) “कै, शब्दे” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४

१० ( ७ ) “कृ, शब्दे” धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६८

( ८ ) “कनी, दीनिकान्तिगतिषु ” वा. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०१  
कायतेरात्त्वम्. त्रिभ्योपि

( ९ ) “अन्येष्वपि०” इति डः. टिलोपः. ३।२।१ = १॥ कौ० पृ० ५८५

( १० ) “इण्, गतौ ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

१५ ( ११ ) “एरच् ” ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५३

इति भावे अच्. गुणः. अय्. पिपूर्वः. पाठान्तरे तु,  
अयमेवापिपूर्वः. तत्र

( १२ ) “वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ” कौ० पृ० ८८

इति भागुरीष्टचाऽपेरल्लोपः. शेषं प्राग्वत्. उभयत्रापि

२० यण् यकारः. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नञो नलोपः.

संहितायां पूर्वस्य रोरावसानिको विसर्गः.

इति कुशिककुलतिलकथर्ववेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-

वरददेशिकतनयपरदगुरुवरसूनु-वरदाचार्यसूरिविरचिते

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

२५ श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे भगवन्नामसहस्रनिर्वचने  
नवमं शतकं समाप्तम् ।



## अथ दशमशतकम् ।

( १०१ ) स्वस्तिदः,

ॐ स्वस्तिदाय नमः ।

ना०— एवं महन् मङ्गलं ददातीति—

( स्वस्तिदः ). ❀

स्वगुणैः स्वभोगाशिपं करोतीति—

निर्व०— एवं स्वस्ति महन् मङ्गलं ददाति इति—

( स्वस्तिदः ).

( १ ) “ बुदाञ्च, दाने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१ १०

( २ ) “ आतोनुपसर्गे० ” इति कः. आद्योपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

( ३ ) “ अस, भुवि ” सुपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४४

( ४ ) “ वसेस्तिः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इति वर्तमाने “ सावसेः शित् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इति सावुपपदे असेस्तिः शित्. शित्वात् १९

( ५ ) “ तिङ्शित्० ” ३।४।११३॥ कौ० पृ० ३६८

इति सार्वधातुकत्वेन आर्धधातुकविषयोऽस्तेर्भूभावो न अनार्धधा-  
तुकत्वात् नेट्. बाहुलकान्न शसोरद्योपः. शिदित्यपाठेपि बाहुल-  
कात्तदभावः. इह,

( ६ ) “ तितुञ्च० ” इति नेट्. ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८ २०

( ७ ) “ इको यणचि ” इति यण् वः. ६।१।७७ ॥ कौ० पृ० ८

स्वरादिपाठादव्ययत्वम्. सति प्रयोगेऽनन्यथा सिद्धे-

ऽनव्ययमपि एवमुत्तरत्रापि. ❀

स्वगुणैः स्वस्ति स्वभोगाशिपं करोतीति—

निरु०— १०१ तन्नेभ्यो मङ्गलं स्वस्ति तद्दानात् (स्वस्तिदः) स्मृतः १२५

( ९०२ ) स्वस्तिकृत्, ( ९०३ ) स्वस्ति, ( ९०४ ) स्वस्तिभुक्,

५. ॐ स्वस्तिकृते नमः । ॐ स्वस्तिने नमः । ॐ स्वस्तिभुजे नमः ।

भा०— ( स्वस्तिकृत् ). ❀

स्वयमेव महन् मङ्गलम्—

( स्वस्ति ).

( १ ) “ स्वस्ति शिवाशिपोः ” उदा० ।

( २ ) “ सावसेशित् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०

इति तिप्रत्ययः. शित्त्वात् भूभावाभावः. ❀

सर्वमेतत् स्वस्ति भुनक्ति पालयतीति—

( स्वस्तिभुक् ).

निर्व०— ( स्वस्तिकृत् ).

( १ ) “ कृञ्, करणे ” धा० तना० कौ० पृ० ४७३

कृञः क्तिप् तु गित्त्वा दि. ❀

स्वयमेव स्वस्ति महन् मङ्गलमिति—

( स्वस्ति ).

अव्ययात् सुपो लुक्. अनव्ययान्तु लिङ्गमशिष्यमित्त्वा दि. ❀

स्वस्ति भुनक्ति सदा पालयतीति—

( स्वस्तिभुक् ).

( १ ) “ भुज, पालनान्यवहारयोः ” धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

पालनक्रिय इहायम्. क्तिप्. अगुणः. चोः कुः. चत्वंम्. ❀

निरु०— ९०२ स्वस्ति स्वभोगागिपं यः करोति ( स्वस्तिकृत् ) च

२२ सः ॥ ७०९ ॥

९०३ महामङ्गलरूपात्वात् स्वयं ( स्वस्ती ) ति कथ्यते ।

९०४ पालनान्मङ्गलस्यैव ( स्वस्तिभुक् ) चेति गम्यते ॥ ७१० ॥

( १०५ ) स्वस्तिदक्षिणः, ॥ श्लो० १०७ ॥ ( १०६ ) अरौद्रः,

ॐ स्वस्तिदक्षिणाय नमः । ॐ अरौद्राय नमः ।

भा०—अन्यदपि स्वपरिचरणानुगुणं दिव्यशरीरशक्त्यादि ५  
स्वस्ति स्वात्मदानदीर्घसत्रे कृत्विग्न्यो देया दक्षिणाऽस्येति—

( स्वस्तिदक्षिणः ). ❀

परमैश्वर्येपि गुणशीतलिम्बा—

( अरौद्रः ). ❀

निर्व०—स्वस्ति स्वपरिचरणानुगुणदिव्यशरीरशक्त्यादिदक्षि- १०  
णा स्वात्मदानदीर्घसत्रे कृत्विग्न्यो देयांशः अस्य इति—

( स्वस्तिदक्षिणः ).

( १ ) “ दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च ” धा०वादिः कौ०पृ० ४०६  
वृद्ध्यर्थे च.

( २ ) “ द्रुक्षिग्यामिनन् ” उणा०पा० २ कौ०पृ० ६२१ १५  
इति इनन्. णत्वम्. ततः स्त्रियाम् अतथावादि. बहुव्रीहाबु—  
पसंर्जनह्रस्वः. ❀

परमैश्वर्येपि गुणशीतलिम्बा रौद्र उग्रः स नेति— ( अरौद्रः ).

( १ ) “ रुद्रि, अश्रुविमोचने ” धा० अदा०कौ० पृ० ४४५  
णिच् रक्प्रकरणे, २०

( २ ) “ रोदेर्णिङ्क् च ” उणा०पा० २ कौ०पृ० ६२०  
इति रक्. णेर्लुक् च.

( ३ ) “ नेद् ० ” इति नेद्. ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

निर्ह०—१०५ शक्त्याद्या प्रकृतिः स्वस्ति स्वात्मदानं च दक्षिणा ।  
आत्मार्पणाख्ययोगे तु यस्यास्ति ( स्वस्तिदक्षिणः ) ॥ ७११ ॥ २६  
१०६ सर्वैश्वर्येपि सुगुणः शीतलो ( रौद्र ) उच्यते ।

( ९०७ ) कुण्डली,

ॐ कुण्डलिने नमः ।

भा०—यथोचितनित्यदिव्यभूषणः—

५ ( कुण्डली ).

निर्व०—लुका लुक्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्त गुणः एतदर्थो हि

( ४ ) “ णेरनिटि ” ६।४।५१ ॥ कौ० पृ० ३९९

इत्येव सिद्धे लोपे लुक आरम्भः. यदि त्वत्रापि लोप इत्येव  
पाठः तदा तेनैव उक्तेन सिद्धे लोपे प्रत्ययलक्षणवाधनार्थः.

१० पुनरात्माः. ततश्च न लघूपथगुणः. इत्यवधेयम् प्रागपि

इदमवोचाम. ततः रुद्रशब्दात् रौद्ररसस्य तद्वैवृत्यतया

( ५ ) “ सास्य देवता ” इत्यण् आदिवृद्धिः. ४।२।२४ ॥ कौ० पृ० २३०

( ६ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८ ॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः. ततो मत्वर्थीयोऽर्श आद्यच्. प्राग्वदेव,

१५ ( ७ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८ ॥ कौ० पृ० ५६

नञ्समासो नलोपः. ❀

यथोक्तनित्यदिव्यभूषणतया कुण्डलं तदुपलक्ष्यं दिव्यभूषणजातं  
नित्यमस्य इति—

( कुण्डली ).

२० ( १ ) “ कुडि, दाहे ” धा०त्वादिः कौ० पृ० ३९०

( २ ) “ कुडि, रक्षणे ” वा. चुरा० कौ० पृ० ४८१

इदित्त्वान्नाम्.

( ३ ) “ कलस्तृपश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१५

( ४ ) “ इति प्राक् प्रत्ययनिर्देशाच्चकारात् बाहुलकाच्च अन्य-

२५ तोपि ” इति कलप्रत्ययः.

तिरु०—९०७ दिव्यभूषणवान् योसौ ( कुण्डली ) ति प्रकथ्यते ॥ ७१२ ॥

( ९०८ ) चक्री,

ॐ चक्रिणे नमः ।

भा०—तादृशदिव्यायुधः—

( चक्री ).

निर्व०—इदित्वाञ्चलोपः, अन्यत्र तु न तत्प्रसङ्गः, तत्रणेलोपः.

तदनित्यतायां तु प्रागुक्तैव गतिः उभयत्र अनुस्वारपर-  
सवर्णौ, ततः कुण्डलशब्दात् नित्ययोगे मत्वर्थे अत इतिः.

( ५ ) “ यस्य० ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ०पृ०५६

इति लोपः, इन्नन्तदीर्घ “ इत्यं”दि. ❀

तथा चक्रं तदुपलक्ष्यं तादृशदिव्यायुधजातं नित्यमस्य इति-

( चक्री ).

( १ ) “ चक्र, तुमौ प्रतिघाते च ” धा० ञ्वादिः कौ०पृ०३८८

रक्षप्रकरणे,

( २ ) “ चकिरम्योरुबोषधायाः ” उणा०पा०२कौ०पृ०६२० १५

इति रक्, बाहुलकादिह नोत्त्वम्.

( ३ ) “ नेट्० ” इति नेट्, यद्वा, ७।२।८॥कौ०पृ०५८१

( ४ ) “ कृञः कः ” इत्यनुवृत्तौ

( ५ ) “ करोतिर्दे च ”

इति कः, द्वित्वं च बाहुलकादभ्याससंज्ञा उरदत्त्वादि.

अगुणः, यण् रः, तत एव बाहुलकात्

( ६ ) “ सिञ्चः कोन्यत्रापि द्वित्वं च ” उणा०पा०५कौ०पृ०६४४

इत्यादि प्रागपि इदं विशदमुदैरिराम, ततश्चक्रशब्दात्

प्राग्वत् अत इतिः,

( ७ ) “ यस्य० ” इति लोपः, दीर्घादि. ❀ ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६२५

निरु०—९०८ नित्यदिव्यायुध ( चक्री )—

( १०९ ) विक्रमी, ( ११० ) ऊर्जितशासनः, ।

ॐ विक्रमिणे नमः । ॐ ऊर्जितशासनाय नमः ।

५ भा०— गाम्भीर्यानुकूलविलासः—

( विक्रमी ). ❀

विरिञ्चिपुरन्दरावलङ्घ्याज्ञः—

( ऊर्जितशासनः ). ❀

निर्व०— तथा विक्रमो गाम्भीर्यानुरूपो विलासोऽस्य इति—

१० ( विक्रमी ).

( १ ) “ क्रमु, पादविक्षेपे ” विपूर्वः. भावे घञ्. धा० भ्वादिः  
कौ० पृ० ४०१

( २ ) “ नोदात्त० ” ७।३।३४॥ कौ० पृ० ५४१

इत्यादिना वृद्धिः. ततः,

१५ ( ३ ) “ संज्ञायां मन्माभ्याम् ” इति. ५।२।१३६॥ कौ० पृ० ३३३

ठनो बाधनार्थं नियमितो मत्वर्थीय उक्तार्थ इनिः. लोपदीर्घादि. ❀

तथा विरिञ्चावलङ्घ्यतया ऊर्जितं बलवच्छासन-

माज्ञास्य इति— ( ऊर्जितशासनः ).

( १ ) “ शासु, अनुशिष्टौ ” भावे ल्युट्. अनः. धा० अदा० कौ०  
२० पृ० ४४७

( २ ) “ ऊर्ज, बलप्राणनयोः ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८०

चुरादिः. ततो णिचि. तथा बहुलमेतन्निर्दर्शनमिति अनित्यण्यन्ता

हि चुरादयः, ततस्तदभावे च अकर्मकात् कर्तरि कः. इह आद्ये,

( ३ ) “ निष्ठायां सेटि ” ६।४।५२॥ कौ० पृ० ५९२

२५ निरु०— १०९ स्याद्विलासी तु ( विक्रमी ). ।

११० ब्रह्मावलङ्घ्यस्वातो यः स स्या ( ऊर्जितशासनः ) ॥ ७१३ ॥

( ९११ ) शब्दातिगः,

ॐ शब्दातिगाय नमः ।

भा०—अनन्तजिह्वेनानन्तेन अनन्तशास्त्रैराम्नायैः साक्षात्  
सरस्वत्या च दुरुदाहरमहिमा—  
( शब्दातिगः ). ❀

५

निर्व०—इति णिलोपः. अन्यत्र तु निष्ठायां न कोपि विशेषः.  
तत्र ऊर्जा संजाता अस्मेति विग्रहे तु ततः.

( ४ ) “ गुरोश्च हलः ” ३।३।१०३॥ कौ०पृ०६६०

इति द्वियामकारप्रत्यये,

१०

दाबादौ च सिद्धादूर्जाशब्दात् संजातोपाधिकात्

( ५ ) “ तदस्य संजातम् ” ५।२।३६॥ कौ०पृ०३१८

इत्यादिना तारकादेराकृतिगगत्वात् इतच्.

( ६ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥ कौ०पृ०५६

इत्याद्योपः. एतच्च प्रागेव प्रव्यञ्जितम् बहुव्रीहिः. ❀

१५

अनन्तजिह्वेनानन्तेन अनन्तशास्त्रैराम्नायैः साक्षात्  
सरस्वत्या च दुरुदाहरणमहिमतया शब्दं वाचम् अति-  
गच्छति अतिक्रामति इति—

( शब्दातिगः ).

( १ ) “ गमूल, गतौ ” धा०च्वादिः कौ०पृ०४३०

२०

अतिपूर्वः. गमेर्दप्रकरणे,

( २ ) “ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ” ३।२।१०१॥

कौ०पृ०५८५

इति ङः. टिलोपः.

( ३ ) “ शप, आक्रोशे ” च्वादिः दिवादिर्वा. धा०च्वादिः कौ०पृ०४३२२५

निरु०—९११ अनन्तशास्त्रैरात्रायैर्वाग्देव्यान्तर्जोगिना ।

वक्तुं ह्यशक्यमहिमा यस्य । शब्दातिगो ) स्ति सः ॥ ७१४॥

( ९१२ ) शब्दसहः, ( ९१३ ) शिशिरः,

ॐ शब्दसहाय नमः । ॐ शिशिराय नमः ।

५ भा०— अथ गजेन्द्रमोक्षणम् अस्पष्टशब्दानां तिरश्चामपि  
आर्तशब्दम् अतिभारमिव सहते इति—

( शब्दसहः ).

( १ ) “ भक्तिं तस्यानुचिन्त्येति ” ❀

आर्तशब्दश्रवणानन्तरम् अतित्वरया गतः—

१० ( शिशिरः ).

निर्व०—(४) “ शाशपिभ्यां ददनौ ” उणा०पा०४ कौ०पृ०६३६  
इति दन्. अनिद्.

( ५ ) “ झलां जश् झशि ” ८।४।५३।।कौ०पृ०९

इति जश्त्वम्. पस्य वः. दीर्घः ❀

१५ अथ प्रासङ्गिकनिदर्शनं गजेन्द्रमोक्षणं प्रस्तूयते.

अस्पष्टशब्दानां तिरश्चामपि शब्दमार्तिनादं सहते भार-  
मिव वहति इति—

( शब्दसहः ).

( १ ) “ पहा, मर्पणे ” धा० ङ्वादिः कौ०पृ०४१९

२० पस्तः. पचायच्. शब्द उक्तः. ❀

आर्तशब्दश्रवणसमनन्तरमतित्वरया तत्र गमनात्,  
शशति प्लवते इति—

( शिशिरः ).

निरु०—९१२ अतिभारमिवास्पष्टं तिरश्चां शब्दमार्तिजम् ।

२५ सहते यः ( शब्दसहो ) वस्यर्णो मनुकुत्तगः ॥ ७१५ ॥

९१३ गजेन्द्रपाञ्चनार्थं यः ( शिशिर ) स्त्वरया गतः ।



( ९१४ ) शर्वरीकरः , ॥

ॐ शर्वरीकराय नमः ।

भा०—( १ ) “शश, पुतगतौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१०

( २ ) “अजिरशिशिर०” इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तो निपातितः. ५

उणा०पा० १ कौ०पृ०६१२

( ३ ) “श्रुत्वा चक्रगदाधरः । सान्निध्यं कल्पयामास तस्मिन् सरसि ” इति. ❀

( शर्वरीकरः ).

( १ ) “शृणातेः कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् ” उणा०पा० २ १०  
कौ०पृ० ६२४

ष्वरच्. पित्वात् ङीप्. शर्वरी हिंसापरविदारिणी

पञ्चायुधो तदाकरे अस्येति— ❀

निर्व०—( १ ) “शश, पुतगतौ ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१०

किरच्प्रकरणे,

( २ ) “अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरसदिराः ” उणा०

पा० १ कौ०पृ०६१२

इति किरच्. धातोरुपधाया इत्वं च निपात्यते. कित्त्वान्न गुणः. ❀

तथा शर्वरी हिंसापरविदारिणी पञ्चायुधो करे अस्येति—

( शर्वरीकरः ). कृञः पचादाच्.

( १ ) “कृ, विसृपे ” वा, धा०नुदा०कौ०पृ०४६८

( २ ) “अकर्तरि च०” इत्यनुवृत्तौ ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७

( ३ ) “कृदोरप् ” इति अप्. ३।३।५७॥ कौ०पृ० ६५३

उभयत्रापि गुणो रपरः. नच किरतेः,

निरु०—९१४ उच्यते शर्वरीशब्दाद्धिंसापरविदारिणी ॥७१६॥ २५

पञ्चायुधो करे चात्येत्युदितः ( शर्वरीकरः ) ।

श्लो० ॥ ९८ ॥ ( ९१५ ) अकूरः,

ॐ अकूराय नमः ।

भा०—गजपरिजिहीर्षया करस्थैरप्यायुधैर्ग्राहमपि झटित्य-

५. कृतवान्—

( अकूरः ).

निर्व०—( ४ ) “ कृत इद्धातोः ” ७।१।१००॥ कौ०पृ०४२७

इतीत्वं शङ्क्यम् इत्त्वोत्पात्त्यां हि गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन भवतः.

( ५ ) “ शृ, हिंसायाम् ” धा०त्रयादिः कौ०पृ०४७६

१० ( ६ ) “ कृगृगृञ्चानिभ्यः प्वरच् ” उणा०पा०३कौ०पृ०६२४  
इति प्वरच्.

( ७ ) “ पः प्रत्ययस्य ” इति प इत्. गुणो स्परः १ । ३।६॥

कौ०पृ०९३

( ८ ) “ नेद् ” इति नेद्. स्त्रियां पित्वात् ७।२।८॥ कौ०पृ०५८१

१५ ( ९ ) “ पिद्गोरादिभ्यश्च ” ४।१।४१॥ कौ०पृ०९८

इति पिछक्षणो ङीप्. वरच्. इति षठ्,

( १० ) “ टिढाणञ्द्वयसञ्ज्ञञ्भाञ्चतयष्टकञ्च

कञ्करणः ” ४।१।१५॥ कौ०पृ०९३

इति टित्वात् ङीप्. स्वर भेदः. भत्ते,

२० ( ११ ) “ यस्येति च ” इति अकारलोपः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ०५६

पञ्चायुधी प्राधान्यविरक्षया चायं सिया निर्देशः. ❀

वचनात् प्रथमं जलाशयात् केवलं ग्राहमुद्धरता च अनेन

गजपरिजिहीर्षया करस्थैरप्यायुधैः झटिति तदकर्तनात्.

रुन्तर्तीति कूरः स नेति—

२५ ( अकूरः )

निरु०—९१५चोऽतो मुतायुधैर्ग्राह ( मकूरो ) मद्द्व

रुन्तान् ॥ ७१७ ॥

( ९१६ ) पेशलो,

ॐ पेशलाय नमः ।

ज्ञा०—( १ ) “ कृतेश्छः क्रू च ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इति रक्. क्रू आदेशश्च. यथा,

( २ ) “ ग्राह्यस्तं गजेन्द्रं च तं ग्राहं च जलाशयात् । उज्जहारा-  
प्रेमयात्मा तरसा मधुसूदनः ” इति.

संज्ञमादयथातथस्तम्भूपाम्बररमणीयः—

( पेशलः ). ❀

निर्व०—( १२ ) “ कृती, छेदने ” रक् प्रकरणे, धा० तुदा० कौ० पृ० ४७० १०

( १३ ) “ कृतेश्छः क्रू च ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इति रक्. धातोर्न्त्यस्य छः. पाक्षिकः तदभावे क्रू इति धा-  
तोरादेशश्च. अत्र तु रक्. क्रू इति धातोरादेशश्च

( १४ ) “ नेट् ” इति नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

अगुणः. ततो नञ्समासः. नलोपः. ❀

तदातनसंज्ञमादयथातथस्तम्भूपणाम्बरैः पि-

शति स्वात्मानं दीपयति तथा च रमणीय इति वा पेशं दीप-

नात्तदुपलक्ष्यं च रामणीयकं लाति गृह्णातीति वा-

( पेशलः ).

( १ ) “ पिश, अवयवे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०

तुदादौ मुच्चादिः. अयं दीपनायामपि इह चायं दीप-

नक्रियः. आद्ये “ कलः ” इत्यनुवृत्तौ. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१५.

( २ ) “ वृषादिभ्यश्चित् ” इति कलः चित्. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१५.

किञ्चेपि बाहुलकाद्गुणः अन्यत्र,

निरु०—९१६ त्वरातिशयतः सस्तस्तम्भूपाम्बरसुन्दरः ।

गजेन्द्रं रक्षात्मके योऽसौ स्यात् ( पेशलः ) स्मृतः ॥ ७१८ ॥

{ ९१७ } दक्षः, ( ९१८ ) दक्षिणः,

ॐ दक्षाय नमः । ॐ दक्षिणाय नमः ।

५ भा०—क्षिप्रमागन्ता—

( दक्षः ). ❀

तथाऽऽगत्य धिक् मां दूरगतोहं त्वामिति सान्त्वनैर्गजेन्द्र-  
स्यानुकूलः—

( दक्षिणः ).

१० ( १ ) “ दक्ष, वृद्धौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०६

( २ ) “ द्रुदक्षिण्याम्० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

इतीनन् यथा,

निर्व०—( ३ ) “ ला, आदाने ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( ४ ) “ आतोनुपसर्गे० ” ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

१५ इति कः. आहोषः. पिशिरुक्कः. ततो भावे घञ्. गुणः. ❀

तदानीं तत्र आगमने दक्षते शीघ्रो भवतीति—

( दक्षः ).

( १ ) “ दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०६

इहार्थं शीघ्रार्थः. पचाद्यच्. ❀

२० तथा तत्र चागत्य स्वदूरवासादिगर्हणमुखेन अतिसम-

र्थो गजेन्द्रं सान्त्वयन् तस्यानुकूलो दक्षते वर्धते

इति—

( दक्षिणः ).

निरु०—९१७ ( दक्षो ) यो द्रुतमागन्ता रक्षणाय स उच्यते ।

२५ ९१८ गजेन्द्रस्य प्रपन्नस्य यः प्रीतो ( दक्षिण ) स्तु सः ॥ ७१९ ॥

( ९१९ ) क्षमिणां वरः, ।

ॐ क्षमिणां वराय नमः ।

भा०— ( ३ ) “ प्रीतिमान् पुण्डरीकाक्षः शरणागतवत्सलः ।

भजन्तं गजराजानं मधुरं मधुसूदनः ”

५

इत्यादि. ❀

तद्दर्शनेन धृतात्मा—

( क्षमिणां वरः ).

( १ ) “ अभवत्तत्र वै देशः ” इति. ❀

निर्व०—प्राग्वदेव धातुः. इह वृद्धयर्थः.

१०

( १ ) “ बुदक्षिम्यामिनन् ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

इति इनन्. णत्वम्. एतच्च प्रागेव प्रव्यक्तम्. ❀

तद्दर्शनेन धृतात्मतया क्षमिणां तितिक्षूणां वरः

श्रेष्ठः इति—

( क्षमिणां वरः ).

१५

( १ ) “ वृञ्, वरणे ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

( २ ) “ ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च ” ३।३।५८॥ कौ० पृ० ६५३

इति अप्. गुणो रपरः.

( ३ ) “ क्षमू, सहने ” दिवादिः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५९

ततः “ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ” ३।२।१४१॥ कौ० पृ० ६०२ २०

इति शमादित्वात् घिनुण् ताच्छीलिकः.

( ४ ) “ नोदात्त० ” ७।३।३४॥ कौ० पृ० ५४१

इत्यादिना न वृद्धिः. भ्वादिस्तु पितः

( ५ ) “ पिद्भिदादिभ्योऽङ् ” ३।३।१०४॥ कौ० पृ० ९८

निरु०—९१९ गजेन्द्रदर्शनेनासौ धृतात्मा ( क्षमिणां वरः ). । २५

( ९२० ) विद्वत्तमो ,

ॐ विद्वत्तमाय नमः ।

भा०— तच्चिकित्सायाम्—

१ ( विद्वत्तमः ) .

( १ ) “ एवमुक्त्वा कुरुश्रेष्ठ गजेन्द्रं मनुमूदनः । स्पर्शयामा-  
स हस्तेन ” इत्यादि. ❀

निर्व०—इति स्त्रियामङि टावादौ च क्षमाशब्दात् ब्रीह्यादिलक्षणो  
मत्वर्थीय इनिः .

१० ( ६ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

इति लोपे च क्षमिन्शब्दनिष्पत्तिरित्यन्यदेतत् स ह्याकृति-  
गणः. तत आम्. णत्वम्. अनुस्वारादिः सांहितः. ❀

स्वहस्ततंसंशोदिना तच्चिकित्सायाम् अयमतिशयेन  
विद्वान् ज्ञाता इति— विद्वत्तमः

११ ( १ ) “ विद, ज्ञाने ” ततो वर्तमाने लट् धा०अदा०कौ०पृ०४४३

( २ ) “ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ” ३।२।१२४॥  
कौ०पृ०५९९

इति लटः शता सिच्वात् सार्वधातुकत्वे कर्तरि शप्.  
तस्य आदादिको लृक्. शतुश्च.

१० ( ३ ) “ सार्वधातुकमपित् ” १।२।४॥ कौ०पृ०३७६  
इति कित्त्वान्न गुणः.

( ४ ) “ विदेशातुर्वसुः ” ७।१।३६॥कौ०पृ०६००

इति शतुः, वसुरादेशः. पाक्षिकः

( ५ ) “ नेट्० ” ७।२।८॥ कौ०पृ०५८१

२५ इति नेट्. आतिरायनिकस्तमप्.

निर्ह०—५२० गजेन्द्रार्तिचिकित्सायां विद्वान्(विद्वत्तम)स्तु तः ७२०

( ९२१ ) वीतभयः,

ॐ वीतभयाय नमः ।

भा०— तत्समागमतुमुलोपलम्भात् वीतं भयं गजेन्द्रस्य इति—

( वीतभयः ). ❀

“ श्रुतेन हि कुरुश्रेष्ठ स्मृतेन कथितेन वा । गजेन्द्रमोक्षणे-  
नैव सद्यः पापात् प्रमुच्यते ” इति—निर्व०— ( ६ ) “ स्वादिपु० ” १।४।१७॥कौ०पृ०३८  
इति पदत्वे,

( ७ ) “ झलां जशः० ” ८।२।३९॥ कौ०पृ०१४

इति जश्त्वम्. आन्तरतम्यात् सस्य दः. तस्य.

( ८ ) “ खरि च ” ८।४।५५॥कौ०पृ०२०

इति चत्त्वम्. ❀

तत्समागमतुमुलोपलम्भात् गजेन्द्रस्य निर्भयतया

वीतमपगतं भयमस्मात् इति—

( वीतभयः ).

( १ ) “ जिमी, भये ” अज्ज्विधौ धा०जुहो०कौ०पृ०४४९

( २ ) “ जयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके कादिनिवृत्त्यर्थम् ”

इत्यच् गुणः. अय्, ३।३।५६॥ कौ०पृ०६५३

( ३ ) “ वी, गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ” धा०अदा० २०

कौ०पृ०४४२

ततो गत्यर्थात् कर्तरि कः. अनिट्. अगुणः. ❀

वचनात् पुण्ये पावने तथाकरणेन शुभकर्मणी, तान् शुभ-

कर्मणः कुर्वाणे वा, गजेन्द्रमोक्षणगोचरे श्रवणकीर्तने

श्रवणम् आकर्णनं च कीर्तनं कथनं चेति द्वन्द्वः ते अस्मात् इति—२५

निरु०—९२१वीतं भयं गजेन्द्रस्य यस्माद् ( वीतभय ) अ सः ।

( ९२२ ) पुण्यश्रवणकीर्तनः, ॥

ॐ पुण्यश्रवणकीर्तनाय नमः ।

भा०—( पुण्यश्रवणकीर्तनः ). ❀

५ निर्व०—( पुण्यश्रवणकीर्तनः ).

( १ ) “ कृत, संशब्दने ” चुरादिः. धा०चुरा०कौ०पृ० ४८३  
णिच्. “ उपधायाश्च ” ७।१।१०१॥ कौ०पृ० ४८३  
इति कृत इत्वम्. स्परत्वम्.

( २ ) “ उपधायां च ” ८।२।७८॥ कौ०पृ० ३८३

१० इति दीर्घः. ततो भावे ल्युट्. अनः. णिलोपः.

( ३ ) “ श्रु, श्रवणे ” धा०श्वादिः कौ०पृ० ४२६  
भावे ल्युट्. अनः. गुणः. अप् णत्वम्.

( ४ ) “ पूञ्, पवने ” धा०क्रयादिः कौ०पृ० ४७५

( ५ ) “ पुण, कर्मणि शुभे ” वा आये, धा०तुदा०कौ०पृ० ४६६

१५ ( ६ ) “ पूञो यण् णुट् ह्रस्वश्च ” उणा०पा० ५ कौ०पृ० ६४३  
इति यत्. तस्य णुट्. धातोर्ह्रस्वश्च. ह्रस्वविधान-  
सामर्थ्यान्नि गुणः.

( ७ ) “ नेट्० ” ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

इति नेट्. यद्वा यण्णुक् धातोः कित्. ह्रस्वः प्राग्वत्.

२० तत्सामर्थ्यात् एव न लघूपधगुणः. अन्यथा हि ओदि-  
त्येव विदध्यात्. यद्वा बाहुलकात् संज्ञापूर्वकस्य विधे-  
रनित्यतया न गुणः धातुभक्तत्वात् णुको नेटः प्राप्तिः द्वितीये,

( ८ ) “ अघ्न्यादयश्च ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३७

निरु०—९२२ गजेन्द्रमोक्षणं श्रुत्वा सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥ ७२१ ॥

२५ यस्मात् तत्कीर्तनं पुण्यं श्रवणं चेति स स्मृतः ।

द्वादशाणो मनुश्रेष्ठः ( पुण्यश्रवणकीर्तनः ) ॥ ७२२ ॥



॥श्लो०॥९९॥ ( ९२३ ) उत्तरणो, ( ९२४ ) दुष्कृतिहा,

ॐ उत्तरणाय नमः । ॐ दुष्कृतिघ्ने नमः ।

भा०—तौ सरस उत्तारितवान्—

( उत्तरणः ). ❀

( १ ) " स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः " इति. वि० ध० ६९।

( दुष्कृतिहा ). ❀

निर्व०—इति तस्याकृतिगणत्वात् यक्. अगुणः. तृतीये पुण्यते:

पचायच्. इत्थमविचिकित्सं प्रागेवायं प्रत्ययादि. द्वन्द्व-

गर्भो बहुव्रीहिः. ❀

तौ च गजग्राहौ सरस उचारयति स्मेति—

( उत्तरणः ).

( १ ) " तू, पुवनतरणयोः " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७

तरणकर्मेहायम्. उत्पूर्वः. चर्त्यम्. णिच् वृद्धिः. स्पर्-

त्वम्. ततो ल्युरि<sup>१३</sup>त्यौ"दि. अनः. णिलोपः. णत्वम्. ❀

स्थलस्थस्य ग्राहस्य प्रतिहतप्रत्यर्थिचक्रेण चक्रेण दारणात्

दुष्कृतिनं ब्रह्मविदपचारात् अपुण्यकर्माणं ग्राहं

हन्ति स्मेति—

( दुष्कृतिहा ).

हनः क्तिप्. तत्प्रकारश्च प्रागेवोक्तः. करोतेः कः. अगुणः.

अनिट्. दुष्पूर्वः सौरुत्वम्. रोर्विसर्गः. ततः

( १ ) " विसर्जनयस्य सः " इति सत्वे प्राप्ते, ८।३।३४॥ कौ० पृ० २२

( २ ) " इदुदुषधस्य चाप्रत्ययस्य " ८।३।४१॥ कौ० पृ० २५

इति उदुषधाप्रत्ययविसर्गस्य यः. तत्पूर्वककृतशब्दात्

निरु०—९२३सरसस्तं तारितवानि ( त्युत्तरण ) ईरितः ।

९२४ग्राहं विदारयामास यस्माद् ( दुष्कृतिहा ) च सः॥ ७२३ ॥

( ९२५ ) पुण्यो, ( ९२६ ) दुःस्वप्ननाशनः, ।

ॐ पुण्याय नमः । ॐ दुःस्वप्ननाशनाय नमः ।

९ भा०—अनया कीर्त्या अस्मदादीनपि पुनातीति—

( पुण्यः ). ❀

क एवम्—

( दुःस्वप्ननाशनः ).

यथा,

१० ( १ ) “ ये मां त्वां च सरश्चैव ” वि० ध० ६९ ।

निर्व०—मत्वर्थीय इतिः.

( ३ ) “ यस्य० ” ६।४।३४८॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः, ततो नलोपः. ह्रस्वन्तदीर्घ “इत्थं”दि. ❀

अनया कीर्त्या अस्मदादीनपि पुनाति स्वयमेतानेव

१५ कारयित्वा शुभकर्मा भवति तान् पुण्ययति स्वपावितत्व-  
लक्षणपुण्यवतः करोति इति वा—

( पुण्यः ).

पूजः पुणतेर्वा त्रैधेय्यपि हि कल्पेषु न्यरूप्यतायं

प्रागेव. ❀

२० क एवं वचनात् दुःस्वप्नोपशमनतया स्वात्मानं गजेन्द्रं  
तच्च सरः स्मरतां भाव्यनिष्ठसूचनं दुःस्वप्नं नाशयति  
अपनोदयतीति—

( दुःस्वप्ननाशनः ).

निरु०—९२५ कीर्त्यास्मदादीनपि यो गजेन्द्रत्राणरूपया ।

२५ ( पुण्यः ) स स्यात् पुनातीति पठर्णः पावनत्वतः ॥ ७२४ ॥

९२६ गजेन्द्रमोक्षणाध्यायजपाद्दुःस्वप्नजं फलम् ।

नाशयत्यञ्जसा योऽसाविति ( दुःस्वप्ननाशनः ) ॥ ७२५ ॥

{ १६८ } ( ९२७ ) वीरहा, ( ९२८ ) रक्षणः ,  
{ ७४७ }

ॐ वीरघ्ने नमः । ॐ रक्षणाय नमः ।

भा०—( २ ) “ इत्युपक्रम्य दुःस्वप्नो नश्यते तेषाम् ” इति. ५

( ३ ) “ दुःस्वप्नोपशमायालम् ” इति च. ॐ वि० ध० ।

वीरं तद्वाधकं हतवान्—

( वीरहा ).

( १ ) “ मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम् ” इति. ॐ वि० ध० ६९।

तं स्पर्शनपरिरम्भणसान्त्वनादिभिः रक्षितवान्—

१०

( रक्षणः ).

निर्व०—( १ ) “ णश, अदर्शने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५८

णो नः. णिच् वृद्धिः. ल्युरित्यादि. अनः णिलोपः.

( २ ) “ जिष्वप्, शये ” दुष्पूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४५

( ३ ) “ स्वप्नो नन् ” इति नन्. ॐ ३।३।९१॥ कौ० पृ० ६५८ १५

शरणागतं गजेन्द्रं पाशेभ्यो मोक्षयंश्च अयं वीरं

तद्वाधकं हन्ति स्मेति—

( वीरहा ). हनः क्तिवृत्तः.

( १ ) “ अज, गतिक्षेपणयोः ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३९१,

( २ ) “ स्फायितञ्चि० ” इत्यादिना रक्. उणा० पा० २ कौ० पृ० ६१९२०

( ३ ) “ अजेर्वी० ” गुणः. अनिट्. वीरयतेः २।४।५६॥ कौ० पृ० ३९१

पचाद्यचि णिलोपो वा, हन्तन्तदोर्धादि. ॐ

तं स्पर्शनपरिरम्भणसान्त्वनादिभि रक्षतीति—

( रक्षणः ).

निरु०—९२७ वीरं तद्वाधकं मृत्युं हतवान् यस्त ( वीरहा ) । २५

९२८ स्पर्शसंश्लेषणाद्यैस्तं रक्षतीति स ( रक्षणः ) ॥ ७२६ ॥

( ९२९ ) सन्तो,

ॐ सन्ताय नमः ।

भा०— ( १ ) “ स्पर्शयामास हस्तेन ” इत्यादि. ❀ वि०ध०६९।

५ एवमाश्रितान् सन्तनोतीति—

( सन्तः ).

( १ ) “ अन्येष्वपि दृश्यते ” ३।२।१०१ ॥ कौ०पृ०५८५

इति डः. तेषामस्तीति वा सन्तः. वचनव्यत्ययः. तेभ्यः इष्टं  
दत्तवान् सनोतेर्निष्ठा.

१० ( २ ) “ जनसन० ” इत्यादिना आत्वविकल्पः. ❀ ६।४।४२॥कौ०  
पृ० ४५२

निर्व०—(१) “रक्ष, पालने”नन्त्यादित्युः.धा०भ्यादिःकौ०पृ०४०९

( २ ) “ कृत्यल्युटः० ” ३।३।११३ ॥ कौ०पृ०६६३

इति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्.

१५ ( ३ ) “ बहुलमन्यत्रापि ” उणा० पा० २ कौ०पृ० ६२४

( ४ ) “ इति युञ् वा ” अनः. “ अट्कुप्वाङ्० ” ८।४।२॥कौ०पृ० ३२

इति णत्वम्. ❀

एवमाश्रितान् तदिष्टं वासं तनोतीति वा तेषामयमस्तीति

सन्निति वा तेभ्य इष्टं सनोति ददातीति वा—

२० ( सन्तः ). आद्ये,

( १ ) “ तनु, विस्तारे ” धा० तना० कौ०पृ० ४७२

संपूर्वः. अनुस्वारादि.

( २ ) “ अन्येष्वपि० ” ३।२।१०१ ॥ कौ०पृ० ५८५

निरु०—९२९ यः स्वाश्रितान् संतनोति स ( सन्त ) इति कथ्यते ।

२५ तेषामस्तीति वा सन्तो वचनव्यत्ययः स्मृतः ॥ ७२७ ॥

तेभ्य इष्टं दत्तवान् वा सनोतेस्मन्त उच्यते ।

( ९३० ) जीवनः,

ॐ जीवनाय नमः ।

भा०—स्वहस्तेन हननात् ग्राहमपि गन्धर्वत्वेन जीवयन्—

( जीवनः ).

( १ ) “ स हि देवतशपेन हूहूर्गन्धर्वसत्तमः । ग्राहत्वमगमत्  
कृष्णात् वधं प्राप्य दिवं गतः ” इति. ❀ वि०ध०६९ ।निर्व०—इति डः. टिलोपः. अन्यत्रास्तेशतारि व्युत्पादितात् सच्छ-  
ब्दात् जस् एकत्वं एव.

( ३ ) “ व्यत्ययो बहुलम् ” ३।१।८५॥ कौ०पृ०६८५ १०

इति सुबुव्यत्ययः. छान्दसः. उक्तो हि छन्दोभावः. तत्र च  
बहुवचनमिह जस्. शतुरुगित्वात्

( ४ ) “ उगिदचाम् ” ७।१।७०॥ कौ०पृ०६५

इति जुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ. सौरुत्वम्. अन्यत्र,

( ५ ) “ षणु, दाने ” तानादिकः. धा०तना० कौ०पृ०४७२ १५

पत्सः. ततोऽविवक्षितकर्मकतया अकर्मकात् कर्तरि कः.

( ६ ) “ उदितो वा ” ७।२।५६॥ कौ०पृ०६६८

इति क्त्वायामिड्विकल्पान्निष्ठायां नेङ्. तत एव प्रागुक्त-  
न्यायादिह,

( ७ ) “ जनसनसनां सन्तुल्लोः ” ६।४।४२॥ कौ०पृ०४५२ २०

इति नात्वम् न चान्यत्.

अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀

स्वहस्तेन हननात् ग्राहमपि गन्धर्वत्वेन जीवयतीति—

( जीवनः ).

निरु०—९३० स्वहस्तेन हत ग्राह गन्धर्वत्वेन जीवयन्॥७२८॥२५  
पूर्वशापं निरस्पृथ यस्तिष्ठति स ( जीवनः ) ।

( ९३१ ) पर्यवस्थितः ॥ श्लो०॥१००॥ ( ९३२ ) अनन्तरूपो,

ॐ पर्यवस्थिताय नमः । ॐ अनन्तरूपाय नमः ।

५ भा०—वात्सल्यात् गजेन्द्रं परिपरितोऽवस्थित इति—  
( पर्यवस्थितः ).

( १ ) “ प्रीतिमान् पुण्डरीकाक्षः शरणागतवत्सलः ” वि०ध० ।  
इति. ❀

ईदृशि सद्यः संपाद्यानि रूपाण्यस्येति—

१० ( अनन्तरूपः ). ❀

निर्व०—( १ ) “ जीव, प्राणधारणे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०५  
णिच् ल्युरि<sup>१३</sup>त्यौ<sup>१४</sup>दि. अनः. णेलोपः. क्लीबपाठे तु लिङ्गमशि-  
ष्यमि<sup>१५</sup>त्यौ<sup>१६</sup>दि. हूहूर्नामगन्धर्वः देवलशापात् ग्राहरूपी  
पुरुषोत्तमात् वर्धं प्राप्य पुनर्दिवमगमदिति हि प्रथा? ❀

११ शरणागतवत्सलश्चायं वात्सल्यात् गजेन्द्रं परिपरितोऽवस्थित इति—  
( पर्यवस्थितः ).

तिष्ठतिः पर्यवपूर्वः. सत्त्वं तोः घुः परेर्यण् ततः  
कर्तरि क्तः. अनिट्.

( १ ) “ व्यतिस्पति० ” ७।४।४०॥कौ०पृ०५९४

२० इत्यात इत्त्वम्. अगुणः. ❀

ईदृशि सद्यः संपाद्यानि चानन्तानि बहूनि रूपाण्य—  
स्येति—

( अनन्तरूपः ).

निरु०—९३१वात्सल्याद्यो गजेन्द्रं तु परिपरितो वसनाच्च सः ॥ ७२९

२५ ( पर्यवस्थित ) आख्यातो नवार्णो ह्यमितप्रदः ।

९३२( अनन्तरूपः ) स स्याद्रे यस्यासंख्येयविग्रहाः ॥ ७३० ॥

( ९३३ ) ५ नन्तश्रीः,

ॐ अनन्तश्रिये नमः ।

मा०—तेभ्यो देयाः स्वप्राप्तिपर्यन्ताः अनन्ताः श्रियोऽप्यस्येति—

( अनन्तश्रीः ).

( १ ) “ ततो दिव्यवपुर्भूत्वा हस्तिराट् परमं पदम् । जगाम ” इति. ❀

वि० ध० ६१ ।

यः शरणागतगजेन्द्रद्वेपिणे जलकीटाय क्रोधः स इदानीं जितः इति—

निर्व०—( १ ) “ रु, शब्दे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

( २ ) “ खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्यन्तल्याः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६  
इति पः. इडभाषः. वातोर्दोर्धश्च निपात्यते. अमतेस्तनि अन्त उक्तः. १०

( ३ ) “ तितुत्र० ” ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

इति नेड्. नञ्समासः. नलोपः. नुड् बहुव्रीहिः. तद्वर्गः. ❀

ततो गजेन्द्रमस्मात् कलेवरादिप्रमोक्षदिव्यं च वपुः

प्राप्य तस्य स्वसायुज्यप्रदानात् तेभ्यो देयाः

ऐहिकाद्याः स्वप्राप्तिपर्यन्ताः अनन्ता बह्वचः श्रियस्तं—

पदोऽप्यस्येति—( अनन्तश्रीः ). श्रिजः,

( १ ) “ क्तिञ्चि० ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१

इत्यादिना क्तिपि दोर्वे च श्रीशब्द ऊचे. अनन्तशब्दश्चानुप-  
दमेवोक्तः. बहुव्रीहिः. प्राग्वत्.

( २ ) “ नद्यृतश्च ” ५।४।१५३॥ कौ० पृ० १६१ इति न कप्. यतः २०

( ३ ) “ नेयडुवङ् ” इति नदीसंज्ञानिषेधात् इत्युक्तम्. ❀ १।४।४॥

कौ० पृ० ५४

तथा पूर्वं प्ररुटोपि इदानीं जितः निर्जितः मन्युः शरणागत-

विद्वेपिजलकीटगोचरः क्रोधोऽनेनेति—

निर्ह०—१३३ देयाः स्वप्राप्तिपर्यन्ताः श्रियोऽनन्ताश्च नित्यशः । २५

प्रपन्नेभ्यो यस्य सन्ति सो ( अनन्तश्री ) इति स्मृतः ॥ ७३१ ॥

( ९३४ ) जितमन्युर, ( ९३५ ) भयापहः, ।

ॐ जितमन्यवे नमः । ॐ भयापहाय नमः ।

५ भा०— ( जितमन्युः ). ❀

अस्मदादीनामपि स्ववात्सल्येन तादृशानाथत्वजयं

वध्यादित्याशंसनार्हः—

( भयापहः ).

( १ ) “ आशिषि हनः ” इति डः. ३।२।४९॥कौ०पृ०५७९

१० ( २ ) “ जये महति मनांश्च त्राति मित्यं जनार्दनः ” इति. ❀

निर्व०— ( जितमन्युः ).

( १ ) “ मन, ज्ञाने ” धा० दिवा० कौ०पृ० ४५६

( २ ) “ मनु, अवबोधने ” वा. धा० तना०कौ०पृ० ४७३

( ३ ) “ यजिमनिशुन्धिदासिजनिभ्यो युच् ” उणा०पा० ३कौ०पृ० ६२६

१५ इति युच्. अननुनासिकत्वाद् न योरनः.

( ४ ) “ जि, जये ” कर्मणि क्तः. धा०त्वादिः कौ०पृ० ४०५

अगुणः. अनिद्. बहुव्रीहिः. ❀

अस्मदादीनामपि स्ववात्सल्यात् तत्रैव तादृशानाथत्वभयापनोदना-

शंसनार्हतया भयम् अनाथत्वभयम् अपवध्यादिति—

२० ( भयापहः ).

( १ ) “ हन, हिंसागत्योः ” अपपूर्वः. धा०अदा०कौ० पृ० ४३५

निरु०—९३४ गजेन्द्रद्रोणिो ये च कीटाद्या जलवासिनः ।

यस्तेषु मनुं जितवान् ( जितमन्युः ) स कथ्यते ॥ ७३२ ॥

९३५ अनाथत्वजय हन्ति वात्सल्येनैव मादृशाम् ।

२५ ( भयापहः ) समाख्यातो वस्वर्णो मनुस्मृतः ॥ ७३३ ॥



( ९३६ ) चतुरश्रो.

ॐ चतुरश्राय नमः ।

भा०—यद्यपि स्वमहिमोचितं गर्जते गजाय श्लथाम्बराभरण-  
मालं जगाम यद्यपि क्षुद्रजलकीटाय चुक्रोध, तथापि— ५  
( चतुरश्रः ).

समवेतकारी आश्रितार्थः संभ्रमो हि साम्प्रतम्. ❀

निर्व०—उपकरणे,

( १ ) “ आशिषि हनः ” इति ३।२।४९॥ कौ०पृ०५७९

आशीर्विषये डः, टिलोपः, विभेतेरचि भयशब्द उक्तः, दीर्घः. ❀ १०

स्वमहिमोचितं गर्जते गजाय श्लथाम्बराभरणमालं गमनेऽ-  
पि क्षुद्रकोटाय ग्राहाय कोपेपि आश्रितार्थसंभ्रमस्साम्प्रत-  
मिति समवेतकारितया चतस्रोऽश्रयोऽस्येति  
चतुरश्रः युक्तकारीति—

( चतुरश्रः ).

विग्रहप्रदर्शनमात्रमेतत् नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम्.

( १ ) “ अशु, व्याप्तौ ” धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३

( २ ) “ अश, भोजने ” वा. ततः क्रिन्प्रकरणे, धा०क्रयादिः  
कौ०पृ०४७८

( ३ ) “ वङ्गचादयश्च ” उणा०पा०४ कौ०पृ०६३५ २०

इति तस्याकृतिगणत्वात् क्रिन्नन्तोयमश्रिशब्दो निपात्यते.

( ४ ) “ चते-चदे, याचने ” धा०ज्वादिः कौ०पृ०४२१

( ५ ) “ चतेरुरन् ” उणा०पा०५ कौ०पृ०६४४  
इत्युरानि साधितोऽयं चतुश्शब्दः प्रागेव बहुव्रीहिः. पूर्व-  
स्य पुवत्.

२५

निरु०—समवेतकारी यः स्याद्वै ( चतुरश्रः ) स कीर्तितः ।

( ९३७ ) गभीरात्मा, ( ९३८ ) विदिशो,

ॐ गभीरात्मने नमः । ॐ विदिशाय नमः ।

५ भा०—अन्येषां चतुर्मुखमुखानाम् अप्रधृष्यगाम्भीर्यः—  
( गभीरात्मा ).

तेषां विनयगद्गदस्तुतिगिरामस्य दूरे विविधाः दिशा देशा इति—  
( विदिशः ).

निर्घ०—( ६ ) “ सुप्रातसुष्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपद-  
१० प्रोष्ठपदाः ” ५।४।१२० ॥ कौ०पृ० १६७

इति बहुव्रीहौ अच्प्रत्ययान्तोऽयं निपातितः.

( ७ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ६।४।१४८ ॥ कौ०पृ० ५६  
चतुर्मुखमुखान्यदेवतादुरार्थर्पगाम्भीर्यतया गभीरो  
गम्भीरः आत्मा अस्येति—( गभीरात्मा ).

१५ आत्मा व्युदपादि. “ गम्ल्, गतौ ” धा०च्वादिः कौ०पृ० ४३०  
ईरन्प्रकरणे, “ गभीरगम्भीरौ ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३३  
इतीरन् गमेर्मस्य भः. पक्षे धातोर्नुम् च निपात्यते इति,  
इति ईरन्. मस्य भश्च. इह नुवर्जम् बहुव्रीहिः. सांहितो  
दीर्घः. ततो नान्तदीर्वादि. ६

२० तेषां विनयगद्गदस्तुतिगिरां दूरीभूताः विविधाः दिशाः  
अनवधिकातिशयस्वरूपरूपगुणविभवानन्तमाहात्म्यसीमाः अस्येति—  
( विदिशः ).

निरु०—९३७ धात्रादीनामप्रधृष्यं गाम्भीर्यं यस्य विद्यते ॥ ७३४ ॥  
( गभीरात्मा ) स विज्ञेयो वस्वर्णो मनुरुत्तमः ।

२५ ९३८ विनयगद्गदस्तोत्रधात्रादीनां विशेषतः ॥ ७३५ ॥  
दूरस्य विविधा देशा ( विदिशः ) सन्तु कीर्तितः ।

( ९३९ ) व्यादिशो, ( ९४० ) दिशः, ॥

ॐ व्यादिशाय नमः । ॐ दिशाय नमः ।

भा०—तेषाम् अभिमतं तच्च पदम् अतिसृजतीति—  
( व्यादिशः ).

इगुपधत्वात् कः. ❀

न तान् गजेन्द्रवदन्तरङ्गीकरोति किंतु आज्ञापयतीति—  
( दिशः ). पूर्ववत् कः.

निर्व०—( १ ) “ दिश, अतिसर्जने ” धा०तुदा०कौ०पृ०४६४ १०  
क्विप्. अगुणः.

( २ ) “ आपं चैव हलन्तानाम् ” कौ०पृ०८८  
इति भागुरिरीत्या हलन्तात् टाप्. विपूर्वो बहुव्रीहिः.  
उपसर्जनह्रस्वः. ❀

तेषामभिमतं तच्च पदं व्यादिशति अतिसृजति ददातीति—  
( व्यादिशः ). इहापि,

( १ ) “ दिश, अतिसर्जने ” धा०तुदा०कौ०पृ०४६४  
इत्येव धातुः. व्याङ्पूर्वः. अतिसर्जनम् दानं वेर्यण्.  
इगुपधत्तलक्षणः कः. अगुणः. ❀

वचनात् गजेन्द्रमोक्षणं दृष्ट्वा विस्मितांस्तान् ब्रह्मादीन्  
प्राञ्जलीन् वन्दमानान् गजेन्द्रवदन्तरङ्गीकरोति परतु दिशति  
तानाज्ञापयतीति—  
( दिशः ).

निरु०—९३९ ब्रह्मादीनां तच्च स्थानसर्जनाद् (व्यादिश)श्च सः । ७३६ ।

९४० धात्रादीन् सर्वकृत्येषु ह्याज्ञापयति यस्सदा ।

( दिशः ) सतु समास्यातः पडर्णो मयुरुत्तमः ॥ ७३७ ॥

श्लो० ॥ १०१ ॥ ( ९४१ ) अनादिः, .

ॐ अनादये नमः ।

भा०—( १ ) “ गजेन्द्रमोक्षणं दृष्ट्वा सर्वे सेन्द्रपुरोगमाः । ब्रह्माण-  
५ मग्रतः कृत्वा देवाः प्राञ्जलयस्तदा । ववन्दिरे महात्मा-  
नं प्रभुं नारायणं हरिम् । विस्मयोत्फुल्लनयनाः प्रजा-  
पतिपुरस्सराः ” इति. वि० ध० ६९ ।

श्रीपौष्करे,

( २ ) “ गजेन्द्रग्राहमोक्षी च संसारोत्सारलक्षणः ”

१० इति. ❀

एवं तिर्यक्ष्वपि भक्तेषु विवशो ब्रह्मादिषु फल्गुफलमेव  
प्रयच्छति यस्मात्—

( अनादिः ).

तैरन्यपरैर्न स्वामित्वेनादीयत इति. ❀

१६ निर्व०—प्राग्वदेव धातुः. इहाज्ञापनाक्रियः, अनेकार्था हि धातवः  
कः, अगुणः. ❀

कुतोऽयमेवं तिर्यक्ष्वपि भक्तेषु विवशो ब्रह्मादिषु फल्गुपदमेव  
प्रयच्छति तत्रोच्यते यतस्तैरन्यपरैः स्वामित्वे-  
नायमादीयते उपादीयते इति-

२० आदिः स नेति—

( अनादिः ).

( १ ) “ हुदात्र, दाने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

आहूपूर्वः. घत्वे,

( २ ) “ उपसर्गं धोः किः ” ३।३।९२॥ कौ० पृ० ३५८

२६ निरु०—९४१ देवतान्तरभक्तैर्यः कुत्सितैश्चापि सर्वदा ।

नादीयते स्वाभिमत ( मनादिः ) परिकीर्तितः ॥ ७३८ ॥

{ ९४२ } भूर्भुवो,  
{ ९४३ }

ॐ भुवो भुवे नमः ।

भा०—भवतीति भूः स्वदास्यज्ञानेनात्मलाभवान् तस्य भुवः

स्वयमेव भूः पदं भवतीति—

( भूर्भुवः ).

( १ ) “ निवसिष्यसि मध्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ” ❀

निर्व०—इति कर्मणि क्तः, आलोपः, नञ्समासः, नञो नलोपः.

नुद्. ❀

प्रतिपिपादयिषितस्य च अस्य तदाधारत्वकथनात्

१०

भुवः स्वदास्यज्ञानेनात्मलाभवान् भवतीति भूः, तस्य स्व-  
यमेव भूः पदम् अतो भुवो भूरिति—

( भूर्भुवः ).

एकनाम. भवतेर्भावे,

( १ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥

१५

कौ०पृ० ६४७

( २ ) “ संपदादिभ्यः क्तिप् ” ३।३।९४॥ कौ०पृ० ६५८

इति स्त्रियां क्तिनोऽपवादोऽधिकरणे क्तिप्.

( ३ ) “ भुवस्संज्ञान्तरयोः ” ३।२।१७९॥ कौ०पृ० ६०७

इति कर्तरि वा, पुनरपि स एव आवर्तते.

२०

( ४ ) “ क्तिप् च ” ३।२।७६॥ कौ०पृ० ५८१

इति क्तिप्. ततो ङम्.

( ५ ) “ अचिश्नुधातु० ” ६।४।७७॥ कौ०पृ० ४५

निरु०—९४२तथ्यस्वदास्यज्ञानेन ह्यात्मलाभवतः पदम् ।

भवति स्वयमेवेति ( भूर्भुवः ) सच कथ्यते ॥ ७३९ ॥

२५

( ९४३ ) लक्ष्मीः, ( ९४४ ) सुवीरो,

ॐ लक्ष्म्यै नमः । ॐ सुवीराय नमः ।

५ भा०—इति तेषाम्—

( लक्ष्मीः ). सर्वा संपच्च.

( १ ) “ भवद्रतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ” इति. ✽  
रा० यु० १६—६ ।

( २ ) “ कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः ।

१० कृष्णः परायणं तेषां ज्योतिषामिव चन्द्रमाः” ✽

भा० द्रो० १८३—२४ ।

तेषां विनिपातप्रतीकारः—

( सुवीरः ). ✽

निर्व०—इत्यादिना ओरुवड्. सोरुत्वादि. आविष्टलिङ्गोयमि<sup>२१</sup>त्यादि.

१५ तेषामयं लक्ष्मीस्सर्वा संपच्च इति—

( लक्ष्मीः ).

( १ ) “ लक्ष, दर्शनाङ्कनयोः” धा० चुरा० कौ० पृ० ४७९  
चुरादिः णिच्. ईरिति वर्तमाने,

( २ ) “ लक्षेर्मुट् च ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३२

२० इति ईः. तस्य मुट् च. णिलोपः “ नेट् ०” ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

इति नेट्. अयं चाविष्टलिङ्ग<sup>२२</sup>इत्यादि. संहितायां रुत्वोत्व-  
गुणाः. ✽

तेषां विनिपातप्रतीकारपरतया सुतरां वीर इति—( सुवीरः ).

निर्व०—९४३ आत्मलाभयतां सर्वसंपच्च ( लक्ष्मीः ) स यत् स्मृतः ।

२५ ९४४ तेषां यो विनिपातस्य प्रतीकारं करोति सः ॥ ७४० ॥

( सुवीर ) इति विख्यातः समार्णो मनुरुत्तमः ।

( ९४५ ) रुचिराङ्गदः, ।

ॐ रुचिराङ्गदाय नमः ।

भा०—तेजस्स्वं रुचिरम् अतिमनोहरमनुभवयोग्यं अङ्गं  
ददातीति—

( रुचिराङ्गदः ) . यथा,

( १ ) “ न ते रूपम् ” इत्यादि. ❀ जितन्ते ।

अथ सर्वज्ञगवद्वापाराणां प्रयोजनं

तदनुभवक्षमकरणयुक्तानन्यापि जनयतीति—

निर्व०—अजेः वीर्यतेश्च वीर उक्तः. ❀

सुष्ठु भक्तेभ्यो रुचिरमतिमनोहरम् अङ्गं दिव्यरूपं  
ददाति अनुभवयोग्यं वितरतीति—

( रुचिराङ्गदः ) . ददातेः ,

( १ ) “ आतोऽनुपसर्गे० ” ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

इति कः. आहोषः. अङ्गेर्गातिकर्मण इदित्वाञ्चुम्. अनुस्वार- १५  
परसवर्णा. पचाद्यच्.

( २ ) “ रुच, दोमौ अभिप्रीतौ च ” धा० त्वादिः कौ० पृ० ४११

( ३ ) “ इषिमदिमुदिखिदिछिदिमिदिमन्दिचन्दिमिमिहिमुहि-

मुचिरुचिरुषिवन्धिशुषित्यः किरच् ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१२

इति किरच्. अगुणः. दीर्घः. ❀

अथ सर्वज्ञगवद्वापाराणां प्रयोजनमभिधीयते तदनु-

भवक्षमकरणयुक्तानन्यापि जनयतीति—

निरु०—९४५ प्रपञ्चेभ्यः स्वानुभवयोग्यमङ्गं मनोहरम् ॥ ७२१ ॥

अप्राकृतं तदा दत्ते योऽसौ स्याद् ( रुचिराङ्गदः ) ।

( ९४६ ) जननो, ( ९४७ ) जनजन्मादिः,

ॐ जननाय नमः । ॐ जनजन्मादये नमः ।

५ भा०—( जननः ). ❀

तेषां जनानां जन्मनः आदिर्निमित्तं प्रयोजनमिति—

( जनजन्मादिः ). यथा,

( १ ) “ अद्य मे सफलं जन्म ” वि० पु० ५-१-७३ ।

( २ ) “ जन्मन्पविफला सैका या गोविन्दाश्रया क्रिया । सुजन्म देह-

१० मत्यन्तं तदेवाशेषजन्मुप । यदेव पुलकोद्भासि विष्णुना-  
मनि कीर्तिते । अद्य जन्म यथार्थं मे ” “ इत्यादि. ❀

निर्व०—( जननः ).

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” णिच्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ जनिवध्योश्च ” ७।३।३५॥ कौ० पृ० ४५५

१५ इति प्रतिषेधात् नोपधावृद्धिः. ल्युटिर्ल्यौ “ दि. अनः णिलोपः. ❀

तेषां जनानां जन्मनः आदिः निमित्तं प्रयोजनमिति—

( जनजन्मादिः ).

इदोतेराहपूर्वात् उपसर्गं षोः किः, आलोपः. ततश्चा-  
दिशब्द इत्युक्तम्.

२० ( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( २ ) “ सर्वधातुभ्यो मनिन् ” इति मनिन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९

( ३ ) “ नेट् ” ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

इति नेट्. नलोपः. ॥ एव धातुरावर्तते. पचाद्यच्. दीर्घः.

निरु०—९४६ अथोच्यतेऽत्र भगवद्वापाराणां प्रयोजनम् ॥ ७४२ ॥

२५ ९४७ ( जननो ) ( जनजन्मादि ) मयार्णो जन्मनाश्रयः ।



{ ९४८ } श्रीमो,  
{ ३५९ }

ॐ श्रीमाय नमः ।

भा०—एवंविधमहानुग्रहविमुखानाम्—

( श्रीमः ).

गर्जनरकादिहेतुः स सनात्मनीनान् हितबुद्ध्या शत्रुदंष्ट्रावपते

( १ ) " तानहं द्विषतः " इति. ❀ भ० गी० ।

अन्येष्वपि जगदहितनिरतेषु हिरण्यादिषु—

निर्व०—सांहितः इदमेव हि जन्मनः फलम् यदस्य नामभवणादि-

मात्रेण सपुलकीभवनम्. ❀

१०

एवंविधमहानुग्रहविमुखानाम् अनात्मनीनानां

गर्जनरकादिहेतुत्वेन शत्रुवद्वीषणतया ते विभ्य-

त्यस्मादिति—

( श्रीमः ).

( १ ) " त्रिभी, भये " मक्प्रकरणे, धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९ १५

( २ ) " त्रियप्पुचा " उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इति मक्. पाक्षिको धातोप्पुक्. चेति इह केवलो मक्. अगुणः.

अनिट्.

( ३ ) " श्रीमादयोऽपादाने " ३।४।७४॥ कौ० पृ० ६४५

इति अपादानेयं साधुः. ❀

२०

अन्येष्वपि जगदहितनिरतेषु हिरण्यादिषु श्रीमः पराक्रमः

अस्येति—

निरु०—९४८ एवंविधानुग्रहस्य विमुखानान्निरन्तरम् ॥ ७४३ ॥

गर्जनमादिहेतुत्वाद् ( श्रीम ) इत्युच्यते बुधैः ।

( ९४९ ) भीमपराक्रमः, ॥ श्लो० ॥ १०२ ॥

( ९५० ) आधारनिलयो,

५ ॐ भीमपराक्रमाय नमः । ॐ आधारनिलयाय नमः ।

भा०—( भीमपराक्रमः ).

भयमप्यनुग्रह एव यथोन्मादिनो निगलादिनिग्रह-

स्तस्य तद्वाध्यानां चानुग्रहः. ❀

धार्मिकतया जगदाधाराः प्रह्लादविभीषणपाण्डवादयः तेषां निलयः-

१० ( आधारनिलयः ).

ते ह्याधाराः यथा, श्रीविष्णुस्मृतौ,

( १ ) “ वर्णाश्रमाचारपराः सन्तः शास्त्रैकतत्पराः । त्वां धरे !

धारयिष्यन्ति तेषु त्वद्भारमाहितम् ” इति. ❀ वि० स्मृ० ।

निर्व०—( भीमपराक्रमः ).

१५ क्रमेः परापूर्वात् भावे घञ्.

( १ ) “ नोदात्त० ” ७।३।३४॥ कौ० पृ० ५४१

इत्यादिना न वृद्धिः. तथा चायं न्यरूपि हि पराक्रमः अनु-

पदमेव च भीम उक्तः. भयमपि ह्यनुग्रहः । यथोन्मादि-

नो निगलादिनिग्रहोपि तस्य तद्वाध्यानां चानुग्रहः. ❀

२० वचनात् धार्मिकाः प्रह्लादविभीषणपाण्डवादयो जगता-

माधाराः तेषां निलयः आस्पदमिति—

( आधारनिलयः ).

( १ ) “ लीङ्, श्लेषणे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

निरु०—९४९ लोकाहितेषु नितरां हिस्ण्यादिषु सर्वदा ॥ ७४४ ॥

२५ भीमः पराक्रमो यस्य त स्याद् ( भीमपराक्रमः ) ।

९५० धार्मिका जगदाधाराः प्रह्लादाद्या विरोपतः ॥ ७४५ ॥

तेषां तु निलयं स्थान ( माधारनिलय ) अ नः ।

{ ९५१ } धाता,  
{ ४३ }

ॐ धात्रे नमः ।

भा०—स्वयं च धर्माचार्यकेण—

( धाता ).

( १ ) “ न मे पार्थास्ति कर्तव्यम् ” इत्यादि. ॥ गी० ३-२१।

एवं निष्पादितस्वानुभवशक्तीनां सायमिव पुष्पस्य हासो  
भोग्यतोऽज्ञासोऽस्येति—

निर्व०—( २ ) “ ली, श्लेषणे ” वा०; निपूर्वः. ततः, धा० क्रयादिः

कौ० पृ० ४७६

( ३ ) “ एरच् ” इत्यधिकरणे अच्. ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५३

( ४ ) “ विभाषा लीयतेः ” ६।१।५१॥ कौ० पृ० ४५४

इत्यात्वे वैकल्पिके श्रान्ते,

( ५ ) “ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वक्तव्यम् ”

इति तत्प्रतिषेधः. गुणः अय्.

( ६ ) “ धृञ्, धारणे ” आङ्पूर्वः. धा० त्वादिः कौ० पृ० ४२३

( ७ ) “ अकर्तरि च कारके ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

इत्यधिकरणे घञ्. वृद्धिः. स्परत्वम्. ॥

स्वयं च धर्माचार्यकेण दधातीति—

( धाता ).

( १ ) “ डुधाञ्, धारणपोषणयोः ” धा० जुहा० कौ० पृ० ४५१

तृच्. अनिट्. अनडादि. ॥

एवं निष्पादितस्वानुभवशक्तीनां सायंपुष्पस्येव हासः

भोग्यतोऽज्ञासोऽस्येति—

( ९५२ ) पुष्पहासः , ( ९५३ ) प्रजागरः , ।

ॐ पुष्पहासाय नमः । ॐ प्रजागराय नमः ।

५ भा०—( पुष्पहासः ) . ❀

१ सस्येष्विव रुपीवलः तेषु रात्रिदिवं प्रजागतीति—  
( प्रजागरः ) .

( १ ) “ य एषु सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ”  
इति. ❀

१० निर्व०—( पुष्पहासः ) .

( १ ) “ हस्ते, हसने ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१०

भावे घञ्. वृद्धिः.

( २ ) “ पुष्प, विकसने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५३  
दिवादिः. पचाद्यच्. बहुव्रीहिः. व्यधिकरणानामप्यस्ति

१५ हि सः.

१ ( ३ ) “ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ” २।२।३५॥ कौ० पृ० १७३  
इत्यत्र सप्तमीग्रहणात् ज्ञापकात् इत्युक्तम्. ❀

तेषु सस्येष्विव रुपीवलो रात्रिदिवं प्रकर्षेण जागर्ति  
क्षणिनिद्रो भवतीति—

२० ( प्रजागरः ) .

१ ( १ ) “ जागृ, निद्राक्षये ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४६  
प्रपूर्वः. पचाद्यच्. गुणो रपरः. ❀

निरु०—९५२ स्वात्मानुभवशक्तीनां साधंपुष्पवदस्य वै ।

हासोस्ति भोग्यतोछासः ( पुष्पहासः ) इति स्मृतः ॥ ७४७ ॥

२५ ९५३ रात्रिदिवं प्रजागर्ति सस्येष्विव रुपीवलः ।

भक्तेषु नितरां योऽसौ ( प्रजागरः ) इहोच्यते ॥ ७४८ ॥

( ९५४ ) ऊर्ध्वगः,

ॐ ऊर्ध्वगाय नमः ।

भा०—कुतस्तदर्थमनिद्रो यतः—

( ऊर्ध्वगः ) .

६

स्वभावतुङ्गः यथा,

( १ ) “ महात्मनां संश्रयमभ्युपेतो नैवावसीदत्यतिदुर्गतोपि ”

इति. ❀

तन्महत्त्वफलम् सत्ये स्वाभाविकदास्यमार्गे आचरणं

तेषां प्रवर्तनमस्येति—

१०

निर्व०—तदर्थं कुनोपमनिद्रस्तत्रोच्यते. अतिदुर्गततदनवसाद-

फलकस्वभावतुङ्गताकृतया ऊर्ध्वं गच्छति महान् भवतीति—

( ऊर्ध्वगः ) . गमेः,

( १ ) “ अन्यत्रापि दृश्यते ” ३।२।४८॥कौ०पृ०५७८

इति वक्तव्याहुः. टिलोपः.

१५

( २ ) “ उर्द, माने क्रीडायां च ” धा०स्वादिः कौ०पृ०३८३

( ३ ) “ इण्शीर्ष्यां वन् ” उणा०पा०१ कौ०पृ०६१७

( ४ ) “ कृगृशृदृष्यो वः ” उणा०पा०१ कौ०पृ०६१८

इत्ययं विधिर्बाहुलकादन्यतोपि भवतीति वन्. वो वा.

( ५ ) “ उपधाया च ” ८।२।७८॥कौ०पृ०३८३

२०

इति दीर्घः. बाहुलकात् पृषोदरादित्वाद्वा दस्य घः.

( ६ ) “ नेट् ” इति नेट्. ❀ ७।२।८॥कौ०पृ०५८१

तथा तेषां सत्ये सन्मार्गे स्वाभाविकसात्त्विकदास्यमार्गे  
आचारः आचरणम् अन्तर्भावितप्यर्थोप्यन्तो वा

उत्तपथापि प्रवर्तनमस्येति—

२५

निर्व०—९५४योऽसौ स्वभावस्तुङ्ग ( ऊर्ध्वगः ) परिकीर्तितः ।

( ९५५ ) सत्पथाचारः,

ॐ सत्पथाचाराय नमः ।

भा०—( सत्पथाचारः ). यथा,

५ ( १ ) “ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ”  
“ इत्येवादि. ❀

एवं विषयविषमूर्छितनटात्माभ्यः आत्मोज्जीवनं ददातीति—

निर्व०—( सत्पथाचारः ).

( १ ) “ चर, गतिभक्षणयोः ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५

१० आङ्पूर्वः. एकत्र भावे यञ्. वृद्धिः. अन्यत्र णिच्. वृद्धिः.

( २ ) “ एरच् ” ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५३

इति भावे अच्. णिलोपः.

( ३ ) “ पत्ल, गतौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१९

इनिः इत्यनुवृत्तौ,

१५ ( ४ ) “ पतस्थ च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३२

इति, इनिः. तस्य थश्च. अस्तेऽशतरि सच्छब्द उक्तः. कर्मधारयः.  
जश्चत्वे.

( ५ ) “ ऋक्पूरवधूः पथामानक्षे ” ५।४।७४॥ कौ० पृ० १८२

इति अप्रत्ययः समासान्तः. तस्य,

२० ( ६ ) “ तद्धिताः ” इति तद्धितत्वात्, ४।१।७६॥ कौ० पृ० १०६

( ७ ) “ नस्तद्धिते ” ६।४।१४४॥ कौ० पृ० १३३

इति नान्तस्य ऋस्य ढेलोपः. बहुव्रीहिः. दीर्घः. ❀

एवं विषयविषमूर्छितेभ्यः आत्माभ्यः प्राणम् आत्मोज्जीवनम्  
ददाति इति—

२५ निरु०—९५५ ( सत्पथाचार ) इत्युक्तः सन्मार्गे तत्प्रवर्तनात् ॥ ७४९ ॥

{ ६६-३२३ } प्राणदः,  
{ ४०९-९५६ }

ॐ प्राणदाय नमः ।

भा०—( प्राणदः ). ❀

प्रणवेन ईदृशसंबन्धमुद्बोध्य,

( १ ) “ मां नमस्कुरु ” ❀ गी० १८-६५ ।

इति स्वचरणारविन्दयोः तान् प्रणमयतीति—

निर्व०—( प्राणदः ). ददातेः,

( १ ) “ आतोनुपसर्गे० ” ३।२।३॥ कौ०पृ०५७०

इति कः. आहोषः. अनितेः प्रपूर्वात्,

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इति अपादाने ३।३।१९॥

कौ०पृ०६४७

( ३ ) “ हलश्च ” ३।३।१२१॥ कौ०पृ०६६३

इति करणे वा घञ्. वृद्धौ दीर्घे संज्ञायां णत्वे च प्राण उक्तः.

समुदायस्य संज्ञात्वे तु,

( ४ ) “ अनितेः ” ८।४।१९॥ कौ०पृ०४४६

इति णत्वं विशेषः. ❀

तेषां स्वस्वामिभावलक्षणसंबन्धमुद्बोध्य तान् अयव-

शिरःप्रोक्तरीत्या प्रणीति प्रणमयतीति वा, ईदृशसंबन्ध-

शक्तिप्रतिपादकप्रत्यक्षरमात्रप्रणवोऽस्य अस्तीति वा,

तथा प्रणम्यारुतेः तैः प्रणूयते प्रकर्षेण स्तूयते तोष्टृप्यत

इति वा—

निरु०—१५६ कान्तादिविषयव्याप्त्या नशत्त्वान्यः कृपावशात् ।

महात्मोन्नीवनं योगो दशानि ( प्राणदः ) स्मृतः ॥ ७५० ॥

( ९५७ ) प्रणवः,

ॐ प्रणवाय नमः ।

ज्ञा०—( प्रणवः ).

- ५ ( १ ) “ प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणामयति एतस्मात्  
प्रणव इति ” इति अथर्वशिरसि १ । ❀

निर्व०—( प्रणवः ).

( १ ) “ णु, स्तुतौ ” प्रपूर्वः. णो नः. धा० अदा० कौ० पृ० ४३९

( २ ) “ उपसर्गादसमासेपि ” ८।४।१४॥ कौ० पृ० ३८६

- १० इत्यादिना णत्वम्. आदे णौतिरयं अन्तर्भावितव्यर्थस्य न-  
मेरर्थे वर्तते. पचाद्यच्. गुणः. अव. द्वितीये,

( ३ ) “ पुंसि संज्ञायाम् ” ३।३।११८॥ कौ० पृ० ६६३  
इति करणे घः. अन्यत् सर्वं प्राग्वत्. ततः प्रणवशब्दात्  
मत्वर्थयोर्शा आद्यच्.

- १५ ( ४ ) “ यस्य० ” इति लोपः. तृतीये, ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

( ५ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ६ ) “ ऋदोरप् ” ३।३।५७॥ कौ० पृ० ६५३

इति कर्मण्यप्. अन्यत् प्राग्वदेव सर्वम् अजूवर्जम् प्रणम  
इति चेत् पाठः, तर्हि स्पष्ट एव प्राथमिकोर्थः. तत्र,

- २० ( ७ ) “ णमु, प्रहृत्वे शब्दे ” धा० चादिः कौ० पृ० ४३०  
प्रपूर्वः. प्राग्वदेव नत्वणत्वे. णिच्. वृद्धिः. अमन्ततया  
नित्यं मित्वम्. उपसृष्टतया,

( ८ ) “ ज्वलद्बललनमामनुपसर्गाद्वा ” घ० गणसूत्रम्. कौ० पृ० ४१७

निरु०—९५७ आत्मोज्जीवनसंवन्धमुद्बोध्य प्रणवेन वै ।

२५ पादारविन्दयोस्तान् यः प्रणामयति नित्यशः ॥ ७५१ ॥

( प्रणवः ) स समाख्यातः सप्तार्णो मोक्षदो मनुः ।



( १५८ ) पणः, ॥ श्लो० ॥ १०३ ॥ { १५९ } प्रमाणं,

ॐ पणाय नमः । ॐ प्रमाणाय नमः ।

भा०—एवं तेषां स्वाम्यदास्यव्यतिहारेण व्यवहरति इति— ५  
( पणः ).

( १ ) “ पण, व्यवहारे ” ❀ धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९८  
एवं निस्तंशयविपर्ययवेदरहस्यपरमार्थप्रत्यायकत्वात्—  
( प्रमाणम् ). ❀

निर्व०—इति विकल्पाप्रवृत्तेः ततो मितं ह्रस्वः. अथ पचाद्यच्. णि-१०  
लोपः, इदं च प्रागप्युक्तम्. प्रणव इत्येव तु मुख्यः पाठः. ❀  
इत्थं तैस्सह स्वाम्यदास्यव्यतिहारेण पणते व्यवहरतीति—  
( पणः ).

( १ ) “ पण, व्यवहारे स्तुतौ च ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९८  
इह व्यवहारार्थोऽयम्. पचाद्यच्. ❀ १५  
एवं निस्तंशयविपर्ययवेदरहस्यपरमार्थप्रत्यायकतया  
सोऽर्थः प्रमीयतेऽनेनेति—  
( प्रमाणम् ).

( १ ) “ माङ्, माने ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०  
प्रपूर्वः. करणे ल्युट्. अनः. दीर्घः. २०

( २ ) “ कृत्यचः ” इति णत्वम्. ८।४।२९॥ कौ० पृ० ५५६

( ३ ) “ लिङ्गमशिष्यम् ” इत्यादि. ❀ ॥ महानाप्ये ॥

निरु०—१५८ स्वाम्यदास्यव्यतिहारव्यवहारात् ( पणः ) स्मृतः, ७५२

१५९ परमार्थत्रयीतारप्रत्यायकतया स्वयम् ।

( प्रमाण ) मिति निरुपातः सप्तार्णो म्नुर्लभः ॥ ७५३ ॥ २५

( ९६० ) प्रणनि यः,

ॐ प्राणनिलयाय नमः । ..

भा०—प्राणन्तीति प्राणाः अन्ये हि जीवाः ते स्वनीड इव शकुन्ताः  
 ५ तस्मिन् लीयन्ते इति—  
 ( प्राणनिलयः ).

( १ ) “ पुंसि संज्ञायाम्० ” इत्यादिना घः. ❀ ३।३।११८॥  
 कौ०पृ० ६६३

निर्व०—तथा प्राणाः अन्येपि जीवाः ते स्वनीड इव शकुन्ताः निली-  
 १० यन्ते क्षिप्ता भवन्त्यस्मिन्निति—  
 ( प्राणनिलयः ).

लीयतेः लीनातेर्वा निपूर्वात्,

( १ ) “ पुंसि संज्ञायाम्० ” इति अधिकरणे घः ३।३।११८॥  
 कौ०पृ० ६६३

१५ ( २ ) “ विभाषा लीयतेः ” ६।१।५१॥ कौ०पृ० ४५४  
 इति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्नात्वम्. लीयतेरिति यका निर्दे-  
 शो ननु स्वना अत उभयोरपि ग्रहणम्. गुणः. अयं.  
 यद्वा अयमेरजधिकरणे,

( ३ ) तत्र च “ निमिमीलियां खलचोरात्वं न ” कौ०वा०

२० इति वक्तव्यात् तद्विप्रतिपिद्धम् शेषं प्राग्वत्. अनितिः  
 प्रपूर्वः. पचाद्यच्. दीर्घः. संज्ञायाम् णत्वम् असंज्ञायां तु  
 ( १ ) “ अनितेः ” ८।४।१९॥ कौ०पृ० ४४६  
 इति वा. एवमुत्तरत्रापि. उभयत्र कर्तरि व्युत्पादोयम्  
 प्राणशब्दः. पृष्ठासमासश्चायम्. प्रदर्शितं तु विग्रहमात्रम्. ❀

२५ निरु०—९६० यस्मिन्नित्यं प्रलीयन्ते प्राणा जीवाः सदाऽग्रजे ।

शकुन्ता इव नीडे स्वे स ( प्राणनिलयः ) स्मृतः ॥ ७५४ ॥

( ९६१ ) प्राणधृत्, ( ९६२ ) प्राणजीवनः, । ( ९६३ ) तत्त्वं,

ॐ प्राणधृते नमः । ॐ प्राणजीवनाय नमः । ॐ तत्त्वाय नमः । ५

भा०—तान् मातृवद्धारयति चेति—

( प्राणधृत् ). ❀

तान् अन्नपानीयादिवर्ज्जीवयतीति—

( प्राणजीवनः ). ❀

दधिदुग्धयोरिव दधिसारः चिदचितो व्याप्तिप्रयोजनाभ्यां

१०

सारांशः—

( तत्त्वम् ). यथा,

निर्व०—तान् प्राणान् मातृवद्धारयति चेति—

( प्राणधृत् ).

धृञः क्तिप् तुक्. अगुणः. जश्त्वचत्वे. धृग् इति पाठे-

१५

पि उक्तैव गतिः. ❀

तान् प्राणान् अन्नपानादिवर्ज्जीवयति प्राणान्

धारयति इति—

( प्राणजीवनः ).

( १ ) “ जीव, प्राणधारणे ” धा०भादिः कौ०पृ० ४०५

२०

णिच् ल्युरि<sup>३३</sup>“दि. अनः. णिलोपः. ❀

दधिदुग्धयोरिव दधिसारः चिदचितोः व्याप्तिप्रयोजनाभ्याम्

अयं सारांशतया तत्त्वं परमार्थभूत इति—( तत्त्वम् ).

निरु०—९६१ तान् मातृवद्धारयति ( प्राणधृत् ) स स्मृतो बुधेः ।

९६२ जीवयत्यन्नवर्ज्जीवान् स उक्तः ( प्राणजीवनः ) ॥ ७५५ ॥ २५

९६३ सारांशभूतो जगतो योऽसौ ( तत्त्व ) मिति स्मृतः ।

( ९६४ ) तत्त्ववित्,

ॐ तत्त्वविदे नमः ।

भा०—( १ ) “ परमार्थमशेषस्य जगतः प्रभवाप्ययम् । शरण्यं

५ शरणं गच्छन् गोविन्दं नावसीदति ”

( २ ) “ एकतो वा जगत् कृत्स्नं एकतो वा जनार्दनः । सारतो जगतः

कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ” इति. ❀

तथा तत्त्वमात्मनो वेत्तीति—

( तत्त्ववित् ).

१० ( १ ) “ त्वमेव त्वां वेत्थ ” इति.

( २ ) “ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ”

इति. ❀

सर्वस्य चिदचिद्द्वर्गस्य अयमेक एव शेषी भोक्ता अग्निमानी चेति—

निर्व०—( १ ) “ तनु, विस्तारे ” अदिः इत्यनुवृत्तौ, धा० तना०

१५ कौ० पृ० ४७२

( २ ) “ त्यजितनियजिभ्यो ङित् ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

इति अदिः ङित् ङितोः. ततः;

( ३ ) “ तस्य भावस्त्वतलौ ” ५।१।११९॥ कौ० पृ० ३०९

इति भावे त्वः.

२० ( ४ ) “ खरि च ” इति चत्वंम् ८।४।५५॥ कौ० पृ० २०

दस्य तः. आविश्लिङ्गोयम् “इत्थं”दि. ❀

तथा श्रुत्युपबृंहणाभ्यां तत्त्वं स्वात्मतत्त्वम् स्वयमेव

वेत्तीति—

( तत्त्ववित् ).

२५ वेत्तेः क्तिप्. अगुणः. आवसानिकं चत्वंम् निरुचे हि तत्त्वशब्दः. ❀

निरु०—९६४ वेत्ति यः स्वात्मनस्तत्त्वं (तत्त्ववित्) स च कथ्यते ७५६

( ९६५ ) एकात्मा, ( ९६६ ) जन्ममृत्युजरातिगः, ॥

ॐ एकात्मने नमः । ॐ जन्ममृत्युजरातिगाय नमः ।

भा०—( एकात्मा ). ❀

५

तथापि तदुभयविधमात्मा—

( जन्ममृत्युजरातिगः ). ❀

निर्व०—तथां सर्वस्यापि चिदचिद्वर्गस्य अयमेकः अद्वितीयश्चा-  
सावात्मा शेषी भोक्ता अभिमानी चेति—( एकात्मा ).

अततेस्सातिन्यां मनिणि आत्मा ह्युक्तः ? तथा इणश्च कन्येकः. १०

कर्मधारयः. दीर्यः. नान्तदीर्घादि, संहितायाम् जश्त्वम्. ❀

तथापि नायं तदुभयधर्मा. यतो जन्मजननं च मृत्युः

मरणं च जरापलितभावश्च इति जन्ममृत्युजराः इति द्वन्द्वः.

ताः अतिगच्छति अतिक्रामतीति—

( जन्ममृत्युजरातिगः ).

१५

( १ ) “ गम्ल, गतौ ” अतिपूर्वात् धा०श्वादिः कौ०पृ० ४३०

( २ ) “ अन्यत्रापि दृश्यते ” ३।२।४८॥ कौ०पृ० ५७८

इति वक्तव्यात् ङः. टिलोपः.

( ३ ) “ जृप्-जृप्, वयोहानौ ” दिवादिः. धा०दिवा०कौ०पृ० ४५३

ततो जीर्यते;

२०

( ४ ) “ पिद्भिदादिभ्योऽङ् ” ३।३।१०४॥ कौ०पृ० ९८

इति पितः स्त्रियामङ्.

( ५ ) “ ङिङति च ” इति गुणनिषेधे प्राप्ते, १।१।५॥ कौ०पृ० ३७४

निरु०—९६५ शेषी भोक्ता अभिमानी च एकश्चिदचितोस्तु यः ।

( एकात्मे ) ति स समार्णः सर्वप्राणप्रदो मनुः ॥ ७५७ ॥ २५

९६६ चिदचिद्वर्महीनो यो ( जन्ममृत्युजरातिगः ) ।

श्लो० १०४

( ८०६ ) ना० ९६७ भूर्भुवःस्वस्तरुः.

श्लो० ॥ १०४॥ ( ९६७ ) भूर्भुवःस्वस्तरुस्,

ॐ भूर्भुवःस्वस्तरवे नमः ।

भा०—भूर्भुवःस्वरूपलक्षितैः पक्षिपथिकैरिव प्राणिभिरुप-

५ जीव्यमानच्छायपत्रलपारिजातः—

( भूर्भुवःस्वस्तरुः ).

( १ ) “समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निसंशयः पक्वफलप्रपातः ” इति. ❀

निर्व०—( ६ ) “ऋदुशोडि गुणः” इति. ७।४।१६॥ कौ० पृ० ४३१  
अडि ऋवर्णान्तस्य गुणः. स्परः. ततः अतटावादि.

१० ( ७ ) “ मृद्, प्राणत्यागे ” धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८

( ८ ) “ भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक् ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६  
इति त्युक्. अनिद्. अगुणः.

( ९ ) “ युवोः० ” ७।१।१॥ कौ० पृ० २३३

इत्यत्र अनुनासिकग्रहणाग्नेह योरनः. बाहुलकाद्वा,

१५ ( १० ) “ जनी, प्रदुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

( ११ ) “ सर्वधातुभ्यः० ” इति मनिन् उणा० पा० ४ को० पृ० ६३९

( १२ ) “ नेद्. ” इति नेद्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

नलोपः, दीर्घस्सांहितः. ❀

तथा भूः अय लोकश्च भुवः अन्तरिक्षलोकश्च स्वः

२० असौ लोकश्चेति भूर्भुवःस्वः द्वन्द्वः ततश्च तात्स्थ्यात्  
तदुपलक्ष्याणां प्राणिनामयं वृक्षः पक्षिवत् पथिकवच्च.  
तदुपजीव्यच्छायः पत्रलः पारिजात इति—

( भूर्भुवःस्वस्तरुः ).

निरु०—९६७ भूरादिभिर्लक्षितानां जीवानां यः समाश्रयः ॥ ७५८॥

२५ ( भूर्भुवःस्वस्तरुः ) स स्यादशार्णस्तर्वदो मनुः ।

निर्व०—एकं नाम.

( १ ) “ तृ, पुवनतरणयोः ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४२७

( २ ) “ भृमृशीङ्त्तृचरित्सरितिनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः ”

इति उः. गुणो रपरः. उणा०पा० १ कौ०पृ० ६०२. ५

( ३ ) “ स्तृ, शब्दोपतापयोः ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४२५

( ४ ) “ विजुपेछन्दसि ” ३।२।७३॥ कौ०पृ० ६८३

( ५ ) “ आतो मनिक्कनिव्वनिपः ” ० इति वर्तमाने, ३।२।७४ ॥

कौ०पृ० ६८३

( ६ ) “ अन्येभ्योपि दृश्यन्ते ” ३।२।७५॥ कौ०पृ० ५८१ १०

इति विच्. छन्दसीति चात्र निवृत्तम् गुणो रपरः.

( ७ ) “ स्वरादि० ” १।१।३७॥ कौ०पृ० ८६

इत्यव्ययत्वम्.

( ८ ) “ भू, सत्तायाम् ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ३६८

( ९ ) “ सर्वधातुभ्यः ० ” इत्यसुन्. उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६४०१५

( १० ) “ भूरञ्जिभ्यां कित् ” उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६४१

इति कित्. ततो न गुणः. ओरुवङ्. पुनश्च स धातुरावर्त्यः.

( ११ ) “ संपदादिभ्यः क्तिप् ” ३।३।९४॥ कौ०पृ० ६५८

इति स्त्रियामधिकरणे क्तिप्. अत्र चैकत्र महाव्याहृतित्रय-

प्रत्यभिजिज्ञापयिषया छन्दोभावाच्च सामासिकस्तोर्लुक्. २०

यथानुलोम्यमत्र सौरुत्वम्. संहितायां न विसर्गः.

अन्यत्र रुत्वविसर्गसत्त्वानि अपरत्र विसर्गसत्त्वे चेति विवेकः.

यद्वा भूरिति सान्तं रान्तं वा. उक्तेर्ये अध्ययम्. आकृति-

गणत्वात् स्वरादेः अतो न सौर्लुगादिहेतुः.

भुव इत्यसिर्वा, सान्तमव्ययम्. उक्तेर्ये अत एव हेतोः २५

अत्र च भूरित्यस्य रान्तत्वे रुत्ववर्जं सांहितिकं प्राग्वत्.

इति विशेष इति ध्येयम्. ❀

{ ९६८ } तारः, { ९६९ } सविता, ( ९७० ) प्रपितामहः ।

६ ॐ ताराय नमः । ॐ सवित्रे नमः । ॐ प्रपितामहाय नमः ।

भा०—तेषां संसारतारणात्—

( तारः ). ❀

सर्वेषां साक्षाज्जनयिता—

( सविता ). ❀

१० पितामहस्यापि जनकत्वात्—

( प्रपितामहः ). ❀

निर्व०—एनमनन्तं ब्रह्मतर्कम् आश्रितवताम् असंशयो हि पक्वफल-  
प्रपातः तान् संसाराचारयति उच्चारयतीति—

( तारः ).

१५ तस्तेर्ण्यन्तात् पचाद्यचि णिलोपे च तार उक्तः. ❀

तान् सूते साक्षाज्जनयतीति—

( सविता ).

( १ ) “ पूङ्, प्राणिगर्भविमोचने ” धा० अदा० कौ० पृ० ४३८ -  
तृच्.

२० ( २ ) “ स्वरतिसूति० ” ७।२।४४॥ कौ० पृ० ३८५

इति वेद्. गुणः, अच्. अनङादि. ❀

पितृणां प्रजापतीनामपि पितुः जनयितुः पितामहस्य

परमेष्ठिनोपि जनकत्वात् प्रकृष्टः पितामह इति—

( प्रपितामहः ).

२५ निरु०—९६८ संसारतारणात्तेषां ( तारः ) स्यात् प्राणिनां सद॥ ७५९॥

९६९ साक्षाज्जनयिता योऽसौ सर्वस्य ( सविता ) स्मृतः ।

९७० पितामहस्य जनकः ( प्रपितामह ) उच्यते ॥ ७६० ॥



{ ९७१ } यज्ञो,  
{ ४७ }

ॐ यज्ञाय नमः ।

भा०—स्वाराधनधर्मसमृद्धिरिक्तानां तदर्थिनां स्वयमेव—  
( यज्ञः ). ❀

निर्व०—( १ ) “ पा, रक्षणे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( २ ) “ नमृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ”

उ० पा० २ कौ० पृ० ६२३

इति तृच्. पातेरात् इत्वं च निपात्यते. अनिट्.

एवं सिद्धात् पितृशब्दात् तत्पितरि अभिधेये,

( ३ ) “ पितृव्यमातुलभातामहपितामहाः ” ४।२।३६॥ कौ० पृ० २३२

इति डामहच् निपात्यते. स तद्धितः. भसंज्ञायाम्,

( ४ ) “ टेः ” ६।४।१४३॥ कौ० पृ० ५६

इति डिति टेलोपः. ततः प्रपूर्वः.

( ५ ) “ कुमतिप्रादयः ” २।२।१८॥ कौ० पृ० १४८

इति प्रादिसमासः. स च, १।४।७३॥ कौ० पृ० १५०

( ६ ) “ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ” इति प्रथमया भवति. ❀

स्वाराधनधर्मसमृद्धिरिक्तानाम् अथ च तदर्थिनां

स्वयमेव यज्ञः तादृशो धर्म इति—

( यज्ञः ).

( १ ) “ यज, देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ” धा० वादिः कौ० पृ० ४३२

भावे,

( २ ) “ अकर्तरि च कारके० ” ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७

( ३ ) “ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ् ” ३।३।९०॥ कौ० पृ० ६५८

इति नङ् अनिट्. चत्वंम्. नस्य ज्ञः. ❀

निह०—९७१ जयत्रस्वरूपत्वाद् ( यज्ञ ) इत्युच्यते बुधेः ।

( ९७२ ) यज्ञपतिः, ( ९७३ ) यज्वा,

ॐ यज्ञपतये नमः । ॐ यज्वने नमः ।

५ भा०—स्वयज्ञफलप्रदः—

( यज्ञपतिः ). ❀

अशक्तानां स्वयमेव यजमानः—

( यज्वा ).

( १ ) “ सुयजोर्ङ्निष् ” ३।२।१०३॥ कौ०पृ०५९७

१० आश्वमेधिके वैष्णवे धर्मे भगवान्,

( २ ) “ तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर । उभे संध्येऽनु-

तिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद्वतं मम ” इति. ❀ भा०आ० ।

निर्व०—तेषां स्वाराधनयज्ञफलप्रदतया यज्ञस्य पतिः स्वामीति—

( यज्ञपतिः ).

१५ पातेर्दत्तौ दिलोपे च पतिरुक्तः. यज्ञः प्राग्वत् एव-

मुत्तरत्रापि. ❀

अनेकत्र अत्यन्ताशक्ते तादृशविषये तत्संपादनाय तदनु-

ष्ठेयं सध्यादिकं कर्म स्वयमेवानुष्ठाय अस्कन्नतद्वत्तया

तदर्थं स्वयं यजति स्मेति—

२० ( यज्वा ).

यजिरुक्तः. ततो भूते,

( १ ) “ सुयजोर्ङ्निष् ” ३।२।१०३॥ कौ०पृ०५९७

इति ङ्निष्. अनिट्. अकिच्चात्,

( २ ) “ वचिस्वपि० ” ६।१।१५॥ कौ०पृ०४३२

२५ इत्यादिना न संप्रसारणम्. नान्तदीर्घं “इत्य्” इति. ❀

निरु०—९७२यज्ञस्य फलदो यस्मान्नास्माद् (यज्ञपतिः) स्मृतः॥ ७६१॥

९७३ अशक्तं तु स्वयं यदा त ( यज्वा ) ति प्रचक्षते ।

( ९७४ ) यज्ञाङ्गो, ( ९७५ ) यज्ञवाहनः, ॥

ॐ यज्ञाङ्गाय नमः । ॐ यज्ञवाहनाय नमः ।

भा०—समर्थानुष्ठितमपि यज्ञान्तरमस्य शेषभूतम् इति—

५

( यज्ञाङ्गः ). ❀

तेषां शक्तिश्रद्धाधिकारदानेन यज्ञं वाहयतीति—

( यज्ञवाहनः ). ❀

निर्व०—समर्थानुष्ठितोपि अन्यो यज्ञोङ्गं तद्वच्छेषभूत-  
मस्यति—

१०

( यज्ञाङ्गः ).

अङ्गेरिदितो गतिकर्मणः पचाद्यचि अङ्गश्चाद्दस्ताधितः.

बहुब्रीहिः. दीर्घः सांहितः. ❀

तेषां शक्तिश्रद्धाधिकारान् प्रदाय यज्ञं वाहयति निर्व-  
र्तयतीति वा, तं वहति निर्वहतीति वा—

१५

( यज्ञवाहनः ).

( १ ) “ वह, प्रापणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२

आद्ये णिच्. वृद्धिः. ततो ल्युटि “ ल्यौ ” दि. अनः. णिलोपः. अनुकल्पे

( २ ) “ कृत्यल्युटः० ” ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२

इति बाहुलकात् कर्तरि ल्युडि “ ल्यौ ” दि.

२०

( ३ ) “ वाहनमाहितात् ” ८।१।८॥ कौ० पृ० २००

इति निरातनात्, अनिमित्ता वृद्धिः. अनः. पठितमाप्तः. ❀

निरु०—९७४ शेषशक्तकृतो यज्ञोप्यस्य ( यज्ञाङ्ग ) उच्यते ॥ ७६२ ॥

९७५ तेषां श्रद्धाधिकारादिदानात् स्याद् ( यज्ञवाहनः ) ।

श्लो० ॥ १०५ ॥ ( ९७६ ) यज्ञभृत्, ( ९७७ ) यज्ञकृत्,  
( ९७८ ) यज्ञी,

ॐ यज्ञभृते नमः । ॐ यज्ञकृते नमः । यज्ञिने नमः ।

भा०—विकलमपि यज्ञं स्वस्मरणपूर्णाहुतिभ्यां पुष्पातीति—

( यज्ञभृत् ). यथा,

( १ ) “ प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवत्यध्वरेषु यत् । स्मर-

१० णादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ” इति ❀

जगद्धिताय यज्ञमादौ सृजतीति—

( यज्ञकृत् ). ❀

सर्वयज्ञानां शेषी—

( यज्ञी ). ❀

१५ निर्व०—वचनात् विकलमपि यज्ञं विभर्ति स्वस्मरणपूर्णाहुतिभ्यां  
पुष्पातीति—

( यज्ञभृत् ).

विभर्तिरिह पोषणार्थः. ततः. किपि तृक्. अगुणः. जश्त्वचत्वे. ❀

जगद्धिताय यज्ञं करोति आदौ सृजति इति—

२० ( यज्ञकृत् ).

रुजः किपि तृक्. अगुण इत्यौदि. ❀

सस्य सर्वयज्ञरोषितया सर्पो यज्ञः रोषभृतोऽस्यारतीति—

( यज्ञी ) व्युत्पादितात् यज्ञगच्छात् मत्वर्थोद्योऽत इति.

निरु०—९७६ पूर्णाहुतिस्मृतिभ्यां विपल यज्ञमप्युत ॥ ७६३ ॥

२५ पुष्पाति ( यज्ञभृत् ) स स्यात् सत्तार्णो मनुस्मृतमः ।

९७७ जगद्धिताय स्तनान्यज्ञमादौ न ( यज्ञकृत् ) ॥ ७६४ ॥

९७८ यस्मिन्ना नु यन्तानां शेषी ( यज्ञी ) नि रम्यते ।

( ९७९ ) यज्ञभुक्, ( ९८० ) यज्ञसाधनः, ।

ॐ यज्ञभुजे नमः । ॐ यज्ञसाधनाय नमः ।

भा०— तान् मुङ्क्ते भुनक्ति वेति—

५

( यज्ञभुक् ). ❀

तेऽस्य ज्ञानद्वारा सिद्ध्युपाया इति—

( यज्ञसाधनः ). ❀

( १ ) “सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” इति. गी० ४-३३।

यज्ञपर्यवसानं स्वतत्त्वज्ञानं करोतीति—

१०

निर्व०—( १ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः. इन्नन्तदीर्घ “इत्यादि. ❀

तान् यज्ञान् मुङ्क्ते अभ्यवहरति भुनक्ति पालयति वा इति—

( यज्ञभुक् ).

( १ ) “ भुज, पालनाभ्यवहारयोः ” धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१ १५

किप्. अगुणः. कुत्वम् कः. वा चत्वंम्. ❀

ते च यज्ञास्साधनानि ज्ञानद्वारा त्वसिद्ध्युपाया अस्येति—

( यज्ञसाधनः ).

( २ ) “ राध-साध, संसिद्धौ ” धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

करणे ल्युट्. ण्यन्ताल्ल्युटि “इत्यादि वा. अनः. णिचि तद्धोषब्ध. २०

बहुव्रीहिः. नाम्नोऽसहितायां जश्त्वम्. ❀

तथा यज्ञस्यान्तं पर्यवसानभूतं स्वतत्त्वज्ञानं करो-

तीति—

निर्ह०—९७९ मुङ्क्ते तान् वा भोजयति ( यज्ञभुक् ) त च

कथ्यते ॥ ७६५ ॥

२५

९८० ज्ञानद्वारा सिद्ध्युपायो यस्म स्याद् ( यज्ञसाधनः ।

( ९८१ ) यज्ञान्तकृत्, ( ९८२ ) यज्ञगुह्यम्,

ॐ यज्ञान्तकृते नमः । ॐ यज्ञगुह्याय नमः ।

५ भा०—( यज्ञान्तकृत् ), ❀

यन्निरेक्षोपि सापेक्षवत् यज्ञेषु पुरोडाशादिकं भुक्त्वा  
तृप्यंस्तर्पयति तद्यज्ञविधिगतिसार्धनविद एव विदन्ति  
न स्थूलदृशः इति—

( यज्ञगुह्यम् ). यथा वेद्युदाहरणे,

१० निर्व०—( यज्ञान्तकृत् ).

कृजः क्विपि तुक्. अगुणः.

( १ ) “ अम, गत्यादिषु ” धा०त्वादिः कौ०पृ० ४०१

ततः तानि अन्त उक्तः.

( २ ) “ तितुत्र० ” इति नेडि<sup>२</sup>र्था<sup>२</sup>दि. दोर्वः. ❀ ७।२।९ ॥

१५ कौ०पृ० ६०८

यदयं निरेक्षोपि सापेक्षवत् यज्ञेषु पुरोडाशादिकं

भुञ्जानः ततस्तृप्यन् यदंस्तर्पयति—

तदिदं यज्ञविधिगतिसामान्यविदः सूक्ष्मदृश एव विदन्ति

नतु स्थूलदृशः इत्यतो यज्ञस्य गुह्यं तद्रहस्यमिति—

२० ( यज्ञगुह्यम् ).

निह०—९८१ समाप्तिं चैव यज्ञानां स्वतत्त्वज्ञानतः क्षणात् ॥ ७६६ ॥

निरेपक्षं यः करोति स ( यज्ञान्तकृद् ) च्यते ।

९८२ यस्तर्पयति यज्ञेषु नित्यतृप्नोप्यतृप्तवत् ॥ ७६७ ॥

पुरोडाशादिकं भुक्त्वा तृप्यन्नन्यान् विशेषतः ।

२५ तद्यज्ञविधिगत्यादिविद एव विदन्ति हि ॥ ७६८ ॥

न स्थूलबुद्ध्यस्तस्मात् ( यज्ञगुह्य ) मिति स्मृतः ।

( ९८३ ) अन्नम्,

ॐ अन्नाय नमः ।

भा०—( १ ) "मर्वे वेदास्तर्ववेदास्तर्वे यज्ञाः सर्व इज्यश्च कृष्णः"

( २ ) " विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन् सर्वय-

ज्ञाः समाप्ताः "

( ३ ) " ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपाला-  
न्त्रयो च । त्रयोभ्यश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे वेदा देवकीपुत्र एव "

"इत्यादि. ❀

एवं निष्पादितभोक्तृशक्तिभिर्भुज्यत इति—

१०

( अन्नम् ). ❀

निर्व०—( २ ) " गुहू, संवरणे " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२

( ३ ) " शंसिदुहिगुभ्यो वा "

इति काशिकानुरोधेन ण्यतो विषये पाक्षिकः क्यप्. कृत्यः.

अगुणः. तत्र,

१५

( ४ ) " प्रशस्यस्य० " ५।३।६०॥ कौ० पृ० ३४१

इत्यादिनिर्देशात् अन्यथापि शंसिस्तिद्धम् इतरयो-

स्तु मूलं मृग्यम् इदमेव वा मूलमिति प्रागप्यभ्यधाम. पठ्ठी-

समासः. लिङ्गमशिष्यमि<sup>२२६</sup>त्यादि. ❀

एवं निष्पादितभोक्तृशक्तिभिरेतरयमद्यते भुज्यत इति—

२०

( अन्नम् ).

( १ ) " अद, भक्षणे " कर्मणि कः. धा० अदा० कौ० पृ० ४३५

निर्ह०—९८३ एवं निष्पादितानन्तभोक्तृशक्तिसमन्वितैः ॥ ७६९ ॥

भुज्यते यस्तदा कालं सो ( ५३ ) मित्युच्यते बुधेः ।

( ९८४ ) अन्नाद, एव च ॥

ॐ अन्नादाय नमः ।

भा०— तांश्च तथा भुङ्क्ते इति—

९ ( अन्नादः ).

निर्व०— ( २ ) स च “ मतिबुद्धिपूर्जार्थभ्यश्च ” ३।२। १८८॥  
कौ०पृ० ५९७

इति चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् कचिदन्यतोपि वर्तमाने भवति अनिद्.

( ३ ) नच “ अदो जग्धिर्त्यपि किति ” २।४। ३६॥ कौ०पृ० ५९६

१० इति तादौ कित्यदो जग्ध्यादेशशङ्क्यः.

( ४ ) “ अन्नाणः ” ४।४। ८५ ॥ कौ०पृ० २८८

( ५ ) “ अदोऽनन्ने ” ३।२। ६८ ॥ कौ०पृ० ५८१

इत्यादिनिर्देशेन संज्ञायी तदभावज्ञापनात्,

( ६ ) “ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ” ८।२। ४२॥ कौ०

१९ पृ० ५८६

इति निष्ठातस्य नः. पूर्वस्य च दस्य अनेरीणादिके

( ७ ) “ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ” उणा०पा० ३कौ०पृ० ६२५

( ८ ) “ कृवृजृसिदुपन्यनिस्वपिभ्यो निक् ” उणा०पा० ३कौ०पृ० ६२५

इति नप्रत्यये,

२० ( ९ ) “ नेट् ” ७।२। ८॥ कौ०पृ० ५८१

इतीदृशप्रतिषेधे च अन्नराज्जनिष्पत्तिस्तु प्रकृतेनातीवेत्युपे-

क्षिता. आविष्टलिङ्गोपनि<sup>१२३</sup>त्यादि. ॐ

तथा अन्नं तदुपलभ्यान् तद्वत् भोग्यान् तानप्यन्ति भुङ्क्ते इति—

( अन्नादः ).



पृ० १०६ (८१७) ना० ९८५ आत्मयोनिः  
श्लो० ॥ १०६ ॥ (९८५) आत्मयोनिः,

ॐ आत्मयोनये नमः ।

ज्ञा०—कोऽन्य ईदृश इत्येवकारः चशब्दस्सर्वमुक्तमेकत्रास्मिन्  
समुच्चिनोति. ❀  
दुग्धेनेव सितावलयमात्मना भोक्तारं मिश्रयतीति—  
( आत्मयोनिः ). ❀

निर्व०— प्राग्बद्धातुः. ततः,  
(१) “अदोऽनन्ने” इति अन्ने उपपदे इदः, ३।२।६८॥ कौ० पृ० ५८१  
प्रतिषेधात् कर्मण्यण्. उपधावृद्धिः. अन्नशब्दस्साधितः. १०  
आकारेण दीर्घः. एवकारोयमेवेदृशो नान्य इत्यवधार-  
णार्थः. सर्वस्याप्युक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च अस्मिन्नेवै-  
कस्मिन् समुच्चयार्थेवकारः. ❀  
दुग्धेनेव सितावलयं शर्कराविशेषम् आत्मना स्वात्मना यौति  
भोक्तारं मिश्रयतीति वा, आत्मानं भोक्तारं स्वात्मना यौतीति वा— १५  
( आत्मयोनिः ).

( १ ) “ यु, मिश्रणे ” करणे निप्रकरणे, धा० अदा० कौ० पृ० ४३९  
(२) “वहिश्चिभ्रुयुदुग्धलाहात्वरिभ्यो निव” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३४  
इति कर्तारि निः. निव. गुणः.  
( ३ ) “ नेट् ” ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१  
इति नेट्. आत्मा ह्युक्तः ? यथायथं तृतीयेति द्वितीयेति वा,  
योगविभागात् समाप्तः. पञ्चीसमाप्तो वा. ❀

निर्ह०—९८५ भोक्तारमात्मना नित्यं यो याजयति सर्वदा ।  
( आत्मयोनिः ) स चैवोक्तो बम्बर्णस्तुत भोगदः ॥ ७७१ ॥

( ९८६ ) स्वयंजातो, ( ९८७ ) वैखानः,

ॐ स्वयंजाताय नमः । ॐ वैखानाय नमः ।

५ भा०— प्रार्थनानिरपेक्षतया जातः—

( स्वयंजातः ). ❀

जनित्वा भवदुःखविखननात्—

( वैखानः ).

विपूर्वात् खनतेः,

१० निर्ब०— प्रार्थनादिनैरपेक्षेण स्वयमेव जातः प्रादुर्भूत इति—

( स्वयंजातः ).

( १ ) “ जनी, प्रादुर्भावे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४

इदित् अकर्मकात् कर्तरि कः.

( २ ) “ श्रीदितः० ” इति नेट्. ७।२।१४ ॥ कौ० पृ० ५८९

१५ ( ३ ) “ जनसनखनां सन्मूलोः ” ६।४।४२ ॥ कौ० पृ० ४५२

इति झलादौ किति आत्वम्.

( ४ ) “ अलोन्त्यस्य ” १।१।५२ ॥ कौ० पृ० ७

इति नस्यान्त्यस्यादेशः. दीर्घः. स्वयमिति स्वरादित्वाद्भ्य-

यत्वम्. अनुस्वारपाक्षिकपरसवर्णा. ❀

२० जनित्वा दुःखविखननात् विखानो विखननम् उक्तदुःखावदा-

रणम् तदुत्पादकतया तस्यायमिति वा विखानयति

उक्तदुःखविखननं करोतीति विखानः स एव वैखान इति वा—

( वैखानः ).

( १ ) “ सनु, अवदारणे ” विपूर्वः. धा०वादिः कौ० पृ० ४२१

२५ निरु०—९८६ जातो योऽसौ ( स्वयंजातः ) प्रार्थनाद्यनपेक्षया ।

९८७ जनित्वा भव दुःख यो विविधं सनति स्वतः ७७० ॥

( वैखानः ) स च निर्दिष्टः सप्तार्णोऽरिलदुःसहा ।

( ९८८ ) सामगायनः, ।

ॐ सामगायनाय नमः ।

भा०—( १ ) “ खनो घ च ” इति घञ्. विखानः. ३।३।१२५ ॥

कौ०पृ०६६४

( २ ) “ तत्र साधुः ” इत्यण्. ❀ ४।४।९८॥ कौ०पृ०२८९

स्वप्राप्तिमधुपानेन हाव् हाव् हाव् इति सामानि

गायमानो मुक्तोऽस्यास्तीति—

( सामगायनः ).

( १ ) “ ण्युट् च ” इति ण्युट्. ३।१।१४७॥ कौ०पृ०५७० १०

( २ ) “ एतत्साम गायत्रास्ते ” इत्यादि. ❀ तै०भृगु०अ०१०—५।

निर्व०—( २ ) “ खनो घ च ” ३।३।१२५॥ कौ०पृ०६६४

इति चकारात् भावे घञ्. वृद्धिः. ततः पूर्वत्र,

( ३ ) “ तस्येदम् ” ४।३।१२० ॥ कौ०पृ०२७१

इत्यण्. आदिवृद्धिः.

१५

( ४ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥ कौ०पृ०५६

इति लोपः. अपरत्र उक्ताद्विखानशब्दात्,

( ५ ) “ तत्करोति० ” इति णिच्. चु०गणमूत्रम् कौ० पृ०४९०

( ६ ) “ णाविष्ठवत् ” इति ढिलोपः. ६।४।१५५॥ कौ०पृ०३१०

ततः पचाद्याचि णिलोपः. ततस्त्वार्थे प्रज्ञाद्यणित्यादि. ❀ २०

स्वप्राप्तिमधुपानेन मामानि हाव्३ हाव्३ हाव्३ इति  
सामानि गायन्तीति सामगायनाः मुक्ताः तेऽस्य सन्तीति—

( सामगायनः ).

( १ ) “ गे, शब्दे ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२४

( २ ) “ आदेच उपदेशोऽशिति ” ६।१।४५॥ कौ०पृ०४२३ २५

निरु०—९८८ स्वप्राप्तिमधुपानेन निरुत्तास्तामगीतिषु ॥ ७७३ ॥

नित्यमुक्तास्त्वन्ति यस्य च उक्तः ( सामगायनः ) ।

श्लो० १०६ ( ८२० ) ना० ९८९ देवकीनन्दनः.

( ९८९ ) देवकीनन्दनः ,

ॐ देवकीनन्दनाय नमः ।

भा०— एवंविधो न परावस्थः किंतु—

( देवकीनन्दनः ).

( १ ) “ य एष पृथुदीर्घाक्षस्संवन्धो ते जनार्दनः ”

( २ ) “ एष भूतं भाविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ” इति. ❀

निर्व०—इति धातोरेच आत्वमनिमित्तम्.

( ३ ) “ शिल्पिनि ष्वन् ” इत्यतश्शिल्पिनि ३।१।१४५॥ कौ० पृ० ५६९

( ४ ) “ गस्थकन् ” इत्यतः ग इति वर्तमाने ३।१।१४६॥ कौ० पृ० ५७०

( ५ ) “ ण्युट् च ” इति गायतेशिल्पिनि ३।१।१४७॥ कौ० पृ० ५७०

( ६ ) “ क्रियाकौशलं शिल्पम् ”

तद्वति कर्तेरि ण्युट्. ण इत्. योरनः.

( ७ ) “ आतो युक्चिण्कृतोः ” ७।३।३३॥ कौ० पृ० ५३९

इति णिति कृति धातोर्युक्. स्यतेरात्वे,

( ८ ) “ सातिभ्याम् ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९

इति मनिनि च सामशब्दः प्रागेवोक्तः. अनिट् षष्ठीसमाप्तः.

ततस्तामगायनशब्दात् मत्वर्थीयोऽर्थ आद्यच्.

( ९ ) “ यस्य० ” इति लोपः. ❀ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

एवंविधश्च न परावस्थः परंतु वचनात् देवस्याः

देवको नाम शत्रियः तदपत्यभूतायाः वसुदेवभार्याया

नन्दनः तनयः कृष्ण इति—

( देवकीनन्दनः ).

( १ ) “ टुनदि, समृद्धौ ” धा० म्वादिः कौ० पृ० ३८७

निह०—९८९ देवस्यास्तनयत्वेन परावस्थः प्रजज्ञिवान् ॥ ७७४ ॥

वात्सल्यादवरो योऽसौ ( देवकीनन्दनः ) स्मृतः ।

निर्व०—इदित्वाञ्चुम्, अनुस्वारादि. णिचि.

(२) “नन्दिग्रहि०” इत्यादिना, ३।१।१३४॥कौ०पृ०५६७

नन्दादिलक्षणो ल्युरित्यादि. अनः. टिलोपः.

(३) “दिवु, क्रीडादौ—धा०दिवा०कौ०पृ०४५२

(४) “ण्वुल्लृचौ” ३।१।१३३॥कौ०पृ०५६६

इति ण्वुल्. वोरकः. लघूपधगुणः. ततः,

(५) “पुंयोगादास्यायाम्” ४।१।४८॥कौ०पृ०१००

इत्यत्र दम्पतिभाव एव पुंयोग इति स्वीकारे,

(६) “तस्यापत्यम्” ४।१।९२॥कौ०पृ०२०७

इत्यण्. नच तत्र,

(७) “तद्धितेष्वचामादिः” ७।२।११७॥कौ०पृ०२०४

इत्यादिवृद्धिः.

(८) “ओर्गुणः” ६।४।१४६॥कौ०पृ०१६५

इति सूत्रे ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्त्या संज्ञापूर्वको विधि-

रनित्य इति ज्ञापनात् ततः,

(९) “यस्य०” ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

इति तद्धितेऽलोपः. ततस्त्रियामदन्तत्वात्,

(१०) “टिड्ढाणञ्०” इत्यादिना ङीप्. पुनः ४।१।१५॥कौ०पृ०९३

(११) “यस्येति च” ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

इति लोपः. अथ संकोचे प्रमाणविरहात् जन्यजनकभावोपि

पुंयोग इति दर्शने पुंयोगमाश्रित्य,

(१२) “पुंयोगादास्यायाम्” इति. ४।१।४८॥कौ०पृ०१००

त्रियां ङीप्. अत्र च नापत्यनत्वयादिकल्पनागौरवम्.

(१३) “यस्य०” इति लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६ २५

{९९०}  
{५९५} सप्ता, ( ९९१ ) क्षितीशः,

ॐ सप्ते नमः । ॐ क्षितीशाय नमः ।

५ भा०—परावस्थोपि स एवेति—

( सप्ता ).

( १ ) “ योऽनन्तरूपोऽखिलविश्वरूपो गर्भेऽपि लोकान् वपुषा विभर्ति ” इति. ❀

सर्वेशत्वेऽपि आर्तिभूयिष्ठत्वात् भूयिष्ठं भूमेरोशः—

१० ( क्षितीशः ). ❀

निर्व०—अथ स एव सृजति विश्वमिति सप्ता वचनात् परावस्थोपि—  
( सप्ता ).

( १ ) “ सृज, विसर्गे ” तृच्. अनिद्. धा०तुदा०कौ०पृ०४६९

( २ ) “ सृजिदशोऽक्षित्यमकिति ” इति. ६।१।५८॥ कौ०पृ०४३०

१५ अकिति अम् मिच्चादन्त्यादचः परः. यण् ऋतो रः. ततः,

( ३ ) “ ब्रह्मभस्जमृजमृजयजराजन्नाज० ” ८।२।३६॥ कौ०पृ०५३

इत्यादिना झलि पान्तादेशः. द्रुत्वम्. तस्य टः. ततोऽनङ् इत्यादि. ❀

एवंभूतस्य परावस्थस्य चास्य देवकीपुत्रत्वेन क्षिताववत-

रणं हि भूभारावतारणार्थम् ? अतः क्षितेरिष्टे तद्भारा-

२० वतारणसमर्थो भवतीति—

( क्षितीशः ).

( १ ) “ ईश, ऐश्वर्ये ” धा०अदा०कौ०पृ०४३८

सामर्थ्यकमेहायम्. इगुपधलक्षणः कः;

( २ ) “ क्षि, निवासगत्योः ” धा०तुदादिः कौ०पृ०४६८

२५ निरु०—९९० परावस्थां प्रपन्नोऽसौ(सप्ते)ति सर्जनात् स्मृतः॥७७५॥

९९१ भूभारहृत्क्षितीशः यः ( क्षितीशः ) स च कथ्यते ।

( १९२ ) पापनाशनः. ॥

ॐ पापनाशनाय नमः ।

भा०— अत्र दधिनवनीतस्तैन्यरासक्रीडादिकथामृतेन परेषाम्—  
( पापनाशनः ).

अवतारेपि वैष्णवानां बाह्याभ्यन्तरशत्रुनाशनः. ❀  
परमैश्वर्यचिह्नदिव्यायुधत्वात्—

निर्व०—निवासार्थश्वहायम्.

( ३ ) “ अकर्तरि च कारके० ” इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ०  
पृ० ६४७

( ४ ) “ स्त्रियां क्तिन् ” ३।३।९४॥ कौ० पृ० ६५८  
इत्यधिकरणे क्तिन्. अगुणः. अनिट्. दीर्घः. ❀  
एवमवतारेपि श्रीमतां वैष्णवानां पापं तदुपलक्ष्यं  
बाह्याभ्यन्तरशत्रुं नाशयतीति—

( पापनाशनः ).

( १ ) “ नश, अदर्शने ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५८  
णो नः. णिच्. वृद्धिः. ल्युरित्यादि. अनः. णिलोपः.

( २ ) “ पा, रक्षणे ” धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

( ३ ) “ पानीविपिन्यः पः ” उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६  
इति पः. अनिट्. ❀

अथ परमैश्वर्यचिह्नदिव्यायुधसम्पत्तिः वैवक्षिस्तङ्गति-  
विशेषविशिष्टानुपूर्व्या प्रदस्यते तत्र शङ्खं पाञ्चजन्यं  
विभर्ति धरति तं स्वाधरविद्रुमसुधया पुष्पाति चेति—

निरु०—१९२ देवक्रीतनयत्वेपि प्रपन्नानां विशेषतः ॥ ७७६ ॥  
बाह्यान्तःशत्रुसंहारी यस्तु स्यात् ( पापनाशनः ).

श्लो० ॥ १०७ ॥ ( ९९३ ) शङ्खभृत्, ( ९९४ ) नन्दकी,

ॐ शङ्खभृते नमः । ॐ नन्दकिने नमः ।

५ भा०—( शङ्खभृत् ).

स्वाधराविद्रुमसुधया पाञ्चजन्यं पुष्पातीति— ❀

भगवतापि मामयं नन्द्यादिति प्रार्थ्यो नन्दकः.

( १ ) “ आशिपि च ” ३।१।१५०॥ कौ० पृ० ५७०

इति बुन्. सोस्य नित्ययोगीति—

१० ( नन्दकी ). ❀

निर्व०—( शङ्खभृत् ).

( १ ) “ हुमुञ्च, धारणपोषणयोः ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

किञ्. तुक्. अगुणः.

( २ ) “ शमु, उपशमे ” धा० दिवा० कौ० पृ० ४५९

२५ ( ३ ) “ शमेः खः ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१५

इति खः. विधानात् बाहुलकाद्वा खस्य नेत्वम्. इह प्रयो-

जनाभावाच्च. बाहुलकान्नेद्. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀

भगवतापि मामयं नन्द्यादिति आशंसनाहो नन्दको नाम

खङ्गो नित्यमस्यास्तीति—( नन्दकी ).

२० ( १ ) “ टुनदि, समुद्धौ ” धा० ञ्वादिः कौ० पृ० ३८७

इदित्त्वान्नुमनुस्वारादि. ततो बुन्नित्यनुवृत्तौ,

( २ ) “ आशिपि च ” ३।१।१५०॥ कौ० पृ० ५७०

इत्याशीर्विशिष्टे कर्तरि बुन्. वोरकः. ततो नित्ययोगे मत्वर्थो-

निर्व०—९९३ ( शङ्खभृत् ) परमेश्वर्यलक्षणायुधधारणात् ॥ ७७७ ॥

२५ ९९४ नन्द्यान्मामयमित्येवं प्रार्थ्यो भगवतापि यः ।

स नन्दको नित्ययोगी यस्यासौ ( नन्दकी ) स्मृतः ॥ ७७८ ॥



{ ९९५ } चक्री,  
{ ९०८ }

ॐ चक्रिणे नमः ।

भा०—नित्यमुदर्शनः स्वभूत्यसुरप्रतिभट्टरक्षोऽसुरशोणितकल्मापित-  
ज्वालाञ्चितं चक्रमपि तथैवेति—

( चक्री ), ❀

निर्व०—योऽत इनिः.

( ३ ) “ यस्य० ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः. इन्नन्दीर्घ इत्यादि. ❀

तथैव स्वभूत्यभूतसुरप्रतिभट्टरक्षोऽसुरशोणितकल्मापितमुज्ज्वलचक्रं १०  
मुदर्शनमपि स्वभूत नित्यमस्येति—

( चक्री ). चकेः प्रतिघातार्थात्

( १ ) “ चकिरम्योः ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०

इत्यादिना करणे रकि बाहुलकादुत्त्वाभावे,

( २ ) “ नेट्० ” ७ । २ । ८ ॥ कौ० पृ० ५८१

इतीदृशप्रतिषेधे तथा,

( ३ ) “ कृजः ”

( ४ ) “ करोतर्द्ध च ” इति करोतेः,

के द्वित्वे बाहुलकादभ्याससंज्ञेत्यादौ वा तत एव बाहुलकात् कद्वित्व-  
योश्च वा. घञर्थे कः. द्वित्वप्रकरणे के

( ५ ) “ कृजादीनामुपसंख्यानम् ”

इति वा चक्रशब्दो हि न्यरूप्यत प्रागेव ततो नित्ययोगे इनिः.

निरु०—९९५ सर्वरक्षोऽसुरच्छेत्रा निता चक्रेण योगतः ।

( चक्री ) ति कथ्यते सम्यगुत्त्वर्णक्षानुनाशरूः ॥ ७७९ ॥

( ९९६ ) शार्ङ्गधन्वा,

ॐ शार्ङ्गधन्विने नमः ।

भा०—शार्ङ्गं च विस्फारितज्याघोषशरवर्षणाशिताशेषविद्वेपिवार्त  
५ स्वसदृशं धनुरस्येति—  
( शार्ङ्गधन्वा ). ❀

निर्व०—( ६ ) “ यस्य० ” ६ । ४ । १४८ ॥ कौ० पृ० ५६  
इति लोपः. इन्नन्तदीर्घ इत्यादि. ❀  
तथा विस्फारितज्याघोषशरवर्षणाशिताशेषविद्वेपि कथं शार्ङ्गं नाम  
१० स्वसदृशं धनुशरासनमस्येति—  
( शार्ङ्गधन्वा ).

( १ ) “ वन, धान्ये ” धा० जुहो० कौ० पृ० ४५२  
उत्तिरिति वर्तमाने,  
( २ ) “ अतिपृथग्विजितनिधनितपिभ्यो नित् ” इति उत्तिः नित्.  
१५ उणा० पा० ३ को० पृ० ६२४  
( ३ ) नित्वात् “ जित्वादिर्नित्यम् ” ६ । १ । १९७ ॥ कौ० पृ० ७२५  
इत्याद्युदात्तः.  
( ४ ) “ शृ, हिंसायाम् ” धा० क्य्यादिः को० पृ० ४७६  
( ५ ) “ मृजः किञ्चुद् च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६  
२० इति वर्तमाने,  
( ६ ) “ शृणातेर्ह्रस्वश्च ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६  
इति गन् क्रिच्. तस्य मुद्. धातोर्ह्रस्वश्च. उच्चयुक्त्वा कित्तिनुवर्त-  
नाद्वा न य इच्.  
( ७ ) “ म्रिति० ” १ । १ । ५ ॥ कौ० पृ० ३७४

२५ निरु०—९९६ शार्ङ्गधन्वा धनुरस्येति ( शार्ङ्गधन्वा ) प्रकीर्तितः ।

निर्व०—इत्यत्र चत्वंभूतस्य गकारस्यापि प्रहेषात् उक्तं

चैतत्. कित्वादगुणः.

( ८ ) “ नेट्० ” इति नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

अनुस्वारपरसवर्णौ. ततः शृङ्गशब्दात् आद्युदात्तात्,

( ९ ) “ तस्य विकारः ” ४।३।१३४॥ कौ० पृ० २७३

इत्यण्. अस्य घृतादित्वपरिकल्पनादिना

( १० ) “ घृतादीनां च ” पा० १ फिट्सूत्रम्. कौ० पृ० ७३०

इत्यन्तोदात्तत्वपरिग्रहे

( ११ ) “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” ६।१।१५८॥ कौ० पृ० ७१९ १०

इत्यनुदात्तादित्वात्,

( १२ ) “ अनुदात्तादेश्व ” ४।३।१४०॥ कौ० पृ० २७३

इति विकारे अञ्. उभयत्राप्यादिवृद्धिराकारः. स्परत्वम्.

( १३ ) “ यस्य० ” ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

इति लोपः. यद्वा नुट् च शृणातेरित्येतावत्यनुवर्तमाने,

( १४ ) “ गण् शकुनौ ” उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१६

इति गण्. बाहुलकात् अशकुनावपि कचित् इति गणि तस्य नुट् च

कित् इत्यननुवृत्तावपि उक्तयुक्तिमात्राच्चेत्. गः.

( १५ ) “ नेट्० ” इति नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

प्राग्वदनुस्वारपरसवर्णौ च वृद्धिः स्परत्वम्. रङ्गानां संयोगः. २०

बहुव्रीहिः

( १६ ) “ धनुषश्च ” इति वर्तमाने, ५।४।१३२॥ कौ० पृ० १६९

( १७ ) “ वा संज्ञायाम् ” इति पाक्षिकोऽनङ्. ५।४।१३३॥

कौ० पृ० १६९

( १८ ) “ डिञ्च ” इत्यन्तदेशश्च, १।१।५३॥ कौ० पृ० ७२५

यण् वः, नान्तदीर्घः सोर्लोपः. नलोपः. ॐ

( ९९७ ) गदाधरः, । ( ९९८ ) रथाङ्गपाणिः,

ॐ गदाधराय नमः । ॐ रथाङ्गपाणये नमः ।

५ भा०—गदाधिपत्नीं च सर्वतस्समुद्धान्तकल्पान्तानलस्फुलिङ्गि-  
नीं नित्यसंमोदिनीं कौमोदकीं धारयतीति—

( गदाधरः ). ❀

यथोचितं रथाङ्गं च पाणावस्येति—

( रथाङ्गपाणिः ).

१० निर्व०—तथा सर्वतस्समुद्धान्तकल्पान्तानलस्फुलिङ्गिनीं नित्य-  
संमोदिनीं कौमोदकीं नाम गदाधिपत्नीं गदां धारयतीति—  
( गदाधरः ).

( १ ) “ धृञ्, धारणे ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

पचाद्यच्. गुणोत्तरः.

१५ (२) “ गद, व्यक्तायां वाचि ” भ्वादिः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८६

( ३ ) “ स्तन-गदी, देवशब्दे ” धा० चुरा० कौ० पृ० ४८८

चुरादौ कथादिः. अदन्तश्च. पूर्वत्र केवलं पचाद्यच्.

अपरत्र णिच्. अतो लोपः.

( ४ ) तस्य “ अचः परस्मिन् ” १।१।५७॥ कौ० पृ० ८

२० इति स्थानिवच्चात् नोपधावृद्धिः. ततः पचाद्याचि णिलोपस्तं-  
विभाषितः. इत्यन्यदेतत् तत उभयत्रापि स्त्रियामत-  
ष्टात्. दीर्घः. पञ्चीसमासोयम्. अतो न कर्मण्यणित्युक्तमेव. ❀  
तथा यथोचितं रथाङ्गं स्पन्दनाङ्गं सुदर्शनापरस्पर्षायं  
सदोद्यतचक्रं च पाणौ हस्तेऽस्येति—

२५ ( रथाङ्गपाणिः ).

निरु०—९९७ कौमोदकीधारणाच्च ( गदाधर ) इतीरितः ॥ ७८० ॥

९९८ यथोचितं रथाङ्गं च पाणौ यस्यास्ति नित्यशः ।

( रथाङ्गपाणि ) राख्यातो नवार्णो भयनाशकः ॥ ७८१ ॥

निर्व०—(१) “ पण, व्यवहारे स्तुतौ च ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ३९८  
व्यवहारकर्महायम्. ततः,

( २ ) “ गुयूधूराविच्छिपणिपनिभ्य आयः ” ३।१।२८ ॥ कौ० पृ० ३९७  
इत्यायप्रत्ययः. स्वार्थिकः. अवयुत्यनिर्देशात् स्तुत्येककर्मणापि ५  
पनिना साहचर्याविवक्षायाम् वणिजां णायामित्यादिवत् व्यवहा-  
रोपि भवति. स चार्धधातुकविवक्षायाम्,

( ३ ) “ आयादय आर्धधातुके वा ” ३।१।३१ ॥ कौ० पृ० ३९७  
इति वैकल्पिकः. ततः,

( ४ ) “ जनिवसिभ्यामिण् ” उणा० पा० ४ कौ० ६३८ १०  
इत्यतः इणिति वर्तमाने,

( ५ ) “ अशिपणाव्योरुडायलुकौ च ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८  
इति इण्. आयस्य लुक् च. यदा तु तदविवक्षा तदा लुग्व-  
र्जमन्यत् प्राग्वदेवेति व्याख्यास्यते. अथवा,

( ६ ) “ इणजादिभ्यः ” उणा० पा० कौ० पृ० १९  
इतीण्. यद्वा,

( ७ ) “ इन् सर्वधातुभ्यः ” उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७  
इतीन्. तत्र च इणि,

( ८ ) “ अत उपधायाः ” ७।२।११६ ॥ कौ० पृ० ३८६  
इत्युपधावृद्धिः. इनि तु, २०

( ९ ) “ तुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः ” ७।३।६१ ॥ कौ० पृ० ५६३  
इति निपातनात् सेति विवेकः. अङ्गिर्गतिकर्मा. इदिव.

नुम्. अनुस्वारपरस्यर्णा. पचाद्यच् उक्तं चैतत्.

( १० ) “ रमु, क्रीडायाम् ” धा० ऋादिः कौ० पृ० ४२०

( ११ ) “ हनिरुपिनीरमिराशिभ्यः कथन् ” उणा० पा० २ कौ० पृ० ६३८  
इति कथन् किव. अनिद्र.

{ ९९९ } अक्षोभ्यः,  
{ ८०७ }

ॐ अक्षोभ्याय नमः ।

भा०—चक्रीत्यनेन स्वस्वामिसंबन्ध उक्तः. अद्य सदोद्यत-  
५ त्वमित्यपुनरुक्तिः. ❀  
प्रपन्नाजयदानदाढ्यात् स्वमहिम्नापि—  
( अक्षोभ्यः ). ❀

निर्व०—( १२ ) “ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो  
झलि विङ्गति” ६।४।३७ ॥ कौ० पृ० ४३५  
१० इति झलि किति अनुनासिकस्य मरय लोपः. सवर्णदीर्घः.  
बहुव्रीहिः. स हि,  
( १३ ) “ सप्तमीविरोपणे बहुव्रीहौ” २।२।३५ ॥ कौ० पृ० १७३  
इत्यादिज्ञापनात् व्यधिकरणानामपि भवति. नच तेनैव  
सूत्रेण सप्तम्यन्तस्य प्राङ् निपातश्चाङ्क्यः  
१५ ( १४ ) “ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” २।२।३७ ॥ कौ० पृ० १७३  
इति परनिपातोपसंस्यानात् अत्र च स्वस्वामिसंबन्धसदोद्यतत्वाभि-  
प्रायेण च चक्री रथाङ्गपाणिरिति नाम्नोर्न पौनरुक्त्यम्. ❀  
प्रपन्नजनाभयप्रदानप्रीतिदाढ्याच्च स्वस्य स्वमहिम्नापि  
दुष्प्रधर्पतया च क्षोभयितुं शक्योर्हो वाक्षोभ्यः स नेति—  
२० ( अक्षोभ्यः ).  
( १ ) “ क्षुज. संचलने” धा० दिवा० कौ० पृ० ४६०  
ग्वादिः. दिवादिर्वा.

निरु०—१९९ अजयप्रदाननियमदाढ्यादपि च नित्यशः ।

अचाल्यस्त्वमहिम्नापि ( ह्यक्षोभ्य ) इति कीर्तितः ॥ ७८२ ॥

भा०—स्वनिष्ठानां सर्वानिष्टोन्मूलयितृणि असंख्येयानि  
अमर्यादसामर्थ्यानि आत्मोचितान्यनन्तान्यात्तरणविकल्प्यानि सदा  
सर्वत्र सर्वथा सर्वप्रकारसमाश्रितसंरक्षादीर्घसत्त्वदीक्षितानि सर्वैश्वर्य-  
धुरंधराणि अन्यान्यपि दिव्यायुधान्यस्येति—

५

निर्व०—( २ ) “ अचो यत् ” इति यत्. ३।१।९७ ॥ कौ०  
पृ० ५५७

( ३ ) “ शक्तिं लिङ् च ” ३।३।१७२ ॥ कौ०पृ० ५५२

( ४ ) “ अर्हं कृत्यतृचक्ष्व ” इति, ३।३।१६९ ॥ कौ०पृ० ५५२

यथायथं शक्यार्हयोरयं कृत्यः. णेलोपः. १०

नच संनिपातपरिभाषाविरोधः. यतस्ताऽनित्येत्यलम्.

यद्वा णिचमन्तरेण शुभेऽन्तर्भावितण्यर्थात्,

( ५ ) “ ऋहलोर्ण्यत् ” ३।१।१२४ ॥ कौ०

पृ० ५६२

इति ण्यत्. शेषं प्राग्वत्. नञ्समासः. नञो नलोपः. ❀ १५

स्वनिष्ठानामुपासीनानां सर्वेषां सर्वाणि यान्यनिष्ठा-

नि तेषां प्रहरणानि सवासनमुन्मूलयितृणि यान्यम-

र्यादसामर्थ्यानि आत्मोचितान्यनन्तान्यात्तरण-

विकल्प्यानि सर्वदा सर्वत्र च सर्वथा च सर्वप्रकारसमा-

श्रितसंरक्षणदीक्षितानि तानि तानि सर्वैश्वर्यधुरंधरा-

णि अन्यान्यपि दिव्यायुधानि हेनयोऽस्येति—

१०

श्लो० १०७. ११२ ॥ ( ८३२ ) ना० १००० सर्वप्रहरणायुधः.

( १००० ) सर्वप्रहरणायुधः ॥

ॐ सर्वप्रहरणायुधाय नमः ।

भा०— ( सर्वप्रहरणायुधः ) .

- ५ एवम् अशेषदोषप्रत्यर्थ्युपाधिसंख्यावंधिविरोधितुङ्गमङ्गलस्वरूप-  
रूपगुणविभवचेष्टितमनङ्कुशैश्वर्यसौशील्यमापत्सखमर्थिकल्पकं प्रप-  
न्नैकजीवातुं श्रियः पतिं भगवन्तं पुरुषोत्तममाश्रितानामाश्वर्यसर्व-  
संपत्समुदायः. ❀

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्गमिश्रसूनोः  
१० श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-श्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य  
श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ श्रीनद्विष्णुनामसहस्रविवरणे  
भगवदुणदर्पणे  
दशमं शतकं समाप्तम् ।

श्रीमते समानुजाय नमः ।

१५ निर्व०— ( सर्वप्रहरणायुधः ) .

( १ ) “ युय, संपहारे ” आङ्पूर्वः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६.

( २ ) “ स्थासनागापायुध्ययम् ” ३।३।५८॥ कौ० पृ०

इतीह चञ्चर्थे करणे कः. किन्वात्,

निरु०— १००० पादमूलं प्रपन्नानां भक्तानां चापि नित्यशः ।

२० असंख्येयान्यभ्यासमर्थ्यान्यात्मनरसदा ॥ ७८३ ॥

सर्वत्र सर्वथा सर्वप्रकाराश्रितरक्षणे ।

दीक्षितान्युचितान्यन्यान्यनन्तान्यायुधान हि ॥ ७८४ ॥

यस्य सन्ति स वै नित्यं ( सर्वप्रहरणायुधः ) ।

द्वादशार्णो महामन्त्रस्सर्वदुःसविनाशकः ॥ ७८५ ॥



निर्व०—( २ ) “ विङ्गति च ” इति न लघूपधगुणः. १।१।५॥

कौ० पृ० ४२३

( ३ ) “ हन्, हरणे ” प्रपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

( ४ ) “ करणाधिकरणयोश्च ” ३।३।११७॥ कौ० पृ० ६३२ ५

इति करणे ल्युट्. योरनः. गुणो रपरः.

( ५ ) “ अट्कुप्वाङ् ” इति णत्वम्. ८।४।२॥ कौ० पृ० ३२

( ६ ) “ सृ, गतौ ” धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

( ७ ) “ सर्वनोद्युष्वरिष्वलष्वशिवपट्टप्रहेष्व्वा अतन्त्रे ” इति,

उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

१०

अकर्तरि वञ्चन्तो निपानितः. अनिट्.

( ८ ) “ सार्वधातुकार्धधातुकयो ” इति गुणः. ७।३।८४॥ कौ० पृ० ६६८

( ९ ) “ उरण् रपरः ” १।१।५१॥ कौ० पृ० ११

इति रपरः. ततः पञ्चीनत्पुरुषगर्भवहुव्रीहिः. सवर्णदीर्घः.

( १० ) “ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ” ८।३।१५॥ कौ० पृ० १३१५

इति पदान्ते रेफस्य आवसानिको विसर्गः. नामाभ्यासो

नामसहस्रारिसमाप्तिद्योतनार्थः. सर्वान्ते च प्रणवनमसोरु-

पादानं प्रनिनामाद्यन्तयोरनयोरध्येयताप्रख्याप-

नार्थम्. तथैव हि ओंकारादीनि नमोन्नानि चतुर्थ्यन्तानि

नामान्यधीयन्तऽध्येतारः युक्तं चैतत् प्रणवविवरणभृतमन्त्रशो-

२०

पस्थितप्रपञ्चनरूपत्वादशोपनाम्नां तत्र चतुर्थ्यन्तान्नमसः

प्राथम्यं श्रौतक्रमात् अत्र तु तदार्थक्रमादिति विशेषः.

अर्थक्रमोक्त्यत्राविशिष्टः. इत्यादिकम् अन्यच्चानयोरत्र

वक्तव्यमपडक्षीणम्. इति नात्र विस्मृतम्. अत्र च संहितापाठे,

( ११ ) “ सुतां सुलुक् ” ७।१।३९॥ कौ० पृ० ७०३

२५

इत्यादिना मोर्लुक्. छन्दम्यः अस्त्येव हि छन्दस्त्वम्? यतो-

ऽयं पञ्चमवेद इत्यसलुक्. ततः,

( ८३४ ) ना० १००० सर्वप्रहरणायुधः.

७२ ] "ओमाङ्गोश्च" ६।१।९५॥कौ०पृ० १४

इति आदोमि वृद्धचपवादः. पररूपमेकादेशः. इतिशब्द-  
श्रायमन्ते प्रयुज्यमानो वेक्तव्यशेषपरिसमाप्तिं द्योतयति.

५ संहितायां पूर्वत्रानुसारसाक्षिकरसवर्णौ.

उत्तरत्र आवसानिके विसर्गे ततः संहितायाम्,

( १३ ) "स्थानिवदादेश०" इति तस्य स्थानिवद्भावात् १।१।५६॥

कौ०पृ० ८

( १४ ) "भोभगो०" इति यत्वम्. ८।३।१७॥कौ०पृ० २७

१० न ह्ययमल्विधिः. रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् ततः,

( १५ ) "लो०शाकल्यस्य" ८।३।१९॥कौ०पृ० ११

इति यलोपः. तस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः. सर्वत्रोक्तेष्वर्थ-  
पु. प्रमाणान्याकरे स्पष्टानि तत्रैव द्रष्टव्यानि. तथोपोद्धाततः  
परत्रोक्ता वैभवश्लोकास्तदर्थश्च तत्रैव स्फुटमवसेया इति

१५ तदर्थं नेहातिप्रयत्यते ततश्चैवमशेषदोषप्रत्यनीककल्याणै-  
कतानस्वरूपरूपगुणविभवेष्टितमनङ्गुरौश्वर्यं प्रणतजनार्ति-  
शमनपटुतरकटाक्षविक्षेपं पुण्डरीकाक्ष प्रपन्नजनपारिजातं सहस्र-  
दिव्यनामानं देवदेवं भगवन्तं पुरुषोत्तमं जगत्कारणं श्रीपतिं  
नारायण परं ब्रह्म भजमानानां सर्वपामात्मनाम-

२० सरायं सुलभो ह्यवाङ्मनसगोचरसर्वसपदां

५

समुदय इति सर्वमपि सुस्थितम्. ❀

इति कुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्मात्मज-  
वरददेशिकतनयवरदगुरुवरसूनु-वरदाचार्यसूत्रिावरचिते

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

२५ श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे भगवन्नामसहस्रनिर्वचने

दर्शमं शतकं समाप्तम् ।

श्रीमते २।म नुज य न ५ ।

अथास्यनामसहस्रस्य गौरवं ग्राहयन् शान्तनवः कौन्तेयमाह—  
 इतीदमिति ॥ यदेतत्कीर्तनं भगवन्माहिम्नि अदप्रभृति भगवान्  
 कीर्तनारम्भमर्हतीत्युक्तम्— कीर्तनीयस्येति ! अत्र वारणं केशवस्य  
 महात्मन इति । नाम्नां प्राकृतपरमपदव्यवहारयोग्यत्वमाह— दिव्या- ५  
 नामिति । त्वद्गौरवात् किञ्चिदपि ज्ञातव्यं न हापितव्यमित्याह—  
 अशेषेणेति । अथाधिकारिफलाङ्गनिर्णयः—य इदं शृणुयादित्यादि ॥  
 यथाधिकारिणं श्रवणमननयोस्सामान्येनोक्तयलोकाशुभविरोधित्वं  
 तावत् फलमुक्तम्. अथ चतुर्णां वर्णविशेषाणामनधिकृढभगव-  
 द्भक्तीनामनाकाङ्क्षितफलविशेषाणां यथायोग्यं फलमाह—वेदान्तम् १०  
 इति ॥ अथ वर्णविशेषेण यथाकाममभ्युदयफलमाह—धर्मार्थीति ॥  
 अथ नियमविशेषवज्रपरूपसंकीर्तने भक्तस्य सर्वसमृद्धिमाह—भ-  
 क्तिमान् य इत्यादिभिश्चतुर्भिः ॥

अनुत्तमं श्रेयः मुक्तिः अन्येभ्युदयविशेषाः अथ भगवदेकार्थिनो-  
 ऽनन्यभक्तेरप्रार्थितामपि अनर्थनिवृत्तिमाह—दुर्ग,णीति ॥ अथ ते १५  
 पां तत्प्राप्तिमाह—न वासुदेवेति ॥ नियमवतो भक्तस्यानुपद्भिणी-  
 मभ्युदयसिद्धिमाह—इदं स्तवमिति ॥ श्रद्धा सगौरवत्वेन, भक्तिव्या-  
 ख्याता आत्मा चेतनः भगवति भक्तिर्महतः सुकृतस्य फलम् “गो-  
 विन्दभक्त्याग्यधिकं श्रेयश्चान्यत्र विद्यते” इति तत्त्वतः एतं दो-  
 पाः स्वभावत एव निवर्तन्ते इत्याह—न क्रोध इति ॥ नायं फलार्थ- २०  
 वादश्चाङ्गुचो निर्भाग्यः कुतार्किकैर्भगवत्प्रभावस्य असंभाव्याभावेन  
 अतिवादापवादयोगसंभवादित्याभिप्रयन् तरय तं प्रभावमाह—द्वौ-  
 रसचन्द्रेति ॥ विधृतानीति नानालिङ्गानां— “नपुंसकमनपुंसकेनै-  
 वदच्चास्यान्यतरस्याम्” १।२।६९॥ कौ० ५०१८०

इति नपुंसकलिङ्गशेषना सर्वस्य तच्छक्तिविधृतत्वमुक्त्वा तद्वश-  
वर्तित्वमाह-ममुरासुरेति ॥ वर्ततेदम् इत्यापीं संहिता अवर्ततेद-  
मिति वा इदं तद्वशवर्तित्वं शरीरात्मभावेन विश्वनष्टि-इन्द्रयाणी-  
५ ति ॥ वामुदेवात्मकानि तच्छरीराणीत्यर्थः. आहुः शास्त्राणीति  
शेषः. एवं तत्त्वशास्त्रार्थानां तादर्थीन्यमभिधाय अनुष्ठानशास्त्रार्था-  
नामपि तादर्थीन्यं मन्दाधिकारिणां भयमन्वेतुमाह-सर्वागमानामि-  
ति ॥ सर्वागमानां सर्वधर्मप्रमाणानां प्रथमं पञ्चिक्लिप्तः प्रथमप्र-  
तिपाद्यधर्मः आचारः शौचादिस्तदङ्गश्चैतो धर्म इति तस्यारा-  
१० ध्यः फलदः सहायश्चाच्युत इति.

धर्मानुबन्धिनामपि तदुद्भवत्वमाह-ऋपय इति॥ऋपयः मन्वाद-  
यः तस्य स्मर्तारः अनुष्ठानारश्च पितरो देवाश्च अवान्तराराध्याः  
महाभूतानि वियदादीनि धातवः तत्त्वार्थाणि तद्वृत्तार्थाणि एता-  
नि धर्मफलभोगोपकरणानि भोक्तृवर्गो जङ्गमाजङ्गमं जगदिति.  
१५ ज्ञानहेतुतामप्याह-योगज्ञानमिति ॥ ज्ञानं शास्त्रं योगस्य ज्ञानम्  
योगो द्विविधः समाधियोगः कर्मयोगश्चेति. संख्यया तत्त्वानामव-  
धारणं सांख्यं विद्या व्याकरणाद्यङ्गविद्याः धनुरायर्गान्धर्वप्रभृतीनि  
दृष्टार्थानि उपविद्याः शिल्पानि सर्वज्ञानंष्टयं कर्म वेदाः प्रधानविद्याः  
शास्त्राणि स्मृतीतिहासपुराणानि सर्वमेतत् विज्ञानं ५ ॥ जगद-  
२० नादुद्भवतीति शेषः. अनया महाप्रभृतिवैचित्र्या भगवतो महानि-  
र्वाहं दर्शयति-एकोविष्णुरिति ॥ स्वयमेकस्सन् अनेकशोऽसं-  
ख्येतया रूपप्रकारपरिणामप्रयोजनभेदेन पृथक् च स्थितानि म-  
हान्त भूतानि त्रीन लोकाश्च ब्रह्ममुक्तनित्यान चेतनान् व्याप्य  
तेषां नियमरोपित्वादिभिरात्मभेदेन विश्वतुक् सर्वदा विष्णोः

तथाप्यव्ययः तदोपैरपरामृष्टः पुनश्च परविभूत्या महद्भूतम् अवा-  
 ह्मनसगोचरश्च भवन् गुह्ये लीलाभोगरसमनुभवतीति निस्सीमभू,  
 मा भगवांस्तुत्यः तन्निगरणक्षमज्ञानवाग्विभवो भगवान् व्यास-  
 स्तोता तदुभयमाङ्गल्यमहिमेदं स्तवरत्नं तदपनेयमहादारिद्र्यमिदं ५  
 जगत् तदधिकारीति पुष्कलमेतत्. यः कश्चित् चेतनः परावर-  
 श्रेयोर्थी निर्विशङ्कस्सेवतामित्याह—इमं स्तवमिति ॥ एवं स्वभा-  
 वत एव समस्तद्वन्द्वप्रतिद्वन्द्विसकलकल्याणगुणाकरं प्रपन्नपारिजातं  
 पुण्डरीकाक्षं लक्ष्मीपतिं भगवन्तं भजमानानां स एव सर्वस्वमिति  
 तत्संपदो वाचामगोचराः कुतस्तांसारिकपरिभवप्रसङ्ग इति पर्या- १०  
 तयति—विश्वेश्वरमिति ॥ तमिममर्थं शपथेन भावयन् न ते यान्ति  
 पराभवं न ते यान्ति पराभवमिति आवृत्त्या पुरयतीति ॥ अस्माक-  
 मत्र च. पञ्च च सर्वदुःखमुन्मूल्य संपदमशेषविधां विधाय । श्रीरङ्ग  
 राजमहिषी सच वैष्णवानां सङ्गत्सुखं सह जयेन सदा क्रियास्ताम् ॥

इति

भगवद्गुणदर्पणाख्यभाष्य-निर्वचन-निरुक्तसहितं

श्रीमद्विष्णुनामसहस्रम्

समाप्तम्

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास

“लक्ष्मीवैङ्कटेश्वर” छापाखाना.

कल्याण—(मुंबई)

इति नपुंसकलिङ्गशेषना सर्वस्य तच्छक्तिविधृतत्वमयत्वा तद्वश-  
वर्तित्वमाह-ममुरासुरेति ॥ वर्ततेदम् इत्यार्षीं संहिता अवर्ततेद-  
मिति वा इदं तद्वशवर्तित्वं शरीरात्मभावेन विशनदि-इन्द्रयाणी-  
ति ॥ वासुदेवात्मकानि तच्छरीराणीत्यर्थः. आहुः शास्त्राणीति  
शेषः. एवं तत्त्वशास्त्रार्थानां तादधीन्यमभिधाय अनुष्ठानशास्त्रार्था-  
नामपि तादधीन्यं मन्दाधिकारिणां भयमप्येतुमाह-सर्वागमानामि-  
ति ॥ सर्वागमानां सर्वधर्मद्रमाणानां प्रथमं पञ्चकल्पितः प्रथमप्र-  
तिपाद्यधर्मः आचारः शौचादिस्तदङ्गश्चैतौ धर्म इति तस्यारा-  
१० ध्यः फलदः सहायश्चाच्युत इति.

धर्मानुबन्धिनामपि तदुद्भवत्वमाह-कपय इति॥कपयः मन्वाद-  
यः तस्य स्मर्तारः अनुष्ठातारश्च पितरो देवाश्च अवान्तराराध्याः  
महानृणानि वियदादीनि धातवः तत्कार्याणि त्वक्चर्मादीनि एता-  
नि धर्मफलभोगोपकरणानि भोक्तृवर्गो जङ्गमाजङ्गमं जगदिति.  
१५ ज्ञानहेतुतामप्याह-योगजनमिति ॥ ज्ञानं शास्त्रं योगस्य ज्ञानम्  
योगो द्विविधः समाधियोगः कर्मयोगश्चेति. संख्यया तत्त्वानामव-  
धारणं सांख्यं विद्या व्याकरणाद्यङ्गविद्याः धनुर्गयर्गान्धर्वप्रभृतीनि  
दृष्टार्थानि उपविद्याः शिल्पानि सर्वज्ञानुष्टयं कर्म वेदाः प्रधानविद्याः  
शास्त्राणि स्मृतीतिहासपुराणानि सर्वमेतत् विज्ञानं २॥ खं जनार्द-  
२० नादुद्भवतीति शेषः. अनया महाप्रभृतिवैचित्र्या भगवतो महानि-  
र्वाहं दर्शयति-एकोविष्णुरिति ॥ स्वयमेकस्सन् अनेकशोऽसं-  
ख्येयतया रूपप्रकारपरिणामप्रयोजनभेदेन पृथक् च स्थितानि म-  
हान्ति भूतानि त्रीन् लोकांश्च ब्रह्ममृक्तनित्यान चेतनान् व्याप्य  
तेषां नियमशेषित्वादिति रात्मात्तदन्त दिश्वक् सूर्यश्च पृथिव्याः

तथाप्यव्ययः तद्वैपैरपरामृष्टः पुनश्च परविभूत्या महद्भूतम् अवा-  
 ह्मनसगोचरश्च भवन् मुक्ते लीलाभोगरसमनुभवतीति निस्सीमभू,  
 मा भगवांस्तुत्यः तन्निगरणक्षमज्ञानवाग्विभवो भगवान् व्यास-  
 स्तोता तदुभयमाङ्गल्यमहिमेदं स्तवरत्नं तदपनेयंमहादारिद्र्यमिदं ५  
 जगत् तदधिकारीति पुष्कलमेतत्. यः कश्चित् चेतनः परावर-  
 श्रेयोर्थी निर्विशङ्कस्तेवतामित्याह-इमं स्तवमिति ॥ एवं स्वभा-  
 वत एव समस्तद्वन्द्वप्रतिद्वन्द्विसकलकल्याणगुणाकरं प्रपन्नपारिजातं  
 पुण्डरीकाक्षं लक्ष्मीपतिं भगवन्तं भजमानानां स एव सर्वस्वमिति  
 तत्संपदो वाचामगोचराः कुतस्तांसारिकपरिभवप्रसङ्ग इति पर्या- १०  
 तयति-विश्वेश्वरमिति ॥ तमिममर्थं शपथेन भावयन् न ते यान्ति  
 पराभवं न ते यान्ति पराभवमिति आवृत्त्या पुरयतीति ॥ अस्माक-  
 मत्र च पञ्च च सर्वदुःखमुन्मूल्य संपदमशेषविधां विधाय । श्रीरङ्ग  
 राजमहिषी सच वैष्णवानां सङ्गत्सुखं सह जयेन सदा क्रियास्ताम् ॥

इति

भगवद्भूणदर्पणारख्यभाष्य-निर्वचन-निरुक्तसहितं

श्रीमद्विष्णुनामसहस्रम्

समाप्तम्

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास

“लक्ष्मीवैङ्कटेश्वर” छापाखाना.

कल्याण-(मुंबई)

## अथ निर्वचनशेषः.

निर्व०—विश्वाद्यं प्रथमं सर्वाद्यन्तं शतकमुच्यते ॥ अच्युताद्य-  
ममृत्त्वन्तं द्वितीयमिह गम्यते ॥ १ ॥ तृतीयं सर्वदम्पूर्वं प्राच-  
न्तमनुकथ्यते ॥ युगादिकृत्प्रभृति च नयान्तं तुर्यमीर्यते ॥ २ ॥  
अनयाद्यं पञ्चमं पुरातनान्तं प्रपठ्यते ॥ शरीरभूतभृत्पूर्वं गोप्त्रन्तं  
षष्ठमिष्यते ॥ ३ ॥ सप्तमं वासुदेवान्तं वृषभाक्षादि भण्यते ॥ अष्ट-  
मं वसुपूर्वं सुलोचनान्तं प्रकीर्त्यते ॥ ४ ॥ अर्काद्यव्ययकप्यन्तं  
नवमं परिगण्यते ॥ स्वस्तिदप्रमुखं चापि दशमं तत्त्ववेदिभिः ॥ ५ ॥  
तथा सर्वप्रहरणायुधान्तं परिगण्यते ॥ नाम्नां सहस्रे श्रीविष्णोरित्थं  
शतकन्निर्णयः ॥ ६ ॥ पडेकानेकनामानि तत्र तत्र भवन्ति हि ॥  
एकनामानि च त्रिंशदेकत्रिंशदथापि वा ॥ ७ ॥ दशशत्यां च वि-  
रतविरजःपाठभेदतः ॥ स्फुटानीतरनामानि तत्प्रकारः प्रदर्श्यते  
॥ ८ ॥ सहस्रसंख्याह्यन्यूनानतिरिक्ता च सर्वथा ॥ तत्रैकानेक-  
नामानि प्रदर्श्यन्ते च पूर्वतः ॥ ९ ॥ प्रथमे त्रिककुद्धामेत्येकं वा द्वि-  
कमिष्यते ॥ तत्राप्युपपदं बान्तं दान्तं वा पाठभेदतः ॥ १० ॥ दा-  
न्तोपपदपाठे स्यादेकतानैकतोदिता ॥ चतुर्थे च तथा बोध्यमेकमेव  
हविर्हरिः ॥ ११ ॥ विरतो विरजश्चेति तत्र पाठोपि भिद्यते ॥ प-  
ञ्चमे द्वे समुदिते सदसत्क्षरमक्षरम् ॥ १२ ॥ अष्टमे द्वे भवश्चेति चतु-  
र्वेदविदेकपात् ॥ इत्येकानेकनामानि षोढा सन्ति तथादिमे ॥ १३ ॥  
शतके चैकनामानि मुक्तानां परमा गतिः ॥ निधिरव्यय इत्येतत्पर-  
तो मङ्गलं परम् ॥ १४ ॥ इति त्रीणि द्वितीये स्याच्छाश्वतस्था-  
णुरेककम् ॥ तृतीये स्युश्च चत्वारि गुरुर्गुरुतमस्ततः ॥ १५ ॥ अह-  
स्सवर्तकश्चैव विश्वभुग्विभुरित्यपि ॥ ओजस्तेजोद्युतिधरश्चतुर्थे द्वे  
तथा मते ॥ १६ ॥ इष्टोविशिष्टस्तदनु परमस्यष्ट इत्यपि ॥ विरतो  
विरजा मार्गः पाठे त्रीणीति बुध्यताम् ॥ १७ ॥ पञ्चमेपि च च-  
त्वारि स्फुटं धर्मविदुत्तमः ॥ तथा च स्थावरस्थाणुर्वाजिमव्ययमि-



त्यपि ॥ १८ ॥ ज्ञानमुत्तममित्येवं पठे भवति च ध्रुवम् ॥ ज्यो-  
 तिरादित्य इत्येकं चत्वार्यपि च सप्तमे ॥ १९ ॥ श्रेयश्श्रीमानपि  
 तथा नूनं ज्योतिर्गणेश्वरः ॥ शाश्वतःस्थिर इत्येतद्विज्ञेयं समनन्त-  
 रम् ॥ २० ॥ पश्चात्तु ब्रह्मरुद्राष्टमे पदमनुत्तमम् ॥ तेजो-  
 बृषो द्वे नवमे सप्तेत्यध्यवसीयताम् ॥ २१ ॥ सर्वविज्जग्यपि तथा  
 सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥ ततः पश्चादपि तथा शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥ २२ ॥  
 न्यग्रोधोदुम्बरश्चापि हुतभुग्विभुरित्यपि ॥ अनन्तहुतभुग्भोक्ता कपि-  
 रव्यय इत्यपि ॥ २३ ॥ दशमे चापि संभाव्ये नाम्नी द्वे चैव भूर्भुवः ॥  
 भूर्भुवस्स्वरतरुश्चेति त्रिंशदेतानि सन्ति हि ॥ २४ ॥ एकनामानि  
 बाप्येकत्रिंशत्पाठप्रभेदतः ॥ पुरैवोक्तः स भेदोपीत्येकानेकैकनिश्चयः  
 ॥ २५ ॥ स्फुटान्यन्यानि नामानि संकल्प्य सहस्रकम् ॥ यथा च  
 त्रिककुक्षाम तथैव च हविर्हरिः ॥ २६ ॥ एकमेकं भवेन्नाम वि-  
 रतश्चैव पठ्यते ॥ नामानि च स्युश्चत्वारि सदसत्क्षरमक्षरम् ॥ २७ ॥  
 सप्तो द्वे द्वे तथा स्यातां चतुर्वेदविदेकपाद ॥ त्रिंशत्स्युरेकनामानि  
 स्फुटा नवशतीतरा ॥ २८ ॥ पष्ठ्युत्तरा भवति च प्रोक्ताद्यन्तव्य-  
 वस्थितिः ॥ तदेवमिति बोद्धव्यं शतके शतके बुधैः ॥ २९ ॥  
 न दोषाय भवेत्तस्य व्यवस्थातिक्रमः क्वचित् ॥ यदा तु त्रिककु-  
 क्षाम द्वे द्वे यदा हविर्हरिः ॥ ३० ॥ विरजोमार्ग इत्येव पाठ-  
 स्तत्र नियम्यते ॥ विना विशेषं सर्वत्रान्यत्रागवदवर्धायताम् ॥ ३१ ॥  
 तद्रूपत्वं तु नेहेष्टं येन संख्या विरुद्धयते ॥ सहस्रसंख्यावैयाती मामू-  
 दिह कथंचन ॥ ३२ ॥ विरजोमार्ग इत्यत्र ह्युक्तयैक्यं नियम्यते ॥  
 यदा द्वे नामनी स्यातां सदसत्क्षरमक्षरम् ॥ ३३ ॥ विरतोमार्गपा-  
 ठेन द्वयोर्भेदो नियम्यते ॥ चत्वारि स्युर्यदेमानि न भिद्यते उभे अ-  
 पि ॥ ३४ ॥ युगपत्सव इत्येव चतुर्वेदविदेकपाद ॥ तदानीं च  
 द्वयोर्भेदो यौगपद्यान्नियम्यते ॥ ३५ ॥ नाम्नोश्च त्रिककुक्षाम्परत-  
 थैव च द्वयिहरेः ॥ यदेद्वान्यतरादिन्नं भिन्नं नान्यत्र तत्तथा ॥ ३६ ॥

सहस्रसंख्यासंशोभो नैवोद्भाष्यः कदाचन ॥ इत्येवं सूक्ष्मया बुद्ध्या  
 बुद्धिमद्भिर्विभाव्यताम् ॥ ३७ ॥ कचित् कचित्पाठभेदः  
 स्फुटनामस्वपि स्थितः ॥ तथैव कुत्रचिच्चास्ति लोकनामवि-  
 शेषणे ॥ ३८ ॥ नातीव तत्तात्पर्यैक्यादिति सोप्युपगम्यते ॥  
 द्वेधा त्रेधा चतुर्धा च पञ्चधा सप्तधापि वा ॥ ३९ ॥ पुनरुक्तानि  
 नामानि षडशीत्यधिकं शतम् ॥ इत्थमूहं तत्प्रकारप्रपञ्चो नेह लप्य-  
 ते ॥ ४० ॥ निरुक्ते संग्रहे नाम्नां विष्णोर्नामसहस्रिणः ॥ सारे सक-  
 त्परिष्वक्तौ मातृद् ग्रन्थस्य विस्तरः ॥ ४१ ॥ परिहारस्तु निपुणतरम-  
 प्राप्तिधीयते ॥ शब्दतो वार्थतो वेह द्वाभ्यां वा तत्र तत्र हि ॥ ४२ ॥  
 नामानि पुनरुक्तानि प्रतिभान्तीव यद्यपि ॥ तथापि तत्तत्प्रस्तावानुगु-  
 णार्थानुयायिना ॥ ४३ ॥ अद्वितीयविशेषार्थगौरवानुविधायिना ॥  
 व्याख्यानेनोदितेनैषां पौनरुक्त्यं परोच्यते ॥ ४४ ॥ तत्र तत्रा-  
 प्यसूचीयं दिक्प्रदर्शनतः स्थितिः ॥ आनुशासनिके पञ्चत्रिंशद्विशतपू-  
 रणः ॥ ४५ ॥ सहस्रनाम्नामध्यायो महाभारतसंभवः ॥ सुधीः कु-  
 शिकसन्तानकलशाम्बुधिकौस्तुभः ॥ ४६ ॥ वरदार्यो हरेर्नाम्नां  
 सहस्रं निरवोचत ॥ श्रीपराशरभट्टार्यश्रीसूक्तेः स्थितये हृदि ॥ ४७ ॥  
 अभिप्रायां हरेर्नाम्नामभ्यधायि यथामति ॥ ऐहिकयामुष्मिकी सं-  
 पत्तेषां भवति धीमताम् ॥ येधीयते श्रीसहस्रनामनिर्वचनं हरेः ४८  
 श्रीमन्नामसहस्रं तन्निर्वचनमिदमप्युभे जयताम् ॥ पावयति यत्प्रप-  
 दनं पापाकूपारपातिनोपि जनान् ॥ ४९ ॥ शब्दमिद्धिमपि संगति-  
 मस्मिन्नर्थवर्णनमवेक्ष्य च नाम्नाम् ॥ नामनिर्वचनसंग्रहसारे वीतम-  
 त्सरकथा विबुधाः स्युः ॥ ५० ॥ परिग्रहोमुष्य भवेदसंशयं विपश्चितां  
 यत्कमलातदीशयोः ॥ अनुग्रहो मद्वचसि प्रगल्भते विशिष्य पित्रो-  
 रिव मुग्धभाषिते ॥ ५१ ॥ वक्षःपीठीमधुविजयिनो वर्चसा वर्धयन्ती  
 वाञ्छातीति वसु वितरतो वारणाद्रीश्वरस्या ॥ लक्ष्मीर्नित्यं लसतु हृदि  
 मे लक्ष्यमाणा गुणौघैर्भूतिं भूते भुवनमहितां भूयसीं यत्कटाक्षः ५२  
 श्रीमत्सहस्रनामनिर्वचनशेषः संपूर्णः.

## अथ फलश्रुतिश्लोकाः.

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ॥ नाम्नां सहस्रं दिव्याना-  
मशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १०८ ॥ य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकी-  
र्तयेत् ॥ नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुन्नेह च मानवः ॥ १०९ ॥  
वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥ वैश्यो धनसमृद्धः  
स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ ११० ॥ धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्मम-  
र्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ॥ कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी प्राप्नुया-  
त्प्रजाम् ॥ १११ ॥ भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ॥  
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ ११२ ॥ यशः प्राप्नो-  
ति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ॥ अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्रा-  
प्नोत्यनुत्तमम् ॥ ११३ ॥ न भयं कचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च वि-  
न्दति ॥ भवत्यरोगो द्युतिमान् बलरूपगुणान्वितः ॥ ११४ ॥ रो-  
गातो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ भयान्मुच्येत भी-  
तस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥ ११५ ॥ दुर्गाप्यतितरत्याशु पु-  
रुषः पुरुषोत्तमम् ॥ स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः  
॥ ११६ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ॥ सर्वपापवि-  
शुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ ११७ ॥ न वासुदेवभक्तानामशु-  
भं विद्यते कचित् ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ११८  
इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ युज्येतात्मसुखक्षा-  
न्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ ११९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं  
न लोभो नाशुभा मतिः ॥ भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषो-  
त्तमे ॥ १२० ॥ द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्राखं दिशो भूमिदोदधिः ॥

वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १२१ ॥ ससुरासुरग-  
न्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ॥ जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम्  
॥ १२२ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ॥ वासु-  
देवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १२३ ॥ सर्वागमानामा-  
चारः प्रथमं परिकल्प्यते ॥ आचारः प्रथमो धर्मो धर्मस्य प्रभुर-  
च्युतः ॥ १२४ ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ॥  
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १२५ ॥ योगो ज्ञानं तथा  
साङ्ख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च ॥ वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेत-  
त्सर्वं जनार्दनात् ॥ १२६ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यने-  
कशः ॥ त्रीँलोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ १२७  
इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ॥ पठेद्य इच्छेत्पुरुषः  
श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १२८ ॥ विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभ-  
वाप्ययम् ॥ भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवं, न ते  
यान्ति पराभवमिति ॥ १२९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रसंहितायां वैयासिक्यां प्राक्-  
शान्तिपर्वणि स्थितः सम्प्रत्यानुशासनिके पर्वणि दानधर्म-  
प्रकरणस्थः भीष्मयुधिष्ठिरसंवादरूपः एकोनपञ्चाशदधिकश-  
ततमः ( १४९ ) श्रीविष्णोः सहस्रनामस्तोत्राध्यायः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

# श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमदनन्तार्यमहागुरवे नमः ।



श्रीमत्यां द्वारवत्यां शमदमशुभधीसंहतौ मूर्तिमत्यां संगच्छन्त्याश्च प-  
श्चाज्जलधिमधितटं गोमतीदिव्यनद्याः ॥ त्रैविक्रम्यां च मूर्ती सततमुपगतं रु-  
क्मिणीप्राणनाथं श्रीमन्तं द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्द्रिशम् १  
श्रीमत्यां द्वारवत्यामनितरसुलभां पश्चिमस्याम्बुरशेरन्तर्दत्येन नीतां जगद-  
वनकरीं श्रीमतीं गोमतीं यः ॥ दुर्वासोभ्यर्थितस्मानयति तदनु तं रुक्मिणीप्रा-  
णनाथं श्रीमन्तं द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्द्रिशम् ॥ २ ॥ आन-  
तलङ्कियायामपरजलनिधेरङ्कगायां नगर्यां श्रीमत्यां द्वारवत्यां शुभसलिल-  
वतीं गोमतीमुत्तरेण ॥ व्याचक्षाणं सुभिक्षं स्वनिकटसुलभं मोक्षमन्यैर्दुरापं  
श्रीमन्तं द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्द्रिशम् ॥ ३ ॥ चक्रं दोर्मिथ्व-  
तुर्तिर्देरमपि दधदाजानुदीर्घैरनर्वैः पञ्च कौमोदकीं च श्रितरिपुविहतिव्य-  
ग्रचतास्तदैव ॥ स्वोद्धूतेलौकरक्षां फलमवगमयन्नुत्थितश्चास्ति यस्तं श्रीम-  
न्तं द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्द्रिशम् ॥ ४ ॥ देयास्तं बुद्धियो-  
गं स्वयमिह भजतां प्रीतितो दीयमानं स्वप्राप्त्यै सन्निधायापि च हृदि सततं  
मोहजातान्धकारम् ॥ कारुण्यार्थं ममेश स्फुटमतिलसता ज्ञानदीपेन वध्याः  
श्रीमस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्द्रिशम् ॥ ५ ॥ हन्ता-  
सम्पन्मानाः प्रपदनमिह मे यद्भजन्त्यन्यदेवान् कामैस्तैस्तैर्विमुग्धा इदम-  
विधि ममैवार्चनं स्यान्मदेव ॥ जायेताप्यन्तवचत्फलमिति जहति त्वां हि  
वक्त्रारमन्थाः श्रीमस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्द्रिशम् ॥ ६ ॥  
मायां देवीं मदीयां जगति गुणमयीं दुस्तरां निस्तरेयुर्मुक्त्वान्यान् क्षुद्रदेवान्  
शरणमुपगतास्तर्वावेन मां चेत् ॥ लोकास्स्युर्नान्यथेति ह्यपि जहति विभो  
त्वां प्रवक्त्रारमन्थाः श्रीमस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्द्रिश-  
म् ॥ ७ ॥ चण्डाकणं स्वनामध्रवणपरुषतामानिनं वोरशैवं भूतीभृतं ममभुं

शिवमथ जहतं मोक्षदानासमर्थम् ॥ मोक्षं पश्चात्स्फुटं त्वामपि जहति विभो  
 नीतवन्तं दिवान्धाः श्रीमंस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्दिरेशम्  
 ॥ ८ ॥ प्राप्तां पार्वतीशं शरणमुपगतं कंचिदावन्त्यविप्रं त्यक्तवद्दर्शनेच्छं  
 स्वपितृभिरगतमेततैस्स्वमनुन्नम् ॥ प्राप्तं पश्चाज्जडास्त्वां जहति सपितृकं नीत-  
 वन्तं च मोक्षं श्रीमंस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्दिरेशम् ॥ ९ ॥  
 तुल्यं चापि प्रकृष्टं तव गगनसुमं वक्ति वाणी पुराणी त्वत्तुल्यं पुत्रमिच्छोस्स्व-  
 समविरहतः पुत्रतां त्वं जगन्थ ॥ अन्या इत्थं स्फुटं त्वामहह जहति हा निरस्-  
 मानप्रकृष्टं श्रीमंस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्दिरेशम् ॥ १० ॥  
 ब्रह्माणं शङ्करादीनपि सकलसुरान् सर्वथाधीनभूतान् प्रत्यक्षं दर्शयन्नप्र-  
 मितनिजतनौ कापि कोणे स्थितांश्च ॥ पार्थनाख्यापयस्त्वामसममनाधिकं तच्च  
 नालोच्यतेऽन्धैः श्रीमंस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्दिरेशम्  
 ॥ ११ ॥ श्रुत्या वृत्त्या स्वया चार्जुनमुखवचसा निस्समोत्कृष्टतां स्वां सर्वै-  
 षां देहभाजां त्रिभुवनजनुषां स्पष्टयन्तं भवन्तम् ॥ हित्वा मत्त्वान्यदेवान-  
 पि तव सदृशाञ्चैव मुञ्चन्ति मुग्धाः श्रीमंस्त्वां द्वारकाया अधिपतिमनिशं व-  
 न्दिषीयेन्दिरेशम् ॥ १२ ॥ जिज्ञासूनां सुराणां धुरि तरतमतां युद्धसन्नद्ध-  
 मीरां हुंकृत्य स्तम्भायस्तद्धनुरपि समरे जृम्भयन् व्याचकर्थ ॥ नृणां वाणा-  
 हवे तां जगदिथ न जहत्येवमप्येनमन्धाः श्रीमंस्त्वां द्वारकाया अधिपतिम-  
 निशं वन्दिषीयेन्दिरेशम् ॥ १३ ॥ त्रैविक्रम्यां दशायां सविधिशिवमुखाशे-  
 षदेवादिभूतान् सर्वानाक्रम्य लोकान् स्वयमपि परतां व्याचकर्थ प्रकाशा-  
 म् ॥ ब्रह्मा चान्तःकमण्डल्वथ पदसलिलमूर्ध्नि जग्राह चेशः श्रीमंस्त्वां द्वार-  
 काया अधिपतिमनिशं वन्दिषीयेन्दिरेशम् ॥ १४ ॥ अम्भोधेरुदरं गते हृदये  
 गूढं स्थितं कुत्रचिद्धत्वा पञ्चजनासुरं तदुदराच्छीपाञ्चजन्याभिधम् ॥ शङ्ख-  
 योद्धुतमुद्रधार कलये तं रुक्मिणीवल्लभं शङ्खेद्धारतटाकर्तारवसतिं श्रीशङ्ख-  
 नारायणम् ॥ १५ ॥ यस्य श्रीकरशङ्खगो दरवरः श्रीपाञ्चजन्याभिधो घोषे-  
 णैव निनाय कौरवरजे प्रत्यर्पिष्यर्थापतीन् ॥ भीतिं चाप्यनुकूलपार्थिवगणा-

अन्वितार्थप्रकाशिकारणव्याख्यासहित-

## श्रीमद्भागवत.

यह टीका बूंदी महागजाश्रित पं० गंगामहायजीने बनाई है. इसमें मल्लिनाथके डंगपर अन्वयक्रमसे सरल और कठिन सब श्लोकोंका अर्थ सुगम रूपसे लिखा है और टीकामें जिन जिन बातोंका लिखना आवश्यक है वे सब संक्षेप और सुगमतासे लिख दी हैं इसमें श्रीधरजीकी टीकाकी तो प्रायः सब बात आ गई और बहुतसी बातें तोपिणीसारार्थसंदर्शनी जा दिसेंभी ली गई हैं और सुगमता अन्वयक्रम और संक्षेपपर पूरी दृष्टि रखी गई है इस टीकाके शेषमें भागवतोपयोगी वेदांत सांख्यादिक कितनेक मत सुगम रीतिसे लिख दिये हैं. इसमें किसी मतका पक्षपात अथवा संडन नहीं किया गया है। सब मतोंके आचार्योंका आदरपूर्वक स्मरण किया गया है. और भागवतके स्कंध और प्रकरणोंका अभिप्राय और श्लोकोंके छन्द तथा अध्यायोंके श्लोकोंकी गणना लिख दी है और भी बहुत बातें हैं. मूलसाहित इस टीकाका पाठ सत्तर सहस्र ७०००० के लगभग है. इसका मूल्य अगाऊ रुपया भेजनेवालोंमें डाकव्यय सहित १२ रुपये और छपनेपर डाकव्यय अलग प्रति पुस्तक नियत हुआ है. नमूना मंगाओ

## नृसिंहआख्यान.

बाबा लक्ष्मणदासजीने इस ग्रन्थमें अनेक कथाओंका समावेश करके यह संग्रह किया है, आप जानते हैं " मीठा मानत लौन पर मीठेहू पन लौन " तो आपने श्रृंगाररसके अनेक ग्रन्थ देखेही होंगे परन्तु अब यह भक्तकथा पढ़कर भी चित्त बहलाइये इस ग्रन्थकी रचिता जैसी सुख मनी है वह तो आपके मनुसुप्त उपस्थितही है । परन्तु क्यामात्रका स्मरण करनेमें चित्त एकाएक भक्तिके जगाध सागरमें गोते लगाने लगता है आशा है नये भक्त उम दशाका अवश्य अनुभव करेंगे की. १ रु०

पुस्तक मिलनेका ठिकाना- गंगाविष्णु श्रीरूपनराम,

" लक्ष्मीकेश्वर " जपाखाना, कल्याण-मुंबई.

भजनचालिशी ....	०-३	आदित्यहृदय भा० टी०	०-४	भजनचालिशी ....	०-३
कुटुम्भुर भाषाटीका ....	०-२	आदित्यव्रतकथा भा० टी०	०-२	कुटुम्भुर भाषाटीका ....	०-२
संगीत सुदामलीला ....	०-२	बहुलाचतुर्थी भा० टी०	०-२	संगीत सुदामलीला ....	०-२
रसायनतंत्र भाषाटीका	०-२	पुंजनाख्यान भा० टी०	०-४	रसायनतंत्र भाषाटीका	०-२
रसप्रदीप (वैद्यक) भा० टी०.....	०-५	उत्तराख्यानश्रीमहात्म्य मूल	०-३	रसप्रदीप (वैद्यक) भा० टी०.....	०-५
		आदित्यहृदय भा० टी०	०-६		
		आदित्यव्रतकथा भा० टी०	०-५		
		बहुलाचतुर्थी भा० टी०	०-५		
		पुंजनाख्यान भा० टी०	०-२		
		उत्तराख्यानश्रीमहात्म्य मूल	०-२		
		आदित्यहृदय भाषाटीका	०-६		
		आदित्यव्रतकथा तीर्थकालिका	०-५		
		" चतुर्थकालिका	०-५		
		राधाश्यामविनोदकाव्य भाषा	०-२		
		पद्योंमें	०-२		